Yılmaz Öztuna

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

BÜYÜK
TÜRKİYE TARİHİ

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Türkiye'nin siyasî, medenî, kültür, teşkilât ve san'at tarihi

Yılmaz Öztuna

Baş Tarafta Türkiye Dışındaki Türk Devletleri Hakkında Geniş Bir Ansiklopedik Bahsi de İçine Almaktadır

ONBİRİNCİ CİLT

ISTANBUL 1983

ÖTÜKEN YAYINEVİ

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş. Klodfarer Cad. Nu.: 40-7 Divanyolu - İstanbul ★ *KAPAK :* Nur ve Olcay Okan ★ *KAPAK BASKISI* . Kuşak Ofset Tesisleri ★ *DİZGİ, TERTİP ve BASKI :* İrfan Matbaası

II

TÜRK DÂHÎLERİ

Dehâ ve Dâhîler

Avrupa, sömürmek ve sömürgeleştirmek istediği dış kıt'alara mensup milletlere, kendi dâhîlerini çok güzel tanıtmış, dâhîsi olmıyan milletler dehâ uydurmuş, buna karşılık Hıristiyan Avrupalı veya onların ataları saydıkları Yunan-Latin menşe dışında kalan milletlerin dâhîlerine ilgisiz kalmış, az ve yetersiz şekilde ilgilenmiş, bir çoğunun değerini inkâr etmiştir. Bu kültür emperyalizmidir ki hâlâ dünyaya hâkimdir. Asırlarca Avrupa ile boğuşmuş ve Avrupa'nın dünyayı sömürmesini engellemiş olan Türkler'e, Türk büyüklerine karşı Avrupa, daha inkâr edici bir tutum takınmıştır. Fakat gerçekleri örtmek mümkin değildir. Bir çok salâhiyetli Avrupalı bilgin, Türkler'in pek çeşitli ve dağınık mekân ve pek geniş bir zaman parçası içinde yetiştirdiği dehâların farkına varmıştır.

Türk dâhîlerinin listesini benden önce kimse tertîb etmeyi düşünmedi. Zira hayli belâlı iştir. Şunu alıp bunu almamak meselesidir. Ben, her şahıs üzerinde yıllarca düşündükten ve zaman zaman değişiklikler yaptıktan, bazı şahıslar için bir iki otorite ile danıştıktan sonra, böyle bir liste yapmıya cesaret ettim. Bu listeye her girenin mutlaka dâhî, dışında kalanın dehâdan mahrûm olduğu iddiasında değilim. Zira dehâ için belirli, sâbit bir ölçü yoktur. Mukayese yoluna gittiğim doğrudur. Yâni Batı tarihçi ve münekkıdlerinin ne tip insanlara bu sıfatı verdiklerine dikkat ettim ve aynı işleri Türk tarihinde ve toplumunda yapmış olanlara tatbika çalıştım. Her zaman parçası içinde, akranlarından fevkalâde başarılarla ayrılan ve hemen hemen kolayca temyîz edilebilen Türk büyüklerini ayırarak kaydettim. Edebî şahsiyetlerin hepsinin eserlerini defalarca (meselâ büyük şairlerin *Dîvân*'larını 30 küsur defa) okudum. Bestekârların bütün eserlerini yüzlerce defa dinledim.

Dâhîlerin tarihin akışına nasıl tesir ettikleri, toplumun gelişmesini nasıl ayarladıklarını dâimâ müşâhede ettim. Bunu inkâr eden materyalist tarih felsefesine hiç bir zaman inanmadım.

Çok mühim rol oynamış büyük dâhîlerin adlarını kapital olarak yazıyorum. Mâşerî dehânın fışkırmış parçaları olan dâhîlerin, yalnız büyük milletlerden çıkabildiğini tarih öğrendikçe anlamış bulunuyorum. Bazı dâhîler, birden fazla sahada dehâ eseri göstermişlerdir.

Türk Dâhîleri

M. Ö. VII. Asır :

1 — ALP ER TUNGA (M. Ö. 624) (*) : Saka Türk hâkanı, Şehenşâh Kiros'un rakıybi, onun tarafında öldürüldü, İranlılar'ın «Afrâsyâb»ı.

M. Ö. VI. Asır :

2 — Tomris (M. Ö. 520?) (**) : Saka Türk kraliçesi, Şehenşâh Büyük Dârâ'nın rakıybesi, muhtemelen Alp Er Tunga'nın torununun kızı.

M. Ö. III. Asır :

3 — Teoman (aslı : Tuman) (M. Ö. 209) : İlk Büyük Türk Hâkanı, Anayurt'ta Türkler'i ilk defa birleştirmiye çalıştı.

M. Ö. II. Asır :

4 — METE (aslı : Motun) (M. Ö. 174) : Teoman'ın oğlu, Büyük Türk Hâkanlığı'nı Asya'nın yarısına hâkim kılmış, ilk Türk cihan devletini kurmuştur.

5 — Kiok Yabgu (M. Ö. 160) : Mete'nin oğlu ve halefi.

M. Ö. I. Asır :

6 — Çiçi Yabgu (M. Ö. 36) : Gene Hun hânedânından.

7 — Huhanye Yabgu (M. Ö. 31) : Çiçi Yabgu'nun kardeşi, Hunlar'ın büyük hükümdarlarından.

M. S. I. Asır :

8 — Tanhu Yu Yabgu (M. S. 46) : Son büyük Hun imparatoru.

M. S. IV. Asır :

9 — Lieu-Tsong Yabgu (318) : Tabgaç hânedânından Büyük Türk hâkanı.

10 — BALAMİR (400?) : Volga Hun devletinin kurucusu, Hunlar'ı Avrupa'ya getirdi ve Gotlar'ı Avrupa'ya sürdü.

V. Asır :

11 — ULDIZ (YILDIZ) (410?) : Batı(Avrupa) Hun imparatoru, Balamir'in oğlu.

(*) Verilen tarihler, ölüm tarihleridir.
(**) Listemizdeki tek kadın.

12 — Tolun Kağan (410) : Apar hânedânından Büyük Türk Hâkanı.
13 — Rua (IV? 434) : Batı (Avrupa) Hun imparatoru, Attila'nın amcası.
14 — ATTİLA (400 - 453 = 53) : Avrupa Hun hâkanı. Tarihin en büyük cihangir ve askerlerinden.
15 — Çuluk Kağan (464) : Apar hânedânından Büyük Türk Hâkanı.

VI. Asır :

16 — Onaboy Kağan (521) : Apar hânedânından Büyük Türk Hâkanı.
17 — BUMIN KAGAN (553) : Göktürk hânedânının kurucusu Büyük Türk Hâkanı.
18 — İSTEMİ KAGAN (576) : Bumin Kağan'ın kardeşi ve halefi Büyük Türk Hâkanı, asker, devlet adamı ve teşkilâtçı.
19 — Mukan Kağan (576) : Bumin Kağan'ın oğlu Büyük Türk Hâkanı.
20 — Bayan Kağan (602) : Avrupa Aparları'nın büyük hâkanı.
21 — Bilge Tardu Kağan (603) : Göktürk hâkanı.

VII. Asır :

22 — Tong-Yabgu Kağan (630) : Göktürkler'den İran fâtihi hâkan.
23 — Kür Şad (639) : Göktürk imparatorluk prensi, ihtilâlci kahraman.
24 — Bulan Kağan (640?) : İlk Hazar hâkanı. Batı Göktürk hâkanı Tong-Yabgu Kağan'ın kardeşi ve Mukan Kağan'ın torununun oğlu.
25 — Kubrat Han (642) : Türk Bulgarlar'ın ilk hükümdârı, rivâyete göre Attila'nın torununun oğlu.
26 — İLTERİŞ KUTLUG KAGAN (693) : Göktürkler'in ikinci devresini açan Büyük Türk Hâkanı, Türk şevketinin yeniden kurucusu.
27 — Asparuh Han (701) : Türk Bulgarları'nın hanı, Kubrat Han'ın oğlu.

VIII. Asır :

28 — Kapgan Kağan (665 - 22.VII.716 = 51) : İlteriş Kutluğ Kağan'ın kardeşi olan Büyük Türk Hâkanı.
29 — BİLGE TONYUKUK (663 - 725 = 58) : Göktürkler'in başbakanı ve başkumandanı. Bilge Kağan'ın kayınpederi. *Göktürk Âbideleri*'nden birini diktirmiştir.
30 — Kül Tegin (684 - 27.II.731 = 47) : Kutluğ Kağan'ın oğlu ve Türk orduları başkumandanı.

31 — BİLGE KAGAN (683 - 25.XI.734 = 51) : Kutluğ Kağan'ın büyük oğlu olan Büyük Türk Hâkanı. *Göktürk Âbideleri*'nden biri bunun, diğeri bir yaş küçük kardeşi Kül Tegin'in hayatını anlatır. Kuzey Asya'da Türkler'e son şevket devrini yaşatmıştır.

32 — YULIĞ (veya : Yulluğ) TEGİN (688? - 735? = 47?) : Kapgan Kağan'ın oğlu, Bilge Kağan'la Kül Tegin'in amca oğulları (muhtemelen), *Göktürk Âbideleri*'nin müellifi.

33 — Kurumuş Han (756) : Tuna Bulgarları'nın hükümdârı.

34 — Bayınçur Kağan (759) : Dokuz-Oğuz - On-Uygurlar'dan Büyük Türk hâkanı.

35 — Bögü Kağan (780) : Aynı hânedandan Büyük Türk Hâkanı.

IX. Asır :

36 — Kurum Han (814) : Tuna Bulgarları'nın hükümdârı.

37 — Omurtag Han (831) : Tuna Bulgarları'nın hükümdârı, Kurum Han'ın oğlu.

38 — Tolunoğlu Ahmed (10.V.884) : Mısır'da bir Türk devletinin kurucusu olan Türk kumandan.

39 — Bogoris Han (907) : Tuna Bulgarları'nın hükümdarlarından, Omurtag Han'ın torununun oğlu, ondan sonra Bulgarlar Türklük'lerini kaybedip Slav'laşmışlardır.

X. Asır :

40 — Almış Han (925?) : Volga Bulgar kralı. Buğra Hân ile beraber İslâm dinini kabûl ve bugünki Volga Türklüğü'nün muhafazasını te'mîn etmiştir (Tuna Bulgarları, Peçenekler, Kumanlar, Kıpçaklar ve emsali Türk kitleleri, Müslüman olmadıkları için Slav denizinde erimişlerdir)

41 — SATUK BUGRA HAN (955?) : Karahanlılar'dan Büyük Türk Hâkanı. Bu zât ile Müslüman Türk dâhîleri başlamaktadır (bundan öncekilerden yalnız Tolunoğlu Ahmed, Müslüman'dır). Müslüman dinini Büyük Türk Hâkanlığı'nın resmî dini yaparak Türk ve dünya tarihinin akışını değiştirdi. Bu olay, bütün Türk tarihinin 4 büyük hâdisesinden biridir (diğerleri : 1453 Istanbul'un Fethi, 1071 Malazgirt Zaferi ve 1040 Dandânakan Meydan Muhârebesi).

XI. Asır :

42 — GAZNELİ SULTAN MAHMUD (14.XI.970 - 30.IV.1030 = 59, 5, 16) : Hindistan'da XIX. asra kadar süren Türk-İslâm hâkimiyetini kuran büyük cihangir.

43 — Çağrı Bey (990 - VIII.1059 = 69) : Dandânakan'ı kardeşi ile beraber kazanmış, Anadolu kapılarına kadar gelmiş olan Selçukoğlu.

44 — SULTAN TUGRUL BEY (995 - 7.IX 1063 = 68) : Selçukoğulları'ndan ilk Büyük Türk Hâkanı, Abbâsî Halîfeliği'ni de Türk Hâkanlığı'nın himayesine aldı. Çağrı Bey'in kardeşi.

45 — SULTAN ALP-ARSLAN (20.I.1029 - 25.X.1072 = 43, 9, 6) : Çağrı Bey'in oğlu, Tuğrul Bey'in yeğeni ve halefi, Malazgirt galibi.

46 — KÂŞGARLI MAHMUD (1080?) : Karahanlılar'dan Türk imparatorluk prensi, *Dîvânü Lugaati't-Türk* müellifi.

47 — YÛSUF HÂS HÂCİB (1015 - 1085? = 70?) : *Kutadgu Bilik* müellifi, Karahanlı saray nâzırı, ilk büyük Türk şair ve feylesofu (eseri Arûz iledir) (*Dîvân* Bağdad'da, *Kutadgu Bilik* Kâşgar'da kaleme alınmıştır; Mahmud Kâşgarlı, Yûsuf ise Balasagunlu'dur).

48 — KUTALMIŞOGLU GAZİ I. SULTAN SÜLEYMAN-ŞÂH (1045? - 3.VI.1086 = 41?) : Anadolu Fâtihi ve Türkiye devletinin kurucusu, Türkiye tarihinin ilk büyük şahsiyeti, Selçukoğulları'ndandır (Türkiye Tarihi)

49 — Afşın Bey (1086?) : Anadolu'nun fethini mümkün kılan akınların kumandanı (Türkiye Tarihi).

50 — Artuk Bey (1091) : Artukoğulları hânedânının kurucusu Anadolu'nun fethine katılan kumandanlardan. Kelkit vâdîsini ve Ummân'ı fethetmiştir (Türkiye Tarihi).

51 — SULTAN MELİK-ŞÂH (6.VIII.1055 - 20.XI.1092 = 37, 3, 15) : Büyük Türk Hâkanı. Sultân Alp-Arslân'ın oğlu ve halefi. Devrinde Türk imparatorluğu cihan devleti hâlini aldı. Anadolu'nun fethini destekledi ve Türkiye devletinin kuruluş fermânını imzaladı.

52 — Atsız Bey (1094) : Suriye ve Filistin fâtihi olan kumandan. Fâtımîler'e karşı Türk başkumandanı. «Melik=Kral» unvânını taşıdı.

53 — Çaka(n) Bey (1097) : İzmir beyi. Ege adalarını feth eden tarihin ilk büyük Türk amirali (Türkiye Tarihi).

54 — Dânişmend Gazi (1104) : Anadolu'nun Fethi'ne katılan büyük kumandanlardan. Dânişmend hânedânının kurucusu (Türkiye Tarihi).

55 — I. SULTAN KILIÇ-ARSLAN (1073? - VII.1107 = 34) : Türkiye'nin 2. hükümdârı. I. Sultan Süleyman-Şâh'ın oğlu ve halefi. I. Haçlı Seferi'ne karşı Türkiye'nin müdâfii (Türkiye Tarihi).

XII. Asır :

56 — Belek Bey (6.V.1124) : Artukoğulları'ndan. I. Mes'ûd'un kayınpederi. Haçlılar'a karşı Türk başkumandanı. Şehit düşmüştür (Türkiye Tarihi).

57 — İmâdeddin Zengî (1084 - 15.IX.1146 = 62) : Haçlılar'a karşı Türk kumandanı. Zengî Atabey hânedânının kurucusu.

58 — I. SULTAN MES'UD (1098? - 1155 = 57?) : 4. Türkiye hükümdârı. I. Kılıç-Arslan'ın küçük oğlu. II. Haçlı Seferi'ne karşı Türkiye'nin müdâfii (Türkiye Tarihi).

59 — SULTAN SANCAR (1084 - 29.IV.1157 = 73) : Büyük Selçuklular'dan son Büyük Türk Hâkanı. Gazneli ve Gurlu devletlerini de hâkimiyetine alarak Büyük Türk Hâkanlığı'na son geniş devrini yaşattı.

60 — Hoca Ahmed Yesevî (1166) : Türkistanlı mutasavvıf ve şair. Yesevî tarîkatinin kurucusu. Müslüman dininin Türkler üzerinde nihâî zaferini sağladı.

61 — NÛREDDİN ZENGÎ (XI.1118 - 15.V.1174 = 56, 3) : İmâdeddin Zengî'nin oğlu ve halefi. I. Mes'ûd'un dâmâdı. Salâhaddîn Eyyûbî'yi yetiştirdi ve Mısır'a göndererek Fâtımî Halîfeliği'ni yıktırdı, Sünnî İslâm âleminin birliğini te'min etti. Haçlılar'a karşı İslâm dünyasını savundu (Salâhaddîn Eyyûbî'yi, Arab tarafı Türk tarafından ağır bastığı için bu listeye almadım).

62 — II. SULTAN KILIÇ-ARSLAN (1115? - VIII.1192 = 77?) : I. Mes'ûd'un oğlu ve halefi. Türkiye'nin 5. hükümdârı. Büyük Türk Hâkanı. III. Haçlı Seferi'ne karşı Türkiye'yi savundu. 2. Malazgirt sayılan Miryokefalon ile Bizans'ın Anadolu'yu geriye alma siyasetine ebediyyen son verdi (Türkiye Tarihi).

63 — Harzem-Şâh Alâeddin Tekeş (4.VII.1200) : Harzem-Şâhlar'ın (Doğu Türk Hâkanlığı) fâtih hükümdârı.

64 — Muizzeddin Muhammed (15.III.1206) : Gurlular'dan Hindistan padişahı. Gazneliler'in Hindistan'daki mirasına konmuş, genişlettiği bu mirası Memlûkler'den Aybey'e bırakmıştır.

XIII. Asır :

65 — Sultân Aybey (1210) : Hindistan Memlûk imparatorluğunun kurucusu olan asker, devlet adamı ve hükümdar.

66 — Celâleddin Harzem-Şâh (1231) : Son harzem-şâh (Doğu Türk hâkanı). Moğollar'a karşı İslâm dünyasını savunan kumandan.

67 — Sultân İltutmuş (1236) : Sultân Aybey'in dâmâdı olan Hindistan imparatoru.

68 — SULTAN ALÂEDDİN KEYKUBÂD (1192 - 30.V.1237 = 45) : Büyük Türk Hâkanı. Türkiye Selçukluları'nın en muhteşem hükümdârı. Zamanında Anadolu, bir de Kaanûnî çağında erişeceği bir refah ve saadet devri yaşadı Selçukoğulları'ndan yetişen son büyük şahsiyet (Türkiye Tarihi).

69 — Sultân Aybey (1257) : Mısır-Suriye Türk Memlûk imparatorluğunun kurucusu. Eyyûbîler'i devirerek yerlerine geçti.

70 — SULTAN KUTUZ (22.X.1260) : Mısır Memlûkleri'nin Baybars'tan sonraki en büyük hükümdârı. Ayn-Câlût zaferi ile Moğollar'ı Mısır kapılarında durdurdu. Teşkilâtçı kumandan.

71 — Berke Han (1209 - 1266 = 57) : İlk defa Müslüman olup Türk'leşen Cengizoğlu. Altınordu'nun büyük hâkanı. Cengiz'in torunu ve Batu Han'ın kardeşi (Cengiz Han'ı, Moğolluk tarafı ağır bastığı için listemize almıyoruz).

72 — MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN RÛMÎ (30.IX.1207 - 17.XII.1273 = 66, 2, 17) : Dünyanın en büyük şâirlerinden olan mutasavvıf, fikir adamı, Türk tarîkatlerinin en mühimmi olan Mevlevî'liğin mânevî kurucusu. Türk kültürüne te'siri çok büyüktür (Türkiye Tarihi).

73 — SULTAN BAYBARS (1223 - 30.V.1277 = 54) : Mısır Memlûkleri'nin en büyük hükümdârı. Asker ve devlet adamı. Haçlılar'ı Yakın Doğu'dan temizledi ve en güçlü İslâm hükümdârı sıfatıyle Moğollar'ı durdurdu.

74 — Ertuğrul Gazi (1191? - 1281 = 90) : Osmanoğulları'nı Doğu Anadolu'dan alıp 1231'de Sakarya boyuna getiren kurucu ata (Türkiye Tarihi).

75 — Karamanoğlu I. Mehmed Bey (1243 - 1283 = 40) : Türkçe'yi resmî dil ilân eden (13 mayıs 1277), Türkiye'yi İlhanlı hâkimiyetinden kurtarmak isteyen ve bu uğurda ölen Karaman prensi (Türkiye Tarihi).

76 — NASREDDİN HOCA (1208 - 1284 = 76) : En büyük Türk mizah dehâsı (Türkiye Tarihi).

77 — Sultan Balaban (1207? - 1286 = 79?) : Sultân İltutmuş'un dâmâdı olan Hindistan Memlûkleri hükümdârı. Asker ve devlet adamı.

78 — Sultan Kalavun (1290) : Mısır Memlûkleri'nin en büyüklerinden ve Memlûk hànedanlarının en mühimminin kurucusu.

79 — SAFİYYÜDÎN ABDÜLMÜ'MİN URMEVÎ (1224? - 28.I.1294 = 70?) : Arabca yazan müzikolog ve bestekâr.

80 — Gazan Mahmud Han (1271 - 1304 = 33) : İlhan. İlhanlı İmparatorluğunun kesin şekilde Müslüman olması ve Türk'leşmesi onun zamanında gerçekleşti.

81 — Sultan Veled (16.IV.1226 - 15.XI.1312 = 86, 6, 29) : Mevlânâ'nın oğlu. Mevlevî tarîkatinin teşkilâtlandırıcısı, şâir (Türkiye Tarihi).

82 — SULTÂN ALÂEDDİN MUHAMMED HALACÎ (2.I.1316) : Tarihte Hindistan kıt'asını ilk defa tek devlet idaresinde birleştiren zât. Hindistan Türk imparatorlarının en büyüklerinden.

83 — YÛNUS EMRE (1240 - 1320? = 80?) : Türk halk edebiyatının en büyük şâiri olan mutasavvıf. Zamanımıza kadar gelen te'siri pek büyük olmuştur (Türkiye Tarihi).

XIV. Asır :

84 — OSMAN GAZİ (1258 - II.1324 = 66) : Dünyanın en stratejik pozisyonunu elde ederek Osmanlı cihan devletinin nüvesini teşekkül ettiren ve Osmanoğulları'na adını veren prens. Ertuğrul Gazi'nin oğlu (Türkiye Tarihi).

85 — Özbek Han (1282 - 1341 = 59) : Altınordu hâkanı Bunun zamanında devletin Müslüman ve Türk olması tamamlanmıştır.

86 — Sultan Nâsır Muhammed (III.1285 - VI.1341 = 56, 3) : Mısır Memlûk imparatoru.

87 — AYDINOGLU GAZİ UMUR BEY (1309b - V.1348 = 39) : Aydın prensi. Büyük bir donanma meydana getirerek Osmanlılar'a yol açtı, Türk deniz hâkimiyeti ile Rumeli fütûhatını müjdeledi. Türkler'in tarihleri boyunca yetiştirdikleri ikinci büyük denizci (Türkiye Tarihi).

88 — ORHAN GAZİ (1281 - III.1362 = 81) : Osman Gazi'nin oğlu. Osmanlı devletini Türkiye'nin en güçlü devleti hâline getirdi ve müstakbel haşmetini hazırladı (Türkiye Tarihi).

89 — GAZİ SÜLEYMAN PAŞA (1316? - XI? 1359 = 43?) : Orhan Gazi'nin oğlu ve velîahdi. Rumeli Fâtihi. Türkiye'nin Avrupa'ya ebediyyen yerleşmesini sağlıyan kumandan (Türkiye Tarihi).

90 — Hacı İlbeyi (1364) : Akıncı beyi. Sırp Sındığı'nda Haçlı ordusunu umulmaz şekilde yok ederek Rumeli fütûhâtını kurtardı (Türkiye Tarihi).

91 — Lala Şâhin Paşa (1386) : Fütûhât sahibi Osmanlı vezîri (Türkiye Tarihi).

92 — ÇANDARLI I. HALİL HAYREDDİN PAŞA (1305? - 22.I. 1387 = 82?) : Osmanlı vezîr-i âzamı (başbakan). Bilgin, devlet adamı, kumandan. Osmanlı devletinin imparatorluk şeklinde teşkilâtlandırıcısı (Türkiye Tarihi).

93 — III Sultan Fîrûz-Şâh Tuğluk (1309 - X.1388 = 79) : Hindistan imparatoru.

94 — I. SULTAN MURAD HAN HUDÂVENDİGÂR (1326 - 20 VI.1389 = 63) : Orhan Gazi'nin oğlu ve halefi, Süleyman Paşa'nın kardeşi, Osmanlı imparatorluğunun kurucusu (Türkiye Tarihi).

95 — YILDIRIM SULTAN BÂYEZİD HAN GAZİ (1360 - 9.II. 1403 = 43) : I. Murâd'ın oğlu ve halefi Niğbolu galibı, Anadolu'nun birleştiricisi büyük asker (Türkiye Tarihi).

96 — Kara Timurtaş Paşa (III. 1404) : Osmanlı vezîri ve kumandanı. Mâruf bir Osmanlı asker âilesinden inmiş, oğul ve torunları da mâruf kumandanlar arasına girmiştir (Türkiye Tarihi).

97 — Toktamış Han (I 1405) : Altınordu hâkanı Doğu Avrupa Türk Hâkanlığı'na son haşmet ve birlik devrini yaşatmış, fakat Timur'a çarparak perişan olmuştur.

98 — TİMUR (9.IV.1336 - 18.II 1405 = 68, 10, 9) : Büyük Türk Hâkanı. Tarihin en büyük cihangirlerinden biri. Osmanoğulları ve Selçukoğulları'ndan sonra tarihin en büyük Türk hânedânı olan Timuroğulları'nın kurucusu.

99 — Çandarlı-zâde Ali Paşa (1407) : Yıldırım'ın tek vezîr-i âzamı. Halil Hayreddin Paşa'nın oğlu ve halefi (Türkiye Tarihi).

100 — Gazi Evrenos Bey (1320? - XI 1417 = 97?) : Akıncı beyi Karası beylerinden iken Süleyman Paşa'nın hizmetine girdi. Zamanımıza kadar gelen Evrenosoğulları akıncı ailesinin kurucusu (Türkiye Tarihi).

101 — NESÎMÎ (1418) : Âzerî lehçesi ile söyliyen şâir. Nevâî ve Fuzûlî dışında Türk âlemine en büyük te'siri yapmıştır.

XV. Asır :

102 — Kara Yûsuf (1357 - 1420 = 63) : Karakoyunlu devletinin gerçek temellerini atan hükümdar.

103 — ÇELEBÎ SULTAN MEHMED HAN GAZİ (1380? - 7.V.1421 = 41?) : Yıldırım'ın oğlu. Osmanlı devletini Timur darbesinden sonra toplayıp devâm ettirmiştir (Türkiye Tarihi).

104 — Süleyman Çelebî (1351 - 1422 = 71) : *Mevlid* şâiri (Türkiye Tarihi).

105 — Hacı İvaz Paşa (VIII.1429) : 2. vezir. Yeşil Cami ile Yeşil Türbe'nin mimarı (Türkiye Tarihi).

106 — Baysungur Mîrzâ (15.IX.1397 - 20.XII.1433 = 36, 3, 5) : Timur'un torunu ve Şâhruh'un oğlu, Uluğ Bey'in küçük kardeşi. Türk hattâtı. Doğu Türk Rönesansı'nın temellerini atmış ve bir san'at ve edebiyat akademisinin başında çalışmıştır.

107 — HOCA ABDÜLKAADİR MERÂĞÎ (1360? - III.1435 = 75?): Bestekâr ve müzikolog. Âzerî'dir. Günümüze kadar bestekâr şöhreti eşsiz oldu. Farsca musiki kitapları klasiktir. Sırasıyle Timurlu ve Osmanlı, Doğu ve Batı Türk Hâkanları sarayında yaşadı.

108 — SULTAN ŞÂHRUH MÎRZÂ (21.VIII.1377 - 12.III.1447 = 69, 6, 22) : Timur'un 4. ve en küçük oğlu ve halefinin halefi olan Büyük Türk Hâkanı. Onun ölümü ile Büyük Türk Hâkanlığı, tâbii olan Osmanoğlu II. Murâd'a geçti.

109 — SULTAN ULUG-BEĞ MÎRZÂ (22.III.1394 - 25.XI.1449 = 55, 8, 4) : Şâhruh'un büyük oğlu ve halefi olan Doğu Türk Hâkanı. Astronomi ve matematikte insanlığın yetiştirdiği büyük dehâlardan.

110 — II. SULTAN MURAD HAN GAZİ (VI.1404 - 3.II.1451 = 46, 8) : Çelebî Sultan Mehmed'in oğlu ve halefi. Varna ve II. Kosova'nın galibi. Ankara sarsıntısı ve Haçlı tasallutlarından Türkiye'yi kesin şekilde kurtaran hükümdar. 1447'de Türkiye, Timurlular'ın yerine dünyanın en güçlü devleti olmuştur, bu sıfatını 1770'lere kadar aralıksız muhafaza edecektir (Türkiye Tarihi).

111 — Çandarlı-zâde II. Halil Hayreddin Paşa (9.VII.1453) : Vezîr-i âzam. Ali Paşa'nın yeğeni ve Vezîr-i âzam Çandarlı-zâde İbrahim Paşa'nın oğlu (Türkiye Tarihi).

112 — Gazi Turahan (Turhan) Bey (1456?) : Akıncı beyi. Turahanoğulları akıncı âilesinin kurucusu. Büyük kumandanlardan Paşa Yiğit'in oğlu (Türkiye Tarihi) :

113 — Lutfî (1366 - 1465 = 99) : Çağatay lehçesinde Nevâî ve Bâbur'dan sonra en büyük şâir.

114 — Sultan Cihan-Şâh (1405 - 10.XI.1467 = 62) : Karakoyunlu devletini İran imparatorluğu derecesine çıkartan hükümdar. Kara Yûsuf'un oğlu. Uzun Hasan tarafından öldürüldü.

115 — Sultân Ebû-Saîd Mîrzâ (1427 - 7.II.1469 = 42) : Timuroğulları'ndan Doğu Türk Hâkanı. Bâbur Şâh'ın büyük babası. Bu da Uzun Hasan tarafından öldürülmüştür.

116 — Ali Kuşcu (16.XII.1474) : Astronom ve matematikçi. Uluğ Bey'in talebesi. Sonra Fâtih'in davetiyle Istanbul'a geldi (Türkiye Tarihi).

117 — UZUN HASAN BEY (1423 - 6.I.1476 = 55) : Akkoyunlu devletini İran imparatorluğuna yükselten hükümdar. Fâtih'in Otlukbeli'nde beli kırılan rakıybi.

118 — FÂTİH SULTAN MEHMED HAN GAZİ (30.III.1432 - 3.V.1481 = 49, 1, 4) : II. Murâd'ın oğlu ve halefi. Tarihin en büyük Türk dâhîsi. Asker, devlet adamı ve politikacı olarak bütün Türk tarihinde eşsizdir. Aynı zamanda balistik sahasında kâşif ve çeşitli ilimlerde bilgindi (Türkiye Tarihi).

119 — Karamânî Mehmed Paşa (4.V.1481) : Fâtih'in, zehirlenmesinden bir gün sonra şehîd edilen son vezîr-i âzamı. Hukukçu, tarihçi, devlet adamı. Mevlânâ soyundandır (Türkiye Tarihi).

120 — Ahmed Paşa (1420? - 1497 = 77?) : XV. asrın en büyük Osmanlı şâiri. Fâtih'in hoca ve vezirlerinden (Türkiye Tarihi).

121 — ALİ ŞÎR NEVÂÎ (9.II.1441 - 3.I.1501 = 59, 10, 22) : Çağatay lehçesi ile yazan Türk şâiri, çok büyük ilim ve san'at hâmîsi. Sultan Hüseyin Baykara'nın vezîri. En şöhretli ve en te'sirli Türk şâiri.

122 — SULTAN HÜSEYİN BAYKARA MÎRZÂ (VI.1438 - V.1506 = 67, 11) : Timuroğulları'ndan Doğu Türk Hâkanı. Ondan sonra Timurlu imparatorluğu Türkistan ve Horasan'da (Orta Asya) dağılıp bir müddet sonra Hindistan'a yerleşir. Timurlu Rönesansı'nın devrinde şevketine eriştiği hükümdar. Taht şehri Herât, dünyanın en büyük (kalabalık) şehri idi. Sonra yerine Istanbul geçmiştir.

123 — Mihaloğlu Gazi Alâeddîn Ali Paşa (1435? - 1507 = 72?) : 330 defa Tuna'yı kuzeye doğru geçen ünlü akıncı beyi. Macaristan kralı Matthias Corvinus'un dâmâdı (Türkiye Tarihi).

124 — Mihaloğlu Gazi İskender Paşa (1440? - 1510? = 70?) : Ünlü akıncı beyi, yukarıdaki Ali Paşa'nın kardeşi (Orhan Gazi'nin kumandanı Gazi Mihal Bey soyundan). Venedik şehri varoşunu yakmıştır (1478 ağustosu) (Türkiye Tarihi).

125 — Mimar Hayreddin (1510?) : Mimar Murâd'ın oğlu. Istanbul ve Edirne Bâyezid külliyeleri mîmârı (Türkiye Tarihi).

126 — Yûsuf Âdil-Şâh (1451? - 1510 = 59?) : Âdil-Şâh (Bîcâpûr) (Güney Hindistan Türk) imparatorluğunun kurucusu II Murâd'ın oğlu ve Fâtih'in kardeşi olduğu iddiasındadır. Behmenî vezîri Mahmud Gâvân'ın mânevî oğlu.

127 — KARAMANLI KEMAL REİS (1451? - 16.I 1511 = 60?) : İlk büyük Osmanlı denizcisi ve Akdeniz'i Türk gölü hâline getiren denizci neslin kurucusu. Pîrî Reîs'in amcası (Türkiye Tarihi).

128 — II. Sultan Bâyezid Han (X? 1450 - 26.V.1512 = 61,7) : Fâtih'in oğlu ve halefi. Babasından sonra Osmanoğulları'nın en bilgini (Türkiye Tarihi).

129 — Şehzâde Sultan Korkut Han (1467 - 17.III.1513 = 46) : II. Bâyezîd'in 3. oğlu ve Yavuz'un ağabeyi. Büyük Türk denizcilik ekolünün koruyucu kurucusu. Bilgin ve bestekâr (Türkiye Tarihi).

130 — Malkoçoğlu Gazi Balı Paşa (1514?) : Polonya seferleri ile meşhur akıncı beyi, Varşova Fâtihi (1498 bahârı) (Türkiye Tarihi).

131 — Şeyh Hamdullah (1429 - XIIa.1520 = 91) : Hattât, II. Bâyezid'in hocası (Türkiye Tarihi).

XVI. Asır(*) :

132 — ORUÇ REİS (1470? - 10.X.1518 = 48?) : Tarihte ilk defa Kuzey Afrika'ya Türk hâkimiyetini getirmiş, Cezâyir fâtihi Türk denizcisi Barbaros'un ağabeyi.

(*) Bu asırdan itibaren Türkiye Tarihi'ne dahil olanları değil, hâriç olanları işaret ediyorum. Zîrâ artık bütün Türk âleminin ağırlığı Türkiye'ye, Batı Türkleri'ne geçer.

133 — YAVUZ I. SULTAN SELİM HAN GAZİ (1470 - 22.IX.1520 = 50) : II. Bâyezîd'in oğlu ve halefi, Sultan Korkut'un kardeşi. Osmanoğulları'ndan ilk İslâm halîfesi. Osmanlı Cihan Devleti'nin gerçekleştiricisi cihangir. Osmanoğulları içinde Fâtih'ten sonra en büyük asker, Fâtih ve II. Bâyezid'den sonra en büyük bilgin, Fâtih ve Kaanûnî'den sonra en büyük devlet adamı.

134 — Bıyıklı Mehmed Paşa (1522) : Güneydoğu Anadolu'yu fetheden kumandan.

135 — ŞÂH İSMÂİL SAFEVÎ (17.VII.1487 - 22.V.1524 = 36, 10, 6) : Safevî hânedânından ilk Türk İran imparatoru. Yavuz'un rakıybi. Türkçe'de gerek klasik, gerek halk tarzında büyük şair (Türkiye dışı).

136 — Şeyhulislâm Zenbilli Ali Cemâlî Efendi (1445? - 1526 = 81?) : Yavuz'un tek şeyhulislâmı. II. Bâyezîd'in son, Kaanûnî'nin ilk şeyhulislâmı olan devlet adamı ve bilgin.

137 — Selmân Reis (1529) : Hind denizlerinde Türk gücünün kurucusu amiral.

138 — ZAHÎREDDİN MUHAMMED BÂBUR ŞÂH MÎRZÂ (14.II. 1483 - 25.XII.1530 = 47, 10, 9) : Timuroğulları'ndan son Doğu Türk Hâkanı ve Hindistan'da XIX. asır ortalarına kadar devâm eden Türk imparatorluğunun kurucusu. Devlet adamı, kumandan, Çağatay lehçesi ile yazan şâir ve edîb. *Bâbur-Nâme* müellifi (Türkiye dışı).

139 — Vezîr-i âzam Pîrî Mehmed Paşa (1455? - 13.XI.1532 = 77?): Yavuz'un son ve Kaanûnî'nin ilk vezîr-i âzamı. Zenbilli Ali Efendi'nin yeğeni ve onun gibi Mevlânâ soyundan. Kuzey Irâk'ın fâtihi.

140 — ŞEYHULİSLÂM KEMÂL-PAŞA-ZÂDE AHMED ŞEMSEDDİN EFENDİ (1468 - 16.IV.1534 = 66) : Devlet ve hukuk adamı, tarihçi.

141 — Ahmedoğlu Aydın Reis (1470? - VIII.1535 = 65?) : Barbaros Kardeşler'in yoldaşı amiral.

142 — Vezîr-i âzam Dâmâd Makbûl İbrâhim Paşa (1495 - 15.III. 1536 = 41) : Kaanûnî'nin en meşhur ve gözde vezîr-i âzamı ve eniştesi, diplomat.

143 — Mîmâr Acem Ali (Alâeddin Ali Bey) (1537?) : Sultanselim Camii'nin mimarı. Sinân'ın gerçek müjdecisi.

144 — BİHZÂD (1455? - 1537? = 82?) : Dünyada yetişmiş minyatür tarzında resim yapan ressamların en büyüğü. Önce Türkistan'da Timuroğulları'nın, sonra İran'da Safevîler'in sarayında çalıştı (Türkiye Dışı).

145 — Sultan-zâde Gazi Husrev Paşa (1480? - 1541 = 61?): Devlet adamı ve akıncı beyi. Bosnasarayı'nın bânîsi. Ana tarafından II. Bâyezîd'in torunu.

146 — Sultan-zâde Vezir Gazi Koca Balı Paşa (VIII.1543) : Bu da ana tarafından II. Bâyezîd'in torunu ve Dâmâd Gazi Yahyâ Paşa'nın oğlu. Budin beylerbeyisi iken öldü. Mâruf akıncı. 1542 Budin zaferinde başkumandan.

147 — Vezîr-i âzam Hâdim Hacı Süleyman Paşa (1465? - 1545 = 80?) : Devlet ve idare adamı. I. Hindistan seferinin başkumandanı. Uzun müddet Mısır beylerbeyisi. Mısır'da koyduğu kanunlar XIX. asra kadar yürürlükte kalmıştır.

148 — KAPDÂN-I DERYÂ BARBAROS HIZIR HAYREDDİN PAŞA (1472? - 4.VII.1546 = 74?) : Tarihin en büyük amirali. Preveze galibi. Oruç Reîs'in kardeşi.

149 — Sultan-zâde Gazi Vezir Mehmed Paşa (II.1548) : Ünlü akıncı beyi. Sultan-zâde Gazi Balı Paşa'nın kardeşi. Ağabeyi gibi Budin beylerbeyisi iken öldü. Regensburg/Bavyera ve Brno/Moravya Fâtihi (X.1529), Peç Fâtihi Vertizo (2.XII.1537) ve Istabur (22.VIII.1541) meydan muhârebeleri başkumandanı (oğlu : Budin beylerbeyisi şâir Arslan Paşa).

150 — BARBAROS-ZÂDE I. GAZİ KARA HASAN PAŞA (1491 - 1549 = 58) : Barbaros'un mânevî oğlu. İmparator Charles-Quint'e karşı Cezâyir galibi. Cezâyir beylerbeyiliğinde bulunan amiral.

151 — I. Sâhib Giray Han (1481 - 1551 = 70) : Nijniy Novgorod (Gorky)'u feth eden Kırım ve Kazan hanı. Devlet Giray'ın amcası. I. Mengli Giray'ın oğullarından.

152 — MUHYİDDİN PÎRÎ REİS (1474? - VI.1554 = 80?) : Amiral. Kemal Reîs'in yeğeni. Hind Okyanusu'nda Türk donanmasının kumandanı. XVI. asırda dünyada yetişen coğrafyacıların en büyüğü. Kartografya bilgini (*Kitâb-ı Bahriyye, Amerika Harîtası*).

153 — Taşköprülü-zâde Ahmed Efendi (1554) : Eserlerini Arabca yazan ansiklopedist bilgin. *eş-Şakaaiku'n-Nû'mâniyye* ve *Mevzû'âtü'l-'Ulûm* müellifi.

154 — Matrakçı Nasûh Ağa (1555?) : Matematikçi, silâh mütehassısı, kartograf, ressam, târihçi.

155 — HATTAT KARAHİSÂRÎ AHMED ŞEMSEDDÎN EFENDİ (1468 - 1556 = 88) : XVI. asrın en büyük hattâtı. Süleymâniye Camii'ndeki yazılar onundur.

156 — FUZÛLÎ MEHMED EFENDİ (1480? - 11.I.1556 = 76?) : Âzerî lehçesi ile yazan şâir.
157 — SÂLİH PAŞA (1488? - VI.1556 = 68?) : Türk amirali. «Çanakkaleli» veya «Kazdağlı» denilir. Cezâyir beylerbeyisi iken Fâs'ı fethettiği için «Fas Fâtihi» unvânı verilir. Preveze'de sağ kanat kumandanı. Oruç, sonra Barbaros'un yanında yetişmiştir.
158 — Özdemir Paşa (1500? - 1560 = 60?) : «Habeşistan Fâtihi». Kumandan, Arab ve Habeş işleri mütehassısı.
159 — Bayram Han (31.II.1561) : Hümâyûn ve oğlu Ekber Şâhlar'ın sadrâzamı. Devlet adamı ve kumandan. Çağatay lehçesi ile yazan şâir (Türkiye dışı).

160 — SEYDÎ-ALİ REİS (1498? - I.1563 = 65?) : Türk amirali, coğrafya ve matematik bilgini *(Muhît, Mir'âtü'l-Memâlik)*, şâir. Preveze'ye, Cerbe'ye katılmış, bir Hindistan seferine kumanda ederek Hindistan ve Orta Asya'yı dolaşmıştır.
161 — Vezîr-i âzam Dâmâd Lutfî Paşa (1483? - 1563 = 80?) : Kaanûnî'nin eniştesi ve vezîr-i âzamı. Devlet adamı ve bilgin *(Âsaf-Nâme, Târîh)*.

162 — TURGUT PAŞA (1485 - 17.VI.1565 = 80) : Amiral. Barbaros'un gerçek muakkıbi. Preveze kumandanlarından. Trâblusgarb fâtihi. Malta'da şehîd oldu.
163 — Nakkaş Sarhoş İbrâhîm Efendi (1565?) : Süleymâniye'nin renkli camlarını yapan nakkaş.

164 — KAANÛNÎ II. SULTAN SÜLEYMAN HAN GAZİ (27.IV.1495 - 7.IX.1566 = 71, 4, 10) : Yavuz'un oğlu ve halefi. Avrupa literatüründe «Muhteşem» ve «Büyük». 46 yıl Türk Hâkanlığı ve İslâm Halîfeliği yaptı. Türkler'in târih boyunca en şevketli ve bahtiyar devrinin hükümdârı. Devlet ve siyaset adamı olarak Osmanoğulları içinde Fâtih'ten, kumandan olarak Fâtih ve Yavuz'dan sonra gelir. Tarihteki Türk hükümdarlarının en muhteşemi.
165 — Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebî (1495? - 1568 = 73?) : Kaanûnî'nin meşhur nişancısı, devlet adamı, bilgin ve tarihçi *(Tabakaatü'l-Memâlik)*.

166 — BARBAROS-ZÂDE II. HASAN PAŞA (1500? - 15.III.1572 = 72?) : Barbaros'un tek oğlu ve Turgut Paşa'nın dâmâdı olan amiral. 3 defa Cezâyir beylerbeyisi oldu. 5 eylûl 1558'de İspanyol ve Faslılar'a karşı Mostaganem galibi.

167 — ŞEYHULİSLÂM EBUSSUÛD EFENDİ (30.XII.1490 - 23. VIII.1574 = 83, 7, 24) : Hukuk bilgini ve devlet adamı. Şeyhulislâmların en büyüğü.

168 — Taht-Alan I. Devlet Giray Han (1515? - 1577 = 62?) : Kırım hanı. Moskova'yı fethettiği için «Tahtalan» denmiştir.

169 — KAPDÂN-I DERYÂ II. VEZİR DÂMÂD PİYÂLE PAŞA (1508? - 21.I.1578 = 70?) : Amiral. Preveze'den sonra Türkler'in tarih boyunca kazandıkları en büyük açık deniz muharebesi olan Cerbe zaferinin başkumandanı. II. Selîm'in dâmâdı.

170 — Vezîr-i âzam Lala Kara Mustafa Paşa (1520? - 7.VIII.1580 = 60?) : Kıbrıs Fâtihi. Kumandan. Kaanûnî'nin 2. vezîri Husrev Paşa'nın kardeşi Sokollu-zâdeler'dendir.

171 — VEZÎR-İ ÂZAM ÖZDEMİROĞLU OSMAN PAŞA (1526 - 30.X.1585 = 59) : Kafkasya Fâtihi. Kumandan. Habeşistan Fâtihi Özdemir Paşa'nın oğlu.

172 — KAPDÂN-I DERYÂ KILIÇ-ALİ PAŞA (1507? - 21.VI.1587 = 80?) : Amiral. Büyük Türk denizcilik ekolünün son halkası.

173 — MÎMÂR KOCA SİNÂN AĞA (29.V.1490 - 9.IV.1588 = 97, 10, 11) : Dünya tarihinin en büyük mimarı. Selîmiyye ve Süleymâniye mimarı. Anadolu, Balkanlar ve başka ülkelerde —hiçbirinde bir planı iki defa tekrarlamamak üzere— yüzlerce eser yapmıştır.

174 — Ramazan Paşa (1589) : Tûnus ve Cezâyir beylerbeyisi olan amiral. Vâdi's-Seyl galibi. Portekiz devletini yıkan kumandan.

175 — Şeyh Abdülali Efendi (1590?) : Asrın en büyük bestekârı

176 — NAKKAŞ BOSNALI SEYYİD OSMÂN EFENDİ (- 1590?) : Ressam *(Hüner-Nâme)*.

177 — I. Abdullah Han Şeybânî (1530? - I.1598 = 68?) : Doğu Türk (Türkistan) hâkanı, devlet adamı. Cengizliler'in Cuci Ulusu'nun Şeybânî hânedânından. Ondan sonra Türkistan, büyük bir çöküş devresine girmiş ve büyük devletler arasından silinmiştir (Türkiye dışı).

178 — Kazasker Nev'î Yahyâ Efendi (1533b - 24.VI.1599 = 66) : Şâir.

179 — ŞEYHULİSLÂM HOCA SÂDEDDÎN EFENDİ (1536 - 2.X. 1599 = 63) : Devlet adamı ve tarihçi *(Tâcü't-Tevârîh)*. III. Murad ve III. Mehmed'in hocası olduğu için «Câmî'ü'-r-Riyâseteyn» diye anılır. Yavuz'un meşhur nedîmi bestekâr Hasan Cân Çelebî'nin oğlu. Osmanlı ulemâ âilelerinden en meşhurlarından birinin (Hoca-zâdeler) atası. Haçova'nın mânevî galibi.

180 — BÂKÎ (Mahmûd Abdülbâkıy Efendi) (1527 - 7.IV.1600 = 73) : Rumeli kazaskeri, şâir.

181 — GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ ÇELEBİ (PAŞA) (24.V. 1541 - 1600 = 59) : En büyük tarihçilerden *(Künhü'l-Ahbâr)*. Maliyeci, sancak beyi ve Şam (Suriye) beylerbeyisi, şâir, çok verimli yazar.

182 — Selânikî Mustafa Efendi (1540? - 1600b = 60?) : Tarihçi *(Târîh-ı Selânikî)*. Kaanûnî'nin hassa hâfızlarından olup ölümünde yakınında bulunmuştur.

183 — Rûhî (Bağdadlı Rûhî Dede-Efendi) (1605) : Şâir. Pek çok şâirin nazîre söylediği *Terkîb-i Bend*'i meşhurdur.

184 — Bora II. Gazi Giray Han (1554 - XII.1607 = 53) : I. Devlet Giray'ın oğlu olan Kırım Hanı. Devlet adamı, kumandan, bilgin, şâir, sâzende, nakkaş, bilhassa büyük saz eserleri bestekârı.

XVII. Asır :

185 — Vezîr-i âzam Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa (21.VI. 1606): Asker ve serhad adamı.

186 — Koca Murad Reis (1529? - 1609 = 80?): Amiral.

187 — Vezir Tiryâkî Hasan Paşa (1531? - 1611 = 80?) : 1601 Kanije galibi olan kumandan.

188 — Vezîr İskender Paşa (1621a) : Kumandan ve serhad adamı.

189 — II. Sultân Osman Han (3.XI.1604 - 20.V.1622 = 17, 6, 17): İnkılâpçı padişah. Şehîd edilmiştir.

190 — Hatîb Zâkirî Hasan Efendi (1545? - 1623 = 78?) : Dinî bestekâr.

191 — MÎMAR KOCA MEHMED AĞA (1553? - 1625? = 72?) : Sultânahmed'in mimarı.

192 — Hân-ı Hânân Abdürrahîm Han Türkmen (16.XII.1556 - 1627 = 71) : Hindistan Timuroğulları'nın devlet adamı ve kumandanı, edîb ve mütefekkir. Sadrâzam Bayram Han Karakoyunlu'nun oğlu (Türkiye dışı).

193 — I. ŞÂH ABBÂS(BÜYÜK) (1557 - 27.I.1628 = 71) : Safevîler'den İran Türk imparatoru (Türkiye dışı).

194 — NEF'Î ÖMER EFENDİ (1572 - 27.I.1635 = 63) : Bâkî ile Nedîm arasındaki şairlerin en büyüğü, en büyük Türk *kasîde* şâiri.

195 — Atâyî (Nev'î-zâde Atâullah Efendi) (X.1583 - Xb.1635 = 52, 0) : Şâir, bilgin, edebiyat tarihçisi. Mesnevîleri *(Hamse)* çok meşhurdur. Nev'î'nin oğlu.

196 — IV. SULTAN MURAD HAN GAZİ (27.VII.1612 - 9.II.1640 =27, 6, 13): Kaanûnî ile II. Mahmûd arasında geçen (1566-1808) pâdişahların en büyüğü.

197 — ŞEYHULİSLÂM YAHYÂ EFENDİ (Ib.1553 - 27.II.1644 = 91, 1) : 18 yıldan fazla şeyhulislâmlık eden devlet adamı ve en büyük *gazel* şâirlerinden biri. Şeyhulislâm Zekeriyyâ Efendi'nin oğlu.

198 — FEHÎM (Uncu-zâde Mustafa Efendi) (1627 - 1648 = 21) : Şâir. Hârika çocuk.

199 — Peçevî İbrâhîm Efendi (Paşa) (1574 - 1649 = 75) : Tarihçi. Anne tarafından Sokollu Mehmed Paşa'nın yeğeni. Aslen asker, sonra mâliyeci, bir ara beylerbeyi.

200 — KÂTİB ÇELEBÎ (II. 1609 - 24.IX.1657 = 48, 7) : Asıl adı Mustafa'dır. Tarihçi, coğrafyacı, mütefekkir ve bilgin.

201 — SADRÂZAM KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA (1586? - 30.X.1661 = 75?) : Devlet adamı.

202 — ŞİHÂBÜDDİN MUHAMMED HURREM ŞÂH-I CİHÂN (5.I.1593 - 23.I.1666 = 72, 0, 20) : Hindistan Timuroğulları'ndan. Bâbur'un torununun oğlu. Devrinde Hindistan, İran'ı geçerek, dünyanın Türkiye'den sonra gelen 2. devleti oldu. Tâc-Mahall'i yaptırmıştır (Türkiye dışı).

203 — Mimar Mustafa Ağa (1666a) : Yeni Cami ve Mısır Çarşısı'nın mimarı.

204 — NÂİLÎ MUSTAFA EFENDİ (1610? - 1666 = 56?) : Şiir tekniği, dil düzgünlüğü, ifade inceliği ve üslûp bakımından ondan sonra Türk şiiri, duı gerileme devresine girer.

205 — Mîmâr İsmâil Efendi (1670?) : Tâc-Mahall'in mimarı. Istanbullu'dur.

206 — Hattat Settâr Efendi (1670?) : Tâc-Mahall'in yazılarını yazan Istanbullu hattat.

207 — Şeyh Neşâtî Ahmed Dede-Efendi (1600? - 1674 = 74?) : Şâir.

208 — SADRÂZAM KÖPRÜLÜ-ZÂDE FÂZIL AHMED PAŞA (1635 - 3.XI.1676 = 41) : Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu ve halefi. 26 yaşında sadrâzam oldu, 15 yıl sadârette kaldı ve babası gibi görevinde öldü. Devlet adamı ve kumandan.

209 — EVLİYÂ ÇELEBÎ (25.III.1611 - 1683b = 72) : Seyyah ve *Seyâhat-Nâme* müellifi. Türk edebiyatının en mühim yazarlarından.

210 — Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1635a - 25.XII. 1683 = 48) : Devlet adamı ve kumandan. Köprülü Mehmed Paşa'nın dâmâdı ve Fâzıl Ahmed Paşa'nın halefi.

211 — SADRÂZAM KÖPRÜLÜ-ZÂDE HACI ŞEHİD FÂZIL MUSTAFA PAŞA (1638a - 19.VIII.1691 = 53) : Devlet adamı ve asker. Salankamen'de şehîd düştü. Köprülü Mehmed Paşa'nın küçük oğlu.

212 — Hâfız Post (Tanbûrî Mehmed Çelebî) (1630? - 1694a = 64?) : Bestekâr.

213 — Hattat Hâfız Osmân Efendi (1642 - 1698 = 56) : Hattat.

214 — Çömlekci-zâde Âbrîzî Derviş Receb Çelebî (1701) : Bestekâr.

215 — KAPDÂN-I DERYÂ VEZİR MEZOMORTA HÜSEYİN PAŞA (1640? - 20.VII.1701 = 61?) : Son büyük Türk denizcisi.

216 — MÜNECCİMBAŞI AHMED DEDE-EFENDİ (1631 - 28.II. 1702 = 71) : Tarihçi *(Câmî'ü'd-Düvel)* ve bilgin.

217 — Hacı Gazi I. Selim Giray Han (1634 - 22.XII.1704 = 70) : Kırım hanı. Asker.

218 — MUHYİDDİN MUHAMMED EVRENGZÎB ÂLEMGÎR ŞÂH (3.XI.1618 - 3.III.1707 = 88, 4, 0) : Hindistan Timuroğulları'nın son büyük imparatoru. Şâh-ı Cihân'ın oğlu ve halefi. Bütün Hind kıt'asını idaresinde birleştirmiştir (Türkiye dışı).

219 — BUHÛRÎ-ZÂDE MUSTAFA ITRÎ EFENDİ (1640? - I.1712 = 72?) : Klasik Türk Musikisi'nin en büyük bestekârı.

220 — YÛSUF NÂBÎ EFENDİ (1642 - 12.IV.1712 = 70) : Şâir.

221 — Şeyh Ali Şîr-ü Ganî Efendi (1635?-1714 = 79?) : Dînî eserler bestekârı.

XVIII. Asır :

222 — Mustafa Naîmâ Efendi (1655 - 1716 ortaları = 61) : Tarihçi.

223 — Kutb-ı Nâyî Şeyh Osman Dede-Efendi (1652? - 1730a = 78?) : Bestekâr, musiki bilgini ve ney virtüozu.

224 — Sadrâzam Dâmâd Nevşehirli İbrahim Paşa (1670? - 1.X. 1730 = 60?) : «Lâle Devri»nin devlet adamı.

225 — NEDÎM AHMED EFENDİ (1681 - 1?.X.1730 = 49) : Fuzûlî ile Yahyâ Kemâl arasında gelen şâirlerin en büyüğü
226 — Levnî (1732) : Ressam.
227 — Tanbûrî Kadı-zâde Âşık Mustafa Çavuş (1745?) : Şarkı bestekârı.
228 — NÂDİR ŞÂH AVŞAR (22.X.1688 - 20 VI.1747 = 58, 7, 29) : Türkler'in tarihteki son cihangirleri. İran Türk imparatoru (Türkiye dışı).
229 — Sadrâzam Hekîmoğlu Ali Âlî Paşa (4.VI.1689 - 14.VIII.1758 = 69, 2, 10) : Devlet adamı ve kumandan (bestekâr ve şâir).
230 — Eyyûbî Hacı Ebû-Bekir Ağa (1685? - 1759a = 74?) : Bestekâr.
231 — Sadrâzam Dâmâd Koca Râgıb Paşa (1699a - 7.IV.1763 = 64) : Diplomat, devlet adamı, bilgin, şâir. Nedîm ile Gaalib arasındaki Türk şâirlerinin en büyüğü
232 — Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi (1772) : Türk fikir, ilim, fen ve tasavvuf adamı.
233 — Kassâm Ahdeb-zâde Müezzin-i Şehryârî Tab'î Mustafa Efendi (1700? - 1786 = 86?) : Bestekâr.
234 — Müstakıym-zâde Süleyman Sâdeddîn Efendi (VI.1719 - 26 VII.1788 = 69, 1) : XVIII. asrın en büyük Türk bilgini
235 — ŞEYH ES'AD GAALİB DEDE-EFENDİ (1758a - 3.I.1799 = 41) : Nedîm ile Hâmid arasındaki şâirlerin en büyüğü.
236 — Feth-Ali Tîpû-Sultan (1753 - 4.V.1799 = 46) : Güney Hindistan (Maysûr) hükümdârı (Türkiye dışı).
237 — Küçük Mehmed Ağa (1800?) : Bestekâr.
238 — Hacı Sâdullah Ağa (1801) : Bestekâr.
239 — Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa (1761 - 7.XII.1803 = 42) : Türk deniz kuvvetlerinin ıslahatçısı.
240 — III. Sultan Selim Han (24.XII.1761 - 28.VII.1808 = 46, 7, 5) : Islahatçı padişah, büyük bestekâr.

XIX. Asır :

241 — MÜTERCİM HACI AHMED ÂSIM EFENDİ (1756 - 27.XI.1819 = 63) : Dil bilgini, tarihçi.
242 — Kazasker Hâfız Mustafa Râkım Efendi (1758 - III.1826 = 68) : Hattat.
243 — Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi (1764? - XI.1826 = 62?) : Tıb bilgini, mütefekkir, tarihçi.
244 — Keçeci-zâde İzzet Molla (1785 - VIII.1829 = 44) : Şâir.

245 — II. SULTAN MAHMUD HÂN-I ADLÎ (20.VII.1785 - 1.VII. 1839 = 53, 11, 12) : Kaanûnî'den sonra gelen padişahların en büyüğü.

246 — HAMMÂMÎ-ZÂDE HACI BÜYÜK İSMÂİL DEDE-EFENDİ (9.I.1778 - 29.XI.1846 = 68, 10, 21) : XIX. asrın en büyük Türk bestekârı.

247 — Kazasker Hacı Yesârî-zâde Mustafa İzzet Efendi (1776 - 23.VI.1849 = 73) : Hattat.

248 — SADRÂZAM KOCA MUSTAFA REŞİD PAŞA (13.III 1800 - 7.I.1858 = 57, 9, 25) : Türkiye tarihinin en büyük başbakanı.

249 — Leskofçalı Mustafa Gaalib Bey (1829 - 11.XII.1867 = 38): Şâir. Yahyâ Kemâl'in büyük amcası.

250 — SADRÂZAM KEÇECİ-ZÂDE BÜYÜK MEHMED FUAD PAŞA (17.I.1815 - 12.II.1869 = 54, 9, 25) : Diplomat ve devlet adamı. İzzet Molla'nın oğlu.

251 — Dellâl-zâde Hâfız Hacı İsmâil Efendi (1797 - 1869 = 72) : Bestekâr.

252 — ŞEYH ALİ ŞÂMİL (1795 - 12.III.1871 = 76) : Dağıstanlı mücâhid (Türkiye dışı).

253 — SADRÂZAM MEHMED EMÎN ÂLÎ PAŞA (5.III.1815 - 7.IX. 1871 = 56, 6, 3) : Diplomat ve devlet adamı.

254 — Kazasker Hacı Mustafa İzzet Efendi (1801 - 15.XI.1876 = 75): Hattat, bestekâr ve ney virtüozu.

255 — ABDÜLHAMÎD ZIYÂ PAŞA (1829 - 18.V.1880 = 51) : Şâir ve fikir adamı. Vezir.

256 — YENİŞEHİRLİ HÜSEYİN AVNİ BEY (1827 - 6.X.1884 = 57) : Şâir.

257 — Tanbûrî Büyük Osman Bey (1816 - 1.X.1885 = 69) : Saz eserleri bestekârı.

258 — HACI MEHMED ÂRİF BEY (1831b - 28.VI.1885 = 54) : En büyük şarkı bestekârı, romantik ekolün kurucusu.

259 — NÂMIK KEMAL BEY (21.XII.1840 - 2.XII.1888 = 47, 11, 13) : Mütefekkir, şâir ve edîb.

260 — Sadrâzam Ahmed Vefik Paşa (3.VII.1823 - 1.IV.1891 = 67, 7, 29) : Diplomat, devlet adamı, bilgin ve edîb.

261 — Şevkı Bey (1860 - 16.VII.1891 = 31) : Ârif Bey'den sonra en büyük şarkı bestekârı.

262 — AHMED CEVDET PAŞA (26.III.1823 - 28.V.1895 = 72, 2, 3) : XIX. asrın en büyük hukukçu ve tarihçisi. Mütefekkir, bilgin, devlet adamı. Vezir.

263 — Eyyûbî Hoca Hâfız Mehmed Zekâî Dede-Efendi (1825a - 24.XI.1897 = 72, 6?) : Klasik ekolün son büyük bestekârı.
264 — MÜŞİR GAZİ OSMAN PAŞA (1832 - 5.IV.1900 = 68) : XIX. asrın en büyük Türk askeri.
265 — Tanbûrî Hâfız Ali Efendi (1836 - 1902 = 66) : Bestekâr ve tanbur virtüozu.
266 — Osman Hamdi Bey (1842 - 1910 = 68) : Arkeolog, müzeci, ressam. Sadrâzam Edhem Paşa'nın büyük oğlu.
267 — TEVFİK FİKRET BEY (25.XII.1867 - 18.VIII.1915 = 47, 7, 24) : Şâir. Edebiyyât-ı Cedîde'nin lideri.
268 — II. SULTÂN ABDÜLHAMÎD HAN (21.IX.1842 - 10.II.1918 = 75, 4, 19) : İmparatorluğu 30 yıl ayakta tutan hükümdar.
269 — CENÂB ŞEHÂBEDDİN BEY (1870 - 12.II.1934 = 64) : Şâir ve edîb.
270 — ABDÜLHAK HÂMİD TARHAN (4.I.1851 - 13.IV.1937 = 86, 3, 10) : XIX. asrın en büyük Türk şâiri.

XX. Asır :

271 — TANBÛRÎ CEMİL BEY (9.V.1871 - 4.VIII.1916 = 45, 2, 26) : Saz eserleri bestekârı. Türk Musikisi'nin yetiştirdiği en büyük virtüoz (tanbur, kemençe, yaylı tanbur, lavta).
272 — Ömer Seyfeddin Bey (28.II.1884 - 4.VI.1920 = 36, 3, 4) : Hikâyeci.
273 — Mehmed Rahmi Bey (13.I.1865 - 1.V.1924 = 59, 3, 19) : Şarkı bestekârı.
274 — Zıyâ Gökalp Bey (1875 - 26.X.1924 = 49) : Mütefekkir, edîb, sosyolog, «Türkçülük» akımının kurucusu.
275 — Kaymakam Hoca İsmâil Hakkı Bey (1866 - 30.XII.1927 = 61) : Bestekâr.
276 — AHMED HÂŞİM BEY (1884 - 4.VI.1933 = 49) : Şâir ve edîb.
277 — MEHMED ÂKİF ERSOY (1873 - 28.XII.1936 = 63) : Şâir ve yazar.
278 — MUSTAFA KEMAL ATATÜRK (1881 - 10.XI.1938 = 57) : Millî Mücadele'nin lideri ve cumhuriyetin kurucusu, kumandan ve devlet adamı.
279 — HÜSEYİN SÂDEDDÎN AREL (18.XII.1880 - 6.V.1955 = 74, 4, 19) : En büyük Türk bestekârı ve musiki bilgini. Hukukçu, edîb, gazeteci.
280 — Edîb Ayel (1894 - 17.I.1957 = 63) : Şâir.
281 — İbnülemîn Mahmûd Kemâl İnal (1870 - 24.V.1957 = 87) : Biyograf ve tarihçi.

282 — YAHYÂ KEMAL BEYATLI (asıl adı : Mehmed Âgâh Bey) (2.XII.1884 - 1.XI.1958 = 73, 11, 0) : En büyük Türk şâiri. Edîb ve fikir adamı.
283 — Adnan Menderes (1899 - 17.IX.1961 = 62) : Başbakan, devlet adamı.
284 — Albay Dr. Mehmed Subhi Zühdü Ezgi (1869 - 12.IV.1962 = 93) : Müzikolog ve bestekâr.
285 — Refik Hâlid Karay (1888 - VII.1965 = 77) : Romancı, hikâyeci, edîb, mizahcı, gazeteci.
286 — Mehmed Fuad Köprülü (4.XII.1890 - 28.VI.1966 = 75, 6, 25) : Modern Türk tarihçiliğinin kurucusu. En büyük edebiyat tarihçisi.
287 — Nihâl Atsız (12.I.1905 - 8.XII.1975 = 70, 10, 26) : Türk fikir adamı, tarih ve dil bilgini.

Türk Dâhîlerinin Tahlîli

Asırlara göre sayılar şöyledir :

M.Ö. VII. Asır 1(1), M.Ö. VI. Asır 1(0), M.Ö. III. Asır 1(0), M.Ö. II. Asır 2(1), M.Ö. I. Asır 2(0), M.S. I. Asır 1(0), M.S. IV. Asır 2(1), V. Asır 5(2), VI. Asır 6(2), VII. Asır 6(1), VIII. Asır 8(3), IX. Asır 4(0), X. Asır 2(1), XI. Asır 14(8), XII. Asır 9(4), XIII. Asır 19(8), XIV. Asır 18(9), XV. Asır 30(10), XVI. Asır 53(25), XVII. Asır 37(18), XVIII. Asır 19(3), XIX. Asır 30(17), XX. Asır 17(6).

Parantez içindeki rakamlar, mühim oldukları için kapital (majüskül) dizilmiş isimleri göstermektedir. 287 ismin 120'si böyle büyük harfle dizilmiş en mühim Türk şahsiyetleridir.

Şimdi bu zâtların hangi sâhalarda Türk târîhi ve çok defa dünya tarihi ölçüsünde parlıyarak, kesin şekilde benzerlerini, akranlarını geride bırakarak ortaya çıktıklarını tahlîle çalışalım. Parantez içinde ölüm tarihlerini vererek bir kaç sahayı ele alıyorum :

Amiraller : 1 — Çaka Bey (1097), 2 — AYDINOĞLU UMUR BEY (1348), 3 — KEMAL REİS (1511), 4 — ORUÇ REİS (1518), 5 — Selmân Reis (1529), 6 — Aydın Reis (1535), 7 — BARBAROS HAYREDDİN PAŞA (1546), 8 — BARBAROS-ZÂDE I. HASAN PAŞA (1549), 9 — PÎRÎ REİS (1555), 10 — SÂLİH PAŞA (1556), 11 — SEYDÎ-ALİ REİS (1562), 12 — TURGUT PAŞA (1565), 13 — BARBAROS-ZÂDE II. HASAN PAŞA (1572), 14 — PİYÂLE PAŞA (1578), 15 — KILIÇ-ALİ PAŞA (1587), 16 — Ramazan Paşa

(1589), 17 — Murad Reis (1609), 18 — MEZOMORTA HÜSEYİN PAŞA (1701), 19 — Küçük Hüseyin Paşa (1803).

Şâirler : 1 — YÛSUF HÂS HÂCİB (1085?), 2 — YÛNUS EMRE (1320?), 3 — NESÎMÎ (1418), 4 — Süleyman Çelebî (1422), 5 — Lutfî (1465), 6 — Ahmed Paşa (1497), 7 — NEVÂÎ (1501), 8 — Hatâyî (Şâh İsmâil) (1524), 9 — BÂBUR (1530), 10 — FUZÛLÎ (1556), 11 — Nev'î (1599), 12 — BÂKÎ (1600), 13 — Rûhî (1605), 14 — NEF'Î (1635), 15 —Atâyî (1635), 16 — YAHYÂ (1644), 17 — FEHÎM (1648), 18 — NÂİLÎ (1666), 19 — Neşâtî (1674), 20 — NÂBÎ (1712), 21 — NEDÎM (1730), 22 — Râgıb (1763), 23 — GAALİB (1799), 24 — İzzet (1829), 25 — Gaalib (1867), 26 — ZIYÂ (1880), 27 — Avnî (1884), 28 — KEMÂL (1888), 29 — HÂMİD (1937), 30 — FİKRET (1915), 31 — CENÂB (1934), 32 — HÂŞİM (1933), 33 — ÂKİF (1936), 34 — KEMÂL (1958), 35 — Edîb (1957).

Bestekârlar : 1 — ABDÜLKAADİR MERÂĞÎ (1435), 2 — Abdülali Efendi (1590?), 3 — II. Gazi Giray (1607), 4 — Hasan Efendi (1623), 5 — Hâfız Post (1694), 6 — Receb Çelebî (1701), 7 — ITRÎ (1712), 8 — Şîr-u Ganî Efendi (1714), 9 — Osman Dede (1730), 10 — Mustafa Çavuş (1745?), 11 — Bekir Ağa (1759), 12 — Tab'î (1786), 13 — Mehmed Ağa (1800?), 14 — Sâdullah Ağa (1801), 15 — III. Selim (1808), 16 — DEDE EFENDİ (1846), 17 — Dellâl-zâde (1869), 18 — Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1876), 19 — Osman Bey (1885), 20 — ÂRİF BEY (1885), 21 — Şevkı Bey (1891), 22 — Zekâî Dede (1897), 23 — Ali Efendi (1902), 24 — CEMİL BEY (1916), 25 — Rahmi Bey (1924), 26 — İsmâil Hakkı Bey (1927), 27 — AREL (1955).

Hattatlar : 1 — Baysungur Mîrzâ (1433), 2 — Şeyh Hamdullah (1520), 3 — KARAHİSÂRÎ (1556), 4 — Settâr Efendi (1670?), 5 — Hâfız Osman (1698), 6 — Râkım Efendi (1826), 7 — Yesârî-zâde Mustafa İzzet Efendi (1849), 8 — Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1876).

Tarihçiler : 1 — Karamânî Mehmed Paşa (1481), 2 — NEVÂÎ (1501), 3 — KEMALPAŞA-ZÂDE (1534), 4 — Taşköprülü-zâde (1554), 5 — Celâl-zâde (1568), 6 — SÂDEDDÎN EFENDİ (1599), 7 — ÂLÎ (1600), 8 — Selânikî (1600), 9 — Atâyî (1635), 10 — Peçevî (1649), 11 — KÂTİB ÇELEBÎ (1657), 12 — MÜNECCİMBAŞI (1702), 13 — Naîmâ (1716), 14 — Müstakıym-zâde (1788), 15 — Âsım Efendi (1819), 16 — Şânî-zâde (1826), 17 — CEVDET PAŞA (1895), 18 — İbnülemin Mahmud Kemal (1957), 19 — Fuad Köprülü (1966) (edebiyat tarihçileri ve biyograflar da bu listeye alındı).

Mimarlar: 1 — Hacı İvaz Paşa (1429), 2 — Mimar Hayreddin (1510?), 3 — Acem Ali Alâeddin Bey (1537?), 4 — MÎMAR SİNAN (1588), 5 — MEHMED AĞA (1625?), 6 — Mustafa Ağa (1666), 7 — Mîmâr İsmâil (1670?).

Ressamlar, Minyatürcüler, Nakkaşlar, Müzeciler: 1 — BİHZÂD (1537?), 2 — Sarhoş İbrâhim (1565?), 3 — BOSNALI OSMAN (1590?), 4 — Levnî (1732), 5 — Osman Hamdi Bey (1910).

Coğrafyacılar: 1 — PÎRÎ REİS (1555), 2 — Seydî-Ali Reis (1563), 3 — KÂTİB ÇELEBÎ (1657), 4 — EVLİYÂ ÇELEBÎ (1683).

Müzikologlar: 1 — SAFİYYÜDDÎN ABDÜLMÜ'MİN URMEVÎ (1294), 2 — ABDÜLKAADİR MERÂGÎ (1435), 3 — AREL (1955), 4 — Ezgi (1962).

Edîbler: 1 — YULIG TEGİN (735?), 2 — NASREDDİN HOCA (1284), 3 — NEVÂÎ (1501), 4 — BÂBUR ŞÂH (1530), 5 — Fuzûlî (1556), 6 — Seydî-Ali Reis (1562), 7 — EVLİYÂ ÇELEBÎ (1683), 8 — ZIYÂ PAŞA (1880), 9 – NÂMIK KEMAL (1888), 10 — Ahmed Vefik Paşa (1891), 11 — Cenâb Şehâbeddin (1934), 12 — Ömer Seyfeddin (1920), 13 — Ahmed Hâşim (1933), 14 — YAHYÂ KEMAL (1958), 15 — Refik Hâlid (1965).

Mütefekkirler: 1 — Yûsuf Hâs Hâcib (1085?), 2 — Ahmed Yesevî (1166), 3 — MEVLÂNÂ (1273), 4 — Lutfî Paşa (1563), 5 — KÂTİB ÇELEBÎ (1657), 6 — Abdürrahîm Han (1627), 7 — Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi (1772), 8 — Zıyâ Gökalp (1924), 9 — Nihâl Atsız (1975).

Matematikçi ve Astronomlar: 1 — ULUĞ BEY (1449), 2 — Ali Kuşcu (1474), 3 — FÂTİH SULTAN MEHMED (1481), 4 — Matrakçı Nasûh (1555), 5 — Seydî-Ali Reis (1563).

Hukukçular: 1 — Karamânî Mehmed Paşa (1481), 2 — Zenbilli Ali Efendi (1526), 3 — Kemalpaşa-zâde (1534), 4 — EBÜSSUÛD EFENDİ (1574), 5 — CEVDET PAŞA (1895).

Dil Bilginleri: 1 — KÂŞGARLI MAHMUD (1080?), 2 — Nevâî (1501), 3 — Bâbur Şâh (1530), 4 — ÂSIM EFENDİ (1819), 5 — Ahmed Vefik Paşa (1891).

Ansiklopedistler: 1 — Taşköprülü-zâde (1554), 2 — Celâl-zâde (1568), 3 — KÂTİB ÇELEBÎ (1657), 4 — Müstakıym-zâde (1788), 5 — Şânî-zâde (1826) (bilhassa hekim).

Geri kalan en büyük ekseriyet asker, devlet adamı ve diplomattır. Bunlar (hele ilk ikisi) pek çok olduğu ve Türkler bütün milletlerden fazla devlet adamı ve asker yetiştirdikleri için, ayrı liste vermiyorum.

Yukarıda anılan fikir adamları içinde Osmanlı (Türkiye) lehçesi dışında yazanlar şunlardır:

Âzerî(Doğu Oğuz) Lehçesi: 1 — NESÎMÎ (1418), 2 — Hatâyî (Şâh İsmâil) (1524), 3 — FUZÛLÎ (1556).

Çağatay(Doğu Türk) Lehçesi: 1 — Lutfî (1465), 2 — NEVÂÎ (1501), 3 — BÂBUR ŞÂH (1530).

Göktürk Lehçesi: Yulığ Tegin (735?).— *Hâkaaniyye Lehçesi* (Çağatay lehçesinden önceki Karahanlı lehçesi) : Yûsuf Hâs Hâcib (1085?).

Birden Fazla Dâhî Yetiştiren Hânedanlar

Osmanoğulları: 1 — Ertuğrul Gazi (1281), 2 — OSMAN GAZİ (1324), 3 — ORHAN GAZİ (1362), 4 — GAZİ SÜLEYMAN PAŞA (1359), 5 — I. MURAD (1389), 6 — YILDIRIM BÂYEZİD (1403), 7 — ÇELEBÎ MEHMED (1421), 8 — II. MURAD (1451), 9 — FÂTİH MEHMED (1481), 10 — II. Bâyezid (1512), 11 — Korkut Han (1513), 12 — YAVUZ SELİM (1520), 13 — KAANÛNÎ SÜLEYMAN (1566), 14 — II. Osman (1622), 15 — IV. MURAD (1640), 16 — III. Selim (1808), 17 — II. MAHMUD (1839), 18 — II. ABDÜLHAMÎD (1918).

Hunlar: 1 — Teoman Yabgu (M.Ö. 209), 2 — METE YABGU (M.Ö. 174), 3 — Kiok Yabgu (M.Ö. 161), 4 — Çiçi Yabgu (M.Ö. 36), 5 — Huhanye Yabgu (M.Ö. 31), 6 — Tanhu Yu Yabgu (46), 7 — BALAMİR (400?), 8 — ULDİZ (410?), 9 — Rua (434), 10 — ATTİLA (453), 11 — Kubrat Han (642), 12 — Asparuh Han (701); 13 — Kurumuş Han (756), 14 — Kurum Han (814), 15 — Omurtag Han (831), 16 — Bogoris Han (907).

Göktürkler(*) : 1 — BUMİN KAĞAN (553), 2 — İSTEMİ KAĞAN (576), 3 — Mukan Kağan (576), 4 — Bilge Tardu Kağan (603), 5 — Tung-Yabgu Kağan (630), 6 — Kür Şad (639), 7 — Bulan Kağan (640?), 8 — İLTERİŞ KUTLUG KAGAN (693), 9 — Kapgan Kağan (716), 10 — Kül Tegin (731), 11 — BİLGE KAĞAN (734), 12 — YULIĞ TEGİN (735?).

Selçukoğulları: 1 — Çağrı Bey (1059), 2 — TUĞRUL BEY (1063), 3 — ALP-ARSLAN (1072), 4 — I. SÜLEYMAN-ŞÂH (1086), 5 — I. MELİK-ŞÂH (1092), 6 — I. KILIÇ-ARSLAN (1107), 7 — I. MES'UD (1155), 8 — SULTAN SANCAR (1157), 9 — II. KILIÇ-ARSLAN (1192), 10 — ALÂEDDİN KEYKUBÂD (1237).

(*) Aslında Hun Hânedânı'ndan inme diğer bir daldır.

Timuroğulları: 1 — BÜYÜK TİMUR (1405), 2 — Baysungur Mîrzâ (1433), 3 — SULTAN ŞÂHRUH (1447), 4 — ULUĞ BEY (1449), 5 — Sultân Ebû-Saîd (1469), 6 — HÜSEYİN BAYKARA (1506), 7 — BÂBUR ŞÂH (1530), 8 — ŞÂH-I CİHÂN (1666), 9 — ÂLEMGÎR ŞÂH (1707).

Cengizoğulları(*) : 1 — Berke Han (Altınordu) (1266), 2 — Gazan Mahmûd İlhan (1304), 3 — Özbek Han (Altınordu) (1341), 4 — Toktamış Han (Altınordu) (1405), 5 — I. Sâhib Giray (Kırım) (1551), 6 — I. Devlet Giray (Kırım) (1577), 7 — Abdullah Han Şeybânî (Türkistan) (1598), 8 — II. Gazi Giray (Kırım) (1607), 9 — I. Selim Giray (Kırım) (1704).

Mevlânâ Hânedânı: 1 — MEVLÂNÂ (1273), 2 — Sultan Veled (1312), 3 — Sadrâzam Karamânî Mehmed Paşa (1481), 4 — Şeyhulislâm Zenbilli Ali Efendi (1526), 5 — Sadrâzam Pîrî Mehmed Paşa (1532).

Barbaros-zâdeler: 1 — ORUÇ REİS (1518), 2 — BARBAROS HAYREDDİN PAŞA (1546), 3 — I. HASAN PAŞA (1549), 4 — II. HASAN PAŞA (1572),

Köprülü-zâdeler: 1 — KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA (1661), 2 — KÖPRÜLÜ-ZÂDE FÂZIL AHMED PAŞA (1676), 3 — Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1683), 4 — KÖPRÜLÜ-ZÂDE FÂZIL MUSTAFA PAŞA (1691).

Avarlar: 1 — Tolun Kağan (410), 2 — Çuluk Kağan (464), 3 — Onaboy Kağan (521), 4 — Bayan Kağan (602).

Karakoyunlular: 1 — Kara Yûsuf (1420), 2 — Cihan-Şâh (1467), 3 — Bayram Han (1561), 4 — Abdürrahîm Han (1627).

Çandarlı-zâdeler: 1 — HAYREDDİN PAŞA (1387), 2 — Ali Paşa (1407), 3 — Halil Paşa (1453).

Karahanlılar: 1 — SATUK BUĞRA HAN (955?), 2 — KÂŞGARLI MAHMUD (1080?).

Kemal Reîs Âilesi: 1 — KEMAL REİS (1511), 2 — PÎRÎ REİS (1555).

Safevîler: 1 — ŞÂH İSMÂİL (1524), 2 — ŞÂH ABBÂS (1628).

Sakalar: 1 — ALP ER TUNGA (M.Ö. 624), 2 — Tomiris (M.Ö. 520?).

Zengîler: 1 — İmâdeddin Zengî (1146), 2 — NÛREDDİN ZENGÎ (1174).

Özdemiroğulları: 1 — Özdemir Paşa (1562), 2 — ÖZDEMİROĞLU OSMAN PAŞA (1585).

(*) Yalnız Türk'leşmiş olanlar. Moğol kalanlar içinde de bir kaç büyük dâhî vardır: Cengiz, Kubılay gibi.

Keçeci-zâdeler : 1 — İzzet Molla (1829), 2 — BÜYÜK FUAD PAŞA (1869).

Dokuz-Oğuz - On-Uygurlar : 1 — Bayınçur Kağan (759), 2 — Bögü Kağan (780).

Artukoğulları : 1 — Artuk Bey (1091), 2 — Belek Bey (1124).

Harzem-Şâhlar : 1 — Alâeddin Tekeş (1200), 2 — Celâleddin Harzem-Şâh (1231).

Mısır Memlûkleri : 1 — Sultan Kalavun (1290), 2 — Sultan Nâsır Muhammed (1341).

Mihaloğulları : 1 — Ali Paşa (1507), 2 — İskender Paşa (1510?).

Yahyâpaşa-zâdeler : 1 — Balı Paşa (1543), 2 — Mehmed Paşa (1548).

Sokollu-zâdeler : 1 — Sadrâzam Lala Mustafa Paşa (1580), 2 — Sadrâzam Lala Mehmed Paşa (1606).

Nev'î-zâdeler : 1 — Nev'î (1599), 2 — Atâyî (1635).

Dinleri

Bu 287 kişinin din ve mezhep durumları şöyledir : Cetvelimizdekilerin 1 - 37 ve 39 sayılılarının hiçbiri Müslüman değildir Diğerlerinin hepsi Müslüman'dır Böylece Müslüman olmıyanlar 38, Müslümanlar 249 kişidir. Müslüman olmıyan 38 kişinin 21'i esâsen Müslüman dininin ortaya çıkmasından önce ölmüşlerdir Geri kalan 17'si de, Müslüman dininden çok uzak bölgelerde yaşamışlardır.

Müslüman olmıyan 38 Türk büyüğünün 36'sı Gök Tanrı, 2'si Mani dinindendir. Manihaist olanlar, Uygur hânedânından Bayınçır ve Bögü Kağanlar'dır (no. 34 ve 35).

Müslüman olan 249 Türk'ün mezhebi Sünnî/Hanefî'dir. Bu mezhebden olmıyanlar şunlardır :

Yûsuf Âdil-Şâh (1510), Şâh İsmâil (1524), Fuzûlî (1556) ve Şâh Abbâs, Şîî/İsnâ-Aşerî'dir. Nâdir Şâh (1747) ile Tîpû-Sultân (1799) ise Şîî/Câferî'dir.

Kaçı Türkiye Tarihine Dahil?

287 kişinin —metinde işaret edildiği gibi— 97'si Türkiye Tarihi dışındaki Türk âlemine aittir. 190'ı da Türkiye Tarihi içine girmektedir Yâni Türkiye Tarihi'ndeki şahsiyetler, 3'te 2 nisbetindedir. Türkiye Tarihi'ne ait ilk şahsiyet, 48 numaradaki Kutal-

mışoğlu I. Sultan Süleyman-Şâh'tır ki, Anadolu Fâtihi ve Türkiye devletinin ilk hükümdârıdır. Ondan önceki ilk 47 şahsiyetin hepsi Türkiye sahası dışındadır, zîrâ daha Türkiye yoktur.

Türkiye Tarihi'ne ait 190 şahsiyetten ilk 16'sı Osmanlı öncesi çağa, 174'ü Osmanlı çağına (bunun bir kaçı cumhuriyet devrine) aittir.

Kaç Yıl Yaşadılar?

Listemize aldığımız 287 kişinin hepsinin kaç yıl yaşadığı malûm değildir. Bâzılarının doğum tarihi hiç bilinmemektedir, bazılarınınki tahminîdir. Ölüm tarihleri tahminî olan bir kaç kişi bile vardır. Doğum ve ölüm tarihleri bilinen veya tahmin edilenler içinde, en çok ve az az yaşıyanlar şunlardır:

30 yaşından önce ölenler: 1 — II. Osman (3.XI.1604 - 20.V.1622 = 17, 6, 27), 2 — Fehîm (1627 - 1648 = 21), 3 — IV. Murad (27.VII. 1612 - 9.II.1640 = 27, 6, 13) (II. Osmân'ın kardeşi).

80 yaşından fazla yaşıyanlar: 1 — Lutfî (1366 - 1465 = 99), 2 — Mîmar Sinan (29.V.1490 - 9.IV.1588 = 97, 10, 11), 3 — Gazi Evrenos Bey (1320? - XI.1417 = 97?), 4 — Subhi Ezgi (1869 - 12.IV.1962 = 93), 5 — Şeyhulislâm Yahyâ Efendi (Ib. 1553 - 27.II.1644 = 91, 1), 6 — Şeyh Hamdullah (1429 - XIIa.1520 = 91), 7 — Ertuğrul Gazi (1191? - 1281 = 90?), 8 — Âlemgîr Şâh (3.XI.1618 - 3.III.1707 = 88, 4, 0), 9 — Karahisârî (1468 - 1556 = 88), 10 — İbnülemîn Mahmud Kemâl İnal (1870 - 24.V.1957 = 87), 11 — Sultan Veled (16.IV.1226 - 15.XI.1312 = 86, 6, 29), 12 — Abdülhak Hâmid Tarhan (4.I.1851 - 13.IV.1937 = 86, 3, 10), 13 — Tab'î (1700? - 1786 = 86?), 14 — Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi (30.XII.1490 - 23.VIII.1574 = 83, 7, 24), 15 — Sadrâzam Çandarlı Hayreddin Paşa (1305? - 22.I.1387 = 82?), 16 — Bihzâd (1455? - 1537? = 82?), 17 — Orhan Gazi (1281 - III.1362 = 81), 18 — Şeyhulislâm Zenbilli Ali Efendi (1445? - 1526 = 81?), 19 — Yûnus Emre (1240 - 1320? = 80?), 20 — Sadrâzam Süleyman Paşa (1465? - 1545 = 80?), 21 - Pîrî Reîs (1475? - 1555 = 80?), 22 — Sadrâzam Dâmâd Lutfi Paşa (1483? - 1563 = 80?), 23 — Turgut Paşa (1485 - 17.VI.1565 = 80), 24 — Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa (1507? - 21.VI.1587 = 80?), 25 — Vezir Tiryâki Hasan Paşa (1531? - 1611 = 80?).

Diğer Türk Büyükleri

Dikkatle seçilmiye çalışılmış yukarıdaki liste şu veya bu şahsın alınmamış olmasının, hattâ şu veya bu şahsın alınmış olmasının münakaşası yapılabilir. Fakat esas çerçeve, budur.

Bu en büyüklerden sonra büyükler gelir. Büyük şâirler, bilginler, kumandanlar vs. Bunlardan bâzılarını esas listeye alıp almamak için yıllarca düşünmüşümdür, sonunda almamışımdır. Böyle ikinci bir listeye, herhalde bine yakın isim girebilir. Ne tip isimler? Şöyle :

Ahmedî, Yahyâ Bey, Nazîm, Nahîfî, Fâruk Nâfiz, Orhan Seyfi, Hayâlî, Hersekli Ârif Hikmet... gibi şairler... Hüseyin Rahmi, Hâlide Edîb, Reşad Nûri, Hâlid Zıyâ gibi romancılar... Nihad Sâmi, Sâdeddin Nüzhet gibi edebiyat tarihçileri... Zeki Velîdî, İsmâil Hâmi, Mehmed Süreyyâ, Neşrî, Hezârfen gibi târihçiler... Rif'at Bey, Subhi Zıyâ, Nazîm gibi bestekârlar... Şemseddin Sâmi, Âşık Çelebî, Şinâsi, Ebüzzıyâ Tevfik, Recâî-zâde gibi edebiyat, fikir, basın adamları... II. Mustafa, III. Ahmed gibi hükümdarlar... Abdurrahman Nûreddin Paşa, Safvet Paşa gibi devlet adamları... Osmanlı toplumu dışında kalan Türk tarihinden pek çok isim...

III

TÜRK MODASI

Türk Modası Nedir?

Türk modası, geçmiş asırlarda zaman zaman, bilhassa Avrupa'da, Türk konusuna çok merak edilmesi, bu konunun çok işlenmesidir. Türkler'den alınan, onlara benzetilen veya benzetilmiye çalışılan bir takım maddî ve mânevì unsurların yayılmasıdır. Her moda gibidir. Tabiî burada, daha çok kültür unsurları taşıyan moda tezâhürleri için örnekler vereceğim.

Güzel san'atlarda, kılık kıyafette, edebiyatta, yiyip içmede, âdetlerde Türk modası, zaman zaman Avrupa'da salgın hâlinde ve devamlı olmuştur. Bâzıları da gelip geçmiştir.

Edebiyatta Türk Modası

Yalnız İngiltere'de ve yalnız 1579 - 1642 yılları arasındaki 63 yılda Türkler'i konu alan 31 piyes yazılmıştır (Bernâ Moran, *Türk Dili ve Edebiyatı*, VIII, 74).

Diğer ülkelerde de durum aynıdır. Almanya'da daha 1456'da Nürnbergli Hans Rosenblüt, *Turkenspiel* adlı piyesinde, tahta çıktığı henüz 5 yıl olan Fâtih'i Nürnberg'e getirmiş ve Almanlar'ı muhtemel müstakbel Türk idaresini kabûle iknâa çalışmıştır (D. Vaughan, *Europe and the Turk*, 28).

Yayın hayatında Türkiye ve Türkler, asırlarca birinci derecede merak mihrâkı olmuştur. Meselâ 1609 yılında Fransa'da Türkiye hakkında yayınlanan kitapların sayısı, bütün Amerika kıt'ası için yayınlananların iki mislidir (R. Trevor-Roper, *The New Satesman*, 14.V.1957).

Türk mevzuunda çeşitli Batı dillerinde yazılmış tiyatro eserleri, operalar, romanlar, hikâyeler, şiirler, on binlercedir ve burada örnek olarak bir kaçının sayılması bile imkânsızdır.

Türk İsimleri

Diğer bir moda, Türk isimleri koymaktır. İtalya'da yeni doğan çocuklara «Türk» ve «Osman» gibi adlar koymak modası başlamıştı (O Brattö, *Studi di Antroponimia Fiorentina,* Göteborg, 1953). Daha Bizans devrinde bir Grek piskoposunun adı «Osman» idi (Cydones, *Correspondance,* Paris, 1930, s. 215). «Osman», «Türk», «Karaca» gibi isimler Bizans'ta gerçekten moda idi (*Bizantinoturcica,* II, 153, 215, 327).

Türk Kıyafetleri

Ayakkabıdan başlığa kadar her çeşit Türk giyim eşyasının taklidi Batı'da, yaygın bir moda idi. XVI ve XVII. asırlarda asil Macarlar, Türkler gibi kürk, sarık ve sorguç taşımayı şeref sayıyorlardı (Lavisse-Rambaud, V, 839).

Sultan Cem'i Roma'da karşılayan Papa'nın oğulları, şehzâdeye hürmeten Türk kıyafeti giymişler ve sarık sarınmışlardı (Papa'nın teşrîfatçıbaşısı Johannes Burckard, *Diarium,* II, 68-9, Thuasne, *Djem Sultan,* 313).

XVI. ve XVII. asırlarda Macar ve Hırvat süvarilerinin Türk kıyafetine girip Türkler gibi silâhlanması modası, bu ülkeler XVII. asrın son yıllarında Almanya'ya geçince, Almanlar arasında da yayıldı ve XX. asra kadar Türk süvarisi kıyafeti taşıyan Alman süvari alayları görüldü.

Bir Macar tarihçisi şöyle yazar: «Macar asılzâdelerinin ecdâddan kalma ve hâlâ kullanılan millî kıyâfetleri, meselâ yeniçeriler devrinde kullanılan hıl'atlere ve sarıklı serpûşlara ziyâdesiyle benzediğinden, Türk kibarlarından alınmış olmaları şüphesizdir» (Dr. Kunoş, ***Türk Halk Edebiyatı,*** Tr. trc., İstanbul, 1925, 95-6).

Avrupa halı ve kumaşlarında Türk motifleri çok yaygındı. Gerçek Türk halı ve kumaşları ise, Avrupa'da hükümdarların ve asillerin saraylarını süsledikleri ve giyindikleri nesnelerdi. XV. asırda Bursa, dünyanın en büyük ipek ihracatçısı idi. Flaman ve İtalyan ressamlarının tablolarında, Türk halı motifleri, Türk kumaşı giymiş insanlar görülür (Babinger, 560).

Türk modası, her zaman için son derecede yaygındır. *Türk Musikisi Ansiklopedisi*'nin II. cildinin III. kısmındaki ilgili ekte, Türk hayatından alınan yüzlerce opera, bale ve Batı Musikisi eserinin, detaylı listesi verilmiştir; o listeyi incelemek kâfidir.

1468 temmuzunda Bruges'de Charles le Téméraire'le Prenses Marguerite'in evlenme törenine Monnet senyörü Jean de Chassa, damı ile berâber, Türk erkek ve kadın kıyafetiyle katılmıştı. Daha 4 asılzâde, Türk kıyafeti giymişlerdi. Türk modası, bu derecede yaygındı. Asırlarca bu gibi törenlerde Türk kıyafeti, çok sık rastlanan bir şey hâlinde idi. İsveç kralı X. Karl'ın bir mehter-hânesi vardı ki, bütün —gerçekte İsveçli olan— mehterler, yeniçeri kıyafetinde idiler ve bütün çalgıları, Türk askerî sazları idi. Bu mehter-hâneyi, 1672'de Stockholm'de bir geçit resminde seyreden bir İngiliz seyyâhı, bize detayı ile anlatmaktadır. 1774'te Napoli'de bir Osmanlı zafer alayı şeklinde geçit resmi tertîb edilmişti : Türk serdârı, ardından 12 paşa, 24 hadım, 24 yeniçeri, 24 yedek at, mehter-hâne vs., âlây-ı vâlâ ile Napoli caddelerinden geçtiler (M And *Gönlü Yüce Türk*, 9, 12, 13, 14, 21). Gene Napoli'de 1778'deki geçit resminde mehter-hâne, sipahi ve yeniçeriler, aynen Türk askerî üniformaları ile 10 bölük hâlinde geçirildi; tabiî bunların hepsi İtalyan'dı. Türkler'in Kanije'yi —İbrahim Paşa eliyle fethi— hemen haber alınır alınmaz, bir kaç gün içinde bale hâline getirilip Paris'te IV. Henri'nin huzûrunda oynanmış, Tiryâki Hasan Paşa'nın Kanije zaferî de 2 yıl sonra gene Paris Operası'nda sahneye konmuştu. Bu Türk modasına XV. asır İtalya'sında «al la turchesca» deniliyordu. 1483 ve 1487'de II. Bâyezîd'in elçilerinin Floransa'ya gelmesi, Rönesans'ın bu büyük merkezine canlı Türk modası unsurları atmış, sonradan Sultan Cem'in Roma'daki hayatı, bu ilgiyi çok arttırmıştı. Siena ekolü ressamlarının eserlerinde Türk modası, çok te'sirli olarak görülmektedir.

XVI. asırda Fransa Kraliçesi, Türk kumaşından elbise giymekle kalmıyor, Türk terzileri tarzında kesim ve dikişle elbise diktiriyordu. Bunun için Istanbul'a, Türk terzilerinin yanında çıraklık yapıp san'atlarını öğrenmek için Fransız terziler yollanmıştı. Demek en üstün kadın moda merkezi de Istanbul'du (Rouillard, 160).

Zaman zaman Türk elçilerinin Avrupa'da görünmesi, Türk modasının yayılmasına sebeb oluyordu. Yirmisekizçelebî Mehmed Efendi'nin Paris sefâreti, bu vesilelerden birini teşkîl etti. Halkın Türkler'e karşı alâkası âzamî dereceye çıkmıştı (bu derecede alâka ve taklîde kızan Molière, vaktiyle bu yüzden Fransızlar'ı bir piyesinde hicv etmişti). Türk kıyafetleri, âdetleri ve tarihi hakkında bir çok kitap yayınlandı. Kaftan, sarık, papuç ve eşyada Türk modası aldı yürüdü. Buna «turquerie» deniyordu. Ressamlar Türkler'i tasvire başladılar. Mehmed Efendi'nin Tuilleries bahçesine girişini tasvîr eden bir tablo bugün Versailles Sarayı'ndadır.

Balolarda, evlerde, konaklarda, saraylarda, Türk kıyafet, hattâ âdetleri saltanat sürüyordu.

Türk (Osmanlı) modası Avrupa'ya has değildi. Dünyanın her yerinde vardı. İran'ın Erdebil valisi, Osmanlı stilinde bir köşk inşa ettirmişti (Oléarius, *Relation de Voyage,* Paris, 1656, 253).

Resimde Türk Modası

Batı resminde Türk modası, bu tablolarda Türk kıyafet ve motifleri, yahut bizzât Türkler'in bulunmasından başka, Türk minyatür tekniğinin te'siri şeklinde de vardır (Gustave Soulier, *Les Influences Orientales dans la Peinture Toscane,* Paris, 1924).

Albrecht Dürer, sık sık Türk motifleri ve kıyafetleri kullanmış, «Türk Ailesi» adlı bir tablo da yapmıştır. Türk odası (chambre à la turque, camera alla turca) döşemek, Avrupa saraylarında âdetti. Burada Türkler'e ait resimler de bulunduruluyordu. Madame de Pompadour'un bile böyle bir odası vardı. Istanbul'da bir sınıf minyatürcü Türk ressamı vardı ki, bunlar, Avrupalılar'ın ısmarladıkları Türk kıyâfet-nâmeleri ve tipleri resmederek hayatlarını kazanıyorlardı. Venedik fresklerinde ve büyük tablolarında da Türk te'siri bârizdir. Türk hamamının, yemeklerinin, kahvesinin, musikisinin cihanşümûl şöhret ve yaygınlığı yanında, bir zengin evinde Türk minyatürü, yoksa Türkler'e dair Batı'da yapılmış bir tablo bulundurmak, zaman zaman çok moda oldu (A Boppe, *La Mode des Portraits Turcs au XVIIIe Siècle,* Paris, 1902; La Tourette, *L'Orient et Les Peintres de Venise,* Paris, 1924).

Roma İmparatoru sıfatıyle Fâtih Sultan Mehmed'in Avrupa'da çok resmi yapılmıştı. Çağdaşı olan hiç bir Avrupalı hükümdârın, XV. asrın ikinci yarısında, Fâtih kadar resmi yapılmamıştır (T. Öz, *Fâtih'e ait Eserler,* 26).

IV

TÜRKÇE

Dilin Ehemmiyeti

Hiç bir kültür unsuru, dilin ehemmiyetini hâiz değildir. Zîrâ dil olmadıkça ve iyi olmadıkça, diğer kültür unsurlarının ekserisinin mevcudiyeti bile mümkin olmaz. Dil, bütün bir kültürün, tefekkürün ve ilmin anahtarıdır. Bu anahtara tam mânâsıyle sahip olunmadıkça san'at, kültür, ilim ve tefekkür mümkin değildir.

Diğer taraftan dil, milliyeti tayin eden başlıca unsurdur. Milliyette ırk'ı esâs almak, artık eskimiş bir görüş olduktan başka, çok defa mümkin de değildir, mümkin olsa bile pratik değer taşımamaktadır. Elbette Türkiye'de Türk, Almanya'da Alman, İtalya'da, İtalyan, Yunanistan'da Yunan, Japonya'da Japon, Danimarka'da Dan, Arnavutluk'ta Arnavut, Mısır'da Arab, Arjantin'de İspanyol olmakla öğünülmektedir. Bugün Türkçe konuşan Türk milletinin de yüzde doksan Türk asıllı olduğu, Türk ırkından geldiği muhakkaktır. Fakat Türk asıllı olmıyanlar, Türk ırkından gelmiyenler de vardır ve bunların bir çoğu hâlis Türk'tür Tamamen Türk kültürü içinde erimişlerdir ve Türk'ten başka bir kavme yakınlık duymamaktadırlar.

İşte bu takdirde ölçü, dildir. Türkçe konuşana, ana dili Türkçe olana «Türk» diyoruz. Diğer milletler için de böyledir. Türkçe bilmiyen Türk yok mudur? Elbette vardır. Fakat bu, istisnâî vâkıalara inhisâr eder ve teşmîl edilemez. Bir tesadüfle, yabancı bir ülkede yaşıyan bir Türk, Türkçe öğrenememiş, başka bir dil kullanmıştır. Eğer kafasında Türk olduğu şuûru yaşıyorsa, o da Türk'tür. Bir gün ya kendisi, ya çocuk veya torunları Türkçe öğrenebilmek imkânını elde edeceklerdir.

Dil, bir milletin bütün bir kültür mirasını nesillere intikal ettirdiği için, millî bağların en sağlamı, en değerlisi, en vaz geçilmezidir. Dilde yapılacak bir tahribat, diğer kültür alanlarında, hattâ din'de yapılacak tahribâta benzemez. Çok vahîmdir. Millî bünye derhal moleküllere ayrılır ve parçalanır. Türk adı taşıyan fakat Türk gibi düşünmiyenler ortaya çıkar Dildeki tahribat, bü-

tün kültür branşlarına derhal tesir eder, onları kısırlaştırır ve millî yörüngeden döndürür.

Türk Kültür İhtilâli

Türk kültür ihtilâli 1928 sonunda yapılmıştır. Bu, harf değiştirme mes'elesidir.

Hiç bir millet buna cesaret edememiş, bu işi göze alamamıştır Hele yüklü kültürleri olan dillerde buna cesaret, gerçekten mühim bir mes'eledir

Daha önceleri mazisi bulunmasına, şunun veya bunun aklına gelmekle beraber Latin harflerinin kabulü, doğrudan doğruya Atatürk'ün eseridir Nasıl cumhuriyet ondan başka kimsenin aklına gelmemişse, bu iş de öyledir İlk defa bu fikrini ortaya attığı zaman, İsmet İnönü'den Fuad Köprülü'ye kadar itiraz etmiyen kimse bulamamıştır Bütün büyük Istanbul basını, harf değiştirmenin karşısında yer almıştır. Fakat bu iş olmuş, tutmuş, gerçekleşmiş ve başarılmıştır. Latin harfleri - bazı düzeltmelere kesin ihtiyaç olmakla beraber - Arab harflerinden üstündür, iyidir Esasen bugün tamamen benimsenmiş olduğu için Arab harflen ne dönüş, akıldan geçirilemez Ben burada yalnız tarihi oluşumu tahlil ediyorum

Latin harfleri faydalı bir inkılâb olarak tutmuştur ama, gerçek bir kültür ihtilâline dönüşmeseydi, harf değiştirmenin ted birleri alınsaydı Türkiye yükselecekti ve bugün, dünyanın büyük kültür milletleri arasında idi. Bu tedbirler en geniş ölçüde alınamamış, harf değiştirmekle bir çok mes'ele hallolundu sanılmıştır Halbuki sadece kültür ihtilâli olmuş, bir anda, 1928 yılının bilmem hangi son günlerinden birinden itibâren, tarihin en büyük milletlerinden birinin, o günden önceki bin yıllık tarihin en muazzam kültürlerinden biriyle ilgisi kesilivermiştir. Bu ilgiyı devâm ettirmek için alınan tedbirler, alınması îcâb eden ve mutlak şart olanların yüzde bir civarındadır.

İşte bütün kültür zavallılığımız buradan başlamaktadır. Kolay, düzgün, âdetâ milletlerarası, yazması, dizmesi her şeyi ehven yeni bir yazı... Çok güzel... Bunu herkes ister. Ama yazı, bir vasıtadır, gaye değildır. Öyle olsaydı 4 yılda ancak gazete okuyacak derecede öğrenilebilen, ilim kitabı okumak için binlerce şeklin bilinmesi îcâb eden, yukarıdan aşağıya ve sağdan sola yazılan —Çin menşe'li— Japon yazısını, büyük inkılâpları sırasında Japonlar, bırakıverirlerdi. Ve onlar için, bizde olduğundan çok kolay

işti. Zîrâ o yazıyla yazılmış Japon kültür eserleri, bizim Arab yazısıyla yazılmış olanların onda biri bile değildi.

Harf inkılâbı büyük cesaret işiydi. Çeşitli bakımlardan faydası inkâr edilemez. Bir an için aksi iddia edilse, yalnız bir fanteziden ibaret bulunduğu kabûl edilse bile, bugün artık bir dönüş imkânı yoktur. Fakat bu inkılâp şöyle yapılmalıydı (kabûl edilen imlânın Türkçe'ye uymadığı bir yana) : Bin yıllık Arab harfleri ile olan miras, bir programla, hiç olmazsa en fazla yarım asır içinde, tamamen Latin yazısına aktarılmalıydı Tam ve kritik metin olarak, sadeleştirilmiş, kısaltılmış, izahlı metinler olarak, her seviye için her şekilde... Bu, yapılamamıştır. Bunun yapılması için başlıca iki teşebbüsü hatırlatabilirim : Biri Tevfik İleri'nin *Kültür Eserleri* teşebbüsü ki, engellenmiştir. Diğeri Süleyman Demirel'in *1000 Temel Eser* teşebbüsü ki, Orhan Oğuz engellemiştir. Bir devlet, hattâ hükûmet siyaseti olamaması, her bakanın istediği gibi hareket edilmesi, eğitim bakanlarının onda dokuzundan fazlasının Türk kültürü sahasından gelmemesi, hemen hepsinin bakanlıktaki yüksek memurlarının avuçlarına düşmeleri gibi durumlar, bu küçük, fakat ehemmiyetli nüvelerin gelişmesine engel olmuştur.

Binaenaleyh 1928'de başlıyan kültür ihtilâli, 1975'te bitmiş değildir. Bilâkis hâlâ zirvesine tırmanmaktadır. Daha zirveden düşüş başlamamıştır. Zîrâ Atatürk'ten sonra bu iş, solcuların, belirli komünistlerin geniş ölçüde te'sîr ettikleri, sonra hâkimiyet kurdukları bir saha olmuştur Rus komünizminin kültür sahasında taarruza geçtiğini, Küba olayından beri bu Brejnev doktrininin yürürlükte olduğunu, evvelce söylemiştim.

Şimdi, bu durumda, bu ihtilâlden, belki en fazla dil nasîbini almıştır. Bu da gayet tabiîdir Bir defa imlâ bozuk olduğu ve medenî milletler arasında yalnız Türkiye'de imlâ herkes tarafından ayrı yazıldığı için, yüksek öğrenim görmüşlerin % 99'dan fazlası Türkçe'yi iyi bilmediği gibi, iyi yazamamakta, iyi talaffuz edememektedir. Diğer taraftan ihtilâlden en çok dilin nasîbini alması şu bakımdan da gayet tabiîdir ki, dil yıkılınca, millî kültürün diğer bütün dalları da ortadan kalkmaktadır.

Türk diline taarruzlar, malûm mihrakların elinden yönetilmektedir. İşin 1960'a kadar olan safhası Dr. Fethî Tevetoğlu'nun *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler* adlı büyük kitabında bütün vesikalarıyle anlatılmıştır. İşin ilmî yönünü inceliyen dilci ve edebiyatçı profesörlerimizin de hayli yayını vardır. Bu şer mihrakları, dili devamlı bir değişiklik, devamlı eylem ve ihtilâl havası içinde tutmaktadırlar. Meselâ bin yıldan beri kullanı-

lan, her köylünün bildiği, Pasifik'le Adriyatik arasında bütün Türkler'in anladığı «şart» kelimesinin yerine, hiç kimsenin, hele halkın bilmediği «koşul» kelimesi ortaya atılmıştır. Bu ve benzeri kelimeleri kullananların hepsi komünist, solcu, yıkıcı vs. midir? İşin zâten acıklı tarafı burasıdır. Hayır, değildir! Çoğu, solculukla ilgisi olmıyan gafillerdir, kültürsüzlerdir. Hattâ içlerinde bu kelimelerin Türkçe olduğunu sanan, terkedilmek istenen kelimelerin Türk asıllı olmadığını zanneden milliyetçiler, gerçek milliyetçiler vardır («gerçek milliyetçi» dedim, zîrâ komünistler kendilerine «milliyetçi-devrimci» demeğe başlamışlardır, düzen değişince «komünistiz» diyeceklerdir).

Şimdi komünizm ve ırkçılığı düşününüz... İkisinin bağdaşması mümkin midir? Birisi en aşırı sol, diğeri en aşırı sağdır. Gerçi gerçekte komünizm, Rus panslavistlerinin son vasıtasıdır ve Rus milleti lehine dünyayı feth etmek gayesindedir. Fakat bu doktrinde hiç bir milliyetçiliğe yer yoktur, milletlerarası bir akımdır ve ırkçılığa şiddetle karşıdır.

Şimdi komünistin, dilde ırkçı oluşunu düşününüz. Irkçılığa her sahada düşman, fakat dilde dost olduğunu düşününüz. Bu garabet Türkiye'de aynıyle vâkı'dir. Gayenin ne olduğu, herhalde Türk dilinin lehinde olmadığı, apaçıktır.

Türkçe ve Bugünki Durumu

Nihad Sâmi Banarlı'nın *Türkçe'nin Sırları* adlı mühim eserinden de faydalanarak, Türkçe ve bugünki mes'eleleri hakkında bir kaç şey söylemek istiyorum (s. 109, 137, 153, 179-80, 240, 256-7, 261, 268, 270, 272, 283, 286-7, 294-6, 300-2, 305, 309-16) :

Türkçe, büyük diller arasında, çok fazla kelime kullanan diller arasında değildir. Öyle olduğu halde bugün, bir çok kelime tasfiye edilmek ve bir kaç kelimenin yerine tek kelime konmak istenmektedir (meselâ «olay» kelimesi hem vak'a, hem vâkıa, hem hâdise karşılığı olarak konmuştur). Türkçe, fazla kelime kullanmamasını, bir kelimeye pek çok mânâ vererek kullanmak sûretiyle telâfi eder. Meselâ «düşmek» kelimesinin Türkçe'de 150 kadar mânâ ve nüansı vardır ve yalnız Fuzûlî'de 50 ayrı mânâda kullanılmıştır.

Dünyâda hiç bir sâf ırk olmadığı gibi, sâf dil de yoktur. Binlerce dilden hiçbiri sâf değildir. Hattâ bugün ölü halde bulunan, yani kimsenin konuşmadığı binlerce dil için de durum aynıdır. Sâf dil, çok ilkel bir şeydir. En büyük diller, kullandıkları kelimelerin yarısından çoğu yabancı menşe'li olanlardır. Binaenaleyh

dili «arı»laştırıyoruz, sâflaştırıyoruz diyenler, hem budala, hem cahil kişilerdir ve herkese yalan söylemektedirler. Zîrâ sâf dil diye bir şey yoktur. Alman dilinin en büyük üstâdı olan Goethe şöyle demiştir : «Bir dilin kudreti, kendini, yabancı kelimeleri atmakta değil, onları yutup hazmetmekte gösterir».

Türkçe ile bu şekilde oynamak, milliyetçiliğe tamamen aykırıdır ve zâten bu işi yapanlar, milliyetçilere çok düşman solcu ve komünistlerdir. Zıyâ Gökalp, hayatının en olgun devresinde yazdığı *Türkçülüğün Esasları* adlı klasik kitabında şöyle der (s. 122):

«Istanbul Türkçesi'nin savtiyyâtı, şekliyyâtı, lugaviyyâtı Türkçe'nin temeli olduğundan, başka Türk lehçelerinden ne kelime, ne siyga, ne edât, ne de terkîb kaideleri alınamaz».

Gene Gökalp, bir manzumesinde şöyle der :

Güzel dil Türkçe bize
Başka dil gece bize
Istanbul konuşması
En sâf en ince bize

Yeni sözler gerekse
Bunda da uy herkese
Halkın söz yaratmada
Yollarını benimse

Uydurma söz yapmayız
Yapma yola sapmayız
Türkçe'leşmiş Türkçe'dir
Eski köke tapmayız

Yap yaşayan Türkçe'den
Türkçe'yi incitmeden
Istanbul konuşması
Zevkını olsun yeden

İhtilâlcilerin bir hedefi de, Istanbul şîvesini ve Türkçe'yi Osmanlı medeniyetinin yüksek ifade vasıtası ve büyük şiir dili hâline getiren uzun heceyi yok etmektir. Yukarıda Istanbul şîvesini savunan Zıyâ Gökalp Diyarbakırlı'dır. Istanbul Türkçesi'ni zafere götüren ve tek standart Türkçe olarak her zaman savunan Yahyâ Kemâl, Üsküblü'dür. XVII. asır sonlarında standart Türkçe'nin ancak Istanbul şîvesi olduğunu müdafaa eden Nâbî Urfalı'dır. Zamanımızda bu savunmayı yapan Nihad Sâmi Banarlı aslen Trabzonlu'dur.

Gerçekten, Türkçe deyince şüphesiz Istanbul şîvesi anlaşılır. Eski Bâbıâlî'de konuşulan Türkçe'nin binlerce yıldan beri üç kıt'-ada konuşulan çeşitli Türkçe'lerin mutlak şekilde en üstünü, en incesi, en zevklisi ve Türk milletinin zaferi olduğu mutlak bir hakikattir. Başka bir şîveyi edebî dil olarak almıya imkân olmadığı gibi, böyle bir şeyi kimse de düşünmemiştir. Fakat Istanbul şîvesine olan düşmanlık su altından da olsa yürütülmektedir. Ama yerine hangi şîvenin konulacağını şimdiye kadar hiç bir komünist söyliyememiştir. Söylemiyecektir de Zîrâ gaye, her bölgeyi ayrı şîveyle, mümkinse ayrı kelimelerle konuşturmaktır. Rusya'daki Türkler için bu taktik uzun zamandan beri uygulanmaktadır. Model de orasıdır.

Yahyâ Kemal şöyle demiştir :

«Vatan fikri bizde daima vardı. Fakat Nâmık Kemâl'in bu fikri kalbimizde yeni bir nefesle uyandırdığı günden beri daha uyanığız. Onun vatan fikrini uyandırdığı gibi, bir diğer Türk şâiri çıkıp da lisan fikrinin kudsîliğini uyandırsaydı, bize öğretseydi ki : Bizi ezelden ebede kadar bir millet hâlinde koruyan, birbirimize bağlayan bu Türkçe'dir. Bu bağ öyle metin bir bağdır ki, vatanın hududları koptuğu zaman bile, kopmaz, hududlar aşırı yine bizi birbirimize bağlı tutar Türkçe'nin çekilmediği yerler, vatandır. Ancak çekildiği yerler vatanlıktan çıkar. Vatanın kendi gövde ve rûhu Türkçe'dir. Bu bağ, milyonlarca Türk'ü bugün biribirinden ayırmıyor».

Dil devrimcilerinin gayesi ikidir :

1 — Büyük Türk âlemi arasında kopukluk meydana getirmek. Türkiye Türkü'nün dilini Orta Asya, Kafkasya, Volga vs. Türkleri için anlaşılmaz kılmak(*). Bunun Rusya'ya sağlıyacağı şeyin azameti ortadadır.

2 — Nesillerin biribiriyle bağlantısını koparmak. Oğulla babayı anlaşamaz hâle getirmek. Çok daha mühimmi: Yeni nesiller için, değil Türk klasiklerini, Yahyâ Kemâl'i, Reşad Nûri'yi, Refik Hâlid'i, Fâruk Nâfiz, Orhan Seyfi'yi, Hâlide Edîb'i, Fuad Köprülü, Fâlih Rıfkı'yı, Yâkub Kadri'yi anlıyamaz hâle getirmek. Yeni nesle şiir, roman, sahne eseri diye, komünist kitapları vermek. Mâzî ile, Türk kültürünün bütün halkaları ile köprüleri kesin şekilde atmak.

(*) Daha yıllarca önce Bakû'da Âzérbaycanlı Türkler, TRT'nin dilinden ve uydurma kelimelerinden Başbakan Demirel'e şikâyette bulunmuşlar, «bir çok kelimeyi anlıyamıyoruz» demişlerdir. Bugün bu iş çok daha vahimleşmiştir. Zîrâ o tarihte örneğin, olasılık, olanak, koşul gibi facialar yoktu.

Komünistlerin basamak yaptıkları, sonra alenen inkâr etme devresine girdikleri Atatürk, bu dil devriminde başlıca kalkandır Dil devrimciler, bu devrimciliği Atatürk inkılâplarından biri olarak yutturmak isterler Halbuki öyle değildir. Atatürk'ün bir kaç yıllık bir arı Türkçe'ciliği vardır, bu sırada adı bile «Kamal» olmuştur. Fakat derhal vaz geçmiştir. Bu kesin vaz geçme, bütün delilleriyle, Fâlih Rıfkı ve İsmail Habib tarafından anlatılmıştır. Abdülkadir İnan, Yahyâ Kemal, Nihad Sâmi gibi yazarlar tarafından da ifade edilmiş, vesikalar ortaya konmuştur Fakat dil deviriciler, Atatürk'ün arı Türkçe'cilikten vaz geçtiğini saklarlar.

Atatürk, çevresindeki arı Türkçe'cilikten vaz geçtiğini tesbît etmiş, kendisini kandırarak çıkar sağladıklarını anlamış, onlardan dehşetli intikam almıştır. Bu intikam, meşhur Güneş-Dil Teorisi'dir Atatürk, yıllarca yabancı asıllıdır diye dilimizden atmak istedikleri bin yıllık kelimelerin Türkçe asıllı olduklarını bu kalpazanlara isbat ettirmek için onları zorlamıştır. Bu sahte dilciler (içlerinde hemen hiç gerçek dilci yoktur), Arabca'sından Latince'sine kadar bir sürü kelimenin Türkçe'den çıktığını isbat eden dünya kadar yazı yazmışlardır Hattâ bir hoca efendiye, Arabca'nın Türkçe'den çıktığını anlatan(!) 2 koca ciltlik kitap yazdırılmış ve bu kitap, Dil Kurumu'nca dünyanın telif ücreti verilerek bastırılmıştır.

Daha bir hafta evvel «Türkçe değildir» diye dilimizden atmaya kalktıkları kelimelerin, Atatürk'ün emriyle bu sefer «hâlis Türkçe» olduğunu isbat yolunda aynı adamların gösterdikleri gayret, akıl durduran bir hokkabazlıktır. Şahsiyetsizliğin ve meşhur patlıcan hikâyesinin bu derecesi hiç bir yerde görülmemiştir

İşte dilimiz, böyle adamların elinde idi ve hâlâ öyledir. Nihad Sâmi şöyle yazıyor :

«Biz o târihte gençtik. O târîhe kadar adam sandığımız yaşlı başlı kimselerin, kendilerine verilen bir emirle, bütün eski kanaatlerinin yüz seksen derece tersine dönerek «Hak, hukuk, sabah, hikmet, hendese, işaret, meselâ» gibi kelimelerin daha «yaratılıştan Türkçe» olduklarını isbat yolunda döktükleri terlere, yaptıkları hokkabazlıklara, kahkahalarla gülerek şâhid oluyorduk. Anlıyorduk ki, hem Atatürk'ün, hem de Türk'ü her zaman koruyan mânevî kuvvetlerin, bu en azîz varlığımıza kasdedenlerden aldığı intikam, çok büyük oluyordu».

Türk edebiyatı tarihinin gelmiş geçmiş en büyük otoritesi olan Fuad Köprülü, şöyle demektedir :

«Bir hükûmet, kendi mekteplerinde çocuklara zorla uydurma bir dil öğretsin... Bir Millet Meclisi, yapacak binlerce acele iş dururken, bir akademi vazifesi görerek, uydurduğu argoyu bütün millete kabûl ettirmiye çalışsın... İnsanlık tarihinde bu kadar mânâsız, zararlı bir işin benzerini bulmaya imkân yoktur».

Atatürk'ün en yakınlarından, dil inkılâbında onun yakın mesai arkadaşlarından ve Türk dilini en iyi yazanlardan Fâlih Rıfkı Atay şöyle diyor :

«Nasıl bir millî eğitimdir ki, bu dil anarşisinin okullara ve Türkçe dersine sokulmasına izin verir? Ne demek 'bölgesel'? Niçin 'duygusal'? İlle Arab nisbeti î'sine yüzde yüz uydurma kalıbı karşılık mı almak istiyoruz?».

Bugün yeryüzünde lise, hattâ üniversite bitirmiş, fakat dilini bilmiyen, doğru yazamıyan ve telaffuz edemiyen kimselerin bulunduğu tek ülke Türkiye'dir. Dosdoğru bir Fransız imlâsını ancak lise mezunu yazabilirken, biz, bir yılda doğru yazmak iddiasında bulunmaya cesaret etmişiz ve bu cesaret, bize çok pahalıya patlamıştır. Bütün kültürler ana dilden geçtiği, ana dili iyice, benimsiyerek, doğru olarak, edebiyatıyle bilmeksizin diğer millî kültür derslerinin de bir değer ifade etmiyeceği âşikârdır. İşte Türkiye'de bu vâkıa cereyân etmiştir ve etmektedir. Türk eğitiminin millîlikle hiç bir ilgisi kalmamıştır. Kötü eğitim veren, yanlış eğitim veren, kozmopolit eğitim veren bir müessesedir ve gaye, tamâmen sol eğitim veren bir teşkîlât hâline getirmektir. Bu gaye için bugün saat 12'dir.

Dilde gaye, Nâzım Hikmet'in *Düşmanıyım asâletin kelimelerde bile* mısraına uymaktır. Bernard Lewis, Nâzım Hikmet'e bakınca, insanın ırkçılığa inanası geleceğini yazar : Nâzım Hikmet, aslen Leh mühtedîsi yâni Slav bir ailenin çocuğudur. Lewis'in işaret ettiği gibi (s. 346, n. 39) Nâzım Hikmet, Türkiye'de hapisten çıktığı an Moskova'ya kaçmış, «beni Stalin yarattı» demiş, Rus değil, Polonya (Leh) tab'ası olmuş ve eski aile adını, «Borzecki» soyadını almıştır.

Dil devrimini hazırlıyanların hemen hepsinin mesleği, dil ve edebiyat değildir. Mârûf edebiyatçılar ve mütehassıs dil profesörleri, bugün olduğu gibi o zaman da bu işe el sürmemişler ve şiddetle karşısına çıkmışlardır.

-el, -al ekleri Fransızca olduğu gibi, meselâ -tay, gay ekleri de Moğolca'dır. Arabca'dan geldiği için nisbet i'si (î) atılmak için yerine geçirilmek istenen bu eklerle yapılmış bütün kelimelerin uydurma olduğu âşikârdır.

Türkiye'de dil dâvası apaçık bir politika dâvasıdır. Bir sol politika dâvasıdır.

Dil doçentliğinden millî eğitim bakanı olan Tahsin Banguoğlu, dil devrimini durdurmuştu. Fakat Demokrat Parti iktidara gelince devrim gene başladı. Zîrâ vekilleri sadece politik şahsiyetlerdi. Hele Fuad Köprülü'nün partiden ayrılmasından sonra devrim, aldı yürüdü.

Türkiye'yi yıkmak üzere olan pek çok faaliyet devamlı mesafe alırken, merhum Menderes, baraj, yol ve fabrika yapıyordu. Hasımları ise hiç baraj, yol ve fabrika yapmıyorlardı.

«Öz Türkçe» sloganıyle hayli mâsum ve iyi niyetli Türk'ü heyecanlandıran ve tarafdar topluyan bu devrim, diğer dillerin durumunu, öz dil olamıyacağını bilmezlikten geliyordu. Halbuki *Türk Dili Belleteni*'nin 1938 tarihli 31-32. sayısında şunlar yazılıdır :

«Gayemiz Türkçe'mizi muâsır medeniyetin önümüze koyduğu bütün ihtiyaçları karşılıyacak bir mükemmelliğe erdirmek, Türk dilini fakirleştirmek değil zenginleştirmek, ilkel basitliğe götürmek değil, en geniş kültür mefhumlarına erdirmektir... Bütün bunları yaparken, en güzel, en âhenkli Türkçe'ye bağlı kalmak düstûrumuzu asla gözden uzak tutmıyacağız.»

Tabiî bu satırlar, Atatürk'ün ölümünden pek az önce, Atatürk'ün arı Türkçe devriminden vaz geçilme emrini verdiği zaman yazılmıştır. Gene aynı yazıda «temel unsurları öz Türkçe olan bir dil yaratmak» prensibi yer almıştır ki, bu prensip, Atatürk'ün ölümünden sonra «bütün unsurları öz Türkçe olan bir dil uydurmak» şeklinde dejenere edilmiştir.

Şimdi, diğer dillere bakalım :

Medeniyetin klasik kültür dilleri Yunanca, Latince ve Arabca'dır. Yunanca'da binlerce Eski Doğu dillerinden kelime vardır (tabiî Eski Yunanca'dan bahsediyorum) : Fenikece, Mısırca, Âsurca, Bâbilce, Makedonca, Galatca ve başka bir sürü ölü dilden kelimeler. Bilindiği gibi Latin alfabesine esas olan Yunan alfabesi de, Arab alfabesi de, Fenike alfabesinden alınmıştır. Fenike alfabesi de, Mısır hiyeroglif yazısının seslere göre düzenlenip ıslah edilmesiyle meydana getirilmişti.

Latince'nin durumu, Yunanca'dan daha karışıktır. Zîrâ bir sürü Apenin dilinden (Etrüskce, Ligurca vs.) kelime aldıktan başka, bütün kültür unsurları için Yunanca'ya dayanmıştır. Yunanca kelime kullanmaksızın Latince mümkin değildir.

Arabca'da da bir çok Sâmî dilden (Bâbilce, Âsurca, Fenikece, İbrânîce, Himyerîce, Sabâca vs.), Sâmî olmıyan dilden (Peh-

levîce, Akadca vs.) kelime alındıktan başka Yunanca, hattâ Latince kelime de bir haylidir.

Bugünün büyük medenî dilleri, bu üç klasik dilden pek çok kelime ve başka unsur olarak bugünki zenginliklerine ulaşmışlardır. Avrupa dillerinde, bilhassa Latin dillerinde, hele İspanyolca ve Portekizce'de binlerce Arabca kelime vardır. Amiral'den alkol'e, arsenal'den cebir'e, şimi'den (kimya) alkali'ye kadar bugün hiç bir Batı dilinin müstağnî kalamıyacağı kelimeler Arabca'dır. Arabca kelime kullanmaksızın, dünyanın —bilhassa şiirde— en büyük dillerinden biri olan Farsca'da cümle yapmak mümkin değildir.

Şimdi, «mûsikî» kelimesi Yunanca'dır. Latinler, bütün Avrupalılar, Arablar, Türkler, hep Yunanca'dan almışlardır. Bin yıllık bu kelimeyi bırakıp da aynı kelimenin Fransızca söyleyişi olan «müzik»i kabûl etmek bize ne kazandırır? Sadece uzun hece zevkini kaybettirir ki maksatların biri de zâten budur. «Mûsikî» yerine «küğ» kelimesi teklif edilmişse de —şimdilik— tutmamıştır.

75.000 kelime Fransızca ve İngilizce'de müşterektir, yalnız telaffuz değişir. On binlerce kelime de Arabca ve Türkçe'de müşterektir, fakat telaffuz, çok defa mânâ değişir. «Mekteb, medrese, cami» gibi en klasik kelimelerin bile Arabca'daki mânâsı Türkçe'deki gibi değildir. Talaffuzlar arasında hiç bir ilgi yoktur Farsca «nerdübân» Türkçe'de «merdiven», Arabca «handak» Türkçe'de «hendek», Farca «gol» Türkçe'de «gül», Arabca «Â'işa» Türkçe'de «Ayşe» olmuştur. Müşterek telaffuzlu kelime yok denecek derecede azdır Mânâlar da müşterek olmadan çok şey kaybetmiştir Meselâ Farsca'da «gül», «çiçek» demektir, bütün çiçeklerin müşterek adıdır; Türkçe'de yalnız bir çiçeğin adı olmuştur. Bütün bu on binlerce kelime ne olmuştur? Çok basit: Türkçe'leşmiştir Türk mâşerî dehâsının kalıbına dökülmüştür. Bu iş, bin yılda yapılmıştır.

Çok kelimeli bir dil olarak tanınan ve 1945'ten bu yana dünyanın lingua franca'sı hâline gelen İngilizce'de kelimelerin beşte dördü yabancı asıllıdır. İngilizce'de her dilden kelime vardır Bunu Türk Dil Kurumu bile *Özleşme* adıyle yayınladığı bir broşürde —nasılsa— itiraf etmiştir:

«İngilizce, yabancı kelimelere karşı kapılarını en çok açmış olan bir dildir. Kelime hazînesinin % 75'i Latin asıllıdır... Şimdi bu dilde de temizleme hareketi başlamıştır».

İşte Dil Kurumu'nun delilleri, hep böyle delillerdir. Şimdi İngilizce'de mevhum yabancı asıllı, Latin asıllı kelime temizliğini

düşününüz... Bir cümle yapmak mümkin olmaz. Zaten İngilizler yabancı asıllı kelimeleri —bütün dillerde ve Türkçe'de de olduğu gibi— kendi şîveleriyle söylemekte, İngilizce'leşmiş saymaktadırlar. 120.000 kelime kullanan İngilizce, bunun 90.000'ini atmıya kalkışırsa Shakespeare ne olacaktır? İngilizce, kabîle diline dönecektir. Halbuki —Türkçe gibi— bir kaç imparatorluk dilinden biridir. İmparatorluk dillerinde de fazla nisbette yabancı asıllı kelime bulunmasından tabîî bir şey yoktur.

Öz dil, en büyük ilkelliktir. Dilci olmıyanlar, bir çok kelimeyi Türk asıllı bilirler. Akıl almaz kelimeler Türk asıllı değildir: «Ev» ve «baba» kelimeleri Fenikece'den, «kent» ve «acun» kelimeleri Sogdca'dan gelmektedir. Bunlar da —Türkçe gibi— Tûrânî diller değildir üstelik. Fenikece bir Sâmî, Sogdca bir İran (Hind-Avrupa) dilidir. Örnek ve sınır Ermenice'dir. Pilâki, kilit, anahtar, kiler, fener, efendi, alay Yunanca'dır. Masa, iskemle, karyola Romence'dir. Kral, haydut Macarca'dır. Levend, kadırga İtalyanca'dır. Palavra, paçavra İspanyolca'dır. İnci, çay Çince'dir. İngilizce'leri, hele Fransızca'ları, hele hele Farsca'ları, bilhassa Arabca'ları saymak mümkin değildir. Arabca asıllı kelime kullanmadan bir kaç cümle yapmak imkânı yoktur.

Bütün diller böyledir. —Aşağıda göreceğiz— bir çok dilde de sürüyle Türkçe kelime vardır. Böyle bir alış veriş yapmıyan milletler, kapalı milletlerdir. Kelime atılarak, fikir daraltılır. Her kelime ile bir sürü mefhum atılmış ve tefekkür sınırları daralmış olur. Bugün 500 kelimeyle konuşan gençler türemiştir. Bunların nasıl bir ifade ve tefekkür çerçevesine habsedilmiş olacakları, hiç bir sahada verimli olamıyacakları âşikârdır. Zîrâ düşünme kabiliyetleri sınırlandırılmıştır.

Binaenaleyh, kendi şîvemizle kendimize mal ettiğimiz her kelime Türkçe'dir. Halkın bildiği ve kullandığı her kelime Türkçe'dir.

Devrimciler, muârızlarını Osmanlıcacılık'la itham ederler. Kim Osmanlıcacı'dır? Böyle bir iftiranın tutunması mümkin midir? Şimdi benim *Büyük Türkiye Tarihi*'nde, en geniş ve değişik mefhumları ifade etmek için kullandığım dil, milyonlarca kelime hâlinde geçen on binlerce kelime Osmanlıca mıdır? Reşad Nûri, Orhan Velî, Câhid Sıdkı, Orhan Seyfi, Hâlide Edîb, Osmanlıca mı yazmışlardır? Bu ne akıl almaz iftiradır?

Aslında 1930'larda, son derecede sadeleşmiş, halka inmiş, çok zevkli, çok güzel ve çok zengin bir Türkçe vardı. Terkipler hemen hemen bırakılmıştı. Dil inkılâbının muhtaç olduğu saha, sadece terimler mes'elesiydi, ötesi kendi kendine, halk ve edibler arasın-

da zamanla gelişecekti. Terimler dünyası ise, asıl dile, hattâ edebî dile dahil değildir. Terim, bir ilim argosudur. Her branşın ilim adamı bu kelimelerle aralarında anlaşırlar. Başka branşın ilim adamı, diğer branşın terimlerini bilmez. Terimlerimiz gerçekten öğrenciyi bıktıracak derecede koyu Arabca idi. Türkçe'leşmesi lâzımdı ve zararsızdı. Zararsızdı, zîrâ terim, ne halk diline, ne edebiyatçının diline yerleşmiş değildi. Saçma sapan terimlerle, salâhiyetsiz, bilgisiz, profan adamların elinde bugün terimlerimiz de bir zevksizlik örneğidir, çoğu Türkçe değildir.

Türkçe, bir mânâlar, birleşik kelimeler, mefhumlar, cinaslar hazînesidir. Yalnız «kara» kelimesiyle 200'den fazla mânâ, deyim ve birleşik kelime yapılmıştır. «Gönül» kelimesiyle 50, «düşmek» kelimesiyle 150 böyle değişik ve birleşik mânâ doğmuştur. Bu, hiç bir dilde yoktur. Para ve parça kelimeleri Türk asıllı değildir. Şimdi bu kelimelerin herbiri 20'den fazla mânâ ve terkipte asırlardan beri kullanılmaktadır. Böylece dilden bir kelime atmakla, yüzlerce mânâ ve bütün bir dil berbâd olmaktadır.

Türkçe'de az kelime olduğu doğru değildir. Bir defa Türkçe'nin tam sözlüğü yapılmamıştır. Sonra Türkçe, Batı dilleri gibi aynı yapıda bir dil değildir. Sözlüğe yalnız «gönül» kelimesini alıp onu tek kelime sayarsak Türkçe'deki kelime sayısı elbette beşte, onda bire iner. Türkçe'de gönül almak, gönül verme, gönül çekmek, gönlü bulanmak, gönlü kalmak, gönüllenmek, gönlünce, gönülsüz, gönlü kara, gönlü incinmek ve daha bunun iki misli gönül'lü birleşik kelime saltanatı vardır.

Sonra kelimesi az olmakla itham edilen bir dilden devamlı kelime silmek, akıl alır şey değildir. Dilden 1.000 kelime atılması demek, 15.000 mânâ ve deyimin ihracı demektir ki, bunun âkıbeti, hiç bir medenî millet için hayırlı değildir. Zâten maksatlıdır ve maksatlar âşikârdır.

Türk dilciliğini yanlış yolda yürütmekte ısrâr edenlerin balçıkla sıvamaya çalıştıkları en mühim gerçek, Atatürk'ün, dil inkılâbındaki son kararıdır. Devrimciler, bu gerçeğin bilhassa Türk gençliği tarafından öğrenilmemesi için büyük itina ve çaba içindedirler. Şimdi 2 vesika veriyorum. İşte Atatürk'ün 26 eylûl 1934 Dil Bayramı dolayısıyle Türk Dil Kurumu'na gönderdiği tebrik yazısı :

«Dil bayramından ötürü, Türk Dili Araştırma Kurumu genel özeğinden, ulusal kurumlarından bir çok tutunbitikler aldım. Gösterilen güzel duygulardan kıvanç duydum. Ben de kamuyu kutlularım».

Atatürk'ün, dil devriminden vaz geçtiği ve aldatıldığını anladığı zaman, 2 yıl sonra, 1937'de, aynı bayram vesilesiyle aynı müesseseye gönderdiği 27 eylûl tarihli yazısı :

«Dil Bayramı münasebetiyle Türk Dil Kurumu'nun hakkımdaki duygularını bildiren telgraflarınızdan çok mütehassis oldum. Teşekkür eder, değerli çalışmanızda muvaffakıyetinizin temâdîsini dilerim».

Böyle vesikalar yüzlercedir. Atatürk'ün 1935 yıllarındaki nutuklarının dili ile, ölümüne takaddüm eden 1937-38 arasındaki son nutuklarının —tabiî Türkçe— dili arasında, muazzam bir fark vardır. Bu farkı, Atatürk'ün dil devriminden nasıl ve niçin vaz geçtiğini esasen yakın çevresinden Fâlih Rıfkı Atay ve İsmail Habib Sevük, kitaplarında, uzun uzun izah etmişlerdir.

Demek ki, bugünki dil akımı Atatürk inkılâp, prensip ve düşüncelerine aykırıdır. Atatürk'ün hayatının sonunda gördüğü hakikate aykırı hareket etmek, Atatürkçülük'ten uzak düşmektir.

1936'da Güneş-Dil Teorisi'nin devlet felsefesi olarak yürürlüğe konması ile zâten uydurmacılık devri resmen bitmiş, fakat 1939'da tekrar başlamıştır. Güneş-Dil Teorisi, ilmî bir teori değildir, fakat millî duyguları yükseltici bir devlet ve inkılâp felsefesidir. Atatürk, Türk'ün her şeyiyle tarihin en büyük milleti olduğuna inanmıştı. Herhangi bir hususta Türk'ün geri olduğunu, bâzı taraflarının eskiden beri eksik bulunduğunu ona anlatabilmek kolay iş değildi. Böylece, Türkçe'ye başka dillerden gelmiş ve Türkçe'leşmiş bütün kelimeleri Türkçe sayarak, dil devriminden doğan büyük dil keşmekeşini, millî ruhu incitmeden önlemiye çalışmak istemiştir.

Bu teoriye göre, 1937-38 yıllarında çıkan *Türk Dili Belletenleri*'nde, «âdet, dakıyka, derece, fark, hacim, hâl, hatâ, hesap, hüzme, hüküm, ihtar, ilim, meselâ, işaret, kuvvet, maden» gibi sürüyle kelimenin, aslında Türkçe oldukları, her kelime için sahifeler ayrılarak izah edilmiştir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde —Atatürk'ün ölümünden sonra kaldırılan —bu iş için bir kürsü açılmıştır. Atatürk'ün dil mevzuundaki son görüşü, 26 eylûl 1937 ve 26 eylûl 1938'de Türk Dil Kurumu genel sekreteri İbrahim Necmi Dilmen'in açış konuşmalarında şu açıklıkla ifade edilmiştir :

«Dil üzerindeki çalışmaları lâyık oldukları ehemmiyetle telâkki edemiyenler, dil işini yalnız bir tasfiye mes'elesinden ibaret gibi görmüşlerdir. Ancak inkılâbın temelini kuran Atatürk, yolunu şaşırmadı. O, önümüzdeki büyük işin yalnız kelime yerine

kelime koymakla halledilebilecek kadar basit bir ameliye olmadığını biliyordu. O, dilin fakirleşmesi değil zenginleşmesi, bunun için de Türk dilinin hakiki hazinelerinin araştırılması ve bulunması lâzım geldiğini görüyordu.— 1936 yılı başında Ankara'da açılan Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Güneş-Dil Teorisi, Türk dilbilgisi derslerinin mihveri oldu.— Kısa görenler, bu geniş program maddelerini anlamadılar. Kimisi dilin fakirleşmesine de bakmıyarak sadece tasfiyesi, kimisi de bir lugat veya gramer kitabı yazılması gibi, basit bir şekilde gördüler.— Fakat bütün Türk inkılâbının temellerini atan büyük dâhî Atatürk, dil inkılâbının hakiki hedeflerini de biliyordu.— O, görüyordu ki mesele, dilimize *yabancı sanılan* bir kaç bin kelimenin değiştirilmesiyle halledilecek kadar basit değildir. O anlıyordu ki Türk dilini fakirleştirmek değil zenginleştirmek, ilkel basitliğine götürmek değil, en geniş kültür mefhumlarına erdirmek lâzımdır».

Atatürk'ün emriyle söylenen bu sözlerin bugün aksi yapılmaktadır. Bir takım kimseler bu işi, bir ticaret ve kazanç, bir yiyim yeri hâline getirmişlerdir. O yılların dil kurumu yayınları, konferansları, hep dil devriminden dönüşü gösteren vesikalarla doludur. İnönü de cumhur başkanı olunca —Hamdullah Subhi tarafından yazılan— Atatürk için meşhur hitâbesinde, uydurma dile hiç yer vermemiş, fakat sonra işler çığırından çıkmıştır. Hususî bir müessese olan Türk Dil Kurumu'nu resmî müessese sanan millî eğitim bakanları, resmen bu uydurma dili okullara kabûl ettirmişlerdir. Halbuki 1938'de tasfiyecilik durmuş, Türkçe terimler konmuştu. Şimdi ilmî çalışmalar başlıyabilirdi. Bu dilin sözlüğü, grameri, etimolojik lugati, mukayeseleri, lehçeleri kaleme alınmamıştı. Ama bunları yapabilmek için dil bilgini olmak îcâb ediyordu. Dil bilgini de yoktu. İdeoloji ile kazanç bir araya geldi, iş uydurmacılığa döküldü.

Türk Dilinin Zenginliği

Max Müller'in dediği gibi Türkçe : «gramer kaideleri, fiillerinin kıyâsî yapısı ile o kadar muntazam bir dildir ki, sanki bir dil bilginleri hey'eti tarafından yapılmış sanılır».

Fiil zamanlarının zenginliği bakımından Türkçe, dünyanın bütün dillerinden üstündür.

Türk dilinin başka üstünlükleri de vardır ki, bin yıldan beri Kâşgarlı Mahmud, Fahreddin Mübârek-Şâh, Ali Şîr Nevâî gibi Türk bilginleri tarafından belirtilmiştir.

Türkçe, akrabalık adları bakımından da dünyanın en üstün dilidir. Zolotnitsky'nin *Çuvaş Lugati*'nde akrabalık gösteren 60 kelime vardır ki çoğunun büyük Avrupa dillerinde kelime karşılıkları yoktur. Halbuki Çuvaşça, Türk dilinin en ilkel ve kapalı lehçelerinden biridir (Rasonyi, 57). Meselâ gerek Avrupa dillerinde (İngilizce, Fransızca), gerek Arabca gibi çok büyük ve kelime hazinesi eşsiz bir klasik dilde, «teyze» ile «hala» aynı kelimeyle, «dayı» ile «amca» gene aynı kelimeyle karşılanmaktadır. «Teyze-zâde, dayı-zâde, hala-zâde, amca-zâde»nin Batı dillerinde tek karşılığı vardır. Diğer akrabâlık kelimeleri de böyledir.

Renk kelimeleri bakımından da Türkçe zengindir. Jean Deny, *Osmanlı Lehçesi Grameri*'nde, Türkçe'nin zenginliklerinin bir kısmını çok iyi belirtir. Hele cinas, mürekkep kelime, deyim saltanatı, Türkçe'de gerçekten üstündür.

Türkler, dillerine çok bağlı bir millettir. Daha IX. asırda Halîfe'nin hizmetine giren Türk askerleri Arabca öğrenmeyi tenezzül sayar ve ısrarla Türkçe konuşurlardı. Bunlar için Halîfe, muazzam Sâmerrâ şehrini yaptırmıştı (*Murûcu'z-Zeheb*, VII, 363).

Türkçe'nin Coğrafî Saha Kaybetmesi

Türkler'in Hıristiyan toplumlar içinde dillerini kıskançlıkla muhafaza ettikleri apaçık bir vâkıadır. Pek çok delil vardır. En kuvvetli birini vermekle yetineceğim: Çuvaşlar, Başkurdlar ve Tatarlar (Kazanlılar), XVI. asır ortalarından beri Rus idaresinde yaşamaktadırlar ve görmedikleri baskı kalmamıştır. Rus idaresindeki hayatları 400 yılı çok geçmiştir ve bu müddet 13 nesil (batın = kuşak) eder. Hâlâ Türkçe konuşmaktadırlar ve hâlâ üç Türk kavmi de Rusya'da —şeklî olsa bile— muhtar cumhuriyete sahiptirler. XIX. ve XX. asırda Rusya'nın eline geçen Türkistan ve Kafkasya Türkleri'nden bahsetmiyorum. Onların durumu elbette çok daha sağlamdır.

Fakat Türk'ün ve Türkçe'nin durumu, gayrı Türk Müslüman kavimler arasında bu manzarayı göstermemektedir. Irak, Suriye, Mısır, Cezâyir, Tunus, Libya, Fas, Pâkistan, Hindistan gibi ülkelerde milyonlarca Türk asıllı nüfus bugün Türkçe'yi unutmuştur, Arabca ve başka diller konuşmaktadırlar. Yalnız Irak'ta ve çok küçük sayıda Suriye'de Türkçe konuşan Türk azınlığı vardır.

Bir yönden de Türk ve Türkçe'nin durumu tarihî büyük maceramız içinde kötü tecelli etmiştir: Yalnız Müslüman Türk milliyetini ve dinini koruyabilmiştir (Gagavuzlar müstesna, çünki Dobruca gibi kesif Türk çevresinde yaşamışlardır). Müslüman ol-

mıyan Türkler, kesîf başka ırklar içinde, onların önce dinini (Ortodoksluk, Uzak Doğu'da Budistlik) kabûl etmek, sonra dillerini bırakıp Rus'laşmak, Ukran'laşmak, Bulgar'laşmak, Çinli'leşmek sûretiyle erimektedirler. Bu sûretle milyonlarca Şaman Türk, bilhassa XIII. asırdan önce Rus, Ukraynalı, Çinli veya Bulgar olmuşlardır ve bu durumun tersine çevrilmesi de aradan bin yıl geçse artık mümkin değildir. Meselâ meşhur Ukrayna Kazakları, aslen Türk'tür. Fakat Rusya ile son iki asırda yapılan bütün savaşlarda Osmanlılar'a en zalim onlar davranmışlardır. Soyadları hâlâ Türkçe'dir ama, kendilerini Slav, Ukran, Ortodoks, Çar'ın en sadık bendesi saymakta ve Ukranca konuşmaktadırlar.

Bugün Doğu Anadolu'da Kürdce konuşanların birkısmının olsun Türk asıllı olduğu kesindir. Kesîf Kürd muhitinde, Kürdler Müslüman olduğu için, kolayca erimiş ve Türkçe'yi unutmuşlardır.

Fakat umumiyetle çok zor bir iş, kişiye ana dilini unutturup başka bir dili kabûl ettirmektir. Bu hususta —hususî şartları dolayısıyle— bütün tarihte yalnız Birleşik Amerika hârika yaratmıştır.

Avrupa Dillerine Türkçe'nin Tesiri

Türkçe nasıl sırasıyle Arabca, Farsca, Fransızca, Yunanca, İngilizce, İtalyanca ve daha pek çok dilden on binlerce kelime almışsa, pek çok dile de binlerce kelime vermiştir. Yâni dünyânın bütün büyük dillerinin, bilhassa imparatorluk dillerinin durumundadır. Türkçe'de Arabca asıllı 10.000'in üzerinde, Farsca ve daha az olmak üzere Fransızca asıllı bir kaç biner kelime vardır. Diğer dillerden alınıp Türkçe'leşen kelime sayısı —her dil için— 1.000'in, bâzı diller için 100'ün altındadır. Arabca'nın Türkçe, Farsca, Urdûca, Afganca gibi diller üzerindeki durumu, Latince —ve kısmen Yunanca'nın— bütün Batı dillerinin üzerindeki durumunun aynıdır.

Meselâ Türkçe'de Yunanca asıllı 900 kelime olmasına mukabil, bugünki Yunanca'da Türkçe asıllı kelime sayısı 3.000'in üzerindedir (C. Coukidis, *Türkçe'den Geçme Yunanca Kelimeler Sözlüğü,* Yunanca, Atina, 1960).

Romence'de ve Balkan Slav dillerinde (Bulgarca, Bulgarca'nın bir lehçesi olan Makedonca, Sırpça ile onun lehçeleri olan Hırvatça ve Boşnakça), Türkçe asıllı kelime sayısı, Yunanca'dan daha çoktur. Bu da çok tabiîdir, zîra hiç biri Yunanca'nın geçmişine mâlik diller değillerdir (Miklosich, *Die Türkischen Elemen-*

te in den Südost-Europaeischen Sprachen, 2 c., Viyana, 1884). Bu Güney Slav dillerinden başka Orta Slav dillerinde (Slovence, Çekçe ve onun bir lehçesi olan Slovakça), hattâ Kuzey Slav dillerinde (Rusca, Ukranca, Beyaz Rusca, Lehce) pek çok Türk asıllı kelime vardır.

Bu dillerden Sırpça'da 9.000 Türkçe kelime vardır (A. Skaljic, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku,* Sarajevo, 1966).

Fakat bu hususta Arnavutça en öndedir. Bu dildeki her üç kelimeden biri Türk asıllıdır.

Bulgarca'da Türkçe asıllı kelime sayısı Yunanca'dan çok ve 5.000 civarındadır *(Türk Kültürü,* no. 83, s. 76).

Ermenîce'de Türk asıllı kelimeler binlercedir. Simeon'un *Seyâhat-Nâme*'sinde nasıl Ermenice kelimeler arasında öz Türkçe yüzlerce kelimenin serpiştirildiği örnek olarak gösterilebilir (XVII. asır başları). XIX. asır Ermenicesi'nde bu nisbet, çok daha fazla artmıştır.

Yaşayan Farsca ve Arabca'daki Türkçe Kelimeler'in küçük bir listesi için bk. *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* XXI, 127-57. Bugünki Farsca'daki Türkçe kelimelerin tam ve büyük bir listesi için bk. G. Doerfer, *Türkische Elemente im Neupersischen,* 2 c., Wiesbaden, 1963, 1965. Bulgarca'daki çok zengin bir Türkçe kelimeler derlemesi için bk. Stefan İlçev, *Reçnik na Liçnite i Familni İmena u Balgärite (Bulgarlar'da Has İsimler ve Soyadları),* Sofya, 1969, Bulgar İlimler Akademisi. Gene Bulgarca'da pek çok Türkçe kelimeyi içine alan bir lugat için bk. Najden Gerov, *Reçnik na Balgarskıy Yazık,* Filibe, 1895-1904. Güney Hindistan'ın Ârî dillerinden olmıyan Dravid dillerinde bile pek çok Türkçe kelime vardır *(Türkiyat Mecmuası,* XIX, 281). Türkçe-Sırpça-Hırvatça lugatler ve Türkçe'nin bu dillere verdiği kelimeler, tâbirlerden bahseden eserler için bk. Aliya Nametak, *Rukopisi Tudsko-Hırvatskosırpski Reçnitsi, Yugoslovenska Akademiya Znanosti i Umetnosti,* Zagreb, 1968, s. 231 - 380; Türkçe'den Sırp-Hırvatça'ya geçen kelime ve tâbirler için bk. Popoviç, *Turske i Druge İstoçnaçke Reçi u Yeziku (Dilimizde Türkçe Sözler),* Belgrad, 1884; Abdullah Şkalyiç, *Turktsizmi u Sırpskohırvatskom Yeziku (Sırp-Hırvatça'da Türk Sözleri),* Bosnasarayı, 1966 (700 s.) (büyük çalışma eseri, Sırp-Hırvatça'da kullanılan 10.000 Türkçe kelime ve tâbir). Bulgarca'nın Makedonya lehçesindeki Türkçe kelimeler için bk. Mile Körvezirovski ve Kevser Seyfullah, *Makedonsko-Turski Reçnik (Makedonca-Türkçe Lugat),* Üsküb, 1967 (700 s.).

Rusca'daki Türkçe kelimeler için Dmitriev'in şu eserlerine bakmak bile kâfi fikir vermektedir: *Turetskie Elementı v Russkikh Argo, Yazık i Literatura,* 1931, VII, 157-79; *Turetskie Leksiçeskie Elementı, Dokladı Akademii Nauk,* B, 13-16; *O Tyurskikh Elemantakh Russkogo Slovarya, Leksikagrofiçeskiy Sbornik,* III, 1958. DTC Fakültesi Rus Filolojisi Profesörü Dr. İsmâil Kaynak, ünlü Rus edib ve şâirlerinde geçen Türkçe asıllı kelimeleri mehazlarıyle toplayıp mühim bir eser yazmıştır. (Kültür Bakanlığı'nda baskıda).

Rus adlarında Türkçe'nin yeri mühimdir. Türkçe soyadı taşıyan Ruslar, asırlar önce Ortodoks olup Rus'laşmış veya Ukranlaşmış Türkler'dir (Ruslar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar, üç ayrı dil konuşan tamamen ayrı üç millettir). Meselâ Türkler'e karşı zaferler kazandığı gibi 1812'de de Napoléon'u yenen meşhur Mareşal Kutuzov'un soyadı «Kutuz»dur ve bu zât, Türk asıllıdır. «Kutuz», bildiğimiz «kuduz» demektir ve eskiden Türk adlarından biriydi; Moğollar'ı Ayn Câlût'ta yenen meşhur Memlûk sultânının adı da aynen Sultan Kutuz'dur (Huart, *Hist. des Arabes,* II, 40, not).

Laszlo Rasonyi'den aşağıdaki bilgileri alıyorum *(Tarihte Türklük,* 234-5) :

Doğu Avrupa Türkleri arasında İslâm dini henüz kesin zafer kazanmadan, Şaman olan dağınık Türkler, Ortodoks dinine geçtiler. Bu sûretle kültür değiştirdiler, dillerini unutup Ukranca «başıboş dolaşan, âvâre» demek olan «kazak» sözü «kozak» şekliyle bu Ukranlaşmış Türk topluluğuna verildi. Bunların aralarında seçtikleri başbuğlara Türkçe «ataman»dan bozulma «hetman» deniyordu. Ukrayna Kazakları iki büyük gruptu: Don Kazakları ve Dnyeper ötesinde (Za porog) bulunanlar. Bir de Mançurya kuzeyinde Rus'laşan küçük bir Kazak grubu vardır: Usuri Kazakları.

Rus yeniçerileri olan strelits'lerin bir çoğunun da Türkçe soyadları taşımaları, bunların Türk asıllı olduklarını göstermektedir. Pek yüksek Rus asılzâdeleri, hattâ prenslik unvanı taşıyan en yüksek soylular arasında da Türk asıllı olanlar hiç az değildir. Sadece Yusupov'ları hatırlamak kâfidir. Nihayet, XVI. asır sonlarında tahta çıkan Çar Boris Gudunov'un da Türk asıllı olduğunu hatırlatabiliriz. Rus soyadlarındaki neseb gösteren -ko ve -ov ekleri atılınca, ortaya sarîh Türk adları çıkmaktadır. İşte meşhur bazı Ukrayna Kazak ailelerinin adları: Beydimerko, Peteyko, Amekeyev, Kolbaşev, Alipka, Ayduganov, Çemeyko, Çüberkov, Altıgeyko, Tatişev, Kulsitko, Baysitov, Adubayko, İştuba-

yev, İştubayko, Mamayev, Baydulka, İskeyev, Tahtamişko, Tatayev, Menkey, Saltıkov, Sandubay, Santukov ve daha yüzlercesi...

İşte Rus ilim ve san'at adamı olarak parlıyan mâruf Türk asıllı Ruslar: Derjavin, Turgenyev, Aırtsıbaşev, Boltin, Karamzin, Velyaminov-Zernov, Hanikov, Davidov, Tretyakov, Mendeleiev, Rimskiy-Korsakov... Meşhur Rus asil aileleri: Yusupov, Uvarov, Saburov, Apraksin, Rastopçin, Glinskiy, Golovin, Lopuhin, Meşçerskiy, Matyuşkin, Kuragin, Narişkin, Bibikov, Çirikov, Sasonov, Kutuzov...

Hiç bir Rus tarihi veya ansiklopedisi yoktur ki, bu adları anmasın. Rus asılzâde ailelerinin XVIII. asır sonunda yayınlanan neseb kitabında (*Rodoslovnaya Knyiga Knyazey Rossiyskih,* Moskova, 1787), zikr olunan yüzlerce aile adının yanında «Altınordu'dan neş'et eder» veya «Litvanya Tatarları'ndan gelir» gibi kayıtlara rastlanır. Altınordu devrinden önceki Doğu Avrupa Türk kavimlerinden, Peçenekler'den, Kumanlar'dan, Kıpçaklar'dan, Uzlar'dan, Avarlar'dan, Bulgarlar'dan, Hazarlar'dan Ruslar'a karışan ve adları unutulanlar da, pek çoktur.

Rusya'yı Batı kültürüne yaklaştıran ve pasif Slav toplulukları içinde şahsiyet olup çıkaran Türk asıllı Ortodoks asiller tabakası ile daha az nisbette Moğol, Alman, Leh, Litvan, Gürcü, Ermeni, Fin asıllı asillerdir. Slavlar'ı adam edenler, bunlardır.

Altınordu çağında ilkel Slav Ruslar'la Türkler'in arasındaki medenî farkı, o çağda Rus başpiskoposu olan Serapeyon şöyle anlatır: «Kâfirler (Türkler), Mukaddes *İncil*'i bilmemekle berâber, bizim gibi din kardeşlerini asla öldürmüyorlar, yağma ve hırsızlık yapmıyorlar, kardeşlerini esir olarak satmıyorlar, sözlerine yalan katmıyorlar».

Macar'daki Türkçe kelimeler binlercedir (Geza Fehér, *Türk San'at Tarihi Araştırmaları,* II, 205): kapı, beşik, tekne, yüzük, arpa, buğday, tarla, yemiş, elma, boğa, öküz, dana, buzağı, yapağı, tavuk, arslan, deve, buz, sayı, deniz, sakal, kılavuz, çavuş, boza, kopuz, balta, bıçak, keçi, kahve, çubuk, kalpak, kefe, kepenek... Ve daha istediğiniz kadar...

Nihayet hemen her Avrupa dilinde, bilhassa büyük kültür dillerinde hayli Türkçe asıllı kelime bulunmaktadır (Sauvaget, *Introduction,* 188). Fransızca'daki Türkçe kelimeler için bk. L. - M. Devic, *Dictionnaire Etymologique des Mots Français d'Origine Orientale,* Paris, 1876.

Kuzey Slav dillerine geçen Türkçe unsurların daha çok Osmanlılar öncesi Türk hâkimiyetine ait olmasına mukabil, Güney Slav ve Balkan dillerindeki Türk dili yâdigârlarının büyük kısmı

Osmanlı devrinde kalmıştır. Dil te'siri, hızla edebiyata geçmiş ve Türk tesiri bütün bu milletlerin şiir ve nesirlerinde görülmüştür (Ahmed Câferoğlu, *Türk Dili Tarihi,* II, 166).

Bugün hâlâ Romanya devlet başkanının adı Türkçe'dir: Çavuşesku, Yunanistan başbakanınınki öyledir: Karamanlı-s, eski Bulgaristan dış işleri bakanı: Baş-ev, Yugoslavya'nın Ankara büyükelçisi Beg-iç. Bugün için bile kolayca yüzlerce örnek daha verilebilir.

Türk dili ve edebiyatı te'sirleri, Makedon Bulgarcası'nda (Yugoslav Makedonyası'nda konuşulan Bulgarca) Slav dilleri arasında âzamî dereceyi bulmaktadır (A. Câferoğlu, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* XVIII, 17).

Romence'de de Türkçe kelime sayısı bir kaç bindir (Romence, bir Latin dilidir). Osmanlı idaresi zamanında (1878'e kadar) bilhassa asıl Romanya'da, Eflâk'ta Romen asılzâdeleri Türkçe bilir, konuşur, Türk mimari stilinde binalar yaptırırlardı. Bilhassa Mimar Sinân'ın eserlerini taklîd etmek moda idi. 1508'de Bükreş'te açılan matbaada (Bükreş bu sırada Türk idaresindedir), bilhassa XVII. asırda Türkçe ve Arabca eserler de basılmıştır. 1699'da Bükreş'teki kolej, Romence'de ilk yüksek öğrenim veren müessese hâline getirildiği zaman, pek çok Türk tesiri taşıyordu (A. Decei, *İslâm Ans,* IV, 183b, 184a, 186a).

Rusya çarları ve Polonya kralları, Türk devletleri ile olan yazışmalarında Türkçe kullanıyorlardı, bir Türkçe yazışma servisleri vardı (Köprülü, *İslâm Ans.,* III, 271a).

Türkçe şiir yazan İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar, Romenler, Macarlar ve başka milletten şâirler vardır. Bunlar, Türkçe'nin güzelliğine hayrân olan, Türkçe şiirler kaleme alan kimselerdir. Hattâ böyle bir Fransız'ı İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*'ne madde başı olarak almıştır. Pietro Della Valle'nin (1585 - 1652) Türkçe şiirlerini, Ettore Rossi yayınlamıştır: *Rivista degli Studi Orientali,* XXII, 1947, 92-8. İlk büyük Macar şâiri olan Salassa (1551 - 1594) da Türkçe şiirler yazmış, Türk şiirinden Macarca'ya tercümeler yapmış, Arûz vezni kullanmıştır (Németh Gyula, *Balassa Balint és a Török Költészet = B. B. ve Türk Şiiri, Magyar Szadok,* 1948, 80-100).

Avrupalılar, Türkçe'yi güzel ve âhenkli buluyorlardı. Daha II. Murad nezdinde gelen elçi Fransız Betrandon de la Broquière, Türkçe için «très beau langaige et brief et assés aysié pour apprendre» demektedir. «Çok güzel dil ve öğrenmesi kolay» dediği Türkçe, İstanbul'un Fethi'nden az önceki Türkçe'dir. Ve şüphesiz Fransızca'ya nazaran kolay ve muntazam bir dildir (gerçekte

Türkçe, Almanca, Fransızca ve Arabca'dan kolay, fakat İngilizce ve Farsca'dan zordur). De la Broquière, gerçekten Türkçe öğrenmiştir.

3 asır sonra başka bir Fransız seyyâhı, Cezvit râhibi Villote da Türkçe için aynı şehâdette bulunur: «Douce, énergique et plus facile à apprendre qu'aucune autre de nos langues d'Europe» (*Voyages*, Paris, 1730, s. 17-8).

Meşhur Alman mareşali von Moltke de, rahat Türkçe konuşanlar arasındadır. Türkçe'yi, 1839'dan önceki bir kaç yıl içinde öğrendiğini söylüyor (s. 317).

Batı Avrupa dillerindeki yüzlerce Türkçe kelime, bazan o dillerin mühim kelimeleri arasındadır. Meselâ Fransızca'da «lâle» demek olan «tulipe» ve «eteklik» demek olan «jupe» ve «jupon» kelimeleri, Türkçe'den gelmektedir (Meyer-Lübke, *Romanischen Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1911, s. 682; Dauzat, *Dictionnaire Etymologique*, 10. baskı, Paris, 1938, s. 732a; Mantran, *La Vie Quotidienne*, s. 315b, n. 16).

Avrupa'da Türkçe Öğretimi

XVI. asırda Akdeniz'de Türkçe, lingua franca hâline geldi. Avrupa'da hızla yayıldı. Bir cihan devletinin dili olarak öğrenmek istiyenler ve bu mecburiyette olanlar çoğaldı. Bugün de Türkçe dünyanın belli başlı her üniversitesinde okutulmaktadır ama, ilmî gayeyle. O zamanlar, doğrudan doğruya pratik ve politik gayeyle Türkçe öğreniliyordu. Kaanûnî Sultan Süleyman'dan önce Avrupa hükümdarlarına ekseriya Latince, bazan İtalyanca, nâdiren Türkçe nâme gönderilirken, Kaanûnî, bütün muhâberâtın Türkçe olmasını emredince, Avrupa'da da durum değişti. Doğu Avrupa devletlerine, meselâ Polonya'ya, çok önceden, Fâtih devrinden beri Türkçe yazılıyordu. Zîrâ Polonya, daha —tâbii olduğu— Altınordu hâkanları ile Türkçe mektuplaşmıya alışmıştı.

Avrupa'da önce pratik olarak öğretilen Türkçe, sonra bu öğretim kifayet etmediği için, ilmî öğretime de döküldü. XVII. asır başlarında Holanda üniversitelerinde Türkçe kürsüleri ihdâs edildi. İngiltere ve Fransa'ya rakıyb olarak Holanda da Türkiye'de bir çok konsolosluk kurdu. Holanda büyükelçisi Haga, 1612'den 1639'a kadar 27 yıl devletini Istanbul'da temsil etti ve Türkler'e kendini tanıttı. Leyden üniversitesinin Türkçe kürsüsü, Thomas Erpenius (1584 - 1624), Jocobus Golius (1596 - 1667) gibi profesörler sayesinde bütün Avrupa'ca şöhret kazandı. Golius, ta-

lebesi ile sık sık Istanbul'a gelir ve Türkçe öğrenen talebesini Türkiye'ye seyahate teşvik ederdi. Golius'un talebesi olan Levinus Warner (1619 - 1665), 1654'ten beri Istanbul'a yerleşmiş ve 1657'-de Holanda büyükelçisi olmuştu. Leyden üniversitesinin Türkçe kürsüsü öyle meşhurdu ki Fransa'da, İsviçre'de, Almanya'da, İskandinavya'da Türkçe öğrenen talebe, bu üniversiteye gelerek öğrenimini tamamlıyordu. Bu sıralarda Sir Paul Ricaut (I, 281) İngiltere'de Türkçe öğreten bir okulun açılmasını tavsiye ediyordu. İzmir, Holanda ticareti için mühimdi. Bu şehre yerleşen Holandalılar içinde Hochepied ailesi, 3 asır İzmir'de debdebe içinde yaşamış ve 1922'de büyük İzmir yangınında konakları yanıncaya kadar burada oturmaya devâm etmişlerdir. Bu yangında, bu ailenin pek zengin arşivi de yanmıştır. Bir çok Holandalı, Türkiye'de oturmayı büyük zevk saymışlardır. 1688'de Daniel Jan de Hochepied, İzmir konnsolosu olmuş ve hayatının sonuna kadar (1723) bu mevkiini muhafaza etmiştir. Bu zât, Colyer'in kızkardeşi ile evlenmiştir. Colyer, uzun müddet Istanbul'da Holanda büyükelçisi idi. Bu sıralarda Holanda ve İngiltere gibi iki mühim devlet aynı hükümdârın hükümranlığı altında olduğu için, Holanda daha da itibar kazanmıştır. Colyer'in 1699 Karlofça muâhedesinde oynadığı Türkler için uğursuz rol, Almanya İmparatoru'nu o derecede memnûn etmişti ki, bu yabancı devlet diplomatına kontluk gibi bütün torunlarına kalacak çok yüksek bir asâlet pâyesi vermişti. 1704'te de İmparator, de van Hochepied'-ye baronluk vermiş, bir müddet sonra İmparatoriçe Maria-Theresia, bu aileyi kontluğa yükseltmiştir. Yâni 1922'de İzmir'den ayrılan Hochepied'ler, bir kontluk ailesi idi. 1725'te ölünceye kadar Istanbul'da büyükelçi olan Jacobus Colyer'e Cornelis Calkoen halef oldu. Bu muktedir genç diplomat da, Holanda'nın tanınmış ailelerinden birine mensuptu. Böyle Türkiye'de uzun zaman kalan diplomatlar Türkçe'yi öğreniyorlardı.

Türkçe öğretiminin geliştiği —bugün de öyledir— bir ülke de Polonya'dır. Krallık, XVI. asrın sonlarında bir müddet Osmanlı camiasına girmiş, padişaha tâbî olmuştu. Kral Sigismond-Auguste, Türkçe öğrenecek gençleri bizzât kendisi seçmiştir (A. Zajaczkowsky, *Belleten,* XXV, 447-8). Bu gençler Istanbul'a gelmiş, yalnız Türkçe konuşmayı değil, resmî Türk kitâbeti ile yazmayı da öğrenmişlerdir. Krzysztof Dzierzek, Samuel Otwinowsky gibi mükemmel mütercimler, bu gençler arasından çıkmıştır. XVIII. asırda Stanislas Auguste Poniatowsky, Istanbul'da Leh öğrencilerinin mükemmel Türkçe öğrenmelerine itina edenlerden diğeridir. Bu kral da Istanbul'da Türkçe, Arabca ve Farsca öğrenecek

Lehliler için bir okul kurmuştur. Fransa ve diğer Avrupa devletlerinin Istanbul'da sefâretlerine bağlı böyle küçük okulları çoktan kurulmuştu. XIX. asırda Paris'te kurulan ve dünyada bugün bu tip müesseselerin en gelişmişi olan «Yaşıyan Doğu Dilleri Yüksek Okulu», Istanbul'daki bu küçük okulunun geliştirilmiş bir şeklidir. Buradaki öğrencilere «jeunes des langues» deniliyordu.

Türkçe'nin Doğu Dillerine Tesirleri

Bütün Batı dillerinde olduğu gibi, hemen bütün Doğu dillerinde de Türkçe asıllı kelime ve unsurlar, binlercedir.

Dünyanın en çok konuşulan dili olan (bugün 800 milyon kişi) Çince'den Türkçe'ye geçmiş kelimelerden çok fazla Çince'de Türkçe kelimeler vardır. Bunlar, Mîlâd'dan önceki ve sonraki asırlarda geçmiştir; yâni Batı dillerine Osmanlı çağında geçen kelimeler gibi değil, çok eskidir. Çin'e devlet teşkilâtını, askerî ve mülkî teşkilâtı, yüksek medeniyeti Türkler'in götürdüğünü, fakat bu Türkler'in Çin'de imparatorluk hânedanları bile kurdukları halde Çin okyanusunda eriyip Çinli'leştiklerini, *Büyük Türkiye Tarihi*'nin başlarında izah etmiştim. Çince'de bilhassa teşkilâta ait kelimeler, Türkçe'den alınmıştır. XX. asra kadar Çin imparatorlarının taşıdıkları «Gök'ün Oğlu» (T'ien-tzu) unvânı bile (Japonya İmparatorları: Güneş'in Oğlu) Türkler'den alınmıştır (W. Eberhard, *Eski Çin Felsefesi,* 268). Konfiçyus dini ve felsefesindeki telâkkilerin bir kısmı da Türkler'den alınmıştır. Konfiçyus'ta ve Çince'de Allah yerine kullanılan «T'ien» kelimesi Türkçe Tengri = Tanrı'dan alınıp Çince'leştirilmiştir. Nitekim Orta Asya'daki Tanrı Dağları'na Çinliler «T'ien-şan = Tiyen-şan» demektedirler (Lun-yü, Taipe, 1963, 232; Eberhard, *Çin Tarihi,* 61; Kafesoğlu, *Tarih Enstitüsü Dergisi,* I, 38).

Çince'ye bu şekilde M.Ö. V. asırdan daha önceleri tesire başlıyan Türkçe, aynı şekilde, Çin'den sonra başlı başına bir kıt'a ve ayrı bir medeniyet olan Hind'e de çok eski çağlarda te'sire başlamıştır. Akhunlar, Hindistan'a büyük ölçüde devlet teşkilâtı ve Türk gelenekleri, tesirleri getirmişlerdir. Böylece eski ve yeni Hind dillerinde de Türk unsurları başlamıştır. Çin ile Türkler ilgilerini erken kesmelerine rağmen, Hindistan'la ilgileri XIX. asra kadar devâm etmiştir. Eski Türkler'in hâkimiyetleri hâriç, yalnız Gazneli Mahmûd ile başlıyan Hindistan'da Türk hâkimiyeti, XIX. asır ortalarına kadar 9 asır sürmüştür. Bugün Pâkistan ve Bengladeş devletleri varlıklarını ve Hindistan devletinde 90

milyon Müslüman dinlerini, bu 9 asırlık Türk hâkimiyetine borçludurlar.

Öyle ki, Güney Hindistan'da bugün Müslümanlar'a «Türkoğlu» ve Ordu diline «Turka-Mata = Türkler'in dili» denmektedir (Ekmel Eyyûbî, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, 279 - 82).

Hindce'nin bir lehçesi olan ve XVII. asırda gelişmiye başlıyan Ordu (Urdû) dili, Hindce, Sanskrit alfabesi ile yazılmasına karşılık, Arab alfabesi ile yazılmaktadır. Hindû (Brahman) dininden Hindliler'in konuştuğu en büyük dil olan ve çeşitli lehçeleri bulunan (Ganj vâdîsi, Orta Hindistan) Hindce, bugün Çince, İngilizce'den sonra dünyada en çok insan tarafından konuşulan 3. dildir (4. İspanyolca). Hindce'nin başlıca 6 lehçesinde, binlerce Türk asıllı kelime vardır. Gerek Hind-Avrupa (Ârî), gerekse Dravid (Güney Hindistan) menşe'li Hind dillerinde, Bengladeş'te ve Hindistan'ın Batı Bengal (Kalküta) eyâletinde 120 milyonun üzerinde insanın konuştuğu Bengalce'de ve dîğer Hind dillerinde (Hindistan'da Çin'de olduğu gibi tek değil, ayrı bir çok dil konuşulmaktadır, onun için resmî dil hâlâ İngilizce'dir), Türkçe kelimeler pek çoktur. Fakat bunların başında Ordu (Urdû) dili veya lehçesi gelir ki, bugün Pâkistan'da resmî dildir ve Hindistan Müslümanları'nın da edebî dilidir.

Ordu dili esas bakımdan Hindce'nin bir lehçesidir. Fakat pek geniş ölçüde, hem kelime, hem kaide bakımından Farsca ve Türkçe'nin klasik Çağatay lehçesinden (ve bu iki vâsıtayla tabîatiyle Arabca'dan) sayısız unsur almıştır. Nitekim dilin adı bile Türkçe'dir : Ordu. Zira Timur (Bâbur) hânedânı devrinde orduyu teşkil eden ve Çağatay Türkçesi konuşan Türkistanlı Türk askerlerinin dilinin Hindce ile karışmasından çıkmıştır. Tûrânî Türkçe unsurlar, pek kuvvetlidir. Avrupa dilleri içinde nasıl Arnavutça'da Türkçe tesirleri âzamî derecede ise, Asya dilleri içinde Orduca'da da durum aynıdır.

Ordu dilinden başka Hindce'nin diğer başlıca 5 lehçesinde, Hindce'den sonra Hindistan'ın en büyük dili olan Bengalce'de, Since'de, Güceratca'da, Telugu ve Tamil gibi Dravid (Güney Hindistan) dillerinde, hattâ Malezya ve İndonezya'da konuşulan Malayca'da Türkçe te'sirleri derindir. Hindistan kültüründeki Türk unsurları da, silinemez şekildedir. Bugün Hindistan - Pâkistan - Bengladeş'teki 210.000.000 Müslüman varlığını Türkler'e borçludur. «Bizim Müslüman'lığımız, diyor Ekmel Eyyûbî, bu sebeple, Arab ve Fars'tan fazla Türk damgası taşır, bunu ifade etmiye mecburum».

Dünyanın en büyük ve klasik bir kaç dili arasında yer alan ve bütün İslâm dillerine en fazla kelime veren Arabca'da da Türk kelime ve unsurları pek çoktur. Üstelik Arabca yalnız klasik bir dil değil, aynı zamanda modern bir dildir ve aynı zamanda dünyada Çince, İngilizce, Hindce, İspanyolca'dan sonra en çok konuşulan dildir. Basra Körfezi ile Atlantik arasında çeşitli lehçeler hâlinde konuşulmaktadır. Klasik Arabca, Suûdî Arabistan'dadır.

Türkçe, Arabca'nın her lehçesine çok unsur vermiştir. Tabiî meselâ Suriye lehçesinde bu unsurlar pek çok, Moritanya lehçesinde pek azdır. Dozy'nin klasik *Supplément*'ında Türkçe asıllı bir çok kelime görülür. Yemen'e Türkler bir çok sebze çeşidi ve patates götürdükleri için bu gibi unsurlara kadar Türkçe te'sirleri vardır (R. Strothmann, *İslâm Ans.*, X, 179b). Cezâyir lehçesindeki bilhassa teşkilât ve kültüre ait kelimeleri Ben Cheneb *Mots Turcs* adlı eserinde toplamıştır. Bu lehçesinin Fas sınırında konuşulan Tlemsen şîvesindeki Türk unsurları Marçais'nin *Le Dialecte Arabe de Tlemcen*'inde görülür. Türk musikisi, dansları, kıyafetleri, mutfağı, mimarisi için hâlâ yaşıyan silinmez Türk te'sirleri bütün Kuzey Afrika'da görülür. Bilhassa XVI-XVII. asırlarda Kuzey Afrika Arab lehçeleri Türk unsurları ile dolmuştur (Ph. Marçais, *Encyclopédie de l'Islâm,* 2. baskı, I, 600b). Mısır, Suriye, Irak, Lübnan lehçelerinde bu te'sir XX. asra kadar devâm eder.

Arab ülkelerinde Türk hâkimiyeti XI. asırdan XX. asra kadar 9 asırdır. Türk dili, bu müddet içinde pek çok şey bırakmıştır. Arab ülkelerinde hüküm süren Türk vali, hattâ hükümdarların çoğu Arabca bilmezlerdi. Meselâ Mısır'ın en büyük sultanlarından olan Memlûkler'den Kalavun, yalnız Türkçe konuşabiliyor, Arabca'yı, şöyle böyle anlıyabiliyordu (Huart, *Histoire des Arabes,* II, 49).

Farsca, dünyanın bilhassa şiir bakımından büyük dillerinden biridir. Türkçe'de de Arabca'dan fazla en çok Fars asıllı kelime vardır. Fakat Farsca'da da Türkçe unsurları, binlercedir. Doerfer'in *Türkische Elemente im Neupersischen*'ini (Wiesbaden, 1965) okumak, kâfî fikir verir. Fuad Köprülü de *Yeni Fârisî'de Türk Unsurları*'nda aynı konuyu incelemiştir.

Asıl dili Arabca, Urduca vs. olan bir çok şâir, Türkçe şiirler de yazmışlardır. Fakat bu hususta en çok İran (Fars) şâirleri ileri gitmişlerdir. Nasıl Osmanlı şâirlerinin bazılarının Türkçe dîvânları yanında bir Farsca dîvân ve dîvânçeleri varsa, çoğunun Türkçe dîvânında hiç olmazsa bir kaç Farsca gazel bulunursa (ben bile vaktiyle bir kaç Farsca rubâî yazmıştım), İran şâirlerinin

Farsca dîvânlarında da bir kaç Türkçe gazele rastlamak mümkindir. Tebrîzli Sâib gibi büyük şâirler (XVII. asır), pek çok Türkçe şiir söylemişlerdir. Kazvînli Vâız'ın (XVII. asır) dîvânında bile 9 Türkçe gazel vardır.

Hindistan'ın Ârî (Hind-Avrupa) dillerindeki Türkçe kelimelerin sayısı ise, tabîatiyle Dravid dillerinde olandan çok fazladır. Hindce'den sonra Hindistan'ın en büyük dili olan ve bugün 120 milyon kişi tarafından konuşulan Bengalce'deki Türkçe kelimeler de çoktur *(EI', I,* 1.202a) (Hindistan - Pâkistan - Bengladeş'te konuşulan başlıca Ârî diller : Hindce (Urdû, bunun bir lehçesidir), Pencâbca, Marathaca, Bihârca, Gücerâtca, Oriyaca, Afganca, Sindce, Keşmirce, Belûçca vs.; Dravid dilleri : Tamilce, Kanâraca, Telûguca, Malayamca, Brahoyca vs.; klasik Sanskrit dili bugün konuşulmamaktadır; Hind dilleri Sanskrit, Müslümanlar'ca Arab alfabesi ile yazılmaktadır).

Ermenice ve Kürdce üzerindeki Türkçe te'sirleri çok derindir. Bu dilleri Türkçe kelime kullanmadan bir kaç cümle hâlinde konuşmak bile mümkin değildir. Evliyâ Çelebî, Bitlis'i anlatırken, Abdal Han'ın bir şiirini nakleder ki Kürdce-Türkçe karması bir şeydir. Kafkas dillerinin hepsinde (Gürcüce, Çerkesce, Abhazca = Abazaca, Çeçence, İnguşça, Osetçe, Lezgice, Mingrelce vs.), Türk unsurları, binlerledir.

Coğrafya Adlarında Türkçe

Coğrafya adları vermekte Türkler, bir kaç milletle beraber, cihanın şampiyon milletleri arasına girmişlerdir. Türkiye'deki coğrafya isimlerinin en mârufları Türkçe asıllı değildir. Meselâ Anadolu, Istanbul, Edirne, İzmir kelimeleri Grek (Yunan) asıllıdır. Fakat fevkalâde bir halk dehâsı ile Türkçe'ye girmişlerdir. Türkçe asıllı olanlar da pek çoktur.

Fakat asıl Türkler'in, üç kıt'anın pek çok ülkesinde bıraktıkları Türkçe coğrafya kelimeleri mühimdir. Yabancılar, bu Türkçe adları değiştire değiştire bitirememişlerdir. Hâlâ ecnebi atlaslar bunlarla dolup taşmaktadır. Meselâ *The New Caxton Encyclopedia*'nın 1969 baskısı XX. *Atlas* cildinde Türkçe kelime veya kelime ekleriyle (lâhika) yapılan coğrafya isimleri listesine bakmak kâfidir. 3 kıt'anın pek çok ülkesinde —o kadar değiştirmeye rağmen— hâlâ «ada, ağaç, ak, ala, altın, aral, ata, aul, baba, bahçe, bey, beyler, boğaz, bulak, burun, büyük, çay, çeşme, çink, dağ, dağlar, taş, demir, dere, doğu, eski» ile başlıyan veya biten coğrafya isimleriyle dolup taştığı görülür. Anılan *Atlas*'taki *Glos-*

sary'nin yalnız ilk 2 sahifesindeki Türkçe isimleri aldım; geri kalan 5 sahifedekileri almıya lüzum görmedim. Bu listede 60 dildeki coğrafya kelimeleri içinde Türkçe olarak işaret edilenler diğer dillere nisbetle daha fazladır. Bu fazlalık, geçen asırlarda çok daha büyük nisbette idi. Zîrâ bir çok Türkçe coğrafya adı bugün Avrupa, Asya ve Afrika ülkelerinde, değiştirilmiş bulunmaktadır. Fakat hâlâ Macaristan'dan Afganistan'a, Çin'den Mısır'a kadar pek çok ülkede yüz binlerce coğrafya adı Türkçe'dir (şehir, kasaba, köy, deniz, körfez, dağ, burun, ada, ırmak, çay, dere vs. vs.). Pîrî Reîs'in haritalarında Afrika, hattâ Amerika kıt'asında Türkçe konan coğrafya adları görülür. Kızılburun, Yeşilburun, Akburun, Babadağ, Altın Irmağı, Güzel Körfez, iki Harmanlık Burnu, Kozluk Burnu... Anadolu'da değil, Zencî Afrika ve Amerika'dayız.

Tunuslu Hacı Mehmed, Kaanûnî devrinde yazdığı coğrafya kitabında «bu eseri Türk dilinde yazdım; zîrâ ki bu dil bugün dünyâya hükm eder» demektedir (1559) ki, Türkçe'nin tarihte bir defa daha lingua franca durumuna yükseldiğini gösteren delillerden biridir.

Pîrî Reîs'inkiler başta olmak üzere XVI. asır Osmanlı haritalarında, İtalya, İspanya, Kuzey Afrika sahillerinde bir çok adaya, burna, bölgeye, ırmağa, Türkçe adlar verilmiş olduğu görülür: Deli Mehmed adası, Sıçancık adası, Yılancık adası...

Türkçe Hakkında Netice

Hâlâ her ülkede Türkçe'nin ve Türk kültürünün izleri vardır. Romanya'nın büyük şehirlerinden bugün «Iaşi» denen beldenin adı Türkçe «Yaşpazar»dan (Simeon, 1) gelmektedir. Zamanla kısaltılıp «Yaş» olmuştur ki, «kuru»nun zıddı mânâsındaki Türkçe kelimedir. Macaristan'da yüzlerce köyün adı hâlâ Türk asıllıdır. Bir çok ülke böyledir. Pek çok dil ve en büyük diller, Türkçe asıllı kelimeleri kullanmadan konuşup yazamamaktadırlar. Türkçe, bütün imparatorluk dilleri gibi çok şey vermiş ve çok şey almıştır. Az mübâlâğa ile söylersek, her dile vermiş ve her dilden almıştır. Eski çağlarda ve en son Osmanlı çağında, hattâ XX. asır başlarına kadar olduğu gibi Türkçe bugün cihanşümul, hattâ bir kıt'aya mahsus lingua franca değildir. Fakat gene de Adriya Denizi yakınlarından Pasifik yakınlarına, Kuzey Buz Denizi'nden Himalaya yakınlarına kadar hemen hemen 110.000.000 tarafından konuşulan büyük bir dildir. Üstelik büyük bir kültür, ilim ve şiir dilidir. Bugün dünyâda sadece Çince, İngilizce, Hindce, İspanyolca, Arabca, Rusca, Almanca, Japonca, Portekizce,

Bengalce Türkçe'den fazla konuşulmaktadır. Yâni Türkçe, on birincidir. Fransızca, İtalyanca, Farsca gibi büyük diller, Türkçe'den çok az konuşulmaktadır. Ama tabiî bilhassa Fransızca'yı, kültür dili, ikinci veya üçüncü dil olarak öğrenenlerin sayısı belki yüzlerce milyondur. Türkçe'yi kültür dili olarak öğrenenlerse bugün son derece mahduttur. Fakat ana dili olarak hâlâ on birinci sırada olması az şey değildir. Zîrâ son asırlarda Türkçe, büyük sahalar kaybetmiştir. Bütün Akdeniz ve Karadeniz havzasında anlaşılır bir dil değildir. Artık Simon gibi Gürcistan kralları Türkçe rübâîler yazmamakta, Erdel, Boğdan, Eflâk'ın Macar, Romen, Rum beyleri anadilleri gibi Türkçe konuşmamaktadır. Fakat hâlâ pek çok dilde, Balkan dillerinde, Arabca'da, Farsca'da, Orduca'da binlerce Türkçe kelime yaşamaktadır. Bunlar yalnız askerî, mülkî ve teknik terimler değil, maddî kültüre ait kelimelerdir. Bâzı Balkan dillerinde Türkçe asıllı kelimelerin nisbeti, o dilin bütün sözlüğünün % 30'unu bulmaktadır. Türk kıyafeti, mutfağı, âdetleri, musikisi, raksı hâlâ Fas'tan Çin sınırlarına kadar yaşıyan kavimlerde geçerlidir, bazılarında tamamen hâkim durumdadır. Bazı yabancı milletler sadece Türk mutfağını, Türk musikisini bilmekte ve kendi mutfakları, musikileri gibi kullanmaktadırlar. Şiirde, nesirde Türk'ün yalnız Osmanlı (Türkiye) lehçesinde değil, Âzerî, Çağatay lehçelerinde, hattâ Göktürk, Uygur lehçelerinde yazılan şâheserleri ayaktadır. Âzerî lehçesinde Nesîmî ve Fuzûlî, Çağatay lehçesinde Nevâî ve Bâbur hâlâ aşılamamıştır. Osmanlı lehçesi ise her branşta bütün Türk lehçelerini gölgede bırakmıştır. *Bâbur-Nâme*'yi hâlâ yabancılar «dünya edebiyatının en dikkate şâyân eserlerinden biri» (Rasonyi, 190) olarak tavsîf etmektedirler.

XVII. asrın meşhur Fransız seyyahı Chardin, İran Türk imparatorluğundan bahsederken şöyle der (Paris, 1811 baskısı, IV, 238, 241, V, 301) : «Türkçe, ordunun ve sarayın dilidir. Büyüklerin saraylarında, erkekler ve kadınlar arasında, yalnız Türkçe konuşulur. Türkçe konuşulmasına sebep, Safevî hânedânının, bu dilin konuşulduğu bir ülkeden, Âzerbaycan'dan ve Türkmenler arasından çıkmasıdır... İran imparatorluğunda, batı ve güney sınırlarından Irâk-ı Acem'in içerilerine kadar Farsca'dan çok Türkçe konuşulur... Türkçe, İran'ın kuzeyinde ve bilhassa Saray'a esaslı bir şekilde yerleşmiştir. Safevî Sarayı'nda Türkçe konuşulur».

Gerçi dil meselesi bir çıkmazdadır ve bütün kültür branşlarını, hattâ tefekkür kabiliyetini sürükleyip çıkmaza sokmuştur. —Şevket Rado'nun bir kaç makalesinde dikkatle belirttiği gibi—

bu yüzden son bir, bir buçuk kuşakta büyük şâir yetişememiştir. Fakat Türkler, tarih boyunca, mucizeye benzer işleri en çok başarmış millettir. Dillerini de esaretten, boyunduruktan, tasalluttan kurtaracaklardır.

Dil devrimi mes'elesini ise, Bernard Lewis'in şu satırları ile bağlıyorum *(The Emergence of Modern Turkey,* Oxford, 1968, s. 432-5) :

«1 mayıs 1925'te Âzerbaycan Yüksek Sovyeti'nin bir kararnâmesi, Latin alfabesini, Âzerî Türk dilinin resmî yazısı olarak kabûl etti. 1926 baharında da Sovyet himayesinde Bakû'da bir türkoloji kongresi toplandı. Kongrenin kararı, Sovyetler Birliği'ndeki bütün Türkler'in Arab yazısı yerine Latin alfabesini kabûl şeklindeydi. Ertesi yıl, 1927'de, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Arab alfabesi yerine Latin alfabesi geçirildi... Latin alfabesi fikri, Rusya'dakinden farklı sebeplere dayanmakla berâber, Mustafa Kemal'in politikasına çok uyuyordu... Mustafa Kemâl'e göre Latin alfabesi, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasına geçilmez bir çizgi çekecekti. Yeni alfabeyi öğrenip eskisini unutanlar, aynı zamanda Osmanlı geçmişini de unutacaklar ve yalnız Latin alfabesi ile ifade edilen fikirlere açık yeni kuşaklar yetişecekti... Türkler, 1.000 yıldan fazla bir zamandan beri, İslâm medeniyetini paylaşan bir Müslüman milletti. Arabca ve Farsca, Türkler için klasik dillerdi. İngilizce için Yunan, Latin ve Romen dilleri ne ise ve bu diller İngilizce'ye ne te'sirler yapmışlarsa, Türkçe için de Arabca ile Farsca aynı idi... Yabancı kelimelere karşı kıyâmet, aslında bu Arabca ve Farsca kelimeler için koptu. Türkçe'ye onlardan çok sonra giren Avrupa dillerinden kelimelere dokunulmadıktan başka, daha pek çoğu alınıp kullanılmıya başlandı... Tam bir kaos oldu ve Türkçe, temizlenip sadeleşmekten çok fakirleşti... Bu fark edilince dönüş başladı. Arabca ve Farsca asıllı kelimelere artık dokunulmadı. Bu geriye dönüşe nazarî bir haklılık sağlamak için de Türkçe'de kullanılıp da yabancı asıllı olduğu sanılan bütün kelimelerin aslında Türkçe olduğu hakkındaki Güneş-Dil Teorisi yürürlüğe kondu... Ama 1945 ocağında Anayasa, «arı Türkçe»ye çevrildi... Yeni sun'î resmî dil, Türkler'e, zamanın Osmanlıca'sı kadar uzaktı... Nihayet 1952 aralığında Türkiye Büyük Millet Meclisi, ezici bir çoğunlukla «arı Türkçe» Anayasa'dan vaz geçti, tekrar 1924 metni ilân edildi».

23 aralık 1876'da yürürlüğe giren 93 Kaanûn-ı Esâsîsi, ilk Türk anayasasıdır ve 1961 Anayasası'na yâni bugünki anayasaya kadar yürürlükte kalan anayasa, esas bakımından budur. İkinci

Meşrûtiyet'te bir kaç küçük tâdil geçirmiş, Cumhûriyet rejiminde de yeni rejime uygun biçimde değiştirilmiştir. 1961 Anayasası ise, yepyeni bir anayasadır ve sanıyorum dünyâdaki anayasaların en uzunu değilse, en uzunlarından biridir. 1876 İmparatorluk Anayasası'nın 18. maddesi aynen şudur : «On Sekizinci Mâdde : Tebe'a-i Osmâniyye'nin hıdemât-ı devletde istihdâm olunmak içün, devletin lisân-ı resmîsi olan Türkçe'yi bilmeleri şartdır». Bu madde, imparatorluğa bir yenilik getirmiyordu. Zîrâ Türkçe bilmiyenin devlet me'mûru olamaması kaidesi, yazılı olmaksızın, asırlardan beri yürürlükte idi. 1876 Anayasası, meclislerin müzâkere dilinin yalnız Türkçe olabileceğini tesbît eder : «Elli Yedinci Mâdde : Âyân ve Meb'ûsân Meclisleri'nin müzâkerâtı lisân-ı Türkî üzere cereyân eder. Müzâkere olunacak lâyihaların sûretleri tab' ile yevm-i müzâkereden evvel â'zâya tevzî' olunur». Bunlar gibi kısa olmayıp uzunca olan 68. madde, milletvekîli seçilebilmek şartlarını anlatırken, «Türkçe bilmek (yâni konuşmak), okumak ve yazmak» şartını getirir ve bunlar için «şart» kelimesini kullanır (1877 Meclis-i Meb'ûsânı'nda ana dili Türkçe olanlar % 40'tan az, Meclis-i Âyân yâni İmparatorluk Senatosu'nda ise % 60'ın üzerinde idi).

V

ŞİİR

İslâmi Türk Şiirinin Başlangıcı

İslâm'dan önceki Türk şiirini, Türk lehçelerinin gelmiş geçmiş en büyük bilgini olan merhum Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmetî Arat, Türk Tarih Kurumu'nca yayınlanan *Eski Türk Şiiri* adlı âbidevî eserinde toplamıştır. Bu eserden vâzıh olarak anlaşıldığına göre Türk şiiri, Mîlâd asırlarına kadar çıkan ve orada karanlıklara giren, Arab ve Fars (İran) şiirinden asla yeni olmıyan, muhtemelen daha eski olan bir san'attır.

X. asır başlarında Büyük Türk Hâkanlığı, Türk imparatorluğunun resmî dini olarak İslâm dininin Sünnî/Hanefî mezhebini kabûl etti. Ve derhal İslâmî Türk edebiyatı başladı. Şiirde arûz vezni, Arab-İran şekilleri kabûl edildi. *Kutadgu-Bilig* bu şekilde arûz ile yazılmış bir büyük fikir eseridir ve bu tipin ilk şiiri olmadığı gayetle açıktır. Fakat Moğol istilâsı, o devirde yazılan Türkçe eserleri imhâ etmiştir. Bu sırada Türkler, Arab alfabesini almakla beraber, Türkçe için, Uygur alfabesini de kullanıyorlardı (XV. asra kadar da kullanacaklardır).

Kutadgu-Bilig'in yazıldığı târih bugün 910 yıla varmıştır. Demek ki İslâmî Türk şiiri, Fars (İran) şiirinden bir asır sonra başlamıştır. Pehlevî (Eski, Sâsânî İran) şiirinin yerine geçen İslâmî İran şiiri IX. asır sonlarında başlıyor ama, İslâmî Türk şiirinin de X. asır sonlarında başladığı ve XI. asrın sonlarına doğru *Kutadgu-Bilig* gibi çok mühim bir eseri verebildiği anlaşılıyor.

Kafiye ve redif, Eski Türk Şiiri'nden diğer şiirlere geçmiştir. Zîrâ klasik Yunan ve Latin şiirinde kafiye ve redif yok, sadece vezin vardır (Kowalski, *Etudes sur la Forme de la Poésie des Peuples Turcs,* Krakovi, 1922, 160; Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları,* 349 - 50).

Eski Türk Şiiri, bu derecede gelişmiş bir şiirdi. Kıt'a şeklinin de Eski Türk Şiiri'nden diğer şiirlere geçtiği anlaşılmaktadır. Eski Türk Şiiri tarzındaki bugün elimizde bulunan *Manas Destânı,* dünyanın en uzun manzum destânıdır. 400.000 mısrâdır (200.000 beyit) (Abdülkadir İnan, *Makaleler,* T.T.K., 125).

XV. asırdan önceki Türk şiiri, siyasî tarih kısmı içinde, Selçuklular ve Beylikler bahislerinde kısa çizgileriyle gösterilmişti. XV, XVI ve XVII. asırlar Türk şiirini de aşağıda böyle kısa çizgilerle alıyorum. XVIII-XX. asırlar Türk şiirine girmiyorum. Maksadım Türk şiirinin tarihçesini vermek değil, bazı çizgilerini gösterebilmektir. XIX. asrın ikinci yarısında Batı tesirinde Türk şiiri başlamıştır ki, bu ekolün bir asırlık çok bol örnekleri, başlıca şairlerin biyografileri ile, Prof. Kenan Akyüz'ün 3 baskısı olan büyük antolojisinde verilmiştir.

XV. ASIR TÜRK EDEBİYATI:

Türkiye (Osmanlı) Lehçesi

XV. asırda Türk edebiyatı her sahada büyük bir gelişme göstermiş ve gelecek asırlardaki zirvesine tırmanmaya devam etmiştir. Çağatay lehçesinde ise XV. asrın sonlarında bu zirveye varılmış, XVI. asırdan itibaren intitat başlamıştır.

Süleyman Çelebî'nin 1409'da Bursa'da yazdığı *Mevlid (Vesîletü'n-Necât)*, Türk dinî şiirinin büyük şaheseridir. Birçok Doğu ve Batı dillerine çevrilen bu manzume, samimiyeti ve söyleyiş gücüyle, halk tabakalarının derinliklerine kadar nüfuz etmiş ve zamanımıza kadar şöhret ve itibarından hiçbir şey kaybetmemiştir. *Mevlid*'den :

Geldiler lutf île ol üç meh-cebîn
Verdiler bânâ selâm ol dem hemîn
Çevre yânîmâ gelip ôturdular
Mustafâ'yî birbirînê muştular
Dêdiler «oğlun gibî hiçbir oğul
Yâradîlâlî cihan gelmiş değil
Bû senin oğlun gibî kadrî cemîl
Bir anâyâ vermemişdir ol Celîl
Ûlu devlet buldun ey dil-dâr sen
Dôğıserdir senden ol hulk-ıy hasen
Bû gelen ilm-î ledün sultânıdır
Bû gelen tevhîd-u irfan kânıdır
Bû gelen/aşkıına devreyler felek
Yûzünê müştakdürür/ins-û melek
Bû gecê ol gêcedir kim ol şerîf
Nûr ilê â'lemlerî eyler latıyf
Bû gecê dünyâyı ol Cennet kılar
Bû gecê eşyâya Hak rahmet kılar
Bû gecê ferhân olur erbâb-ı dil
Bû gecêyê can verir ashâb-ı dil
Rahmeten li'l-â'lemin'dir Mustafâ
Hem şefî'u'l-muznibin'dir. Mustafa»
Vasfınî bû resme tertîb etdiler
Ol mübârek nûra tergıyb etdiler

Âminê aydır «çü vakt oldû tamâm
Kim vücûdê gêle ol hayru'l-enâm
Sûsadım gaayet harâretden kati
Sundular bir cam dolûsû şerbeti
İçdim ânî oldu cismim nûra gark
Edemezdim nûrdan kendîmi fark
Geldi bir ak kuş kanâdıylaa revân
Arkamî sîğâdı kuvvetlê hemân
Doğdu ol sâ'atde ol sultân-ı dîn
Nûra garkoldû semâvât-û zemîn
Yâradılmış cümle oldû şâdmân
Gam gidip/â'lem yenîden buldu cân
Cümle zerrât-î cihân êdip nidâ
Çağrışûben dêdiler kim merhabâ»

Peygamber'in hayatından bahseden hiçbir manzum eser, Süleyman Çelebî'ninki ile mukayese edilebilecek bir şöhrete, güzelliğe ve lirikliğe erişememiştir. Süleyman Çelebî, Osmanoğulları'nın zuhuru ile çağdaş ve bu hânedânı şiddetle destekliyen bir ulemâ ailesine mensuptur. *Mevlid*, Şeyh Bedreddin'in yıkıcı faaliyetine karşı nüfuz edilemez bir sed meydana getirmiş ve Sünnî Türk bünyesini muhâfaza etmiştir.

Tasavvufî şiir sahasında Hacı Bayram Velî de mühimdir. 1430'da ölen bu büyük mutasavvıf, Bayrâmîye tarikatinin kurucusudur. Ankara'nın Solfasol köyünde doğmuştur. Asıl adı Nûman, babasınınki Ahmed'dir. Tahsilini bitirdikten sonra Ankara'da Melike-Hatun Medresesi'nde müderris olmuştur. Osmanoğulları, bilhassa II. Murad tarafından büyük saygı görmüş, Ankara'da ölmüş, orada gömülmüştür. Yalnız biri arûz ile olan Türkçe güzel şiirler yazmıştır. Bayrâmî tarikati, Nakşibendî ve Safevî tarikatlerinin bir karışımıdır. Sonradan Ak Şemseddin tarafından «Şemsîye», Bursalı Ömer Dede tarafından da «Melâmîye» kollarına ayrılmıştır. Bunların her ikisi de Hacı Bayrâm'ın müritleridir. Ak Şemseddin'in Fâtih'in üzerindeki nüfuzu ve oynadığı parlak ideolog rolünün Türk tarihindeki mevkıi mâlûmdur.

Hacı Bayram'dan bir ilâhî :

N'oldu bu gönlüm n'oldu bu gönlüm
Derd-u gamınla doldu bu gönlüm
Yandı bu gönlüm yandı bu gönlüm
Yanmada dermân buldu bu gönlüm

Gerçi ki yandı gerçeğe yandı
Rengine aşkın cümle boyandı
Kendide buldu kendide buldu
Matlabını hôş buldu bu gönlüm

«El-fakru fahrî el-fakru fahrî»(*)
Demedi mi ol â'lemler fahri
Fahrini zikrin fahrini zikrin
Mahv-u fenâda buldu bu gönlüm

(*) «Fakirlik iftihârımdır», hadîs-i şerîf.

Bayrâmî ımdi Bayrâmî ımdi
Bayrâm edersin yâr ile şimdi
Hamd-u senâlar hamd-u senâlar
Yâr ile bayram kıldı bu gönlüm

1429'dan sonra ölen Şeyhî, *Husrev-u Şîrîn* mesnevîsi ve *Dîvân*'ı ile *Har-Nâme* adlı manzum hicviyesiyle XV. asrın ilk yarısının en büyük lirik dindışı şâiridir. Germiyanoğulları ve Osmanoğulları tarafından himaye edilen Şeyhî, aslında tanınmış bir hekimdir. *Har-Nâme*'nin sonundan birkaç beyit :

«Bâtıl istêyu hakdan ayrıldım
Boynuz umdum kulakdan ayrıldım
Bênim ol gam yükünde hâr-î lenk
Gussalar balçığında vâlih-u denk»
....
Hükm-i sultan ki ôla pâyende
Çerh çâkerdürür felek bende
Kim olaa bâr bir ikî eclâf
K'îde tevkıy'i pâdşâha hılâf
Şâh kahrî neûzu-b'illah eğer
Çerh baş çekse îdi zîr-u zeber
Göklerê erdi nâle vû feryâd
Dâd ey pâdşâh-i â'dil dâd
Şeyhı ûzatma nâle vû âhın
Nükte-dandır bilir şehenşâhın

Daha sonraki kuşak içinde 1449'da yazdığı *Muhammedîye* ile tasavvufî şiir sahasında şöhret yapan Yazıcıoğlu Mehmed (1408'de *Şemsîye* adlı astronomik-astrolojik mesnevî'yi yazan Yazıcı Salâhaddin'in oğludur)(**), dindışı şiirde Ahmed Dâî, 1437'de ölen Vezir İvaz Paşa'nın oğlu Atâî, güzel şiirler yazan II. Murad ile oğlu II. Mehmed, kudretli şairlerdir. Fâtih Sultan Mehmed, şiirlerinde «Avnî» mahlasını kullanmıştır. *Dîvân-ı Avnî*, Kayser II. Wilhelm tarafından enfes şekilde bastırıldığı gibi, Türkiye'de de birçok baskısı yapılmıştır. K. E. Ünsel'in yayınladığı édition critique, T.T.K. yayınları arasında çıkmıştır. Fâtih'in oğlu II. Bâyezid «Adnî» ve kardeşi Sultan Cem «Cem» mahlâsları ile güzel Türkçe ve Farsça şiirler yazmışlardır. XV. asrın sonlarında Mihrî Hatun ile Zeyneb Hatun, kadın şâirler arasında parlamışlardır.

Fâtih ile oğlu II. Bâyezid'in büyük birer âlim olmaları, II. Murad'ın yolunda yürüyerek ilim ve sanatı çok büyük çapta himaye etmeleri, kendilerine sunulan kitap ve şiirleri mutlaka okumak âdetleri, Batı Türk edebiyatına ve ilmine büyük revnak vermiştir. XV. asırda Türkiye'de binlerce kitap telif ve terceme edilmiştir.

(**) Gayri matbu ve nüshaları nadir olan *Şemsîye*'nin Fâtih'in ölümünden az sonra yazılmış bir nüshası Şevket Rado'nun hususi kütüphanesindedir.

XV. asrın sonlarında şöhret kazanan şâirler arasında bütün şiir çeşitlerinde başarı gösteren Cemâlî, rindâne gazelleri, *Şehr-Engîz*'i ve güzel kasideleri ile şöhret yapan Mesîhî, 1487'de Tebriz'de Akkoyunlu taht şehrinde ölen mesnevî şâiri ve Halvetî şeyhi Aydınlı Rûşenî, Âmidli (Diyarbakırlı) Halîlî, İznikli Hümâmî sayılabilir. *Yûsuf-u Zelîhâ* mesnevisi ile büyük şöhret yapan Ak Şemseddin'in oğlu Hamdî, Kemâl Reis'in hayatını büyük bir mesnevî halinde destanlaştıran Sinoplu Safâyî, İran edebiyatından birer *Hamse*'yi manzum olarak Türkçe'ye çeviren Behiştî ile Celîlî, Koca Dâvud Paşa'nın Bosna'daki gazalarını 15.000 beyit hâlinde yazan Edirneli Sabâyî, *Düstûr-Nâme* adlı manzûm Aydınoğulları ve Osmanoğulları tarihi yazan Enverî, Midilli'nin fethini destan hâlinde kaleme alan Uzun Firdevsî, akla gelen diğer kıymetli sanatkârlar arasındadır.

Fakat XV. asrın en büyük şâiri, Ahmed Paşa'dır ve Fuzûlî'ye kadar bu mevkiini korumuştur. Bursalı Ahmed Paşa, Kazasker Veliyyüddin Efendi'nin oğludur. O da babası gibi ilmiye sınıfından yetişmiş, sonra askerî-mülki sınıfa geçmiş, vezir(mareşal) rütbesine kadar yükselmiştir. Istanbul'un Fethi'ne katılan kumandanlardan olan Ahmed Paşa, Fâtih'in hocalarından ve yakın dostlarındandır. 1497'de ölmüştür. Kaside ve gazelleri ile, Osmanlı şiirini gerçek bir mükemmelliğe eriştirmiştir.

Asrın sonlarına doğru Necâtî Bey, Kazasker Tâci-zâde Câfer Çelebi, Zâtî büyük şöhret kazanmışlardır. Ancak Zâtî'yi, XVI. asır şâirleri arasında saymak doğru olur. Câfer Çelebi, *Heves-Nâme* adlı mesnevisi ve *Dîvân*'ından başka *Münşe'ât*'ı ile de çok büyük bir nâsir şöhreti yapmıştır. Necâtî, gazel ve kasidede, Ahmed Paşa'dan sonra gelen şâirlerin en büyüğüdür. Sonraki tesirleri —Ahmed Paşa gibi— mühim olmuştur.

Ak şemseddin-zâde Hamdî'nin *Yûsuf-u Zelîhâ*'sından bir parça alıyoruz. Hazret-i Yûsuf, annesinin mezarına kapanıp kardeşlerinin zulmünden şöyle şikâyet eder :

«Ayrı düşdüm pederden ey mâder
Bana zulmetdiler birâderler
Gül gibî evvelâ götürdüler
Gil gibî sonra yêre urdûlar
Gül gibî tâze tutduğun bedeni
Sürdüler hâke takdılar reseni
Seng ilê döğdüler zebûn oldum
Lâle gîbî garîk-ı hûn oldum
Âh kim serv-i nâz-perverdin
Oldu üstûn-i hâne-î derdin
Kahr ilê kaa'r-ı çâha atdîlar
Â'kıbet bende dêyu satdîlar
Kâş ki ben de ölsem ânacığım
Sana hem-türbe olsam ânacığım»
Râviler der ki ol zaman bu mezâr
Zâri kıldî nitêki âşık-ı zâr
Dedi «ağlâma ey gözüm nûru
Oda yakmâ bu hâk-i mensûru
Benden olsun sanâ beşâretler
Geliserdir başîna devletler

Ki azîz ôla şehr-i Mısr'a tapın
Secde-gâh ôla ıhvetîne kapın
Olıser hâk-i pâyin anlara tâc
Geliserler cenâbınâ muhtâc»

Necâti Bey'den :

Gülşen-î aşkında âh-û nâle bülbüldür bana
Sînem üzrê zahm-ı peykânın kızıl güldür bana
Dem-be-dem bülbül gibî ben zâr-zâr ağlîyayım
Sen ferâgat gülşenindê â'lemî güldür bana

Ahmed Paşa'nın Fâtih Sultan Mehmed'e sunduğu ve idamdan kurtulmasını mucip olan *Kerem Kasîdesi*'nin ilk beyitleri :

Ey muhît-î keremin katresi ummân-ı kerem
Bâğ-ı cûd ebr-î kefinden dolu bârân-ı kerem
Matla'-î subh-ı zafer mihr-i zekâ ebr-i hayâ
Felek-î izz-ü alâ dâver-i devrân-ı kerem
Ayağî toprağıdır cevher-i iksîr-i hayât
Âstânî tozudur sürme-i â'yân-ı kerem
Açılır hulk-ı nesîmiyle anın gülşen-i cûd
Bezenir lutfu zülâliyle gülistân-ı kerem
Bahr-i ahdardır anın kulzüm-i cûdunda habâb
Katre-î feyzidürür ebr-i dür-efşân-ı kerem

Görüldüğü gibi Ahmed Paşa'nın şiir dili son derece düzgün olup, arûz'a hâkimiyet bakımından XVI. asrın büyük şâirlerinden geri değildir.

Mensur edebiyat da gelişmiştir. Asrın ikinci yarısında birçok tarihler ve tarihi eserler kaleme alınmıştır. Bunlar *bibliyografya*'mızda sayıldığı için, burada tekrâr edilmemiştir. Dinî ilimlerde eserler henüz Türkçe'den çok fazla Arapça ile yazılmakla berâber, Türkçe mahsuller de çoktur ve XVI. asırda, Arapça'yı geride bırakacaktır.

Âzerî Lehçesi

Türkiye (Osmanlı) lehçesine çok yakın bir Oğuz lehçesi olan Âzerî lehçesinde, bu asrın ilk yıllarında ölen büyük dâhi Nesimi'nin emsalsiz nüfuzu devam etmektedir. Kadı Burhâneddin ve onunla çağdaş olan Halepli Zarir'in de te'siri devam hâlindedir. Büyük bestekâr ve musiki âlimi Merâgalı Hoca Abdülkaadir de bu lehçe ile şiir söylemiştir. XV. asırda Türk musikisi de fevkalâde gelişmiştir ki, bu bahsi ileride toplu olarak ele alacağız. Karakoyunlu imparatoru Sultan Cihân-Şâh ile Kuşçuoğlu da, XV. asrın ikinci yarısının mühim Âzerî şairlerindendir. Akkoyunlu hânedânından da birçok şahıs bu lehçede şiir söylemiştir. Âzerî lehçesinde nihayet Tebrizli Kaasim Envâr'ı zikretmek lâzımdır. XVI. asrın ilk yıllarında iki büyük şâir, Habibi ile «Hatâyî» mahlâsını kullanan Şâh İsmail Safevi, Âzerî lehçesine revnak verecekler, nihayet büyük Fuzûlî yetişecektir.

Kıpçak Lehçesi

Altın-Ordu sahasında olsun, Memlûkler sahasında olsun, Doğu Avrupa ile Mısır-Suriye'de Kıpçak lehçesi ile edebiyat da gelişmiştir. Büyük şâir ve nâsir Seyf-i Sarâyî'den sonra, Kırımlı Abdul, *Mûnisu'l-Uşşâk* adlı mesnevîsi (manzum romanı) ile büyük şöhret kazanmıştır.

Çağatay Lehçesi

Fakat asıl Hâkaniye lehçesine vâris olan Doğu Türkleri'nin klasik Çağatay lehçesi, XV. asırda, şâhikasına erişmiştir. Ancak XVI. asırda Osmanlı lehçesinin Çağatay lehçesinden üstün duruma geçtiği kabul edilebilir. Her iki büyük lehçe arasında devamlı bir irtibat olmuştur.

Çağatay edebiyatı, Timuroğulları'nın hararetli himâyesi sayesinde yüksek bir seviyeye erişmiştir. Timur'un halefi ve torunu Büyük Türk Hâkanı Sultan Halil Mirza bile Türkçe ve Farsça'da tanınmış bir şâirdi. Timur'un çağdışı Semerkandlı Sekkâkî, *Mahzenu'l-Esrâr* mesnevîsinin şâiri Harzemli Haydar, Şahruh'un çağdışı ve oğlu Baysungur Mirza'nın nedîmi *Beng-ü Çögür* mesnevîsi nâzımı Yûsuf Emîrî, Timuroğulları'ndan *Letâfet-Nâme* mesnevîsi şâiri Seyyid-Ahmed Mirza ile oğlu Sultan-Ahmed Mirza, aynı zamanda Farsça şiirler de söyliyen kudretli şâirlerdir. Fakat Nevâî'ye kadar gelen Çağatay şâirlerinin en büyüğü Lutfî'dir. *Dîvân*'ının yanında, 10.000 beyitlik *Zafer-Nâme Tercemesi* vardır. Lutfî, 100 küsur yaşında ölmüştür. Bu devir şâirleri arasında Gedâî de büyük şöhret kazanmıştır.

Meşhur Yesevî şeyhi İsmail Ata'nın torunlarından Atâyî, Herâtlı Emîr Yakıynî, *Yûsuf-u Zelîhâ* mesnevîsi sâhibi Belhli Dür Bey, Kutbî, sadrâzam (başbakan) Na'îmî, Semerkandlı Harimî, Tarhânî, Nâzükî, Herâtlı Mukıymî, Belhli Kemâlî, Seyyid Hasan Erdşir, Emir Sa'îd ve kardeşi Garibî, Ahmedî, Nevâî'ye yakın devirlerde şöhret kazanmış Çağatay şâirlerinin belli başlıları arasındadır.

Timuroğulları'ndan Baysungur Mirza, Ebû-Bekr Mirza, Ebu'l-Kaasım Bâbur Mirza da değerli şâirlerdir.

Ali Şîr Nevâî, bütün Türk şiirinin en büyük üç beş şâirinden biri ve şöhretinin devamlılığı ve yaygınlığı bakımından, şüphe götürmez şekilde birincisidir. 9 şubat 1441'de Herât'ta doğmuş, 3 ocak 1501'de 60 yaşında gene Herât'taki sarayında ölmüştür. Sultan Hüseyin Baykara'nın pek yakın ve eski arkadaşı olup, başbakanlığa kadar da yükselmiştir. Doğu Türk rönesansının en mühim sima ve şahsiyetidir. Manzum ve mensur pek çok eser bırakmıştır. *Dîvân*'larından başka Türkçe *Hamse*'si yâni 5 mesnevîsi (manzum roman) vardır. Türkçe kadar Farsça da şiir yazmıştır. İlmî eserler de kaleme almıştır. *Muhâkemetu'l-Lugaateyn* (= İki Dilin Mukayesesi) adlı Türkçe meşhur eserinde, Türkçe'nin Farsça'dan üstün bir dil olduğunu, aydın delillerle ortaya koymuştur. Nevâî'nin muazzam şöhreti, daha hayatında bütün Türk ve İslâm âlemine yayılmış, Çağatay lehçesi ile yazmasına rağmen, bütün Türk lehçelerinde en büyük şâir tanınarak okunmuştur.

Çağatay edebiyatı, XVI. asrın ilk yarısında da aynı parlaklıkla devam etmiş, fakat asrın ikinci yarısında çökmüştür. XVI. asır başlarında, Nevâî'den sonra bütün Çağatay şâirlerinin en büyüğü olan Bâbur Şâh ye-

tişmiştir ki, bu büyük dâhi, *Bâbur-Nâme* diye tanılan hâtıraları ile, Türkçe edebî nesrin en büyük şaheserini de ortaya koymuştur.

Nevâî'den bir gazel :

Turra merguulün açıp ruhsâr-ı meh-sîmâğa saç
Tök sevâd-î anberin mihr-î cihân-ârâğa saç
Serv-i gül-rûyim kılar gülgeşt-i gülzâr ey nesîm
Dem-be-dem sârığ kızıl gül/ol gül-î râ'nâğa saç
Yândır şem'-î şebistânım bu akşâm ey sipihr
Ahterinnin dürlerin ol bezm-i mihr-ârâğa saç
Teşneğê bir feyz ey ebr-î kerem kim yok asığ
Ger munû yüz katla deryâdan alıp deryâğa saç
Ey Nevâyî ömr-i câvîd eyler îsen ârzû
Pes hayâtın nakdinî ol lâ'l-i rûh-efzâğa saç

XVI. ASIR TÜRK ŞİİRİ :

Osmanlı Lehçesi

«Divân şiiri» de denen klâsik Türk Osmanlı şiiri, XVII. asrın üçüncü çeyreğinde teknik mükemmelliğin şahikasına erişmiş, o tarihten sonra önce hafif, sonra gittikçe şiddetli bir şekilde inhitata mârûz kalmış, XIX. asrın 2. yarısından itibaren geçici bir canlılık göstermiş, fakat bu asrın 3. çeyreğinde Batı etkisinde gelişen yeni şiir akımı büyük şâirlerini vererek zafer kazanmış ve değişik tarzlarda zamanımıza kadar gelmiştir. XVI. asır, bir asır sonraki teknik üstünlüğe götüren devredir.

XVI. asrın Türkçe söyliyen dehâ sâhibi şâirleri şunlardır : Hatâyî (Şâh İsmail Safevi, Âzeri lehçesi) (17.VII.1487 - 22.V.1524), Bâbur Şah (Çağatay lehçesi) (14.II.1483 - 25.XII.1530), Fuzûlî (Âzeri lehçesi) (1480? - 1556), Nev'î (1533b- - 24.VI.1599), Bâkî (1527 - 7.IV.1600) ve Rûhi (-1605) (ilk şiirleri Âzerî lehçesinde, sonra Osmanlı lehçesinde karar kılmıştır). Bunların içinde dev şahsiyetler, asrın ilk yarısında Fuzûlî, son yarısında ise Bâkî'dir. Bunların dışında bilhassa Osmanlı lehçesinde, bir hayli büyük veya iyi şâir, yüzlerce ve binlerce de orta ve ortadan aşağı derecede şâir yetişmiştir. Asrın 2. yarısında Osmanlı lehçesi büyük bir zafer kazanmış, Türkistan, Hindistan, Afganistan, Kırım gibi ülkelerde kullanılan Çağatay ve İran Türk imparatorluğunu teşkil eden ülkelerde (Irak dahil) kullanılan Âzerî lehçeleri, kesin şekilde inhitata başlamış, esasen bu lehçeler, bu tarihten sonra deha sahibi hiç bir şâir yetiştirememişlerdir. Bilindiği gibi Çağatay lehçesi, Türk edebî lehçelerinin, Osmanlı (yahut Türkiye, yahut Anadolu, yahut Batı Oğuz) lehçesinden sonra en zenginidir. Çağatay edebiyatı bu asrın başlarında başta Bâbur Şah olmak üzere, onun oğulları Hümâyûn Şâh ve Kâmrân Mirza, Hümâyûn'un sadrâzamı Bayrâm Han Karakoyunlu ve başkaları tarafından temsil edilirler. Bu şahsiyetler daha evvelce ele alınmış oldukları için, burada ayrıca bahsedilmiyecektir. Bu bahsimizde yalnız Osmanlı ve Âzerî lehçelerini inceliyeceğiz. Bu lehçelerden ilki Batı, diğeri de Doğu Oğuz lehçelerinin edebî şekilleri oldukları için, aralarındaki fark çok azdır ve çok kere Âzerî lehçesiyle söyliyen büyük şâirler, Osmanlı lehçesinde karar kılmışlardır (Fuzûlî de böyledir). Esâsen bu

çağda Irak, Doğu Anadolu gibi Âzerî lehçesinin hâkim olduğu alanlar, İran'dan Türkiye'ye geçmiştir. Bu sûretle Osmanlı lehçesi, bütün Türk lehçeleri arasında nisbetsiz bir üstünlük kazanmıştır.

Bu asrın bütün padişahları divan teşkil edecek kadar şiir yazmışlardır. Yalnız Yavuz(Selîmî) Farsça şiir söylemiştir. Diğerleri arada bir Farsça, Çağatay lehçesi vs. kullanmakla berâber, Osmanlı lehçesinde yazmışlardır. Bunlar II. Bâyezid (Adnî), Kaanûnî (Muhibbî), II. Selim (Selîmî), III. Murad (Murâdî), III. Mehmed (Adlî)'dir. Şehzâdeler arasında Kaanûnî'nin oğulları Mehmed, Bâyezid (Şâhî), Mustafa şairdirler.

Vezirler içinden de çok şâir çıkmıştır. Meşhur Dâmâd Makbul İbrahim Paşa, selefi Pîrî Mehmed Paşa (Remzî), Dâmâd Lutfî Paşa, sadârete kadar yükselmiş vezirler arasında ilk hatıra gelenlerdir.

Asrın başlarının büyük şâiri, Bâkî'nin de üstadı olan Balıkesirli Zâtî'dir. Bilhassa gazelleriyle tanınmıştır. Bir gazelinin ilk beyitleri :

N'oldun inlersin felek hercâi cânânın mı var
Her makaamî seyreder bir mâh-i devrânın mı var
Benzinî ey bûstan fasl-î hazan mî etdi zerd
Yoksa bâşî taşra bir serv-î hırâmânın mı var

Zâtî'den sonra yetişen ve Rumelili olan Hayâlî Bey, Bâkî'den önce Kaanûnî'nin en gözde şâiri idi. O da gazelleriyle şöhret yapmış ve Zâtî'yi geçmiştir. Hayâlî'den bir gazel ve bir kıt'a :

Cihân-ârâ cihân içindedir ârâyı bilmezler
O mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler
Harâbât ehlinê dûzah azâbın anma ey zâhid
Ki bunlar/ibn-i vakt oldû gam-î ferdâyı bilmezler
Şafak-gûn kan içindê dâğını seyretse â'şıklar
Güneşdê zerre görmezler felekdê âyı bilmezler
Hamîdê kadlerînê rişte-î eşkî takıp bunlar
Atarlar tîr-i maksûdû nedendir yâyı bilmezler
Hayâlî fakr şâlînâ çekenler cism-i uryânı
Anınlaa fahrederler atlas-û dîbâyı bilmezler

•

Ol gün hanî ki gün gibi sûzân idim sana
Olsan revân sâye-i bî-cân idim sana
Nê gülde reng-ü bû var idî nê sabâda fer'
Ben gülşeninde bülbül-i nâlân idim sana

Taşlıcalı Yahyâ Bey, Hayâlî Bey'in rakîbiydi. Çok yaşlı olarak asrın sonlarına doğru ölen bu şâirin Şehzâde Mustafa hakkındaki meşhur mersiyesinden parçaları siyâsî kısımda vermiştik. Aslen asker olan ve Hayâlî gibi sancakbeyliğine(tümgeneral) kadar yükselen Yahyâ, bilhassa *Hamse*'si, yâni 5 manzum romanı (mesnevî) ile meşhurdur. Kara Fazlî de *Gül-ü Bülbül* mesnevîsiyle ünlüdür. Bu eserden 8 beyit :

Dedi «ey nâz edîci dil-dârım
Â'şıkaa mihri yok cefâ-kârım

Acabâ nâza gaayet olmadı mı
Bu cefâyâ nihâyet olmadı mı
Yok mu cevr-û cefânın evrânı
Nâzın olmaz mı ôla pâyânı
Nâzeninlerde bû mudur â'det
Olmayâ nâza hadd ilê gaayet
Nâzı terkeyle kıl niyâza nazar
Eyle bû âh-i can-güdâza nazar
Nâzenindê eğerçi nâz gerek
Çok gerekmez ve lâkin âz gerek
Koma hasretde cân-ı gam-nâki
Odlarâ yakma sîne-î çâki
Rûz-u şeb hasret île nâlânım
Sîne-büryân-ü dîde-giryânım»

XVI. asrın cidden büyük şairlerinden biri Rahmi'dir. Rahmi'nin bir bendini aşağıya alıyorum :

Nece bir kâh-i fenâ içre ikaamet edelim
Çünki bâkıy değiliz yâ nece gaflet edelim
Nece bir nefs hevâsîna itâ'at edelim
Câme-î zerkı giyip nîce zarâfet edelim
Gel berî terk-i hevâ etmeğe himmet edelim
Mâsivâdan geçelim cümle ferâgat edelim
Gezelim â'lem-i tecrîdi seyâhat edelim
Mihr-i â'lem gibi bir kursa kanâ'at edelim
Gâh-ü geh bahr-i şühûd içre siyâdet edelim
Sînemiz şevk ıle pür-dâğ-ı mahabbet edelim
Yâr içün nâr-ı gamâ yanmağa minnet/edelim
«Yârsız gir» deseler Cennet'e nefret/edelim
Varalım türbe-i Mecnûn'u ziyâret edelim
Hâlet-î derd-i dilî anda rivâyet/edelim
Pâk-rû pâk-nazar â'şık-ı dîdâr olalım

Bursalı Lâmi'i, şiirleriyle olduğu kadar ilmi eserleri ve Farsça'dan yaptığı üstâdâne tercümeleri ile tanınmıştır. «Câmi-i Rûm = Türkiye'nin Câmi'si» diye anılmıştır (Câmi, XV. asrın 2. yarısında Türkistan'da yetişmiş pek büyük bir İranlı tasavvuf şairidir). XVII. asrın başlarında ölen ve ana tarafından Osmanoğlu kanı da taşıyan Hâkaani Mehmed Bey, *Hilye* adlı Peygamber'i tavsif eden mesnevisi ile çok büyük şöhret kazanmıştır.

Tasavvufi şiir de çok parlamış, her tarikatin zengin bir edebiyatı teşekkül etmiştir. Bu tekke şairleri, halk diline çok yakın bir dil kullanmışlardır. Bunlar arasında

Eyâ â'lemlerin Şâhî, tecellî kıl, tesellî kıl
Gönüller burcunun Mâhî, tecellî kıl, tesellî kıl

bediasını söyliyen Halveti şeyhi meşhur Merkez Efendi (1460? - 1552), Ümmi Sinân (- 1551), Ahmed Sârbân (- 1545), İdris-i Muhtefi (- 1615), Seyfullah Halveti (- 1601) anılmaya değer. Bunlar daha fazla Yûnus yolunda yazdıkları ilâhiler'le şöhret yapmışlar ve şiirleri bestelenerek tekkelerde okunmuştur.

Asrın Osmanlı lehçesinde deha gösteren şâirleri Nev'î, Rûhî ve emsalsiz Bâkî'dir. Nev'î Yahyâ Efendi, Malkara'da doğmuştur. Babası Halveti şeyhi Pîr Ali Efendi, Nev'î 12 yaşında iken ölmüştür. III. Murad'ın şehzâdelerine hoca olan Nev'î, yüksek ilmiye derecelerine kadar çıktı. Bilgindi, 30 kadar kitap yazmıştır. Fakat büyük şöhretini *Türkçe Dîvân*'ı ile yapmıştır. Zarif ve samîmî şiirleri çok beğenilmiş, fakat sınıf arkadaşı olan Bâkî'nin yanında ister istemez gölgede kalmıştır. Nev'î'nin oğlu Atâyî, XVII. asrın en büyük şâir ve bilginlerinden biri olmuştur. Nev'î'nin bir muhammesinin ilk kıt'ası şudur :

Ne mümkin oldu gam-î firkatinle ülfet edem
Ne çâre var talebinden senin ferâgat edem
Ne kaadirim ser-i kûyin varam ziyâret edem
Ne fursat oldu sanâ hâlimî hikâyet edem
Ne vüs'at oldu ki hicran gamın rivâyet edem

İstanbul'dan uzakta olmasına rağmen asrın sonlarında Bağdadlı Rûhî, hafif Âzerî lehçesine kaçan kasîdeleri, gazelleri, bilhassa terkib-i bendi ile şöhret yapmıştır. Sonradan pek çok nazîre ve taklîdi yapılan bu *Terkîb-i Bend*, 17 bendli, 136 beyit tutan bir manzumedir. Bu ölümsüz eserin 1, 12 ve 17. bendlerini alıyorum :

Sanman bizi kim şîre-i engûr ile mestiz
Biz ehl-i harâbâtdanız mest-i elestiz
Ter-dâmen olanlar bizi âlûde sanır liyk
Biz mâil-i bûs-î leb-i câm-û kef-i destiz
Sadrın gözetip n'eyliyelim bezm-i cihânın
Pây-î hum-ı meydir yerimiz bâde-perestiz
Mâil değiliz kimsenin âzârına ammâ
Hâtır-şiken-î zâhid-i peymâne-şikestiz
Erbâb-ı garaz bizden ırağ olduğu yeğdir
Düşmez yere zîrâ okumuz sâhib-i şestiz
Bû â'lem-i fânîde ne mîr-û ne gedâyız
Â'lâlara â'lâlanırız pest ile pestiz
Hem-kâse-i erbâb-ı diliz arbedemiz yok
Mey-hânedeyiz gerçi velî aşk ıle mestiz
Biz mest-i mey-î mey-kede-î â'lem-i cânız
Ser-halka-i cem'iyyet-i peymâne-keşânız

Sûretde n'olaa zerre isek mâ'nide yôhuz
Rûhu'l-Kudüs'ün Meryem'e nefh etdiği rûhuz
Peymâne-i hurşîd ile her subh ederiz ayş
Î'sâ gibi peymâne-keş-î lây-i sabûhuz
Etdikse şerâb içmemeğê tevbe güzelsiz
Sâbit-kademiz tevbemiz üstünde nasûhuz
Mâr ise adû biz yed-i beyzây-ı Kelîm'iz
Tûfân ise dünyâ gamı biz keşti-i Nûh'uz
Mollaa okusun medresedê şerh-i ma'ânî
Metn-î kadehî sun bize biz ehl-i şurûhuz
Sûfî bizi sen cism gözüylê göremezsin
Aç can gözünû eyle nazar gör ki ne rûhuz

Pür-gûlara leb-beste görünmekdeyiz ammâ
Rindân-ı Mesîhâ-deme miftâh-ı fütûhuz
Î'sâ-dem-ü Rûhî-lakab-û Hızr-hayâtız
Deryây-ı sıfât içre nihan gevher-i zâtız

Verdik dil-ü cân ile rızâ hükm-i kazâya
Gam çekmeyiz uğrarsak eğer derd-ü belâya
Koyduk vatanî gurbete bû fikr ile çıkdık
Kim renc-i sefer bâis olaa izz-u alâya
Devr eylemedik yer komadık bir nece yıldır
Uyduk dil-i dîvâneye dil uydu havâya
Olduk nereyê vardık isê aşka giriftâr
Âlındı gönül bir sanem-î mâh-likaaya
Bağdâd'a yolun düşse ger ey bâd-ı seher-hıyz
Âdâb ile var hıdmet-i yârân-ı safâya
Rûhî'yi eğer bir sorar ister bulunursa
Derlerse «buluşdun mu o bî-berk-ü nevâya»
Bû matla'-i garrâyı okuu ebsem ol andan
Mâ'lûm olur ahvâlimiz erbâb-ı vefâya
«Hâlâ ki biz üftâde-i hûbân-ı Dımaşk'ız
Ser-halka-i rindân-ı melâmet-keş-i aşkız»

Kaanûnî gibi bir hükümdar tarafından: «Devrimde Bâkî'nin yetişmesiyle fahrederim» iltîfatına mazhar olan büyük şâir, Fâtih Camii'nin fakir bir müezzininin oğlu idi. Asıl adı Mahmud Abdülbâki'dir. Istanbul'da doğdu. Binbir güçlükle, pek zor olan medrese tahsilinin bütün kademelerini tamamladı. Daha talebeyken Zâtî'nin ve hocası Müderris Mehmed Efendi'nin dikkatini çekti ve şâir olarak şöhreti Istanbul'u aştı. Kaanûnî tarafından fevkalâde himaye edildi. Kaanûnî öldüğü zaman Bâkî, 39 yaşında idi. Bâkî, ondan sonra II. Selim'in, III. Murad'ın ve III. Mehmed'in saltanatlarına yetişti. Rumeli kazaskerliğine kadar yükseldi ve tam iki defa, şeyhulislâm olmasına ramak kaldı. Şöhreti hayatında, şiirleri Hindistan'da okunacak derecede beynelmilelleşti. Tercümeleri dışında Bâkî, *Türkçe Dîvân*'ı ile ölümsüz bir şöhret kazandı ve Yahyâ Kemal'e kadar gelen bütün büyük Türk şairlerine şiddetle tesir etti. Arûz'a hâkimiyeti, Istanbul şivesini maharetle kullanması, gerçek bir şiir dehasına sahip olması, onu, Türkler'in bütün tarihleri boyunca yetiştirdikleri en büyük birkaç şâir arasına koymuştur. Fuzûlî ile Nedim arasındaki Türk şâirlerinin en büyüğü olduğu muhakkaktır. Osmanlı lehçesinde ilk defa Bâkî, Ahmed Paşa'yı gölgede bırakmıştır. Bilhassa gazelleriyle şöhret yapmıştır. Fakat kasideleri ve terkib-i bendleri de çok üstatçadır. Dîvân'ının Avrupa'da basılmış, Almanca'ya çevrilmiş, şiirlerinden zengin örneklerin de bütün büyük dillere tercüme edilmiş olması dolayısiyle Bâkî, Osmanlı lehçesi ile söyliyen Türk şâirleri arasında Batı'da en çok tanınmış olanıdır. Bâkî'den 3 gazel:

Nâm-û nişâne kalmadı fasl-î bahârdan
Düşdû çemende berk-i dıraht î'tibârdan
Eşcâr-ı bâğ hırka-i tecrîde girdiler
Bâd-î hazan çemende el aldî çenârdan
Her yânadan ayâğına altın akıp gelir
Eşcâr-ı bâğ himmet umar cûybârdan

Sahn-î çemende durma salınsın sabâ ile
Âzâdedir nihâl bugün berk-ü bârdan
Bâkıy çemende hayli perîşân imiş varak
Benzer ki bir şikâyeti var rûzgârdan

*

Fermân-ı aşka cân iledir inkıyâdımız
Hükm-î kazâya zerre kadar yok inâdımız
Baş eğmeyiz edâniye dünyây-ı dûn içün
Allaah'adır tevekkülümüz î'timâdımız
Biz müttekây-ı zer-keş-i câhâ dayanmayız
Hakk'ın kemâl-i lutfunadır istinâdımız
Zühd-û salâha eylemeyiz ilticâ' hele
Tutdû eğerçi â'lem-i kevnî fesâdımız
Meyden safây-ı bâtın-ı humdur garaz hemân
Erbâb-ı zâhir anlıyamazlar murâdımız
Minnet Hudâ'ya devlet-i dünyâ fenâ bulur
Bâkıy kalır sahîfe-i â'lemde âdımız

*

Ezelden şâh-i aşkın bende-î fermânıyız cânâ
Mahabbet mülkünün sultân-ı â'lî-şânıyız cânâ
Sehâb-î lutfun âbın teşne-dillerden dirîğ etme
Bu deştin bağrı yanmış lâle-î nû'mânıyız cânâ
Zamânê bizde gevher sezdiğiy-çün dil-hırâş eyler
Anın-çün bağrımız hundur ma'ârif kânıyız cânâ
Mükedder kılmasın gerd-î küdûret çeşme-î cânı
Bilirsin âb-ı rûy-î Mülket-î Osmânî'yiz cânâ
Cihânî câm-ı nazmım şî'r-i Bâkıy gîbi devr eyler
Bu bezmin şimdi biz dê Câmi-î devrânıyız cânâ

Âzerî Lehçesi

XVI. asrın ilk yarısı, Türkçe'nin Âzerî lehçesinin eriştiği şahikayı teşkil eder. Bu şahikayı Çağatay lehçesi, XV. asrın son yarısında bulmuştu. Çağatay lehçesinin XVI. asrın ikinci yarısından itibaren inhitata başlamasının sebebi, Türkistan'daki kargaşalık, mahallî Türk lehçelerinin teşekkülü, Hindistan Türkleri'nin Türkçe'yi bırakıp edebî dil olarak Farsça'yı kullanmaları, Kırım'da da Çağatay lehçesi yerine Osmanlı lehçesinin geçmesidir. Âzerî lehçesinin gerilemesi de buna benzer sebeplerden doğmuştur. XVI. asrın ortalarında bu lehçenin hâkim olduğu sahaların büyük kısmı İran'dan Türkiye'ye geçmiş ve artık bu sahalarda edebî lehçe olarak Âzerî değil, Osmanlı lehçesi kullanılmıştır. İran'da kalan Türk ülkelerinde de Farsça, gittikçe ağır basmıştır. Buna mukabil «Şirvan» denen Kuzey Âzerbaycan'da Âzerî lehçesi, sonraki asırlarda tekâmülüne devam etmiştir. Burada şunu ilâve etmek lâzımdır, bugün Çağatay lehçesi, klâsik Osmanlıca gibi ölmüştür, konuşulmamakta ve bu lehçe ile eser yazılmamaktadır. Nasıl klâsik Osmanlıca yerine, ondan doğmakla berâber, çok daha sâf olan bugünki Türkçe geçmişse, Çağatay lehçesinin yerine de, Türkistan'da Türk-

men (Doğu Oğuz), Kazak, Kırgız, bilhassa doğrudan doğruya Çağatay lehçesinden çıkmış olan Özbek lehçeleri geçmiştir. İdil-Ural sahasında, Doğu Avrupa'da Tatar (Kazan ve Kırım) ve ikinci derecede de Başkurt lehçeleri gelişmiştir. Halbuki Âzerî lehçesi, bugün bütün hayatiyetiyle, konuşma ve yazı dili olarak, Sovyet ve İran Âzerbaycanları'ndan başka İran'ın birçok eyâletlerinde (Hamse, Hemedân vs.), Kuzey Irak'ta ve başka bölgelerde yaşamaktadır. Kars çevresinde konuşulan şive bile, Âzerî lehçesine bağlıdır.

Nasıl Osmanoğulları'nın belli başlı fertleri Osmanlı lehçesinde az çok mühim şiir divanları bırakmışlarsa, bu hususta Karakoyunlular'la Akkoyunlular'ın vârisi olan Safevî Hanedanı şah ve mirzaları (şehzâdeleri) da, Âzeri lehçesi ile yazılmış Türkçe şiir divanları vücuda getirmişlerdir. Bunların başında şüphesiz «Hatâyî» mahlâsını kullanan Şâh İsmâil gelir. Şâh İsmâil, Nesîmî ve Fuzûlî'den sonra Âzerî lehçesi ile şiir söyliyen Türk şâirlerinin en büyüğüdür. Hem tekke şiiri tarzında halk Türkçe'si ile, hem de klâsik Âzeri lehçesi ile dîvân şiiri tarzında manzumeler bırakmıştır. Her iki şiir tarzına örnek olarak, semâî tarzındaki bir nefes'i ile bir de gazelini aşağıya alıyorum :

Gel bir şâha kul olagör
Hergiz mâ'zûl olmaz ola
Bir eşiğe yaslanıgör
Kimse elden almaz ola

Bir işi bitirmek gerek
Eksiğin yitirmek gerek
Yâr ile oturmak gerek
Hîç siteme göymez ola

Bir soyu soylamak gerek
Bir boyu boylamak gerek
Bir sudan sulamak gerek
Feriştehler bilmez ola

Kuş oluben uçmak gerek
Ovalara göçmek gerek
Bir doludan içmek gerek
İçenler ayılmaz ola

Çok behreler almak gerek
Deryâlara dalmak gerek
Bir gevher çıkarmak gerek
Değme sarrâf bilmez ola

Gerçek â'şık olmak gerek
Mâ'şûkunu bulmak gerek
Ölmezden ön ölmek gerek
Varıp anda ölmez ola

Bağçelere girmek gerek
Güllerinden dermek gerek
Bir gülü koklamak gerek
Hergiz ol gül solmaz ola

Şâh Hatâyî'm der geç otur
Hıdmetini hora yetir
Gerçeklerden bir er getir
Câna başa kalmaz ola

*

Biz ezelden tâ ebed meydâna gelmişlerdeniz
Şâh-i Merdân aşkınâ merdâne gelmişlerdeniz
Yazmağâ Hakk'ın kelâmu'llaah-i nâtık şerhini
Bû beyânın ilminê Kur'ân'a gelmişlerdeniz
Gayb-i mutlakdan temâşây-î ruh-ıy zîbâ içün
Bû şehâdet mülkünê seyrâna gelmişlerdeniz
Kâinâtî sûret-î Rahmân'a tebdîl eyleriz
Rûh-i Kuds'ün rûhuyuz/insâna gelmişlerdeniz
Bir mu'anber tarranın küfrûne «âmennâ» deyip
Hakk'a teslîm olmuşuz îmâna gelmişlerdeniz
Sâkı-î bâkıy elinden mest olup içmekdeyiz
Katra-î mest olmuşuz mestâne gelmişlerdeniz
Ey Hatâyî ıyd-i ekber'dir cemâlî dilberin
Biz bu ıyd-î ekber'ê kurbâna gelmişlerdeniz

Burada şu hâdiseyi zikretmek doğru olur, Osmanlı şâirleri, hiçbir zaman Âzerî lehçesini kullanmadıkları halde, büyük şâirlerin hemen hepsi, Nedîm'e kadar, Çağatay lehçesi ile birkaç gazel olsun yazmışlardır. «Nevâî Dili» dedikleri bu lehçeyi bildiğini ve kullandığını göstermek, Istanbul şâirleri için moda hükmünde idi. Tıpkı Arabca ve Farsca şiirler yazmak gibi. Fakat bâzı Istanbullu şâirler, bu son dilleri moda olmak üzere değil, gerçek bir şiir dili olarak kullanmışlardır. Farsça'da Yavuz Sultan Selim ve Nef'î, Arabca'da Kemalpaşa-zâde ve Ebussuud Efendi, başarılı, hattâ büyük şâirlerdir.

Fuzûlî'nin üstadı olan Habîbî, en büyük Âzerî şâirlerinden biridir. Yavuz devrinde Şâh İsmâil'in sarayından kaçıp Istanbul'a gelmiş ve 1520'ye yakın yıllarda Istanbul'da ölmüştür.

I. Şâh Abbâs'ın kütübhâne müdürü şâir ve münşî Sâdıkıy, Çağatay lehçesi ile *Mecmâ'ü'l-Havâs* adlı bir şâirler tezkiresi yazmıştır ki, bu eserde, XVI. asırda Âzerî ve Çağatay lehçelerini kullanan yüzlerce Türk şâiri incelenmiştir.

Fuzûlî

Âzerî lehçesini kullanmakla berâber, Osmanlı edebiyatına yaptığı büyük tesir ve bütün Türk dünyasında kazandığı büyük şöhret bakımından, Fuzûlî'nin sanatını, Âzerî edebiyatı çerçevesi içinde görmeye imkân yoktur.

Fuzûlî'nin adı Mehmed'dir. Babasının ismi Süleyman'dı. Irak'ta Kerbelâ'da doğdu. Oğuzlar'ın Bayat boyundandır. Bu çağlarda merkezi Tebriz'de olan Akkoyunlu Türk imparatorluğu, Irak'a da hâkimdi. Şâh İsmâil, Akkoyunlular'ın bütün mirasını toparlarken, Irak'ı da onlardan aldı. Bu arada, 1508'de Bağdad, Akkoyunlular'dan Safevîler'e geçti. İşte bu sıralarda Fuzûlî, 30 yaşına yaklaşmış, genç, fakat meşhur bir şâirdi. Şâirin yüksek tahsilini Bağdad'da yaptığını ve bu şehre yerleştiğini biliyoruz. Şâh İsmâil'e ve

onun Bağdad beylerbeyisine eserler sunuyordu. 1534'te Bağdad, Kaanûnî tarafından fethedilince Fuzûlî :

Geldi burc-î evliyâ'yâ Pâdşâh-î nâm-dâr

tarih mısraını taşıyan ünlü kasîdesini sundu. Vezîr-i âzam Dâmâd İbrâhim Paşa'ya, Vezir Rüstem Paşa'ya, Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebî'ye, Kazasker Kadrî Efendi'ye de kasîdeler takdim etti. Kaanûnî ona günde 9 akça (540 TL. kadar) maaş bağladı. Fuzûlî'nin bu maaşı alamaması üzerine Nişancı Celâl-zâde'ye yazdığı mektup, *Şikâyet-Nâme* adıyla meşhurdur.

Fuzûlî, Hille'de, Bağdad'da, Kerbelâ'da yaşadı. Irâk-ı Arab'dan dışarı çıkmadı. 1556'da veba salgınında öldü. 76 yaşlarında olduğu tahmin edilebilir. Dostu *Tezkiretu'ş-Şu'arâ* müellifi Bağdadlı şâir Ahdî *geçdi Fuzûlî* cümlesini, ölümüne tarih düşürmüştür. Kerbelâ'da bugün Fuzûlî'ye ait olduğu söylenen bir türbe vardır.

Fuzûlî, Türk edebiyatında, yaptığı tesîr bakımından, ancak Nevâî, Nesîmî ve Yûnus Emre ile ölçülebilir. Bunlardan Nevâî hâriç, diğer iki şâiri geçtiğini söylemek mümkindir. Türlü lehçelerde konuşan Türk toplulukları tarafından kuvvetle benimsenen ve çok sevilen şâir, daha sağlığından başlıyarak, gerek klâsik, gerek tekke, gerek halk (saz) şâirleri tarafından, zamanımıza kadar taklîd edilmiştir. Te'sirlerini en büyük şâirler üzerinde bile göstermiş, halk tabakalarına, köylere kadar şiirleri yayılmış, yüzlercesi bestelenmiştir. Fuzûlî öldüğü zaman 29 yaşında, fakat meşhur bir şâir olan Bâkî bile, onun bir gazelini tahmîs etmekten kendini alamamıştır. Fuzûlî'nin divanını baştan başa ezberlemeyi iş edinenler bile görülmüştür.

Fuzûlî'nin, Türkçe, Farsça, Arabca olmak üzere 3 dîvânı vardır. Eserlerinin en mühimmi olan *Türkçe Dîvân*, ehemmiyetli bir mensur girişle başlar. Bu girişte Fuzûlî, Türkçe ile de Farsça ve Arabca'daki en yüksek örnekler derecesinde şiir söylenebileceğini ileri sürer ve bundan dolayı Türkçe yazdığını söyler. Başka bir eserinde de Türkler hakkında : «Etrâk ki, cüz'-i â'zam-ı terkîb-i â'lem olup...» (âlemin terkibinde en büyük parça olan Türkler) diyen şâirin, kuvvetli bir milliyetçi olduğu görülmektedir.

Dîvân'ın kasîdeler kısmı, Fuzûlî'nin, bilhassa zamanının bütün ilimlerini mükemmelen öğrenmiş büyük bir bilgin olduğunu gösterir. Musammat, gazel ve rubâîlerinde daha liriktir. Bütün dehası bu şiirlerde belli olur. Enginliğine son olmıyan bir lirizmle aşk mevzuunu işler, sevgilisini bir senbol hâline yükseltir. Birçok edebiyat tarihçileri Fuzûlî'yi en büyük Türk şâirî ve dünyanın yetiştirdiği en büyük şâirlerden biri sayarlar. *Türkçe Dîvân*'ın 100 kereden fazla basıldığı söylenebilir. Yalnız Istanbul'da Arab harfleri ile 8, Latin harfleri ile 5; İran'da 16, Taşkent'te 4, hattâ Mısır'da 1 baskısı yapılmış, her Türk ülkesinde basılmış ve okunmuştur. Bu eserden seçilmiş şiirler hemen bütün Batı dillerine çevrilmiş, yüzlerce antolojiye bu eserden bol örnekler alınmıştır. Son defa Rusca'ya tercüme edilmiştir (Moskova, 1959).

Farsça Dîvân da mensur bir girişle başlar. 3.000 beyit kadar, yâni *Türkçe Dîvân*'dan daha küçüktür. 2 kere Türkçe'ye çevrilen bu eserde Fuzûlî, Farsça'da da büyük bir şâir hüviyetiyle görünür. *Arabca Dîvân*, bu dilde yazdığı şiirleri toplıyan küçük bir eseridir.

Fuzûlî'nin *Leylâ ile Mecnûn*'u, Şeyh Gaalib'in *Hüsn-ü Aşk*'ı ile berâber, Türkçe'de yazılmış en meşhur mesnevî (manzum roman)dir. Bağdad beylerbeyisi Veys Paşa'ya ithaf edilmiştir. *Türkçe Dîvân*'ı derecesinde bütün

Türk âleminde ün kazanmış ve sevilmiştir. 30 kereden fazla basılmış, İngilizce, Almanca, Rusça, İtalyanca, Ermenice ve daha birçok dile çevrilmiş, Rusya'da opera olarak da bestelenmiştir.

Fuzûlî'nin diğer başlıca eserleri şunlardır : *Hadîkatu's-Suadâ*, Kerbelâ fâciasından bahseder manzum-mensur bir eser ve şâirin en mühim mahsullerinden biridir. Türk nesrinin şaheserlerindendir. Tesiri büyük ve sürekli olmuş, birçok defa basılmıştır. *Beng-ü Bâde*, 500 beyitli Türkçe bir mesnevîdir. *Heft Câm*, 327 beyitli Farsça bir sâkıy-nâmedir. *Rind-u Zâhid*, Farsça mensur bir eserdir. *Hüsn-ü Aşk* da Farsça ve mensurdur. *Şikâyet-Nâme*, yukarıda anılan mektuptur, Türk hiciv edebiyatının şaheserlerindendir. *Terceme-i Hadîs-i Erba'în*, Câmî'nin Farsça ünlü eserinin Türkçe tercümesidir. *Risâle-i Mu'ammâ*, Divan Şiiri'nde muammâ şekline dairdir. *Matlâ'u'l-î'tikaad*, Farsça büyük bir dinî eserdir. *Şâh-ü Gedâ*, Türkçe'dir, bugün kaybolmuştur. Yukarıda anılan Farsça eserlerin çoğu, birçok defalar Türkçe'ye çevrilmiştir.

Fuzûlî'dan bir gazel-i musarrâ :

Benî candan usandırdî cefâdan yâr usanmaz mı
Felekler yandı âhımdan murâdım şem'i yanmaz mı
Kamû bîmârınâ cânân devây-î derd eder ihsân
Niçün kılmaz banâ dermân benî bîmâr sanmaz mı
Gamım pinhan tutardım ben dedîler «yâre kıl rûşen»
Desem ol bî-vefâ bilmem inânır mî inanmaz mı
Şeb-î hicran yanar cânım döker kan çeşm-i giryânım
Uyârır halkı efgaanım karâ bahtım uyanmaz mı
Gül-î ruhsârınâ karşû gözümden kanlı âkar sû
Habîbim fasl-ı güldür bû akar sûlar bulanmaz mı
Değildim ben sanâ mâil sen etdin aklımî zâil
Banâ tâ'n eyliyen gaafil senî görgeç utanmaz mı
Fuzûlî rind-i şeydâdır hemîşê halka rüsvâdır
Sorun kim «bû ne sevdâdır» bu sevdâdan/usanmaz mı

Bir müseddes'inin ilk 2 kıt'ası :

Menem ki kaafile-sâlâr-ı kârbân-ı gamem
Müsâfir-î reh-i sahrây-i mihnet-û elemem
Hakıyr bakma manâ kimseden sağınma kemem
Fakıyr-i pâdşeh-âsâ gedây-i muhteşemem
Sirişk taht-ı revandır manâ vü âh/alem
Cefâ vü cevr mülâzim belâ vü derd haşem

Ne mülk-ü mâl manâ verse çerh memnûnem
Ne mülk-ü mâlden âvâre kılsa mahzûnem
Eğerçi müflis-ü pest-û muhakkar-û dûnem
Demâdem öyle hayâl eylerem ki Kaarûn'em
Gönülde nakd-i vefâ genci liyk pinhânî
Gözüm hızâne-i lâ'l-û güher velî fânî

Su Kasîdesi denen na't'ın nesib beyitleri :

Saçma ey göz eşkden gönlümdekî odlaare su
Kim bu denlû dûtuşan odlaare kılmaz çâre su
Âb-gûndur günbed-î devvâr rengî bilmezem
Yâ muhît olmuş gözümden günbed-î devvâre su
Zevk-ı tîğından aceb yok olsa gönlüm çâk çâk
Kim mürûr îlen bırâkır rahneler dîvâre su
Sûya versin bâğban gülzârı zahmet çekmesin
Bir gül âçılmaz yüzün-tek verse bin gülzâre su
Okşadâbilmez gubârînî muharrir hattına
Hâme-tek bakmakdan insê gözlerînê kaare su
Â'rızın yâdiyle nem-nâk olsa müjgânım n'ola
Zâyi' olmaz gül temennâsiyle vermek hâre su
Gam günû etmê dil-î bîmârdan tîğın dirîğ
Hayrdır vermek karanlık gîcedê bîmâre su
İste peykânın gönül hecrinde şevkım sâkin et
Sûsuzam bir kez bu sahrâdâ menim-çün/âre su
Men lebin müştâkıyam zühhâd kevser tâlibi
Nîtekim mestê mey içmek hoş gelir hüşyâre su
Ravza-î kûyîne her dem durmayıp eyler güzâr
Â'şık olmuş gaalibâ ol serv-i hoş-reftâre su
Sû yolun ol kûyden toprağ olup dutsam gerek
Çün rakıybimdir dahî ol kûye koyman vâre su
Dest-bûsû ârzûsuylaa ger ölsem dôstlar
Kûze eylen toprağım sûnun anınlaa yâre su
Serv serkeşlik kılar kumrî niyâzından meğer
Dâmenin dûtâ ayâğînâ düşê yalvâre su
İçmek ister bülbülün kaanın meğer bir reng ile
Gül budâğînın mâzâcînâ girê kurtâre su
Tıynet-î pâkîni rûşen kılmış ehl-î â'leme
Iktidaâ kılmış tarîk-ıy Ahmed-î Muhtâr'e su

DİĞER EDEBÎ ÇEŞİTLER

XVI. asır Türk edebiyatı, şiir dışında kalan edebi çeşitlerde de pek büyük bir gelişme göstermiştir. Bu sırada Türk bilginleri, dini konulardaki eserlerini bile Arabca yazmak âdetinden vazgeçmişler, daha çok Türkçe yazmaya başlamışlardır. Bu sûretle XVII. asırda, bütün dünyada millî dillerin hâkimiyeti başlamış, Avrupa'da dinî-hukukî dil olarak Latince bırakıldığı gibi, Türkçe ve Farsça konuşulan Müslüman ülkelerinde de Arabca bırakılmıştır. Tabiî bu husus yüzde yüz bir şey değildir. Sonraki asırlarda da Batı'da Latince, Doğu'da Arabca yazan pek çok yazar çıkmıştır. Meselâ Kâtib Çelebî, XVII. asrın ortasında, en mühim eserini Arabca yazmış ve Kâtib Çelebi'nin bu muazzam eserini 7 büyük cilt hâlinde Alman Flügel, XIX. asrın ortalarında Almanca'ya veya diğer bir yaşıyan Batı diline değil, ölü ve konuşulmıyan bir kültür dili olan Latince'ye çevirmiştir (*Keşfü'z-Zunûn*'dan bahsediyorum).

Türk dilinin *Göktürk Kitabeleri* ve *Dîvânu Lugaati't-Türk*'den sonra 1.500 yıl içinde yazılmış en mühim eseri olan *Dede Korkut Kitabı*, II. Bâyezid

zamanında (1481 - 1512) yazı diline geçirilmiştir. 1.500 kelime kullanılarak yazılan bu anonim hikâye kitabı, nesir-şiir karışıktır. Şiirler, serbes nazım şeklindedir. Kullanılan lehçe Âzerî lehçesi olmakla berâber bu eser, bütün Türk âleminin müşterek malı derecesine yükselmiştir. *Dede Korkut*'tan 3 nazım parçasını alıyorum (kelimelerin telâffuzu, bugünki şekillerine uydurulmuştur) :

Beri gelgil başım bahtı evim tahtı
Evden çıkıp yorıyanda selvi boylum
Topuğunda sarmaşanda kara saçlım
Kurulu yaya benzer çatma kaşlım
Koşa bâdem sığmıyan dar ağızlım
Güz elmasına benzer al yanaklım
Kavunum vireğim düvleğim
Görür müsün neler oldu

*

Kara kıyma gözlerin çöngelmeseydi
«Ağam Beyrek» diyeydim ozan sana
Yüzünü kara saç örtmeseydi
«Ağam Beyrek» diyeydim ozan sana
Kunt kunt bileklerin olmasaydı
«Ağam Beyrek» diyeydim ozan sana
Apul apul yürüyüşünden
Aslan gibi duruşundan
Kanrıluban bakışından
Ağam Beyreğ'e benzetirim ozan seni
Sevindirdin yerindirme ozan meni

*

Yücelerden yücesin
Kimse bilmez nicesin
Görklü Tanrı
Nice câhiller seni gökde arar yerde ister
Sen hod mü'minler gönlündesin
Dâim duran Cebbâr Tanrı
Bâkıy kalan Settâr Tanrı
Menim cânım alır olsan sen algıl
Azrâil'e almağa komagıl

Türk edebî nesrinin şâhikası olan *Dede Korkut Kitâbı*, XVI. asrın ilk veya XV. asrın son yıllarında, yazı diline geçirilirken, gene bu asrın başlarında, 1530'dan az önce, Bâbur Şâh, Türkçe edebî nesrin yüksek kültür dilinde yazılmış en güzel örneğini, *Bâbur-Nâme* diye meşhur olan hâtıralarında vermiştir. Çağatay lehçesi ile yazılan bu eserden, bir çok yerde bahsettim.

XVII. Asır Türk Şiiri : Umumî Manzara

Osmanlı lehçesinde yazılan klâsik Türk şiiri, XVII. asırda fevkalâde gelişti. Teknik bakımdan, bu asrın üçüncü çeyreğinde en yüksek seviyesini buldu ve asrın sonlarından itibaren bu seviyeyi kaybetmiye başladı. Bu sırada, pek çok birinci sınıf şâir yetişti. En büyükleri Nef'î'dir. Bâkî ile Nedîm arasında yetişen Türk şâirlerinin en büyüğüdür. Türk şiirinin de kaside ve hicviye tarzında yetiştirdiği en büyük dehadır. Gazelleri ve *Farsça Dîvân*'ındaki şiirleri de çok güzeldir. Farsça'yı en iyi kullanan Osmanlı şâirlerindendir. Gazelde Şeyhulislâm Yahyâ asrın ilk yarısına hâkimdir. Henüz delikanlı yaşta ölen ve bir «hârika çocuk» olan Fehîm, gazelleri başta olmak üzere, kasîde, rubâî ve diğer tarzlarda büyük başarı göstermiştir. Fehîm gibi dil mükemmelliği, teknik kusursuzluk ve ifâde inceliğinin büyük üstadları, Nâilî ve Edirne Mevlevî-hânesi şeyhi Neşâtî'dir. Fehîm ve Nâilî'nin, Nâmık Kemal başta olmak üzere Tanzimat şâirleri üzerindeki tesirleri bile pek derin olmuştur. Neşâtî'ye gelince, Yahyâ Kemal'in bile onun bir gazeline mısralar ekliyerek şiir yazması, üstün değerini gösterir. Başta gazel olmak üzere şiirin hemen her çeşidini deniyen Nâbî, XVIII. asra erişmiş büyük bir üstattır. Nihayet asrın ilk yarısında, Nev'î gibi çok büyük bir şâirin oğlu olan Atâyî, mesnevî şeklindeki manzum romanları ve edebiyat târihçiliği ile büyük ün yapmıştır.

Asrın bilhassa gazel vâdisinde yetişen diğer büyük üstatları Vecdî, Şeyhulislâm Bahâyî, Sadrâzam Râmî Paşa, Cevrî, Fasîh'tir. Hâletî rübâîleri, Nâdirî, *Mî'râcîye*'si, Kaf-zâde Fâizî mesnevîleri, Riyâzî gazelleri ve *Tezkiretu'ş-Şu'arâ*'sı ile ün yapmışlardır. XVIII. asra erişen Bosnalı Sâbit, mahallî tabirlerle dolu gazelleriyle üstat sayılmıştır. Diğer üstatlar arasında Sabrî, Rızâyî, Mezâkî, Ismetî, Sabûhî, Âlî, Mantıkî, Tıflî, Nedîm (-i Kadîm), manzum tezkiresiyle ün yapan Güftî anılabilir. XVII. asır Osmanlı şâirlerinin isimleri ve eserlerini bildiklerimizin sayısı, binlere vâsıl olmaktadır.

Fehîm'in, Neşâtî'nin, Râmî'nin, Bahâyî'nin, Sabûhî'nin dîvanları Sâdeddin Nüzhet Ergun, Yahyâ'nınki İbnülemin Mahmud Kemal İnal tarafından mükemmel şekilde yayınlanmıştır (sonuncusu Arab harfleri ile). Diğer şâirlerin bir kısmının dîvanları basılmışsa da, hepsi eksik ve kusurludur.

Tasavvufî Türk şiirinde bilhassa aynı zamanda bestekâr olan Şeyh Aziz Mahmud Hüdâyî ile Niyâzî parlamış ve bu alanda daha yüzlerce şâir yetişmiştir. Niyâzî, Halvetîye'nin Mısrîye şubesinin kurucusudur.

Halk şiirinde Âşık Ömer ve Gevherî birinci derecede şöhret yapmışlardır. Her ikisi, bilhassa ilki, derin şekilde klâsik edebiyatın tesirindedirler. Kayıkçı Kul Mustafa, Kuloğlu gibi daha birçok değerli halk (saz) şâiri de yetişmiştir. Klâsik şiirin tesirinin duyulmadığı büyük halk şâiri, Karacaoğlan'dır.

Bu yüzyılda İran ve Kafkasya'da Âzerî, Türkistan'da Çağatay lehçeleriyle Türkçe şiir, geçen asra nazaran bir alçalma göstermekle berâber, parlamıya devam etmiştir. Hindistan'da Çağatay Türkçesi, Farsça'dan ve yeni teşekkül eden Hindçe'nin Ordû lehçesinden büyük darbeler yemiştir ve silinmek üzeredir. Dîğer Türk lehçeleri, Osmanlı, Çağatay ve Âzerî lehçeleri ile mukayese edilebilecek şahsiyetler yetiştirememişler, tesirleri mahallî kalmıştır. Farsça söyliyen İranlı şâirler de, Osmanlı şâirlerinin Farsça şiir

yazmaları kabilinden, Âzerî lehçesi ile pek çok Türkçe şiir vücuda getirmişlerdir. Kırım sahasında bu asırda Osmanlı lehçesi, edebi dil olarak hâkimdir. Kırım han ve prensleri içinde pek çok şâir yetişmiştir. Türkçe'nin Balkanlar'da ve Macaristan'daki durumu da en parlak seviyeye erişmiştir. Türkçe şiir yazan Macar ve Sırp şâirleri görülmüştür. XVII. asır, Türk'lüğün sonuncu büyük asrı olmuş, XVIII. asırda felâketli gerileme ve inhitat başlamış, Avrupalılar her sahada ileri gitmiş ve üstünlük elde etmişlerdir.

Nef'î'nin IV. Murad için yazdığı musarrâ *Kasîde-i Bahârîye :*

Esdî nesîm-î nev-bahâr âçıldı güller subh-dem
Açsın bizim dê gönlümüz sâkıy meded sun câm-ı Cem
Erdî yinê ördîbehişt oldû havâ anber-sirişt
Â'lem behişt-ender-behişt her kûşe bir bâğ-î İrem
Gül devri ıyş eyyâmıdır zevk-uu safâ hengâmıdır
Â'şıkların bayrâmıdır bû mevsim-î ferhunde-dem
Dönsün yinê peymâneler olsun tehî humhâneler
Raks eylesin mestâneler mutrıblar etdikcê negam
Bû demde kim şâm-û seher meyhâne bâğâ reşk eder
Mest olsa dilber sevse ger mâ'zûrdur şeyhu'l-harem
Yâ n'eylesin bî-çâreler âlüfteler âvâreler
Sâgar sunâ meh-pâreler nûş etmemek/ôlur sitem
Yâr ôla câm-î Cem ola böylê dem-î hurrem ola
Â'rif odur bû dem/ola ıyş-û tarablaa muğtenem
Zevkıı o rind eyler tamâm kim tûta mest-û şâdkâm
Bir elde câm-î lâle-fâm bir elde zülf-î ham-be-ham
Lutf eyle sâkıy nâzı ko mey sun ki kalmaz böyle bu
Dolsun sürâhî vû sebû boş durmasın peymâne hem
Her nev-resîdê şâh-ı gül almış elînê câm-ı mül
Lutf et açıl sen dâhi gül/ey serv-kadd-û gonca-fem
«Bû dürd-ü bû sâfî» demê dönsün piyâlê gam yeme
Kaanûn-ı devr-î dâimê uy sen de mey sun dem-be-dem
Meydir mihekk-î â'şıkaan âşûb-i dil-ârâm-ı cân
Sermâye-î pîr-î mugaan pîrâye-î bezm-î sanem
Mey â'kılî irşâd eder â'şıklarî dil-şâd eder
Seylê verir berbâd eder dillerde koymaz gerd-i gam
Mey/âteş-î seyyâledir mînâ kadehlê lâledir
Yâ gonca-î pür-jâledir açmış nesîm-î subh-dem
Sâkıy meded mey sun bizê câm-î Cem-û Key sun bize
Rıtl-î peyâpey sun bizê gitsin gönüllerden elem
Biz/âşık-ıı âzâdeyiz/ammâ esîr-î bâdeyiz
Âlüfteyiz dil-dâdeyiz bizden dirîğ etmê kerem
Bir câm sun Allaah içün bir kâse dê ol mâh içün
Tâ medh-i Şâhenşâh içün âlam elê levh-û kalem

Ol âftâb-î saltanat ol şehsüvâr-î memleket
Cem-bezm-ü Hâtem-mekrümet memdûh-i esnâf-î ümem
Eblak-süvâr-î rûzgâr âşûb-i Rûm-û Zengibâr
Leşker-şikâr-î kâmkâr Behrâm-ı Efrîdûn-alem
Pîrâye-î mülk-û milel sermâye-î dîn-û düvel
K'olmuş nasîbî tâ ezel tâc-î Ferîdun taht-ı Cem
Hâkaan-ı Osmânî-neseb kim münderic zâtında heb
İslâm-ı Fârûk-û Areb ıkbâl-i Pervîz-î Acem

Sultan Murâd-î kâmrân efser-dih-û kişver-sitân
Hem pâdşeh hem kahramân sâhib-kırân-î Cem-haşem
Şâhenşeh-î ferhunde-baht ârâyiş-î deyhim vü taht
Bahtî kavî ıkbâlî saht İskender-î Yûsuf-şiyem
Şâh-î cihân-ârâ mıdır mâh-î zemin-pîrâ mıdır
Behrâm-ı bî-pervâ mıdır yâ âftâb-î pür-kerem
Şâhâne-meşreb Cem gibi sâhib-kıran Rüstem gibi
Hem Î'si-î Meryem gibi ehl-î dil-û ferhunde-dem
Dünyâ vü mâfîhâ nedir Cennet olursâ yâ nedir
Lutf eylemek zîrâ nedir yânında bir nakd-û selem
Cümlê hünerden bâ-nasîb sırrî aceb sun'-î garîb
Meclisde şûh-î dil-firîb ceng êdicek şîr-i ecem
Gâhî ki ol şîr-î yele hışm île tiğ âlır ele
Olur cihan pür-zelzele basdıkca meydânâ kadem
Ol dem ki kasd-î ceng eder sahrâlarî gül-reng eder
Dünyâyı hasmâ teng eder ôlursa Sâm-û Küstehem
Sürdükce hasmâ yektenê bakmaz silâh-û cevşene
Yer kalmaz aslaa düşmenê illâ beyâbân-î adem
Ey Husrev-î â'lî-nijâd v'ey dâver-î pâk-î'tikaad
Ey şâh-ı sâhib-adl-ü dâd ey pâdşâh-î muhterem
Sen bir şeh-î zî-şânsın şâhenşeh-î devrânsın
Yâ'nî ki sen hâkaansın devrinde ben Hâkaani'yem

Ben gerçi bir bî-hâsılım şâgird-i ders-î müşkilim
Hem-mekteb-î ehl-î dilim halk olmadan levh-û kalem
Sözdê nazîr olmaz banâ ger/olsa â'lem bir yana
Pür-tumturâk-uu hoş-edâ nê Hâfız'ım nê Muhteşem
Hâkaani'yim ben Muhteşem yânımda serheng-î haşem
Hâfız olur leb-beste-dem hâmem edincê zîr-ü bem
Nef'î yeter dâ'vâyı ko dünyâ ilê gavgaayı ko
Eflâke istiğnâyı ko hâkê yüzün sür lâ-cerem

Kaldır elin eylê du'â buldû kasîden intihâ
Şimdî du'â etmek sanâ hem müstehabdır hem/ehem
Nîcê kasîdê bir kitâb mecmû'a-î pür-intihâb
Her nüktesî faslü'l-hıtâb her beyti bir genc-î hikem
Tâ kim cihan mâ'mûr ola gâh emn-u geh pür-şûr ola
Ikbal ilê mesrûr ola ol Husrev-î vâlâ-himem

Nef'î'nin dilinden ve kaleminden usanan Sadrâzam Gürcü Mehmed Paşa'nın şâiri katlettirmek istemesi üzerine Nef'î'nin sadrâzama yazdığı hicviye'nin ilk beyitleri :

Gürci hınzîri a samsûn-i mu'azzem a köpek
Nerdesin nerde nigeh-bâni-i â'lem/a köpek
Vây ol devlete kim ôla mürebbîst anın
Bir senin gibi cehl-i mücessem a köpek
Ne günê kaldî meded Devlet-i Âl-î Osmân
Hey yazık hey ne musîbet bu ne mâtem/a köpek
Ne ihânetdir o sadrâ bu zamandâ andan
Olmıyâ sâhibi bir âsaf-ı ekrem a köpek

Pâymâl eylediniz saltanatın ırzını hep
Yok yerê oldu telef/ol kadar âdem/a köpek
Sen kadar düşmen-i devlet mi olur ey hınzîr
Ne durur saltanatın sâhibi bilmem a köpek
Addolunsâ eğer esbâb-ı nizâm-î devlet
Seni katl eylemedir cümleden akdem/a köpek
Ehl-i dil düşmeni din yoksulu bir mel'unsun
Öldürürlerse eğer can be-Cehennem a köpek
Sende İslâm eserî olsa eğer zerre kadar
Eylemezdin/Alaman-zâde'yi hem-dem/a köpek
Bu kadar cürm ile sen sağ olasın dâ yine ben
Vâcibü'l-katl olam ey bahtek-i azlem/a köpek
Hele bû hükme gâvur kaadısı olmaz râzî
Nerde kaldî ki Müselmân-ı müsellem a köpek
Seni hicvetmek ilê katle neden/istihkaak
Sen nesin bilsem eyâ kâfir-i mübhem/a köpek
Sana şetm eylemek ôlursa eğer katle sebeb
Katl-i â'm eyle hemen durma demâdem a köpek

Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'den 3 gazel :

Nîce demlerdir ki dil-tengiz mükedder hâlimiz
Bir tebessüm kıl açılsın gonca-î ıkbâlimiz
«Nâr-ı gamlaa pûte-î aşk içre kaal olduk» deriz
Hâl müşkildir eğer uymazsa hâlê kaalimiz
Şöyle eyler lutfu kim âdem hicâbından erir
Akmasın mî sû gibî yârê dil-î meyyâlimiz
Pâk-meşreb â'şıkın mâfi'z-zamîrî bellidir
Sû gibî sâfî-diliz derd-î kederden sâlimiz
Çıkmaz oldû nâlemiz dê zâ'f ilê Yahyâ aceb
Ol şeh-î hûbâna kim/arz eyliyê ahvâlimiz

Aşka kaabil dil mi yok şehr içre yâ dilber mi yok
Mest yok meclisde bilmem mey mi yok sâgar mi yok
Gonca-diller âçılıp hâtır niçün şâd olmıya
Bâğdâ güller mi yok gülşende bülbüller mi yok
Görmeyiz bir dil ki tûtî gîbi güftâr eyliye
Söyletir mî yok cihandâ bilmezim söyler mi yok
Sengden dil kem mi yâ seng-î siyâhî lâ'l eder
Âftâb-î feyz-bahşây-î bülend-ahter mi yok
Niçün ebkâr-î ma'ânî beslemez erbâb-ı nazm
Yoksa Yahyâ gîbi üstâd-î suhan-perver mi yok

Hemîşe merdüm-i çeşmim izâr-ı yâra bakar
Gözüm o pencereden sahn-ı lâle-zâra bakar
Zaman gelir yine zerrin kadeh alır eline
Çemende nerkis-i şehlâ hemen bahâra bakar
Nesîm-i lutfunadır intizârı fülk-i dilin
Çok oldu sâhil-i mihnetde rûzgâra bakar

Senî gelir işitip bâğa yâsemen cânâ
Çıkıp o şevk ıle dîvâr-ı reh-güzâra bakar
Ne î'tibâr bu evzâ'a merd olan Yahyâ
Ne zilletê nazar eyler ne î'tibâra bakar

Nâilî'den 3 gazel :

Oldu eşkim gülşen-ârây-î heves-cûlar gibi
Akdı gönlüm bir nihâl-î işveyê sûlar gibi
Turfa Mecnûn'um ki peyderpey hayâl-î çeşm-i yâr
Dôlanır etrâfımî sergeşte âhûlar gibi
Hep siyeh-pûş oldular kasd-î şeb-î hûn-î dile
Girdiler müjgânların bir renge câdûlar gibi
Bir nihâl-î âhdır kaddin hevâsiylê gönül
Sahn-ı gülşendê hırâman serv-i dil-cûlar gibi
Âb-u tâb-î tal'at-î ebkâr-ı nazm-î Nâilî
Tâ'n eder âyîne-î hurşîde meh-rûlar gibi

Nâyın ki çıkar zemzeme sûrâhlarından
Bülbüller öter sanki gülün şâhlarından
Bezm-î edebin bâna mu'âşirleri yeğdir
Bî-rûy-i riyâ savma'a küstâhlarından
Hâl-î ni'am-î feyzden âgende-şikemdir
Mestâne hevâ meykede tabbâhlarından
Huld içre şehîdân-ı mahabbet ser-i kûyin
Seyr etmiye revzenler açar kâhlarından
Te'sîri yürekler deler ey Nâili-î zâr
Nâyın ki çıkar zemzeme sûrâhlarından

Gül hâra düşdü sîne-figâr oldu andelîb
Bir hâra bakdı bir güle zâr oldu andelîb
Şeh-nâme-hanlık eyledi Key-Husrev-î güle
Destan-serây-ı sebz-i bahâr oldu andelîb
Feryâda başladî yine her bîri hârdan
Dîvan-serây-ı gülde hezâr oldu andelîb
Gül gördü pâre-pâre ciğer gonca gark-ı hûn
Memnûn-ı zahm-ı hançer-i hâr oldu andelîb
Ey Nâilî vedâ'-ı gül-î bâğ-u râğ edip
Mehcûr-i yâr-u dâr-u diyâr oldu andelîb

Fehîm'den 3 gazel :

Bir hayât içün kazâ bilmem ne nâz eyler bana
Ben şehîd-î gamzeyim Î'sâ niyâz eyler bana
Bî-tekellüf mahrem-î halvet-serây-î gamzeyim
Çeşm-i şûh-î dilberân ifşây-ı râz eyler bana
İstemez kâlây-ı hüsnû ôla tâfâc-î niyâz
Perde-î çeşmim anın-çün nîm-bâz eyler bana

Seng-i mi'yâr-î cünûnum ben ki savvâf-î hıred
Feyz-i temyîzimle arz-î imtiyâz eyler bana
Şâh-ı istiğnâ-sipâhım ben Fehîmâ çerh-ı dûn
Havf ilê bin türlü vaz'-î dil-nevâz eyler bana

★

Gonca-î âteş-nesîmiz âb düşmendir bize
Bülbül-î pervâne-tab'ız şû'le gülşendir bize
Andelîb-î bâğ-ı tecrîdiz bu fânî gülşenin
Gülleri hurşîd olursâ hâr dâmendir bize
Â'şık-ıı nâdîde-ıyşız meclis-ârây-î gamız
Nağme-î mâtem peyâpey sûr-i şîvendir bize
Biz helâk-î gamze-î çeşm-î bütânız tâ ezel
Zahm-ı şemşîr-î belâ ârâyiş-î tendir bize
Sâf-cevher rûh-ı pâk-î â'lem-î aşkız Fehîm
Kaalib-î hurşîd-i â'lem-tâb meskendir bize

★

Şû'leyim tâb n'iydüğün bilmem
Lücceyim âb n'iydüğün bilmem
Tâ ki âyîne-î heyûlâyım
Sûret-î hâb n'iydüğün bilmem
Sürme-î çeşm-i bahtım oldu harâb
Nûr-ı mehtâb n'iydüğün bilmem
Rind-i dîvâneyim ne küfr ne dîn
Selb-u îcâb n'iydüğün bilmem
Nâhudây-î yem-î belâ-mevcim
Bîm-i girdâb n'iydüğün bilmem
Mest-i aşkım Fehîm-i küstâhım
Resm-ü âdâb n'iydüğün bilmem

Neşâtî'den 2 gazel :

Şevkız ki dem-î bülbül-i şeydâda nihânız
Hûnuz ki dil-î gonca-i hamrâda nihânız
Bû cism-i nizâr üzre döküp jâle-i eşki
Çün rişte-i can gevher-i mâ'nâda nihânız
Olsak n'ola bî-nâm-u nişan şöhre-i â'lem
Biz dil gibi bir turfa mu'ammâda nihânız
Mahrem yine her hâlimizê bâd-ı sabâdır
Dâim şiken-î zülf-i dil-ârâda nihânız
Hem gül gibi rengîni-i râ'nâ ile zâhir
Hem neş'e gibî hâlet-i sahbâda nihânız
Geh hâme gibî şehre-tırâz-î gam-ı aşkız
Geh nâle gibî hâme-i şekvâda nihânız
Etdik o kadar ref'-i ta'ayyün ki Neşâtî
Âyîne-i pür-tâb-ı mücellâda nihânız

★

Gitdin ammâ ki kodun hasret ilê cânı bile
İstemem sensiz olan sohbet-i yârânı bile

Devr-i meclis bana girdâb-ı belâdır sensiz
Mey-i zehrâb-ı sitem sâgar-ı gerdânı bile
Bâğa sensiz varamam çeşmime âteş görünür
Gül-i handânı değil serv-i hırâmânı bile
Sîneden derd ile bir âh edeyim kim dönsün
Aksinê çerh-ı felek mihr-i dırahşânı bile
Hâr-ı firkatle Neşâtî-i hazînin vâ-hayf
Dâmen-î ülfeti çâk oldu girîbânı bile

Nâbî'den 2 gazel :

Yâre varsın peyk-i nâlem âh-ü zârım söylesin
Âb-ı çeşm-î girye-î bî-ihtiyârım söylesin
Çâk-çâk-î sîne versin mevce-î gamdan haber
Zahm-ı hun-pâş-î derûnum/inkisârım söylesin
Gonca-gülsün gül açılsın cûy feryâd eylesin
Sen dur ey bülbül biraz gülşende yârım söylesin
Ârzûy-î vasl ilê şeb-zindedâr olduklarım
Girye-î hasretle çeşm-î intizârım söylesin
Bende yok kudret edâyâ harf-ı şevkıı Nâbiyâ
Hâme-î rengin-sarîr-î bî-karârım söylesin

Bâğ-ı dehrin hem hazânın hem bahârın görmüşüz
Biz neşâtın dâ gamın dâ rûzgârın görmüşüz
Çok da mağrûr olma kim meyhâne-î ıkbâlde
Biz hezâran mest-i mağrûrun humârın görmüşüz
Tôp-i âh-î inkisârâ pâydâr olmaz yine
Kişver-î câhın nicê sengin hisârın görmüşüz
Bir hurûşuylaa eder bin hâne-î ıkbâli pest
Ehl-i derdin seyl-i eşk-î inkısârın görmüşüz
Bir hadeng-î can-güdâz-î âhdır sermâyesi
Biz bu meydânın nicê çâpük-süvârın görmüşüz
Birgün eyler dest-bestê pây-gâhî cây-gâh
Bî-aded mağrûr-ı sadrın î'tibârın görmüşüz
Kâse-î deryûzeyê tebdîl olur câm-î murâd
Biz bu bezmin Nâbiyâ çok bâde-hârın görmüşüz

Atâyi'nin *Sâkıy-Nâme*'sinden birkaç beyit :

Getir sâkıyâ sâgar-î işreti
Hebâ etme gafletle bir sâ'ati
Bulunmazsa âvâze-î ney sana
Münebbih yeter kulkul-î mey sana
Hanî sâkıyâ ol mülevven gülâb
Sudâ'-î humâr île hâlim harâb
Dökê sâça kullan mey-î ahmeri
Değil çünki ey gonca alnın teri
Hanî sâkıyâ ol nebâtî şerâb
Ki kand-î nebât eyler andan hicâb

Meğer Hızr'ın âb-î hayâtîdır ol
Ki her cisme rûh-i nebâtîdir ol
Hanî sâkıyâ şîşelerlê nebîd
Revân eyle mânend-i hûn-î şehîd
Edip anda aks-î izârın zuhûr
Görenler desin «indi üstûne nûr»

Nâdirî'nin bir müseddes'inin ilk kıt'ası

Meded meded gam-ı hicrân ilê dil-efgârım
Belây-ı hasret ilê günc-i gamda bîmârım
Eğerçi aklı koyup aşk-ı yâr ilê zârım
Veliyk dağdağa-î aşkdan da bîzârım
Ne aşka hayr eder oldum ne akl ilê yârım
Ne kârı bâşa çıkardım ne belli bî-kârım

Şeyhulislâm Bahâyî Efendi'den bir gazel :

Dağıtdın hâb-ı nâz-î yâri ey feryâd n'eylersin
Edip fitneyle dünyâyî harâb-âbâd n'eylersin
Dil-î mecrûhumâ ruhm eyle kalsın dâm-ı zülfünde
Şirkestê-bâl olan mürguu edip âzâd n'eylersin
Edersin gerçi her derdê tabîbim bir devâ ammâ
Cünûn-î ehl-i aşk ôlunca mâder-zâd n'eylersin
Varıp giysûy-i yârî öyle bîrîbîrinê katdın
Yinê bir fitne tahrîk eyledin ey bâd n'eylersin
Şehîd-î aşk-ı tîğ-î yârdır ser-cümle-î â'lem
Vurup şemşîre dest ey gamze-î cellâd n'eylersin
Güzel tasvîr edersin hatt-u hâl-î dilberî ammâ
Füsûn-î fitneyê geldikde ey Bihzâd n'eylersin
Bahâyî-veş değilsin kaabil-î feyz-î safâ sen de
Tekellüf ber-taraf/ey hâtır-î nâ-şâd n'eylersin

Sadrâzam Râmî Paşa'dan bir gazel :

Hayâl-î lâ[illegible]ıbın câm-ı çeşm-î terde kalmışdır
Humâr-î b[illegible] nûşânûş-i vaslın serde kalmışdır
Değildir be[illegible] ser-germi-î fikr-î nigâhınla
O bîhûş-î [illegible]tdir düşüp bir yerde kalmışdır
Mükedderdir serâser meşreb-î eczây-ı â'lem hep
Safây-î hâtır ançak bâdedê sergerde kalmışdır
Bu remzî halle bir müşkil-şinâs-î cûd gelmez mi
Kerem bir [illegible]ı bî-mâ'nâ gibî dillerde kalmışdır
Mücevher [illegible] kimseyê sûd etmez ey Râmî
Nicê bâ[illegible]ının çeşmi ol efserde kalmışdır

Vecdî'den [illegible] gazel :

Benimdir nevbet-î feryâd bülbüller hamûş olsun
Figaanım ehl-i aşkaa mâye-î cûş-û hurûş olsun

Dirîğ etmê dil-î mehcûrdan câm-î mey-î lâ'lin
Yeter çekdî humâr-î gam biraz dâ bâde-nûş olsun
Gelip menşûr-i hat men'eyledî uşşâkı lâ'linden
Yasağ oldû şerâbâ hâtır-î zühhâd hûş olsun
Dil-î uşşâk saf saf muntazırdır nakd-i can ber-kef
Nihâl-î kadd-i mevzûnun yinê cilvê-fürûş olsun
Banâ tâ'n etdiğî bir bir gelir hep yâdınâ Vecdî
Benim gîbî helê Râmî de derd-î aşka dûş olsun

Sâbit'ten bir gazel :

Âlıp âguuş-î merâmâ yâri râm etmek de güç
Yârsiz/azm-î temennây-î merâm etmek de güç
Pâye-î husrân ilê nâ-kâmlık emr-î asîr
Mâye-î irfân ilê tahsîl-i kâm etmek de güç
Şübhesiz nan-pâre-î huşkê kanâ'at mümtenî'
Ârzûy-î nefs ilê meyl-î harâm etmek de güç
Gerçi kim evzâ'ınâ sabr eylemek düşvârdır
Kâm içün gerdûna ammâ iltiyâm etmek de güç
Sâbitâ dil-dâde çok olmuş ammâ n'eylesin
Cümlenin itmâm-ı kârın iltizâm etmek de güç

Cevri'den bir gazel :

Mest oldu yinê gönlüm sahbây-ı mahabbetle
Âşüfte-dimâğ oldum sevdây-ı mahabbetle
Gâh arbede-î dilber gâh üştülüm-î ağyâr
Bilmem ne olur hâlim gavgaay-ı mahabbetle
Aldanmasa olmaz dil ol âfete zîrâ kim
Hem-hâl görür çeşmin rüsvây-ı mahabbetle
Âdem nice meyl etmez ol gamzeye kim olmuş
Her işvesi perverdê mâ'nây-ı mahabbetle
Cevrî nigeh-î yârê can vermede bî-bâk ol
İsbât-ı vücûd eylê dâ'vây-ı mahabbetle

Hâleti'den 3 rubâî :

Kâr-î dilimî hemîşe âh et Yârab
Bî-âh geçen demim tebâh et Yârab
Oldû bana gam sırât-ı bârîk-ü dırâz
Pâlağz-ı ümîdden nigâh et Yârab

★

Şevkınle derûn-i hâtırım rûşen olur
Andıkca ruhın fezây-ı dil gülşen olur
Bâd-î seherî getirse bûy-ı zülfün
Kâşâne-i rûh ser-be-ser revzen olur

★

Ol dem ki tecellîyât-ı aşk etdi zuhûr
Kıldî dil-i bî-sükûnu fevvâre-i nûr
Ol âteş-i aşka düşmüşümdür ben kim
Bir lem'asınâ tahammül edemez bin Tûr

Kaf-zâde Fâizî'den bir gazel :

Eğerçi hırmen-i uşşâka nâz âteşdir
Metâ'-ı nâza da ammâ niyâz âteşdir
Nesîm-i ruhsata aldanma kûy-i dilberde
Sakın sakın ki hevây-î dırâz âteşdir
Ne Kûhken uyar ey dil bunâ ne hod Mecnûn
Reh-î fenâda neşîb-û firâz âteşdir
Ya şû'le-hıyz olur elbette yâ şerer-engîz
Olur mu hîç nihan dilde râz âteşdir
Hevâyı Fâiziyâ aşka êdegör mağlûb
Hakıykat âb-ı hayât-û mecâz âteşdir

Riyâzî'nin bir kasîde'sinin ilk beyitleri :

Zamân-î ıyş-u şâdîdir dem-î ıkbâl-i devrandır
Felek hep etdiğî evzâ'a şimdî pek peşimandır
Yinê bir rûz-i bâzâr-î safâ vû zevk-u şâdîdir
Yinê her kûşe cem'îyet-geh-î bezm-î harîfandır
Gül-û bülbül yinê bîrîbiriylê etdiler peymân
Çenâr-û serv-i gülşen el elê vermiş hırâmandır
Nicê âşüfte vû zâr etmesin bülbüllerî gonca
Ki her bir handesî bin perde-î nâz içre pinhandır

Fasîh'ten bir rubâî :

Her bâr ki zâir-î kilîsâ olurum
Sen mâhı görüp vâlih-u şeydâ olurum
Ben sûret-i bî-câna dahî meyl eyle
Âguuşum açıp ben de çelîpâ olurum

Bu asır tekke edebiyatından örnek olarak Niyâzî-i Mısrî'nin bir ilâhî'sinin ilk kıt'asını veriyoruz :

Bahr içinde katreyim
Bahr olur hayrân bana
Ferş içinde zerreyim
Arş olur seyrân bana

Halk şiirinden örnek olarak da Karacaoğlan'ın bir koşma ve bir semâî'sinin ilk kıt'alarını veriyoruz :

Ala gözlerini sevdiğim dilber
Göster cemâlini görmiye geldim
Şeftâlini derde dermân dediler
Gerçek mi sevdiğim sormıya geldim

★

Ala gözlü benli dilber
Koma beni el yerine
Altın kemer olayım
Dola beni bel yerine

Türk Şiirinin Hususiyetleri

Hiç bir şiir tercüme edilemez. Yalnız o dile mahsustur. Zîrâ şiir, kelime, hece ve seslerin âhengi mes'elesidir. Mânâ mes'elesi değildir. «Bir İngiliz şâiri Nedîm'inkine benzer bir şiir yazsa, Nedîm'in dilinin sihir ve musikisini ve onun elde ettiği berrak nefaseti elde edip edemiyeceği üzerinde şüpheliyim» (Gibb, IV, 38).

Türk şâirlerinin Arab, bilhassa İran şiirine olan vukufları eşsizdir. Batı şâirleri içinde bu derecede Latin ve Yunan şiirini tanıyanlar azdır.

Bir şâirin diğer şâirler hakkında ileri süreceği fikirlerin kabûlü çok tehlikelidir ama, herhalde Yahyâ Kemal gibi bir şâirin Türk şiirinin hususiyetleri hakkındaki fikirleri, gene de çok ilgi çekicidir *(Edebiyyâta Dâir,* 37, 52-4, 57, 58, 292) :

«Türk edebiyatı fikirden yana fakirdir, bu nakıysayı itiraf ederiz. Fakat hiç bir millet, Fuzûlî ve Nedîm ayarında iki büyük lirik şâir gösteremez...

«Türk şâiri, bütün öteki san'atlara bağlıydı : Dîvânını yazıp bitirdikten sonra hattata veriyordu. Hattat, o dîvândan tâlik hattın son kıvraklığıyle bir san'at eseri daha yaratıyordu. Mücellid deriden, sahtiyandan temasın bir hazzına daha misal gösteriyordu. Müzehhib, gözleri arabkârî çizginin oyunlarıyle, zevkıyle bir daha kamaştırıyordu.

«Şâirin dîvânındaki şarkıları bestekâr birer makamdan besteliyor, Boğaziçi yalılarını, Rumeli ve Anadolu'nun konaklarını neş'eden, hüzünden mest ediyordu. Gazellerini hânende, Kâğıthâne'nin ve Osmanlı ülkesinin Budin'den Mısır'a kadar semâsında yükseltiyordu. Nâtlerini nât-hân mevlidlerde okurken, bütün bir ümmet zevkınden «Allah» ve «yâ Muhammed» nidâsıyle, kubbeleri inletiyordu.

«Şâire, mimar camilerinin, mescidlerinin, saraylarının, hanlarının, medreselerinin, çeşmelerinin, şadırvanlarının cebhelerinde bir yer ayırıyordu. Taşçı, kitâbe taşını kesiyor, hattat kitâbeyi yazıyor, hakkâk oyuyordu.

«Şâir, millî hayâtın şâhidi mevkıinde idi. Pâdişahtan serdâra kadar bütün şahsiyetleri o yaşatıyordu. Nef'î diyor ki : Sultan Süleymân'ın nâmını haşredek yaşatan Bâkî'nin sözündeki âb-ı hayattır. Naîmâ ise, İbşir Paşa'yı bütün bayağılığıyle tasvîr ettikten sonra, hakkında hiç bir kasîde yazılmadığını, mühim bir fârika olarak kaydediyor.

«Hâsılı şâir, bütün san'atlara, bütün hayata böyle bağlarla bağlı ve o cemiyetin timsali idi. Şâirin âletleri, usulleri, lisanı, zev-

kı birdi ve her yerde aynı seviyyeye hitâb ediyordu. Tesalya Yenişehri'ndeki şâirin gazelini Diyarbekir konaklarında, Urfalı şâirin kasîdesini Bosnasaray konaklarında okuyor, anlıyor, coşuyorlardı. Havâs tabakasının şiiri böyle olduğu gibi, halk tabakasının da böyleydi. Anadolu âşıkları Rumeli'ni, Rumeli âşıkları Anadolu'yu sazlarıyle şehir şehir, çarşı çarşı dolaşıyor, o kadar geniş bir ülkede ruhları destanlarla, koşmalarla, semâîlerle biribirine bağlıyorlardı...

«Son nesil yeni bir hevese kapılıyor : Sâf tabiate dönüş, halkın samimi lehçesini, şiirini söylediği sazı, döktüğü kalıpları, zevkini almak, bu derde dermandır sanıyor. Hastalar sâf havaya, sıhhate teşne oldukları gibi, bir edebiyatın son nesli de ibtidâî devrin safvetine, masallarına, koşmalarına meftûn olur. Edebiyatının ruhu çekilmiş kaç millet son zamanlarda bu hevese kapıldı, hattâ biz sona kaldık. Onların tecrübesi bizde de aynı neticeyi verdi...

«Eski Türkler'in bir mânevî hayatı varken bir edebiyatı vardı. Yeni Türkler'in ancak mânevî hayatı olursa edebiyatı olur (1921).

«Bütün çağdaş şâirlerimiz bir araya gelseler, Dîvân şâirlerinin karşısında birer çocuk gibi kalırlar» (1946).

Bu sûretle en büyük şâirimizin Türk şiiri hakkındaki fikirlerini öğrendikten sonra, bir de en büyük edebiyat tarihçimizi dinliyelim (Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, T.T.K., 288, 290, 292, 295) :

«XVI. asırda Anadolu Türkçesi, büyük bir imparatorluğun ilim ve san'at lisanı olmak haysıyyetiyle —o sırada artık büyük simalar yetiştirmekte pek hasîs olan— Arab ve Acem hars ve lisanları ile rekabete, hem de cidden taklit ve temsile çalışan şâirlerimiz, bu devirde bu hususta en çok muvaffakıyet göstermişler, âhenk ve edâ bakımından Acem örneklerinden hiç bir suretle aşağı kalmıyan eserler vücûde getirmişlerdir. İşte bu sûretle, Acem Klasisizmi'nin yanında bir de Türk Klasisizmi meydana gelmiş oluyordu. Aralarında mevcut bir çok kuvvetli iştirak noktalarına rağmen, bu iki san'atın büsbütün ayrı hususiyetleri de yok sayılamaz. Sathî görüşlü bazı Garb müdekkıklerinin bazı müşterek esaslara aldanarak verdikleri birtakım hükümler, tamamen indî veya yanlıştır. XVI. asır Osmanlı şiirlerinde, yerli hayâtı aksettiren levhalar, imparatorluğun askerî başarılarından mülhem teşbihler ve istiâreler, bir çok târîhî hâdiseleri yaşatan samîmî eserler, hattâ Akdeniz'i Türk gölü hâline getiren Osmanlı denizciliğinin gelişmesiyle çok yakından alâkalı şiirler eksik değildir...

«Nev'î-zâde Atâyî'nin *Ki medh-û tegazzülde Rûmî-kalem-Olup gaalib-î sâhirân-î Acem* beytinin de gösterdiği gibi, o devrin

edebî muhitlerinde kasîde ve gazel yolunda Türkçe'nin Acemce'ye üstünlüğü kanaatinin hâkim olduğunu ve şâirlerimizin mesnevî tarzında da artık yeni bir yol açmak için çalıştıklarını anlıyoruz...

«Nâdirî'nin bir parçası da, kasîde-gazel tarzında Türk şâirlerinin kendilerini Acem şâirlerinden hiç bir zaman aşağı görmediklerini, yalnız mesnevî tarzında Acemler'in üstünlüğünü kabûl ettiklerini göstermek sûretiyle, Atâyî'nin fikirlerini kuvvetlendiriyor. Bu hususta daha başka şâirlerin eserlerinden de bu fikri kuvvetlendirecek örnekler getirilebilir. Herhalde bütün bunlar gösteriyor ki, Türk şâirleri, XVII. asırda, artık Acem kasîde ve gazellerinin kendi eserlerinden üstün olduğunu ve Acemce'nin edebî lisan olarak Türkçe'ye üstünlüğünü teslîm etmiyorlardı. Maamâfih, bütün bu telâkkiye rağmen, arada bir, İran te'sirlerinin ve Acemce'nin üstünlüğü hakkındaki eski telâkkinin bâzı münferid tezahürlerine de şâhid oluyoruz.»

Türk şâirleri, hâfızalarında inanılmıyacak kadar Türkçe, Farsca ve Arabca şiiri tutup ezbere okumakla da çok tanınmışlardır. Çocuk hâfızlar yetiştirmiye alışmış bir millet için fazla şaşılacak şey değildir. Meselâ *Muhayyelât* sâhibi Azîz Efendi'nin (XVIII. asrın 2. yarısı) ezberinde 90.000 küsur beyit vardı ki, 4.200 beyit kadar olan *Nedîm Dîvânı*'nın 22 misli demektir.

Türk şâirleri Arab, bilhassa İran şiirini o derece iyi biliyorlardı ki, İran edebiyatının en büyük münekkıtleri, Osmanlı Türkleri arasından çıkmıştır. Fars dilinin ve belki dünyanın en büyük lirik şâiri sayılan Hâfız'ın (ölümü : 1390) *Dîvân*'ı, XVI. asırda Şem'î ve Sürûrî gibi iki ayrı büyük Fars şiiri mütehassısı tarafından mükemmelen şerh edilmiştir. Fakat gene bu asrın son yıllarında Sûdî'nin yaptığı 3 ciltlik büyük şerh, bu ikisini unutturmuş, XIX. asırda Avrupa'da yapılan her iki *Dîvân-ı Hâfız* baskısında da, Sûdî'nin verdiği metin, esâs alınmıştır (Ritter, *İslâm Ans.*, V, 70b). Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin asırlardan beri Osmanlı Türkleri'nce yapılan muazzam şerhleri, edebiyat tenkıydinin birer âbidesi olarak durmaktadır.

Türk şiirinde pek çok hususiyet bulunmaktadır. Bunlar, büyük bilgin Nihad Sâmi Banarlı'nın *Resimli Türk Edebiyâtı Târîhi*'nde tahlîl edilmiştir. Ben de, azîz dostumun üzerinde durmadığı bir kaç örnek vererek, sâdece bu şiirin bir iki husûsiyetini daha belirtmekle iktifâ edeceğim.

Türk Şiirinde Zafer

Osman Gazi'nin mütevazı, fakat çok mânâlı ilk fetihlerinden, Çanakkale'ye, Millî Mücadele'ye kadar her türlü zaferler, Osmanlı Türk şiirine aksetmiştir. İşte, Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın —bugün Çekoslovakya'da bulunan— Almanya imparatorluğunun en müstahkem kalelerinden birini, Uyvar'ı fethi münasebetiyle, büyük şâir Nâilî'nin yazıdığı şiir *(Dîvân,* 497-8, no. 47) :

Hıdîv-î muhterem sultân-ı â'zam husrev-î â'lem
Şehenşâh-î ser-âmed pâdşâh-î mâ'delet-girdâr
Mücedded fâtih-î kişver-güşâ Dârây-i mülk-ârâ
Mehemmed Hân-ı Gaazî Kahramân-î Keykubâd-âsâr
Semiyy-î Fahr-i Â'lem Hazret-î Pâşây-ı Ahmed-nâm
Sipeh-sâlâr-ı sâhib-rüşd-ü himmet dâver-î dindâr
Kılâ'-î millet-î küffâr-ı bed-girdârı tahrîbe
Mübârek bir mahaldê kıldı sadr-î â'zamın serdâr
Otâğın kurdu pîş-î kal'a-î Uyvâr'a şevketle
Ser-î küffâra ahker-rîz olup her tôp-i âteş-bâr
Çözüldû perçem-î tûğ-î zafer bâd-î hidâyetle
Nesîm-î subh-ı nusret, oldu hasmâ sarsar-î idbâr
Kıyâmetler kopardî tûğlar bâşîna küffârın
Giriftâr-î azâb-î Dûzah oldû ölmeden Çâsâr
Kuruldû haymeler sermâda ol sahrâya reng-â-reng
K'eder nakş-î derûnû nev-bahârın lutfunû ızhâr
Siyeh bayraklarî gör kim, otâğın, almış etrâfın
Şitâdâ lâle-zâr olmak, acebdir dâmen-î kühsâr
Kabûl oldû duâsî pâdşâh-î mülk-i İslâm'ın
Alındî böyle bir hısn-î metin mahzûl olup küffâr
Görüp mesrûr dünyâyî dedim, ey Nâilî târîh
«*Donandî sû-be-sû â'lem, alındî kahr ilê Uyvâr*» (1074 = 1663)

Tatavlalı Mahremî'nin, Hıristiyan deniz korsanları elinde esir iken Kapdân-ı Deryâ Barbaros Hayreddin Paşa'ya hitâben yazdığı murabba'ın ilk kıt'ası (Köprülü, *İlk Mübeşşirler,* 1928, s. 23, n. 3) .

Ey gazâ kânî yürû bin bir diyâr-î düşmen aç
Tôplarlaa kal'a-î kühsâra yer yer revzen aç
Emr-i şâhiylê donanmâ zeyni içün mahzen aç
Vaktıdır, ey Gaazi Hayreddîn Pâşâ yelken aç

Haylî Bey'in Bağdad Safevîler'in elindeyken söylediği gazelin matla'ı (Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları,* 383) :

Bizimlê azm-ü rezm-î feth-i Bağdâd eyleyen gelsin
Gazâ ecrin şehâdet rütbesin yâd eyleyen gelsin

Şâir, bu gazeli söyledikten az sonra, 1630 ekiminde Bağdad önünde şehîd düşmüştür.

Âşık Kerem'in bir semâî'sinin ilk 2 kıt'ası :

Sana derler Ağrı dağı
Ne yamandır başın senin
Belirsizdir yazın kışın
Hiç tükenmez kışın senin

Rüzgârlara dest olmuşsun
Derdlilere dost olmuşsun
Hep dağlardan üst olmuşsun
Erciyes'dir eşin senin

Tarih Düşürme

Türk şâirlerinin ebced hesabıyle tarih düşürme merak ve san'atları, biz târihçiler için mühim malzeme ve vesîkalar arasındadır. Çok dikkate değer, çeşitli bakımdan dikkate değer tarihler düşürülmüştür. Halil Hamîd Paşa'nın sadrâzam olmasına 300'den fazla şâir ayrı tarih düşürmüştür (1782) (Cevdet, II, 355).

IV. Murâd'ın Bağdad'ı almasına düşürülen sayısız tarihler içinde, o sırada 13 yaşında hârika çocuk olan Fehîm'in düşürdüğü hârikulâde tarih *(Dîvân,* 75-6) :

Hazret-î Sultan Murâd ol dâver-î ıklîm-i Rûm
Kim gazâsî fî-sebîl'İllaah Hak'dır rehberi
Feth-i Bağdâd'â azîmet/eyleyip zu'l-hicce'de
Gösterê tâ Râfızî'yê dest-bürd-î Hayder'i
Erbâ'in'dê etdiler mahsûn o hısn-î â'zamı
Asker-î Sünnî reh-î dindê koyup cân-û seri
Bir kavî ceng etdiler kim, etmemişdir, â'lemin
Behmen-û İsfendiyâr-û Kahramân-û saf-deri
Bû kıtâlî fikr ederdî ânın içün Zâl-i çerh
Eyledî pinhân ademdê Rüstem-î ceng-âveri
Cûy-i hûn-î lâle-reng-î düşmen-î Nû'mân'dan
Oldu gül-gûn-î şekaaık günbed-î nîlûferi
Geçse bâşından n'olaa bû havf ilê Şâh-î Acem
Cümlesî geçdî kılıçdan leşker-î bed-ahteri
Evsat-î şâ'bân'dâ cebren, oldu â'hır feth-i bâb
Etdi mansûrü'l-livâ Hakk ol şeh-î din-perveri

Harf-ı menkuut-û hurûf-î gayr-i menkuut add olup
Mülhem-î gaybî olup tab'-î Fehîm'in yâveri
Sâl-i azm-î ceng-ü fethê dêdiler târîhını
«*Cebr ilê Bağdâd'ı aldî ehl-i Rûm'un serveri*» (1048 = 1639)

Ertesi yıl Fehîm, IV. Murâd'ın ölümü ve Sultân İbrahim'in cülûsu için o kadar san'atkârâne bir tarih düşürmüştür ki, son beytin her iki mısraı da ayrı ayrı 1049 târîhini vermektedir :

Azm-i Ukbâ eyleyip Sultan Murâd-î Cem-haşem
Taht-ı Rûm'â etdi bir sâni'-î İskender cülûs
Hazret-î Sultân İbrâhîm kim, etmedi
Böyle bir mes'ûd tâlî' şâh-ı nîk-ahter cülûs
Gün-be-gün(*), olsun ziyâdê ömrü tâ her subh ile
Mesned-î pîrûze-î çerhâ şeh-î hâver cülûs
Beyt-i vâhiddê ikî târîh derc etdim Fehîm
Eyledim, irsâl, arşâ k'etdi bir dâver cülûs
«*Nûş edip câm-î bakaa Sultan Murâd-î Cem-haşem*» (1049 = 1640)
«*Eyledî Sultân İbrâhîm-i Dârâ-fer cülûs*» (1049 = 1640)

9 şubat 1621'de Osmanlı çağında ilk ve son defa olarak Boğaz donmuş, Istanbul - Üsküdar arası yaya geçilmiştir. Bu olaya genç şâir Neşâtî'nin düşürdüğü tarih :

Emr-i Hakk île Sıtanbul'da olan kış bu sene
Belki dünyâ duralî olmadı bû resme şitâ
Üsküdâr île Sıtanbul/arasî dondu kamu
Rûy-i deryâyı gören kimse sanırdî sahrâ
Bunu kim gördü ki deryâ yüzünün üstünde
Kara yer gîbi nicê kimse gezer bî-pervâ
Müncemid oldu soğukdan nefesî insânın
Nice mahlûku helâk eyledi berd-û sermâ
Lafzan-û mâ'nen anâ dêdi Neşâtıy târîh
«*Be-meded dondu soğukdan bin otuzdâ deryâ*» (1030 = 1621)

Gene Neşâtî'nin *(Dîvân,* 127-8) Yanova kalesinin fetih tarihi:

Hamdü'l'İllaah erişip peyk-i haber
Müjde-î feth ile â'lem doldu
Hâtırâ geldi bir â'lâ târîh
«*Sındı kâfir, Yanovâ feth oldu*» (1068 = 1658)

(*) «Gün-be-gün» yanlıştır. Fakat şiiri yazanın 13 yaşında bir dâhi olduğu unutulmamalıdır. O yaşta çok iyi dil bilemiyeceği için, halkın kullandığı bir şekli, edebî dilde de kullanılabilir sanmıştır.

Türkler'in «Yanova» dedikleri Macaristan'daki Jenoe kalesinin Köprülü Mehmed Paşa tarafından fethinin basit olduğu nisbette güzel tarihi budur. Aynı şâir, Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın gene Macaristan'da Almanlar'dan fethettiği Türkler'in «Yenikal'a» dedikleri Serinwar için, şu tarihi söylemiştir :

Minnet Allaah'a sa'âdetle Vezîr-î Â'zam
Eyleyip cânib-i küffâra yinê kasd-ı gazâ
Kıldı bir kal'asınî hâk ile yeksan dehrin
Ne derî kaldı ne dîvârı edip cümle hebâ
Düşdü bû feth ile bir şevk hemê â'leme kim
Olmadâ Zühre yinê çeng be-kef nağme-serâ
Tutdu nâr-î şafak ol dâiresin mâh-ı felek
Câ-be-câ yandı değil, anda kelefler peydâ
Çâr dîvârı düşüp hâke dedim târîhın
«Kâfirin, aldı Yenî-kal'asın Ahmed Pâşâ» (1074 = 1664)

Lirizm

Klasik Türk şiiri, her şeyden önce liriktir, yâni şiirin tam kendisidir. İncelik, zarafet ve his dünyasıdır. Âhenk, akıcılık ve gönül âlemidir.

Ey â'lem-î misâlin seyyâh-ı hûş-yârı
Hiç kasr sûretindê gördün mü nev-bahârı

ancak böyle bir şiir anlayışıyla söylenebilecek beyittir (Nedîm, *Dîvân,* Halil Nihad neşri, 77).

Neşâtî'nin :

Ey-vâh ki geçdî dem-i seyr-i gül-şen
Bülbül gam ilê oldu esîr-i şîven
Gör şiddet-i sermâyı ki gül-şende yine
Hep zîr-i zemîne girdi ezhâr-ı çemen

rubâîsi (*Dîvân,* 132) böyle bir şiir sisteminde yer alabilir.

Şiirde Bâkî, tamamen Istanbul şîvesini getirmiş ve artık bu böyle devâm edip gitmiştir. Nâbî'nin «*Lafz-ı 'a cânım ây efendim' halâveti*» şeklinde baygınca sevdiği ağız, Istanbul şîvesidir.

Tasavvuf

Türk şiirinde, tekke şiiri dışında, klasik şiirde bile tasavvuf, en mühim motiflerden biridir. Az veya çok, fakat bellibaşlı hiç bir şâir, tasavvufa müstağnî kalamamıştır. Tekkelerde hürmeten kapının eşiğine basmıyan bir anlayış, Türk mânevî hayatına çok şey getirmiştir. Türk san'atına yardımcı olmuştur. Türk'ü teselli etmiş, huzura kavuşturmuş, hemcinsine dost ve merhametli kılmıştır. Terbiye ve ıstıfâdan geçirmiştir. İnsanı kutsal bildirmiş, insanı sevdirmiş, kişiye nefsine karşı itimat vermiştir. Mevlevî şeyhi olan Gaalib, dehâsını ancak böyle bir fikir ve his çilesinden geçirerek, yalnız Türk edebiyâtında değil, «insân-ı kâmil» nazariyesini, dünyânın hiç bir şiirinde görülmemiş bir canlılıkla şu şâhâne ifadeyle verebilmiştir :

Ey dil ey dil neye bû rütbede pür-gamsın sen
Gerçi vîrâne isen genc-i mutalsamsın sen
Secde-fermây-ı melek zât-ı mükerremsin sen
Bildiğin gîbi değil cümleden akvemsin sen
Rûhsun nefha-i Cebrîl ile tev'emsin sen
Sırr-ı Hak'sın mesel-î Îsi-i Meryem'sin sen
Hoşca bak zâtına kim zübde-i â'lemsin sen
Merdüm-î dîde-i ekvân olan âdemsin sen

Merteben, ayn-ı müsemmâdadır esmâ sanma
Merci'in hâlik-ı eşyâdadır eşyâ sanma
Gördüğün, emr-i muhakkakları rûyâ sanma
Başkasın kendini sûretle heyûlâ sanma
Keşf ilê sâbit olan mâ'ni-i dâ'vâ sanma
Hakkınâ söylenen evsâfı müdârâ sanma
Hoşca bak zâtına kim zübde-i â'lemsin sen
Merdüm-î dîde-i ekvân olan âdemsin sen

İnleyip sırrını fâş eyleme ağyâre sakın
Düşme bilmezlik ilê varta-i inkâre sakın
Değmesin, âhların kâkül-i dildâre sakın
Sonra Mansûr gibî çıkman olur dâre sakın
Arz-ı acz etmeyesin yâreden ol yâre sakın
Bulduğun cevher-i â'lîleri bî-çâre sakın
Hoşca bak zâtına kim zübde-i â'lemsin sen
Merdüm-î dîde-i ekvân olan âdemsin sen

Sendedir mahzen-i esrâr-ı mahabbet sende
Sendedir mâ'din-i envâr-ı fütüvvet sende
Gizli gizlî dahi vardır nice hâlet sende
Mâ'rifet sende hüner sende hakıykat sende
Nazar etsen yer-ü gök dûzah-ü cennet sende
Arş-ü kürsî-i melek sendedir elbet sende
Hoşca bak zâtına kim zübde-i â'lemsin sen
Merdüm-î dîde-i ekvân olan âdemsin sen

Hayfdır şâh iken â'lemde gedâ olmıyasın
Keder-âlûde-i ümmîd-ü recâ olmıyasın
Vâ'di-î ye'se düşüp hîç-ü hebâ olmıyasın
Yanılıp rehrev-i sahrây-ı hebâ olmıyasın
Âdemê muttasıl ol tâ ki cüdâ olmıyasın
Secdeler/eyle ki merdûd-i Hudâ olmıyasın
Hoşca bak zâtına kim zübde-i â'lemsin sen
Merdüm-î dîde-i ekvân olan âdemsin sen

Berk-ı hâtıf gibi bû kayd-ı sivâdan güzer et
Erişen hâr-ü hasâ âteş-i aşkıı siper et
Dâmenin tutmıya âsâr-ı alâyık hazer et
Şems-veş hâhış-i Mollaa ile azm-î sefer et
Sâf kıl, âyinenî kaabil-i aks-î suver et
Hele bir cem'-i havâs eyle de Gaalib nazar et
Hoşca bak zâtına kim zübde-i â'lemsin sen
Merdüm-î dîde-i ekvân olan âdemsin sen

Gaalib'in müsemmen tercî-i bend'inden sonra bu bahsi, bütün mutasavvıf ruhların hayat boyu en büyük endişelerini izhâr eden şu beyitle bitiriyorum :

Tevbe yâ Rabbi hatâ râhına gitdiklerime
Bilip etdiklerimê, bilmeyip etdiklerime

VI

TARİH ve COĞRAFYA

Türkler'de Coğrafya

«Büyük deniz keşiflerine kadar coğrafî ilimler, İslâm medeniyetine mensup milletlerin inhisarında idi» (Sauvaget, *Introduction,* 42).

Bu seviyenin vârisi olan Osmanlı coğrafyası, XVI. asırda, dünyanın en ileri coğrafyasıdır. Kartografide (haritacılık) de öyledir. XVI. asırda büyük keşifleri Avrupalılar yapmakla beraber, henüz bunları ilme intikal ettirecek seviyede değillerdi.

XV. asrın sonlarında Kopernik'in dünyanın yuvarlak olduğunu kesin şekilde öne sürmesi, hattâ ispatlaması, cihanşümul bir kabûle mazhar olmamıştı. Arz'ın yuvarlaklığını meselâ Katolik Kilisesi, ancak XVIII. asırda kabûl edebilmiştir.

Fakat arzın yuvarlak olduğunu, düz bir tabak şeklinde olmadığını ilk defa ortaya atan Kopernik değildir. Eski Yunan'da, Mîlâd'dan Önce'den beri ortaya atılmış, fakat pek de iltifat edilmemiş bir nazariye idi. Ne var ki, Kopernik'in yaptığı, bunu matematik yoluyla ispatlamaktı. 1520'lerde Magellan'ın gemileri dünyayı ilk defa çepeçevre dolaşınca da, bu keyfiyet tecrübeyle kesinleşmiş oldu. Fakat gerek Avrupa'da, gerek Asya'da, işi şu veya bu şekilde te'vîl edip arzın yuvarlaklığına ve güneşin sistemin merkezi olduğuna direnenler vardı.

Kopernik'ten yarım asırdan daha önce Rükneddin Ahmed, Çelebî Sultan Mehmed'e (1413 - 1421) sunduğu *Acâibü'l-Mahlûkaat'*ında —bir nazariye şeklinde de olsa— arzın yuvarlaklığından bahsetmiştir.

Esasen *Kur'ân-ı Kerîm*'de : «Sen dağları durgun görürsün, fakat onlar, bulutlar gibi yürürler» şeklinde mucizeli bir âyet-i kerîme vardır. Batlamyus nazariyesinin hâkim olduğu o çağlarda arzın durduğu, güneşin ve diğer seyyarelerin arzın çevresinde döndüğü, yâni sistemin merkezinin arz olduğu sanılırdı. Bu meşhur âyet, âdetâ arzın döndüğünü söylemektedir .

Gerek kartoğrafinin, gerek topoğrafinin Osmanlılar'da ileri olması, zamanın üstün vasıfta harita ve atlaslarını meydana ge-

tirmiştir. Harita yapan coğrafya mühendislerine «çap-nüvîs» derlerdi.

XVI. asırda arzın yuvarlaklığı Osmanlı halkı arasında değilse bile, ilim adamları arasında münakaşa mevzuu değildi. Zîrâ bu asrın sonlarında Istanbul Rasadhânesi'nin elimizdeki minyatürlerinde, rasadhâne müdürü Takıyüddîn Efendi'nin önündeki kocaman küre, durumu açıkça göstermektedir. Üstelik kürede Afrika, Avrupa, Güney Amerika ve Asya'nın bir kısmı vâzıhan görülmektedir (Süheyl Ünver, *Istanbul Rasadhânesi,* T.T.K., 43, s. 16'nın karşısındaki minyatür ve sonraki 6 numaralı minyatür; bunlardan biri X. cildimizin resimleri arasındadır).

Coğrafya

I. Mehmed zamanı (1413 - 1421) bilginlerinden Rükneddîn Ahmed, *Acâibü'l-Mahlûkaat*'ta, Osmanlı ilminde ilk defa olarak, arz'ın yuvarlak olduğunu söylemiştir (bu eser Paris Millî Kütübhânesi'nde Türkçe Yazmalar arasında 1.339 numarasındadır). Bu devirde Avrupa'da arz'ın yuvarlak olduğuna inanan on kişi bulunmadığı hatırlanabilir.

Pîrî Reîs, dünya ilim tarihinin şâheserlerinden olan *Kitâb-ı Bahriyye*'sinde, XVI. asrın ilk yıllarında ve Magellan'ın dünya seyahatinden evvel, arz'ın küre şeklinde olduğunu kesin şekilde söylemiştir.

1588'de ölen Sipâhî-zâde Mahmud da *Evzâhü'l-Mesâlik*'inde (Topkapı Sarayı, Revân, 1.642) arz'ın kürevî olduğunu kesin şekilde beyân etmiştir (bu coğrafya eseri Sokollu Mehmed Paşa'ya sunulmuştur).

Osmanlı coğrafyasının şâheseri olan Kâtib Çelebî'nin muazzam *Cihân-Nümâ*'sında ise, arz'ın yuvarlak olduğu, çok güzel delillerle etraflı şekilde anlatılmıştır. Yazıldığı asırda 2 defa Latinceye (ikincisi 5 cilttir), sonra başka Batı dillerine çevrilen bu muazzam eseri İbrahim Müteferrika, 3 çeyrek asır sonra, nefis bir baskı ile basmıştır. Kâtib Çelebi bu eserinde, Latince yazılmış Avrupa coğrafya kitaplarından ve atlaslarından da faydalanmış, Batı dillerindeki hususî adların doğru okunması için, Arab harfleri ile Türkçe imlâları, dikkatle hareke'lemiştir .

Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi de *Mâ'rifet-Nâme* adlı meşhur ansiklopedisinde (s. 146-7), arz'ın yuvarlaklığını, nasıl döndüğünü, bu dönüşü niçin hissetmediğimizi, çok güzel anlatmıştır (XVIII. asrın başları).

Diğer bir dikkate değer coğrafya kitabı, Reîsülküttâb Mahmud Râif Efendi'nin Londra'da Fransızca yazıp Üsküdar Matbaası'nda 1797'de bastırdığı eserdir, Türkçe'ye tercüme edilmemiştir. Burada şunu beirtmek îcâb eder, Kopernik Sistemi'nin Batı'da benimsenmesi, kolay olmamış, asırlarca Kopernik'in görüşleri fantezi kabîlinden sayılmıştır. Meselâ ünlü Paris Rasadhânesi'ni XVIII. asrın sonlarına, İhtilâl'e kadar idare eden meşhur Cassini ailesi, Kopernik Sistemi aleyhinde idi. Ancak Laplace, 1799'da Kopernik Sistemi üzerinde münakaşa bile edilemiyeceğine kesin şekilde herkesi inandırmıştır.

Pîrî Reis

XVI. asrın en büyük Türk coğrafya ve kartografya bilgini, Barbaros'un amirallerinden, Karamanlı Kemal Reîs'in yeğeni Pîrî Reis'tir. XVII. asrın en büyük Türk coğrafyacısı da Kâtib Çelebî'dir.

Amerika'nın keşfinden bahseden Pîrî Reis, dünyanın yuvarlak olduğunu, XVI. asrın ilk yıllarında, kesin şekilde söylemektedir ki, daha bu sırada Magellan, henüz dünya turunu yapmamıştı (Paul Kahle, *Bahriyya,* VIII v.dd.). Pîrî Reîs'in 1513'te yaptığı Amerika ve Avrupa haritası (ki bugün Topkapı Sarayı'nda ve ceylan derisi üzerine renkli mürekkepledir), Jane Laroche'a göre *(Connaissance des Arts,* Paris, 1963, s. 125a) : «hayret verici doğrulukta olup, çağının coğrafya ilminin ve Batılılar'ın coğrafya bilgisinin pek çok üzerindedir». Pîrî Reis haritalarını, Cezâyir'den Kahire'ye gelip, orada bulunan Yavuz Sultan Selîm'e göstermişti. Yavuz, Hindistan ve Çin haritalarını ilgiyle incelemişti. Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*'sinde şöyle anlatır (s. 5) : «Hind ve Çîn bahrlerinin tâze çıkan harîtalarına Diyâr-ı Rûm'da kimsene anı bu zamâna dek mâ'lûm edinmemişdir. Anları da bile kayd edip Merhûm Sultân Selîm Hân Hazretleri'nin bâb-ı sa'âdet-me'âbına nefs-i Mısr'da verilip makbûl olmuşdu».

Pîrî Reîs'in, muazzam hacimdeki *Kitâb-ı Bahriyye*'si, Akdeniz'i, kaya kaya, akıntı akıntı, pek çok harita ile de gösteren devrinin aşılmaz bir âbidesidir.

Kâtib Çelebî

Kâtib Çelebî, tabiî Pîrî Reis gibi yedi denizi karış karış dolaşmış ve onun gibi uzun ömre mâlik olmuş değildir. O da imparatorluğun bir çok ülkesini gençliğinde gezmekle berâber, bilgisi daha çok nazarîdir.

«Kâtib Çelebî'nin *Cihân-Nümâ*'sı, Avrupa'nın coğrafyaya ait bilgileriyle Müslümanlar'ınkini bir araya getirmek hususunda ilk tecrübedir. Avrupa coğrafya edebiyatında o zaman, bu türlü bir tecrübe henüz yapılmamıştı. Yine XVII. asırda Evliyâ Çelebî, büyük bir seyahat yaparak, meşhur eserini yazdı. Bu eser, içindeki bilgilerin bolluğu ve genişliği bakımından, Arablar'ın en büyük coğrafyacılarını çok geride bırakmaktadır» (Barthold, *İslâm Medeniyeti,* 140).

Kâtib Çelebî'nin *Cihân-Nümâ*'sı ve diğer eserleri, daha yazıldığı zaman Avrupa dillerine çevrilmişti. Bu muazzam cildin Müteferrika baskısından başka Türkçe baskısı olmaması, Türk kültürünün düştüğü sefaleti gösterir. Kâtib Çelebî, Japonya'da ahlâk ve âdetleri şöyle tavsîf eder (O. Ş. Gökyay tarafından sadeleştirilmiştir) :

Kâtib Çelebî XVII. Asır Japonyası'ndaki Âdetleri Anlatıyor

«Bu cezîre (ada) halkının büyükleri ve ekâbiri, enselerinde biraz perçem kor. Orta tabaka halkı, yarısını yolar. Oğlancıklar, başının önünü yolar. Ve cümlesi yanında biribirinin perçemine elle dokunmak büyük ayıp ve ârdır. Cümlesi kıllarını cımbızla yoluyorlar. Ve bunlar ak ve kerliferli ve güzel olur. Döşek gibi kaba ve pâk hasırlarla evlerini döşeyip, onun üzerinde otururlar. Başları altını taş veya odunla kabartırlar. Açlığa ve susuzluğa ve sıcağa ve uykusuzluğa çok sabır ve tahammül ederler. Doğan oğlancıkları sert soğuklarda bile ırmağa sokup yıkarlar. Memeden kestikten sonra, analarından ayırıp güç yerlerde meşakkatle büyütürler ve ava alıştırırlar. Lâkin fakirlikten daha çok nefret edilecek ve iğrenç nesne görmezler. O sebepten çoğu karılar, oğulları fakir olup ekâbire uşak varmasın diye katlederler. Avretler, ipekten kumaş giyerler ve baştan ayağa dek örtünürler. Pabuçları buğday sapından işlenip örülmüştür. Erleri büyük tafra ile giyinmiş ve silâhlanmış gezerler. Ve bunlar, Çin halkı gibi nezâfet ve tahâret (temizlik) ile azîm mukayyeddirler. Kaz, tavuk ve sair ehlî hayvanları bile evlerinde, kirletirler deyü, komazlar; hep kırda gezdirirler. Ve yemeklerinde diz üzerine oturup iki çatal çubuk ile alıp yerler, ellerini bulaştırmazlar. Ve yaygıları kirlenmemek için, papuçlarını taşrada (dışarıda) çıkarıp ziyâde ihtimâm ederler. Deryâ kenarlarında ve şehirlerde, alçak halli olurlar, sebzevât ve pirinç ve balık ile geçinirler. Ekâbiri, ekseri av eti yerler, balığa dahi düşkündürler. Mükellef ziyâfetler ederler. Her bir türlü taamda sofrayı bo-

zup değiştirirler. Ve herkesin önüne birer ardıç veya sanavber ağacından yapılmış tabak koyup her taamda anı dahi tebdîl ederler. Ve taamları üzerine altın tozu saçarlar. Ve tabaklar üzerine taamı yığıp yer yer ziynet için servi budakları dikerler. Ve pişmiş kuşların burunlarını ve ayaklarını altın varakla yapıştırmakla süsleyip gaayet kıymetli tabaklara korlar. Ve bunlar, üzüm yetiştirmesini ve şarap yapmasını bilmeyip, pirinçten boza gibi bir nevi rakı (saki) ve şarap yapıp, biribiri aşkına içip garip haller gösterirler. Ve misafire riâyet ederler. Ve bunlar, bir cins sıcak şerbete gayet düşkündürler. Ol şerbet, anların vücutlarının sıhhatini uzun zaman korur. Bundan gayri (başka) şarap bilmezler. Suyu kaynatıp içine, 'kaya' yahut 'haram' derler, bir nevi otun tozunu korlar. Kibâra riâyet olsun deyü kendi elleriyle pişirirler ve maslahat için her evde bir küçük oda vardır. Bir misafir gelse elbette ana fincanla verirler. Bundan dolayı mükellef takımlar, avadanlıklar, ibrikler ve fincanlar ve testiler etmişlerdir. Cümlesi halli hâlince bu şerbet-hâne âleti ile iftihâr ederler. Ve bunların fukarâsı, sâdeyağ yerine kadırga balığı yağını kullanıp, mum yerine çırpı ve bâzı evlerde saman sapı yakarlar».

Evliyâ Çelebî, XVII. Asır Sonlarında Nil Kaynağını ve Victoria Gölü'nü Anlatıyor

1680'e doğru Evliyâ Çelebî, Sûdan'ı ve Habeş illerini gezerken, Nil'in kaynakları ve Victoria Gölü hakkında da bilgi toplamıştır (X, 927). Evliyâ, Uganda'dan çıkan Nil kaynaklarına ve Uganda - Kenya - Tanzanya arasındaki Afrika'nın en büyük gölü Victoria'ya gitmiş değildir. Fakat giden zencilerden bilgi toplamıştır. Evliyâ'nın bu pasajı —benim bildiğime göre— bugüne kadar ve XIX. asırda bu bölgeye ilk defa erişen Avrupalı coğrafyacı ve seyyahlar için meçhul kalmıştır. Evliyâ'nın «buhayre-i azıym = büyük denizcik» diye tavsîf ettiği gölün sonradan Victoria adı verilen göl olduğu fark edilmemiştir. Evliyâ, bu büyük gölün, Nil'in sularından teşekkül ettiğini sanır: «Nîl'den cem' olunan bir âb-ı hayât buhayredir kim, cânib-i erba'asında (dört tarafında) yedi gûne kavın sâkinlerdir». Evliyâ, Uganda kralcıklarının menşeini de bize anlatır, «başka meliklerdir» der.

Evliyâ'nın 10.000 sahifesi bir hazinedir. Her satırına dikkat kesilmek lâzımdır. Bu büyük eseri —biri ilk gençliğimde olmak üzere— iki defa okudum. İkinci okuyuşumda, birincide dikkat edemediğim ne kısımlar gördüm.

Ebû-Bekir Efendi

Bir diğer mühim Türk coğrafyacı ve kartografı, Ebû-Bekir Efendi'dir. IV. Mehmed, 1662'de Avusturya'da yayınlanan Jan Blaer'in (ölümü : 1673) 11 ciltlik *Atlas Major*'unu görüp çok beğenmişti. Gerçekten bu eser, o çağ için Avrupa'da coğrafya sâhasında son sözü teşkil ediyordu. —Kâtib Çelebî gibi— Latince bilen Ebû-Bekir Efendi'ye, eseri Türkçe'ye çevirmesini emretti (Kâtib Çelebî'nin de daha eski bir *Terceme-i Atlas Mayor*'u vardır). Bu tercemede Ebû-Bekir Efendi, —Blaer'in Rumeli, Afrika ve Asya coğrafyasını Türkler kadar iyi bilmemesinden mütevellit— hata ve eksiklerini tamamlamış, çok mühim ilâveler yapmıştır. Tercemeyi eserin aslıyle karşılaştıran Almanlar'ın büyük tarihî coğrafya bilgini —*Kitâb-ı Bahriyye*'yi Almanca'ya çeviren— Paul Kahle'nin fikri şudur : «Ebû-Bekir Efendi, Blaer'den daha üstün bir coğrafyacıdır» (*İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* II, 89).

Tûnuslu Hacı Ahmed Efendi

XVI. asrın diğer mühim bir coğrafyacı ve kartografı, Tûnuslu Hacı Ahmed Efendi'dir. Eserini, Kaanûnî devrinin sonlarına doğru 1560'ta tamamlamıştır. Bu sırada dünyanın en büyük coğrafya ve kartografya bilgini olan Pîrî Reis, 5 yıl önce ölmüş bulunuyordu. Ahmed Efendi de Pîrî Reis gibi Batı ve Doğu dillerini çok iyi bilmektedir. Türkçe'si çok açık ve akıcıdır (T. T. K., *Kaanûnî Armağanı,* 207 v.dd.). Arz'ın yuvarlak olduğunu kesin şekilde bildirmekte ve Amerika'nın keşfinin bunu fiilen doğruladığını söylemektedir. Sonra dünyâyı şu şekilde kıt'alara ayırıyor (v. 42a) :

«Bartalomeyus nâm feylesûf ve gayri kadîmlü ehl-i riyâz (matematikçiler) kavlince, dünyây-ı selâse (3 kıt'a) be-nâm ve muazzam hisse taksîm olunup ve her birine bir ism tâ'yîn ederler. Evveli Afrika, sânî Avrupa, sâlise Asya derler. Feemmâ deryâ yüzünde yürüyen Hispanya ve Portugal tâifesi, târîh-ı Müslümân'ın yedi yüz yıldan beri yenide envâ'-i kesret memleketler ve vilâyetler bulup keşf eylediği eclden, mezbûr memleketlere 'Yeni Dünyâ' deyü ad kodular. Bu bâbda biz hâliyen â'lemi dört hisse üzre taksîm eyledik : Afrika, Avrupa, Asya ve Yeni Dünyâ».

Bilgin, bütün dünyadan bahsetmekte, 1560'ta malûm bulunan Amerika ülkelerini, bu arada Peru'yu «Peru» adıyle tasvîr etmektedir. İspanyolca'nın Peru'da hızla yayıldığını bile kaydetmeyi unutmuyor (v. 45a). Bu arada ilgi çekici bir şey söylüyor, divor ki : Anadolu (bu tâbir bugünki mânâda değil Kastamonu - Muğla, İz-

mir - Ankara arasında uzanan ülke için kullanılıyordu) ve Karaman'dan (Konya, Niğde, Antalya çevresi) Kuzey Afrika'ya levend olmak için devamlı gelenlere, daha önce gelen «Türk tâifesi», Avrupa dilleri öğretmektedirler. Bu ifadeden, levendlerin hepsinin değilse bile, en büyük kısmının Avrupa dilleri (bilhassa İspanyolca ve İtalyanca) öğrendikleri ortaya çıkıyor.

Bu bahiste Osmanlı Türkleri'nin tarih ve coğrafya'da neler yaptıklarını anlatmak gibi bir gayem yok. Zîrâ Osmanlılar bu sahalarda binlerce eser yazmışlardır. Maksadım, tarih ve coğrafyadaki seviyeyi gösterebilmekten ibarettir. Tarihte elbette daha ileri gitmişlerdir. Osmanlı tarih literatürü, fevkalâde zengindir. XVI. ve XVII. asırlardaki tarih ve coğrafya ilmini en kısa çizgileriyle aşağıda hulâsa ediyorum :

XVI. Asırda Tarih ve Coğrafya

Osmanlı lehçesinde nesirle yazılan çeşitli edebî türlerde, XVI. asırda şu şahıslar en mühimleridir : Tarih ve hukukta Şeyhulislâm Kemal Paşa-zâde Ahmed Şemseddin Efendi (1468 - 16.IV.1534), ansiklopedist olarak Taşköprülü-zâde Ahmed Efendi (-1554), coğrafyada Muhyiddin Pîrî Reis (1475?-1555), gene coğrafyada Seydî-Ali Reis (1498?-1563a), tarih ve tefekkürde Sadrâzam Dâmâd Lutfî Paşa (1483?-1563), tarih ve hukukta Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebî (1495?-1568), hukukta Şeyhulislâm Ebussuud (Ebu's-Suûd) Efendi (30.XII.1490 - 23.VIII.1574), tarihte Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Efendi (1536 - 2.X.1599), gene tarihte Gelibolulu Mustafa Âlî (24.V.1541 - 1600), gene tarihte Selânikî Mustafa Efendi (1540? - 1600b). Nesir sahasında da üstad olan Fuzûlî'yi, Âzerî lehçesi kullandığı için, bu listeye almadık.

Bu edip ve bilginlerden Kemal Paşa-zâde, Pîrî Reis, Seydî-Ali Reis, Ebussuud Efendi ve Âlî, dev şahsiyetlerdir.

Bu şahısların eserleri, târîhimizin sonunda verilen *Bibliyografya*'da ele alındığı için, burada üzerlerinde durmuyoruz.

XVI. asır Osmanlı nesrinin pek büyük temsilcileri arasında daha birkaç isim saymak lâzımdır :

Dâmâd Ahmed Feridun Paşa, *Münşe'âtu's-Selâtıyn*'inde, 2 muazzam cilt içinde, Osmanlı padişahlarının yazışmalarını bir araya toplıyan son derece ehemmiyeti hâiz bir eser vücûda getirmiştir (bk. *Bibliyografya*). Kınalı-zâde Ali Çelebî, ahlâk ve felsefe üzerine pek mühim eserler yazmıştır. Bursalı Lâmiî (ki şâirler arasında bahsetmiştik), bu çağ Türk nesrinin de büyük üstatlarındandır. İdrîs-i Bidlîsî, *Heşt Behişt* adlı büyük ve mühim Osmanlı tarihini

Farsça yazmış, oğlu tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (bk. *Bibliyografya*). Nihayet çok mühim bir şahsiyet olan Matrakçı Nasûh üzerinde durmak lâzımdır. Eserleri *Bibliyografya*'mızda gösterilen bu zat, istihkâm subayı olup, yalnız Asya ve Avrupa sefer-i hümâyûnlarına değil, Barbaros'un Fransa seferine de katılmıştır. Tarihçi, coğrafyacı, matematikçi, silâh mütehassısı, minyatürcü olarak büyük bir ilim ve san'at adamıdır. *Gazavât-Nâme-i Hayreddin Paşa* nâzımı Murâdî, tarihçi Kazasker Bostân Efendi de anılmaya değer (bk. *Bibliyografya*). XVI. asrın diğer tarihçileri, *Bibliyografya*'mızda gösterilmiştir.

İlk Osmanlı şâirler tezkiresi de bu devirde, Ali Şîr Nevâî'nin geçen asır sonlarında Çağatay lehçesi ile yazdığı *Mecâlisu'n-Nefâis* örnek alınarak, 1538'de Sehî tarafından yazılmıştır, *Heşt Behişt* adını taşir (268 şâir). Ondan sonra 1546'da Kastamonulu şâir Latıyfî (300 küsur şâir), şiirleriyle de şöhret kazanan Âşık Çelebî, Bağdadlı Ahdî (—1593, *Gülşen-i Şu'arâ*), Kınalı-zâde Ali Çelebî'nin oğlu Hasan Çelebî (—1603, 576 şâir), Şeyh Beyânî Mustafa Efendi (—1597), ve *Künhü'l-Ahbâr*'ının sonunda Âlî, şâirler tezkiresi yazmışlardır. Bunların en mühimmi, Âşık Çelebî'nin 500 kadar şâirin biyografisini ve şiirlerinden örnekleri içine alan *Meşâiru'ş-Şu'âra*'sıdır, Londra'da basılmıştır. Asrın başlarında, 1512'de, Hacı Kemal, *Câmî-u'n-Nazâir* adlı büyük mecmuasında, 266 Türk şairinin biribirlerine nazire olarak söyledikleri gazelleri bir araya toplamıştır. Bu tarzda bilginler ve san'atkârlara ait de tezkireler, yâni biyografi (terceme-i hâl) ansiklopedileri kaleme alınmıştır. Bilginler için yazılanların başında Taşköprülü-zâde'nin Arabca kaleme aldığı (birçok defa Türkçe'ye tercüme edilmiştir) *eş-Şakaaiku'n-Nû'mânîye*, san'atkârlar için de Âlî'nin *Menâkıb-ı Hünerverân*'ı başta gelir.

Halk edebiyatı da nesir sahasında, hikâye, masal ve destan olarak, bu asırda mühim mahsuller vermiştir.

XVII. Asırda Tarih ve Coğrafya

Şiir dili gibi nesir dili de bu asırda Arabca, bilhassa Farsça kelimelerle dolmuş, bu dolgunluk âzamî dereceyi bulmuştur. XVIII. asrın başlarından itibaren şiir ve nesir dillerindeki ağırlık hafiflemiye ve yabancı kelime ve terkiplere nisbeten daha az raslanmıya başlar. Klâsik nesir dilinin büyük üstatları olarak Veysî, Nergisî ve Okçu-zâde kabûl edilmektedir. Ancak dilleri bunlar kadar ağır olmıyan «münşîler» de yetişmiştir. Râmî Paşa bunlardandır.

Nesir, san'at hâlinde kullanılmadığı, bir ilim eserinde ve tarihlerde kullanıldığı zaman, nisbeten daha açık yazılmıştır.

Halk nesri de hikâye ve masal çeşidinden birçok mahsul vermiştir. Tabiatiyle bunların dili oldukça sade ve açıktır.

Edebiyat ve ilim tarihinin en büyük siması, aynı zamanda büyük bir şâir olan Nev'î-zâde Atâyî'dir. *Tekmiletü'ş-Şakaaık* adlı eserinde, Taşköprülü-zâde'nin bıraktığı yerden, çağdaşı ve hemen bir önceki neslin bilgin ve san'atkârlarının biyografilerini kaleme almıştır. Bu sırada Riyâzî, Kaaf-zâde Fâizî gibi üstat şâirler mühim birer *Tezkiretü'ş-Şu'arâ* kaleme almışlardır. Rızâ'nın *Tezkire'*-si de bu asra aittir. Atâyî'nin eserine, onun bıraktığı yerden Uşşâkî-zâde devam etmiştir. Edebiyat tarihi üzerinde yazılmış ikinci derecede daha pek çok eser vardır. *Bibliyografya'*mızda bu eserler teker teker gösterilmiş, basımları, neşirleri, yazmaları ve tercümeleri hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Coğrafyada Kâtib Çelebî ve Evliyâ Çelebî, unutulmaz isimlerdir. Eserleri pek çok dile çevrilmiştir. Bunlar hakkında gerekli bütün izahat *Bibliyografya* kısmındadır. Ebû-Bekir Dımaşkî'nin coğrafyası da çok değerlidir.

Tefekkür alanında Kâtib Çelebî'nin eserleri (bilhassa *Mîzânu'l-Hak*), Koçi Bey'in çok açık dille yazılmış risaleleri, milletlerarası şöhret kazanmış en mühim eserlerdir. Daha siyâsete, ahlâka dair pek çok eser yazılmıştır. Dinî ve tasavvufî alanlarda, hele müsbet ilimler üzerinde ortaya konan eserleri anmak, konumuzun dışında kalır. Dinî eserlerin bazıları son derece ağdalı dille yazıldığı halde, bazılarında pek açık Türkçe kullanılmıştır. Halka ve aydın zümreye göre yazılmış dinî ve tasavvufî eserler, bu dil ayrılığıyla hemen kendini belli etmektedir. Bu çeşit eserlerde bazan çok geniş ölçüde karışık olarak nazım da kullanılmıştır.

Nesir alanında en bol mahsuller, tarih veya tarihle ilgili konularda görülür. Bu asırda yazılmış bütün tarihler, *Bibliyografya'*mızda gösterilmiştir. Tarih ilmi bakımından en mühim eser, Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin Arabca yazıp şâir Nedîm'in Türkçe'ye çevirdiği *Câmî'u'd-Düvel*'dir. Umumî bir tarihtir. Çok büyük 3 cilttir. Olaylar fevkalâde doğru, itinalı bir şekilde, bir kısmı bugün kaybolmuş kaynaklara dayanılarak yazılmıştır. Bu eser gibi asrın son yıllarında kaleme alınan Naîmâ'nın 6 ciltlik *Târîh'*i, olayların muhakemesi, şahısların tahlili, verilen tafsilât bakımından pek mühimdir. III. Murad'dan IV. Mehmed devrine gelinceye kadarki devir üzerinde yazılmış en mühim eserdir. Naîmâ, Şârihü'l-Menâr-zâde'nin müsveddelerinden geniş ölçüde faydalanmış, tarih felsefesinde İbni Haldûn'un tesirinde kalmıştır. Asrın ilk yarısında

yazılan ve Kaanûnî'nin tahta geçmesinden IV. Mehmed'in ilk yıllarına kadarki devreyi anlatan 2 ciltlik Peçevî İbrahim Efendi'nin *Târîh*'i de çok mühim bir eserdir. Yazarın imparatorluğun çeşitli ülkelerini çok iyi tanıması, sosyal durumu ve görevleri bakımından uzun ömrü boyunca devrinin pek çok mühim adamıyla tanışmış olması, bu tarihe ayrı bir değer vermektedir. Olayların bir kısmı da salâhiyetli ağızlardan nakledilmiştir. Türkçe'si açık ve çok tatlıdır. XVII. asır başları serhad âleminin canlı çizgileri en çok Peçevî'de mevcuttur.

Asrın son yıllarında ve XVIII. asır başlarında kaleme alınmış olan Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa'nın büyük tarihi de, IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed ve II. Mustafa devirlerini içine alan, büyük kısmı şahsî müşahede mahsulü pek değerli bir eserdir. Tarihçinin efendisi olan II. Mustafa'dan bahseden son ciltler *Nusret-Nâme* adını taşır. Aynı zamanda değerli bir şâir ve bilgin olan 3. Vezir Abdurrahman Abdi Paşa'nın IV. Mehmed devrine ait *Vekaayî'-Nâme*'si, IV. Mehmed'in ilk devirlerinde yazılmış, Saray'a mensub, aynı zamanda büyük bir bestekâr ve iyi bir şâir olan Solak-zâde Mehmed Hemdemî'nin umumî Osmanlı *Târîh*'i, mühim eserler arasındadır. Kâtib Çelebî'nin, Naîmâ'nın eseriyle aynı zamanı inceliyen 2 ciltlik *Fezleke*'si, Şeyhulislâm Karaçelebî-zâde Abdülaziz Efendî'nin *Ravzatu'l-Ebrâr* adlı umumî Osmanlı tarihi, umumî dünya tarihi, Kaanûnî ve IV. Murad devirlerine ait eserleri, bilhassa kendi yaşadığı devri, Sultan İbrahim devrini içine alan *Zeyl-i Ravzatu'l-Ebrâr*'ı asrın unutulmaz tarihî mahsulleri arasındadır. Hasan Beyzâde'nin, Örfî'nin, Vecîhî'nin, Nihâdî'nin Osmanlı tarihleri de anılabilir. Bir kısmı çok mühim olmak üzere daha yüzlerce eser sayılabilir. Kâtib Çelebî'nin Osmanlı denizcilik târîhi ve teşkilâtı üzerinde yazdığı fevkalâde değerli *Tuhfetu'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*'ıyla bu bahse son veriyoruz. Daha çok edebî gayeyle yazılan manzum tarihleri anmaya lüzum görmüyoruz.

Tarihçi ve Coğrafyacı Olarak Kâtib Çelebî

XVII. asır Türk ilmi, bilhassa Kâtib Çelebî ile şeref kazanır. 49 yaşını bitirmeden ölmesine rağmen, çok büyük ve mühim eserler ortaya koymuştur. Yalnız tarihe dair 1.300 kitap okumak suretiyle tarihe âit eserlerini yazmıştır ki, ancak modern târihçilerin bâzılarında bu derecede kaynak bolluğu görülmektedir. Kâtib Çelebî, XVII. asrın en büyük coğrafyacısıdır. Dünyanın elips (kat'-ı nâkıs) şeklinde olduğunu söyler *(Cihân-Nümâ*, III-2). Latince okuyup anlıyabilen Kâtib Çelebî, pek çok Avrupa kitabı da görmüş-

tür. Tam bir ilim zihniyetine ve toleransına sahiptir. Tamamen esprit critique'le hareket eden bir mütefekkirdir.

Bernard Lewis şöyle der : «Osmanlı Türkü'nün anlayışı, tarih yazıcılığında açıkça görülür. Klasik Osmanlı tarihçileri, ileri ve bilgili bir medeniyetin adamlarıdır. Eserleri, Osmanlılar'ın en büyük başarıları safında yer almalıdır» (s. 329 - 30).

Osmanlı tarihçileri ve coğrafyacıları, binlerce kitap okumuş, bir kaç dil bilen, ekserisi imparatorluğun yüksek kademelerinde mes'uliyetli görevler almış, pek çok ülkeyi gezmiş, devrinin hükümdarları ve büyük şahsiyetleriyle görüşmüş, uyanık, zeki, bilgin kimselerdir. Pek çok şart bir araya gelerek yetişmişlerdir. Çalışkan ve müdekkıktirler. Hepsini tanıtmaya imkân yoktur. Son olarak Peçevî'den bahsederek bu bahsi kapatacağım.

Peçevî

İbrahim Peçevî Efendi II. Selim'le IV. Mehmed arasında 9 padişah devrinde 75 yıl yaşamıştır (1574 - 1649). XVI. asrın sonları ile XVII. asrın ilk yarısının mühim olayları içinde yaşamıştır. Rumeli kadar Anadolu'yu da bilmektedir. Esas bakımdan serhad adamıdır. Fakat Istanbul'u da tanımaktadır. Hâile-i Osmâniyye'ye bizzât şâhid olmuştur (1622). Estergon'un kaybında ve yeniden fethinde bulunmuştur. Meşhur Sokollu Mehmed Paşa, dayısı olmaktadır. Serhadlerde bir Türk asılzâdesi subay olarak yetişmiş, yaşı ilerleyince ordudan ayrılıp maliyeciliğe geçmiştir. İyi Macarca bilmekte, diğer Doğu ve Batı dillerinden bir kaçını da anlıyabilmektedir. Fevkalâde güzel ve akıcı, kunt ve sade bir Türkçe'si vardır. Tâbirleri, tasvirleri, fevkalâdedir. Macaristan'da bir sancak merkezi olan Peç'te doğduğu, orada mâlikânesi bulunduğu için «Peçevî» denmiştir. Asker ve san'atkâr olarak çok ünlü Kırım hanı II. Gazi Giray'ı ve daha nice meşhurları, bu mâlikânesinde misafir etmiştir. Kaanûnî'nin cülûsundan IV. Murâd'ın ölümüne kadar geçen 120 yılık Osmanlı tarihini kaleme almıştır (1520 - 1640). Bilhassa müşâhedelerine dayanan bilgi vermesiyle eserinin değeri pek çok artmıştır. Yetişmediği Kaanûnî ve II. Selim devirlerini, salâhiyetli serhad ihtiyarlarından dinlemiştir. Eserinin müsveddelerini genç bir subayken toplamıya ve kaleme almıya başlamıştır. Vezirler, bu genç asılzâde subaya, tarih yazdığı için takılmışlardır. Tarihinin II. cildinin ikinci yarısında anlattığı bâzı şeyleri aşağıya naklediyorum :

Peçevî 1606'da Ağrıboz, İnebahtı ve Karlıeli (Preveze) sancak-

larının «muharrir-i vilâyet»i oldu, yâni bu üç sancakta sayım yapmıya me'mur edildi

1605 sonunda, Estergon'un fethini padişaha bildirmek üzere Estergon'dan Istanbul'a geldi.

Estergon'un fethi, Peçevî'yi en çok heyecanlandıran bir olaydır. Zîrâ dehşetli muhârebelerden sonra vaktiyle Estergon'u nasıl gözyaşları içinde düşmana bıraktığını, yanındaki Lala Mehmed Paşa'nın mutlaka geri alacağını söyliyerek kendisini teselli ettiğini unutmamıştır. Peçevî'nin akrabası olan Sadrâzam Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa, sözünü tutmuş ve Estergon'u Almanlar'dan geri almıştır. Peçevî'yi bilhassa kalenin Almanlar'a terki görüşmesine kendisinin memur edilmesi dokunmuştur. 10 yıl, kalenin alınmasında da düşmanla müzakereye memuriyetin kendisine nasîb edilmesi için Allah'a yakarmıştır. Duası müstecâb olmuştur. Lala Mehmed Paşa, Almanlar'ın kaleyi teslim etme müzakerelerine onu memur etmiştir. Peçevî, Almanlar'la sert bir müzakereye girişmiş ve düşmana amansız davranmış, kaleden çıkıp gitme şartlarını ağırlaştırmak için «nice cefâlar» etmiştir. Kaleye Türk ordusu ile giren Peçevî, derhal zindanlara koşup 47 Türk esîrini serbest bıraktırmıştır. Hepsi Peçevî'ye o derecede candan dua etmişlerdir ki, tarihçimiz bu duaların berekâtını, hayatının sonuna kadar görmüştür. Muazzam kalenin cephanesini ve barut mahzenlerini mühürleten Peçevî, yeniçeri ağasından dört çorbacı (yeniçeri binbaşısı) istemiş, ganimet eşyasını bu subaylara sayıyla teslim etmiştir.

Kaleden dönen Peçevî, zabt edilen Estergon'un durumunu Serdâr-ı Ekrem Lala Mehmed Paşa'ya anlatmıştır. Paşa, derhal Istanbul'a Sultan Ahmed'e müjdeci olarak gitmesini emretmiş, tekrar kaleye dönüp ganimet hissesini almak niyetinde olan Peçevî, emre uyarak o anda atlanmıştır. Kendisine yeniçeri subaylarından Kara Hasan Ağa ve Serdâr-ı Ekrem'in baş emir subayı Hızır Ağa ile erler refakat etmektedir. Kara Hasan Ağa sonradan sekbanbaşı olmuş ve o görevde iken emekliye sevk edilmiştir.

Peçevî, Istanbul'a gelmiştir. Sultân Ahmed, 16 yaşında bir nevcivandır. Pâdişâh, 31 yaşındaki Peçevî İbrâhîm'i Şehzâdeler Odası'nda hususî olarak —yâni merasimsiz— kabûl etmiştir. Peçevî, sadrâzamın sözlerini naklederek Estergon'un fethini müjdelemiştir. Sadrâzamın «on yıl serhaddi bu kal'a içün bekledim, artık ölsem de gam yemem» meâlindeki sözlerini nakledince padişah : «yok öyle demesin, kendisinden daha çok hizmetler umarım» demiştir. Fakat gerçekten Lala Mehmed Paşa az sonra ölüvermiştir. Peçevî ve yanındaki 16 kişi iltifat görmüştür. Peçevî'ye hıl'at giy-

dirilmiş ve piyâde mukaabeleciliğinden süvârî mukaabeleciliğine getirilmiş, Lala Mehmed Paşa'nın arzı üzerine Hızır Ağa'ya da sancak beyliği (tümgenerallik) verilmiştir.

Peçevî, daha önce de 1604'te yeni tahta çıkan I. Ahmed tarafından kabûl etmiş, pâdişâha, Lala Mehmed Paşa'nın bir nâmesini vermişti.

Sonra Peçevî, hem piyâde, hem süvârî mukaabelecisi oldu. Belgrad'da Orduy-ı Hümâyûn'a maaşlarını o kadar muntazam dağıttı ki, her iki görevin aynı şahısta birleşemiyeceğini iddia edenler, iki görevin de Peçevî'de kalmasını istemeğe başladılar. Açık ve şikâyete yer vermeden seferdeki orduya maaş dağıtabildiği için Vezîr-i âzam, Peçevî'ye hıl'at giydirdi. Kuyucu Murad Paşa, sadrâzam olunca mukaabelecilikten ayrıldı ve Ağrıboz'a sayım yaptırmak için gitti. Bu sırada konağı yandı. Daha gençken subaylıktan maliyeciliğe geçtiği anlaşılıyor.

1623'te Hâfız Paşa sadrâzam olunca, Peçevî'ye Rakka (Urfa) beylerbeyiliği (orgeneral) verdi. Bir müddet bu sûretle «paşa» diye anılan Peçevî, sonra tekrar maliye mesleğine dönüp «Efendi» oldu. Çölden bir katar deveyi 150 altına satın alıp Diyarbekir'de 600 altına (750.000 TL.) sattı. Birara Mardin muhâfızı (kale kumandanı) oldu. Sonra Tokat darbhânesi müdürlüğünde bulunup 300 yük akça kestirdi (30.000.000 akça = 670.000.000 TL.). Tokat defterdârı oldu. Hâfız Paşa kendisini başdefterdâr (mâliye nâzırı) yapmak istediyse de, kolayca kelle verilen bu görevi kabûl etmedi.

IV. Murad zorba temizliğine başladığı, Receb Paşa'yı îdâm ettirdiği zaman Istanbul'da idi. Padişahla berâber 1634 Revân sefer-i hümâyûnuna katıldı. Sonra, Arab çöllerinden tekrar ata yurdu Macaristan'a döndü. Tameşvar eyaleti defterdârı oldu. 1635'te Bosna defterdârı idi. Bir ara Şam (Suriye) eyâletini beylerbeyi vekili olarak idâre etti.

İşte bir büyük tarihçi, bu derecede yüklü bir görgüyle yetişebiliyordu.

VII

BASKI ve BASIN

Matbaanın Başlangıcı

IX. asırdan beri Büyük Türk Hâkanlığı'nın Uygur döneminde Türkler, matbaa kullanıyorlardı. 1902'den itibâren arkeologlar, Uygurlar'ın bastığı yüzlerce Türkçe kitabı, Doğu Türkistan'da kumlar altından çıkarmıya başladılar. Aynı asırda Çin'de ve Kore'de de matbaa kullanılıyordu. Harfler madenden dökülmüyordu, sert tahtadandı. Teknik, klişe baskısı gibiydi (Carter, *The Invention of Printing*, New York, 1955, 141 v.dd.; A. von Gabain, *Alttürkische Schrifttum, SDAW, Phil. - Hist. Kl.*, 1948, no. 3).

XIV. asır başlarında Çinliler'in, Türkler'in, Koreliler'in Uzak Doğu'da kullandıkları klişe baskısı, Holanda'ya da girmiştir, fakat gelişememiştir. 1444'te Gutenberg, bu baskıdan ilhâm alarak müteharrik madenî harfler döktürüp baskıya başladı. Müteharrik mâdenî harfler ilk defa 1041'de Çin'de dökülmüştü; Gutenberg buradan almıştır. XV. asrın sonlarında baskı, Batı ve Orta Avrupa'da çok yayılmış, hayli matbaa açılmıştır. Bu sûretle kâğıt yapma gibi matbaayı da Avrupalılar, Asyalılar'dan öğrenmişlerdir.

Fâtih ve halefleri, Avrupa'da basılan kitapları görmüş ve incelemişlerdir. Meselâ Floransalı Francesco Berlinghieri, 1480'de basılan coğrafya kitabını, sondaki matbû ithaf sahifesinden anlaşılacağı üzere resmen, Avrupa'nın en büyük ilim hâmîsi ve en büyük hükümdârı olarak Fâtih'e sunmuş ve kitabı bir mektup da ekliyerek Istanbul'a padişaha göndermiştir (Deismann, 109). Bu sırada Fâtih, İtalya fütûhâtına başlamıştı ve İtalya'da «Batı Roma imparatoru» olarak da selâmlanmıya hazırlanıyordu.

Siyasî tarih kısmında Türkler'in matbaayı niçin hemen almadıklarını, Lâle Devri'nde İbrahim Müteferrika'dan bahsederken izah etmiştim, tekrarlamıyorum. Fakat Osmanlı devletinin çeşitli şehirlerinde de erken vakitte bir çok matbaa görüldü. XVI. asrın ilk yıllarında bile Türkiye'de matbaa vardı ve asrın sonlarında Istanbul, Selânik, Bükreş ve daha bir çok şehirde matbaa bulunuyordu. Hepsi Rum, Ermeni, Romen, Mûsevî gibi azınlıkların kurdukları matbaalardı ve Türkçe, Arabca, Farsca eser basanlara da

tesadüf ediliyordu. Fakat resmî veya hususî bir Türk matbaası yoktu. Lüzum görülmüyordu. Bu işi hattatlar ordusu yapıyordu. Avrupa'da da Türkçe ve Arab harfleri kullanan diğer Doğu dilleri ile kitaplar basılıyordu. XVII. asırdan itibâren Avrupa'da basılan Türkçe kitaplar, 1606'da Istanbul'dan büyükelçi olarak dönen François de Brèves'in yanında getirdiği Türk hattatları ile Paris'te harf döktürmesi ile gelişir. Uzun yıllar Türkiye'de kalan de Brèves, iyi Türkçe de biliyordu (Iorga, *Voyageurs dans l'Orient Européen,* Paris, 1928, 24-5).

XVIII. asır başlarken, artık Türkiye'deki hattat ordusunun Avrupa'daki matbaa bolluğu ile başa çıkmasına imkân kalmamıştı. Üstelik Türk yazmalarına Avrupalılar iyiden iyiye musallat olmuştu. Istanbul'dan ve diğer şehirlerden ağır para vererek Avrupalılar, değerli Türkçe, Arabca ve Farsca yazma kitapları satın alıp götürüyorlardı. 1716'da Dîvân, yazma kitapların dış ülkelere çıkarılmak için satışını yasak ettiyse de, tabiatiyle bu yasağın tatbikı kabil değildi. Diğer taraftan Türkiye artık, Batı dillerinde Avrupa'da basılmış kitaplarla dolup taşmıya başlamıştı. Bu iş hem heves uyandırıyor, hem de büyük ihtiyaç şeklinde görülüyordu 1718'de Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa iktidara gelip Lâle Devri başladığı zaman, matbaa mes'elesini iyice kafasına koymuş bulunuyordu. Yalnız ülkedeki hattatlar ordusunun işsiz kalacağından korkuyordu. Din kitaplarının henüz baskısına izin vermiyerek, hattatlara bu büyük sahayı açık tutarak bu mes'eleyi halledecektir. Zaten asırlardır yazma kitabın güzelliğine ve zevkıne alışmış bulunan Türkler de, XIX. asra kadar basma kitaba fazla iltifât etmeyeceklerdir. Basma kitap elbette daha ucuzdu ama, basit bir yazma kitap da basmadan çok pahalı değildi. Ancak XIX. asırda tiraj ve baskı çeşidi artınca kitap ucuzlayacak ve yazma kitapla basmanın fiat farkı iyice açılacaktır.

Müteferrika Matbaası

Paris'e büyükelçi olarak giden Yirmisekizçelebî Mehmed Efendi, yanına oğlu Saîd Efendi'yi de almıştı. —Sonradan sadrâzam olan— genç Yirmisekizçelebî-zâde Saîd Efendi, Paris'te gördüğü matbaayı, Istanbul'da da kurmayı aklına koydu. Istanbul'da bu iş için saray müteferrikalarından İbrahim Ağa'yı buldu. İbrahim Müteferrika Arabca, Farsca, Macarca, Latince, Yunanca biliyordu. Nevşehirli İbrahim Paşa'dan izin ve şeyhulislâmdan fetvâ alan iki arkadaş, ortaklaşa ilk Türk matbaasını kurdular. Sonradan matbaa yalnız İbrahim Müteferrika'ya kaldı. Büyükelçi Mehmed Efen-

di 1720'de Paris'te iken Istanbul'a döner dönmez bir matbaa kuracağından Duc de Saint-Simon'a bahsetmiş ve Saint-Simon bunu hâtıralarında kaydetmiştir (*Mémoires*, 1887, XVII, 249). Dâmâd İbrahim Paşa'nın arkadaşı olan Mehmed Efendi, herhalde Istanbul'a dönünce İbrahim Paşa ile anlaşarak bu işi oğlu Saîd Efendi ile İbrahim Müteferrika'ya vermeyi kararlaştırmışlardır. İbrahim Müteferrika'nın seçilmesinin sebebi şudur : Bu zât, Mehmed Efendi daha Paris'ten dönmeden önce 1719'da bir harita basıp İbrahim Paşa'ya takdîm etmiş ve başka baskılar yapmasını isteyip istemediğini sormuştu. Fakat henüz kitap baskısına geçmemişti. 1132 (1719) yılında bastığı harita, *Marmara Harîtası*'dır. Matbaanın lüzumuna dair Müteferrika'nın sadrâzama sunduğu *Vesîletü't-Tıbâ'a* adlı broşürde de kendisinin 1719'dan beri baskı işleriyle uğraştığı belirtilir. Bu hususta III. Ahmed'in fermânı 1727'de çıkmıştır. Bu sûretle Türkiye'de matbaa, İran'dakinden 89 yıl önce açılmış bulunuyor. Zîrâ İran'da ilk matbaa 1816'da Tebrîz'de açılmıştır (A. S. Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, T.T.K., I, 225). Mısırda ise ilk matbaa 1798'de, Müteferrika'dan 75 yıl sonra kurulmuşsa da bu bir Fransız matbaasıdır. Türkçe ve Arabca eserler basan meşhur Bulak (Kahire) matbaasını Mehmed Ali Paşa, XIX. asır başlarında (1828) kurmuştur.

Türkiye'de ilk azınlık matbaası Yahudiler tarafından 1495'te Selânik'te kurulmuştur. Aynı yıl Yahudiler, Istanbul'da da bir matbaa açmışlardır. 1505, 1510, 1511'de Istanbul'da 3 Yahudi matbaası daha açılmıştır. Yahudiler Istanbul'da 1513, 1515, 1516, 1518, 1519, 1520, 1530, 1534, 1560, 1567, 1570, 1575, 1579'da, Selânik'te 1512'de, Haleb'de 1519'da, Edirne'de 1554'te yeni matbaalar açmışlarsa da, bunların faaliyetlerinin devamlı olmadığı anlaşılıyor. İlk Ermeni matbaası 1567'de Istanbul'da, ilk Rum matbaası 1627'de Istanbul'da açılmış ve daha sonraları Türkiye'de pek çok ekaliyet matbaası görülmüştür (listeleri için bk. Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi*, 1959, s. 51 v.dd.).

Bugünki Devlet (Millî Eğitim) matbaasının nüvesi olan Müteferrika Matbaası'ndan (1728) sonra, XVIII. asrın sonuna kadar Istanbul'da daha 5 Türk matbaası açılmış, XIX. asırda bu iş çok gelişerek Türk matbaaları bütün imparatorluğa yayılmıştır.

Almanya'da ilk matbaa Johann Gutenberg'in 1444'te Mainz'da açtığı müessesedir. İtalya'da ilk defa Roma'da 1467'de, İsviçre'de Basel'de 1468'de, Çekoslovakya'da 1468'de Plsen'de, Fransa'da 1470'te Paris'te, Holanda'da 1473'te Utrecht'te, Macaristan'da 1473'te Budapeşte'de, Belçika'da 1473'te Louvain'de, İngiltere'de 1476'da Westminster'de, İspanya'da 1474'te Valencia'da, Avustur-

ya'da 1482'de Viyana'da, Danimarka'da 1482'de Odense'de, İsveç-te 1483'te Upsala'da, Portekiz'de 1487'de Lizbon'da, Amerika kıt'asında 1534'te Mexico'da, Hindistan'da 1556'da —Portekizliler tarafından— Goa'da, Birleşik Amerika'da 1638'de Cambridge'de (Boston) matbaa açılmıştır.

Türkiye'de Fotoğrafçılığın Başlangıcı

Basının ilk vasıtası matbaa ise, bugün vaz geçilmez ikinci vasıtası da fotoğrafçılıktır. Fotoğraf 1827'de Fransa'da Niepce tarafından keşfedilmişse de, ancak 1838-41'de doğru dürüst kullanılabilir hâle gelmiştir.

Türkiye'ye ilk fotoğraflar 1840'lardan itibaren girmiş ve başlamıştır. Gérard de Nerval, 1842'de Istanbul'da bir fotoğrafçı dükkânı açan Fransız'dan uzun uzadıya bahseder. —Bugünki bilgimize göre— ilk Türk fotoğrafçısı, 1854'te Çenberlitaş'ta bir fotoğrafçı dükkânı açan Râif Efendi'dir (Ebüzzıyâ, *Yeni Osmanlılar*, Ziyad Ebüzziya neşri, III, 56).

Sultân Azîz devrinde (1861-1876) bilhassa Abdullah Kardeşler, Istanbul'da fotoğrafçılığı geliştirip çok güzel fotoğraflar çekmişlerdir (bilhassa insan fotoğrafları). Bu sıralarda ise Türk basını iyiden iyiye gelişmiş bulunuyordu. Fakat gazeteler, fotoğrafsız çıkıyordu.

İlk Türk Gazeteleri

Türkçe'de gazete için uzun müddet «cerîde» kelimesi kullanılmıştır, Arabca asıllıdır. «Gazete», İtalyanca'dan —belki Fransızca vasıtasıyle «gazette»— alınmıştır (Fransızca'da gazete için yalnız «journal» kelimesi kullanılır ki, bu kelime başka mânâlara da gelir). İlk gazeteler XVII. asırda Avrupa'da görülmiye başlamış, XVIII. asırda mühim şekilde gelişmiş, bu asrın sonlarında ise vaz geçilemez bir medeniyet unsuru hâlini almıştır. Gazeteler daima günlük değildir. Haftada bir, iki defa çıkanları, gayrı muntazam çıkanları vardır. Gündelik gazetenin kesin şekilde yerleşmesi XVIII. asrın sonlarındadır.

1796-98'de Istanbul Fransız büyükelçiliği, bir Fransızca gazete yayınladı. Ama Türkiye'de gazetecilik de II. Mahmud devrinde (1808-1839) kuruldu. İzmir'de *Le Spectateur Oriental* yayınlanıyordu. 1830'da Sultan Mahmud, devletin menfaatlerini Avrupa'ya karşı savundurmak için Istanbul'da Blak Bey'e *Le Moniteur Ottoman* gazetesini neşrettirmeye başladı. 1828'de Kahire'de

Mehmed Ali Paşa, Türkçe ve Arabca olarak *Vak'a-i Mısriyye* resmî vilâyet gazetesini kurdurdu.

Fakat Türk gazeteciliğinin başlangıcı, Sultan Mahmûd'un çok ehemmiyet verdiği *Takvîm-i Vekaayî*'dir. İlk nüshası 1 kasım 1831'de çıktı ve 1922'ye kadar devâm etti. Bu tarihte adı önce *Resmî Cerîde,* sonra *Resmî Gazete* oldu, hâlâ çıkıyor. Fakat artık yalnız kanunları, tüzükleri, kararnâmeleri yayınlıyan bir organdır. Gerçekte *Takvîm-i Vekaayî,* Blak Bey'in önce İzmir'de çıkarttığı *Spectateur Ottoman* ile sonra padişahın emriyle Istanbul'a *Moniteur Ottoman* adıyle aldığı gazetenin Türkçe'sidir. Gazetenin başına sonra Rumeli kazaskeri ve ilk maârif nâzırı olan, meşhur bilgin, müellif ve kütübhâne vâkıfı Es'ad Efendi «Takvimhâne nâzırı» unvânıyle getirilmişti. Devlet matbaası da bu zâtın emrindeydi ve padişah tarafından, halkın anlıyamadığı koyu dil kullandığı için azarlanmıştı.

Sultan Mecîd tahta geçer geçmez bir Türkçe gazete daha, *Cerîde-i Havâdis* çıkmaya başladı. 1840'tan 1860'a kadar yayınına devâm eden bu gazetenin başında İngiliz William Churchill vardı. Fakat muhteviyâtına —sonradan vezir ve maârif nâzırı olan— Münîf Efendi hâkimdi. Bu devletin «nîm-resmî = officieux» gazetesi idi. *Takvîm-i Vekaayî* ise «resmî = officiel» gazete idi (White, *Three Years in Constantinople,* Londra, 1846, II, 218-9).

İlk hususî Türkçe gazete ise *Tercemân-ı Ahvâl*'dir. Sultan Mecîd'in son günlerinde, 22 eylûl 1860'ta çıkmaya başladı ve 1866'-ya kadar devâm etti. Nâşiri Çapanoğlu Âgâh Efendi, başmuharriri Şinâsî Efendi idi. Türk gazeteciliği, bu gazete ile başlamış sayılmaktadır. Hükûmet tenkıdine kadar bugünki gazetecilikte görülen pek çok şeyin menşei, bu gazetedir. 1861'de Şinâsî, bu gazeteden ayrılarak *Tasvîr-i Efkâr*'ı çıkartmıya başladı. Nâmık Kemal ve bütün bir nesil, burada şöhret yapmıya başladılar.

İlk Türk dergisi ise 1850'de çıkmaya başlıyan *Vekaayî-i Tıbbiyye*'dir. Fakat meslek dergisi idi. Türk mecmuacılığının başlangıcı, Münif Paşa'nın 1861'de yayınlanmıya başladığı *Mecmû'a-i Fünûn* iledir.

Sultan Mecîd'in son yıllarına, 1860'a doğru Istanbul'da ayrıca devletin yarı resmî gazetesi olan Fransızca *Journal de Constantinople,* İngilizce *Levant Herald,* Fransızca *Courier d'Orient,* Rumca *Bizantis,* Bulgarca *Bulgaria,* hepsi Ermenice *Mego, Masis, Avedapar* ve *Tar* gazeteleri çıkıyordu. İzmir, Kahire, Beyrut gibi şehirler başta olmak üzere, diğer şehirlerde de hayli gazete vardı. Fakat gazeteciliğin asıl gelişmesi ve umumî efkâr üzerinde bir tesir vasıtası hâline gelmesi, Sultân Abdülazîz devrindedir (1861 - 1876).

1878'den 1908'e kadar II. Abdülhamîd'in şahsî idare devresinde ise, gittikçe ağırlaşan sansür, bir kaç bakımdan gazeteciliği engelledi. Fakat bu devirde baskı san'atı çok gelişti. 1908'den sonra büyük Avrupa gazete ve dergileri ayarında mevkuuteler (périodiques) görülmiye başladı. Meselâ Meşrutiyet'te Sâdeddin Arel'in 100 nüsha çıkardığı *Şehbâl* dergisi, kâğıt, baskı ve muhteviyat bakımından zamanının olduğu gibi bugün de dünyanın en büyük mecmuaları ile aynı ayardadır, hiç bir eksiği yoktur (papye kuşe kâğıdı bakımından kesin şekilde de üstündür). Ebüzzıyâ'nın II. Abdülhamîd devrinde bastığı kitaplar da, bugün için bile, bir zevk nümunesi ve baskı san'atının pek güzel eserleridir (bugün bu nefâsette pek az kitap basılabilmektedir, teknik imkânsızlıktan değil, maliyet yüksekliği yüzünden).

Gene 1860'da Istanbul'da yayınlanan 3 acayip gazete daha vardı : Bunlardan *Mecmû'a-i Havâdis* ile *Münâdî-i Erciyaş* Ermeni harfleri ile Türkçe, *Anadolu* ise Rum harfleri ile Türkçe idi.

1882'den 1898'e kadar 16 yıl gazeteler, damga pulu ile çıkmıştır. Sistem şöyleydi : Her gazete nüshasına 2 para (bir kuruşun 40'da birine «para» denirdi) değerinde damga pulu basılıyordu. 2 para'nın bugünki satınalma değeri 62,5 kuruş kadar bir şey olduğu için ağır vergiydi ve gazeteler pahalı satılabildiği için tirajları azdı (maamâfih başkaca bir gelir ve kazanç vergisi alınmıyordu). 1898'de *Mâ'lûmât* gazetesi sahibi Mehmed Tâhir Bey (Bâb-ı Âlî'deki şöhreti : Baba Tâhir), bir başmakale ile bu vergiyi protesto etti ve kaldırılması için padişaha sığındığını anlattı. Damga pulu, Düyûn-ı Umûmiyye'ye tahsis edilmiş gelirler arasında olduğu için kaldırılması pek kolay değildi. Fakat basını karşısına almak istemeyen II. Abdülhamîd, kaldırttı. Bu sûretle gazete maliyetine ağır te'sir eden bir unsur, ortadan kalktı.

1834'te o zamana kadar gayrı muntazam olan posta idaresinin resmen kurulması, gazete dağıtımı için büyük kolaylık teşkil etti. Bu sûretle Istanbul gazetelerinin tedrîcen bütün imparatorluğa dağılıp te'sir sahasını çok genişletmesine yaradı. İlk posta Istanbul - İzmit arasında 1834'te açıldı. Sultan Mahmud bu işe o kadar ehemmiyet verdi ki, postanın açılışını kendisi yaptı, hem de şöyle : Paytonla Istanbul'dan İzmit'e gitti. Arkasından ilk posta arabası geliyordu. Böylece postanın dokunulmaz ve çok ehemmiyetli, padişahın himayesinde bir şey olduğunu anlatmış oldu. Sonra Istanbul - Edirne posta yolu açıldı ve bütün imparatorluk posta teşkilâtına kavuştu. 1855'te telgrafın ve aynı yıllarda demiryolunun başlaması da, basın hayatında gelişmeler sağladı. Sultan Mahmud, posta hakkındaki hatt-ı hümâyûnunda şöyle diyordu :

«Anadolu ve Rûmeli'nin münâsib mahallerine âdemler ikaame edip, fî-mâ'bâd (bundan sonra) hîç kimsene hod-be-hod mektûb göndermeyip, gerek Ehl-i İslâm ve gerek Reâyâ ve Efrenc tâifeleri, göndereçekleri mektûb ve emânetlerini nâzıra götürüp sebt-i defter olunarak her bir mahalle muvakkaten tatar (postacı) ihrâcıyle mahallerine gönderip...».

Sultân Abdülazîz Devrinde (1861 - 1876) Basın

Bu bahsi, Türk basınının kurucularından Ebüzzıyâ Tevfik Bey'in *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nden faydalanarak veriyorum (II, 126-7, 132-4, 185-6, 190-1, 213, 220-3, 228, III, 242, 244-5, 268-71) :

1870'lerde basın ve kitapçılık çok gelişmiştir. Halk ciddî şekilde gazete okuyucusu ve kitap alıcısıdır. Bazı kitaplar bir kaç günde tükenmektedir. İyi kitap neşrederek bir yazar, geçimini rahat rahat sağlıyabilmektedir (burada ve aşağıda hep Tevfik Bey'in ifadelerini kısaltarak naklediyorum). Reşîd Paşa'nın *Âsâr*'ının bir hafta sonra ikinci baskısı yapılmıştır. *Ecel-i Kazâ* 6 gün içinde tükenmiştir; halbuki 7,5 kuruş gibi fâhiş bir fiatı vardı (bugünki satınalma gücü 90 TL.). Salâhaddîn-i Eyyûbî ve Fâtih'e ait Nâmık Kemâl'in eserleri, aynı rağbeti görerek bir kaç gün içinde satılmıştır. Nâmık Kemâl'in başmakalelerini yazdığı *İbret* gazetesinin tirajı 12.000 idi. Halbuki gazete bir kuruş gibi çok yüksek fiata satılıyordu (bugünki değeri : 15 TL.). Bu sûretle yazarlar ve nâşirler büyük para kazanıyorlardı. Kâğıt ve baskı çok ucuz olduğu için bu kâr artıyordu. Fakat zamanla gazete ve dergiler çoğaldığı için, basın, çok kârlı bir iş olmaktan gitgide çıkıyordu. *İbret*'i çıkaran dört arkadaş (üçü Nâmık Kemâl, Ebüzzıyâ ile Ahmed Midhat Efendi), yazarlara, baskıya her türlü masrafı çıkardıktan sonra, günde 5-6'şar altın kazanç sağlıyorlardı (günde 6 altından ayda bugünki râyiçle : 150.000 TL.). Ebüzzıyâ, o yıllarda bu yüzden «büyük refah» içinde olduğunu kaydediyor. Gazete, ciddî bir siyâsî baskı unsuru idi. Otoriter sadrâzam Âlî Paşa, basına karşı uyanık hareket ediyordu. Zîrâ Avrupa'da Türkçe çıkan gazeteler yüzünden çok hırpalanmıştı (o devirde Yeni Osmanlılar'ın Paris, Londra ve başka yerlerde Âlî Paşa'ya karşı çıkarttıkları gazetelerdeki tenkitlerin onda dokuzunun haksız olduğu bugün kesin şekilde söylenebilir). Ondan sonraki sadrâzamların tutumu da böyleydi. Midhat Paşa'nın, basına karşı en küçük teveccühü yoktu (Nâmık Kemâl'i iki defa sürdürmüştür).

Sultân Azîz devri gazetelerini okuyanlar bugün hayret içinde kalabilirler. Zîrâ sataşmalar padişaha kadar uzanabiliyordu. Ama

onun oldukça dokunulmazlığı vardı. Fakat sadrâzam ve nâzırlara yöneltilen hakaret-âmîz tenkidler, bugün için şaşırtıcıdır ve mühim kısmı haksızdır. Bugün «klasik» olarak edebiyat tarihimize geçmiş çok kudretli kalemler vardı. Devlet adamlarını, en hassas yerlerinden yakalıyabiliyorlardı. Gazetecilerden yaka silkenlerden biri, Mısır hıdîvi İsmâil Paşa idi. *İbret*'in başmuharriri Nâmık Kemâl'e 5.000 altın gönderdi, Nâmık Kemal, bir daha Hıdîv aleyhine kendisini tenkitten alıkoyacak olan bu atıyye'yi kabûl etmedi (bu paranın bugünki râyiç değeri : 6.125.000 TL.). Halbuki Hıdîv'i ve emsalini iyice sızdırdıkları halde gene de şahıslarını —daha mûtedil şekilde— tenkid eden gazeteciler vardı. II. Abdülhamîd gibi bir diktatör - hükümdar bile her türlü salâhiyet elinde olduğu halde bu yola gidecektir.

Hıdîv İsmail Paşa, büyük kısmı Nâmık Kemâl'e, bir kısmı da üç arkadaşına gönderdiği 5.000 altınla *İbret*'i susturamayınca, Başmâbeynci Hurşid Bey'e 2.000 altın (2,5 milyon TL.) gönderdi. Hurşid Bey, her ne yaptıysa, 4 ay için *İbret*'i hükûmete kapattırdı. Ama kapatılan gazetenin yerine ikisi üçü birden çıkıyordu. Kapatılan gazete, yarı gazete büyüklüğünde bir el îlânı çıkarıyor, üstüne kapatmaya ait hükûmet kararnâmesini basıyor, altına da bir yorum ekleniyordu. Yorumda hükûmet aleyhine ağır lâflar bulunması âdet hâline gelmişti. Onun için hükûmet, bundan böyle kapatılan gazetenin okuyucularına bu şekilde vedâ baskısı yapmasını da yasakladı. Kapatma kararı, gazeteye resmî tebliğ ile bildirilirdi.

İnönü devrinde ise matbûat umum müdürlüğünden bir me'mur, gazeteye telefon ederek kapatılmasını emrederdi; üstelik gazatenin kendiliğinden kapanmış olduğunu bildirmesi emrediliyor, gazete yeniden çıkınca veya başka gazetelerin o gazetenin emirle kapatıldığını bildirmeleri yasaklanıyordu (Ziyad Ebüzziya'nın notu).

Diyojen mizah gazetesinin 13 ocak 1873 târihli hükûmet karârıyle kapatılmasını bildiren resmî tebliği, aşağıya alıyorum :

Diyojen gazetesi, mizâha mahsûs bir gazete olduğunu bahâne ederek, âdâb-ı umûmiyye ve kaaide-i hükûmetin cevâz gösteremiyeceği bir yolda idâre-i lisân etmeyi îtiyâd etmiş, ve tashîh-i usûl etmesi içün defa'ât ile ihtâr ve tenbîh ve bir kaç kerre tâ'tîl edilmişse de, yine meslekinde ısrâr ve 179 ve 180 ve 182 numaralarında dahi bâ'zı fihâmın (devlet adamlarının) şânına ve haysiyyetine dokunacak isnâdâtı (iftiraları) şâmil imzâları ile sahte mektûblar neşr etmek fâci'asına ictisâr (cesaret) etmiş olduğuna, ve bu hâl ile devâmı aslaa câiz olamıyacağına binâen, 12 mart sene 1287 târîhli karâr-nâme mû'cibince, işbu târîhden îtibâren külliyyen fesh ve il-

gaa kılınmışdır. Fî 13 kânûn-i sânî sene 1873. Tercemân-ı Dîvân-ı Hümâyûn : Sâ'd'Ullaah (*)».

İnönü devrinde, böyle sebepler zikrine falan lüzum görülmüyordu. Basit bir memurun telefonuyle gazeteler kapatılıyordu. Böyle bir telefon emri alındığının bildirilmesi, kesin şekilde yasaktı. Adamın başına her türlü belâ gelebilirdi.

Bu resmî tebliğin bir husûsiyeti, devlet yazılarında ilk defa Mîlâdî tarihin kullanılmasıdır. *Diyojen* kapatılmıştı ama, *Hadîka* gazetesinde Ebüzzıyâ, hükûmetin bu kararını dehşetli şekilde tenkit eden bir makale yazmıştı. İki gazeteyi arka arkaya kapatmayı münasip görmiyen hükûmet, *Hadîka*'ya dokunmadı. Fakat Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa, ilk fırsatta onu da kapatmayı aklına koymuştu.

Diyojen'in kapatılma sebebi şudur : 179. sayısında Rusya çarı Aleksandr imzasıyle Mısır hıdîvi İsmail Paşa'ya, 180'de İsmail Paşa'dan Çar'a, 182'den Rusya hâriciye nâzırı Gorçakof'tan Istanbul'daki Rusya büyükelçisi İgnatıyef'e yazılmış tabiatiyle uydurma mizahî mektuplar yayınlanmıştır. İlk sayıda hükûmet gazeteye ihtarda bulunmuşsa da gazete dinlememiştir. Rusya Büyükelçisi, Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşa'ya gazeteyi şikâyet etmiştir. Nâmık Kemal grubuna düşman olan ***Hakaaiku'l-Vekaayî'*** gazetesi de 763. sayısında *Diyojen*'i devletin îtibârını kırmakla suçlayıp jurnal etmiştir ki *Diyojen* kapansın ve bir rakip gazete eksik olsun.

1865'te Sadrâzam Fuad Paşa'nın yürürlüğe koyduğu kanunla mahkeme karârı olmadan gazete kapatılamıyordu. Fakat 12 mart 1867'de Sadrâzam Âlî Paşa'nın yayınlattığı kanun, mahkeme kararı olmaksızın hükûmet karar-nâmesiyle gazete kapatılabileceği maddesini getiriyordu. Âlî Paşa, basının şahsına karşı çok haksız ithamlarda bulunmasının da te'sîri altında idi. Binâenaleyh basın hürriyeti 1867'den önce mükemmel olduğu halde, bu tarihten sonra kayıtlandı. Âlî Paşa, kanunun «geçici» olduğunu söylemişti. Büyük devlet adamının tutumunu anlamak kaabildir : İftira basınını sevmiyor ve basının kendine gelmesini bekliyordu. Öyle olursa kanunu kaldıracaktı. Gerçekten Nâmık Kemal, Zıyâ Paşa, Ali Suâvî ve onların bir sürü çömezi, akla hayale gelmez şeyler, çok ateşli tenkidler yazıyorlardı. Basın hürriyeti dünyanın hiç bir yerinde tam değildi. İngiltere'de ise ufak tefek kayıtlar vardı. 1871'e kadar Fransa'da basın güdümlü idi. Almanya ve Avusturya'da çok kayıtlıydı. Rusya ve İspanya'da basın hürriyeti hiç yoktu. Tanzimatçılar'ın çok liberal davrandıkları —o zamanın ölçüleri içinde— açık-

(*) Meşhur edîb Sâdullah Paşa.

tır. Ama bugün bile Ali Suâvî'nin bazı makaleleri, ne Türkiye'de, ne Birleşik Amerika'da yayınlanamaz; o derecede edebsizce iftiralarla doludur. Üstelik hükûmet, gazetecilerin kimlerden para alarak kimlerin aleyhinde yazdıklarını biliyordu.

Âlî Paşa ölünce gazeteler, kanunun kaldırılacağını ümîd ettiler. Ama Yeni Osmanlılar'la dost olduklarını iddia eden sadrâzamların hiçbiri, ne Şîrvânî-zâde Rüşdü Paşa, ne Midhat Paşa, ne başkaları, hükûmet kararıyle gazete kapatma maddesini yürürlükten kaldırmayı akıllarından geçirmediler. Bu madde bir bakıma, hükûmetin basına karşı tek savunma vasıtasıydı. Gerçi hükûmeti tutan gazeteler vardı. Fakat yüksek tirajlı gazetelerin hepsi, hükûmetin karşısında olanlardı. Halk, bunları okumaktan hoşlanıyordu. Yazılanlara çok defa inanmıyor, «gazeteci palavrası» diyor, fakat gene bu tip gazete okuyordu. Midhat Paşa gibi meşrutiyet (taclı demokrasi) şampiyonu geçinen bir sadrâzam, hem de şahsını tenkid ettiği için Ahmed Midhat Efendi'nin hem *Devir,* hem *Bedir* gazetelerini kapatmış, Nâmık Kemal gibi imparatorluğun en şöhretli adamlarından birini iki defa Istanbul'dan sürmüştür.

1876'da tahta geçen ve 1878'de devlet idaresini eline alan, Tanzimat, Meşrutiyet, Meclis falan tanımıyan II. Abdülhamîd'in basın hürriyeti de tanımıyacağı âşikâr idi. İlk devirlerde basın o derecede kayıtlı değildi. Fakat padişahın şahsî idaresi sürüp gittikçe kayıtlar çoğaldı. Sansür, Türk basınını mahvetti. Sansür altında bile cesur kalemler, söyliyebileceğini şu veya bu şekilde söylüyordu. 1880'lerde sansür ve basın kayıtları, pek çok Avrupa devletinde vardı. Fakat 1900'lerde ancak Rusya gibi bir kaç devlette kalmıştı. Bu yıllarda ise basın hürriyeti merhale merhale verileceğine, merhale merhale kısılmıştı. Onun için, 1908'de doğan Meşrutiyet basını iyi bir basın değildir, dejenere bir basındır. Zîrâ bir gün içinde hürriyetsizlikten bütün hürriyetlere geçilemez. Sosyal oluşum ve tarih kanunları buna engeldir.

Gazetecilerin büyük bir kâr vasıtası da tiyatro idi. O da rekabetsizlikten faydalanıyor, yazara ve tiyatro sahibine büyük kâr bırakıyordu. Zîrâ vergiler yok denecek kadar hafif olduğu gibi, bilet fiatları üzerinde de hiçbir devlet kontrolü yoktu, serbestti. Ebüzzıyâ Tevfik Bey, *Ecel-i Kazâ* piyesinin oyunundan gecede 25-30 lira alıyordu (31.250 - 37.500 TL.). *Vatan ve Silistre*'nin bir haftalık oyunundan Nâmık Kemâl 250 altın almıştı (312.500 TL.). Hükûmet piyesi men etmeseydi Nâmık Kemal, daha pek çok kazanacaktı. Bu paraları, Magusa'da yemiştir. Nâmık Kemâl'in Magusa'daki yaşadığı şâhâne hayat ve ettiği masraflar, Fevziye Abdullah Tansel'in *Nâmık Kemâl'in Mektupları*'nda (3 c., T.T.K.) ve Ebüzzıyâ'-

nın *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde anlatılmıştır (sonra okul kitaplarına Kemâl'in Magusa zindanlarında 3 yıl inlediği okutulmuştur).

Gazeteler daha çok ufak boyda idi. Bugünki *Le Monde* gibi. 1900'lerin *Le Petit Journal*'i de öyleydi. Ciddî gazeteler daha çok küçük boyu tercih ediyorlardı.

Sultân Azîz'in son günlerinde, 10 mayıs 1876'da Mahmud Nedim Paşa basına sansür koymuşsa da, ertesi gün sadâretten düşmüştür. Sansür kararı, dehşetli protestoya uğramıştır. *Sabâh* gazetesi sansüre çok güzel cevap vermiş, sansürün çıkarttığı bahisleri, kelimeleri doldurmadan beyaz ve boş bırakmıştır (bu taktik Istanbul basınında Mütâreke devrinde tatbik edilecektir). Bu sûretle gazete her sütunda bir çok satır boş olarak çıkmıştır. Padişahın emriyle sansür ertesi gün kaldırılmıştır. 1860'dan önce de yabancı ve azınlık gazeteleri için —hiçbiri Türkçe değildi— bir sansür vardı. Fakat Türk gazetesine ilk sansür, bir gün sürmek üzere, 1876'da konmuştur.

Sansürü protesto için çıkarılan yerlerin beyaz bırakılması, dünya basın tarihinde ilk defa *Sabâh* gazetesinde tatbik edilmiştir. Bu usul okuyucuya hangi bahislerin sansür edildiğini açıkça göstermesi bakımından mühim ve çok tesirlidir. II. Abdülhamîd devrindeki uzun sansür yollarında da istiyen gazeteler bu yola baş vurmuş, bu yolu tercih eden gazeteye itiraz edilmemiştir. Gazete, sansürün çıkarttığı şeylerin yerine koyacak yazı olmadığını söylemiştir.

Bir günde birden fazla baskı da vardı. Sultân Abdülazîz'in hal'i için gazeteler, ikinci baskı yapmışlardı.

II. Abdülhamîd Devri (1876 - 1909)

II. Abdülhamîd devrinde Türk millî eğitimi —her kademede— en büyük gelişmeyi gösterirken, yayınlarda da aynı muazzam tekâmül oldu. Istanbul'da matbaa sayısı 1883'te 54 iken 1908'de 99'a çıktı. Bütün imparatorlukta aynı gelişme gerçekleşti. Gazetecilik mânâ ve ruh bakımından Nâmık Kemal ekolünden, Sultân Azîz devrinden çok şey kaybettiyse de, kitap baskısı gelişti. 1876-1890 arasında II. Abdülhamîdi'n ilk 14 yılında 4.000 Türkçe kitap basıldı. Bu, o zaman bütün dünya ülkeleri için ehemmiyete değer bir rakamdı (Lewis, *The Emergence,* 188). Arabca ve diğer dillerdeki kitaplar, bunun dışındadır. 1890'dan sonra kitap sayısı daha da arttı. Ancak 1950'lerde, 1960'larda erişilen bir sayıya ulaştı. Padişahın ilk 14 yılında basılan 4.000 Türkçe kitabın konuları da ilgi çekicidir: 1.000'den fazla roman, şiir, tiyatro, edebiyat, 1.000 ka-

dar ilim ve fen, 500'e yakını sözlük, ansiklopedik eser, gramer, dil, 200 din, 1.200'den fazlası hukuk ve resmî yayınlar.

1878'de Ahmed Midhat Efendi'nin çıkardığı *Tercemân-ı Hakıykat,* II. Abdülhamîd devrinin mühim gazetelerinden biriydi. Gerçi hükûmeti tenkit, büyüklere şantaj, sansasyon falan yoktu. Fakat ciddî haber veriyor ve bir seviyeyi temsil ediyordu. Sonradan çıkan gazetelerin çoğu bu seviyeye erişememiştir. 1882-84'te gazete, Midhat Efendi'nin dâmâdı Muallim Nâcî'nin idare ettiği bir edebî ilâve verdi ki, son derecede ciddî ve terbiyevî bir edebiyat mecmuası hâlindeydi. Sonra, çocuklar için haftalık ilâveler vermiye başladı. Bir nesil bu ve başka gazetelerle yüksek edebî kültür aldı, iyi dil öğrendi. Zîrâ telif romanlar verildiği gibi, Batı klasikleri de tefrika ediliyordu. Midhat Efendi bu arada 150'den fazla roman ve ilmî kitap da yayınladı. Kitaplarda üslûp çekici, akıcı, okutucu, öğretici idi. O zamana kadar geniş okuyucu kitlesinin bilmediği pek çok şey Türk halkına açıklandı ve okutuldu. 14 ciltlik Avrupa tarihi, 3 ciltlik dünya tarihi serileri, o devirde halk tarafından merakla okundu.

Ebüzzıyâ Tevfik Bey'in 1879'da çıkartmaya başladığı *Mecmûâ-i Ebü'z-Zıyâ,* 15 günlük, gittikçe mükemmelleşerek Avrupa dergileri ile eşit seviyeye gelen bir yayın organı oldu. Tevfik Bey, aynı nefâsette pek çok kitap, çok sevilen yıllıklar (almanaklar), bazı klasik eserler yayınladı. Bunlar *Kütüb-hâne-i Ebü'z-Zıyâ* adı altında bir koleksiyon teşkîl etmektedir.

Devrin daha genç diğer bir gazetecisi Ahmed İhsan (Tokgöz) Bey'dir (1869 - 1942). 27 mart 1891'de *Servet-i Fünûn* dergisini yayınlamıya başladı. Resimli haber magazini idi. Fakat 1895 ocağında mecmuanın idaresini 28 yaşındaki Tevfik Fikret Bey üzerine aldı. 1901'e kadar Fikret, arkadaşlarının (Cenâb Şehâbeddin, Hâlid Zıyâ, Hüseyin Câhid ve daha pek çok meşhur isim) yardımıyle mecmuayı tamamen edebî bir dergi mahiyetine çevirdi. Servet-i Fünûn Edebiyatı bu dergi ile kuruldu ve içlerinde dehâlar da olan epey büyük şâir ve edîb yetiştirdi. 1901'de Fikret, mecmuadan ayrıldı. Fakat mecmua çıkmaya devâm etti.

1891'e doğru *Tercemân-ı Hakıykat*'ten sonra gelen gazeteler *Ikdâm* (15.000 tiraj) ve *Sabâh* (12.000 tiraj) idi (Ahmed Emin, *Press,* New York, 1914, s. 78). 25 temmuz 1908 günü Meşrutiyet'in iâdesini bildiren *Ikdâm* 60.000 ve *Sabâh* 40.000 bastı (Ahmed Emin, 87). Yalnız Istanbul'da 10 kadar çocuk mecmuası (bunlardan *Çocuk Dünyâsı* 10.000 tiraj), öğrenci dergileri (bunlardan *Talebe Defteri* 3.000 tiraj), jimnastikten tarıma, pedagojiden tarihe kadar her konuda pek çok mecmua çıkıyordu (Yahyâ Kemal, *Ede-*

biyyâta Dâir, 176, 180). İmparatorluğun her şehrinde en az bir gazete çıkıyordu. II. Abdülhamîd devri bu parlak bilanço ile kapanmıştır. Gerçi fikir gazeteciliği ve siyasî tenkit çok zarar görmüştür. Fakat bu yüksek seviyede yetişenler, 1908'den itibâren tenkitte çok parlak isimler olmuşlardır (Hüseyin Câhid, Ali Kemal, Refik Hâlid, Cenâb Şehâbeddin, Ahmed Emin, Fâlih Rıfkı, Yahyâ Kemal, Yâkub Kadri ve daha pek çokları). 1908'den sonraki basın hayatı epey karışıktır. Çok seviyesiz şeyler de çıkmıştır. Tam bir gazete ve dergi enflasyonu olmuştur.

Istanbul dışında da şehir ve kasaba basını canlı idi. 1866'dan beri bugünki Yugoslavya'da kalan şehirlerde 55 Türkçe gazete ve dergi yayınlanmıştır (listesi : İsmail Eren, *Yugoslavya'da Türkçe Basın, Sesler* dergisi, Üsküb, X.1966, no. 9, s. 51-73).

İnönü Devrinde Basın

Bu kısa bahsi Ziya Ebüzziya'dan alıyorum (II, 220-3, 228, III, 242) :

«1940-1947 arasında çıkardığım *Tasvîr-i Efkâr ve Tasvir* gazetelerini, devrin tek partili idaresi, 16 defa kapatmış ve bunların çoğunda sadece 'görülen lüzum üzerine' veya 'kapatılmıştır' sözleriyle yetinmiş, bunun sebebini bildirmek tenezzül veya cesaretini göstermemiş, ekserisinde de bu kararlarını telefonla vermiştir. Üstelik bazan bu kapatmaların diğer gazetelerce bildirilmesi de yasaklanmıştır. Bu hal, o tarihten 67-74 sene evvelki hükûmet ileri gelenlerinin, daha namuslu, daha dürüst, daha hak tanır ve daha merd ve erkek insanlar olduğunu gösterdiği kadar, memleketin günden güne ahlâk ve insanlık anlayışında nasıl sukut ettiğini belirten kesin ve acı delillerdir...

«1940-1946 arasında, bir milyonluk Istanbul ve 20 milyonluk Türkiye'nin bir çok yerine günü gününe gazete gittiği halde, Istanbul gazetelerinin durumu parlak değildi. Ortada herkesi dehşetle ilgilendiren İkinci Cihan Harbi olduğu halde, devrin tek parti idâresinin baskısı altında, gazetelerin hiç bir şey yazamamaları, serbestçe hiç bir yorumda bulunamamaları yüzünden, gazete satışları gülünç derecelere düşmüştü. En fazla *Cumhuriyet* 7.000 basardı. Ardından *Tasvir* (benim gazetem) 5.000, *Tan* ve *Vatan* 4.000'er, *Tanin* 3.000, diğerleri 3.000 ile 2.500 arasında bocalardı. Bu durum, 1946'da basına biraz serbestlik verilinceye kadar böyle sürmüştür. 1947'de *Cumhuriyet* 4.000, *Tasvir* 22.000, *Vatan* 20.000 olmuş, *Akşam, Tanin, Tan* 7.000'ere çıkmışlardır...

«1940 senesinde ve Türkiye ismen cumhuriyete kavuşup demokrasiye ermiş sayıldığı sırada, çıkarmakta olduğum *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde, devrin millî şefi İnönü'nün eşi Mevhibe Hanım'ın, Ankara'da bir okuldan çıkarken çekilen resmini, 3. sahifeye koymuş olmamız 'kasd-ı mahsûs ile küçük düşürme' sayılmış ve gazetem, 10 gün kapatılmıştı. Beraber çalıştığım yazı arkadaşlarım hayattadır ve şahiddirler.

«Yine aynı 'demokrasi idaresi' yıllarında, zamanın matbuat umum müdürü Selim Sarper, 'bir gazetenin şeref yerinin sağ üst köşe mi, sol üst köşe mi?' olduğunu tartışmıştır. İnönü'nün resmini ve hakkındaki haberleri ancak buraya koymamızı, aksi halde kapatılacağımızı ihtâr ederdi.

«Bu anılan olaydan 67 sene evvel, 1 nisan 1873'te Ebüzzıyâ, *Sirâc* gazetesinde, Sultân Azîz'den -mûtâd olan hürmet tâbirlerinin hiç birini kullanmaksızın- sadece 'padişah' diye bahsettiği için, 'kasd-ı mahsûs ile hunkâra hakaaret'le ithâm edilmiş, fakat gazetesine hiç bir şey yapılmamıştı (halbuki o yıllarda hükümdarlar hakkında hürmet ibareleri kullanmak, bütün dünyada âdetti)...

«1941'de cumhûriyet devrinde, Istanbul'da bir günde 10 gazete birden kapatıldı *(Akşam, Hakikat, Halk, Politika, Son Posta, Tan, Tasvîr-i Efkâr, Vakit, Vatan, Yeni Sabah)*. Az sonra da gene bir günde 9 gazete kapatıldı *(Akşam, Cumhûriyet, Son Telgraf, Tan, Tasvîr-i Efkâr, Vakit, Vatan, Yeni Sabah, Tanin)*. İnönü Cumhûriyeti, basın hürriyetinde, mutlakıyet idaresinin rekorunu zevk duyarak kırmış ve basın tarihine yüz karası olarak geçmiştir. İlk 10 gazetenin suçu, Pera Palas Oteli'nde patlıyan bir bombanın yaptığı tahribatın resmini basmak; 9 gazetenin kabahati ise, Refah vapuru fâciası şehîdlerini anmak için Gölcük'te deniz kuvvetlerinin yaptığı töreni, devletin resmî ve o zaman memleketin tek ajansı olan Anadolu Ajansı'nın verdiği şekliyle koymamaktı. Böylelikle tek partili cumhuriyet idaresi, basın hürriyeti konusunda, imparatorluk istidbâdına, taş çıkartmış oldu».

1907 Sonunda Basın

1907 sonunda, II. Meşrutiyet'ten az önce, Mutlakıyyet devrinin son aylarında, Istanbul'da, aşağıdaki gazeteler çıkıyordu *(Sâl-Nâme*, 1326 = 1908, *64. Sene*, s. 1.050-63) :

Istanbul'da çıkan Resmî Gazete ve Dergiler : *Cerîde-i Askeriyye* (haftalık), *Vekaayî-i Tıbbiyye-i Askeriyye* (15 günlük), *Cerîde-i Mehâkim-i Adliyye* (haftada 2 defa), *Cerîde-i Bahriyye* (15 günlük), *Mecmû'a-i Fünûn-ı Bahriyye* (aylık), *Mecmû'a-i Umûr-ı Nâfi'a ve Zirâ'at* (15 günlük), *Zirâ'at*

Mecmû'ası (15 günlük), *Der-Sa'âdet Ticâret Odası Gazetesi* (Türkçe ve Fransızca) (haftalık), *Posta ve Telgraf Mecmû'ası* (15 günlük).

Istanbul'da Çıkan Gazeteler, Dergiler ve İmtiyaz Sahipleri : *Tercemân-ı Hakıykat* (Mehmed Cevdet Efendi, ûlâ, I. Osmânî) (gündelik), *Sabâh* (Mihran Efendi, bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî) (gündelik), *Ikdâm* (Ahmed Cevdet Bey, ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî) (gündelik), *Sa'âdet* (Ahmed Fethi Efendi, sâniye) (gündelik), *Musavver Servet-i Fünûn* (Ahmed İhsan Bey, ûlâ sânîsi, II. Osmânî, III. Mecîdî) (haftalık), *Hanımlara Mahsûs Gazete* (İbnü'l-Hakkı Mehmed Bey, ûlâ sânîsi) (haftalık), *Çocuklara Mahsûs Gazete* (gene Mehmed Bey) (haftalık), *Zirâ'at Gazetesi* (Karabet Efendi, mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî) (haftalık).

Fransızca ve İngilizce (Istanbul) : *Moniteur Oriental* (George Bliss, III. Osmânî ve Mecîdî), *Levant Herald Miçi* (her iki gazete de pazardan başka her gün).

Fransızca (Istanbul) : *Stanboul* (Régis de Louffe) (pazardan başka her gün), *Revue Pharmaceutique* (Aleksan Hrintidi Efendi, IV. Mecîdî) (15 günlük).

Fransızca ve İtalyanca (Istanbul) : *Turchia* (Di Bondini) (gündelik).

Rumca (Istanbul) : *Tahidromos(*)* (George Bliss), *Konstantinopolis* (Nikolaidis Efendi, mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî), *Nea Afimris* (Esperidon Karayanidi Efendi), *Proeodos* (İpanevis Espanolis Efendi) (bunların hepsi pazardan başka her gün), *Proeia* (Karidi Efendi) (gündelik), *Eklisa Estiki Altya* (Rum Patrikliği) (10 günde bir), *Angliya Forus* (Dr. Barn) (haftalık).

Rum harfleriyle Türkçe (Istanbul) : *Anadolu* (Tenis Misailidis Efendı) (pazardan başka her gün).

Ermeni harfleriyle Türkçe (Istanbul) : *Cerîde-i Şarkıyye* (Varjabadyan Efendi) (pazardan başka her gün), *Manzûme-i Efkâr* (Ohannes Ferîd Efendi, sâniye) (pazardan başka her gün), *Mecmû'a-i Ahbâr* (Dolayan Efendi, IV. Mecîdî) (haftada 2 defa), *Avedaper* (Dr. Barn) (haftalık).

Ermenice (Istanbul) : *Arevlek* (Boyaciyan Karakin Efendi) (gündelik), *Pozantiyon* (Pozanet Keçyan Efendi, III. Mecîdî) (gündelik), *Avedaper* (Dr. Barn) (haftalık)(**), *Sürhantâk* (Varjabadyan Efendi) (gündelik), *Avedaper* (çocuklara mahsus) (Dr. Barn) (aylık), 6 adet haftalık mecmua.

Bulgarca (Istanbul) : *Veasti* (Dimitri Barziçof Efendi) (gündelik).

Yahudice (Yahudi İspanyolcası) (Istanbul) : *El Tiempo* (Gramona Efendi) (haftalık), *Telgraf* (Yasef Selâmî Efendi) (haftalık).

Gayrı Muntazam Çıkan Dergiler : *Terakkıy* (Türkçe) (Kirkor Efendi, mütemâyiz, IV. Mecîdî), 3 Rumca mecmua.

Istanbul Matbaaları : 97 matbaa (saymıya lüzum görmüyorum). En başta Maârif Nezâreti'ne bağlı Matba'a-i Â'mire (Devlet Matbaası) (bugünki yerinde), Süleymâniye'deki Matba'a-i Askeriyye (seraskerliğe bağlı), Ka-

---

(*) Bu ve benzeri isimleri Arab harflerinden çevirdiğim için yanlış imlâ ile nakletmiş olabilirim.

(**) Aynı şeyin Ermenice ve Ermeni harfleriyle Türkçe ayrı ayrı yayınlanması, Ermenice'yi iyi anlıyamıyan, Türkçe'yi daha iyi bilen pek çok Ermeni olduğunu göstermektedir. Ermeni alfabesini bilen Türk olmadığı için, Türkler'e hitâben çıkarılması akla gelmez.

sımpaşa'daki Matba'a-i Bahriyye (bahriyye nezâretine bağlı) sayılmış. Bunlar, XVIII. asırdan kalma, tabiatiyle sonradan yenilenip büyütülmüş devlet müesseseleri. 97 matbaanın yalnız 18'i 1876'dan, II. Abdülhamîd'den önceye ait. 79'u II. Abdülhamîd devrinde kurulmuş. Tabiî 1876'da matbaa sayısı 18'den fazladır, fakat bunların çoğu 1907'ye kadar yaşayamamış.

Taşra Basını

1907 sonunda taşra basınının durumu da ilgi vericidir. Vilâyetlerde (eyâletlere o zaman «vilâyet», vilâyet = illere «sancak» deniyordu) çıkan çoğu gündelik, bazıları da mecmua olan mevkuuteleri, şöylece hulâsa ediyorum (imtiyaz sahiplerinin adlarını vermiyorum). Bunların çoğu vilâyet merkezinde çıkmaktadır ve bir tanesi vilâyet tarafından çıkarılan resmî gazetedir (Edirne'de 2'si resmî) :

Edirne : 2 Türkçe, bir Rumca, bir Fransızca-Rumca; Selânik : 3 Türkçe, 2 Fransızca, bir Fransızca-Yahudice, bir İspanyolca, bir Yahudice, 2 Rumca; Aydın (merkezi İzmir) : 7 Türkçe, 3 Türkçe-Rumca, bir Türkçe-Yahudice, 2 Yahudice, bir Yahudice-Fransızca, 4 Fransızca, 4 Rumca, 2 Ermenice, bir çeşitli dillerde; Beyrut : Bir Türkçe, bir Türkçe-Arabca, bir Fransızca, bir Arabca-Fransızca, 16 Arabca; Kosova (merkezi Üsküb) : Bir Türkçe; Manastır : Bir Türkçe; Yanya : Bir Türkçe, bir Rumca (bu da resmî); Cezâir-i Bahr-i Sefîd (merkezi Rodos) : Bir Türkçe, bir Türkçe-Rumca; Hudâvendigâr (merkezi Bursa) : 3 Türkçe; Ankara : Bir Türkçe; Kastamoni : Bir Türkçe; Sıvas : Bir Türkçe; Konya : Bir Türkçe; Mâmûretü'l-Azîz (merkezi Elazığ) : Bir Türkçe; Trabzon : Bir Türkçe; Erzurum : Bir Türkçe; Bitlis : Bir Türkçe; Diyâr-ı Bekr : Bir Türkçe; Haleb : Bir Türkçe-Arabca; Bağdad : Bir Türkçe-Arabca; Suriye (merkezi Şam) : Bir Türkçe-Arabca, 4 Arabca; Yemen (merkezi San'â) : Bir Türkçe-Arabca; Trâblusgarb : Bir Türkçe-Arabca, 2 Arabca; Kudüs Sancağı : Bir Türkçe-Arabca, 2 Arabca, bir Arabca-İbrânîce; Cebel-i Lübnân Sancağı (merkezi Dayrü'l-Kamer) : 7 Arabca, bir Arabca-Fransızca; Sisam Adası : Bir Rumca (resmî).

Mısır, Bulgaristan gibi imtiyazlı eyaletlerin basını, yukarıdaki listeye dahil değildir. Bu tarihte Mısır'da basın çok gelişmiştir ve bir kaç Türkçe gazete de çıkmaktadır.

VIII

MÜSBET İLİMLER

Osmanlı Türkleri'ne Geçen İlmî Miras

«Avrupa'nın büyük milletleri daha ortada yokken ve Slavlar'ın tarihsiz ve meçhul yığınları arasından, —Ruslar dahil— bir tek kavim dahi sivrilmemiş iken, Türkler'in çok eski çağlardan îtibâren has isimlerini tâkıyb etmek mümkindir. İngiliz, Rus vs. zekâsı daha hiç bir eser vermediği ve bu milletlerin kendilerini bularak şuur ve idrâke erişmediği, rüşdlerine sahib olmadıkları bir çağda Kâşgarlı Mahmud, ansiklopedi değeri taşıyan muazzam bir lugat meydana getirmiş, millî ilmin, türkolojinin kurucusu olmuştur» (Rasonyi, 13-4).

Osmanlılar, Selçuklular'ın getirdiği bütün ilmî zenginliklere vâris olmuşlardı. Bu mîras büyüktü. Türkler, müşterek İslâm medeniyeti çerçevesinde çalışarak, müsbet ilimler sahasında büyük çizgilere erişmişlerdi. Bu ilimler, devrin klasik ilim dili olan Arabca yazıldığı için Arab ilim ve literatürüne mâl edilmişse de, Türkler'in emeğinin payı çok büyüktür. Bîrûnî, Hârzemî, Fârâbî, Cevherî, Zemahşerî gibi Orta Çağ'a şeref veren, cebir ve trigonometriyi keşfeden, tıbda, astronomide, diğer sâhalarda asırlarca üstünlüklerini muhafaza eden büyük dâhîler, Türk'tür. Gerçi kültür bakımından Arab sayılmışlardır. Fakat Ortaçağ, ümmet devridir. Batı'da ilim ancak Latince, Doğu'da ise Arabca ile yapılmaktadır. Fransızca, Almanca veya Türkçe, Farsca ilim yoktur.

Osmanlı padişahlarının Türkçe'ye büyük ehemmiyet vermeleri ve bu dili her sahada hâkim kılmaya çalışmaları, Türkçe'yi, Türk ilim ve edebiyatını, Batı'da Latince'nin sultası henüz devâm ettiği asırlarda, Arabca'nın sultasından kurtarmıştır. Bu sûretle Millî devlet, Batı'dakilerden daha erken doğabilmiştir. Tabiî XVII. asra kadar eserlerini —eski geleneğe uyarak— Arabca yazan İstanbullu Türkler çıkmıştır. Fakat daha XV. asırda Türkçe, yalnız edebiyat değil, aynı zamanda bir ilim dili olarak teşekkül etmiş, mesafe almış ve mühim eserler vermiş bulunuyordu.

Selçuklular'ın bıraktığı İslâm-Türk ilim mirasını, Osmanlılar'dan başka Türkmen Beylikleri de toparlamaya çalışmışlar, son-

ra bütün bu miras, Anadolu'yu birleştirdikten başka Rumeli'ni de fethedip ikinci yurt hâline getiren Osmanlılar'a geçmiştir. Bâzı beylikler, ilim ve edebiyatta çok ileri gitmişlerdi. Meselâ İsfendiyâroğlu (Cândâroğlu) İsmail Bey (ki Osmanoğulları ile yakın akrabâ ve Fâtih'in çağdaşı idi), 78 bâb üzerine fıkh'tan *Hulviyyât-ı Şâhî* adlı büyük eserin müellifi bir bilgindi, hayâtını Osmanlı sancak beyi olarak Rumeli'nde tamamlamıştır. Kastamonu'daki sarayı, bir ilimler akademisi hâlindeydi (Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri,* 139). Kastamonu'da kurduğu medresenin rektörü Niksarlı Muhyiddîn Efendi idi. Seyyid Şerîf Cürcânî ve Kadı-zâde-i Rûmî gibi Ortaçağ'ın son büyük isimlerinin talebesi olan riyaziye (matematik) ve musiki bilgini Fethullah Şirvânî, Kastamonu Sarayı'na mensuptu. Sinoplu Mehmed, Kastamonulu Türâbî, Senâyî, Hâkî, Hâmidî gibi edîb ve şâirler, gene Seyyid Şerîf'in talebesinden Seyyid Ali Acemî, Sinoplu Halîl oğlu Mü'min, Yûnus bin Halîl, Ömer bin Ahmed, Kemâleddin gibi tabibler, ilim ve fikir adamları, hep İsmail Bey'in küçük Kastamonu Sarayı'na dahildiler. Diğer bâzı beyliklerde de edebî ve ilmî faaliyet daha az değildi. Osmanlılar, bütün bu çevreleri birleştirip toparladılar.

Tıb

Anatomi (teşrîh) ilminde Osmanlılar, kendilerinden önce yazılmış ve asırlarca Avrupa ve Müslüman medreselerinde okunmuş klasik Arabca eserlerle yetinmemişler, orijinal eserler ortaya koymuşlardır. Operatör Amasyalı Sabuncuoğlu Şerefeddin, 1465'te yazıp Fâtih Sultan Mehmed'e sunduğu *Cerrâhiyye-i İlhâniyye*'sinde hem cerrâhî müdahalelere ait, hem de operatörlük âletlerini gösteren resimler yapmış, operatörlüğün bir çok mes'elesini kendi tecrübelerine dayanarak izah etmiştir. Resimler renklidir. Sonraki asırda Antakyalı Dâvûd da operatörlüğe ait izahat vermiş, insan organlarını hayvanlarınki ile mukayese etmiştir. Aynı müellif, beynin dışında ak madde, içinde boz madde olduğunu söylemiş, dokunma duygusuna ait ileri görüşler ileri sürmüştür *(İslâm Ans.,* XII, 200b-1a). XV. asırda Hekim Ahî Çelebî, idrar yolları üzerine bir eser yazmıştır. XVII. asır başlarında Şeyhu'l-Haremeyn Şemseddin *Teşrîhü'l-Ebdân*'ında resimlerle tıbbî mes'eleleri izah etmiştir. Bu eseri yazarken, Vasabius'un *De Humani Corporis Fabrica*'sından da faydalanmıştır. Bu sûretle Batı hekimliği nasıl asırlarca İslâm hekimliğinden faydalanmışsa, Türk hekimliğinin de Avrupa tıbbı ile ilgisi, en erken zamanlarda başlamıştır.

Istanbul'un fethinden önce Hacı Paşa, *Şifâ'ü'l-Eskaam ve Devâ'i'l-Âlâm* adlı eserinde hastalıkları çok iyi anlatmış, meselâ zâtürrienin klinik ârâzını çok güzel târîf etmiştir.

Fâtih devrinde Altıncı-zâde, devrinin en meşhur bevliye mütehassısı idi. İdrar yolları hakkında mühim eser yazmıştır. Fâtih devrinde Istanbul'da en büyük hekimlerin padişah irâdesiyle üye oldukları Tıb Akademisi'nin üyesi idi (Hammer, Tr. trc., III, 239).

Cüzzâm'ın tedavisi ile de uğraşılmış, Fâtih'in oğlu II. Bâyezid, Edirne'de Kirişhâne mahallesinde bir cüzzam hastahanesi yaptırmıştır.

XVI. asır sonuna doğru yazılan *Kaamûsü'l-Hikme ve't-Tıb*'da (Veliyyüddîn Ef. Küt., 2.527) tıb terimlerinin Türkçe'leştirildiğini, Arabca'larının karşısına Farsca ve Türkçe'lerinin konduğunu görüyoruz.

Ahmed oğlu Mehmed, Istanbul ve Edirne'de tıb tahsîl ettikten sonra Hindistan'a gitmiş, İmparator Şâh-ı Cihân'ın husûsî hekimi olmuş, Istanbul'a dönünce *Kaamûsü'l-Etıbbâ*'sını *(Hekimlerin Ansiklopedisi)* te'lîf etmiştir (Şehîd Ali Paşa Küt., 2.012).

Çiçek aşısının hayli yaygın olduğu bilinmektedir. 1695'te Istanbul'da çocuklara çiçek aşısı yapıldığını da biliyoruz (A. A. Adıvar, *Osmanlı Türkleri'nde İlim,* 194).

Organ nakli emâreleri de vardır. *Şeref-Nâme*'de anlatılan şu vak'a misaldir : Kaanûnî devrinde Arab-Şâh Bey Türkmen kumandasında bir Safevî birliği, Palu'ya kadar sokulmuştu. Bu vuruşmada Osmanlı kumandanlarından Palu sancak beyi Cemşid Bey'in askerlerinden bir genç, bir kılıç darbesiyle başından yaralandı. Kılıç, kafatasından bir kemiği alıp götürmüştü. Bir cerrah, muhârebe meydanında şehîd olanlardan birinin kafatasını açtı. Bir kafatası kemiği uçup beyni götünen Osmanlı askerinin kafatasına o kemiği ilâve edip dikti. Bu ameliyattan sonra Osmanlı askeri yıllarca yaşadı ve çocuğu oldu.

1624'te IV. Murâd'ın hışmına uğrıyan meşhur hekimbaşı Emîr Çelebî *Enmûzec fi't-Tıbb*'ını yazmıştır. Açık Türkçe ile yazılan bu eserde hekimlerin imkân buldukça cesetleri açıp incelemelerinin şart olduğunu, meselâ muhârebe meydanlarında ceset bulmanın mümkin olduğunu söylemektedir. Böylece XIX. asra kadar Türk hekimliğinde otopsi olmadığı hakkındaki küçültücü palavra da, pek çok emsali gibi yalanlanmaktadır.

Ayaşlı Şâbân Efendi'nin *eş-Şifâ fî Tedbîri'l-Mevlûd* adlı eseri, çeşitli bakımlardan mühimdir. Kadın. doğum ve çocuklardan bahseder.

XVIII. asırda Avrupa dillerinden mühim tıb kitapları tercüme edilmiştir. Bu asrın 2. yarısında —aynı zamanda büyük bir bestekâr ve tarihçi Vak'anüvîs Subhî Efendi'nin oğlu olan— Hekimbaşı Abdülazîz Efendi, mühim faaliyet göstermiştir. XIX. asrın ilk çeyreğinde de Şânî-zâde Atâullah Efendi parlar ve artık onunla Türk tıbbı, tamamen Avrupa tıbbı paraleline girer. 1807'de Üsküdar Kışlası'ndaki insan kemikleri ve iskeletin Süleymâniye Tıb Medresesi'ne nakli hakkındaki kayıt, Türk hekimlerinin iskeletleri de devamlı şekilde —herhalde öğretim maksadıyle— kullandıklarını göstermektedir.

XV. asrın son yarısının büyük operatörlerinden biri de Altûnî-zâde'dir. Bu asrın büyük hekimleri —aynı zamanda tarihçi ve müzisyen olan— Şükrullah, Hoca Atâullah, Hekim Lârî, Hakim Arab, Tebrîzli Kemal, Kutbeddin Ahmed'dir. Sonuncusu, milletlerarası bir tıb otoritesi idi, 1497'de öldü. Önce Doğu Türk hâkanı Sultân Ebû-Saîd'in (Bâbur Şâh'ın büyükbabası), sonra Sultan Uzun Hasan'ın, sonunda Fâtih'le oğlu II. Bâyezîd'in hususî hekimliklerini yaptı. En değerli ganîmetten daha değerliydi. Uzun Hasan, Ebû-Saîd'i yenip öldürdükten sonra Timurlular'dan Akkoyunlular'ın hizmetine geçmiş, Fâtih de Uzun Hasan'ı yendikten sonra Osmanoğulları'na intikal etmişti. Fâtih ve oğlu kendisine bugünki parayla ayda 675.000 TL. ödemişlerdir ki, kendisine verilen ehemmiyeti gösterir. Zîrâ doğrudan doğruya padişahın hayatından mes'uldü. Sinoplu Mü'min, II. Murâd adına *Zahıyre-i Murâdiyye* adlı büyük eserini yazmıştı. Eser 3 kitaba ve bir kaç yüz bâba ayrılmış, hastalıklar hakkında bir traité idi. Akıl hastalıklarını anlatmakla başlıyan bilgin, 25 bâb hâlinde akıl, ruh ve sinir rahatsızlıkları üzerindeki bilgileri derlemiştir.»

1504'te ölen İzmitli Muhyiddin Mehmed, Amasyalı Lutfullah oğlu Mehmed, 1507'de ölen Hacı Hekim, 1514'te ölen Kaysûnî-zâde Bedreddin, 1544'te ölen Sinâneddin Yûsuf, 1480'e doğru ölen Amasyalı Halîmî, 1544'te ölen Pervîz Abdullah, 1523'te ölen Ahî Ahmed Çelebî (mesâne taşları üzerinde mühim bir Türkçe eserin müellifi), 1520'lerde ölen operatör İbrahim, 1559'da ölen Îsâ oğlu İlyas, 1541'-de ölen Atûfî Hayreddîn Efendi, o çağların büyük hekimleri idiler. Çoğu padişahların hekimbaşılığında, Istanbul ve Edirne tıb medreseleri müderrisliğinde ve tatbikat hastahaneleri başhekimliklerinde bulunmuşlardır.

Tıb tahsil etmiyen, tıb medreselerinden mezun olmıyan, bir hekimin yanında staj yapıp icâzet almıyanların hekimlik yapmaları yasaktı (Ahmed Refik, *Istanbul Hayatı,* II ,8-9).

Göz hekimliği, cerrahlık (operatörlük), eczacılık gibi ayrı branştı. Hekimler, göz hekimliği yapamazlardı. Göz hekimlerine «kehhâl» denirdi. Kehhâller içinde, ameliyatla göz açıp görmiyenleri görür hâle getirenler vardı (Evliyâ, IV, 102).

Eczâcılık da çok ileriydi. Fransa'yı resmen ziyaret eden Kapdân-ı Deryâ Barbaros Hayreddin Paşa, Fransa Kralına yeni terkîb edilmiş bir Türk ilâcını hediye götürmüştü (Michelet, *Rönesans*, 396).

Akıl Hastalarının Tedavisi

Bir ayrı branş da, akıl hastalarının, delilerin tedavisi idi. Bu branşta Türk doktorları, XIX. asra kadar Batı'dan üstündüler.

Ruh ve akıl hastaları XVIII. asra kadar Avrupa'da «Şeytan'la işbirliği yapan mel'un mahlûk» muamelesi görür, çok defa diri diri yakılırlardı. Türkler'e göre bu çeşit hastalar «meczûb» idi, Allah'ın cezbe'sine kapılmış zavallı, Allahlık insanlardı. Delileri hattâ musiki ile tedavi ederlerdi ki —eğer yanılmıyorsam— bu metod, 1956'da Birleşik Amerika'da tatbika başlamıştır. Böyle hastalar ayrı hastahânelerde bakılırdı ki «dârüşşifâ = şifa evi» ve halk arasında «tımarhâne» denirdi. «Tımarhâne», «bîmâr-hâne»nin halk dilindeki şeklidir ki aynı mânâdadır. Hekim Şuûrî, *Mir'ât-ı Emzice* (= Mizaçların, Karakterlerin Aynası) adlı eserinde, bu tip hastaların musiki ile tedavisini tavsiye etmektedir. Hastalığın çeşidine göre Türk Musikisi makamları kullanılmasını istemektedir. Bilindiği gibi Türk Musikisi'nde makamlarda büyük karakter ve telkin farkları vardır. Meselâ Hüzzâm melâl, hüzün verir. Sabâ kedere, ümitsizliğe gömer. Ferahnâk neş'e, tabiat, kır, bahar duygusu telkin eder. Segâh dinî ve tasavvufî zühd zevkı aşılar. Uşşak derin aşk duyguları terennüm eder. Mâhûr sert karakteriyle canlandırır. Rast âlîcenâb hislere hitâb eder vs. vs.

Meşhur İngiliz hekimi Dr. John Heward bile 1788'de yazdığı eserinde, Türkler'in ruh hastaları için yaptıkları hastahaneleri ve tedavi tarzlarını «örnek ve şâyân-ı takdîr» olarak vasıflandırmaktadır. Fakat Türkler'in bu tip müesseselerinin «hâlen» (yani 1788'de) inhitât içinde bulunduğunu, eskiden daha mükemmel olduğunu ilâve etmektedir.

«Akıl hastalarını tedavi etmeyi Avrupa, Türkler'den öğrendi. Türkler, bizden hayli önce, akıl hastalarını muhafazaya mahsus hastahaneler yapmışlardır» (Dr. Kraft-Ebing, *Traité Clinique de Psychiatrie,* Paris, 1897, 53) (bu müellif, son asırda dünyada yetişen en büyük psikiatrlardan biridir).

«Hristiyanlık, akıl hastalarına hiç bir alâka göstermiyor ve onları, Şeytan tarafından kabz edilmiş mahlûklar olarak telâkki ediyordu» *(Aynı Eser,* 53).

«Delilik diye bir hastalığın mevcûd olduğu XVI. asırda Avrupa'da meçhuldü» (Jean Vinchon, *Les Malades de l'Esprit,* Paris, 1930, 24). Delilere işkence yapılıyor ve ruhlarını kabz eden Şeytan'ı def etmek için yakılıyorlardı. XIX. asır girerken bile Avrupa'da akıl hastalıklarının tedavisi diye bir şey olduğunu kabûl etmek mübalâğalıdır. «1818'de Fransa'da akıl hastaları, hayvanlardan ve canilerden daha kötü muamele görürdü» (Esquirol, *Rapport,* Paris, 1874, s. 2).

Türkiye'de ise bu sahada durum parlaktı. Hurrem Haseki - Sultân'ın (Kaanûnî'nin zevcesi ve II. Selîm'in annesi) Mimar Sinân'a yaptırdığı Haseki Hastahânesi, böyle bir dârüşşifâ iken sonradan bütün hastalar kabûl edilmiştir. Daha XV. asırda bile delilere mahsus dârüşşifâlar vardı. Hastalar yalnız musiki ile değil, hususî yemekler, çiçekler ve manzaralar ile de tedavi ediliyordu. Bilhassa kuş etleri veriliyordu. Her hastanın odasına iki pencere konuyordu. Pencereler tercîhan gül bahçesine bakıyordu. Türk psikiatrları bilhassa «ateh-i kable'l-mîâd» dedikleri erken bunama (schizophrénie) ve «mâl-i hulyâ» dedikleri mélancolie ile «kara sevdâ» dedikleri hystérie (isteri) üzerinde çok çalışmışlardı, bu sahalarda çok tecrübeli iidler. Bu konularda yazılmış hayli kitap vardır.

23 Ocak 1802'de Ases ortası odabaşısı (binbaşı) Abdullah Ağa, Ayasofya Camii'nde sabah namazını kıldıktan sonra kılıcını çekmiş, cemâatten birini yaralamış, Soğukkuyu'ya doğru koşarak kaçarken orada da bir çocuğu yaralamıştır. Zâbıta memurları derhal tevkif etmişler, Bâb-ı Âlî'ye getirmişlerdir. Muayeneden sonra Abdullah Ağa'nın şuûrunun bozulduğu anlaşılmış, hiç bir ceza verilmiyerek, tedavi için Süleymâniye Dârüşşifâsı'na (akıl hastahanesi) gönderilmiştir (Cevdet, VII, 148). Bu, mühim bir kayıttır ve Türk ceza sisteminde şuur bozukluğuna ceza verilmediğini, tedavi edildiği göstermektedir. Avrupa'daki tatbikatın aksidir.

Delilere yalnız Türkler hasta muamelesi yapıyorlardı o devirlerde. Asırlarca Türkler arasında yaşayıp terbiye gören Rumlar bile delilerin hasta olabileceğine inanmaz, kendi delilerine türlü işkenceler yaparak vücutlerindeki şeytanları def etmiye çalışır, döver, aç ve susuz bırakırlardı (Sarraf Hovannesyan, İnciciyan'ın Türkçe tercümesinde, 120, n. 17).

Edirne Sultan Bâyezid Hastahanesi

Edirne'de II. Sultan Bâyezîd'in (1481-1512) yaptırdığı hastahanenin akıl ve ruh hastalarına mahsus bîmârhâne kısmını, bir buçuk asır sonra bize Evliyâ Çelebî anlatmaktadır (III, 468-70). Büyük yazarı dinliyelim, neler görmüş :

Çiçeklerin yalnız görünüşü ile değil, kokusu ile de hastalar tedavi ediliyordu. Bilhassa sünbül, lâle, reyhân, karanfil, şebbûy, nesrîn (yaban gülü), yâsemin, müşk-i rûmî, deveboynu, sîm-ü zerrîn çiçekleri kullanılıyordu. Musiki ile tedavi için, hastahâneye devamlı şekilde bağlı 10 hânende ve sâzende vardı. 3'ü hânende (ses san'atkârı) olup, sâzendeler neyzen, kemânî (kemençeci), mûsîkaarî, santûrî, çenkî, çeng-i santûrî ve ûdî idiler. Bilhassa Nevâ, Rast, Dügâh, Segâh, Çârgâh ve Sûznâk gibi makamlar kullanılıyordu. Zengûle, Bûselik ve Rast gibi basit makamlarla bunların şedleri, bilhassa iyi netice veriyordu. Verilen etler arasında keklik, turaç, sülün, güvercin, üveyik, kaz, ördek, bülbül gibi bilhassa av kuşları etleri, iyi tesir ediyordu. Bu etler, hekimlerin tavsıyesi üzerine aşçılar tarafından pişiriliyordu (hekimler herhalde baharatlı olup olmıyacağını vs. söylüyorlardı).

Haftanın iki gününde hastahaneye bağlı eczahâne, her istiyene bedâva ilâç dağıtıyordu. Bu iş için büyük ölçüde ham madde harcanıyordu (XX. asrın başlarında bile bütün dünyada ilâçlar eczahânelerde yapılırdı, hazır ilâç yok denecek kadar azdı). Sultan Bâyezid, bu eczahâneden, hasta ve muhtaç olmadıkları halde ticaret maksadıyle bedava ilâç alanların gerçekten alîl ve fakir olmalarını Allah'tan dileyen bir levha astırmıştı. Padişah bedduâsı Türk inancında iki dünyâlarının da berbâd olması için en büyük mânevî felâket telâkki edildiği için, bu müesseseden ticaret kasdıyle ilâç almıya yüreklenmek kolay iş değildi.

Evliyâ Çelebî, bu bilgileri veriyor ve sonra böyle bir müessese bırakıp zengin vakıflarla donatan Sultan Bâyezîd'in ruhuna «rahmet'Ullaahi ale'l-vâkıfi ve'l-bâniyyi ve's-selâm» diyerek rahmet okuyor. Bu kadar yerinde bir rahmet, herhalde nâdiren niyâz edilmiştir.

Türk Hekimleri ve «Mikrop»

Kur'ân'da mikroplara ait ima sayılması mümkin bazı pasajlar vardır. Fâtih'in hocası ve mürşîdi meşhur Ak Şemseddin de bir eserinde, hastalıkların gözle görülmiyen canlılar tarafından meydana getirildiğini yazmıştır. *Mâddetü'l-Hayât* adlı eserinde büyük bil-

gin ve mutasavvıf mikrop ve bakteri nazariyesini ilk defa olarak şu şekilde ortaya atmıştır (Ali Emîrî, Tıb, no. 126, v. 50) :

«Cümle marazların (hastalıkların), sûret-i nev'iyyesi hasebiyle (çeşitli sûretleri bakımından), nebât ve hayvânlarda olduğu gibi, tohumları ve aslları vardır, ot tohumu ve ot kökü gibi...»

O çağlarda mikroskop olmadığı için mikropları görmek mümkin değildi. Pasteur'den de 4 asır öncedeyiz. Batılılar'ın, bütün dâhîlerin kendilerinden yetiştiği ve bütün icad ve keşiflerin kendilerine ait olduğu iddiasında bulundukları ve bu iddialarını kültür emperyalizmi yoluyle beyinleri yıkıyarak kendi kültürlerini bile iyi bilmiyen kavimlere yutturdukları malûmdur.

Türk Hekimleri ve «Aşı»

Aşının Türkler tarafından keşfedildiği, Batı'da da kabûl edilmektedir. Zîrâ deliller kesindir ve tevil edilememektedir. Fransız ilim tarihçisi Tannery, şu bilgiyi verir (Lavisse-Rambaud, VII, 756): XVIII. asrın en büyük tıbbî keşfi, İngiliz doktoru Jenner'in (1749-1823) çiçek aşısını Avrupa'da tatbika başlamasıdır. İlk çiçek aşısı Avrupa'da 1796'da yapıldı. Keşif yeni değildi. 1721'de Lady Montague, Istanbul'da sefîre iken, Türkler'in çiçek aşısı yaptıklarını görmüş ve Avrupa'da bilinmiyen bu ameliyeyi, İngiltere'ye dönünce anlatmış ve yazmıştı. Fakat Türkler'in asırlardan beri tatbik ettikleri, çiçek hastalığına karşı bu kesin korunma tedbirinin Avrupa'da kabûlü kolay olmadı. Fransa'da Tıb Akademisi, ancak 1764'te bu aşısının faydalı olabileceğini telaffuz edebildi. XV. Louis, 1774'te çiçek hastalığından öldü. Zîrâ Kral, hekimlerin kendisine aşı yapma teklifini reddetmişti, Türkler'in böyle mûcizevî bir buluşu olacağına inanmamıştı.

Çiçek, asırlardan beri büyük salgınlar yaparak milyonlarca insanı silip süpürmüş, çaresiz bir âfetti. İlk defa olarak Osmanlı Türkleri çiçek aşısını bulup çok yaygın şekilde tatbik ettiler (Cevdet, I, 234-7, 353-4). Türk aşısı şöyleydi :

Hafif çiçek çıkartan çocukların su toplamış çiçeklerinin suyu alınıyordu. Çiçek çıkarmamış çocuğun veya büyüğün kolu çizilip biraz kanatıldıktan sonra, bu çiçek suyu sürülüp aşılanıyordu. Aşılanan yerde kabarcık oluyor, aşılanan şahıs bir gün ateşleniyor, fakat yıllarca çiçek hastalığına —salgın içinde yaşasa bile— tutulmuyordu.

İngiltere'nin Istanbul büyükelçisinin eşi, meşhur edîbe Lady Montegue, Türkler'in çiçek aşısı yapmalarını hayretle seyretmiş, kendi çocuğunu da Türkler'e aşılatmış ve durumu derhal mektup-

la İngiltere'ye bildirmişti. Fakat İngiltere, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde Türkler'in yaptıkları aşı üzerinde doktorlar, yarım asır gevezelik ettiler. Doktorlar, önce Kilise'nin mukavemetini kırmaya mecbur olmuşlardır. Zîrâ aşı, meçhuldü. Kilise, aşının Tanrı'nın emrine karşı gelmek olduğunu ileri sürüp uzun müddet doktorları korkuttular. Keşfin kâfir Türkler'den gelmesi, işi büsbütün aksatıyordu. Kimse dinsiz olmamak için aşı yaptırmıyordu. 1759'da Voltaire, aşıyı savundu. Fakat zâten bütün Avrupa'da dinsiz diye tanınmıştı. Fazla müessir olamadı. Ama aşı olanlar çoğalmıya başladı. Yapılan aşı Türk usulü telkîh-i cedrî idi. Yâni aşı, hastadan alınıyordu. «Telkîh-i bakarî» denilen inekte aşı üretmeyi ilk defa Jenner buldu. Jenner, 20 yıl çalışıp inekte çiçek aşısı üretmiye muvaffak olmuştu. Türkler'in sisteminde yüzde bir nisbetinde telefât olduğu, Jenner sisteminde böyle bir şeyin imkânı olmadığı söylenmiştir. Halbuki Lady Montague, «aşılanıp da hiç telef olan yoktur» diyor. Türk kadınlarının, çocuklarının bile, —bâzılarının her yıl— aşı olduklarını yazıyor.

Çiçek aşısının mûcidi hangi Türk'tür bilinmiyor. Fakat uzun asırlardan beri Türk toplumunda malûm olduğu anlaşılıyor. Bugün aşının mûcidi olarak Jenner, büyük dâhî diye klasik literatüre geçmiştir. Aynı şey, matbaayı icad etmekle ilgisi olmıyan bir usta-esnâf olan Gutenberg için de bahis konusudur.

Kültür ve propaganda savaşında, yapmak kâfi değildir. Yaptığını âdetâ isbat etmek ve duyurmak şarttır. Hattâ yapmadığı şeye inandırmak bile mümkündür.

Türkiye'de Modern Hekimliğin Başlaması

XVII. asırdan beri Avrupa tıbbı, yeni keşiflerle Türk tıbbını geri bırakmıştı. Fakat Türk hekimleri, Avrupa tıbbındaki yenilikleri hiç de gecikmeden adım adım tâkıyb ediyorlardı. Zîrâ hayatla ilgili en ciddî bir mevzu idi. Avrupa tıb kitapları Türkçe'ye çevriliyor, Türk hekimleri kendi buluş ve görüşlerini de bunlara ilâve ediyorlardı. Bu buluş ve görüşler, bugünki hekimlik için bile hayrete ve hürmete değer şeylerdir (Dr. Feridun Nâfiz Uzluk, *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi,* VIII-3, 330).

XVIII. asrın sonlarında Hekimbaşı Abdülazîz Efendi, Batı dillerini de iyi bildiği için, Avrupa tıbbından mühim ve büyük tercümeler yaptı. Tıb medreselerinin eğitiminin kâfi olmadığı ortaya çıkınca II. Mahmud, Fransızca tedrisat yapan *Mekteb-i Tıbbiyye*'yi açtı. Bundan sonra Türk tıbbı çok gelişti ve II. Abdülhamîd devrinde, hattâ daha önceleri, Batı Avrupa tıbbı çizgi-

sine geldi. Bir çok keşfi ve orijinal çalışması olan Türk doktorları yetişti ki, bugünkilerin hocalarının hocalarıdır. Mekteb-i Tıbbiyye'den daha önce bahsetmiştim.

Ondan önce Türkçe'ye pek çok Batı tıb kitabı çevrilmekle berâber, Batı tıbbının kesin şekilde yerleşmesi, Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi ile başlar (Lewis, 85-6). Batı dillerini de biliyordu. Mühim bir tıb kitabını İtalyanca nüchasından tercüme etti. Dil devrimine kadar Türkçe'de ve dolayısıyle imparatorluğa bağlı Arab ülkelerinde kullanılan yüzlerce tıb terimini, Arabca'dan yaparak ilk defa kullandı. Fizyoloji, anatomi, aşı üzerine eserler yazdı. Aynı zamanda tarihçidir ve 4 ciltlik tarihi de mühimdir. Bektaşî idi. Bu yüzden Sultan Mahmud tarafından Vak'a-i Hayriyye üzerine görevinden uzaklaştırıldı, az sonra da öldü. Şânî-zâde'nin tıbda yaptığını aynı yıllarda İshak Efendi matematikte yapmıştır. Modern tıb gibi modern matematiğin de kesin ve bugünki şekliyle başlaması, II. Mahmud devrindedir.

Artık Avrupa tıbbının gelişmesi adım adım izlendi. Her icat ve keşif ânında da Türkiye'de tatbika başlandı. 1897'de çok genç bir askerî doktor, Es'ad Feyzi Efendi, Yunan harbinde yaralıların vücudundeki kurşunları röntgenle tesbit ederek operatörlere yol gösterdi ve *Röntgen Şu'âı* adlı eserini yazdı. Bu sûretle Avrupa ile aynı zamanda röntgencilik de başladı *(Türk Ans.,* XV, 391b).

Osmanlı Hastahâneleri

Osmanlılar, hastahâne kurmakta, Selçuklu an'anesini devâm ettirmişlerdir. XIII. asırda Selçuklular; Kayseri, Sıvas, Divriği, Çankırı, Kastamonu, Konya, Tokat, Erzurum, Erzincan, Mardin, Amasya gibi şehirlerde, bir çok hastahâne kurmuşlardı. Osmanlılar'da hastahânelerin ekserisi, tıb medreselerinin (fakülte) tatbikat yerleri idi. Yâni hastahâne hekimleri, bağlı bulundukları tıb medresesinin müderrisi (profesörü) idiler. Gene Selçuklular'da olduğu gibi Osmanlı medrese-hastahâneleri, çok zengin vakıflarla besleniyordu ve hiç biri devletçe yaptırılmamıştı, hepsi hayır sahiplerinin eseri idi. Bu sûretle Osmanlılar, yalnız Istanbul şehrinde 70 hastahâne yaptırmışlardır. Diğer imparatorluk şehirlerini bununla kıyâs ediniz *(Encyclopédie de l'Islâm*, I, 1.262). Bir kaçını burada anabiliriz :

1399'da Yıldırım Bâyezid, Bursa dârüşşifâsını (hastahânesi) kurdu. Daha önce Selçuklular'ın kurduğu bir çok hastahâne, Osmanlı döneminde de fonksiyonunu devâm ettirdi. Yıldırım Dârüş-

şifâsı, XIX. asrın son yıllarına kadar Bursa'da hastahâne olarak çalıştı; şimdi harâbe hâlindedir. Burada su tedâvîsine de çok ehemmiyet veriliyordu. XIX. asır sonlarında Bursa'da Ahmed Vefik Paşa Hastahânesi kurulmuştur.

Cüzzamlılar için ayrı hastahâneler vardı. Sıvas, Kastamonu, Kayseri'dekilere ilâveten II. Murad, Istanbul'un Fethi'nden önce, Edirne Cüzzam Hastahânesi'ni kurdu. Fetih'ten az sonra II. Bâyezîd'in 1486-93'te yaptırdığı Edirne Tıb Medresesi ve Hastahânesi ise, dünyâca meşhurdur; ayrıca bu müesseseden bahsettik. Bu hastahâne de bugün harâbe hâlinde görülmektedir.

Bizans idâresinde, Bursa ve Edirne gibi, Istanbul'da da hastahâne yoktu. Istanbul'da ilk hastahâneyi Fâtih Sultan Mehmed, ünlü Tıb Medresesi'ne bağlı olarak kurdu. Bugün harâbesi görülen Fâtih Hastahânesi, XIX. asır ortalarına kadar kullanıldı.

1539'da Kaanûnî'nin annesi Hafsa Vâlide-Sultan, Manisa Hastahânesi'ni yaptırdı (Vâlide-Sultan, 1512-20 arasında 8 yıl, oğlu Kaanûnî velîahd ve sancak beyi iken Manisa'da yaşamış, bu şehri unutmamış, çok sevmiş, vâlide-sultân olarak Istanbul'a dönünce, çeşitli bayındırlık eserleriyle donatmıştır).

Kaanûnî'nin zevcesi Hurrem Haseki-Sultan, aynı yıl, 1539'da Istanbul'da Haseki Hastahânesi'ni yaptırdı ki, hâlâ Türkiye'nin büyük hastahânelerinden biri olarak fonksiyonuna devâm etmektedir. Manisa Hastahânesi ise 1918'e kadar hastahâne olarak çalışmıştır; binâ olarak hâlâ mevcuddur. Aynı devirde Kaanûnî'nin Süleymâniye Tıb Medresesi'ne bağlı olarak yaptırdığı Süleymâniye Hastahânesi ise Külliye'nin bir parçası olarak 1555'te Mîmar Sinan tarafından inşâ edildi.

1583'te gene Mîmar Sinan tarafından inşâ edilen Üsküdar'da Toptaşı Tımarhânesi, akıl hastaları içindir. III. Murâd'ın annesi Nûrbânû Vâlide-Sultan'ın hayır eseridir. 1927'ye kadar akıl hastahânesi olarak kullanılmıştır; bu tarihte tütün deposu, sonra hapishâne olmuştur.

I. Ahmed, 1616'da Sultânahmed'de bir hastahâne daha yaptırdı ki, son yıllarda yıktırılarak yerine bir okul yaptırılmıştır (binânın mîmârı, Sultânahmed Câmii'ni yapan Mehmed Ağa'dır).

1837'de II. Mahmud, Istanbul'da Gurebâ Hastahânesi'ni yaptırdı. Bir kaç yıl sonra, bu pâdişâhın eşi ve I. Abdülmecîd'in annesi Bezm-i Âlem Vâlide-Sultan, bu hastahâneyi çok büyütüp pek zengin vakıflarla donatarak muazzam bir müessese hâline getirdi ki, bugün de Türkiye'nin en büyük hastahânelerinden biridir.

Bugün de Türkiye'nin en büyük hastahânelerinden biri olan ve vâkıfının vakfiyesi hılâfına «Şişli Çocuk Hastahânesi» denilen «Hamîdiye Hastahânesi» ise 1898'de II. Abdülhamîd'in şahsî servetiyle çok modern şekilde kurulmuş diğer bir büyük müessesedir.

XIX. asırda, Avrupa devletleri ile aynı yıllarda, çiçek ve kuduz aşıları için tenkih-hâneler kurulmuştur. Istanbul'da Pasteur Enstitüsü ise, daha Pasteur, Paris'te hayattayken açılmıştır. II. Mahmûd'un kurduğu Askerî ve II. Abdülhamîd'in kurduğu Mülkî Tıbbiye'ler, dünyânın en ünlü tıb fakülteleri arasında sayılmışlardır. Bu devirde Tıb Fakültesi'nin diploması Avrupa'da, Viyana, Berlin ve Paris tıb fakülteleri ile aynı değerde tutulmuştur. Çok değerli Türk tıb profesörleri yetişmiş, bu yıllarda Türk tıbbı, dünyânın en ileri seviyesine erişmiştir.

Matematik

Osmanlılar'ın «riyâziyyât» ve «ilm-i riyâziyye» dedikleri matematik de ileri idi. Mîmârî âbideler, matematiğin eriştiği seviyeyi aydın şekilde gösterir. Yüksek medreselerde yüksek matematik ve cebir okutuluyordu. Istanbul'da Fâtih Medresesi'nde okutulan matematik ve bilhassa cebir, XV. asrın son yarısı ile XVI. asır başlarında önce Venedik, sonra Padova, Bologna ve Floransa üniversitelerince örnek alınmıştı *(II. Türk Tarih Kongresi,* 632).

Fâtih devrinde Kadı-zâde-i Rûmî, bir derecelik kesir ceybinin yarım kutur 1 sayıldığına göre 0,017452406437 olduğunu bulmuştur *(Âsâr-ı Bâkıye,* I, 133-9).

Velî oğlu Ali, 1591'de Istanbul'da yazdığı eserinde *(Tuhfetü'l-Â'dâd)*, Napier'den 23 yıl önce logaritmayı keşfetmesine ramak kalmış, logaritmayı açıklamış, fakat sayı silsilesine 0 yerine 1'den başladığı için neticeye varamamıştır *(Âsâr-ı Bâkıye,* II, 290).

Takıyyüddîn Efendi (1520 - 1585), Hoca Sâdeddîn Efendi'nin desteği ile III. Murâd'ın emriyle 6.000 altın ve yılda 3.000 altın tahsîsatla Tophâne bayırında rasadhâne kurmuştur (bu konuda Süheyl Ünver bir kitap yazmıştır: *Istanbul Rasadhânesi,* T.T.K., 1969). Takıyyüddîn Efendi, «zâtü's-sukbeteyn» adlı bir astronomi âletinin mûcididir. Bu devirde yapılan duvar ve masa saatlerinin tekniği ileri ve Avrupa'dan üstündü. Bu arada Takıyyüddîn, dişli çarklı rakkaslı saati de îcâd etmiştir. Bu rasadhânede büyük bir arz küresi bulunuyordu. O sırada yapılan minyatürlerde (Ist. Ün. Küt., Türkçe Yazmalar, 1.404: *Şemâil-Nâme*), rasadhânesinin çalışmaları, göğün rasadı işlenmiş ve rasadhânedeki kürenin bir yüzünde

çok düzgün Afrika, Avrupa, Güney Amerika ve Asya'nın bir kısmı gösterilmiştir.

1734'te açılan Üsküdar Handese-hâne'sinde (mühendis okulu) müderris (profesör) olan Yenişehirli Mehmed Saîd Efendi, «rub'-ı müceyyib-i zu'l-kavseyn» adlı, üçgenlerin açılarını ölçen ve arazi ölçmekte de kullanılan bir âlet îcâd etmiştir (Pertsch, *Katalog*, no. 166). Bu Mühendis-hâne, 1784'ye Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn adıyle Deniz Harb Okulu hâline getirilmiş ve hocaları arasında Fransızca, İspanyolca, İtalyanca bilen, Amerika ve Hindistan'a gitmiş Türk kapdanları, her türlü denizcilik ve mühendislik âletleri ile tedrîsat yapmışlardır. Kuruluşunda 50 subay namzedi talebesi vardı (Toderini, 166).

Fakat nazarî matematik, sonradan çok ilgilenilen ilimler arasından çıktı. Buna rağmen büyük matematikçiler de yetişebiliyordu. Bunlardan biri Hoca Mehmed Es'ad Efendi'dir. Lâle Devri'nin adamıdır. III. Ahmed ve Dâmâd İbrahim Paşa tarafından himaye edilmiştir. Yanya'da doğmuş, 1730'da Istanbul'da ölmüştür. 1685'-te genç yaşında Istanbul'a gelmiştir. Klasik medrese tahsilini bitirdikten sonra matematiği Tekirdağ müftüsü Mehmed Efendi ile Reîsülmüneccimîn Mehmed Efendi'den hususî olarak öğrenmiştir. Demek ki artık medresede yüksek matematik öğrenmek mümkin değildi. Fakat matematik öğrenmesi dikkati çekmiş ve 1699'da kendisine müderrislik verilmiştir. 1725'te Galata kadısı, Müteferrika Matbaası'nda musahhih olmuş, İbrahim Paşa'nın kurduğu 25 kişilik Terceme Hey'eti'ne dâhil edilmiştir. Gene gayret göstererek Yunanca ve Latince öğrenmiş, Batı dillerindeki eserleri okumıya başlamıştır. Devrin bir ansiklopedisti olarak şöhret yapmıştır. Pek çok eser yazmış, bu arada İbnü Sînâ'nın muazzam *eş-Şifâ*'sını Arabca'dan tercüme etmiştir. Sonra Aristo'nun *Fizik*'ini ve Kuttunios'-un şerhini Yunanca'dan çevirmiştir. Teleskop ve mikroskopa ait yazılar yazmıştır. Dîvân sahibi bir şâir de olan Es'ad Efendi'nin oğlu Mehmed Efendi de matematikçi ve hendese mütehassısı olarak yetişmiştir. Gene ansiklopedist bir matematikçi olan Vesîm Abbâs Efendi, onun talebesidir .

Binaenaleyh, Hoca İshak Efendi'den önce de Türkiye'de modern matematik ve bu hususta Batı bilgileri biliniyordu. Esasen XVIII. asrın başlarında, ortalarında, sonlarında açılan askerî ve bahrî mekteplerde de Batı usulü matematik çoktan okutulmıya başlanmıştı. Hocalar Türk veya Avrupa'dan getirilmiş yabancılardı. Fakat kesin şekilde matematiğe geçiş, Hoca İshak Efendi iledir.

1834'te ölen Hoca İshak Efendi, Doğu dillerinden başka Batı dilleri (İbrânîce, Yunanca, Latince, Fransızca) öğrendi. 4 ciltlik eserinde modern Avrupa matematik, fizik ve mekaniğini Türkçe'ye nakletti. İlk defa olarak bu konularda Arabca'dan türeterek yüzlerce, binlerce terim koydu ki, bunlar, dil devrimine kadar Türkiye'de kullanıldığı gibi, hâlâ Arab ülkelerinde de kullanılmaktadır. Daha bir çok eseri vardır. İshak Efendi, 1815'ten beri Mühendis-Hâne-i Berrî-i Hümâyûn'un (bugünkü Teknik Üniversite) başhocası idi. 4 ciltlik *Mecmû'a-i Ulûm-ı Riyâziyye*'si, 1831-34'te yayınlanmıştır (Es'ad, *Mir'ât-ı Mühendis-hâne,* 34-42).

Nihayet Sâlih Zeki Bey (1864-1921) ile Türk ilmi, çok büyük bir matematikçi yetiştirdi. Dârüşşafaka'yı bitirmiş, 1887'de Paris'ten elektrik mühendisi olarak mezun olmuştur. 1895-1908 arasında Istanbul Rasadhânesi müdürü, Meclis-i Maârif üyesi (1908 - 1910), Tevfik Fikret'in yerine Galatasaray müdürü (1910 - 1912), maârif müsteşârı (1912-1913), Istanbul Üniversitesi rektörü oldu. Üniversitede müderris (ord. prof.) olarak yüksek matematik okuttu (Fen Fakültesi). İkinci zevcesi, Hâlide Edîb Adıvar'dır. Üniversitede okutulan pek çok kitap yazdı. Fakat klasik eserleri *Kaamûs-ı Riyâziyyât* adlı matematik ansiklopedisi ile *Âsâr-ı Bâkıyye* adlı ilimler (fenler) tarihidir. Üslûp sahibi çok kudretli ve verimli bir yazar ve bilgindi. Eski CHP Giresun milletvekili Âyet Sayar, Hâlide Edîb'den olan oğludur *(Türk Meşhurları,* 343).

Kâinât'ın Oluşması

Kâinat hakkında «ezelî» yânî «başlangıcı olmıyan» yâhut «başlangıcı belirlenemiyecek derecede kadîm = eski» sıfatını kullanırsak da, modern ilim, kâniâtın da bir yaşı olduğunu göstermiştir. Bugün vardığımız çizgi şudur :

Bugünki Kâinât, evvelce, tek bir yıldızdan ibâretti. Bu yıldız, akıl almıyacak yoğunlukta (ağırlıkta) bir madde kitlesi idi. Belki 6 milyar yıl kadar önce parçalandı. Samanyolları, güneş sistemleri, gezegenler, uydular oluştu. Bu oluşma, bugün de devâm ediyor. Yâni devamlı olarak Kâinât, genişliyor. Kâniat, akıl almıyacak genişlikte olmasına rağmen, sınırsız değildir. Ama bu sınırlar, devamlı şekilde büyümekte, Kâinat, genişlemektedir. Yeni yeni uydular, gezegenler, güneş sistemleri, samanyolları (milyonlarca güneş sisteminden meydana gelen topluluklar) oluşmaktadır. Bu arada bâzı yıldızlar (güneşler) da hayatlarını tamamlamakta, sönmekte, yok olmaktadırlar. Bir çoğu oluşum hâlindedir. Gaz olanlar sıvılaşıp katılaşmaktadır.

Bu modern teorinin netîcesi şudur : Kâinat hem zaman, hem mekân bakımından sınırlıdır. Daha açık bir ifâdeyle : Belirli bir zaman önce oluşmaya, yaratılmaya başlamıştır. Belirli bir sınır içindeyken gittikçe genişlemektedir. Ve bu genişlemenin duracağı ihtimali reddedilemez. Bu bakımdan Kâinât'ın ebedî yânî ileriye doğru sonsuz olduğu da savunulamaz. Bize ebedî gelecek derecede uzun bir ömrü vardır (meselâ Dünyâ'mızın, Arz'ın ömrü daha 3 milyar yıldır) ama, bu zaman, sınırsız değildir.

Astronomi bilgisi ilerledikçe, Kâinat hakkında bilgilerimiz geliştikçe, akılları durduracak bir düzen ortaya çıkmaktadır. Bu düzen, İlâhî'dir, Allah'ın eseridir. Bu düzenin başka bir açıklaması mümkin değildir. Her türlü açıklama, eksik, şüpheli, gülünç kalmaktadır. Çeşitli devirlerde bâzı insanlar, Allah'ı reddetmişlerdir. Böyle düşünenlerin çok câhil, fevkalâde dar görüşlü oldukları, ilmin eriştiğimiz şu çizgisinde bile artık ortaya çıkmaktadır. Bir Üstün İrâde olduğu ve bu Kâinat Düzeni'ni kurduğu ve yürüttüğü âşikârdır. «Ezel'de yalnız Allah vardı ve O'ndan başka hiç bir şey yoktu» hadîs-i şerîfini, ilmin bugünki çizgisinde, çok daha iyi değerlendirmek mümkindir. Bu İslâmî görüş, yalnız müfessirler, mütekellimler, feylesoflarca değil, şâirlerce de açığa vurulmuştur. Süleyman Çelebî'nin *Mevlid*'indeki şu 2 beyti bu bakımdan ve ilmin bugünki çizgisinde değerlendirmek ve üzerinde pek çok düşünmek îcâb eder :

Cümle â'lem yok/iken/Ol vâr idi
Yâradılmışdan ganî cebbâr idi
......
Bir gez «ol» dêmek/ilê oldû Cihân
«Olma» dersê gêri yok/ôlur hemân

Astronomi

Osmanlılar'ın «hey'et, ilm-i hey'et» dedikleri astronomi, «ilm-i nücûm, nücûm» (nücûm = necm'ler = yıldızlar) denilen astrolojiden ayrıdır. Bugün olduğu gibi yıldızlara inananlar ve inanmıyanlar vardı. Kâtib Çelebî yıldızlar ilmine inanmamaktadır, şöyle der *(Kâtib Çelebî'den Seçmeler,* 232) :

«Bazı hadiselerin, diğerlerinin sebebi olması mümkindir. Fakat yıldızların, saâdetin sebebi, yâhut uğursuzluğun illeti olduğuna dair, ne hissî, ne aklî, ne de sem'î (işitilmiş) bir delil yoktur. Hissî delil olmadığı meydandadır, çünki müneccimlerin dediğinin çoğu çıkmıyor. Nitekim bazı hakîmler söylemişlerdir : Bu ilm-i

nücûm'un cüz'iyyâtı idrâk edilmez, külliyâtı da tahkik edilemez. Aklî delil olmadığına gelince, müneccimlerin gösterdikleri sebepler ve onların usulleri, biribirine aykırıdır... Şerîat cihetinden ise mezmûm değil, belki harâmdır. Nitekim Peygamber Efendîmiz: 'Bir kâhine, falcıya yahut müneccime gidip de onların dediğine inanan kişi kâfirdir, *Kur'ân-ı Kerîm*'de böyledir' buyurmuşlardır».

Kâtib Çelebî bu satırları yazdıktan çeyrek asır önce II. Osmân, bu inancı istihfâf ettiği için, halk tarafından, çok kötü karşılanmıştır. Bugün de yıldız falına dünyanın her yerinde —bilhassa hanımlar— inanmasalar bile, çok ilgi göstermektedirler.

Osmanlılar, Orta Çağ'da Türkler'in ve Arablar'ın yetiştirdikleri büyük astronomlar derecesinde adamlar yetiştirmemişlerdir. Fakat astronomi oldukça ilgi görmüş, Batı'daki gelişmeler de tâkıyb edilmiştir.

Büyük Osmanlı astronomlarından biri, Takıyyeddîn Efendi'dir. XVI. asır sonlarında III. Murâd'ın kurduğu Istanbul Rasadhânesi'nin müdürüdür. Bir kaç keşfi de vardır. «Zâtü's-Sukbeteyn» denilen astronomi âleti, bunların arasındadır (S. Ünver, *Istanbul Rasadhânesi,* T.T.K., 23, 27, 30, 43). Diğer bir —Fatin Gökmen'in «mühim» diye tavsîf ettiği— ihtiraı, dişli çarklı rakkaslı saattır; iki daireli olup küçük daire saniyeyi göstermektedir. Takıyyüddîn Efendi, küre ile çalışmıştır. Kürede o zaman bilinen bütün dünya parçaları ve Amerika gösterilmiştir. XVI. asırda Istanbul'da duvar saati biliniyordu. Türk saatçiliği de, bilhassa ince işçilik bakımından çok yüksek derecede idi (Evliyâ, IV, 102, 311). Pek çeşitli olan eski Türk saatleri için çok ilgi çekici bir koleksiyon, Topkapı Sarayı'ndadır ki, bunların içinde peşrev çalanlar da vardır.

Türk saatçiliği, mekanik bilgisinin ileri olduğunu göstermektedir. Namaz saatinin dakikası dakikasına tesbîtine çok ehemmiyet verilirdi. Güneşin ufukta kaybolduğu an 12.00 sayıldığı için, her şehirde saat farkı vardı. Güneşin battığı an saniyesi saniyesine ezân okunmıya başlayınca, herkes saatini 12'ye ayarlardı. Büyük camilerin yanında «muvakkıt-hâne» denilen taş ve çok güzel minareli odalar yapılırdı. Bu odalarda çeşit çeşit boy boy büyük saatler bulunurdu. Bu saatlere bakıp da saat ayarlamak mümkindi. Bu saatlere bakıp ayarlıyan görevliye «muvakkıt» denilirdi. Muvakkıtlar içinde eser sahibi bilginler çıkmıştır. Muvakkıt irtifâ âleti (sekstan) ile namaz vakıtlerini ve güneşin batmasını saniyesi saniyesine tesbit ederdi. Tanzimat'tan sonra pek çok şehirde saat kuleleri yapılmıştır. Bu kulelerde de muvakkıtlar bulunurdu. Halk, bu saat-

lere bakıp saatini ayarlıyabilirdi. Saat kulelerinde ekseriya dört cepheye bakan dört ayrı saat vardı, yüksekte oldukları için uzun mesafeden görülürlerdi. XIX. asır Türk mimarisinin zarîf eserleri olan bu kulelerin bir kısmı (meselâ Dolmabahçe Sarayı yanındaki) hâlâ durmaktadır. Yeni Cami Muvakkıthânesi, camiin İş Bankası'na bakan kısmındaki taş odadır. Oda son zamanlarda daraltılmış, içindeki antika kocaman saatler kaldırılıp atılmış veya yağmalanmış, oda «Yeni Cami Koruma Derneği» olmuştur (Ebüzzıyâ, III, 54-5'te Ziyad Ebüzziya'nın notu).

XV. asırda Semerkand'daki Uluğ Bey'in 30 yıl başında bulunduğu pek meşhur rasadhâneden sonra, 1575'te Istanbul'da da bir rasadhâne açıldı. Bu, bir devlet müessesesi idi. Avrupa'da da İslâm rasadhâneleri örnek alınarak XVI. asırda rasadhâneler kurulmıya başlanmıştı. XVIII. asra kadar Avrupa rasadhâneleri, Müslüman rasadhânelerinden farksızdı. Rasadhâne, İslâm dünyâsında doğmuş ve gelişmiş bir müessesedir (Aydın Sayılı, *Rasadhâne, İslâm Ansiklopedisi,* IX, 631).

XVI. asır Türk müsbet ilimlerinin müstesna adamlarından biri olan —aslen istihkâm subayı— Matrakçı Nasûh, Güneş Sistemi'ni bu asrın ilk yarısında şöyle izah etmektedir *(Mecmâ'ü't-Tevârîh,* I, v.12a-b; H. G. Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh,* 52-3) :

«Hak bu ay ve güneşi ve geri kalan yıldızları ki yaratdı, her birin bir felekde kodu ve ol felekler dönmiye ve yıldızlar, Hakk'ın emri ile yürümiye başladı. Ve her bir feleki bir medâr (yörünge) ve birbirine muhâlif istîdâr üzere kıldı. Öyle olsa bu zikr olunan eflâk (felekler = gezegenler), küre şeklidir, yâ'nî müdevver top gibidir. Bâ'zıları muhîtdir, en ednâsı anâsıra yakınrakdır (yakıncadır). Yakınrak olan felek, felek-i kamer'dir (ay'dır). Ve felek-i kamer'den yukarı olan felek-i Utârid'dir (Merkür). Ve felek-i Utârid'den yukarı olan felek-i Zühre'dir (Venüs). Ve Zühre'den yukarı olan felek-i Şems'dir (Güneş). Ve felek-i Şems'den yukarı olan felek-i Merîh'dir (Mars). Ve felek-i Merîh'den öte olan felek-i Müşterî'dir (Jüpiter). Ve felek-i Müşterî'den yukarı olan felek-i Zühâl'dir (Satürn). Ve felek-i Zühâl'den yukarı olan felek-i sevâbitdir (yıldızlar). Anlardan öte felek-i â'zamdır ki, her felekin medârı vardır (her yıldızın yörüngesi vardır), anda müteharrikdirler (bu yörüngede hareket ederler). Andan sonra bilgil ki, felek-i â'zam, meşrıkden mağribe (doğudan batıya) ve felek-i sevâbit mağribden meşrika seyr eyler. Ve hem kamerin istifâdesi şemsdendir (ay güneşten aydınlanır), levni dâimâ karagulgadır, nûru güneşden alır. Her bir burcda iki buçuk gün karâr eder. Dahi cem'-i menâzili bir

ayda kat' eder. Ve (ayın) büyüklüğü, Yer'in (dünyanın) kırk bölüğünden bir bölüğü kadardır. İki yüzlü gözgüye benzer. Bir yüzü şemse mukârin (yakın) olsa nûru eksilir. Ve vaktâ ki zemîne mukaabil olsa nûru ziyâde olur. Bedr ve hilâl işbu î'tibâr ile olur. Ve tutulmasına sebeb oldur ki, şems ile kamer arasında zemînin (arz'ın) gölgesi vâkı' olur, andan sonra rücû' edip görünür».

Fizik ve Mekanik

Mekanik çok ileriydi. Fakat yüksek matematiğe dayalı mekanik değildi. Tecrübe ve pratiğe dayanıyordu. Onun için XVII. asırda IV. Murâd'ın önünde Galata Kulesi'nden Üsküdar'a kanat takıp uçan Hezârfen Ahmed Çelebî'nin yaptığı, aslında fantezi idi. Yüksek matematiğe dayalı bir endüstri olmadığı için, bu gibi deneylerden tayyareye geçmeye falan imkân yoktu. Ahmed Çelebînin uçuşunun bugün de mümkin olduğunu ve yapılabileceğini, yüksek tayyare mühendisi Yavuz Kansu, matematik formüllerle isbatlamıştır.

Meselâ havâî fişek mevzuu Osmanlılar'da hayrete değer derecede gelişmişti. Havâî fişekle her türlü mevzu, renkli olarak resimler hâlinde gökyüzünde tasvîr edilebiliyordu : Bir deniz cengi, bir kale muhâsarası gibi. Bayram ve şenliklerde geceleri havâî fişek atmak, çok sevilen bir şeydi (Hammer, X, 74).

Gene denizaltı tecrübeleri, tecrübî ve amelî (pratik) mekanikte Osmanlılar'ın çok ileri gittiklerini gösteren diğer bir delildir. Bu başarılar, ciddî bir fizik, hele matematik bilgisine dayanmıyorsa da, müsbet ilimler bu şekilde geliştiği için gene de mühimdir.

Denizaltı, Lâle Devri'nin büyük şenliklerinden biri olarak târîhe geçen 3 aralık 1719'daki şehzâdelerin sünnet düğününde III. Ahmed'in ve bütün Istanbul halkının önünde gösteri yaptı. Büyük bir timsah şeklindeydi. Aynalıkavak Kasrı'nda bulunan pâdişâhın önünde Haliç'te göründü. Tersâne sermimarı (gemi inşaat mühendisi) İbrahim Efendi tarafından büyük itina ile yapılmıştı. Üç çifte bir kayık büyüklüğünde idi. Üst çenesini açıp kapıyabiliyordu. Yarım saat Haliç'te dolaştı. Sonra denize daldı. Herkes battı, artık çıkmıyacak diye düşünüp başka eğlencelerle meşgulken battığı noktadan yavaş yavaş tekrar deniz yüzüne çıktı. Gene ağzını açtı. Ağzında rengârenk esvaplarıyle 5 köçek oğlanı fırladı. Timsahın üstüne çıkıp raks etmiye başladı. Denizin altında tam bir saat kalmıştı (Seyyid Vehbî, *Sûr-Nâme-i Hümâyûn*). Böyle ikinci bir tecrübe yapılmadı. Denizaltının sırrını Mimar İbrahim Efendi kendisiyle berâber mezara götürmüş oldu.

1753 kasımında bostancılar tulumbacısı Mehmed Ağa, hortumlu yangın tulumbalarını îcâd etti (*Mür'ü't-Tevârîh*, 413b). Yangın yerinde çeşme bulunmayınca veya kifayet etmeyince, tulumbalar âtıl kalıyor, kuyudan su çekemiyordu. Mehmed Ağa, en derin kuyu ve sarnıçlardan bile su çekecek tulumba îcâd etti ve bu model, Türk itfaiyesinde hemen kabûl edildi.

Gerçek teknik, Türkiye'ye derhal ithal edilmiştir. Bilindiği gibi buharlı gemiler ve tayyareler vakıt geçirilmeden Türkiye'ye de gelmiştir. 1908'den itibâren Paris'ten ve başka yerlerden bröve alan çok değerli pilotlarımız yetişmiştir. Bazı şehzâdeler de tayyareciliği himaye etmişler ve uçmuşlardır. Bu arada 1913'te Tal'at ve Cemal Paşa'lar, Yüzbaşı Fethi Bey'in tayyaresi ile uçuş yapmışlardır. Birinci Cihan Harbi'ndeki 4 yıl içinde Türk ordusunda 400 tayyare kullanılmıştır (Türkiye'de balonculuğun ve tayyareciliğin bütün gelişmeleri, Yavuz Kansu'nun *Havacılık Tarihinde Türkler* adındaki büyük eserinde tafsilâtla anlatılmıştır).

Balonla uçuşu Türkler, XVIII. asırdan itibaren seyretmişlerdir. Meselâ 1786 eylûlünde topçu kumandanı İngiliz Mustafa Paşa bir balon uçurtmuş, Istanbullular seyretmişti (General Miranda, 63).

Diğer İlimler

Mustafa oğlu Mehmed, 1590'da yazdığı *Kitâbü'l-Felâhe (Çiftçilik Kitabı)* adlı eserinde (Bâyezid Veliyyüddîn Ef. Küt., 2.534) 30 fasıl'da tarım ve 4 fasılda hayvancılık konularını işler. Toprak çeşitlerini, gübre çeşitlerini, kümes hayvanlarını, at, katır, eşek, sığır, deve besleme ve faydalanma usullerini, 50 meyve ağacı ile 587 bitkinin nasıl yetiştirileceğini anlatır.

Asırlardan beri sun'î civciv çıkartılabiliyordu. Evliyâ Çelebî (X, 488), at gübresinde tutulan yumurtalardan civciv çıkarıldığını görmüştür. Bilhassa Mısır'da tatbik edilen sun'î tavuk yetiştirmede, yumurtalar fırınlarda da kuluçkaya yatırılıyordu (Cevdet, III, 255).

Zooloji sahasında bazı kudretli tasvirlere tesadüf edilmektedir. Meselâ Evliyâ Çelebî'nin timsah'ı anlatışı hârikulâdedir. Zoolojiye «ilm-i hayvânât» veya kısaca «hayvânât», botanik'e de «nebâtât» veya «ilm-i nebâtât» deniliyordu. Evliyâ Çelebî (X, 885), gergedanı da çok dikkate değer şekilde anlatır («der-beyân-ı sıfat-ı gergedân» başlığı altında).

Haritacılık da gelişmişti. Galland, XVII. asırda şunları anlatır (*Journal*, I, 168, 253) :

«Mesleğinin harita yapmak olduğunu söyliyen bir Türk gördüm. Kendisine Karadeniz'in, Boğaz'ın ve Marmara'nın bir haritasını yapmak teklifinde bulundum. Bunu itina ile yaparsa, haritanın Ekselans (Fransa'nın Istanbul Büyükelçisi) tarafından satın alınabileceğini söyledim. Oldukça ince bir zevkı olan bu haritacı, Fransa'da hâkk edilmiş gravürlerimi kendisine gösterince, bunların fevkalâde nefis bir çalışma eseri olduğunu söyledi...

«Mehmed Çelebî isimli bir Türk tarafından yapılmış gayet güzel bir Istanbul haritası gördüm. Müteaddid sahifeler üzerine yapılmış harita, mahrecine kadar bütün Karadeniz (Istanbul) Boğazı'nı da ihtivâ ediyordu».

İlm-i hikmet, felsefe ve ahlâk, yüksek medreselerde okutulurken, XVI. asrın sonlarında İslâm dini ile felsefenin uyuşmadığı bahanesiyle, programlardan kaldırılmıştır. Kâtib Çelebî bunu anlatır ve medreselerin fikrî çöküntüsünün sebeblerinden biri olduğunu söyler. Şeyhulislâm Şemseddin Molla Fenârî, Kadı-zâde-i Rûmî, Hoca-zâde, Ali Kuşcu, Mîrim Çelebî, Müeyyed-zâde Abdurrahmân Efendi, Kınalı-zâde Ali Efendi (*Ahlâk-ı Alâî*), Şeyhulislâm Kemalpaşa-zâde gibi Osmanlı bilginleri, bu konuda klasik eserler yazmışlardı.

Müsbet ilimlerle beraber felsefenin de Osmanlılar'da büyük rağbet gördüğü asır XV. asırdır. XVI. asırda nazarî müsbet ilimlere ve felsefeye ilginin çok az nisbette azaldığı hissedilir. XVII. asırda ise medrese, daha çok dinî ilimler okutan okul hâline gelmiye başlar.

Taşköprülü-zâde Ahmed Efendî'nin (vefâtı 1560) *Miftâhu's-Sa'âde*'si, 500 kadar ilimden bâhis —Arabca yazılmış —pek mühim bir ansiklopedidir.

Kâtib Çelebî'nin Arabca olarak yazdığı ve Avrupa ilim âleminde pek meşhûr olan muazzam *Keşfu'z-Zunûn*'u 7 cild hâlinde Latince'ye terceme eden Gustav Flügel, Mukaddime'sinde, 1838'e kadar Avrupa'da bu derece mükemmel bir katalog te'lîf edilmemiş olduğunu söylemekle, bibliographie'de Türk ilminin üstünlüğünü îtirâf eylemişdir.

İbrahim Hakkı Efendi ve Tekâmül Nazariyesi

Erzurumlu Şeyh İbrahim Hakkı Efendi (1705 - 1772), XVIII. asrın en büyük mütefekkir ve mutasavvıfıdır. Bilhassa *Mâ'rifet-Nâme* adlı eseri, Türk fikir tarihinin mühim mahsulleri arasında-

dır. Bu eserinde (s. 144-52) şekiller de çizerek Kopernik kanunlarından bahseder. Halbuki Kopernik Kanunları, *Mârifet-Nâme*'nin telifinden bir kaç yıl sonra 1757'de Kilise tarafından öğretilme yasağı kaldırılmış bulunuyordu. XVIII. asrın sonlarına Laplace'a kadar Fransa'da Güneş'in değil Arz'ın merkez olduğunu savunan astronomlar vardı *(VII. Türk Tarih Kongresi,* 984).

Mâ'rifet-Nâme'de psikiatriden, atomdan (cüz'-i lâ-yetecezzâ = artık bölünemiyen en küçük parça), deney yapılmadan hiç bir şeyin isbât edilemiyeceğinden ve bu gibi daha yüzlerce çok ilgi çekici şeylerden bahsedilir. Bunlardan biri de tekâmül nazariyesidir (s. 28-9) :

«İmticâz-ı anâsırdan ibtidâ mâ'deniyyât hâsıl olup, andan nebâtât peydâ olup, andan hayvânât vücûde gelmişdir. Ve hayvân kemâlini buldukda, insân zâhir olmuşdur... Ammâ hayvânât ile insân arasında, mutavassıtların azharı, maymundur. Zîrâ ki, şa'ar ve zenbden mâ'adâ bîrûn-ü derûnu, insâna müşâbihdir».

Bu satırlar, Darwin'den (1859) 105 yıl önce yazılmıştır.

IX

MİMARLIK

Osmanlı Türk Mimarisi

Osmanlı çağı Türk mîmârisi, Türkler'in târih boyunca ortaya koydukları en büyük medeniyet tezâhürlerinden biri olduğu gibi, insanlığın san'at tarihinin de en mühim bahislerinden biridir. Bu bahiste daha çok san'at bakımından Osmanlı mimarisinin hususiyetlerinden bahsedilecektir. Organizasyon ve dînî, teşkîlât, vakıflar bakımından Osmanlı mimarisinin üzerinde evvelce durulmuştu. Bilhassa sivil mimariden de ileride Osmanlı Türkü'nün hayat tarzını anlatırken bahsedeceğim.

Osmanlı mimarisi basit, kullanışlı, âbidevî, az tezyinatlıdır. İnce, zarif, vakur ve heybetlidir. Bir san'at felsefesi ve millî benlik açısından, belirli ihtiyaçlar için yapılır. Ölüye Doğu Türkleri ve başka milletler gibi büyük anıtlar hâlinde türbe yapılmaz. Zîrâ ölünün böyle ihtişama ihtiyacı yoktur. Cihan padişahları, mütevazı' türbelerde yatar. Ve kimse de, onlarınkinden büyük türbede yatmayı düşünmemiştir. Saraylar muhteşem değil zarif ve kullanışlıdır. Muhteşem saray tipi, XIX. asırda Batı'dan gelerek girmiştir. Buna mukabil Tanrı adına yapılan camiler, tamamen âbidevîdir. Bunlar gerçek anıtlardır ki, çevreleri, bir sürü sosyal müessese ile örülür ve bir «külliyye» teşkil ederler.

Osmanlı Türkü, fevkalâde imarcıdır. Yapıları —kendi medeniyetine ait olmasa bile— ihtimamla korur. İmar görülmediği hiç bir imparatorluk köşesi yoktur. Dişinden tırnağından arttıran mütevazı mahalle zenginleri bile, bir mescid yaptıramadığı takdirde bir çeşme yaptırır veya bir mektep tâmîr ettirir. Toplum anlayışı fevkalâde güçlüdür. Kendilerinden sonraki nesiller için de şefkat fikri çok gelişmiştir.

«Bir mimari eser harâb olur, tamiri düşünülür, imkânlar varsa yapılır. İmkân yoksa öyle perîşan halde kalır. Eskiden bu gibi harabelere bizde bir hürmet hissi olduğundan, taşına bile dokunulmazdı. Bunda, yapılan bedduâların korkusu vardı. Ve bu eserlere musallat olanın fena âkıbetini Allah ve din korkusundan daimâ gözönünde bulundururlardı. Bir çok harâbeler bu sûretle bu-

güne kadar gelebilmiştir. Istanbul gibi daimî imar hâlinde olan bir beldede bile böyleydi» (Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, *Hekimbaşı Ömer Efendi,* 1955, s. 22). Cumhuriyet devrinde eski eser tahribatı, tek kelimeyle korkunç olmuştur.

Avrupa'nın En Eski Binası Ayasofya'dır

«Türkler'in devamlı tamir ve ihtimamı sayesinde Ayasofya, bugün, ayakta kalan en eski Avrupa mimari eseri durumundadır» (Süssheim ve Taeschner, *Encyclopédie de l'Islâm,* nouvelle édition, I, 799).

Bütün Avrupa kıt'asında bugün Ayasofya'dan eski ayakta bina yoktur. İki Alman tarihçisinin şehâdetini yukarıya aldım. Bu, şüphesiz Osmanlı Türkü'nün mimari ve imar anlayışının neticesidir.

Cumhuriyet Devrinde Yapılan Tahribat

Cumhûriyet devrinde nesiller, bu şuuru kaybetmişlerdir. Bilgisiz ve duygusuz memurlar, valiler, binlerce âbideyi yıktırmışlardır. Vakıflar, maksatları dışında kullanılmıştır. Atatürk devrinde Erzincan valiliği yapan Ali Kemâlî Aksüt, yalnız Erzincan'da yıktırılan Selçuklu ve Osmanlı devri eserlerinin listesini verir *(Erzincan,* 236). Bursa Yenişehri'nde, Rûmeli Fâtihi Velîahd-Şehzâde Gazi Süleyman Paşa'nın XIV. asır ortalarında yaptırdığı külliyye, imaret, medrese ve kütübhânesiyle, 1950'lerde belediye başkanı olan bir adamcık tarafından yıktırılıp, yerine küçük bir park yaptırılmış, Süleyman Paşa'nın makam türbesi nasılsa muhâfaza edilmiştir (Doç. Dr. Nejat Göyünç, T.T.K., *Belleten,* XXXVII, 1973, s. 313).

Cumhuriyet devrinde bilgisizlik ve duygusuzluğun kurbanı olan on binlerce Selçuklu ve Osmanlı âbidesinin yok edilmesinin yüzlerce misali için, Reşad Ekrem Koçu'nun *Istanbul Ansiklopedisi*'ni, Prof. Dr. Semâvî Eyice'nin çeşitli yazılarını okumak, bir fikir verir. Bu fikir, utandırıcıdır. En büyük adamların mezar taşları yok edilmiştir.

Türkiye dışında ise Türk eserleri, sistemli ve metodlu olarak imhâ edilmiştir. Bu işin bir mâzereti vardır. Zîrâ bir takım bizden ayrılan milletcikler ve kavimcikler, dünki devletler, o toprakların kendi toprakları olduğu şüphesini daima şuûraltlarında taşımışlardır. Ama Türkiye'de yapılan tahribatın böyle psikolojik ve ideolojik mesnedi olmadığı için, hiç bir mâzereti yoktur.

1969'da Kıbrıs'ta Baf kasabasını ele geçiren Rumlar'ın ilk işi, camii yok edip yerine oto-park yapmaları olmuştur. Bulgarlar, Türk mezarlıklarını ortadan kaldırmak için hâlâ uğraşıyorlar, fakat bitiremiyorlar. Zîrâ XIV. asırdan kalma mezar taşları vardır. Bir millet bir ülkede 500 yıl oturmuşsa, onun orada bıraktığı izleri silmek kolay değildir.

1976'da iki Yugoslav Müslüman bilgini (Nîmetullah Hâfız ve Mücâhid Âsım), Yugoslavya sınırları içinde kalan topraklarda Osmanlı eserlerinin % 90'ının bugün yok olduğunu kayd ederler (*Vakıflar Dergisi*, XI, 205). Bilindiği gibi Türk mîmârî eserlerinin bütün Balkanlar ve Doğu Avrupa'da nisbeten ve mutlak şekilde en iyi muhâfaza edildiği devlet Yugoslavya'dır. Yunanistan, Bulgaristan, Romanya'da bu nisbet % 99 olmak îcâb eder. Yâni her 100 Osmanlı mîmârî eserinden ancak birinin kalıntısı mevcuttur. Bu yok edilme durumu Macaristan'da. % 100'e çok yakındır. Arnavutluk'da durumun iyice olduğu sanılır; mâmâfih bu devletteki Osmanlı mîmârî eserleri henüz iyice araştırılmış değildir. Bu korkunç barbarlıktan bugün sadece Macarlar müteessirdirler ve Türk devrinden kalan tek taşı onarmıya, muhâfaza etmiye îtinâ ediyorlar. Bulgaristan ve Yunanistan'da ise Osmanlı mîmârî eserlerinin sistematik imhâsı hâlâ devâm ediyor. Tabîatiyle Rusya için de aynı şeyi söyliyebiliriz.

Buna karşılık, Türkiye'deki Türk-öncesi medeniyet eserlerine elden gelen ihtimam gösterilmiştir ki, son derecede şükrana değer. Zîrâ bunlar, insan ırkının müşterek mahsulleridir, insanlığa şeref ve gurur vermektedir. Üstelik 900 yıldır Türk'e emanet edilmiş kalıntılardır. Bunları iyi muhafaza etmek, Osmanlılar, Selçuklular derecesinde iyi muhâfaza etmek, münakaşa edilmez şekilde vazifemizdir. Bunların ortadan kaldırılması, zîrâ Balkanlılar'ın bizim eserlerimiz için aynı şeyi yaptıkları hakkında bir kaç yazı okudum ve müteessir oldum. Bu şoven milliyetçiliktir ki, realist ve rasyonel milliyetçiliğe zarar verir. Bir imparatorluk ırkı olan Türkler, dün teşekkül etmiş, mazi fukarâsı kavimcikler değildir ki, onların metodunu tatbik etsin. Ama bu fikrin, hissî bir mâzereti vardır : Yabancı eserlere gösterdiğimiz ihtimâmı Türk eserlerine de gösterelim mânâsında ise, şüphesiz yerden göğe kadar haklıdır.

Ayasofya Mutlaka Cami Olmalıdır

Bu kompleksten kurtulmanın radikal yolu, Ayasofya'yı camileştirip ibadete açmaktır. Yeterli zaman müze kalmış ve Batı, bizim ne kadar medenî olduğumuzu anlamıştır. Ayasofya'nın cami

olmasına, bir kaç yıl önce ziyaret için girip mâbedde ibadet eden Papa müteessir olacaktır. Fener Rum Patriği'nin de hoşuna gitmiyecektir (bu patriğe hiç bir güç, Patrik-hâne'nin kapatılmış kapısını açtıramamıştır; bu kapı önünde II. Mahmud, patrik astırmıştı; Rumlar'a göre bir Türkiye devlet başkanını bu kapı önünde asmadıkça açılmıyacaktır). Ama böyle hoşnutsuzlukları göze almamız zarûrîdir.

Zîrâ Ayasofya'nın ibadete açılmasını, onun cami olması ve cami olarak kalması için can veren bir milyon şehîd istemektedir.

Üstelik Batı'da hoşnutsuzluk, fakat Doğu'da hoşnutluk olur. Arablar da asırlarca Ayasofya'yı cami yapmak için yüz binlerce şehid vermişlerdir. Fakat bu iş, Türk'e takdîr kılınmıştır.

Üstelik, Batı, şahsiyet gösterenin hayrânıdır. Şahsiyet göstermiyeni çok küçük görür.

Osmanlı İmar Hummâsı

Osmanlılar'a imar hummâsı, Selçuklular'dan geçmiştir. Selçuklular'ın Anadolu'yu donattıkları âbideler, akıl alır şey değildi. Osmanlılar, bu fikre de vâris olmuşlardır.

Bu imar hummâsını anlatabilmek için, bazı rakamlar vermiye mecbûrum. Meselâ, Fâtih Sultan Mehmed'in 30 yıllık devrini (1451 - 1481) ele alıyorum. Fâtih, savaşçı, devamlı savaşan, cihan imparatorluğunun temellerini atan bir adam sayılmaktadır. İmarcı olarak, babası II. Murad kadar da, oğlu II. Bâyezid derecesinde de şöhreti yoktur. Öyle olduğu halde yaptırdığı yapılar, o günün ölçüleriyle, hayrete değer :

308 cami (184'ü Istanbul, 33 Bursa, 28 Edirne, 59 diğer şehirler) (bunların yalnız 17'si kiliseden bozmadır), 57 medrese (24 Istanbul, 13 Bursa, 7 Edirne, 13 diğer şehirler), 59 umumî hamam (32 Istanbul, 11 Bursa, 6 Edirne, 10 diğer şehirler), 29 bedesten ve büyük ticaret hanı (12 Istanbul, 6 Bursa, 11 diğer şehirler) ve bu ölçüde diğer yapılar.

Bunlar aslında o devirde yapılanların belki yarısından azıdır. Zîrâ mühim bir kısmı bugün yok olduğu için tesbiti bugünki bilgilerimize göre kaabil olmamıştır. Arşiv vesikalarının iyice tedkıkı lâzımdır. Bilhassa Istanbul, Bursa, Edirne dışındakilerin çok eksik tesbit edildiği muhakkaktır. Gene de yukarıdaki rakamlara çarşı, kervansaray, hastahâne, kale, kışla, türbe gibi pek çok başka bina eklenirse, eldeki yekûnlar bile parlaktır. Meselâ yalnız Istanbul şehrinde Fâtih devrinde 26 çarşı yapılmıştır. Büyük Çarşı ve Bedesten'den başka meselâ Saraçhânebaşı'ndaki Saraçlar Çarşısı'-

nın o devirde 110 dükkân (sonradan çok büyümüştür) olduğunu söylemek, kâfi fikir verebilecek mahiyettedir. Bu çarşı o devirde, dünyanın en tanınmış saraçlık eşya imal ve satış yeriydi. Demek, mütemâdî fetihlerle devlet büyürken, 20-30 düşman devletle birden savaşılırken bile, imar hummâsı durmamıştır. Fâtih'in 30 yıllık saltanatında binlerce ve binlerce, küçük yapılar sayılırsa on binlerce, umuma açık bina yapıldığı anlaşılır (E. H. Ayverdi, *Fâtih Devri Mimarisi,* 6b, 37, 87, 447b, not). Üstelik —aşağıda görüleceği üzere— eski yapılar, devamlı tamir edilmektedir. Hiç bir yapı harabiyete bırakılmamaktadır.

Avrupa'da durum neydi? Çok büyük bir imar hummâsı XIV. Louis Fransası'nda görülmüştür. XIV. Louis, Avrupa'nın en büyük ve zengin Hıristiyan hükümdârıdır. Saltanatı da, dünya tarihinde rekor sayılır, 72 yıl sürmüştür (1643 - 1715). Bu 72 yıl içinde en zengin Hıristiyan devleti olan Fransa'nın, imar işleri için devlet büdcesinden 116.000.000 lira (500.000.000 jerminal frank) harcadığı hesâb edilmektedir (Lavisse-Rambaud, VI, 181-2) ki, bugünki paramızla takrîben 62,5 milyar TL. eder ve yılda harcanan para bir milyar TL.'ndan azdır. Halbuki Türkiye'de. Süleymâniye ve Sultânahmed gibi eserlerin beherine 5 milyar TL. kadar harcandığı malûmdur. Üstelik bu eserler Türkiye'de sosyal düzeni ve adaleti sarsarak değil, yükselterek yapılmıştır. XIV. Louis ise, meselâ 1684'te 22.000, 1685'te 36.000 işçi çalıştırmıştır ki, bunların hemen hepsi askere alınan zavallı köylülerdir ve boğaz tokluğuna çalıştırılmışlardır. Türkiye'de böyle bir düzen görülmemiştir. Bilhassa Versailles ve Marly saraylarının inşâ edileceği sâhadaki bataklıklar kurutulurken, yüzlerce işçi ölmüştür. Tarihimizde böyle bir olay da yoktur. Eure nehrinden Versailles'a su getirtmek için 30.000 asker kullanılmış ve her gece bunlardan yüzlercesi ölmüştür. Sonra vaz geçilmiş, çok büyük para harcandığı halde yarıda bırakılmış, 1688'de daha kolay olan Seine'den su alınması yoluna gidilmiştir. Böyle İlk Çağ'a yakışan imar tabloları, Osmanlı Türkiyesi'nde meçhuldür. Türkiye'deki Osmanlı imarının şantiye tablosu, daha çok bugünki modern inşaatınkilere benzemektedir.

Zelzele, yangın gibi sebeplerle harâb olan âbide, en küçük zaman kaybedilip bina daha fazla hasâra uğramadan derhal tâmir ve ihyâ edilmektedir. Büyük Zelzele'de yıkılan ve Fâtih'in eserleri olan Istanbul'daki Fâtih ve Eyüb Camileri, III. Mustafa tarafından derhal ihyâ edilmiştir. Edirne'de 1436'da II. Murâd'ın yaptırdığı Murâdiye Camii'nin 1752 zelzelesinde yıkılması üzerine, 2 yıl içinde I. Mahmud tarafından ihyâ edilmiş, 1754'de camaate açılmıştır (O. Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri,* 88).

Türk Mimarları

Türk mimarının ve işçisinin en küçük yapılarda bile sağlam, dürüst şekilde, namusla, büyük bir san'at, zevk ve toplum heyecanı ile çalışması, aldıkları terbiyenin birinci esası idi.

İmparatorluğun en yüksek mimarî okulu, Hasbahçe mimar ve mühendis akademisi idi ki, hassa (devlet) mimarı yetiştirirdi. Pratik metod, nazarî derslerden ileriydi. Üstadın çıraklarını yetiştirdiği bir eğitim sistemi hâkimdi. Dâhi Türk mimarları Hasbahçe'den yetişmiştir. Burada su mühendisleri yetiştirilmesine de husûsî itinâ gösterilirdi. Bu sınıftan yetişenlere «suyolcu» denirdi. Hassa mimarları, «ser-mîmâr», «başmîmâr», «hâssa ser-mîmârı», «hâssa başmîmârı», «sermîmâr-ı mîmârân-ı hâssa» denilen yüksek görevliye bağlı idi. Bu zât, bir çeşit bayındırlık bakanı idi. Fakat Dîvân'a (bakanlar kurulu) üye olarak katılamazdı. İcabında Dîvân'a dâvet üzerine gelip îzâhat verirdi. Sermîmâr, eskiden —şeyhulislâm ve kazaskerler gibi— azl edilmez, ölünceye kadar yerinde bırakılırdı. İlk defa Sultân İbrahim, kızarak Kasım Ağa'yı azl etmişti (Hammer, X, 48).

Türk mimarları, büyük görgü ve tecrübe kazanarak, her medeniyete ait âbideleri, teknik ve san'at bakımından inceliyerek, yeni planlar peşinde koşarak yetişirlerdi. Sonradan Sultânahmed Camii'ni yapacak olan Mehmed Ağa, 1591'de bir tetkik seyahatine çıkarak Anadolu, Arabistan, Balkanlar, Kırım, Macaristan, Malta, İtalya, Almanya, İspanya ve başka ülkeleri gezmiş, mimari eserleri incelemiş, dönüşünde raporunu III. Murâd'a takdîm etmişti (Câfer Çelebî, *Risâle-i Mi'mâriyye*).

Türk mimarları, plan ve maket üzerinde çalışırlar, hazırladıkları plan ve maketlere göre eserlerini inşaya başlarlardı. Câfer Çelebî, *Risâle-i Mi'mâriyye*'sinde, Mehmed Ağa'nın kendisine Sultânahmed Camii'nin mufassal planlarını, maketlerini ve resimlerini gösterdiğini, daha inşaata başlanmadığı halde camiin nasıl olacağını görüp heyecanlandığını yazar. Padişahlar, önce mimarların hazırladıkları maketleri görürlerdi. I. Mahmud bu şekilde Nûruosmâniye Câmii maketini görüp tasvîb etmişti (*Târîh-ı Câmî-i Şerîf-i Nûr-ı Osmânî,* 6). Ayrıca âbidenin nakışları da önce kâğıda yapılıp sonra son şekli verilirdi (Barkan, *Süleymâniye Câmii İnşâatı,* 64). Küçük inşaat için de resim ve planlar çizilirdi. II. Selim, Topkapı Sarayı'na yeni bir oda yaptırmak istemiş, Mimar Sinân'ın çizdiği resimleri gördükten sonra tasvîb ve inşasına müsaade etmişti (Ahmed Refik, *Türk Mimarları,* 74).

Mimar, yaptığı binânın muhâsebesi ile meşgul olmazdı. Bu iş için o binaya «nâzır» veya «bina emîni» denilen bir maliyeci, yapı küçükse bir kâtip tayin edilirdi. Binâ emîni, mimarın harcamalarına ve teknik mes'elelere karışamazdı. Yalnız harcanan paranın gittiği yerleri doğru tesbit etmek ve defter tutulmasına nezaretle mükellefti.

Hassa mimarlarının diğer bir görevi, şehirde nizama aykırı inşaata izin vermemek, yapılmışsa yıktırmaktı. Başlıca yasak bölgeler, Istanbul sûrlarının içe ve dışa doğru 5'er arşın yakını, câmî ve mescidlere 5 arşından fazla yaklaşmış binalar, caddeleri daraltacak inşaattı. Ayasofya Camii için yasak bölge camiin her yerinden itibâren 35 arşındı. Gene de yasaklara her zaman uyulmazdı. Bu yüzden sûrlara yapılan evler 1539'da bir defa yıktırıldığı halde gene yapılmış, 1559'da Mimar Sinan gene yıktırmıştı. Sûrların güzelliğine çok ehemmiyet verilirdi. Yoksa Istanbul sûrlarının Osmanlı devrinde hiç bir zaman askerî değeri kalmamıştı. Su yolları civarına inşaat yapmak da yasaktı.

Hassa mimarları, şehir kaldırımlarının inşa ve tamiri ile de görevli idiler. Kaldırımcılar, kaldırımın her arşını için önceleri 6, sonra 8 akça (360 TL.) alıyorlardı (XVI. asrın sonları). Kaldırımların arşınını 4 akçaya tamir ediyorlardı. 3 yıl içinde yaptıkları kaldırımlar bozulursa, bedava onarıyorlardı (Ahmed Refik, *XVI. Asırda Istanbul,* 67).

Aynı şekilde taşrada da devletten maaş alan hassa mimarları vardı. Ser-mîmârân-ı hâssa'nın teklîfiyle tâyîn edilirlerdi. Eyâletlerde beylerbeyilerin emrinde bayındırlık müdürü görevi yapan mimarların maaşı, XVI. asır sonlarında günde 20 akça idi (ayda 27.000 TL.). Eyalet ve sancaklardaki mimarlar, bulundukları yerlerdeki devlet inşaatından, hususî inşaatın nizamına uygun olmasından, usta ve işçilerin durumlarından ve işe yarar halde tutulmasından mes'ûl idiler. Hassa mimarlarının tasvîb etmediği hiç kimse hususî mimarlık yapamazdı.

Hâssa ser-mîmarlığı 1831'e kadar devâm etti. Bu târihte kalelerin bakımı ile uğraşan «kılâ nezâreti» de verilerek Sultan Mahmûd, «ebniye-i hâssa müdîriyyeti»ni kurdu. Sonra 1836 sonların da Meclis-i Umûr-ı Nâfia ve 1839'da Umûr-ı Ticâret ve Nâfia Nezâreti yâni bayındırlık bakanlığı —ticaret bakanlığı ile birleşik şekilde— kuruldu. Ebniye-i Hâssa müdürlüğü, bu nezârete bağlandı. 1831'de son hâssa ser-mîmârı Abdülhalîm Efendi, ilk ebniye-i hâssa müdürü oldu.

Hassa mimarları ocağının sönmesiyle, Hasbahçe Mektebi de sona erdi. Okuldan yetişmiş mimarlar azaldı. Askerî mekteplerdeki mühendisler mimarlık ediyorlardı. Fakat onlarda san'at zevkı eksik oluyordu. Bunun üzerine önce ticaret nezâretine bağlanan Sanâyî-i Nefîse Mekteb-i Âlîsi (Güzel San'atlar Akademisi), mimari bölümüyle beraber 1881'de kuruldu ve Osman Hamdi Bey müdür oldu.

Aşağıda —devrin kabine üyesi olmamak şartıyle bayındırlık bakanları olan— hassa ser-mimarlarının —eksik olmakla berâber— basit bir listesini ve görev sürelerini veriyorum :

Hassa Ser-Mimarları

1 — Eski Sinan (Sinân-ı Atıyk) (1453? -)
2 — Mimar Murad
3 — Mimar Ayas (- 1488)
4 — Mimar Hayreddin (2'nin oğlu) (1488 - 1510? = 22?)
5 — Abdülkerîm oğlu Alâeddin Ali Bey («Acem Alisi», «Acem Ali»)(*) (1510? - 1537? = 27?)
6 — Koca Sinân Ağa (31.VIII.1538 - 9.IV.1588 = 49, 7, 9)
7 — Dâvûd Ağa (9.IV.1588 - 1599a = 11)
8 — Dalgıç Ahmed Çavuş (sonra : Paşa) (1599a - 11.X.1606 = 7) (Evliyâ, VIII, 723-4)
9 — Koca Mehmed Ağa (Sultânahmed Camii mimarı) (11.X.1606 - 1617 = 11)
10 — Turnacıbaşı Yetîm Ali Baba (1617 - 1622 = 5)
11 — Hasan Ağa (Revân ve Bağdad Köşkleri mimarı) (1622 - 1640 = 18)
12 — Koca Kasım Ağa (1640 - 1644 = 4) (Evliyâ, VIII, 695)
13 — Mustafa Ağa (1644 = bir kaç ay)
14 — Kasım Ağa (2. defa : 1644 - 1650 = 6) (cem'an : 10)
15 — Mustafa Ağa (2. defa : 1650 - 1666a = 16) (Yeni Câmî mîmârı)
16 — Ahmed Ağa (1666a - 1697b = 31)
17 — Mehmed Ağa (1697b - 1700 = 3)
18 — Hacı Hüseyin Ağa (1700 - 1718 = 18)
19 — İbrâhîm Ağa (1718 - 1725 = 7)
20 — Mehmed Ağa (1725 - 1737 = 12) (Sultânahmed Çeşmesi mimarı)
21 — Hacı Hüseyin Ağa (1737 - 1750 = 13)
22 — Ahmed Ağa (1750 - 1754 = 4) (Nûrosmâniye mimarı)
...
23 — Tâhir Ağa (1764 - 1794 = 30)
24 — Nûrullah Efendi (1794 - 1809 = 15)
25 — Hâfız Mehmed Emîn Efendi (1809 - 1822 = 13)
26 — Mehmed Râsim Efendi (1822 - 1825 = 3)
27 — Abdülhalîm Efendi (1825 - 1831 = 6) (1831'den itibaren : Ebniye-i Hâssa Müdürü)

(*) H.B. Kunter, *V. Türk Tarih Kongresi*, 438, 442.

Mimar Sinan

Sinân'ın cihan tarihinin en büyük mimarlarından biri, belki birincisi olduğunda ittifak vardır. «Osmanlı mimarlarının en büyüğü ve dünya mimarlarının en büyüklerinden biri Sinan'dır» (Th. Menzel, *İslâm Ans.*, V, 392b). «Sinân'ın yaptığı eserler, san'at bakımından, Rönesans devri Avrupa mimari eserlerinden hiç de aşağı değildir» (W. Barthold, *İslâm Medeniyeti,* 140). Alman mimari tarihi mütehassısı H. Glück'e göre ise, Sinan, mimarîde Avrupa medeniyetinin en büyük ismi olan Michelangelo'dan üstündür (s. 487). Babinger'e göre ise sadece «Türkler'in Michelangelo'su»dur.

Bir asır yaşıyan ve son yarım asrını mimarbaşı olarak geçiren Sinan, şu eserleri yapmıştır : 81 cami, 50 mescid, 55 medrese, 19 türbe, 14 imâret, 3 hastahane, 7 su bendi (baraj), 8 köprü, 16 kervansaray, 33 saray, 32 hamam, 6 mahzen, 7 dârülkurrâ. Bu 441 eser bütün imparatorluğa dağılmıştır. Sinân'ın yardımcı ve talebeleri olan hassa (imparatorluk) mimarları da sayısız inşaat yapmışlar ve bu yarım asır, Türkiye'nin büyük imar çağlarından biri olmuştur. Sinân'ın eserleri için verilen çeşitli listelerde fazlalık ve eksiklikler vardır.

Osmanlı Mimarisi Dışında Kalan Türk Mimarisi Hakkında Bazı Düşünceler

Osmanlı mimarisinin yapı çeşitlerini teker teker gözden geçirmeden önce, Osmanlı mimarisi dışında kalan, Osmanlılar'dan önceki veya Osmanlılar'la çağdaş Türk mimarisi hakkında bir kaç söz söylemek istiyorum.

Osmanlı mimarisi, Anadolu Selçuklu ve Beylikler devri Türkiye mîmârîsinin bir devâmıdır. Osmanlı çağında, daha basit, fakat daha muhteşem çizgiler ilâve edilmiştir. Selçuklu tezyinatının giriftliğini Osmanlılar beğenmemişler, Türk sadeliğine aykırı, Acemâne ve Arabâne bulmuşlardır. Selçuklu mimarisi de Orta Asya Türk mimarisine bağlanmaktadır. Bu umumî çizgiler içinde Osmanlı mimarisi, bütün büyük san'atlar gibi tesirler almış ve tesirler vermiştir.

Meselâ Türk minaresi, İslâm'dan önceki devirlerde Orta Asya Türk mimarisinde kalelerin, sûrların dört köşesinde bulunan kulelerden ortaya çıkmıştır (Emel Esin, *Türk Ans.,* XIX, 268, 271-2, 273b, 274a, 277b-8b, 312a). Orta Asya Türk mimarisine dayanan ilk Türk camileri, X. asrın 2. yarısında Karahanlılar (Hâkanlılar) imparatorluğu topraklarında yapılmıştır. Türkistan'daki bu cami-

ler, Selçuklular'dan geçerek, Osmanlı mimarisinin prototipi olmuştür. Karahanlı camilerinin en büyük hususiyeti, Türkler'in çadıra benzediği için çok sevdikleri kubbedir. Halbuki aynı devirde Türk Gazneliler'in Gazne'de, fakat İran üslûbunda yaptıkları camiler, kubbeli değil, tavanlıdır. Hindistan'a da kubbeyi Türkler götürmüşlerdir. Türkler'den önce Hindistan'da kubbe yoktur, künbed vardır. Türkler'le beraber Hindistan'a, Karahanlılar'ın yarım küre veya soğan şeklindeki kubbeleri girmiştir. Soğan şeklinde kubbe Budizm'de kutsal olan lotus çiçeğinden gelmiş olabilir. Bu da, Karahanlılar'dan önce Büyük Türk Hâkanlığı tahtında oturan Uygurlar'ın oldukça geniş ölçüde Budist olmalarıyle ilgilidir. Uygurlar'ın da kubbeyi, Göktürk çadırından aldıkları muhakkaktır. Gene Osmanlı mimarisinde çok görülen küçük kubbelerin yanyana dizilmeleri, X. asır Karahanlı mimarisinde vardır ve oradan Türkler'ce Hindistan'a da götürülmüştür. Kubbeli türbe de Karahanlılar'da görülür ve onlardan Selçuklular'a ve Hindistan Türk mimarisine geçmiştir.

Kemer de Karahanlı mimarisinin esas unsurlarından biridir ve Osmanlılar'a kadar gelmiştir. Gene kemer, Hindistan'da ilk defa Türk mimari eserlerinde görülmüştür. Türkler'den önce Hindistan Hindû mimarisi kemerler üzerine değil, taş sütunların taşıdığı düz tavanlar üzerine yapılıyordu. Kâşgarlı Mahmud'da bu mimari kemerin adı «eğme»dir.

Karahanlı devri Türk mîmârîsinde görülen saray inşâ şekli de, hem Hindistan'a, hem Selçuklular'a geçti. Karahanlılar'ın da selefleri Uygurlar ve Göktürkler'den aldıkları saray tipi, çadır ve hafif tahtadan yapılan, bahçeler içinde dağılmış pavyonlar şeklindeki tiptir. Bugün Topkapı Sarayı'nda bu tip Türk sarayı bütün hususiyetleriyle görülür. Tek bir binada toplanan büyük bir dev yapı hâlindeki saray şekli Türkler'e, çok yakın zamanlarda Avrupa'dan geçmiştir (Dolmabahçe, Çırağan, Beylerbeyi sarayları gibi) ve geleneksel Türk sarayına yabancıdır. Aynı saray şeklini Türkler, Türk asıllı oldukları bilinen Çu Hânedânı devrinde, daha Mîlâd'dan önceki asırlarda, Çin'e de götürmüşlerdi. Bugün de Çin ve onun tesirinde gelişen bütün Uzak Doğu mimarilerinin esası budur. Türkler'de hâkanın oturduğu otağ veya köşke «ordu» denirdi ve kalenin tam ortasında bulunurdu. «Ordu»nun çevresinde imparatorluk sarayının bütün teşkilâtını içine alan yüzlerce pavyon hâlinde otağ ve köşkler dizilirdi. Topkapı Sarayı'nda bunun gelişmiş ve Osmanlı'laşmış şeklini görmek, bugün de mümkindir. Hâkanın ordu'su bulunan taht şehrine Türkler «ordu-balığ» derlerdi. «Balığ» Türkçe'de «şehir» demektir. «Kent» Türkçe değil, bir İran

dili olan Soğdca'dır. «Şehir» (aslı: şehr) de Farsca'dır (Arabca: medîne, çok büyük şehirler için: mısr, umumî isim olarak: belde vs.).

Bu tip şehir mimarisi, mehter vurulan kulesiyle beraber, Türkler'de, Hindistan'a da getirilmiştir. Timuroğlu Ekber Şâh'ın (Bâbur'un torunudur) XVI. asır sonlarında Agra yakınlarında kurdurduğu Fethpûr-Sîkrî şehrinde bu düzen, aynen Topkapı Sarayı'ndaki dağınık pavyon stilinde imparator sarayı görülür (bugün bir ölü şehir olan bu muhteşem beldeyi 1971 nisanında ziyaret etmiştim. Kendimi —tepedeki kızgın güneş olmasa— Topkapı Sarayı'nda sanacaktım. Yüzlerce yapı, Türk stilinde idi. Ne Hindû, ne Avrupa stili yoktu. Yalnız aşırı süslemeler, dantele çevrilmiş mermerler bizim Osmanlı zevkımize yabancı ve İran-Hind te'sîri taşıyor idi. Osmanlılar, mîmârîde aşırı süslemeyi «dişi mîmârî» saymış ve kullanmamışlardır).

Türk mimarisinde tabiat sevgisi çok açıktır. Kalelerin içine bile bahçeler ve havuzlar yapılmıştır. Su ve yeşillik, Türkler'in çılgınca sevdikleri bir nesnedir, çünki Orta Asya'da nadir şeylerdi. Böyle kaleler ve ahşab mimari, topraktan gelişmiş horasan, cilâlı ve sırlı tuğla ile çini gibi yapı malzemesi, Türkler tarafından Hindistan'a getirilmiştir. İngilizler'in «Red Fort = Kızıl Kale» dedikleri Timuroğulları'nın Delhi Kalesi, al kum yaşından yapılmış, dünyanın en cazip mimari eserlerinden biri, muazzam ve dün yapılmış gibi sağlam bir âbidedir. İçi, bir su cennetidir. Havuzlar ve çiçekler, bir kaleye değil, bir saraya girildiği intibaını vermektedir.

İlk Hindistan Türk mîmârîsi, Orta Asya'dan getirilen esas çizgileri muhâfaza ediyordu. Sonradan Osmanlı tesirleri de girdi ve bizzât Osmanlı mimarları, Hindistan'da çok büyük âbideler yaptılar. Bunların arasında Mimar Sinân'ın talebeleri bile vardır. Türk ve Osmanlı tesiri yalnız Kuzey Hindistan'da değil, Güney Hindistan Türk İmparatorluğu'nda (Behmenîler ve onların halefi olan Âdil-Şâhlar) da görülür (XVII. asır sonunda Güney Hindistan da Kuzey Hindistan'daki Timuroğulları imparatorluğuna katılmıştır). Bu sûretle Hind kıt'asının kuzeyinde de, o ölçüde olmamakla berâber güneyinde de, Türkistan (Doğu Türk) tesirlerine, Türkiye (Batı Türk) tesirleri eklenir. Zâten Güney Hindistan Türk imparatorluğunun başındaki Âdil-Şâhlar hânedânı, Osmanoğulları'ndan indiği iddiasındadır; hânedânın kurucusu ve ilk hükümdârı Yûsuf Âdil-Şâh, II. Murâd'ın küçük oğlu ve Fâtih Sultan Mehmed'in küçük kardeşi olduğu iddiasıyle, selefi Behmenî Türk hânedânını devirip yerine geçmistir. Bu hânedan, hem Türkistan'dan

hem Türkiye'den bir çok mimar, san'atkâr ve mütehassıs getirtmiştir. Türk mimarları, Âdil-Şâhlar için dünyanın bugün mevcut en büyük kubbesi ile örtülü hânedan türbesini, Osmanlı senbolü olan hilâlli alemler konulan kubbe ve minareleri, Osmanlı stili çok ince ve çok şerefeli minareleri inşa etmişlerdir. Bîcâpûr'daki İbrâhîm-Ravza'da (1615, Sultânahmed Camii ile aynı yıllar) ve Haydarâbâd'daki Aşûr-hâne-i Pâdşâhî'de (1593-97) Osmanlı çinileri görülür. Bunların Türkiye'den mi ithal edildiği, Türk çinicileri tarafından Hindistan'da yapılıp mı kullanıldığı bilinmiyor. Bîcâpûr'daki Alî Âdil-Şâh Camii, Güney Hindistan'ın en büyük câmiidir ve muhteşem kapısını sonradan Güney Hindistan'ı da feth eden Timuroğlu Âlemgîr Şâh yaptırmıştır. Gerek bu camide, gerekse Bîcâpûr ve civar şehirlerde bu devirde yapılmış bir çok kale, türbe ve sarayda, Türkistan stili yanında Osmanlı çizgilerini de müşahede etmemek imkânsızdır. Muhammed Âdil-Şâh'ın bir Osmanlı mimarı tarafından yapılan türbesi, dünyanın en büyük türbesidir (1.600 m^2). «Gül-Künbed» denen bu eser, Osmanlı camilerine benzetilmiş ve yeryüzünün en büyük kubbesi ile örtülmüştür. Dört köşesinde minareler vardır.

Zâten Bâbur Şâh, fethettiği Hindistan'a nasıl Türk mimarisini, zevkını, bahçe yapımını getirdiğini, hâtıralarında bizzât anlatır. Hind mîmârîsini girift, havasız ve safâsız bulan Bâbur, tabîatle içiçe, bol su, fıskıye ve havuzlu yapılar yaptırdı. Türkistan mîmarisini tatbik ettiriyor, al kum taşı kullandırıyor, Türk mimar, usta ve işçiler kifâyet etmediği için, onlara, Hindûlar'a Türk stilini öğretmelerini emrediyordu. Ama Bâbur'un torunu zamanında, al taş yerine beyaz mermerle berâber, sâf Türk mimarisine Hindû zevkı de girdi. Kubbelere ve duvarlara renkli taşlar, altın yaldızlar, hattâ mücevherler, elmaslar, zümrütler, yâkutlar ve inciler gömüldü. Gece bu duvarlar ve kubbeler yıldızlı semâları hatırlatıyordu.

Hindistan'a Türkler'in getirdiği kubbe, «lotus kubbe»den gelişerek «inci kubbe» şeklini aldı. Bu sûretle Osmanlılar'ın daire şeklinde ve basıkça kubbe zevkından hayli ayrılmış oluyordu. İnci kubbeler önce daha çok küçük camilerde, türbelerde, yalılarda, köşklerde, mehtâbiyye'lerde (Osmanlı mimarisinde: kameriyye = ay ışığı seyretmiye mahsus bahçe içinde küçük köşkümsü çardak) görüldü. Keşmir bağları, Ekber'in oğlu ve Şâh-ı Cihân'ın babası Cihangir Şâh'ın Lâhûr'daki Şalimar bahçeleri, Delhi ve Agra, Türk stili ve Cennet misali havuzlar, selsebiller, çınar ve leylâk koruları, sayısız köşk serpiştirilmiş bahçelerle doldu. Su üzerine inşa edilen ve aydınlatılan köşkler moda oldu.

Tabiî Hindistan'daki Türk mimarisinin en büyük şâheseri Tâc-Mahall'dir. İmparatoriçe Ercmend Bânû-Beğim'in güzelliğini temsil eden bir anıt-türbedir. Şeffaf mermerdendir. Gün doğarken penbeleşir, öğleyin beyazlaşır, akşam sarı güle ve gece mehtâba bürünür. Alnında tâc gibi *Yâ-sîn* sûresi yazılmıştır. Ak mermer kubbesi ve dört minaresi, havuza akseden hayali ile, uhrevî bir âbidedir.

Hindistan Türkleri'nin minyatür ve tezhîb sahalarındaki eserlerinde de Osmanlı tesiri görülür. Önce Herât'ta, sonra Kâbil'de çalışıp 1585'te Ekber Şâh'ın dâvetiyle Hindistan'a gelen Türk minyatür ressamı Ferruh Bey Kalmuk, sonra Âdil-Şâh sarayına geçip Güney Hindistan'da da çalışmıştır. Gene Türkistan'dan gelen Hacı Muhammed de XVII. asrın ortalarında, Hindistan'daki Türk minyatür san'atına Türkistan tesirleri getirmiştir: Elmastıraş tarhlar, mücevhere benziyen parlak ve derin renkler, ince ve çekik yüzler, ağaç ve çiçek bolluğu, saray manzaraları... Bâbur, daha 1530'dan önce Türkistan ve Horasan'dan Türk minyatürcüleri getirtmişti.

XVI. asırda Türkistan ve Horasan Türk mîmârîsi inhitâta başlar. XV. asırda Herât'ta yapılan muazzam Türk âbidelerinden sonra mimarinin ağırlığı, Hindistan, İran, bilhassa Türkiye Türk imparatorluklarına geçer. Buna rağmen Türkistan'da XX. asra kadar oldukça mühim Türk mimari eserleri yapılmıştır.

Çöküş hâlinde bulunan Türkistan'ın son devre mimarisi için Hıyve âbidelerine kısaca bir göz atmak istiyorum. Hıyve, Harzem'de, Aral Deltası bölgesinde bir şehirdir (bugün Özbekistan'ın Karakalpakıstan bölgesi). 1924'e kadar bir Türk hanlığının taht şehri idi, bu tarihte Ruslar tarafından işgal edildi. Hıyve sûrları bugün ayaktadır. 2.200 metre uzunlukta olan sûrlar 7-8 metre yüksekliğinde ve 5-6 metre kalınlığındadır. Şehrin iç kısmında (İçen Kal'a) han sarayı ve hanlığa ait hükûmet binaları vardır. Köhne Ark'ta Han Dîvânı, Darbhâne bulunuyordu. X. asırdan kalma bir Türk eseri olan Cum'a Mescidi, 1788'de esaslı tamir görmüştür. Bu büyük camiin 213 sütunu vardır. Anuşa Han'ın 1687'de yaptırdığı Ak Mescid de büyük bir cami ve mühim bir mimari eserdir. 1924'te şehirde 94 cami ve 63 medrese vardı. Ruslar, bugün çoğunu yıkmışlardır. XVII. asırdan kalan Hocam Berdi ve 1719'da inşasına başlanılan Şîr Gazi Han Medreseleri, 1924'e kadar yüksek öğretim veren müesseselerdi. Kutluk Murad Inak (1804-12) ve Allah-Kulu Han (1834-35) medreseleri de büyük yapılardır. Bu sonuncusu, 2 katta 99 oda olarak inşâ edilmiştir. 1803'te ölen allâme Saîd Alâeddîn ile Mahmud Velî Pehlevân'ın türbeleri, bu stildeki Hıyve eserleri arasında göze çarpar. Mahmud Pehlevân, XII. asırda 338 Türk-

çe rubâî yazmış bir şâirdir. Fakat türbesi, muhteşem şekilde, 1664'te yapılmıştır. Bu türbede Mahmud Rahîm Han, Allah-Kulu Han ve XVII. asrın büyük Türk tarihçisi Ebulgazi Bahâdır Han gibi hükümdarların sandukaları da yer almaktadır. 1832-38'de inşa edilen Taşhavlı Sarayı, 3 büyük ve 5 küçük bina hâlinde 163 oda ve salonlu büyük bir sivil mimari eseridir. Han sarayıdır. Sarayba-zar adlı kervansaray da 1832-33'te yapılmıştır; iki katlı ve 105 odalıdır. Şehrin su ihtiyacı için Amu Deryâ'ya açılan Palvan Ata kanalı, mühim bir Türk bayındırlık eseridir. Bu sûretle Orta Çağ'ın en büyük simalarından olan büyük matematikçi ve astronom, cebir ve trigonometri ilimlerinin kurucusu Türk bilgini Hârezmî'nin doğum yeri olan Hıyve, XX. asra kadar, Rus tasallutlarına ve Türkistan'ın çepçevre çevrilmiş durumu içinde küçük bir Türk krallığı hâlinde yaşamasına rağmen, görüldüğü gibi, mühim mimarî eserler ortaya koyabilmiştir. Şiir, musiki ve güzel san'atlar da parlaktı. 1874'te Rus himayesini kabûl etmek mecburiyetine rağmen, istiklâlini devâm ettirebilmişti. 1898'de Batılılaşma hareketleri de başlamıştı. İnhitat zamanlarında bile mühim bayındırlık eserleri yapılabilmesi, Türkler'in imar hummâsını bir gelenek şeklinde devâm ettirmelerindendir. II. Abdülhamîd Türkiyesi'nde de böyleydi.

Tâc-Mahall

Osmanlı dışı Türk mimarisinin büyük bir şâheseri Tâc-Mahall'dir. İngiliz mimari tarihçisi James Fergusson'ın «güzelliklerin bu derece imtizâcı, her bir güzelliğin diğerleriyle irtibâtının mükemmelliği, bütünüyle dünyâda emsâli olmıyan bu san'at şâheserini meydana getirmiştir» (*İslâm Ans.*, XI, 616a) dediği Tâc-Mahall, bir çok mimari mütehassısınca «dünyanın en güzel binâsı» (Rasonyi, 191) şeklinde vasıflandırılmıştır.

Tâc-Mahall'in bânîsi Şâh-ı Cihân, Büyük Timur'un 9. ve Timurlular'ı Türkistan'dan Hindistan'a getiren Bâbur Şâh'ın 4. kuşaktan torunudur. Eşi Ercmend Bânû Pâdşâh-Beğim'e olan sevgisi meşhurdu. Yaşadığı müddetçe, başka kadınla ilgilenmemişti. Türk kumandanlarından Âsaf Hân'ın kızı olan Ercmend Bânû, Şâh-ı Cihân'dan bir yaş büyüktü. 14. çocuğu olan Cevher-Ârâ Beğim'i doğururken 39 yaşında öldü. Şâh-ı Cihân'ın halefi olan oğlu Evrengzîb Âlemgîr Şâh da Ercmend Bânû'dan doğmuştur. Beklenmiyen ölüm, Şâh-ı Cihân'ı sonsuz derecede kederlendirdi. Bu kederden, Tâc-Mahall doğdu. Eşini kaybedince bütün saçları ağaracak derecede ye'se dü-

şen Şâh-ı Cihân, Ercmend Bânû'nun adını ölümsüz kılacak bir anıt-kabir inşâsına karar verdi. Bu anıt-kabir, firavunların piramidleri gibi muazzam bir taş yığınından ibâret olmıyacaktı. Ercmend Bânû'nun güzellik ve zarâfetine yakışır bir eser hâlinde, gelecek nesillerin hayranlığını kazanacaktı. Böyle bir âbidenin gerçekleşmesi için acele edilemezdi. Hindistan'daki san'atkârlar dışında Avrupa'dan, Türkiye'den, İran'dan, Türkistan'dan mîmarlar ve san'atkârlar çağırıldı. Hepsinden proje istendi. Mîmâr Sinân'ın talebesi olan Istanbullu Mehmed Îsâ Çelebî'nin projesi Şâh-ı Cihân'ı hayran bıraktı. Bu projenin maketinin aynen gerçekleştirilmesini emretti.

Bu sûretle inşâsı 22 yıl sürecek olan dünyânın en zarîf anıtına başlandı. Başmîmâr Istanbullu Mehmed Îsâ Çelebî'ye, Semerkandlı bir Doğu Türkü olan Mîmar Muhammed Şerîf yardım ediyordu. Eserin azametli kubbesi, kubbe mîmarlığında büyük ihtisâsı olan gene Mîmar Sinân'ın talebesinden Istanbullu İsmâil Çelebî tarafından yapılıyordu. Mermer üzerine oyulacak yazılar için Istanbul'dan Hattât Settâr Efendi getirildi. Tuğraları, Emânet Hân adında Şîrâzlı bir İranlı san'atkâr çiziyor, mermerleri Muhammed Hanîf adında Agralı bir Müslüman Hindli oyuyordu. Bu 6 büyük san'atkârın beşi ayda biner rupi (Ekim 1978 değeri : 1.275.000 TL.), kubbe mîmârı ise bu meblâğın yarısı kadar maaş alıyorlardı. Bu sûretle 5 san'atkârın her birine 22 yılda cem'an 1978 sonu paramızla 321.300.000 TL., 6 san'atkâra birden 22 yılda cem'an 1.772.250.000 TL. ödendiği anlaşılır. Eser tamamlandıktan sonra hükümdardan aldıkları atıyye'ler, bunun dışındadır. İkinci derecede san'atkârlar ve işçilere ödenenler de hesaplanırsa, yalnız şahıslara işçilik olarak 22 yılda bugünki paramızla milyarlarca lira ödendiği anlaşılır.

Tâc-Mahall'e âit bu kısımda başlıca kaynağımız olan Hindistan Müslümanları'ndan Mevlevî Müînüddîn Ahmed'in İngilizce *The Taj* adlı eserindeki vesîkalara göre, âbideye, çevresindeki ek yapılarla berâber 1978 sonu değerine göre 38.250.000.000 TL. harcanmıştır (30 milyon altın rupi). Bu meblağ, Osmanlı devrinin en masraflı inşââtı olan Süleymâniye külliyesi'ne vakıflarıyle berâber harcanan meblağın takrîben iki katıdır; fakat Süleymâniye Külliyesi, 7 yılda yapılmıştır.

Tâc-Mahall, 11.881 metre kare bir alan kaplar. Bu alan, asıl anıtın kapladığı sâhadır. Büyük bahçesi ve bu bahçenin içindeki ek yapılarla umûmî hey'eti, bir kaç misli büyüklüktedir. Anıt, iki muazzam tepsi üzerine inşâ edilmiştir. Birinci tepsi kırmızı taştan, daha üstte olan ikinci tepsi ise beyaz mermerdendir. İlk tepsi zeminden 1,5 metre, ikincisi, 6 metre yüksekliktedir. Merdivenle çıkılır. Birinci tepsi, her kenarı 109 metre olan bir karedir (109×

109 = 11.881 m²). Asıl anıt, bu karenin üzerindedir. Kubbenin yerden yüksekliği 82 metredir. Sultânahmed Kubbesi 43 metre olduğu için, hayli yüksek olduğu anlaşılır. Fakat yanlara doğru fazla yayılmamış, bilakis toplanmıştır ki, Türkler'in «inci kubbe» denilen üslûbudur. İnşâatta son derece berrak, damarsız beyaz mermer kullanılmıştır. Aynı mermerden, anıtın çevresine 4 minare yapılmıştır. Minâreler, 42 metre yükseklikte, binâenaleyh Osmanlı selâtıyn minârelerinin takrîben yarısı yüksekliğinde ve daha kalın, kuleye benzer şekildedir. Gece mehtâbın ve gündüz güneş ışığının muhtelif saatlerinde anıtın muhtelif cebhelerine ışık aksetmesi, Tâc-Mahall'in manzarasını, Agra'nın berrak semâsı içinde, her an değiştirir. Anıtın içinde bulunduğu muazzam bahçe, ağaç ve çiçek tarhlarıyle hârikulâde şekilde bezenmiştir. Bilindiği gibi İngiliz mîmârîsinde, Hindistan Türk (Timurlu dönemi) bahçe mîmârîsi, birinci derecede müessir olmuştur. Tâc-Mahall, Cemne nehrine dayanır ve Hindistan Türk imparatorluğunun Delhi'den önceki taht şehri olan Agra şehrinin tamâmına hâkimdir. Her cebheden apayrı bir manzarada görünür.

Çok yüksek bir teknik bilginin eseri kabûl edilen kubbenin altında, dört yanda, dört tâne dev kapı vardır. Her birinin yüksekliği 32 metredir. Anıtın dört tarafına, *Yâ-sîn* sûresinin tamâmı, çok büyük ve eşsiz bir san'atkârlıkla yazılmıştır. Istanbul'lu Hattât Settâr Efendi'nin eseri olan bu yazı, mermere o şekilde oyulmuştur ki, uzaktan, kabartma gibi görünmektedir. Uzaktan bakılınca, 30 metre yükseklikteki satırlar da, zemîne yakın satırlar da, aynı büyüklükte harflerle okunmaktadır, harflerin irilikleri bu şekilde ayarlanmış, hattât, harfleri, yükseldikçe büyütmüştür.

Tâc-Mahall'in duvarları ve iç bölümleri, akustik kaidelerine son derece uygun şekilde yapılmıştır. Öyle ki, içinde *Kur'ân* okundukça, çok câzib ve insanı büyüleyici yankılar, defalarca birbirini tâkıyb etmektedir. Mermer duvarlara, yüz binlerce akıyk, sedef, yemenî, yeşim, fîrûze, zeberced, gökyâkut, sarı yâkut, bu arada 42 zümrüd, 142 yâkût, 625 pırlanta ve 50 tâne gayet iri inci (dürr-i şehvâr) gömülmüş, duvarlar, çiçek bahçesi hâline getirilmiştir.

Anıtın en üst katında, her kenarı 4 metre olan (4×4=16 m²) ve «Muhaccer» denen, yerden 2 metre yükseklikte, oyulmuş mermerden üç kafesle süslü blokta, Tâc-Mahall'in hâtırasına inşâ edildiği Ercmend Bânû Pâdşâh-Beğim Türkmen'in mermer sandûkası vardır. Ondan 36 yıl sonra 72 yaşında ölen eşi İmparator Şâh-ı Cihân için de oğulları Evrengzîb Âlemgîr Şâh, ilk Muhaccer'in

yanına bir ikincisini yapmıştır. Bu sûretle târîhin iki büyük âşıkı, ebedî uykularını, yanyana uyumaktadırlar.

Tâc-Mahall'in inşââtında yalnız beyaz mermer kullanılmıştır. Büyük mermer bloklar, Agra'ya 350 kilometre uzakta bulunan bir ocaktan kesilmiş ve yontulmuş olarak getirilmiştir. Anıtın bahçesine, başlı başına bir şâheser olan büyük bir cümle kapısından girilmektedir. Bu bahçenin içinde bir câmî ve daha bir çok binâ vardır ki, hepsinin inşâsına, asıl âbide kadar îtinâ gösterilmiştir. Tâc-Mahall'in umûmî görünüşü, bu binâlarla berâber tam bir birlik meydana getirmekte, her parça, dîğerini tamamlamaktadır. Tâ uzaktan Tâc-Mahall'i gören, bahçesinin cümle kapısından anıta yaklaşmıya başlıyan bir ziyâretçi, her adımda yeni bir güzelliği fark etmekte ve heyecandan heyecâna düşmektedir. Tâc-Mahall bittiği zaman, Şâh-ı Cihân çok sevinmiş ve şu mânâya gelen bir beyit söylemiştir: «Devir, Tanrı'nın kudretinin insanlar tarafından gözle görülmesi için, bu âbideyi meydana getirmiştir». Şâh-ı Cihân, hayâtının sonuna kadar, Agra'daki sarayının her penceresinden, karşıdaki Tâc-Mahall'i görerek yaşamıştır.

Timuroğulları'na ait Hindistan'daki Diğer Mimari Eserler

Timuroğulları, gerek Türkistan'da (Mâverâünnehir, Horasan vs.), gerek XVI-XIX. asırlarda Hindistan'da yaptırdıkları mimari eserlerle, Selçuklular ve Osmanlılar gibi imar hummâsı ile yanan Türk hânedanlarından biri olduklarını göstermişlerdir. Hindistan'da muazzam mermer blokları veya kırmızı taştan yapılmış âbideler, dünyanın en güzel eserleri ve büyük mimarlık şâheserleri arasındadır. Türk ırkı için her zamân iftihâr edilecek en değerli âbideler arasında yer alırlar. Bâzılarının duvarlarına sayısız değerli taşlar ve mücevherler kakılmıştır. Böyle lüksün üzerine çıkan şeyler Türkiye'de yoktur. Fakat orası Hindistan'dır ve orada Türk imparatorluğu, anayurdunda değildir. Yarı yarıya sömürge imparatorluğu tipi hâkimdir.

Delhi'de «Kal'a-i Mu'allâ» denilen ve Topkapı Sarayı gibi çevresi sûrlarla ve su (nehir) ile çevrili, muazzam bir saha kaplıyan, şehir büyüklüğündeki «saraylar topluluğu» 1858'e kadar Türk padişahlarının (Timuroğulları'nın) ikamet yerleri idi. Bu saraylar câmiası, asırların emeği ve hazineler harcanması ile meydana gelmişti.

«Delhi'nin Türkler'den kalan binaları, Câmî Mescid müstesna, Agra'daki Môtî Mescid ile Tâc'ın olgunluk mertebesindeki güzellikleri ile mukayese edilemezse de, İç Kal'a'daki sarayın kızıl kum taşından yapılmış sûrları ile iki büyük cümle kapısı ,«Nakkaar-hâne» denilen Türk imparatorluk mehter takımının konser verdiği mûsiki salonu ve Dîvân-ı Amn ile Dîvân-ı Hâss, mimari ve tezyinat sahasında, her zaman, yeryüzündeki en büyük mimarlık şâheserlerinden sayılacaklardır» (H. C. Fanshawe, *İslâm Ans.*, III, 510b).

«Timuroğulları'nın Hindistan'daki mîmârî eserleri, bu devrin Avrupa eserleri göz önüne alındığı halde de, yine en büyük mimarlık eserleri sayılmaktadır» (Barthold, *İslâm Medeniyeti*, 141).

Türk mîmârîsinin muazzam şâheserleri yalnız Kuzey Hindistan'da değildir. Aynı zamanda «Dekken» denen ve Ârî değil, Dravit ırkları (Tamiller, Malayamlar, Kanaralar, Telugular) ile meskûn Güney Hindistan'da da yükselir. Mîmârî eserlerin kitâbelerinde Türk mîmar ve mühendislerinin adı yazılıdır (J. Burton-Page, *EI*[2], I, 1.363a-4a). Bunlardan biri 1588'de Âdil-Şâhlar'ın yaptırdığı Kandehâr kalesidir. Bîcâpûr Kalesi, dikkate değer bir dîğer Türk eseridir. 24 metre yüksekliğindeki kaleye, Türk mühendisleri, 9 metre uzunluğunda, 15 santimetre çapında muazzam toplar döküp yerleştirmişlerdir (1583). Âdil-Şâhlar'dan önceki Behmenîler'in kaleleri de muazzam Türk eserleridir : Devletâbâd, Gâwilgarh, Eliçpûr, Narnâlâ, Parenda, Naldrug, Râyçur, Mudgal, Panhâlâ, Warangal, Günkende kaleleri, bugün de hayretle seyredilen belli başlı Güney Hindistan Türk kaleleri arasındadır. Kale mîmârîsi nihâyet, Delhi'nin Kızıl Kale'sinde, mîmârînin son çizgisi hâlinde, akıl almaz bir azamet yanında, heyecan verici bir güzellik içinde, Timuroğulları Türk mîmârîsinin en büyük şâheserlerinden biri hâlinde, hâlâ dipdiri ve yepyeni, her yıl yüz binlerce yabancı tarafından ziyâret edilmektedir.

Türk Mimarisinin Osmanlı Çağı

Osmanlı mimari stil ve üslûbunun, kendine çok has bir çok hususiyeti olmasına rağmen, çok geniş kıt'a ve ülkelere dağılmış iki bin yıllık çok büyük bir san'at olan Türk mimarisinin bir dalı olduğunu —bir kaç örnekle— gördük. Şimdi, Osmanlı mimarisinin hususiyetlerine daha fazla girebilmemiz mümkindir.

Türk mimarisinin geçmişini ve gelişmesini bilmiyen mutaassıp yazarlar, bâzı Istanbul câmîlerinin Ayasofya'dan mülhem olduğunu iddia etmişlerdir. Bu mes'eleyi Spencer Corbett, şöyle anlatmaktadır *(The Architectural Review*, CXIII, 1953, 291-2) :

«Istanbul şehir rehberleri, Türkler'in Istanbul'u almalarından 1.000 yıl önce Yustinyanus'un yaptırdığı Ayasofya ile ilk Istanbul camileri arasındaki benzerliğe işaret etmekten bıkıp usanmazlar. Bu sûretle, sonradan yapılan bütün camilerin de bu kilisenin birer kopyası olduğunu ima etmek isterler. Bu görüş, hiç şüphe yok, tamamen saçmadır. Türkler, 1453'ten önce de kilise planını biliyorlardı. Çünki Rumlar, kiliselerinin tamiri için Türk mimarlarını kullanıyorlardı; ayrıca Ayasofya'yı fetihten önce sayısız Türk görmüştü (zaten fetihten bir asır önce Üsküdar'ı alan Türkler, karşı yakadan Ayasofya'yı seyrediyorlardı). Eğer Türkler, Ayasofya'yı kopye etmek isteselerdi, Bursa ve Edirne'de yaptıkları sayısız camilerde bunu yaparlardı. Gerçekten, hususî bir tonoz sistemi dışında Istanbul camileri, eski Türk camileri planını ve geleneklerini aynen takıyb etmiş, sadece geliştirmiş ve çeşitli tipler kullanmışlardır. Bu bakımdan Istanbul camilerinin prototipini Hıristiyan mimarisinde aramak yersizdir. Benzetme fikri, şu sebeplerle, rehber yazıcılarına fikir vermiştir: Önce, Ayasofya'ya Osmanlılar tarafından eklenen 4 minare, yapıya bir câmî görünüşü vermiştir. İkinci olarak Ayasofya, kubbesi dolayısıyle bilhassa kitlevî bir görünüşe sahiptir. Yarım kubbeler yalnız büyük kubbenin örttüğü sahayı genişletmek maksadıyle kullanılmıştır, aynı zamanda büyük kubbeyi de desteklemektedir. Bu parlak mimari, Hıristiyan mimarisinde bir defa daha mühim bir âbidede kullanılmamıştır. Bizans İmparatorluğu, bu mâlî kudreti bir defa daha bulamamıştır. 900 yıl bu büyük kubbe Kolosseum ve Ehramlar gibi, bir daha gelmiyecek olan debdebeli mazinin senbolü durumunda tek başına kalmıştır. Türk fâtihler Istanbul'a yeni bir hayat getirince, ilk mühim yapıları olan Fâtih Camii'nin kubbesini aynı şekilde yaptılar. Belki de Fâtih Mehmed, câmie çevirdiği Ayasofya'nın büyük iç sâhasını Müslümanlar için lüzumlu görmüştü. Ve İslâm'ın zaferini, böyle büyük alanlı bir mâbed yaptırarak kutlamak istemişti. Büyüyen Osmanlı imparatorluğu, Bizans'ın elde edemediği malî kudrete sahipti. Fâtih Camii ile Ayasofya arasında, destek vazifesi gören yarım kubbeler dışında hiç bir müşterek taraf yoktur. Ayasofya, paralel sütunları, bu sütunların üzerine oturan galerileri, bunların gerisindeki yan geçitleriyle, tam bir Hıristiyan bazilikasıdır. Kilise planı başlangıçta, bir uçta giriş, diğerinde mukaddes kısım olmak üzere, sütunlardan mürekkep uzun bir geçitten ibaretti. Cami planı ise bundan tamâmen farklıdır. Nef ve absid'i yoktur. Mümkin olabildiği nisbette de eksenlerden kaçınılmıştır. Cami inşasında esas prensip, kudsiyet bakımından her noktası biribirine eşit olan bir alanı örtmek gayesiyle, şuâ tarzında planlanmış bir kubbedir. Ca-

mide küçükten daha büyüğe doğru götüren bir akış yoktur. Geçişin lüzum gösterdiği bir tatbikat ve dolayısıyle bu gelişmenin neticesi olan bir zirve vardır. Geçit mes'elesi, Türk cami planına tamamen yabancıdır. Türk camiinde namaz kılınan her kısım, şadırvan bulunan açık bir avluya açılmaktadır. Varlığından bu sebeple kaçınılamıyan bir mihver etrafında toplanma arzusu, kuvvetli bir geçiş unsuru olan ve daima camiin cephesinde bulunan portal'le asgarî dereceye indirilmiştir. Bu mihver etrafından toplanma durumundan kaçınmaya başka bir örnek de, camilerin iç kısımlarında görülür. Kiliselerde, kadınlara mahsus galeriler vardır. Camide ise, orta nef'in yan taraflarında, taşıyıcı sütunları ve galerileri bulunan bazilika planı mevcut değildir. Cami mimarisinde galerilerin yeri hemen hemen yoktur. Bunlar sanki birer ayrı kısımmış gibi yerleştirilmiştir. Taştan yapılmalarına rağmen camiler, esas kısma göre, daha küçük ölçüdedir. Cami sütunları bilhassa binanın esas yapısıyle ilgisiz gibi yerleştirilir».

İmar hummâsı, taht şehrine, büyük şehirlere, belirli bölgelere, belirli yapılara şâmil değildir. Bütün imparatorluğa şâmildir. Meselâ IV. Mehmed'in (1648-1687) bilhassa saltanatının ikinci kısmında devamlı Edirne'de oturması, Edirne'ye çok şey kazandırmıştır. Evliyâ Çelebî'ye göre bu yıllarda Edirne'de 8 cami, 40 mahalle mescidi, 7 saray, nice dükkânlar, evler vs. yapılmış, 4 vîran hamam tâmîr ettirilmiştir. 40 mahalle mescidinin, 40 yeni mahalle demek olduğunu ehemmiyetle hatırlatmak lâzımdır. Alipaşa Çarşısı'nda bir dükkânın kirâsı 10 akçadan (225 TL.) düşükken, kira 5 misline fırlamıştır. Edirne şehri tarife sığmaz şekilde imar edilmiş ve halk zengin olmuştur.

II. Selîm'in diktatör-sadrâzamı Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa, Medîne'de «Cennet'e benzer» bir bahçe yaptırmıştır. Hem Sokollu, hem Koca Sinan Paşa, Mekke'de birer hamam yaptırmışlardır (Evliyâ, IX, 658, 778). IV. Murad devrinde yeniçeri subaylarından Mehmed Odabaşı, Yukarı Mısır'ın Circe şehrinde İznik'ten çini getirterek inşaat yaptırmıştır. Gene Yukarı Mısır'da Sudan sınırına yakın İbrim yakınlarında Ezrak'ta Sultân İbrahim devrinde Şekerpâre Hâtûn ile Ali Ağa birer saray yaptırmışlardır ki, her ikisi de padişahın musâhibe ve musâhibi idiler (Evliyâ, X, 807, 840).

Bir Rüstem Paşa'nın, bir Sokollu'nun ve emsali vezirlerin —kendi paralarıyle— yaptırdıkları binaların listeleri, yüzlerce ismi bulur. Akıl almaz ülkelerdedir. Bazıları büyük âbidelerdir.

IV. Murâd'ın Sînâ yarımadasında, çöl ve taşlık dağlar arasında, Tûr-i Sînâ yakınlarında inşâ ettirdiği Tûr Kalesi de, hayrete değer Osmanlı askerî bayındırlık eserlerinden biridir (*Tûr, İA*, 96b).

Bu imar hamlesi, son devirlerde de devâm eder. II. Abdülhamîd, imparatorluk devrinin son büyük imarcısıdır. Ondan önce Tanzimat devrinde de epey şey yapılmıştır. Abdülazîz Han devrinde (1861-1876) Tuna vilâyetinde yapılan imar, buna delildir.

Öyle tuhaftır ki, çok kötü tarihî roller oynıyan Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan, büyük bir imarcıdır. Çok büyük bir vatan haini olan Vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa, daha büyük bir imarcıdır. Her ikisi de kendi paralarıyle aklın zor kabûl edeceği çeşitli yerlerde çeşitli eserler yaptırmışlardır. Nihayet, çok kötü bir politikacı, fakat mükemmel bir idare adamı olan Midhat Paşa da, büyük bir imarcıdır. Gerçi onun imarı kendi kesesinden değildir, devlet parasıyladır. Fakat bu dahi çok büyük hizmettir. Zîrâ devlet parasını bu yolda kullanmaktan âciz nice adamlar çıkmıştır.

Midhat Paşa'nın «Tuna Vilâyeti» denilen ve sınırları bugünki Bulgaristan'dan büyük olan Türk eyaletinde yaptığı hizmetleri, Ebüzzıyâ Tevfik Bey (I, 229-32) anlatır.

Türk yapıları, çok sağlam, binlerce yıl ayakta durmak üzere yapılmış eserlerdir. Yapı harcına «horasan» denirdi. Türkistan'da «Horasan»da kullanılıp Anadolu'ya gelmiş bir karışımdı. Toz hâlinde ufalanmış pişmiş tuğla, kiremit tozu, kireç ve su ile karıştırılarak yapılır. İçine yumurta akı konduğuna dâir de bir rivayet vardır. Çimento meçhuldür. 1822'de İngiltere'de îcâd edilen çimento ancak 1861'den itibaren Almanya'da kullanılmaya başlamıştır; fakat Avrupa'da bile yaygın hâle gelmesi 1900'lerdedir. 1910'da Istanbul, İzmir, Beyrut, Selânik gibi büyük şehirlerdeki büyük yapıların da çimento ile inşasına başlanmıştır.

Camiler

Osmanlı Türkü her çeşit yapı yapmıştır. Fakat en ehemmiyetlileri şüphesiz camilerdir. Cami, bir şehirde merkez teşkil ediyor ve pek çeşitli binalar etrafını çevirerek bir kültür sitesi hâlini alıyordu. «Selâtîn camii» denilen Hânedan mensuplarının —tabiî başta padişahlar olmak üzere— yaptırdıklarında bu durum cok daha bâriz şekilde görünüyordu.

«Fâtih ve Edirne'deki Bâyezid camileri gibi, büyük bir imâret manzumesinin merkezi olan camileri saran çeşitli hayır binaları, yeni bir şehircilik usûlüne göre, âdetâ şehrin içine serpiştirilmiştir... Artık husûsiyetlerini açık şekilde bularak, gelişme yolundaki istikameti sarîh sûrette çizilmiş olan Osmanlı Türk mimarisinde cami, Sinan ve muakkıbleri devrinde, yapı san'atı, mevkı' seçme, şehirlerin imar programı, dış hatların güzelliği de en mükemmel

seviyesini bulmuştur. Bu camilerde, zarif, sade, fakat süzülmüş bir zevk mahsulü olan çini, mermer, tahta veya sıva üzerine nakış gibi tazyinat ile, bedîî değerlerinin bir bütün olarak düşünüldüğü görülür» (Prof. Dr. Semâvî Eyice, *İslâm Ans.*, no. 80, 108b-9a).

Selâtîn camilerinin arasında şunlar da sayılabilir: Mimar Atik Sinân'ın Fâtih Camii (1462-70, Fâtih), Mîmar Hayreddîn'in Edirne Bâyezid Camii (1484-88, II. Bâyezid), aynı mimarın Istanbul Bâyezid Camii (1500-5, II. Bâyezid), XVI. ve XVII. asırların çok büyük camilerinden sonra: Nûrosmâniye Camii (1748-55, I. Mahmud), Üsküdar Ayazma Camii (1757-60, III. Mustafa), Lâleli Camii (1759-63, III. Mustafa), Rodos Sultan Mustafa Camii (1765, III. Mustafa), Yeni Fâtih Camii (1766-71, III. Mustafa, eski plan üzerine), Beylerbeyi Camii (1778, I. Abdülhamîd), Üsküdar Selîmiye Camii (1805-6, III. Selim), Hırka-i Şerîf Camii (1851, I. Abdülmecîd), Dolmabahçe Camii (1853, Bezm-i Âlem Vâlide-Sultan), Ortaköy Camii (1854, I. Abdülmecîd), Aksaray Camii (1871, Pertevniyâl Vâlide-Sultan), Konya Azîziye Camii (1872, Abdülazîz Han), Yıldız Hamîdiye Camii (1886, II. Abdülhamîd). Klasik üslûpta son camiler arasında Mimar Kemâleddin Bey'in (1870-1927) Bebek, Bostancı ve Beyoğlu Kamer Hâtun Camileri sayılabilir.

Sultânahmed 6, Ayasofya, Süleymâniye, Edirne Selîmiye Camileri 4'er, diğer selâtîn camileri 2'şer minarelidir. Selâtîn camileri olmıyanlar tek minarelidir.

Selâtîn camilerinin protokol sırası Ayasofya, Sultânahmed, Süleymâniye, Bâyezid, Fâtih, Nûrosmâniye, Sultanselim, Eyüb, Yeni, Şehzâde, Üsküdar Vâlide... şeklinde sıralanmaktadır.

İmparatorluk câmîlerinin birincisi Ayasofya'dır. Hatîb'i, cuma hutbesinde kılıç kuşanarak minbere çıkmaktadır. Kazasker seviyesinde çok yüksek bir din adamıdır. Ayasofya'nın protokoldeki yeri 1453'ten müzeye çevrilinceye kadar hiç değişmemiştir. Halbuki diğer bütün selâtîn camileri, inşa edildikçe, belirli bir sıraya sokulmuşlardır. Bâyezid Camii yapılıncaya kadar Fâtih Camii ikinci sırada kalmıştır. Süleymâniye yapılıncaya kadar Bâyezid Camii ikinci sırayı muhâfaza etmiştir. Sultânahmed yapılıncaya kadar Süleymâniye ikinci sırayı almıştır vs.

Hiç ümid edilmiyen şahıslar cami yaptırmışlardır. Meselâ Istanbul'un bir vâdisine (bugün vakıf arazisi olduğu halde gecekonducular tarafından parsellenmiştir) adını veren Tozkoparan Bâyezid (veyâ Şucâ) Ağa, Kaanûnî devrinin en meşhur kemankeşi, yâni ok atıcısıdır. 1.281 gez mesafeye isabet kaydetmiş bir şampiyondur. Bu sporcu subay da —bugün izi bile kalmıyan— bir cami yaptırmıştır (T. Öz, *Istanbul Camileri,* II, 51b, 67, not).

Cami Personeli

Selâtîn camilerinin ne muazzam teşkilât, para ve personelle idare edilebildiklerini anlatmak için, burada da bir kaç misal vermek istiyorum (Ord. Prof. Ömer Lutfi Barkan, *İktisat Fakültesi Mecmuası,* XXIII, 1963, s. 285-6, 294-7, 299-300, 302-3, 342) :

«Ayasofya ve Fâtih Camileri gibi şöhretli mâbedleri, İslâm dünyasının hegemonyasını ellerine almıya nâmzed halîfe-sultanların taht şehrine lâyık bir şekilde, göz kamaştırıcı birer dînî vecd ve heyecan merkezi hâline sokmak için, elden gelen her türlü fedâkârlıkların esirgenmediği görülmektedir. Meselâ Fâtih Camii kadrosunda bir hatîb, 2 imam, 12 müezzin, 6 kayyûm, 4 kandilci, ayrıca hâfız-ı kütübler, bahçıvanlar, halâ hizmetkârları, kontrolcular (noktaî) vs. gibi zarûrî personelden başka, 20 aded herbiri Kelime-i Tevhîd'i her gün 3.500 kere tekrâr edecek «müsebbih», 20 nefer her gün *Kur'ân*'dan bir cüz okuyan cüz-hân hâfız, 6 salâ veren musallî, 10 devr-hân hâfız, 2 buhurcu, 10 salavâtcı (her gün her biri bin defa salavât getiren), bir muarrif (duâ-hân) vardır *(Vakfiyye,* s. 21). Aynı şekilde, sandukasının başında gece ve gündüz aralıksız *Kur'ân* okunmasını te'mîn için, Fâtih Türbesi'nde —üç ayrı ekip hâlinde 8'er saat çalışan —36 ve —II. Bâyezîd'in annesi— Gülbahâr Hâtûn için de 30 hâfız vazifelidir.

«II. Bâyezid'in Edirne'deki Bâyezid Câmii'nin kadrosunda da bir hatîb, 2 imam, 4 müezzin, 30 hâfız, 10 devr-hân, 5 *En'âm* hâfızı, bir nât-hân, 7 mühellil, 7 salavâtcı vardır *(Vakfiyye,* s. 69).

«Süleymâniye Camii'nde de imam, hatîb, kayyûm, kandilci, süpürücü (ferrâş) vs. gibi zarûrî hizmet sahiplerinden başka 24 müezzin, 10 devr-hân, 120 cüz-hân (30'ar kişilik 4 ekip hâlinde), 41 *En'âm* hâfızı, 20 mühellil, 10 salavâtcı, 6 musallî vardır. Kaanûnî Türbesi'nde ise, gece gündüz her dakika *Kur'ân* okumakla görevli —ekipler hâlinde— 130 hâfız görevlidir. Hurrem Sultân'ın türbesinde ayrıca 90 hâfız kadrosu bulunmaktadır *(Vakfiyye,* s. 107, 165)...

Cami Çevresindeki Sosyal Yardım Müesseseleri

«Camileri çevreliyen hayır eserlerinin kadrosu da çok yüksektir. İmâret, hastahâne gibi tesislerde mühim kadrolar vardır. Bu imâretlerin bir kısmının dârüşşifâ tesisleriyle halka zamanımızın poliklinik ve hastahâne servislerini, devrin en salâhiyetli tıb üstadlarının eliyle ve bedava olarak te'mîn etmeleri; yüzlerce yetime maaş bağlamaları, bâzı dul kadınları himayeleri altına almaları,

tercihan yetim ve fakir çocuklarını okutmak üzere mektepler açmaları... gibi hizmetler ise, zamanları için gerçekten takdire şâyan ve müessir ictimâî yardım mevzûlarıdır...

«Dârüşşifâya müracaat eden fakir hastalar, zamanlarının en hâzık ve tecrübeli doktorları, göz hastalıkları mütehassısları ve cerrahları tarafından muayene ve tedavi edilmekte ve ilâçların en pahalı ve iyilerinden faydalanabilmektedirler. Hastahaneye yatırılanlar da orada her türlü ihtimâmı görmekte, çamaşırları ve kendileri yıkanmakta, türlü devâlar, şerbetler ve kuvvet ilâçları ile hastaların şifâ imkânları sağlanmıya çalışılmaktadır. Ölenler için techiz ve tekfin masrafları da, bu hastalara gösterilen ihtimamların son bir alâmetidir. Hastalıkları zamanında daha fazla yardıma ihtiyacı olan yoksul kişiler için ümit ve teselli kaynağı bir sığınak vazifesini gören dârüşşifâların, gerçek birer hayır ve şefkat müessesesi olarak vazifelerini gördüklerine şüphe yoktur.

«İmâretlerin yaptıkları hayırlı işler arasında, bir kısım kimsesiz çocukların yetiştirilmesi işini imâretlerin kendi üzerlerine alarak, hayatlarını kazanacak bir çağa gelinceye kadar yetimlere maaş bağlanması gibi hizmetler de vardır. Ayasofya Vakfı'ndan maaş alan 200 ve Edirne'deki II. Murâd'ın Dârülhadîs Vakfı'ndan maaş alan 40 yetimi, bu husustaki teâmüllerin bir misali olarak zikredebiliriz. Fâtih İmâreti Vakfiyesi'ne nazaran, bu yetimlerin seçilmesi işi ile Istanbul Kadısı meşgul olacak ve her türlü işleri, kadı defterine geçirilecektir. Erkek veya kız, ana ve babası bulunmıyan 200 yetime yalnız Fâtih İmâreti Vakfı'ndan tahsis edilen maaş mıkdârı ayda 3.000 akçayı bulmaktadır (165.000 TL., her yetime 1973 değeriyle ayda 825 TL. düşmektedir).

«Aynı şekilde, ictimâî mevkı' sahibi kocalarını kaybetmiş bazı yoksul dul kadınları zaruret içine düşmekten korumak için, hususî tahsisat ayrılmış ve bu gibilerin hizmetçilerini göndererek imârette eşraftan misafirler için hazırlanacak yemeklerden, istisnâî olarak faydalanmaları sağlanmıştır. İmârete dahil tesisler içinde bulunan «dârüttâlîm» denilen ilkmektepte, vakfiyeye göre, yetimlerin, ve ancak yetimler bulunmadığı takdirde diğer fukarâ çocuklarının okutturulması şartının mevcûd olması da, imâretlerin yoksul ve yetimleri himayeye müteveccih faaliyetlerinin bir eseri telâkki edilebilir.

«İmâret nizamları içinde dikkati çeken bir hususiyet de, Fâtih İmâreti Vakfiyesi'nde açıkça ifadesini bulmuş olan bir anlayışa göre, vakıf hizmetlilerinin yekdiğerlerini ve vakıf idaresini müşterek ve karşılıklı kontrol esasının başlangıçta bu müesseselerde mevcut bulunuşudur. Bu usûle göre, vakıfla alâkalı bütün vazifeli-

ler, sene sonunda, âdetâ bir umumî hey'et hâlinde toplanarak, vakfiyeyi beraberce okumakta ve sene içinde her şartın yerine getirilmiş olup olmadığını müzakere etmektedirler. Kendilerine mahsus hususî bir statüye tâbî olan ve idarî-malî bakımdan muhtariyeti hâiz bulunan bu müesseselerin, kendi kendilerini kontrolü bakımından, bu usullerin müessir olması îcâb eder...

«Bütün bu tedbirlere rağmen, imâretlerin kurulmalarına hâkim olan düşünce ve rûhu kaybederek soysuzlaşmaları hâdisesi, vakıfların muhtariyeti prensibinin bir kenara itilerek bu müesseselere devletin her gün daha fazla müdahalesi ve idare kadrolarını memurlaştırması yoluyla olmuştur denilebilir...

«Fâtih'in cihanşümûl bir imparatorluk kurmak üzere sistemli bir şekilde yaptığı büyük harbleri kazanmak için sarfettiği gayretler ve teşkîlât kuvveti yanında, ayrı bir heybet ve azamet arz eden bayındırlık ve sosyal yardım işleri de ele alınmıştır. Böylece bu cihangir pâdişah «cihâd-ı asgardan cihâd-ı ekbere» geçmiş, devletin bütün mal, insan ve malzeme kaynaklarını bu uğurda seferber ederek, *Hüner bir şehr bünyâd eylemekdir - Re'âyâ kalbin âbâd eylemekdir* beytinde ifadesini bulan şâhâne bir anlayış ve davranışla, bayındırlık ve sosyal yardım mes'elesiyle meşgul olmuştur...

«Fâtih Cami ve İmâreti Vakfiyesi'ne göre, bu müesseseleri yaşatmak için Fâtih Sultan Mehmed, Istanbul'un çeşitli semtlerinde 1.130 ev, 2.466 dükkân, 3 han, 54 değirmen, 57 oda, 26 mahzen, 14 hamam, 7 burgaz, 2 kapan ve 9 bahçenin gelirini vakf etmiştir...

«Yukarıda yekûnu verilen Fâtih Külliyesi Vakıfları arasında 118 sandık ve 348 dükkân ihtivâ eden muazzam Bedesten (Bezzâzistân) başta gelmektedir. Fâtih Camii civârında «Sultanpazarı» denmekle mâruf çarşı da 286 dükkân ve 32 hücresi ile göze çarpmaktadır. Aynı şekilde «Saraçlar Çarşısı» dedikleri pazarda 110, Mahmudpaşa İmâreti yakınlarındaki çarşıda 265, Ayasofya Çarşısı'nda 48, Dikilitaş civârında 77, Odunkapısı'nda 45, Debbağhâne'de 27, Selhhâne'de 32, Bakırcılar Çarşısı'nda 45 dükkân, bu vakıflara aittir.

«Hanlardan, Mahmudpaşa Hamamı civarındaki «Bey Kervansarayı» da denilen Sultan Hanı'nın altlı üstlü 98 hücresi ve etrafında 42 dükkânı vardır. Eski Saray (Bâyezid) yakınlarında olan Bodrum Kervansarayı'nda da, altlı üstlü 31 hücre (oda) ve duvarına (sûruna) bitişik olarak 23 dükkân mevcuttur. Eski Han ve Yemiş Kapanı diye tanınan hanlar da, bir çok oda ve dükkânlardan müteşekkildir.

«Vakfiyede zikri geçen hamamların adedi, Istanbul içinde 11 ve Galata'da 3 olmak üzere 14'ü bulmaktadır.

«Aynı sûretle Istanbul ve Galata'da vakfa ait ev, mahzen, dükkân, boyahâne, bezirhâne, fırın, başhâne, kasap dükkânı, sabunhâne, bozahâne vs. olarak kayıtlı bulunan imalâthânelerin de adedi pek çoktur...

«Bu vakıflardan Fâtih Camii ve Külliyesi için ilk yıl 1.535.536 ve ikinci yıl 1.459.989 akça elde edilmiştir (1,5 milyon akça = 85,5 milyon TL.)...

«Fâtih Camii vakıfları bu kadar zengin olduğu gibi, Ayasofya Camii vakıfları da aynı zenginlikte idi. Ayasofya'nın 893, 894 ve 895 Hicrî yılları (1488-91) büdceleri sırasıyle 790.286, 1.039. 987 ve 765.325 akça idi».

Edirne Camileri

Osmanoğulları en mühim âbidelerini Istanbul, sonra Edirne, sonra Bursa'da yapmışlardır. İmparatorluğun Istanbul'dan sonraki en büyük şehri umumiyetle Edirne değil, Kahire'dir. Fakat Kahire, Osmanlı fethinden önce bilhassa Memlûk Türkleri tarafından fevkalâde imar edilmişti. Edirne ve Bursa ise, Bizans'tan, pek de ehemmiyetli şehirler olmıyarak Osmanlı'ya geçmişti.

Rıfkı Melûl Meriç, Osmanlı devrinde Edirne'de yapılan binaların bir listesini hazırlamıştır *(Türk San'at Tarihi İncelemeleri,* I, 442, 445 v.dd.). Şüphesiz bu liste tamam değildir ve müellifin tesbît edebildiklerinden ibarettir. Ama gene de muazzam bir listedir. Meriç'in çalışmasında teker teker adları ve yapılış tarihleri gösterilen eserler şunlardır :

72 cami (15'i selâtîn camii), 153 mescid, 56 tekke, 48 medrese, 9 imâret, 35 mekteb, 4 çarşı (2'si bedesten), 21 han ve kervansaray, 35 hamam (saray ve konak hamamları hâriç), 13 sebil, 10 havuz, 230 çeşme, 8 köprü (7'si Tunca, biri Meriç üzerinde), 62 türbe, 32 kabristan.

Meriç'in bu mühim incelenmesinde, cumhuriyet devrinde vakıflarca satılan ve sayısı yüzleri bulan cami, mescid ve emsali yapıların ve bâzılarının hangi muamelelerle satıldığının vesikaları ve listeleri vardır. Çok utanç verici liste ve vesikalardır. Meselâ bir selâtîn camii (Esmâhân Sultan Camii) 1928'de 70 TL.'na, Balaban Paşa Camii 1926'da 30 TL.'na, Nişancı Paşa Camii 1940'ta 260 TL.'na satılmıştır. İbrahim Paşa Camii 1938'de 450 TL.'na Nesim oğlu Keresteci Mişon'a, Hazînedâr Sinan Bey Câmii 1929'da İzak oğlu Yako'ya, Eskici Hamza Mescidi 1939'da m²'si 25 kuruş-

tan Mûsevî Bohor'a satılmıştır. Her Türk'ün bu utandırıcı vesîkaları okuması lâzımdır.

Şimdi Edirne selâtîn camilerinin bir kaçını yakından tanıtmak istiyorum. Bunların başında tabiî Sinân'ın Selîmiye'si gelmektedir.

Selîmiye Camii

«Selîmiye'deki mekân tesiri, büyüklük, yükseklik, topluluk ve ışık müessiriyeti, yeryüzündeki bütün mimari eserlerin üstündedir» hükmünü veriyor meşhur Alman mimari tarihi mütehassısı Prof. Ernst Diez. Selîmiye'nin, dünyanın en güzel ve üstün camii olduğunu başka yazarlar da söylemişlerdir. Fakat mekân konuşu bakımından Süleymâniye'yi üstün kabûl edenler de vardır. 1568-74'te Sinan tarafından olgunluk devrinin şâheseri olarak yaptırılan âbideye 2.250.000.000 TL. harcanmıştır. II. Selîm'in kendi parasından ve Kıbrıs fethinden elde edilen ganîmetin pâdişah hissesinden yapılmıştır. Kâtib Çelebî, *Cihân-Nümâ*'sında Selîmiye'yi şöyle anlatır :

«Mimar Koca Sinan, bu camie vaz' ve tarhında emsalsiz envâ-i san'at derc etmiştir. İhtirâ ettiği bedîalar, mühendislerin akıllarını hayrette bırakır. Hâlen yeryüzünde bir eşi binâ olunmamıştır. Vüs'ati sâir cami kadarken, dört çevre içinde sekiz ayak üzerine o kadar büyük bir kubbe tutturmuşdur ki, yeryüzünde ondan büyük kubbe yokdur. Dünyanın en büyük kubbesi Ayasofya kubbesi iken, bu kubbe ondan iki zirâ (arşın) büyükdür. Ayakları duvarlara yakın düşmekle ortası geniş görünür. Merkez tam ortaya düşer. Dört minâresi gayet uzun iken o kadar latîf ve mevzûndur ki, tâbîr olunmaz. Dördü de bir boyda, bir biçimdedir. Her birinin üçer şerefesi vardır. Harem cânibinde olan iki minârede üçer şerefeye üçer merdivenle çıkılır. Minâre ve şerefeyi binanın itmâmından 10 sene sonra yıldırım yıktı. Yeniden yapıldı. «Berk-ı hâtif» tarih düştü. İlk yıldırımdan 30 sene sonra bir yıldırım daha düştü. Tekrar bina ettiler. Selîmiye'nin mükellef medresesi vardır. Müderrisi, Edirne'deki müderrislerin en büyüğüdür».

Bazılarının Osmanlı mimarisinin en büyük şâheseri olarak kabûl ettikleri Selîmiye'de «Sinan, Osmanlı ve umumiyetle dünya mimarisinde bir tek büyük kubbe ile örtülü merkezî yapı şemasını, en yüksek tesire ulaştırmıştır» (Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*, 33). Biribirine eşit yükseklikte ve şekildeki 3'er şerefeli 4 minaresinin yüksekliği 70,89 metredir. Yeryüzünde bunlardan yüksek bir tek minare vardır ki, o da, XIII. asrın baş-

larında Hindistan Türk Memlûkleri tarafından yapılmış Delhi'deki Kutb-Minâr'dır ve yüksekliği 72,50 metredir. Fakat Selîmiye minareleri ile mukayese edilmiyecek kalınlıkta, âdetâ kule şeklinde olduktan başka, esâsen 14 metrelik bir kaide üzerine oturtulmuştur.

Selîmiye'nin kubbesi 31,28 metre çapındadır. Gurlitte'e göre «böylece bütün iç mekânı toplu bir tesir altında birleştirmek ve muazzam boşluğa şaşılacak bir vuzûh ile bir İslâm mâbedinin anahatlarını vermek imkânı kazanılmıştır». Selîmiye çevresinde bir çok sosyal ve ilmî müesseseler ve III. Murad tarafından 1575'te vakıf edilen büyük çarşı vardı (Aslanapa, 34, 52-3, 60-1).

Mimar Sinân'ın *Tezkiretü'l-Bünyân*'da Selîmiye hakkında söylediklerini bir defa daha hatırlatıyorum :

«Halk-ı cihân, 'dâire-i imkândan hâric' dediklerinin bir sebebi, 'Ayasofya kubbesi gibi kubbe devlet-i İslâmiyye'de binâ olunmamışdır' diye tâife-i Nasârâ'nın mî'mâr geçinenleri 'Müslümânlar'a galebemiz vardır' derler imiş. 'O kadar kubbe durdurmak gaayet müşkildir' dedikleri, bu hakıyrin kalbinde bir azıym ukde olup kalmış idi. Mezbûr câmî' binâsında himmet edip, bi-avn'İllaah, sâye-i Sultân Selîm Hân'da ızhâr-ı kudret edip, bu kubbenin Ayasofya kubbesinden 6 zirâ' kaddin ve 4 zirâ' derînliğin ziyâde eyledim».

Edirne Bâyezid Camii

Edirne'de II. Bâyezid, Istanbul'daki meşhur camiinden önce, 1484-88 arasında bir cami ve büyük bir külliye inşâ ettirmiştir. Bu camiin mimarı da, Istanbul'daki Bâyezid Camii gibi, Mimar Hayreddin'dir. Mimar Hayreddin, II. Bâyezid, velîahd-şehzâde iken Amasya'da sancak beyi bulunduğu sırada Amasya Külliyesi'ni de inşâ etmiştir.

Edirne Sultan Bâyezid Külliyesi, Osmanlı mimarisinin en büyük eserlerinden biridir. Külliye, 100 kadar kubbe ile örtülmüştür. Bu durum, manzarayı şâhâneleştirmektedir. Cami kubbesinin çapı 20,55 metredir (Aslanapa, 62, 76). Külliyede vakfiyyeye göre 167 görevli hizmet etmektedir. Meşhûr akıl hastalıkları kliniği, bu külliyededir (Evliyâ, III, 468).

Üç Şerefeli

Fâtih'in babası ve II. Bâyezid'in büyükbabası II. Murâd'ın yaptırdığı camilerin en mühimmidir. Istanbul'da 2'den fazla minareli 3 cami vardır (Sultânahmed 6, Ayasofya ve Süleymâniye 4'er). Edirne'de ise 2'den fazla minareli 2 camiden biri budur (diğeri Selîmiye). 4 minaresi vardır. 1438-47 arasında inşa edilmiştir. «Üç Şerefeli» denilen minaresi, 67,62 metre yükseklikle, dünyanın en yüksek minare ve kuleleri arasında yer almaktadır (Aslanapa, 29-30). Her şerefesine ayrı merdivenden çıkılmasını Mimar Sinan, Selîmiye'de tekrarlamıştır. «Üç Şerefeli» denilen minare baklavalı, şişhâneli, çubuklu, burmalı gibi motif üslûplarıyle ve renkli olarak, fevkalâde zarif şekilde tezyîn edilmiştir.

Eski Cami

Edirne'deki ilgi çekici selâtîn camilerinden biri de budur. 1403-14 arasında yapılmıştır. I. Süleyman başlatmış, kardeşi Mûsâ Çelebî devâm etmiş, I. Mehmed (II. Murâd'ın babası) tarafından tamamlanmıştır. Fetret Devri'nde yapılan Osmanlı eserlerinin en mühimmidir. Abdest almıya mahsus musluklarından hususî bir tertibatla sıcak su akıtılırdı ki bunu, başka camilerde, meselâ Üç Şerefeli'de de görürüz (Rif'at Osman, *Edirne Reḥ-Nümâsı,* 43).

Diğer Şehirlerdeki Camiler

Gerek Istanbul'daki, gerek diğer şehirlerdeki Osmanlı devri camilerinin isimlerini vermek bile mümkin değildir. Bunu bir ölçüde, eyaletlerden bahseden bölümde yapmıya çalışacağım.

Osmanlı mimari eserlerinin büyük kısmı, bu arada camiler, hiç olmazsa yarısı, hattâ üçte ikisi bugün ortadan kalkmış durumdadır. Meselâ XVII. asır ortalarında Belgrad'da 217, Budapeşte'de (Budin) 81 ve diğer Balkan şehirlerinde buna göre cami vardı. Bugün bunların çok azı mevcuttur. Onda dokuzundan fazlası sistematik şekilde yok edilmiştir. Evliyâ Çelebî, Belgrad'ı anlatırken, büyük camiler arasında şunları sayar:

Sultan Süleyman Camii (Aşağı Kale'de), Sultan Süleyman Camii (Yukarı Kale'de), Ahmed Ağa Camii, Zeyneddîn Ağa Camii, Bayram Bey Camii, İnehan Bey Camii, Turgut Bey Camii, Hâbil Efendi Camii, Çıksalın Camii, Hacı İbrahim Camii, İbrahim Çelebî Camii, Hacı Sâdık Camii, Ferhad Beşe Camii, Hacı Nezir Camii, Hasan Ağa Camii, Hacı Sâlih Camii, Namazgâh Camii, Emîr Hasan

Camii, Hacı Pîrî Camii, Kosku Bey Camii, Türbe Camii, Kapıcı Camii, Cin Ali Ağa Camii, İmâret Camii, Fakir Hacı Ali Camii, Abdülcebbâr Efendi Camii, Debbağhâne Camii, Hacı Halil Camii...

Bazı camilere çok büyük para harcanmış ve mimari şâheserler ortaya konmuştur. Hacı İvaz Paşa'nın I. Mehmed için yaptığı Yeşil Câmî bunlardandır. Gene Bursa'da I. Mehmed'in babası Yıldırım Sultan Bâyezîd'in yaptırdığı Ulu Cami de böyledir. 1394-99 arasında yapılan Ulu Cami, 4.790 m² üzerine inşa edilmiştir (S. Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları,* I, 49-61).

Türkiye'de Osmanlı öncesi çağdan, I. İmparatorluk Devri yani Selçuklular'dan ve fetret devri olan Beylikler'den kalan camiler ve diğer mimari eserler de bir haylidir. Çoğu çok bakımsızdır. Esasen geniş ölçüde ortadan kalkmış, daha doğrusu kaldırılmışlardır. Fakat Konya, Kayseri, Sıvas, Erzurum, Divriği, Niksar, Antalya, Alanya ve pek çok şehirde hâlâ mühim Selçuklu eserleri vardır. Karaman, Konya ve başka yerlerde Karamanoğulları'nın ve diğer Türkmen beyliklerinin eserlerinden bir kısmı da zamanımıza gelebilmiştir. Bunların en büyük ihtimâm içinde muhâfazası, bilgili ellerde restorasyonu şarttır.

En küçük mevkı'lerde şâheserler yatmaktadır. Meselâ Aydınoğulları'nın mîmârî eserleri bugün Birgi, Tire, Ayasluğ gibi küçük yerlerdedir. Bunlardan Aydınoğlu Îsâ Bey Camii, Efes yakınlarında Ayasluğ'dadır ki, Türk mimarisinin gerçek şâheserlerinden biridir. 57×50=2.850 m² üzerine inşa edilmiştir. Pencereleri işleme mermerden, pencere kapıları ağaç oymacılığının şâheserlerindendir. 1375 ocağında tamamlanmıştır ve I. Sultan Murad ile çağdaştır (Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri,* 119). Hazret-i Meryem'in ömründe ayak basmadığı Efes'e milyonlar dökülürken, böyle Türk şâheserleri de ihmâl edilmemelidir.

Bazı Istanbul Camileri

Bir kaç Istanbul selâtîn camii hakkında da kısa sözler söyleyip, diğer mimari eserlere geçeceğim.

Istanbul Fâtihi Sultan Mehmed, Ayasofya, Fâtih ve Eyüb selâtîn camilerinin kurucusudur. 1458'de yapılan Eyübsultan Camii, İslâm dünyasının büyük kutsal mahallerinden biri olarak 5 asırdan beri değerini hiç kaybetmemiştir. Istanbul'da Gayrı Müslimler'in ayak basmadıkları tek yer, Eyüb Camii ve çevresidir. Burası bir çeşit «harem»dir. 672 Milâdi yılında Istanbul sûrları önünde şehîd düşen ve 632'den önce Peygamber'in bayrakdarlığını yapmış olan Ebâ-Eyyûbi'l-Ensârî'nin Ak Şemseddîn'in işaretiyle Fâtih ta-

rafından yaptırılan türbesini ve onun yanındaki büyük camii içine alır. Gerek Eyüb, gerek Fâtih Câmîleri büyük zelzelede yıkılmış, fakat III. Mustafa (1757 - 1774) tarafından eski şekillerine uygun olarak hemen ve derhal yeniden inşa edilmişlerdir. Eyüb Câmii'ne bugünki şeklini III. Selim (1789 - 1807) vermiştir.

Fâtih Câmii ise, çevresindeki muazzam kültür ve hayrât müesseseleri ile berâber, 0,12 km^2 bir sahayı işgal etmektedir (120.000 m^2). Fâtih, Istanbul'da aynı zamanda Eski Saray'la Yeni Saray'ı yaptırmıştır. Eski Saray, bugünki Üniversite Merkez Binası'nın yerinde idi. Fâtih burada bir müddet oturduktan sonra hoşlanmamış, sonradan «Topkapısı Sarayı» denilen Yeni Saray'ı (Saray-ı Cedîd-i Âmire) yaptırmıştır.

Fâtih Sitesi, Moskova'daki Kremlin Sitesi ile aynı büyüklüktedir : 120.000 m^2. Süleymâniye Sitesi ise 700.000 m^2'dir (0,7 km^2, yâni Vatikan devletinden büyük ve Monako devletinin yarısı kadar). Peçevî'nin yalnız camii için 53.782.800 akça harcandığını ehemmiyetle belirttiği (I, 424) Süleymâniye, Evliyâ Çelebî tarafından şöyle anlatılır :

Câmiin sağında ve solunda dört aded medrese-i azıyme vardır. Ve bir dârü'l-hadîs ve bir dârü'l-kurrâ ve başka bir medrese-i tıb ve bir mekteb-i sıbyân ve bir dârü'ş-şifâ ve bir aş-hâne ve bir müsâfir-hâne ve bir kârbân-saray ve bir yeniçeri ağası sarayı ve bir zergerân, dökmeciyân, haffâfân çârşûsu ve bir hammâm ve bir aded hademe evleri binâ edilmişdir. Cümle hademesi üç bindir. Akdeniz'de Sönbeki, İstanköy, Sakız, Rodos ve gayr adalar, Süleymâniyye evkaafıdır. Mütevellîsi, beş yüz âdem ile hükm eder. Cemî' ehl-i hendesenin müttefik oldukları bu kelâmdır ki : Dünyâda Süleymâniyye binâsı gibi bir metîn binâ olmamışdır. Hattâ hakıyrin bir kerre manzûru oldu ki, ilm-i hendese ve ilm-i mî'mârîde sâhib-i ıktidâr on kefere gelip, bevvâblar ile bu câmî'-i münevveri seyr-ü temâşâ eder iken, birer parmaklarını ısırıp hayrân oldular. Kapıların Hind sadef-kârîsi kanadlarını gördükce başlarını sallayıp ikişer parmaklarını ısırırlardı. Kubbeyi gördüklerinde cümle başlarından şapkalarını çıkarıp: «mervey mervey» (*) deyü hayrân oldular. Hakıyr (ben), bunlara tercemânlık etdim. Dediler ki : «Ayasofya bundan büyük, tuğla binâ bir kâr-ı kadîmdir. Ammâ letâfet ve zarâfet ve nezâfetde ve şîrîn-kârlıkda, bu, andan musannâ' bir binây-ı ibret-nümâdır. Bu câmi'e, Ayasofya'dan ziyâde mâl gitmiş olsa gerekdir». Hakkaa ki, «bu cami'in on mıskaal taşı bir altına oldu» derler.

(*) Merveille, merveille! = hârika, hârika!

Evliyâ, Süleymâniye câmî ve külliyesine âit daha çok şey anlatır. Bu kadarını naklettim.

Evliyâ, Ayasofya'dan bahsederken, Türkler'in gösterdiği ihtimâmı anlatır. Ayasofya, Fâtih ve II. Bâyezid devirlerinde tamir edilmişti. Fakat büyük tâmîri, yıkılmak üzere bulunan binâyı tutabilmek için muazzam yan duvarları, Mimar Sinan yapmış ve iki minare daha eklemiştir. Mimar Sinan tamiri, eseri yıkılmaktan kurtarmış ve bugün, Avrupa'nın en eski ayakta binası olma şansını kazandırmıştır.

Çok büyük câmîlerden biri de, Sultânahmed'dir. İç avlu kapısı eşsizdir. Bu kapıyı Evliyâ Çelebî'nin babası Hâssa Kuyumcubaşısı Dervîş Mehmed Zıllî Efendi yaptırmıştır. Yazılar, Hattat Kasım Gubârî'nindir. Kubbe 33,60 metre kutrunda ve Ayasofya'nınkinden 2,60 metre fazladır (T. Öz, I, 126). 181.102.944 akçaya çıkmıştır (= 1.509.191 altın = 3.761.495.250 TL.). 6 minareli tek cami olarak, bütün İslâm dünyasında eşsizdir. 6 minaresinin şerefe toplamı 16'dır. 4 minaresinde 3'er, 2 minaresinde de 2'şer şerefe vardır. Minare külâhları ve 20'şer arşın uzunluğundaki alem'lerinin altın kaplama olduğunu ve güneş ışığında parıl parıl yandığını Evliyâ Çelebî yazar. 750 görevli tarafından hizmetleri görülmektedir (XVII. asır). Vakıfları zengindir. Mihrâbındaki şamdanlarda bulunan her mumun ağırlığı 20 kantardır (Süleymâniye'nin mihrab mumları da 20'şer kantardır). Bunlar beyaz balmumudur. Altın yaldızla kaplıydı. Bu iki şamdanı yakmak için, 15 basamak merdiven kullanılıyordu. Camide 22.000 kandil vardı. Üst galerideki kasalara, seyahat eden mühim şahsiyetler, değerli eşyalarını, mücevher ve paralarını emanet bırakıp mühürlerlerdi.

Büyük bilgin Antoine Galland, Süleymâniye hakkındaki intıbâlarını şöyle yazar (*Journal,* I, 78) : «Camide granitten altı güzel sütun gördüm... Camiin çevresini saran meydandan, bütün liman, dağlarla ihâta edilmiş bir göl şeklinde gözüküyordu. Kâğıdhâne'den Kulebaşı'na (Galata) kadar hiç bir çıkış noktası fark olunmıyan bir göl hâlindeydi». Mimar Sinân'ın bu prespektifi elde etmek için çok çalıştığı ve Süleymâniye tepesini bunun için seçtiği üzerinde, mîmârî târihçileri tarafından çok durulmuştur.

Medreseler

Gerek yüksek, gerek orta dereceleri medreseler, hattâ mektebler, klasik Osmanlı mimarisinde mühim yer tutar. Medrese stili bârizdir. Istanbul Üniversitesi'nin yeni Edebiyat-Fen Fakültesi yapısı, bu stilde yapılmıştır.

İmparatorluğun üniversitelerinden biri olan Fâtih Medresesi'nde 152 oda ve salon vardı. XVI. asır sonlarında talebe sayısı 600'dü. Diğer bir üniversite olan Süleymâniye Medresesi'nin riyâziyyât (fen) kısmı, 4 ayrı medreseye ayrılmıştı. Her kısımdan ayrı ihtisasta mühendisler yetişiyordu. Kaanûnî devrinde mühendis, tabib, operatör, mimar ihtiyacı bu şekilde ve türlü kaynaklarla sağlanmıştır. Zîrâ bir cihan devleti için teknik personel ihtiyacı çok büyüktür. Fakir talebe, iyi bir imtihan vererek, medresede hücre sahibi olabiliyordu. İmârette bedava yiyip içiyordu. 8-10 yıllık medreseyi 4-6 yılda bitiren parlak zekâlar vardı. Zîrâ sınıf değil, imtihan esası vardı. Cuma ve salı günleri, müderrisler ders takrîr etmezlerdi. O günler talebe, kitap okur veya istinsâh ederlerdi. Yıllık tatiller de vardı. İhtisas medreselerinde, en yüksek sınıflarda dersler takrîr (not aldırma) şeklinde değil, mubâhasa (sohbet, konuşma, münakaşa) sûretiyle veriliyordu. İyi bir müderris bile 1 - 2 saatlik bir mubâhasa için bütün kaynakları tekrar gözden geçirip derse girerdi. Bahsin anahatlarını anlatıp esaslarını gösterip ince yerlerini işaret ettikten sonra talebe, soru sormıya başlardı. Bazan yetişmiş talebe ile müderris arasındaki mubâhasa, ciddî münakaşa şeklini alıyordu. Esasta böyleydi. Sonradan inhitat asırlarında, hocaya soru sormak bile terbiyesizlik sayılmıştır.

Türbeler

Türbe, mühim bir şahıs için yaptırılan, kapalı, ekseriyâ tek gözlü taş mezarlardır. Osmanlı stilinde anıt-türbe yoktur. Türbeye sonradan o şahsın çocukları ve akrabâsı da gömülebilir. Fakat bazı fevkalâde ehemmiyetli şahısların (II. Murad, Fâtih ve Yavuz gibi) türbelerine kendilerinden sonra kimse gömülmemiştir.

Anıt-türbe olmamakla beraber, fevkalâde para harcanmış, Cennet hâline getirilmiş bir kaç Osmanlı türbesi vardır. Bunlardan biri, I. Mehmed'in türbesi olan Bursa'daki Yeşil Türbe'dir. Hacı İvaz Paşa'nın eseridir. Mîmar Sinân'ın talebesi ve ser-mîmâr olarak halefinin halefi olan Dalgıç Ahmed Paşa'nın yaptığı III. Murad ve III. Mehmed Türbeleri de, bu stilin şâheserleri arasında sayılmaktadır. Her ikisi de Ayasofya'nın bahçesindedir. Dışarıdan görünüşleri basittir. Fakat içi, çini cenneti hâlindedir. Mimar Sinân'ın eseri olan gene Ayasofya bahçesindeki II. Selim Türbesi de öyledir.

İmâretler

İmâretlerin en mühim fonksiyonu, buralarda istiyenin bedava yemek yiyebilmesi ve dışarıdaki fakirlere de bedava yemek servisi yapılabilmesidir. Misâfirler en çok üç gün yemek yiyebilmektedirler. Daimî yiyebilmek için fakir olmak şarttır. İmâretlerin mühim büdceleri vardı. Meselâ Istanbul'da Bâyezit imâretinin yıllık büdcesi 9.100.000 akça idi (Hammer, IV, 129, n. 3). 1973 râyiciyle 500.400.000 TL. eder ki, bugün Türkiye'de hiç bir sosyal yardım müessesesinin böyle bir büdcesi yoktur.

Hastahâneler

Evliyâ Çelebî, Fâtih, Süleymâniye, Sultânahmed hastahânelerinden bahseder. Fâtih Hastahânesi için şu bilgiyi verir :

70 oda, 80 kubbelidir. 200 kişi hizmet eder. Hekimbaşısı bilginlerdendir. Ayak üstü tedavi edilenler de, yatırılarak tedavi edilenler de vardır. İlâçları bedâvadır. Yatanlara çok iyi bakarlar. Zîrâ Allah rızâsı ve padişahın ruhu selâmeti içindir. Vâkıfı olan Hazret-i Fâtih böyle şart koymuştur. Hastalara sarılmalı dîbâ kumaş ve ipekten gecelikler giydirirler. İki defa nefîs yemek çıkar. Vakıfları o kadar zengindir ki, hastalara en iyi av kuşlarının etleri yedirilir. Üç bölüktür: Bir bölükte erkekler, diğerinde kadınlar, üçüncüsünde gayrı Müslimler tedavi edilir. Bu hastahâne akıl hastalarına mahsustur. Dîvânelere musiki iyi geldiği için hastahânenin çalıcı ve okuyucu musiki hey'eti vardır. Süleymâniye ve Sultânahmed hastahâneleri ise akıl hastası kabûl etmezler.

Gene Evliyâ, Kahire hastahânelerini de anlatır (X, 262). Mûsâ, Ezher, Sultan Müeyyed ve Sultan Kalavun hastahâneleri en mühimleridir. Ezher, yalnız akıl hastası kabûl etmektedir. En büyükleri Kalavun hastahânesidir. Çok büyük, kare şeklinde (150 adım × 50 adım) bir hastahânedir. Memlûk Türk sultanlarından Kalavun'un eseridir. Zengin vakıfları ve büyük ecza imalâthâneleri vardır. Burada yapılan ilâçlar Avrupa'ya ihrâc olunur. «Rûm (Anadolu), Arab(Arab ülkeleri) ve Acem'de(İran) misli yok bir binây-ı ibret-nümâ'dır kim, tarhı tarzında akl perîşân olup hükemâlar ilâc edip âdem zî-akl olur».

Mekke'de de Osmanlılar bir hastahâne yaptırmışlardır. Abdurrahman Hüseyin adlı başhekimin adı bir yazmada geçmektedir (T.T.K., *Edirne,* 321).

Edirne'de II. Bâyezîd'in yaptırdığı akıl hastahânesi hakkında Evliyâ Çelebî'nin tasvirini (III, 469-70), daha önce vermiştim. Bu

akıl hastahânesinin gündelik yiyecek masrafı 200 akçadır (11.000 TL.). Aydınlatma için günde 3 akça harcanmaktadır (162 TL.). Başhekim (reîsü'l-etıbbâ) günde 30 akça almaktadır (ayda 900 akça = 49.000 TL.). Diğer hekimlerin gündeliği 7 veya 10 akçadır (ayda 210 ve 300 akça = 11.500 ve 16.000 TL.). Bu dünyaca meşhur akıl hastahânesi 1488'den 1878'deki Rus işgaline kadar 390 yıl çalışmış, 1894'de II. Abdülhamîd devrinde akıl hastahânesi olarak tekrar açılmış, 1913'te Bulgar işgaline kadar çalışmış, bu târihten sonra fonksiyonu bitmiştir. Binâ, durmaktadır. Bu binâyı hastahâneler tarihi mütehassısı mimar Dr. Arslan Terzioğlu şöyle tavsîf ediyor: «Bu hastahâne, Rönesans devrinde ve hattâ hastahâne târihinde bir eşi daha olmıyan bir mimari âbidedir» (T.T K., *Belleten*, XXXIV, 1970, 137).

Edirne Sultan Bâyezid akıl hastahânesi, Selçuklu ve diğer Osmanlı dârüşşifâlarından başka planda yapılmıştır. Bir büyük (ortada) ve 12 küçük kubbe ile örtülmüştür. Asıl hastahâne binâsı altıgendir. Yandaki küçük avlu, poliklinik olarak kullanılan binaya, büyük avlu da, çevresine sıralanan 6 odalı tımarhane kısmına, mutfak ve çamaşırhâneye açılmaktadır. Yan taraftaki Tıb Medresesi'ne bir yolla bağlıdır. Tunca kenarında, yeşillikler içinde inşâ edilmiştir. «Şehircilik bakımından, bugünün modern İsveç hastahânelerinin en ileri planlama sistemine benzemektedir» diyor Dr. Arslan Terzioğlu.

II. Bâyezid'in 23 mayıs 1484'te, tahta geçmesinin üçüncü yıldönümünde bizzât temellerini attığı muazzam Edirne Sultan Bâyezid Külliyesi'nin bir parçasını teşkil eden bu hastahane (*Tâcü't-Tevârîh*, II, 42-3), muazzam vakıflarla beslenmektedir. Külliyede 167 görevli çalışmaktadır. Hastahane 50 kişilik olduğu halde hekim ve hizmetkâr olarak 21 personeli vardır ki «bugünki modern hastahaneleri bile kıskandıracak bir durumdur» (A. Terzioğlu).

Daha Sultân Orhan zamanında (1324 - 1362) Bursa Hastahanesi bilinmektedir. 1326'da şehri fetheden Osmanlılar bir kaç yıl sonra, kadınlar ve erkekler kısmı ve hamamıyle bir hastahane kurmuşlardır. İbnü Battûta, bu hastahaneyi o yıllarda gezmiştir, bize anlatır. 1390-94'te Yıldırım, Bursa'da yeni bir hastahâne inşâ ettirmiştir. Bunun şimdi bir metre yüksekliğinde bir harabesi kalmıştır. Mimari tarihi mütehassısı Sedad Çetintaş, bu hastahanenin planlarını yapmıştır. 1767'de bu hastahaneyi ziyaret eden Niebuhr (III, 145), burada akıl hastalarının tedavi edildiğini söylemektedir.

Bugün izi bile kalmıyan Fâtih Hastahânesi, 1471'de yapılmıştır. XVII. asır ortalarında 200 personeli olduğunu Evliyâ Çelebî kaydetmektedir. 1570'lerde Menavinus, bu hastahâneyi ziyâret

etmiş, seyahat-nâmesinde anlatmıştır. Ayrıca Istanbul'da Dâvud Paşa, Mehmed Paşa, Ali Paşa, Mustafa Paşa hastahaneleri olduğunu da kaydetmekte ve Türk imparatorluğunda çok hastahane olduğunu söylemektedir. II. Bâyezid hayli hastahâne yaptırdığı gibi, Istanbul'daki Bâyezid külliyesine de bir hastahâne yaptırmıştır.

Büyük imarcı hükümdâr olarak tarihe geçen II. Bâyezid, Edirne'deki ve şehzâdeliğinde Amasya'daki külliyelerine birer hastahâne yaptırdığı gibi, Istanbul'daki Bâyezid külliyesine de bir dârüşşifâ eklemiştir. Menavinus, bu hastahaneyi şöyle anlatmaktadır : Akıl hastalarına mahsustur. Biribirinden tecrîd edilmiş 40 akıl hastasına 150 hastabakıcı hizmet etmektedir.

1539'da açılan Manisa Dârüşşifâsı, Kaanûnî'nin annesi Hafsa Vâlide-Sultân'ın hayır eseridir. 20 hastalık kapasitesi vardır. Fakat ayakta büyük ölçüde hasta tedavi edebilmektedir. 5 hekim (bir başhekim, bir operatör, bir akıl hastalıkları mütehassısı, 2 göz hekimi), 4 eczâcı ve buna göre personeli vardır. Vakıfları zengindir. «Mesir» denilen tiryak (macun), bu hastahanede hazırlanıp her yıl Nevrûz'da halka bedava dağıtılmaktadır. Hastalar bir örnek yatak elbisesiyle yatırılmaktadır. XVII. asrın 2. yarısında Nevrûz günü dağıtılan mesir macunu için 1.200 akça harcanıyordu (27.000 TL.).

Gene bir hanımın hayır eseri çok meşhur bir hastahane, bugün de büyük bir şefkat müessesesi olan Istanbul Haseki Hastahanesi'dir. II. Selîm'in annesi ve Kaanûnî'nin zevcesi, Hafsa Vâlide-Sultân'ın gelini —tarihte hiç de iyi bir ad bırakmamış olan— Hurrem Haseki-Sultan tarafından Mimar Sinân'a yaptırılmıştır Bu bir Haseki külliyesidir, yanında hastahanesi vardır. 1539'da yapılmıştır. Mimar Sinân'ın ilk eserlerinden biridir.

Gene Hânedân'a mensup bir hanımın çok büyük bir hayır eseri, Istanbul Gurebâ Hastahanesi'dir. I. Abdülmecîd'in annesi ve II. Mahmûd'un eşi Bezm-i Âlem Vâlide-Sultân'ın vakfiyesine göre, yalnız Müslümanlar tedavi edilecektir. Bugün de vakıf sahibesinin bu şartı yerine getirilmektedir.

Hânedân'a mensup diğer bir hanımın bu tarzdaki bir hayır eseri de Üsküdar Vâlide-i Atıyk Bîmâr-hânesi'dir. Akıl hastahânesidir. Kaanûnî ile Hurrem'in gelinleri, II. Selîm'in zevcesi, III. Murâd'ın annesi Nûr-Bânû Vâlide-Sultân tarafından Mimar Sinân'a yaptırılmıştır. XVII. asırda burası yalnız erkek akıl hastalarına, Haseki ise kadınlara tahsis edilmiştir. 1835-43 arasında askerî hastahâne, 1843'te tekrar tımarhâne olmuş, Bakırköy Hastahanesi kurulunca, buradaki akıl hastaları, oraya götürülmüştür (A. Terzioğlu, 124, 129, 133-4, 136-9, 147-9).

Kaanûnî, Şam'da da bir hastahâne yaptırmıştır. Mîmar Sinân eseri çok güzel bir yapıdır.

İmparatorluktaki hastahane sayıları hakkında Batılı seyyahların söyledikleri biribirini tutmamaktadır. 1589'da Alman seyyahı Fugger, Istanbul'da 100 hastahane, 115 medrese, 895 hamam olduğunu, aynı yıllarda Fransız Baudier ise imparatorlukta 89 hastahanenin bulunduğunu söylemektedirler. Fugger'in Istanbul'da 100 hastahâne bulunduğu iddiası bir yanılma olacaktır. Baudier'nin 89 hastahane tahmini de, çok geniş imparatorluk için küçük bir rakamdır. IV. Murad zamanında (1623 - 1640) Istanbul'da 9 hastahane ve 19 imâret bulunduğu resmî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Quizmann, 1848'de Istanbul'da 200 kadar hastahâne olduğunu, bunun birinin askerî hastahane, 9'unun akıl hastalarına mahsus bulunduğunu yazmaktadır (*Briefe über den Orient,* 409, 420)). 200 hastahane gene çok mübalağalı olup yazarın imâret gibi başka sosyal yardım müesseselerini hastahâne sandığı tahmîn edilebilir. Bu devirde (1850'lerde) isimleriyle bildiğimiz işler hâlde hastahaneler 12'dir, biri akıl hastalarına, biri cüzzamlılara mahsustur.

Osmanlı hastahaneleri, Selçuk ve Selçuk öncesi Türk hastahânelerinin bir devâmıdır. Bu hususta İslâm dünyası, Avrupa'dan çok ileri bulunuyordu. Mısır'ın Türk hükümdârı Tolunoğlu Ahmed, daha 872-74'te Kahire'de akıl hasatlarına mahsus bir hastahane inşa ettirmişti. Yanında iki hamam vardı (kadın ve erkeklere mahsus). Bu hastahanede hastalar, yatak elbiseleriyle yatıyor, yemekleri önlerine getiriliyor, devamlı hekim kontrolünde bulunuyorlardı. Ahmed Tolun câmî, medrese ve külliyesinin bir parçasını teşkîl ediyordu. Her çeşit hastalıkla malûl, her sosyal seviyede hasta kabûl olunuyordu. Tıb Medresesi'nin tatbîkat hastahânesi idi. 60.000 dînâr değerinde zengin vakıfları vardı. (300.000.000 TL.). Bu vakıfların geliri, hastahâneyi çok zengin tarzda idâre edebiliyordu.

Türkiye'de I. İmparatorluk yâni Anadolu Selçukluları devrinde de hastahâneler çok gelişmişti. Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver bu konuda bir kitap yazmıştır : *Selçuk Tabâbeti* (T.T.K., 1940).

1206'da Kayseri'de Gevher Nesîbe Hâtûn'un yaptırdığı hastahane, Sultan Gıyâseddin Tıb Medresesi'nin tatbikat hastahanesidir. Bugün de Tıb Fakültesi olarak açılmıştır. I. Keykâvûs, 1217'de Sıvas'ta hastahane yaptırmıştır ki bugün bu da Sedad Çetintaş tarafından restore edilmiştir. 1308'de Amasya hastahânesi, 1228'de Tûrân-Melik Hâtun tarafından Divriği hastahânesi, 1275'te sadrâzam (vezir) Muîneddin Pervâne tarafından «Gök Medrese» denilen 2 katlı Tokat Hastahanesi, 1235'te Ferruh Atabey tarafından

Çankırı Hastahanesi, 1272'de Ali bin Pervâne tarafından Kastamonu Hastahanesi yapılmış, bunlar, harabe hâlinde ve kısmen de olsa zamânımıza kalmıştır. Konya, Akşehir, Aksaray, Erzurum, Erzincan'daki Selçuklu hastahanelerinden ise bugün iz yoktur.

1300 yıllarında Gazan İlhan da Sıvas'ta başka bir hastahâne yaptırmıştır.

Bilindiği gibi İslâm tıbbı, VIII. asırdan XVII. asra kadar Avrupa tıbbına hâkim olmuştur. Avrupa tıbbının çok geliştiği XVII. asırda bile Türk hastahanelerini Avrupa seyyahları çok beğenmekte ve hayranlıkla anlatmaktadırlar. Zîrâ kendi ülkelerindekiler henüz o derecede mükemmel değildi. XVII. asırda Türkiye, henüz Avrupa'ya ilâç ihracatcısıdır. XVII. asra kadar Avrupa üniversitelerinde Arabca'dan çevrilmiş tıb kitapları okutuluyordu. Zâten Salerno, Padua, Montpellier, Sorbonne, Oxford ve diğer ilk üniversiteler, İslâm medreseleri taklîd edilerek kurulmuştu.

1596'da Dresden'de yapılan hastahâne (St. Jacobs) için, Bursa'da Yıldırım Dârüşşifâsı'nın planı esas alınmıştı. Türk kaplıcaları, mimarisi, musikisi, kıyafetleri, silâhları taklîd edilirken, Türkler'den aşı öğrenilirken, hastahaneler de örnek alınıyordu.

Türk hastahanelerini Avrupa'dakilerden ayıran çok mühim bir fârika, Türk hastahanelerinin profan (lâ-dînî) olmalarıdır. Hiç biri dînî müessese değildir. Avrupa'dakiler hepsi dinîdir ve çoğunda aynı mezhepten olmıyanların tedavisi de mümkin değildir. Bugün bile Batı'da bir çok hastahane, tarîkatlerin elindedir.

Diğer bir ayrılık, Avrupa hastahanelerinde hekim bulunmaması idi. İlk hekim Strasburg hastahânesine 1500 yılında tâyîn edilmiştir. Türk hastahanelerinde ise daima çeşitli branşlar için bir kaç hekim bulunuyordu. Leipzig'de ilk hastahane doktoru 1517'de, Paris'te 1536'da görülür. Bu tarihlerden önce ve sonra Avrupa'nın ilkel hastahanelerinde hastalar, «Tanrı'nın ihtimam ve takdirine» terkedilirlerdi.

Diğer bir fark, Avrupa'da hastahanelerin tıbbiyelerle ilgisi olmaması, tıb okullarının tatbikat hastahaneleri bulunmaması idi. Selçuklular devrinde olsun, Osmanlı çağında olsun, hastahânelerin çoğu ,tıb medreselerinin tatbikat hastahaneleri idi. XVI. asırda Verona'da İbnü Sînâ'nın eserlerini okutan bir profesörün bir hastahanede ilk defa klinik dersi vermesi, sansasyon olarak telâkki edildi. Tıb talebesi, hastahanede hasta göremiyordu. Türkiye'de ise tıb müderrisi, talebesi ile, medreseye bağlı hastahânede çalışıyor ve hastaları talebesine gösteriyordu.

Bu suretle çok mühim keşifler yapılmıştır. Meselâ İbnü'n-Nefîs, Harvey'den 400 ve Servet'den 300 sene önce kan dolaşımını keşf etmişti (Hunke, *Allah's Sonne über dem Abendland*, Stuttgart, 1967, s. 140-1). Bu büyük hekim, önce Atabey Nûreddin Zengî'nin yanında Şam'da, sonra Nûreddin Zengî'nin yetiştirdiği bir Türk subayı olan Selâhaddîn Eyyûbî —Mısır'a sultân olunca— yanında Kahire'de çalışmıştı.

Bir de «tâb-hâneler» vardır. Külliyelerden bir bina tâb-hâne olarak yaptırılırdı. Müstakilleri de vardı. Bunlar, prevantoryumlardır. Hastahânelerden taburcu edilen, fakat bünyesi zayıf düşen hastalar bir müddet burada yatırılırdı. Ekseri hastahânelerin tâbhâneleri de vardı. Avrupa'da böyle bir müessese o çağlarda meçhuldü (S. Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları*, I, 23b).

Bu derecede zengin geleneklerin vârisi olan Türk hastahaneleri, XVII. asrın son yıllarından itibâren inhitata başlamıştır. Bu yıllarında Avrupa tıbbı artık Türk tıbbının üzerine çıkmış durumdadır.

Su Mimarisi

Su mimarisinin, sıhhatle çok yakın ilgisi vardır. Kaplıcalar, ılıcalar, hamamlar, çeşmeler, sebiller, selsebiller, şadırvanlar, havuzlar, fıskıyeler ve benzeri yapılar, su mimarisine ait bulunmaktadır.

Sıcak su kaynaklarını Türkler çok sevmişlerdir. Derhal umumî hamam ve içmeler hâline getirmişler, üstü açık olanlarına «ılıca», kapalı olanlarına «kaplıca» demişlerdir (A. S. Ülgen, *İslâm Ans.*, V, 174b). XVII. asır ortalarında Istanbul'da 14.838 hamam bulunuyordu. Bunların 302'si umûmî, dîğerleri husûsî hamamlardı. Her konakta bir, her sarayda bir kaç hamam bulunması şarttı. Bazı büyükçe evlerde bile müstakil hamamlar vardı. Çeşmeler, şüphesiz hamamlardan boldu. Yalnız çeşmelerin hepsi umuma açık olduğu halde, hamamların çoğu husûsî idi. Fâtih'in (1451-1481) Istanbul'da 200, II. Bâyezîd'in (1481-1512) 70, Kaanûnî'nin (1520-1566) 700 çeşme yaptırdığını Evliyâ Çelebî yazmaktadır.

Evliyâ Çelebî, IV. Murâd'ın musâhib ve hânendesi iken, bu padişahın Topkapı Sarayı'nda yıkandığı hamamı görmüştür: Köşelerinde havuzlar ve fıskıyeler vardır. Şadırvan kurnaların lüle ve tasları altın ve gümüştendir. Her kurnaya iki lüleden biri sıcak, dîğeri soğuk su akar. Çok değerli taşlarla döşenmiştir. Duvarlarına güzel koksun diye misk ve anber bulaştırılmıştır. Kubbele-

rinden necef ve billûrlar(kristal) sarkar ve hamamı nûra boğar. Duvarları terlemez ve fazla sıcaklık da vermez. Pencereleri doğuya açılır, Üsküdar ve Kadıköyü'ne bakar. Yandaki halvet-hânede, padişahın dinlenmesi için altın ve gümüş iskemleler vardır.

Türkler'de havuz, fıskıye ve selsebil zevkı de çok gelişmişti. Edirne'de IV. Mehmed'in annesi Hadîce Tarhan Vâlide-Sultân'ın yaptırdığı «Şehvâr» adındaki havuz o derecede pürüzsüz kesme taştan inşa olunmuştu ki, XIX. asırda yıkılıp taşları kışla inşaatında kullanılmak üzere sökülmek için 3 ay uğraşılmış ve havuz değil, istihkâm yapıldığı sanılmıştı (O. Aslanapa, 160-1).

Havuz, fıskıye, selsebil, su mîmârîsinin yanında geniş ölçüde bahçe mimarisine de girmektedir ki, aşağıda ele alacağım.

Köprüler

Kaanûnî Sultan Süleyman, Drava-Tuna dirseğindeki bataklık üzerinde 8.665 adım uzunluğunda bir köprü kurdurmuştu ki, uzun zaman, Avrupa'nın en uzun köprüsü olarak kalmıştır (*Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII, 262). Bu meşhur köprüye adı geçen şehrin az doğusunda olduğu için «Osiyek Köprüsü» de denilmiştir. Stratejik olduğu kadar ticarî ehemmiyeti de çok büyüktü. Zîrâ Macar Ovası'nın güneyinde idi (bugün Yugoslavya'nın Voyvodina eyaletinde).

Çok meşhur bir köprü de, II. Murâd'ın (1421-1451) Ergene suyu üzerinde Doğu Trakya'da yaptırdığı 174 kemerli, 1.240 metre uzunluğundaki muazzam eserdir (S. Çetintaş, I, 3a). Köprünün yanında bulunduğu şehrin adı Ergene iken sonradan «Uzunköprü» olmuştur.

Narenta suyu üzerinde Hersek'teki Mostar Köprüsü de, en tanınmış Osmanlı köprüleri arasındadır. Eni 27,34 metredir. Yüksekliği 19 metre. Bu yüksekliğin tek bir kemerle aşılmış olması, hayret ve hayranlık uyandırmıştır. 1658'de Fransız seyyahı A. Poullet, köprüyü seyrettiği zaman, şu intıbaını yazmıştır: «İnşasının emsâliyle mukayese kabûl etmez cür'eti karşısında sarsıldım. Venedik'in mîmârî hârikası sayılan Realte'den bile genişti». 1912'de, inşasından 300 küsur yıl sonra köprüyü gören Avusturyalı R. Michel'in intıbaı: «Taş kesilmiş bir hilâl... Bütün dünyada eşi olmıyan bir eser...» (*İslâm Ans., Mostar* maddesi, 430a). Mimar Sinân'ın 1566'da yaptığı bu hârikayı Evliyâ Çelebî 1663'te, bir asır sonra görmüştür, VI. cildinde şunları söyler:

Kaanûnî Sultan Süleymân Hân'ın fermânı ile Mimar Koca Sinan tarafından yapılmıştır. Bir kayadan bir kayaya uzanır ve

iki kaya ortasında nehir (Narenta) akar. İki tarafında iki Osmanlı kalesi vardır. Bu köprü olmaksızın bir kaleden diğeri ve Bosna'dan Hersek'e geçmek mümkün değildir. Şu âna(1663) kadar on altı padişahlık yer gezdim. Böyle emsalsiz köprü görmedim. Bir kayadan bir kayaya gökkuşağı gibi atılmıştır. Uzunluğu 100 germe (ayakları iyice açarak atılan) adımdır. Derinliği ve eni de şaşırtıcıdır. Bu köprüdeki letâfet ve zarâfeti, şimdiye kadar köprü yapan hiç bir mîmar gösterememiştir. Mostar şehrinin cür'etli Boşnak çocukları köprüden kendilerini suya atarlarken seyrettim, gûyâ kuş gibi uçuyorlardı. Köprü üzerinden bir vezir veya başka devletlü geçerken suya atılıp yüzerek kayaya tırmanan çocuğa büyük bahşış verilir. Nehir çok derindir, 87 arşındır ve yer yer kayalıdır. Bu kayalara çarpmadan nehre düşmek hüner işidir.

Osmanlı köprüleri hakkında müstakil kitaplar vardır. Son olarak Mustafa Paşa Köprüsü'nden bahsedeceğim (Prof. Dr. Semâvî Eyice, *Belleten,* XXVIII, 1964, s. 730-1, 747-52) :

«Cisr-i Mustafâ Paşa» diye meşhurdur. «Cisr» Arabca'da «köprü» demektir. Yanından geçtiği şehre adını vermiştir. Cisr-i Mustafapaşa şehrine şimdi Bulgarlar «Svilengrad» diyorlar. Meriç üzerindedir. Şimdi Bulgaristan'da kalmaktadır. Türkiye sınırından 10 kilometredir. Yunanistan sınırına daha yakındır. Bulgar tarihçisi Radzeff, köprü hakkında şunları yazar (1930) :

«Hem mîmârî tertibi, hem de Balkan yarımadasından bile taşan tarihî ehemmiyetiyle, gerçek bir kültür âbidesidir. Bulgaristan'da kalan eski âbidelerin en hayrân olunmaya değeridir. 295 metre uzunluğu ile, Meriç'in ağır akan sularını aşmaktadır. Hafif meyilli sırtı, kesme taşla kaplanmıştır. Sivri kemerli yirmi gözü vardır... Mimarisine hâkim olan düşünce çok bârizdir. Âdetâ başka bir plan düşünülemez. Gerçek bir mimari dehâ eseridir. Bütün köprü, masif taş blokları ile inşa edilmiştir. Bu taşlar, çevrede bulunan bir ocaktan çıkarılmış olamaz. Çünki civarda bu cins taş veren yer yoktur. A. S. Razboynikoff'a göre taşlar, bugün Yunanistan'da kalan Karabağ köyü yakınında bulunan bir ocaktan çıkarılmıştır. Mimari tertîb o kadar mükemmeldir ki, ona artık hiç bir şey ilâve etmek mümkin değildir. Bir şey çıkarmak da imkânsızdır. Bu, büyük. üstad mimarların elinden çıkan klasik eserlerin vasfıdır. Akla sığmaz derecede kısa bir müddet içinde yapılmıştır. 1529'da inşa edilmiştir (Kaanûnî devri). Bugün de tam ve sağlam olarak durmaktadır».

Çağdaş bir Bulgar târihçisi, tek kelime «Türk» veya «Osmanlı» kullanmamaya hususî dikkat ederek, yukarıdaki sözleri söylüyor. Eseri, bir hayır olarak 2. Vezir Dâmâd Gazi Çoban Musta-

fa Paşa yaptırmıştır. Köprünün bakımı için Karaağaç köyü mahsulü vakfedilmiştir. Mustafa Paşa'nın daha başka hayır eserleri de vardır: Üsküb'de vakıfları bulunmaktadır. Eskişehir'de Kurşunlu Cami, Rumelihisârı'nda mektebi, Gebze'de külliyesi (cami, medrese, kervansaray, imâret, kütübhâne, tâb-hâne, türbe), Eskişehir ve Seyyidgazi'de mektepleri, Silistre ve Pravadi'de hamamları, Harmanlı'da kervansarayı, Edirne'de han ve hamamı, bunların giderlerini karşılamak için Filibe, Ahıska, Selânik, Yenişehir gibi yerlerde vakıf emlâki vardır. Hayır eserleri bugün Türkiye, Rusya, Yugoslavya, Bulgaristan, Yunanistan'da kalıyor. Büyük eserleri olan Kurşunlu Cami 1515'te (Yavuz devri), Gebze Külliyesi 1523'te (Kaanûnî devri), Edirne'de İkikapılı Han 1525'-te, nihayet Mustafa Paşa Köprüsü 1529'da yapılmıştır.

Köprünün yanına, Cisr-i Mustafapaşa şehri teşekkül etsin diye câmî, imâret, mektep, kervansaray, han, hamam, çarşı, pazardan müteşekkil bir de külliye yaptırmıştır. Gebze'yi de aynı maksatla ihyâ etmek için daha önce böyle bir külliyeyi orada inşa ettirmişti.

Cisr-i Mustafapaşa Kervansarayı, 3.000 at alacak ahırlara sâhip 135 adım × 35 adım saha üzerinde yapılmış muazzam bir bina idi (takrîben 4.725 m²). 1577'de bu kervansarayda kalan Almanya imparatorluk elçilik hey'etinin râhibi Salomon Schweigger'in târîfi böyledir *(Reysbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel,* Nürnberg, 1608, s. 47-8).

İskender Paşa-zâde Mustafa Paşa, Yavuz'un kızı ve Kaanûnî'-nin kızkardeşi Hafîsa Sultân'ın 2. zevcidir. 2. vezirliğe kadar yükselmiş, sadrâzam olamamış, köprüsü tamamlandıktan sonra hemen ölmüştür. Yavuz'un dâmâdı ve Kaanûnî'nin eniştesi olmaktadır. XVI. asır başlarının büyük devlet adamlarından ve gazi kumandanlarındandır.

Cisr-i Mustafapaşa külliye ve köprüsüne 8.000.000 akça harcanmıştır (360.000.000 TL.). 1723'te köprüyü gören Cornelius von den Driesch şu hükmü verir: «Bütün Avrupa'da bir benzerine nâdir rastlanabilecek hârikulâde güzel bir köprü = ungemein schönen Brücke, dergleichen man in ganz Europa wenig sehen *wird» (Historische Nachricht,* Nürnberg, 1723, 125-6).

Şimdi, Mustafa Paşa'nın, bugünki râyiçle kaç milyarlık hayır eseri yaptırdığını kolayca tahayyül edebiliriz. Zîrâ yalnız Cisr-i Mustafapaşa külliye ve köprüsü için 1973 paramızla 360 milyon TL. harcanmıştır. Bu paranın, kendisinin ve babası İskender Paşa'nın katıldığı büyük gazâların ganîmetlerinden, zevcesi

sultânın emlâkinden ve bu gibi yerlerden geldiği tahmîn olunabilir.

K. Kienitz şöyle der: «Eski Türkler'in, dünya tarihinin en büyük köprü yapıcılarından olduklarını söylemek, muhakkak ki, Türk dostu görünmek için ortaya atılan bir mübalâğa değildir... Bu Türk köprüleri, gerçek medeniyet eserleridir, ihmâl edilmemesi gereken san'at eserleridir» *(Alte Türkenbrücken, Mitteilungen d. Deutsch-Türk.-Gesel.,* no. 51, Bonn, 1963, 6-10).

295 metrelik bu köprünün mermer kitabe köşkü, Bulgarlar tarafından tahrîb edilmiştir.

Cisr-i Mustafa Paşa, Sinân'ın ilk eserlerinden biridir. Mostar Köprüsü ise üstadlık eseridir. İlk eserlerinde bu derecede mükemmel bir köprü inşasına ulaşmasının sebebi, istihkâm subayı olması, seferlerde pek çok köprü yapmasıdır. Köprücü olarak parlıyarak diğer mimari eserlere geçmiştir. Askerlikten istifa ettiği zaman, köprücülüğü çok meşhurdu.

Sinân'ın hârikulâde güzel bir köprüsü, Alpullu'da Sinanlı köprüsüdür. Bir dîğeri, 32 gözlü Büyükçekmece köprüsüdür. Bir diğeri Silivri köprüsüdür. Bir diğeri Gebze köprüsüdür. Bir diğeri, Vezîr-i âzam Sokollu Mehmed Paşa hesabına yaptığı Bosna'da Vişgrad yakınlarında Drina Köprüsü'dür ki, Nobel sahibi İvo Andriç'in romanında ölümsüzleştirilmiştir: *Na Drini Euprija = Drina Köprüsü* (1945).

Eski muhteşem Türk köprülerinin çoğu da yok edilmiştir. Selânik yakınlarındaki 210 metre boyunda 10 ayaklı Vardar Köprüsü, yıkılarak taş ocağı gibi kullanılmıştır. Arahtos suyu üzerindeki Narda (Arta) Köprüsü de (142 metre) öyle. Tesalya'da Pintos üzerindeki Yenişehir (Larissa) Köprüsü keza. Vardar üzerinde Üsküb Köprüsü ve daha yüzlercesi, bugün yok edilmiştir.

Suyolları, Kanallar ve Bendler

Bendler (barajlar), suyolları, kanallar, ayrı ihtisas şûbesi idi. Fakat meşhur mîmarların bir kısmı, su mühendisliğinden yetişmiştir. Sinan da su mühendisliğini iyi bilirdi. Bir kaç bend ve su kemeri yapmış, Istanbul'a en bol suyu onun baraj ve suyolları getirmiş, bu iş için Kaanûnî, selâtîn camileri ve külliyelerine harcanan büyüklükte meblâğlar sarfetmiştir. Nehirleri biribirine bağlıyan su trafiğini tanzim eden ve «cedvel» denilen kanallar da mühimdi.

Hassa ser-mimarının emrinde bir su nâzırı ve onun emrinde su mühendisleri vardı. Mimar Sinân'ın talebesi ve —hassa başmimarı olarak— halefi Dâvûd Ağa, aslen su mühendisi idi, sonradan mimarlığa geçmişti. Kaanûnî'nin getirttiği çok büyük ölçüde suya rağmen, torunu III. Murad devrinde (1574-1595) Istanbul fevkalâde büyümüş ve şehirde gene su sıkıntısı başlamıştı. III. Murad, 1585 kasımında Dâvûd Ağa'yı: «sen benim suyumu nereye verirsin?» diye şiddetli şekilde azarlamış ve su sıkıntısına çok canı sıkıldığını, çaresini bulmasını emretmiştir. Bunun üzerine Dâvûd Ağa, Istanbul suyollarına ait meşhur haritasını yapmış ve padişaha bunun üzerinde bilgi vermiştir. Mimar Sinan 98 yaşında ölünce, yerine, baş muâvini hassa mimarı Mehmed Subaşı, yahut uzun zaman muâvini olan hassa mimarı Ramazân Ağa değil, fakat su mühendisliğinden mimar olan Dâvûd Ağa getirildi. Dâvûd Ağa ölünce ser-mimarlığa, gene bir su mühendisi olan Dalgıç Ahmed Çavuş getirilmiştir ki, sonradan beylerbeyi (orgeneral) ve paşa olmuştur. Dâvûd Ağa'nın su mimarisi dışındaki mühim eserleri şunlardır: Saraçhânebaşı'nda Gazanfer Ağa Medresesi (bugün Belediye Müzesi), Topkapı Sarayı'nda Sepetçi ve İncili Köşkleri, Karagümrük'te Nişancı Mehmed Paşa Camii (Muzaffer Erdoğan, *Mimar Dâvûd Ağa, Türkiyat Mecmuası,* XII, 179-204). Dâvûd Ağa, hocası Sinan nasıl Topkapı Sarayı'na bir çok dâire inşâ ettiyse, o da imparatorluk sarayını genişletmekte devâm eylemiştir. Yaptığı Sepetçi ve İncili Köşkleri, bugün ortadan kalkmıştır.

Osmanlı çağında bütün imparatorlukta yapılan «bend» denen barajlar, «cedvel» denilen kanallar ve suyolları, çok büyük yekûn tutar. Su mühendisliğinde Osmanlılar, Yunanlılar'ı geçmişler ve Romalılar'la aynı seviyeye gelmişlerdir. Su mimarisinde (hamam, kaplıca, çeşme vs.) ise Romalılar'ı da gölgede bırakmışlardır.

1544'te Kaanûnî'nin yaptırdığı Fırat'ı Ubeyd suyuna bağlıyan Kerbelâ Kanalı (bugün Irak'ta kalmıştır), büyük eserlerden biridir (Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511-1574,* Urbana, 1942, s. 81). Gene Kaanûnî, 1532'de Arafât'a, az sonra da Mekke'ye, çok uzak yerlerden ve büyük suyolları ile bol su getirmiştir. Bu işe, muazzam meblâğlar harcanmıştır. Bu sûretle halîfe sıfatıyle, İslâm'ın en kutsal şehrini ilk defa olarak bol suya kavuşturmuştur. 1552'de de Kudüs suyolunun inşasına başlanmış ve bu iş de çok paraya mâl olmuştur. Kaanûnî'nin su getirttiği şehirlerin hepsini saymak imkânsızdır. Evliyâ Çelebî'yi ve klasik tarihleri gözden geçirmek kâfidir.

Kervansaraylar ve Hanlar

Kervansaraylar yapımında Osmanlılar, çok büyük eserler ortaya koymakla berâber, Selçuklular'a erişememişlerdir. Bunun bir sebebi Selçuklu Türkiyesi'nin sınırlarının, bugünki Anadolu çevresinde kalması ve Osmanlı devri sınırları yanında çok mütevazı olmasıdır. Bu kadar küçük bir ülkeyi, Anadolu'yu, Selçuklular, çok güzel imar etmişlerdir. Osmanlı imarının Rumeli'nde biraz daha ağırlık kazandığı âşikârdır. Bunun bir sebebi, Selçuklu Anadolusu'nun zâten çok mâmûr olması idi. Rumeli(Balkanlar) ise, yeni yurt ediniliyordu; daha büyük itina gösterilmiştir. Buna karşılık Osmanlılar, ticaret hanı tipindeki yapılara, Selçuklular'dan daha fazla ağırlık vermişlerdir.

Daha XV. asrın ilk yarısında Osmanlı Türkiyesi'ne gelen Bertrandon de la Brocquière, Istanbul'un Fethi'nden önce, kervansaray sistemi karşısında şaşırmış ve hayranlık duymuştur. Kim olursa olsun bedava misafir eden, kendisini ve hayvanlarını üç gün müddetle yedirip içiren, yatıran, bütün ticaret mallarını emniyet ve devlet garantisi altına alan kervansaray sistemi, Fransız elçisini hayretler içinde bırakmıştır. Fakirlerin nasıl iyi muamele ile kabûl edildiği, fazla ikrâm olunamadığı için özür dilendiği, yollar üzerine serpiştirilmiş bu müesseseler, onun için, yepyeni bir şeydi. Zîrâ Avrupa'da asiller, fakirleri aşağı görür ve kötü muamele ederlerdi. Türkiye'de ise fakir, bilakis hususî şefkat ve itinaya lâyık görülen kişi idi. Fransız şövalyesi, XV. asır Fransızca'sı ile şöyle diyor: «Il n'y avait que ung varleton qui le gardoit. Il n'y eust oncques si hardy d'en prendre une poignié sans payer» ve içinde milyonlar değerinde ticarî eşya yatan koca kervansarayın bir muhâfız-kapıcı tarafından korunduğunu hayretler içinde yazıyor. Fazlasına lüzum yoktu. Zîrâ bir kervansaraya sataşmak, en gözü kararmış eşkıyânın haddi değildi. Devlet otoritesi öylesine güçlü idi.

Osmanlılar'ın Istanbul-Mekke hac yolunda, bilhassa Suriye'de yaptıkları kervansaraylar, her yerde mahallî şartlara uygun ve aynı zamanda san'at gayesi gözetilerek inşa edilmiş mükemmel mimari eserlerdir. Eyyûbî ve Memlûk Türk kervansarayları gibi sadece pratik gaye güdülmemiştir. Gerçek bir san'at anlayışı hâkim olmuştur. Istanbul - Bağdad, Istanbul-Budin(Budapeşte) büyük yolları üzerinde yapılan, hattâ Tunus gibi uzak ülkelerde inşa edilen kervansaraylar için de bu mütalaa, aynen vâriddir (J. Sauvaget, ***Les Caravansérails Syriens du Hadjdj de Constantinople, Ars Islamica,*** IV, 1937, 98-121).

Ricaut, XVII. asırda, Türk hanları için şöyle diyor (II, 495): «Türkler, bu çeşit yapılarda fevkalâde ihtişam göstermişler, imparatorluklarının eyaletlerini böyle hanlarla doldurmuşlardır».

Şam (Suriye) beylerbeyiliğinde bulunduğu zaman Kıbrıs Fâtihi Vezîr-i âzam Lala Kara Mustafa Paşa, Şam'da 1564'te (Kaanûnî devrinde) muhteşem bir han yaptırmıştı ki, 360 odası vardı. Bugün sadece mescidi kalmıştır (Wulzinger ve Watzinger, *Damaskus*, Berlin, 1924, 52-4). Lala Mustafa Paşa da XVI. asrın büyük imarcı hayır sahiplerinden biridir. Ganîmet malıyle yaptırdığı hayır eserleri arasında şunlar da vardır:

Mimar Sinan yapısı Ilgın külliyesi (1574-84, böylece Ilgın kasabası teşekkül etmiştir), Sinan yapısı Erzurum'da bir cami (1562), Şam yakınlarında Kunaytıra'da cami ve imâret (Evliyâ, III, 133), Kars'ta ve Tiflis'te birer cami, Lefkoşe'de kiliseden çevirttiği Ömeriyye Camii, Marmara'da Paşalimanı adasında çeşme (S. Eyice, *Belleten,* XXVIII, 752).

Çarşılar ve Bedestenler

Çarşılar ve bedestenlerden, ticarî ve iktisadî fonksiyonları dolayısıyle, *VI. Kitap*'ta bahsedeceğim. Burada sâdece bir kaç söz söylemek istiyorum.

Çarşı ve bedestenlerin en büyüğü ve işleği şüphesiz Istanbul'dakilerdir. Istanbul Kapalı Çarşısı veya Büyük Çarşı, 4.000 dükkânı içine alan küçük bir şehirdir. Çarşı dışında, fakat hemen ona bitişik 21 büyük işhanı, bunun hâricindedir. Çarşıda 5 cami, bir ilkokul, 10 umumî çeşme vardır. 18 kapı ile şehre açılır. Sokak kavşaklarında, büyüklü küçüklü meydanlar bulunmaktadır. 61 sokağı muhtevîdir. En büyük zararı 1894 zelzelesinden görmüş, fakat II. Abdülhamîd tarafından 2 yıl içinde eski şekline konulmuştur (O. N. Ergin, *İslâm Ans.,* III, 361). Büyük Çarşı, Bizans devrindekinin genişlemesinden meydana gelmiştir. Fetih'te 849 dükkânlı olan Büyük Çarşı, az zamanda Türkler'ce 4-5 misli büyütülmüştür.

Yeni Cami ile beraber Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan tarafından Mîmar Mustafa Ağa'ya yaptırılan Mısır Çarşısı da, Istanbul'un hâlâ büyük ticaret yerlerinden biridir. 1662'de tamamlanmıştır. 86 dükkândan müteşekkildir *(İslâm Ans.,* III, 362).

Istanbul Kapalı Çarşısı, yeryüzünün bu tip çarşılarının, bugün de en büyüğüdür. İşgal ettiği saha 300.000 m²'dir. 20.000 esnâfı sinesinde toplamaktadır. Çarşısının içine atla veya arabayla girmek yasaktı (bugün de öyle). Yalnız padişahla Vâlide-Sultan

at ve araba ile girebiliyorlardı. Kapıları onun için zencirler gerili durur. Bu zencirler, ancak padişah ve vâlide-sultan için kaldırılırdı. Aynı cins eşya satan dükkânlar, bir sokakta toplanmıştır. Sokaklar, satılan eşyanın cinsine göre adlandırılmıştır : Yorgancılar, Kürkçüler, Sahhâflar (kitapçılar)... gibi. Çarşıda, küçük imalâthâneler de vardır. Gece bekçilerinin sayısı 50 ilâ 100 arasında değişmektedir. Bunlar vaktiyle o kadar emin ve namuslu adamlardan seçilirlerdi ki, dükkâncılar, dükkânlarını kapatmadan, mallarını olduğu gibi açıkta bırakıp ayrılır ve geceleri de öylece kalırdı *(Türk San'atı Tarihi,* 480a). Çarşının mükemmel bir itfaiye teşkilâtı da vardı.

Böyle yüzlerce, binlerce dükkândan müteşekkil kapalı çarşı ve bedestenler, diğer şehirlerde de vardı. Bedesten, büyük ticaret şehri olmanın açık alâmetiydi. Zira burada en değerli mallar ve mücevherler satılırdı.

Edirne Bedesteni, 1418'de Mimar Alâeddîn'e Çelebî Sultan Mehmed tarafından yaptırılmıştı. 14 kubbe ile örtülüdür. Edirne'nin tarihindeki en yüksek dereceye çıktığı ve dünyanın sayılı bir kaç şehri arasında yer aldığı XVII. asrın sonlarına doğru, muazzam bir ticarî faaliyetin merkeziydi. Bir kaç Mısır hazînesi değerinde mücevherât, 60 gece bekçisi tarafından muhâfaza edilirdi. Evliyâ Çelebî, III. cildinde Edirne'yi anlatırken, bedesteninden bu şekilde bahseder.

Kervansaray, han, bedesten gibi değerli ticarî eşya bulunan binâların duvarları, kale sûrlarından farksız metânette yapılırdı (O. Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri,* 134).

Edirne'de Selîmiye Camii'ne vakıf olarak III. Murâd'ın Mimar Dâvûd Ağa'ya yaptırdığı 124 dükkânlı çarşı, Edirne'nin parlak devirlerinin büyük ticaret merkezlerinden biri idi. Burada her sabah çarşı açılırken esnaf toplanır, dürüst ticaret yapacaklarına yemîn ederlerdi.

Edirne Bedesteni, kırmızı ve beyaz kesme taşlardan yapılmıştır. Çarşı ise 255 metre uzunluğunda ve 73 kemer üzerine inşa edilmiş holün iki tarafına sıralanmış dükkânlardan ibaretti.

1609'da Edirne'de yaptırılan Ayşekadın Hanı da, bu tip ticaret hanlarının ehemmiyetlilerindendir. Sultânahmed mimarı Sadefkâr Mehmed Ağa ile Mimar Edirneli Şâbân Ağa'nın müşterek eseridir. Arka cephesi, mermerden oyulmuş pencerelerle, muhteşem bir görünüşteydi (T.T.K., *Edirne,* 231).

Kaleler

Kale, hisâr, hisâr-beçe, sûr, mazgal, tabya, istihkâm, rıhtım, yahut barut-hâne, top-hâne, silâh-hâne, cebe-hâne gibi askerî fabrikalar ve depolar da, Osmanlı mimarisinde mühim yer tutmaktadır. Doğrudan doğruya millî savunma ile ilgili oldukları için çok ehemmiyet verilmiştir. Millî savunma ile ilgili olmıyan bu tip yapılar (meselâ Istanbul sûrları) da, eski eserler olarak, şehircilik bakımından, titizlikle muhâfaza edilmiştir.

Bu tip eserlere, imparatorluğun üzerinde kurulduğu çeşitli iklimlerdeki pek çeşitli ülkelerde adım başında tesadüf edilmektedir. Budin, Estergon, Sigetvar gibi Macaristan'daki Osmanlı kalelerinin bir kısmı hâlâ durmaktadır (J. Molnar, *VII. Türk Tarih Kongresi,* 201).

İskenderiyye deniz kalesini (Ebû-Kıyr), Evliyâ Çelebî (IX, 701) görmüştür. Kaanûnî zamanında 1528'de devlet hesabına Mısır beylerbeyisi Süleyman Paşa tarafından yaptırılmıştır (Hindistan seferiyle ünlü sadrâzam). Bu Süleyman Paşa, kendi parasıyle Kahire iç kalesinde de Istanbul camileri stilinde bir cami inşa ettirmiştir. İskenderiyye deniz kalesi, dört tarafını Akdeniz'in döğdüğü muazzam bir seddir. Kalenin içinde Sultan Süleyman Camii vardır. Kalede 300 muhâfız asker ve topçu bulunmaktadır. Celî hatt ile kale kitabesi şöyledir: Hâze'l-kal'ati'l-mübâreke fî eyyâm-ı Mevlâne's-Sultân ibni's-Sultân Süleymân Hân ibni Selîm Hân ibn Bâyezîd Hân ibn Mehmed Hân ibn Murâd Hân.

İmparatorluğun diğer bir ucundan misâl alalım. Hotin kalesi de bugün ayaktadır ve Sovyetler Birliği'nde, Ukrayna'da kalmıştır. Kitâbesi kaldırılmış olduğu halde, Polonya ile Ukrayna arasında 1806'ya kadar Osmanlılar'ın bir serhad kalesi olarak, bütün heybetiyle hâlâ ibretle seyri kabildir *(Türk Ans.,* XXI, 148b).

Bir çok kale de Osmanlı yapısı olmamakla berâber, Osmanlı çağında, yeniden inşa edilircesine tamir olunmuştur. Bunlardan biri Mardin kalesidir (N. Göyünç, *Mardin Sancağı,* 1969, 92-3). 1549'da Kaanûnî zamanındaki tamirine sancak beylerinden Hızır Bey nezâret etmiştir. Bu tamirde 1.065 inşaat işçisi, 190 ırgat, 50 marangoz, 24 bıçkıcı (erre-keşân), 12 taşcı, 9 demirci, 39 zenbilci (zenbil-gerân), 15 mahzenci, 205 saka (su taşıyıcı), 12 suyolcu (âbrâhgerân), cem'an 1.621 işçi çalışmış ve 74.965 akçası işçi ücreti olmak üzere 802.780 akça harcanmıştır (36.000.000 TL.'ndan biraz fazla). Çeyrek asır sonra 1574'te II. Selim zamanında Mardin kalesi —daha küçük çapta— bir tamir daha görmüş, bu tamire sadece 7.000 akça gitmiştir (3.375.000 TL.).

Askerî yapıların bir çeşidi de, «menzil-hâne» denilen posta istasyonları idi. «Berîd = posta» teşkilâtı «tatar» denilen atlı postacılar vâsıtasıyle yapılırdı. Bilhassa XV. ve XVI. asırlarda dünyânın en sür'atli ve muntazam postası idi. Postacı bir devlet haberi ulaştırıyorsa «ulak» denilirdi. Menzil-hâneler, ulak ve tatarların at değiştirdikleri istasyonlardı.

Tersâneler de, çok mühim askerî mîmârî eserler arasındadır. Barut-hâne denilen dünyanın en büyük barut fabrikaları Istanbul, Selânik, Budin, Belgrad, Gelibolu, İzmir, Bağdad, Kahire, Cezâyir gibi şehirlerde idi. Diğer askerî fabrikalar da bunlara kıyas edilebilir.

Kütübhâneler

Kütübhâne mimarisinde de Osmanlı Türkleri, dünyanın en ileri milleti idiler. Kitapların yalnız rütubetten değil, zelzele ve yangından korunması da, bu mîmârînin esas prensipleri idi. Kemerler altına yerleştirilen raflar, zelzelede kitapları koruduğu gibi, karşılıklı hava cereyanı ve rafların her taraftan açık bulundurulması da, asla ihmâl edilmezdi. Okuma salonları da böyle idi. Topkapı Sarayı'ndaki III. Ahmed Kütübhânesi'nin okuma salonunda incelemelerde bulunan Avrupalı bilginler, daha başarılı bir okuma odası görmediklerini, ittifakla beyân etmişlerdir (Ş. Yenal, *Güzel San'atlar,* VI, 86a, 87a, 89b, 90a). Kütübhâne katalogları da fevkalâde bir ilmî usûl ile tertîb edilirdi. Yukarıda anılan III. Ahmed Kütübhânesi'nin kataloğu 1719 tarihli olup, her kitabın bütün vasıfları, satır ve yaprak adedi, kitabın mevzuu vs., âdetâ modern kataloglarda olduğu gibidir.

Dünyanın en zengin Türkçe - Farsca - Arabca yazma kitaplar koleksiyonu Istanbul'dadır. Bugün Istanbul'da Süleymâniye Kütübhânesi'nde 46.659, Fâtih Millet Kütübhânesi'nde 9.332, Topkapı Sarayı Müzesi Kütübhânesi'nde 17.802, diğer 14 Istanbul umumî kütübhânesinde 37.919 yazma kitap vardır, bunların toplamı 111.712'dir. Üniversite ve fakülte kütübhânelerindeki yazmalar, bâzıları mühim olan şahsî koleksiyonlar bunların dışındadır. Arşiv malzemesi sayılan defter de hâriçtir. Arşiv defterleri hâriç bugün Istanbul'da herhalde yazma kitap sayısı 300.000'in üzerinde ve bütün Türkiye'de bunun iki katıdır. Nâdir basmalar (Müteferrika basmaları) bunların dışında kalır. Meselâ II. Abdülhamîd'in Yıldız Kütübhânesi, Istanbul Üniversitesi Merkez Kütübhânesi'ndedir ve emsalsiz yazmalar ihtivâ etmektedir. Süleymâniye, Topkapı, Millet kütübhâneleri dışında en zengin yazmalar her

ikişinin de kurucusu Fâtih Sultan Mehmed bulunan Ayasofya (4.863 yazma) ve Fâtih Camii (5.141 yazma) kütübhâneleridir; II. Abdülhamîd'in kurduğu Bâyezid Umûmî Kütübhânesi'nde ise 6.787 yazma bulunmaktadır (buna bâzıları çok değerli ve nâdir 27.072 basmayı eklemek mümkindir). Şeyhulislâm Veliyyüddîn Efendi'nin kurduğu Bâyezid Camii Kütübhânesi'nde 3.231, I. Mahmûd'un Nûruosmâniye Kütübhânesi'nde 4.852, Üsküdar Şemsi Paşa Kütübhânesi'nde 2.952, Âtıf Efendi (Şehzâdebaşı) Kütübhânesi'nde 2.585, Kazasker Murad Molla (Fâtih Çarşamba) Kütübhânesi'nde 1.831 yazma kitap vardır. Fâtih Millet Kütübhânesi'nde toplanan yazmaların 3.371'ini ve eski harfli 14.485 basmayı, büyük bibliofil Ali Emîrî vakf etmiştir. Bunu Şeyhulislâm Hâce-i Sultânî Erzurumlu Feyzullah Efendi'nin 2.198 yazmalık koleksiyonu tâkıyb eder. Topkapı Sarayı'ndaki en büyük koleksiyon ise III. Ahmed (4.762 yazma)'e âittir. Buradaki 3.160 yazma, Hazîne Dâiresi'ndeki bahâ biçilmez, ekserisi murassâ (mücevherli) ciltli eserlerdir. Süleymâniye'de toplanan yazmalar içindeki en mühim koleksiyonlar şunlardır: Fâtih Sultan Mehmed'in Fâtih kütübhânesinden getirilmiş 5.188 yazma, Kazasker Es'ad Efendi'nin vakfı 3.719 yazma, III. Selim vakfı (Lâleli) 3.777, Sadrâzam Dâmâd Şehîd Ali Paşa vakfı 2.843, Hacı Mahmûd Efendi'nin Beşiktaş Yahyâ Efendi Dergâhı'na vakf ettiği 4.492 yazma vs. Yüz binlerce yazma da dışarıya, bilhassa Avrupa'ya kaçırılmıştır. Bu durum, hâlâ devâm etmektedir.

Saraylar

Saraylar hakkında, *I. Kitap*'ta büyük bahisler vardır. Burada sadece bir kaç söz söylenecektir.

Klasik Osmanlı mîmârîsinde kitlevî saray yoktur. Bahçeler içine serpiştirilmiş köşklerden müteşekkil camialara «saray» denmektedir. Türk'ün Orta Asya'dan getirdiği bir zevktir.

Bu şekilde pek güzel köşkler yapılmıştır. Mimar Hasan Ağa'nın IV. Murâd için yaptığı Revân (1635) ve Bağdad (1640) Köşkleri, bu tipin büyük şâheserleri arasındadır. Bağdad Köşkü'nün duvar yazıları, Tophâneli Mahmud Çelebî'nin eseridir (*Tuhfe-i Hattâtıyn,* 511; A. Refik, *Türk Mimarları,* 71; Aynı Yazar, *Istanbul Hayatı,* II, s. III).

Topkapı Sarayı'ndan daha büyük sâhada yayılan Edirne Saray-ı Hümâyûn'u da, Istanbul'daki gibi, sayısız köşk ve pavyonlardan müteşekkildi. Tabiî arada büyük binalar da vardı. Edirne Sarayı'nın kapladığı sahanın büyük kısmı bugün buğday tarlası-

dır (O. Aslanapa, 143, 169). Edirne Sarayı'nın Tunca kıyısındaki 2 km. uzunluğundaki mermer rıhtımı, Fâtih yaptırmıştı. O derecede sağlam yapılmıştı ki, taşlar zor sökülebilmiş, hattâ Tunca yatağındaki pek büyük ve ağır mermer bloklar, asla çıkartılamamıştır.

Buradan, bahçe mimarisine kolayca geçebiliriz. Zira dağınık köşkler hâlindeki saraylarda bahçe mimarisinin ehemmiyeti, açıktır.

Bahçe Mimarisi

Bahçe mimarisinde esas, ağaç ve çiçeklerin tanzim şekli, bunların arasında su mimarisi ile ilgili havuz, fıskıye, selsebil gibi şeylerin dağılışıdır. Padişahların ortasında sadece küçük bir köşkü ile bir bekçi kulübesi bulunan pek çok has bahçesi olduğu gibi, saray, konak, sâhilsaray, köşk, yalı gibi yapıların bahçeleri de, Türk Osmanlı zevkıne göre tanzîm edilmiştir. IV. Murad, saraylardan birinde değil, böyle bir has bahçe içindeki minik köşkte doğmuştur. Tabiat zevkı, o derecede büyüktü.

Lâle Devri'nde (1718 - 1730) binlerce yalı ve köşk, bütün Haliç ve Boğaz'ı kaplamıştı. Diğer devirlerde de bu ağaç, çiçek ve su zevkı hâkim olmuştu. Cumhuriyetin ilk yıllarında Boğaz ve başka yerler (Çamlıca, Erenköy, Adalar vs.) hâlâ binlerce köşk ve yalı ile doluydu. Bir Boğaziçi medeniyeti, bir yalılar iklimi vardı. Bugün nümune bulmak için, epey dolaşmak îcâb ediyor. Yeşillik kaybolmuş, deniz kapanmış, çiçek azalmıştır. Hiç bir mîmârî tarzına girmeyen, taşaron kalfalar elinden çıkmış çirkin beton yığınlarından başka bir şey yoktur.

Lâle Devri'nin bahçe mimarı Tâib'i Nedîm, bir mısraında Nevşehirli İbrahim Paşa ile adını beraber anarak —Fener Bahçesi'nde hârikalar yarattığı için— öğmektedir(*).

Kâğıdhâne'de Çağlayanlar'ın uzunluğu 2.500 zirâ (arşın) (1.895 metre), 2 km.'ye yakındı. Sâdâbâd için 115.807 esedî altın (kuruş) harcanmıştı (72,4 milyon TL.). Bu masrafa Sâdâbâd Kasrı, Çağlayanlar ve «Cisr-i Nev-Peydâ» denen köprü dâhildi.

(*) «Tâib» kelimesinin bir noktası düşerek Halil Nihad Boztepe'nin eski harflerle yayınladığı *Dîvân-ı Nedîm*'de (s. 65) «nâib» olmuştur. Abdülbâki Gölpınarlı da aynı dîvânı Latin harfleriyle yayınlarken basılı dîvândaki gibi «nâib» şeklini almıştır. Hususî kütübhânemde 1155 = 1742'de, Nedîm'in ölümünden 12 yıl sonra yazılmış *Dîvân-ı Nedîm*'de (v. 31b) doğru olarak —2 noktalı— «Tâib» şeklindedir.

Bahçe mimarisi Fransa, bilhassa İngiltere'de çok meşhur olmakla berâber, Hindistan Türk bahçelerinden örnekler alınmıştır. Meselâ Versailles Bahçeleri, Timuroğlu Cihangir Şâh'ın Lâhûr'daki Şalimar asma bahçelerinin fıskıyelerini örnek alan Fransız mimarları tarafından tanzîm edilmiştir (François de Testa, *Le Pakistan,* 29).

Lâle de, leylâk da XVI. asrın ortalarında Istanbul'dan alınarak Holanda'ya götürülmüş, az zamanda bütün Avrupa'ya yayılmış, bilhassa Holanda'da günümüze kadar en büyük rağbeti görmüştür (Busbecq, 4).

Istanbul'da Lâle Devri'nde (1718-1730) 1.350 çeşit lâle elde edilmiş, çiçek sevgisi, halkın her tabakasında müşterek olmuş, bir devre adını vermiştir. Türk çiçekçiliği, uzun zamanlar dünyada birinci idi (C. E. Arseven, *Türk San'atı Tarihi,* 400a).

Kabristanlar

Türk kabristanları, ulvî, âdetâ sevimli yerlerdir. Yeşillik, sadelik taşan âsûde sahalardır Bahçe mimarisi, heykeltraşlığa çok yaklaşan taş mimarisi, güzel yazı (hat) gibi çeşitli san'atlar Türk kabristanlarında görülür. Evliyâ Çelebî, Edirnekapısı kabristânını anlatırken, her ölünün, yeri ve târifiyle sicillere muntazaman geçirildiğini, zira bazan yer ihtilâfı olduğunu anlatır.

Çiçekçilik

Bahçe mimarisi ile çok yakından ilgili bir husus, çiçekçiliktir. Meşhur çiçek mütehassısları, meraklıları yetişmiş, bunlar yeni yeni çiçek çeşitleri elde etmişlerdir.

Meselâ Tabîb Mehmed Aşkî, Lâle Devri ile sonrasında yetişen lâle meraklılarına ait bir eser yazmıştır. Bu eserde 1.350 çeşit lâlenin ayrı ayrı adı, 124 lâle meraklısı ve mütehassısının ismi, her lâleyi kimin bulduğu yazılıdır. Meşhur lâle meraklıları arasında şeyhulislâmlar, vezirler vardır. XVIII. asırda en büyük lâle mütehassısı ise Tabak Atâ'dır.

Vezîr-i âzam Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa'nın çûhadârı Taşovalı Mustafa Ağa mor fitilli gül penbesi-beyaz bir lâle elde etmişti. Bu lâlenin soğanını 1.000 altına sattı (1.250.000 TL.). Adı «mahbûb-i zamân» (zamânın sevgilisi) idi. Mahmûb-i zamân lâlesinin soğanı sonra bir müddet kayboldu. Başka bir çiçek mütehassısı çalışarak tekrar elde etti, «mahbûb-i sânî = ikinci sevgili»

adı verildi. Sonra bu da kayboldu. 1776'da Tabak Atâ çalışarak tekrar elde etti ve «mahbûb-i Atâ = Atâ'nın sevgilisi» adını verdi.

Lâle çeşitlerine verilen adlar, bir hayaller ve rüyalar âlemidir. İsim verme hakkı, soğanını bulana aitti. İşte bir kaç lâle çeşidinin adı: fevvâre-i nûr (nûr fıskıyesi), dâmen-i dürr (inci eteği), mevc-i elmâs (elmas dalgası), necm-i çemen (çemen yıldızı), lâ'l-i müzâb (erimiş yâkut), câm-ı hurşîd (güneş kadehi), kıt'a-i yâkuut (yâkut parçası), sâye-i elmâs (elmas gölgesi), sîm-endâm (gümüş boylu), dil-cû (gönül çeken)... Ve daha yüzlercesi. Tam 1.350 lâle adı. Hiç bir dilde bir çeşit çiçeğin bin küsur çeşidinin —hem de hepsi o millet tarafından verilmiş— ayrı ismi olduğunu sanmıyorum.

Ahmed Kâmil Efendi de 1753'te lâle üzerine bir eser yazmış ve tam 558 lâle meraklısının adını vermiştir. Rüşdî-zâde Remzî ve Şehremîni Camii hatîbi Ubeydullah Efendiler'in de çiçekçilik üzerinde iki eseri bulunmaktadır. Ubeydullah Efendi'nin 1699'da yazdığı *Tezkire-i Şükûfeciyân* (Çiçekçiler Tezkiresi)'dan, büyük bilgin Kâtib Çelebî'nin de devrinin meşhur çiçek meraklıları ve mütehassısları arasında bulunduğunu öğreniyoruz. Bu esere göre Kâtib Çelebî, onca meşguliyeti arasında bir katmer salkımlı mâvi sünbül soğanı elde etmiştir.

Lâle meraklıları yanında gül, karanfil, sünbül, zerrîn, menekşe (benefşe) meraklıları, büyük yekûn tutuyordu. Birden fazla çiçekle uğraşan meraklılar da çoktu. Türk çiçekçiliğinin bugünki fecî durumu, yaratıcılıktan değil orijinallikten bile nasîbi olmaması, her sahada nereden nereye geldiğimizi çok iyi gösterir.

XIX. asrın Türk çiçek meraklıları arasında meşhur isimler vardır: Sadrâzam Koca Husrev Paşa, Sadrâzam Kıbrıslı Mehmed Paşa, meşhur şâir Şeyhulislâm Ârif Hikmet Efendi, Hıdîv İsmail Paşa, Sadrâzam Yûsuf Kâmil Paşa ve zevcesi Zeyneb Hanım... Bunların bahçeleri, bir çiçek meşheri imiş ve bir çok mütehassıs bahçıvan çalışırmış.

Cumhûriyetten önce, ilkokul çocukları içinde her sabah hocasına ve kalfasına bir çiçek götürenler çoktu. Hastalara da çiçek giderdi. Fakat cenazeye, düğüne ve nikâha çiçek, çelenk ve sepet gönderme âdeti yoktu. Avrupa'dan gelmiştir (R. E. Koçu, *Istanbul Ans.*, VII, 3.954b-6b).

İç Mimari

İç mimari yani dekorasyon ve döşeme işlerinden, Türk evini anlatırken, *VI. Kitap*'ta bahsedeceğim.

Türk dekorasyonu, sade, basit, metin, gösterişsiz, vakurdur. Çok eşya yoktur. Açık ve ferah bir döşeme tarzı hâkimdir. Tanzimat'la Avrupa tarzı döşeme girmiş ve eşyâ fazlalaşmış, ferahlık ve vekar da aynı nisbette kaybolmuştur.

Sivil mimaride olduğu gibi, resmî, askerî ve dinî mimaride dekorasyon aynı şekildedir. Camide, kilisenin kalabalık eşyası, bilhassa Katolik kiliselerinin aklı karıştıran ve Tanrı üzerinde teksîf etmeyi zorlaştıran süs dolu döşemesi, yoktur. Yalnız lüzumlu eşya bulunur. XVII. asırda Galland şöyle anlatır (*Journal*, I, 79-80) : «Yeni Cami'e gittim. Camiin tamamen fildişinden yapılmış bir maketi, cami içindeki bir camekâna konmuştu... Vâıza mahsus kürsü, inci ve bağa ile kaplanmıştı, çok değerliydi. Bizdeki kolejlerin kürsülerine oldukça benziyordu».

Gene Galland'ın (I, 74-6) IV. Mehmed'in otağ-ı hümâyûnunu tasvîrinde, Türk iç mimarisinin bir çok hususiyetini görmek mümkindir :

«Bütün bu efendiler çekildikden sonra, Ekselans (Fransa Büyükelçisi), bu güzel çadırı (Otağ-ı Hümâyûn) istediği gibi seyredebildi. Târîf edilmiye hakîkaten lâyık olan bu çadırı, elimden geldiği kadar anlatacağım. Bu târîf edeceğim şey, sâdece Pâdşâh'ın dâiresidir. Zîrâ bütün dîğer dâireleri —hadd-i zâtinde pek geniş olmasına rağmen— Atmeydânı büyüklüğündeki bir yerde kurmak imkânı yokdu. Bütün bu çadırların hey'et-i mecmû'ası 150 yâhûd 160 ayağı ihtivâ etmekte olup, her üçü de ayrı bir şekilde olan ve ayni hatt üzerinde bulunup biribirleriyle temâs eden üç dâireden müteşekkil bulunuyordu. Türkler'in «çadır-başı» dedikleri ilki, medhal şeklinde müstatil biçimli bir dehlîz olup, dallar ve altın yapraklar boyalı 16 sütûna dayanıyordu. Medhali daha büyük ve ihtişamlı kılmak içün, giriş cihetinde ancak 2 sütûn vardı; dîğerleri, yedisi bir ve yedisi dîğer tarafda olarak dikilmişlerdi ve bu sütûnlar, biribirlerine tâm 24'er ayak mesâfede olup, bundan da, çadırın derînliğini tâ'yîn edebilmek, kolaylaşmakda idi. Çadırın genişliğine gelince, 25-30 ayakdan az değildi. Zemîni alt kat plânına muvâzî bulunuyordu ve kırmızı ipekden büyük bir halı ile örtülü idi. Bu halı, başka satenden yapılmış ve pek tabî'iye benziyen küçük yapraklarla işlenmiş olup, bunların gaayet mâhirâne

birbirleriyle işlenmiş altın ve gümüş sarmaları, kendisine pek lâtîf bir manzara te'mîn ediyordu. Bu çadır tavanının etrâfından, sanki bir sayvân imiş gibi, çiçeklerle süslü ve takrîben birer ayak genişliğinde kenârlar iniyor ve bunlara birtakım hendesî şekiller işlenmiş olup, bu şekilleri mu'ayyen yerlerde sırma ile ve mükemmel bir fars yazısı ile yazılmış Türkçe beyitler fâsılandırıyordu. Bu yazılar, gelenler tarafından okunacak irilikdeydi.—... Bu esere 1,5 yıldanberi çalışılmış ve 120.000 kuruşa (75 milyon TL.) mâl olmuş bulunduğu hesâb edilmişdir. Lüzumlu olmadığından dolayı bu hesâbın içine konmamış bulunan tezyînâtının, yânî halıları ile yasdıklarının daha aza mâl olmuş bulunmaları kaabil değildir. Bu işlerin 18 ayda yapılmış bulunduğu söyleniyordu».

Netice

Selçuklu Türkiyesi'nde de mimari çok ileri gitmişti. İlk Osmanlı mimarisi bile, bu yüzden mühim eserler verebildi. Ayasofya'yı acele tamir ihtiyacı baş gösterince Kayser, Edirne'den Mimar Ali Neccâr'ı getirtmişti. Demek son devirde artık Bizans'ta Ayasofya'yı kurtarabilecek kabiliyette mimar kalmamıştı.

Süleymâniye ve Selîmiye külliyeleri 7'şer yılda tamamlanmıştır. Avrupa'da bu çapta büyük eserlerin ise bu müddet içinde gerçekleştirilmesi mümkin değildi. Süleymâniye 1557 ve Selîmiye 1575'te tamamlanmıştır. Avrupa'da bu ölçüde binalar daha geç başladı. Roma'da San Pietro (Vatikan, Saint - Pierre) külliyesi 1626'da tam 110 yıl süren bir inşaattan sonra tamamlanabildi. Londra'daki Saint Paul ise, 35 yıl süren bir inşaattan sonra 1716'da bitirilebildi.

Osmanlı mimarisi, Istanbul'un Fethi'nden önce, Bursa ve Edirne merkezlerinde zâten son derecede gelişmişti. Bursa'da Murâdiye ve Edirne'de Üç Şerefeli yapılmıştı. Istanbul'un fethinden sonra Mimar Eski Sinan, Fâtih ve Eyüb Camileri'ni yaptı. Mimar Hayreddin ise sırasıyle Amasya, Edirne ve Istanbul'da Sultan Bâyezid külliyelerini gerçekleştirdi. Yavuz devrinde Mimar Alâeddin Ali Bey (Acem Ali) parladı. Tek kubbesiyle Sultanselim Camii'ni yaptı ve Osmanlı mimarisine azamet ve vekar getirdi. Sonra Büyük Sinân'ın yarım asırlık saltanatı başlar. Osmanlı mimarisi XVII. asrın başlarında Sultânahmed'i ve sonlarında Yeni Cami'i yapacak güçteydi. Sonra çaptan düştü. XVIII. asrın ilk yarısında

klasik stilin son eserleri yanında bilhassa sâhilsaraylara, köşklere, yalılara, bahçelere ehemmiyet verildi. Asrın ikinci yarısıyle Avrupa tesirleri, Rokoko stili başladı. XIX. Asrın ortalarında (bu asrın başlarındaki Empire stili sayılmasa bile) kesin Avrupa mimarî tarzına geçildi. Ama son devirlere kadar klasik üslûba devâm etmek isteyenler görüldü (Mimar Kemâleddin). Sonra, Türk mimarisinde san'at duygusu hemen tamamen ortadan kalktı. Sadece ihtiyaç için bina yapıldı. Klasik Türk üslûbundan ilham alan son mîmar, Sedâd Eldem'dir.

X

RESİM ve YAZI

(MİNYATÜR ve HAT)

Türk Resminin Menşe'leri

Klasik Türk resmi minyatürdür. Menşei, Uygur minyatürleridir. Uygur stilinin tesiri XV. asra kadar devâm eder. «Fâtih Albümü» denilen resim koleksiyonu, Uygur Türkleri'nin stilini Osmanlı Türkleri'nde de açıkça gösterir. «İran minyatürü» denilen tarzsa, çok süslü bir stildir. Fevkalâde zariftir, fakat Osmanlı minyatür san'atının sadeliği, açıklığı ve vekarı yoktur. «İran minyatürü» denilen tarz, çok geniş ölçüde Türk ressamlarının Timuroğulları (Herât) ve Safevîler (Tebrîz, sonra Kazvîn ve Isfahân) Türk imparatorluk saraylarında geliştirdikleri bir san'attır.

Timuroğulları, Hindistan'a geçince, orada bir ölçüde Herât üslûbunu devâm ettirmişler, fakat bir ölçüde de Racput (Hindû) minyatürünün te'sirinde kalmışlardır.

Arablar'da da minyatür san'atı vardır. Fakat kaba ve az gelişmiştir.

Bizans'ta ve Ortaçağ Avrupası'nda da gelişmiş bir minyatür san'atı vardır. Fakat XIV. asırdan îtibâren yağlıboya tablo resmin parlaması ve büyük üstünlük kazanması ile, gittikçe yaygınlığı azalmıştır.

Çin ve oradan Japonya'ya geçen resim, pek minyatür nev'ine girmemekte, Batı'nın karakalem ve suluboyasına benzemektedir.

Heykel, İslâm dininde yasaklanmıştır. Fakat İslâm'dan önceki Türkler'de vardır. Eski Türkler'e ait pek çok heykel, hattâ Kül Tegin'in bir büstü ele geçmiştir. İslâm'a geçtikten sonra da Türkler, hayli heykel yapmışlardır. Anadolu Selçukluları'ndan kalan epey heykel vardır. Fakat Osmanlı klasik san'atında «heykel» denilecek bir san'at yoktur.

Alâeddin Keykubâd, bir çok heykel yaptırmıştır (İbnü Bîbî, 254). Konya'daki heykellerden bir çok seyyah bahsetmiştir.

Minyatür dışında resim de Eski Türkler'de ve Müslüman Türkler'de vardır. Selçuklu sarayları, duvar resimleri ile süslüydü. Emevî Arab Halîfeleri'nin sarayları da resim içindeydi. Fakat sonradan, minyatür dışında resim tarzı hemen hemen ortadan kaybolmuş, yerine dekoratif san'atlar geçmiştir. Ama Türk halk san'atında resim, her zamân için var olmuştur.

Osmanoğulları'nın da birisini teşkîl ettikleri Batı Anadolu Türkmen beylerinin saraylarında hem heykeller, hem duvar resimleri bulunuyordu.

I. İmparatorluk Türkiyesi'nde, Selçuklu devrinde gelişmiş bir heykel ve —minyatür dışında— resim san'atı olduğu, bunun Beylikler devrine de intikal ettiği, Osmanlılar'ın ilk devirlerinde de devâm eylediği, sonradan ortadan kalktığı söylenebilir. Ortadan kalkması da, II. Bâyezîd'in 1481'de cülûsu iledir. Fâtih'in Avrupa tarzı tablolarla süslediği saraylardan resimleri çıkartıp sattırmıştır. İslâm dininin tasvire, hele heykele iltifât etmediği, putperestçe ilgilerden çekindiği açıktır. Luther'in Protestan mezhebi de ilk zamanlarda aynı tepkiyi göstermiştir. Ortodoks mezhebinde bile, tasvir tarafdarları ile tasvir düşmanları arasındaki mücadele, klasik Bizans târîhinin en mühim bahislerinden biridir ve çok kanlı iç savaşlara sebeb olmuştur.

Mevlânâ'nın 20 kadar resmini yaptırmak için poz verdiği, oğlu Sultan Veled'in resimleri sevdiği, ressamları teşvik ettiği, Eflâkî gibi kaynakların kayıtlarıyle bilinmektedir. Fakat XVI. asra girdiğimiz zaman, klasik Osmanlı san'atında, tasvir sahasında, başlıca minytürü görüyoruz. Duvar resmi (fresk) bile yoktur ve bu ihtiyaç geniş ölçüde dekoratif san'atlar ve hatt ile kapatılmıştır.

Ama XVIII. asırda da pâdişahlar, Batı tarzında resimlerini yaptırmışlardır. Fakat Batı tarzı resmin girmesi, Tanzîmât iledir. Bilhassa iyi ressam olan Abdülazîz Han'ın (1861 - 1876) büyük teşvik ve himayesi ile, Paris'e talebe de gönderilerek, 1860'tan sonra modern Türk resmi doğmuştur. Abdülazîz Han, heykelini de yaptırmıştır. Fakat heykelin yerleşmesi, XX. asırla başlar.

Bir seri üstad ressamla Türk resmi bugün, oldukça gelişmiş bir san'attır. Fakat minyatür tarzı, bazı ihtimamlara rağmen, gerektiği şekilde hayatiyete kavuşamamıştır. Herhalde Batı'dan gelmediği, millî olduğu için, bir kenara itilmiştir.

Sultân Azîz devrindenberi yetişen ressamlar, millî bir Türk resim ekolü kurmuşlardır.

Osmanlı Minyatür San'atı

Saray minyatürcüleri (nakkaaşân-ı hâssa) olduğu gibi, hususî çalışan ressamlar da vardı. Nakış ve minyatür yapanlara «nakkaş» deniliyordu, zira bu iki san'at biribirine çok yakındı. Minyatür, resim vasfı dışında, geniş ölçüde nakşa, süslemeye dayanan bir san'attı. Ressam dükkânları vardı. Bunlar meraklılardan sipariş alırlardı. Nakkaşlar, kâğıt üzerine minyatür yaptıkları gibi, duvar, tahta ve taşa nakışlar da yapıyorlardı. Meselâ Evliyâ Çelebî'nin bahsettiği Ali Pehlivân'ın dükkânı Parmakkapı'da idi. Muharebe resimlerinde üstâd idi. Revân ve Bağdad seferleri üzerine yaptığı resimler çok beğenilmişti.

Türk minyatürcüleri tabiatiyle Batı tablolarını da görüyorlar, fakat onları taklîd etmiyorlardı. Fakat nasıl Türk minyatürünün Batı san'atına tesirleri olmuşsa, Batı resminin de Türk minyatürüne tesirleri vardır.

Fâtih'in hususî ressamlarından biri Sinan Bey'dir ve hükümdârın gül koklıyan meşhur portresini yapmıştır (Topkapı Sarayı'nda). Bursalı Sinan Bey, Venedik'e gitmiş, orada ressam Mastori Pavli Dragoza'dan Batı resim tekniğini öğrenmiştir. Belki yağlıboya tablo da yapmıştır (Venedik'te yağlıboya çalıştığı muhakkaktır), fakat elimizde yoktur. Seyyid Lokman da Fâtih'in karanfil koklıyan cepheden, bağdaş kurmuş oturmuş portresini yapmıştır (Topkapı Sarayı'nda). Minyatürün üzerinde «*Stanbûl'û açan Sultan Mehemmed - Cenâb-î Hak'dan olmuşdû müeyyed*» beyti vardır.

Sinan Bey'in talebesi Şiblî-zâde Hasan Çelebî ile Hayrullah Çelebî de portreci minyatür ressamları olarak şöhret yapmışlardır. XVI. asrın başlarında Şâh-Mehmed, Abdülganî ve Derviş Beyler, Alâeddin Mehmed Çelebî, Mansûr Bey, Şeyh Kâmil Efendi, Ali Bey, Abdülhâlik Çelebî, meşhur ressamlardır. Bugün kaybolan Çaldıran muhârebesini tasvîr eden tablo, bu sonunculardan birinin eseri olmalıdır (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II, 610-5).

Bizzât Yavuz Sultan Selim de iyi ressamdı. O da bir Çaldıran muhârebesi tablosu yapmıştır. Bu tablo XVII. asırda Venedik Senatosu ictimâ salonunda asılı idi (Arthur Thomas, *Halkondil Zeyli,* 433). 1525'te Saray'ın 41 ressamı vardı. En meşhurları Şâhkulu adlı Âzerî idi. Bu zât, Safevî imparatorluk nigâr-hânesi (resim akademisi) reisi iken, Kaanûnî tarafından, saltanatının ilk yıllarında 100 akça gündelikle Istanbul'a getirilmişti (ayda 3.000 akça = 135.000 TL.). Daha önce de Türkiye'de yıllarca bulunmuş, Velîahd-Şehzâde Sultân Ahmed ve kardeşi Yavuz tarafından çok

iltifat görmüştü. Şâhkulu, minyatür tarzında resmin bütün dünyada yetişmiş en büyük üstâdı olan büyük Türk resim dâhîsi Bihzâd'ın talebesi idi. Bugün bir minyatürüne 8-10 milyon TL. değer biçilen Bihzâd, Sultan Hüseyin Baykara, Bâbur Şâh, Şâh İsmail ve oğlu Şâh Tahmasb gibi Türk imparatorları tarafından el üstünde tutulmuştu. Şâhkulu, Herât (Doğu Türk) ekolünün Istanbul'daki en mühim (ve galiba sonuncu) temsilcisi idi. Bu devirde bir de «Rûm = Anadolu» ekolü vardı. Fâtih devrinde hem Batı resminden, hem Uygur fresklerinden tesir alan bu ekol, XVI. asırda tamamen klasik Osmanlı stilinde istikrar bulacaktır. Rûm ekolü minyatürün merkezi Istanbul idi.

Şâhkulu'nun talebesinden Kara Mehmed'in *Muhibbî* (Kaanûnî) *Dîvânı,* yâni bu kitabın tezhîbi, XVI. asır Türk san'atının şâheserlerindendir. XVI. asrın meşhur ressamları şunlardır : Halebli Tâceddin Kürebend, Hüseyin Balı, Kıncı Mahmud, Mısırlı Hasan ve talebeleri İbrahim'le Galatalı Mehmed, *Hüner-Nâme'*-nin dâhî ressâmı Üstâd Osman, onun kayınbirâderi olan Ali, Kefeli Hasan, şâir Mustafa Sâî (1595'te ölmüştür, Mimar Sinân'ın en yakın dostudur), Ahmed Nakşî Çelebî, 1572'de ölen II. Selîm'in musâhibi Nigârî Haydar Reis. Nigârî, aslen deniz albayı idi ve gençliğinde Barbaros'un kapdanlarındandı. Sonradan Saray'a alındı. Londra Müzesi'ndeki iki minyatürü, enfes eserlerdendir. Barbaros'un gül koklıyan meşhur minyatürü onundur. Aynı zamanda şâir ve yazar olan bu zâtın Tophâne ve sonra taşındığı Eyüb'deki konakları, Istanbul'un en mühim hususî san'at meclislerinden biri idi.

Topkapı Sarayı'nda nefîs eserleri olan ve 1571'de ölen Şeyh Mustafa Efendi, Sultanselim Camii'nin nakkaşı Özbek Türkleri'nden «Baba Nakkaş» diye ünlü Şeyh Mehmed Bâyezîd Efendi'nin (*) torunu ve asrın büyük ressamlarındandır

Türk minyatür san'atı, Lâle Devri'nde Levnî ile son büyük mümessilini yetiştirmiş, sonra inhitâta başlamıştır.

Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, günümüzde Türk minyatür san'atının en büyük mütehassısı olduğu gibi, kendisi de minyatür yapmaktadır. Bir müddet *Hayat* mecmuasında çalışan Mihriban Da-

---

(*) Anneannemin anneannesi Fatma Şerîfe Hanım (1840? - 1922 = 82?), Nakkaş-zâde'dir. 1854'lerde Şam kadısı Abdurrahmân Efendi ile evlenmiştir. Istanbul'un Baba Nakkaş köyü (şimdi kasaba), padişah tarafından Baba Nakkaş'a verilmişti. Fevzi Çakmak, Süheyl Ünver, Şükûfe Nihal, eski valilerden Hilmi Balcı, Bateş'in müdürü Ümid Kortun gibi pek çok şahıs Baba Nakkaş torunları arasındadır.

nışman da Hüseyin Tâhir-zâde'nin (Tebrîz, 1889 - Istanbul, 1963) talebesi idi ve güzel minyatür yapıyordu.

Kat'

«Kat'» denilen kâğıt oymacılığı san'atı vaktiyle çok gelişmişti. Kâğıt üzerine yazılmış ve yapılmış hat ve resmi kesip, başka bir kâğıt üzerine yapıştırmak hüneriydi. Bu san'at XVII. asırda Türkler'den Avrupa'ya geçmiştir (G. Jacob, *İslâm Ans.*, IV, 447a). Bursalı Fahrî'nin I. Ahmed'e (1603 - 1617) ithâf ettiği gülistân (gül bahçesi), bu san'atın hârikalı mahsulleri arasında sayılmıştır.

Diğer oymacılar, san'at-ı kat' üstadları arasında Edirneli Nakşî, Gazanfer oğlu Mehmed, Edirneli Hala-zâde, Defterdâr Ali, Süleyman, Resmî, Cevrî, Fikri, Reşid, Vahyî, Gazanfer, Derviş Hasan Eyyûbî, Canbâz-zâde Osman, Tersâne emîni Hüseyin sayılabilir (S. Ünver, T.T.K., *Edirne,* 245, 347).

Hattatlık

Arabca'da «hatt», «yazı, güzel yazı, yazı san'atı, çizgi» gibi mânâlara gelir. Hat, hattatlık, Osmanlı Türkleri'nde en büyük san'atlardan biri idi. Osmanlı Türkleri, 6.000 yıllık tarihin en büyük yazı üstadlarını yetiştirmişler, bu san'atı zirvesine çıkarmışlar, bu zirveye başka bir millet değil erişmek, yaklaşamamıştır. Yalnız tâlik yazıda İranlılar üstündür. Diğer hemen bütün yazı çeşitlerinde Türkler birincilik almışlardır. Esâsen bâzı yazı çeşitleri, Türk ihtiraıdır. Bâbur Şâh bile bir yazı çeşidi ihtirâ etmiş hattatdır (hatt-ı bâburî).

Hattatlık, çok revaçta bir san'attı Gerçek san'atkâr hattatlar vardı. Avrupa'da tablo neyse, Türk evinde, süslemesinde, döşemesinde, duvarında da levha o idi. Levhalar ve müstesna kitaplar yazarlardı. Bir de alelâde esnaf hattatlar vardı. Bunlar kitap kopye edip satarak geçinirlerdi. Daha Bâkî'nin hayatında, XVI. asrın 2. yarısında, yalnız Bâkî Dîvânı yazıp satarak geçinen hattatlar vardı (N. S. Banarlı, *Türk Edebiyâtı Târîhi,* 142a). Kont Marsigli, Istanbul'da 90.000 hattatın olduğunu söyler. Belki mübalağalıdır. Fakat imparatorlukta bu işle hayatlarını kazanan yüz binlerce insanın bulunduğu hiç şüphe götürmez. Bu yüzden bir türlü matbaacılığa başlanmıya cesaret edilememiş, hükûmet bir işsizler ordusu yaratmaktan çok ürkmüştür.

Güzel yazıya Arab harflerinde fevkalâde ehemmiyet verilmiştir. Padişahlar içinde büyük hattatlar çıkmıştır: III. Ahmed, II. Mahmud, I. Abdülmecîd gibi.

Türkler, her yapıya kitabe koymak âdetinde oldukları, mezar taşlarına da kitabe konduğu için, hattatların çok geniş bir çalışma sahaları vardı. Camiler, hattat olmaksızın kuru bir binadan ibâret kalırdı. En mütevâzı' bir Türk evinde bile bir hattat kaleminden çıkmış bir levha vardı. Hâlâ da vardır.

En çok *Kur'ân* yazılmasına ehemmiyet verilmiş, namlı Türk hattatları, eşsiz yazılarıyle çok büyük san'at eseri *Kur'ân*'lar yazmışlardır. Çok mâruf bir söze göre «*Kur'ân* Arabca vahy edilmiş, fakat Türkler tarafından yazılmış ve okunmuştur». Zîrâ Türk Musikisi makamları ile Türk üslûbunda Türk hâfızlarının tilâveti dünyaca ünlü idi. Arab saraylarına *Kur'ân* okumak için müzisyen Türk hâfızları giderler ve pek büyük paralar alırlardı. Bugün bizim hâfızlar, Türk Musikisi öğrenemedikleri için, Arab üslûbiyle *Kur'ân*, müezzinler Arab üslûbuyle ezân okumaktadırlar ki, eskiden, Osmanlı toplumunda ilkellik sayılırdı. Zîrâ musiki ve yazıda Arab üslûbu, Türk'ünkinden bin yıl geridir.

Dr. Fethî Tevetoğlu ve Tekin Erer'le berâber resmî dâvetli olarak 1972'de Suûdî Arabistân'a gittiğimiz zaman, Kral Faysal'a basılı bir Türk *Kur'ân*'ı hediye verdik. Kral bize: «*Kur'ân*'ı yazma işi, Allah'ın takdiri olarak, hiç şüphe yok Türkler'e ihsân edilmiş» demişti.

Hattatlar, hele şöhretlileri, çok büyük hürmet görürlerdi. Padişahlar, şehzâdeler, meşhur bir hattattan mutlaka ayrıca güzel yazı öğrenir, istidadı olanlar hattatlık derecesinde ilerlerdi. Robert Mantran, Avrupa'da büyük ressamların şöhreti neyse, Türkiye'de de vaktiyle büyük hattatların şöhretinin aynı olduğunu, haklı olarak söylemektedir (s. 244).

Hat, çeşitli psikolojik intıbâların resmedilişi bakımından, ayrıca büyük san'attır. Türk, resimle söyliyemediklerini hatla söylemiye çalışmıştır. Nûrullah Berk şöyle diyor *(I. Türk San'atları Kongresi,* 86) : «Çağdaş resim san'atının ne gibi akımlar sonunda İslâm yazısına bu kadar yaklaştığını incelemek zorundayız.»

İlk dev Türk Osmanlı hattâtının Şeyh Hamdullah olduğu kabûl edilir. II. Bâyezîd'in hat hocasıdır. Sonra gelenler içinde Ahmed Şemseddin Karahisârî (Afyonlu) sülüs, nesih ve celî hatlarda pek büyük üstad sayılmıştır. Celî'de kutub addedilmektedir. Süleymâniye Camii'ndeki yazılar, onun eseridir.

Bugün meşhur hattatların elinden çıkmış kitaplar ve levhalar on binlerce liraya alınıp satılmaktadır. Yüz binlerce lira değer

bulanlar vardır. Eskiden de çok değeril idi. 1755'te ölen Hattat Ali Remzi Efendi'nin meşhur koleksiyonunun mezatla satışı bir hafta sürmüş, bütün Istanbul san'atseverleri merhum hattâtın evine —güzel bir şey alabilmek ümidiyle— doluşmuşlardı.

XVII. asrın en büyük hattâtı, Hâfız Osmân Efendi'dir. 1698'de ölmüştür. Talebesi arasında II. Mustafa da vardı. İyi bir hattat olan II. Mustafa, yazdığı dinî ibareli levhalara «Dervîş Mustafây-i Âl-i Osmân» gibi pek mütevazı bir imza atardı. III. Selîm'in Mevlevî musikisine ait bestelerine «Selim Dede» imzasını atması gibi.

Hâfız Osman, ekseri hattatlar gibi bir, iki, nihâyet üç çeşit yazıda değil, 6 çeşitte en büyük üstad kabûl ediliyordu. Pazar günleri evinde istidat ve kabiliyet sahibi fakir talebesine bedâva ve Allah rızâsı içün, meşk eder (ders verir), çarşamba günlerini de ücret aldığı talebesine ayırırdı. Diğer 5 günü, levha ve kitap yazmakla geçirirdi. 40 yıl hat dersi vermiştir. 20 *Kur'ân-ı Kerîm* yazmıştır, bâzıları elimizdedir ve müzelerin baş köşelerindedir. Hâfız Osman yazısı bir *Kur'ân*'ı, Şevket Rado, 5 yıl emek vererek, yazması ile aynı kâğıda, aynı şekilde ciltletip tezhîb ettirerek bastırmıştır ki, Türk baskı san'atının şâheserlerindendir. XV. asırda Şeyh Hamdullah, XVI. asırda Karahisârî neyse, XVII. asırda da Hâfız Osmân odur. Sonra tâlik yazıda Yesârî, nihayet onun oğlu Kazasker Yesârî-zâde Mustafa İzzet Efendi, diğer Kazasker Tosyalı Mustafa İzzet Efendi, Kazasker Râkım Efendi gibi dehâlar yetişmiştir. XX. asrın başlarında, hâlâ çok büyük hattatlar vardı.

1647'de ölen Buhârâlı Dervîş Abdi de tâlik'te büyük üstâd idi. Vezîr-i âzam Tabanıyassı Mehmed Paşa, kendisine bir *Şeh-Nâme* ısmarlamıştı. Farsca bu muazzam şiiri, yıllarca uğraşarak tâlik hatla büyük bir cilt hâlinde yazıp takdîm etmişti. Paşa, ümidinin üstünde bir san'at eseriyle karşılaşınca 25.000 akça (550.000 TL.) vererek satın almış, ayrıca kayd-ı hayat şartıyle hattâta Mısır vakıflarından günde 20 akça bağlamıştı (ayda 13.500 TL. maaş).

Devrimizde hat san'atı ve tarihinin gerçek mütehassısları, eski dostum Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver ile genç arkadaşım Eczâcı Uğur Derman'dır. Çok değerli ve pek çok makale ve küçük kitap yazmışlarsa da, bilgilerini, büyük bir eser hâlinde bir araya getirmemişlerdir.

Hattatlara ait pek çok eser yazılmıştır. En büyüğü, Müstakıym-zâde'nin muazzam *Tuhfe-i Hattâtıyn*'idir. XVI. asır sonlarında meşhur tarihçi Âlî'nin yazdığı *Menâkıb-ı Hünerverân* gerçi küçük bir kitaptır, fakat verdiği bilgi mühimdir. Her iki eseri de merhum üstad İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, çok âlimâne bir şekilde —Arab harfleri ile— yayınladığı gibi, *Tuhfe-i Hattâtıyn*'in al-

madığı XVIII. asrın sonları, XIX. ve XX. asır hattatlarını da *Son Hattatlar* adlı hacimli eserinde anlatmıştır.

Uğur Derman, Edirneli adı tarihe geçmiş 360 hattat tesbît etmiştir (T.T.K., *Edirne,* 312, 318-9).

«Hattat» unvânını almak kolay iş değildir. İcâzetli (diplomalı) bir hattat, ancak talebesine icâzet verebilmektedir. İcâzet alacak talebe, yıllarca meşk ettikten ve me'zûniyete ait bir yazı (levha vs.) yazdıktan sonra, törenle icâzet almaktadır. Hattât icâzetnâmelerine asıl hocadan başka, jüri mahiyetinde başka hattatlar da imza atmaktadırlar. 40 küsur imzalı hattat icâzet-nâmeleri görülmüştür.

İcâzet-nâmelerin diğer bir hususiyeti de şudur : İcâzet veren hat hocası adını yazıp kime icâzet verdiğini bildirdikten sonra, kendisinin de kimden mücâz (icâzetli) olduğunu, hocasının da kimden icâzet aldığını yazmaktadır. Bu şekilde 20 küsur isim veren hattat icâzet-nâmeleri vardır ki, ilgi çekici şecerelerdir. Zîrâ meselâ 18 isim demek, 18 kuşak (batın = nesil) demektir ve tam 6 asır eder. Tarîkatlerde şeyhlerin mânevî şecereleri gibidir.

XI

KÜÇÜK SAN'ATLAR

Çinicilik

Porselen tekniği Çin'den geldiği için Osmanlı Türkleri «çînî» demişler ve halk ağzında «çini» şeklini almıştır. İranlılar «kâşî» derler, zîrâ Kâşân'da vaktiyle büyük çini sanayii vardı.

Çinicilik, Osmanlılar'ın fevkalâde ileri gittikleri ve cihanşümûl şöhret yaptıkları san'atlardan biridir. Tabiî mimari ile doğrudan doğruya ilgilidir. Mîmârî eserlerini çini ile süslemeyi, bâzan tamâmen döşemeyi yâhut örtmeyi, Türkler çok sevmişlerdir.

Çini üzerinde yalnız dekoratif şekiller değil, resimler de yapılmıştır. Hususî çini ressamları vardır. XVII. asrın 3. çeyreğinde Ali Usta, çini ressamı olarak büyük şöhret yapmıştı.

Mimar Sinân ile halefi ve talebesi Dâvûd Ağa'nın Topkapı Sarayı Harem'indeki dâireler, II. Selîm ve III. Murâd Türbeleri gibi çini cenneti, renkler dünyası olan eserlerindeki çinileri Hacı Mehmed, Fazlı Halîfe, Yazıcıoğlu ve Ahmed Ağa gibi, devrin büyük çini üstadları yapmışlar, Mimar Sinân eserlerinde, bu büyük san'atkârlarla işbirliği hâlinde çalışmıştır (*Mühimme,* XIV, 576).

«Kâşîler-başı» denilen ve hassa ser-mîmârının emrinde bulunan san'atkâr, devlet işlerinde ve hânedâna yahut ricâle ait yapılarda kullanılan çinilerle ilgilenen en yüksek görevli idi. Çini fabrikalarının her türlü kontrolü de ona aitti (Ahmed Refik, *Istanbul Hayatı,* II, 5).

Büyük yapılara giden çini mıkdarı muazzamdır. Sultânahmed Camii için 21.043 aded çini kullanılmıştır. Bu çiniler, büyük üstad Hasan Ağa'nın eseridir ki, camie «Mavi Cami» diye cihanşümûl bir şöhret sağlamıştır.

İznik'te XVI. asırda ve XVII. asır başlarında 300 çini imalâthânesi vardı. Çini, pano, çömlek, tabak, vazo ve emsali eşya yapan bu îmâlât-hâneler Avrupa'ya da çini ihrâc ederlerdi. Lonca teşkîlâtı ile çalışırlardı. Evliyâ Çelebî III. cildinde anlatır. Istanbul, Kütahya, Edirne, Konya, Bursa gibi şehirlerde de mühim çini sanâyii vardı.

Bursa'da Çelebî Sultan Mehmed'in Yeşil Cami'i ile Yeşil Türbe'sini cennet hâline çeviren çinileri, Deli Mehmed adındaki büyük san'atkâr yapmıştır (Ali Rızâ Bey, 38).

Ayasofya avlusundaki II. Selim Türbesi'nin çinilerinden hayli pano vaktiyle —nasılsa— sökülerek Avrupa'ya kaçırılmıştır. Bugün Londra ve Atina müzelerini süslemektedir. Böyle bir tek klasik devir Türk çini panosu yüz binlerce liraya Avrupa ve Amerika'da alıcı bulabilmektedir.

Çinileriyle ün yapan binalar çoktur. Meselâ Sinân'ın Eminönü'ndeki Rüstem Paşa Camii, bunlardandır.

XVII. asırda Türk çiniciliği eski büyük dehâsını kaybetmekle berâber, parıltısını daha hayli devâm ettirmiştir.

Klasik Türk çinisinde karakteristik renkler «Türk mâvisi», mor, sarı, yeşil, fakat bilhassa —klasik devir Türk çinilerinden başka hiç bir yerde görülemiyen— meşhur «domates kırmızısı»dır. Bu rengin bulunduğu her çini, XVI. asır eseri olarak kabûl edilmektedir. Daha sonraları Türk çinicileri, bu rengin terkîbini unutmuşlar ve bu renk yerine kırmızının başka ve alelâde harc-ı âlem tonlarını kullanmışlardır.

Arablar'da pek görülmiyen çini, İranlılar'da da çok kullanılmıştır. Fakat İran çini üstadlarının çoğu Herât'ta Timuroğulları, Tebrîz, sonra Isfahân'da Safevîler gibi Türk hânedanları için çalışan Türk san'atkârlarıdır. Çini, Hindistan Türk mimarisinde iltifat görmemiştir.

Halıcılık

Macar türkoloğu Rasonyi şöyle der (s. 48) : «Batılı için resim ve mobilya birlikte ne idi ise, Türklük için de halı odur. Aynı işi görür. Bu öyle bir san'attır ki, basit bir Türk kızının zevkı ve emeği mahsûlüdür, fakat en müşkilpesend Avrupalı için lüks eşyâ sayılır. Türk halkının şuûraltında yaşıyan renk ve şekil zevkının zaferidir».

Minyatür nasıl Türkler'den İranlılar'a geçmişse, halı da öyledir (Prof. Alessio Bombaci, *Türk Kültürü,* no. 20, s. 38-9). Orta Asya'da, Türk'lüğün karanlık devirlerinde ortaya çıkmış bir san'attır. Türk nereye gitmişse, bu san'atı da götürmüştür.

Aşağıdaki tafsilâtı, Türk halı tarihinde ihtisası olan Besim Atalay'dan alıyorum *(Türk Ans.,* XVIII, 355a, 359b, 361a, 363a, 367b, 369a-b) :

Avrupalılar'ın sömürgeleri arttıkça, servetleri de arttı. Lüks eşyaya, eski devirlerden kalmış olan el işlerine çok para verir oldu-

lar. XVIII. asrın sonlarına doğru halıcılık büyük gelişme gösterdi. Evvelce hazır dokunmuş halıları alan Avrupalılar, kendi zevklerine uygun ısmarlama halılar da yaptırdılar. Bu alış veriş için İngiliz ve Holandalı tacirler İzmir'e gelip yerleştiler. Halı dokuyan Türk merkezlerine para vermiye ve istihsâli arttırmıya çalıştılar. XVIII. ve XIX. asırlar böyle geçti ve Türk halıcılığı için altın devri oldu. Türk halıcıları, çok para kazandılar. XX. asrın ilk yarısında da Anadolu'da halıcılık gelişti. İzmir'deki halı ticaretinin büyük kısmını ellerinde tutan İngilizler, 1891'de Doğu Halı Şirketi'ni kurdular. Türk halılarını alıp bütün dünyaya satıyorlardı. Bu şirket, daha ucuza mâl etmek için halı imalâtını Batı Anadolu'dan İç Anadolu'ya doğru yaydı. Sıvas'ta, Kayseri'de, Niğde'de, Merzifon'da, Maraş'ta, Isparta'da halı imalâthâneleri açıldı. Avrupa'nın ihtiyacına bu da yetmedi. İşçi ücretleri daha ucuz olan Hindistan'da halı imalâthâneleri açıldı. 1914 savaşına kadar bu hal devâm etti.

Birinci Cihan Harbi'nden sonra İngilizler ve başka Avrupa milletleri, eski ölçüde lüks mala para ayıramaz oldular. Ottawa'da yapılan bir konferansta İngiltere ve dominyonları, halıya ağır gümrük resmi koydular. Bu yüzden halıcılık sarsıldı. Cihan Harbı ve Millî Mücâdele'de de Türk tezgâhları çok geniş ölçüde terkedildi. Fakat Cihan Harbi'nin yaralarını saran Avrupa devletleri, yeniden halı satın alacak güce eriştiler. Fakat Türk halıcılığı, bu ihtiyacı karşılıyacak kapasiteyi kaybetmişti. Bu boşluğu İran doldurmıya başladı. Fakat zamanla tezgâhları kapanan Kütahya, Isparta, Bor, Merzifon, Maraş, Sıvas, Kayseri, Simav gibi yerlerde yeniden halı dokunmıya başlandı. Fakat eski mıkdarda imalât yapılamadığı gibi, eski ustalar ortadan çekildiği için, İran halılarının kalitesinde halı yapılamaz oldu. Yalnız Hereke gibi bâzı köklü müesseselerde çok lüks halılar dokunabiliyordu.

İkinci Cihan Harbi halıcılığa ikinci büyük darbeyi vurdu. Türk halılarını alacak dış müşteri kalmadı. Birleşik Amerika da Türk halısına ağır gümrük resmi koydu. Bugün Türk halı ihracatı, eskisiyle mukayese bile edilemiyecek çok düşük seviyededir. Buna karşılık İran, dünyanın birinci halı ihracatçısıdır ve gittikçe Türkiye'nin yerini almıştır. Türkiye gene dünyanın ikinci halı ihracatçısı ise de, aradaki fark çok büyüktür. İran, bu işi millî bir sanayi şeklinde ele almış çok ihtimam göstermiştir. 1918'den önce Türk halı ihracâtı 8 milyon altından aşağı düşmüyordu (bugünki râyic değeri 10 milyar TL.). Bugün bu rakama yaklaşabilmek bile hayaldir.

İran ve Türkiye'den başka halı yapan ve bir mıkdar ihrâc eden ülkeler Sovyetler Birliği (Türkmenistan, Özbekistan, Âzerbaycan,

Dağıstan Türk cumhuriyetleri), Çin ve Japonya'dır. Çin halı stili, Türk stiline benzemez.

Büyük halı merkezlerinden biri Uşak idi. Uşak halıcılığının altın devri 1850 - 1919 yıllarıdır. Bu yıllar Uşak'ta 1.500 tezgâh, 4.500 işçi çalışıyordu ve işçilerin çoğu kadın ve genç kızdı. Uşak halıları çok rağbette idi. Kalitesi yüksekti. Tezgâhlar günde 24 saat çalışıyordu. 7 çeşit halı dokunuyordu. Bugün Viyana, Berlin, Londra, Paris, Peşte müzelerinde Uşak halılarından güzel örnekler vardır. Bugün Uşak'ta halı sanayii devâm etmektedir. 600 tezgâh ve 1.600 işçi çalışmaktadır.

Türk halılarından zengin örnekler —Selçuklular devrinden başlıyarak— bir çok müzemizde, bu arada Süleymâniye'deki Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır. Avrupa'daki en zengin koleksiyon, Londra'daki Victoria and Albert Museum'dadır. Burada XV. asırdan itibâren Türk halıları vardır. XV. asır Türk halılarının değeri, XX. asrın ilk yıllarında bile teki 50.000 altındı (62.500.000 TL.).

Gördes ve Demirci de mühim merkezlerdir. Fakat Gördes'te kalite, daha 1800'lerden itibâren düşmiye başlamıştır. Demirci'de ise kalite tamamen bozulmuştur.

Türk halılarının eski kalitelerine erişememesinin bir kaç sebebi vardır. Bir defa el dokuması yerini çok defa makina almıştır. El dokuması da, çok imal etmek için gittikçe az düğüm atmıya doğru gitmiştir. Eski zevkli ustalar kalmamıştır. Belki en mühimmi, asırlar boyu asla solmıyan, bilakis eskidikçe güzelliği artan kök boyaların terkîbinin bugün bilinmemesidir. Solan kimyevî boyalar kullanılmaktadır.

Selçuklu devrinde halıcılık merkezi Konya idi. Altın (zer) ve gümüş (sîm) teller atılarak dokunanlar da vardı.

Bugün en çok halı Isparta'da dokunmaktaysa da, en düşük kaliteli halılar verilmekte, ekseriya Anadolu evlerinde kullanılmaktadır, kalın ve kaba halılardır. 1967'de Isparta ilinde 25.720 tezgâhta 61.728 işçi çalışıyor ve yılda 1.054.600 m² halı dokunuyordu. Usta bir işçi günde 10-12 bin ilmik atabiliyordu.

Bu devamlı düşmeye karşılık 1860'tan sonra ciddî bir sanayi hâlinde çalışan Hereke halıcılığı, Türk san'atının yüzünü ağartmıştır. Bugün de en üstün ve piyasada satılmıyan halılar, Hereke fabrikasında dokunmaktadır. Bu çok lüks halılar, eskiden ve bugün, hükümdarlara, devlet başkanlarına hediye edilmektedir. T.B.M.M., Hereke halıları ile döşenmiştir.

Yakın zamanlara kadar dünyanın halı deposu Istanbul idi. Halı dolu muazzam depolar vardı. Türkistan, Kafkasya, İran, Ana-

dolu halıları burada toplanır ve gerek Türkiye'ye, gerek dünyaya dağıtılırdı. İkinci büyük dünya merkezi İzmir idi. 1914'ten sonra Istanbul ve İzmir, bu durumlarını kaybettiler. 1939'dan sonra tamamen kaybettiler. Türkistan ve Kafkasya halılarını Ruslar, kendileri ihrâca başladılar. İran halıları da artık Anadolu'dan geçmeden Basra Körfezi'nden ihrâca başlandı.

Türk halı ihracının sönmesi ile, Ege Bölgesi şehir ve kasabaları da 1914'ten sonra zengin ve müreffeh durumlarını kaybetmişlerdir. 1927'de Uşak'ta hâlâ yılda 450.000 m^2 halı yapılıp çoğu ihrâc ediliyor ve o zamanki parayla 2,5 milyon TL. döviz kazanılıyordu. Bugün Kayseri, Bor, Kırşehir, Niğde gibi yerlerde dokunan halıların bir teki dışarıya satılmamaktadır.

Bir zamanlar böylesine Türk'ün inhisârında bulunan bir san'atın, çok büyük ustalar yetiştirmiş olacağı tabîîdir. Bilhassa saraylar için halı dokuyan hâssa halıcıları arasında büyük ustalar çıkmıştır. Hereke fabrikası, hâssa halıcılığının son müessesesi olmuştur. XV. asrın 2. yarısı ile XVI. asırda ün yapan hâssa halıcıları şunlardır *(Türk San'atı Tarihi Araştırmaları,* I, 731) :

Bosnalı Ahmed, Ali, Sorguçcubaşı Kedhudâ Ali Abdullah, Dâvûd Abdullah, Çerkes Ferhad, Sevindik Ferhad, Ferruh, Ferhad, Hamza Kedhudâ, bunun oğlu Hızır, Çerkes Hasan, Haydar Abdullah, oğlu Mehmed Haydar, Kosovalı Hızır, Çerkes Hüseyin, Hırvat Husrev, Sorguçcu İbrahim, Muharrem, oğlu İbrahim, Niğbolulu İlyas, İsmail Abdullah, Moralı Kasım, Kasım Abdullah, Ken'ân Abdullah, Macar Keyvân, Hırvat Mahmud, Mehmed, Bosnalı Mehmed, oğlu Ömer, Mustafa, oğlu Mehmed, Eflâklı Nasûh, oğlu Mehmed, Çerkes Yûsuf, Avlonyalı Yûsuf, Sefer Abdullah, Rıdvân Abdullah, Frenk Osman, Mustafa Abdullah, Gürcü Mustafa, Boşnak Mustafa.

Kumaşçılık

Türkiye'nin en büyük dokuma tezgâhları Istanbul ve Bursa (ipekli)'da idi. Kemiyet ve keyfiyet bakımından tekstil sanayii çok ileri idi. Ankara (sof), Denizli, Tosya, Bilecik, Sakız, Haleb, Şam, Mûsul, Bağdad, Kahire, mühim dokuma sanayii merkezleri arasında idiler (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II, 621).

Türkiye'de her türlü kumaş dokunuyordu. Altın ve gümüş tel atılarak dokunan en lüks kumaşlardan halkın ihtiyacını karşılıyan bez dokumalara kadar yüksek vasıfta ve san'at tarafı güçlü bir tekstil sanâyii vardı. Bilhassa XVI. asır Türk kumaşları, büyük müzelerin değerli parçaları olarak, fevkalâde takdîr edilmektedir.

Dokuma ile ilgili terzilik gibi san'atlar, sarıkçılık, kavukçuluk, yaşmakçılık vs., Türk modasını ve zevkini aksettiren mevzular idi.

1526'da Venedik'in Istanbul büyükelçisi Pietro Bragadino'nun Cumhuriyet Senatosu'na gönderdiği gizli raporda (*Relazioni,* 101-2), bu sırada 20 yaşında bulunan Hurrem Haseki-Sultân'ın (Kaanûnî'nin eşi) mücevher işlemeli bir elbisesinin 100.000 duka altınına çıktığı beyân edilmektedir (1973 değeriyle 300.000.000 TL.). Kaanûnî Sultan Süleymân'ın tek kızı ve Türkiye târîhinin en zengin hanımı olan Mihr-ü Mâh Sultan, Hurrem Haseki-Sultan'dan doğmuştur (ayrıca II. Selim, Şehzâde Mehmed ve Şehzâde Bâyezîd ile erken ölen bir şehzâde bu evlenmenin mahsulleridir). Mihr-ü Mâh Sultân'ın böyle akıl almaz değerdeki bir elbisesi, Topkapı Sarayı'nda saklanmıştır. Bu elbise, bir maskeli baloda, XX. asırda, devrin kudretli bir şahsiyetinin gözdesi bir hanım tarafından giyilmiştir. Üzerinde pırlanta ile II. Abdülhamîd'in inisyalleri işlenmiş bir mücevher kutusunun da bu hanıma verildiği ve hanımın pervâsızca salonunda teşhîr ettiğini duymuştum.

Dericilik

Giyimle ilgili diğer bir küçük san'at dericilik, çizmecilik, ayakkabıcılık, eyercilik, saraçlık vs.'dir Türk dericiliği, çizme, koşum ve millî savunma ile ilgili olduğu için, 2.000 yıldır Asya'da ve bütün dünyada meşhurdu. Osmanlılar, bu geleneğin vârisi oldular.

Dericilik XVIII. asra kadar rakipsiz olarak Türkiye'nin inhisârında gibiydi (*Türk Ans.,* XIII, 102). Anadolu ve Rumeli, işlenmiş derinin büyük ihrâcatçısı idiler. XVIII. asrın son yıllarında Fransa'da millî duygular kök salınca, kendi derilerini işlemek için, Türk deri sanayiinin sırlarını öğrenmek istediler. Bu hususta casus faaliyetine bile geçtiler. Sarı ve kırmızı sahtiyan yapmayı öğrenmek için de İngiltere, Türkiye'ye bir usta gönderdi. Bugün bile İngilizce'de sahtiyana «turkish leather» denilmektedir.

Nalın (nâ'lin) san'atında bile mesleklerinin zirvesine çıkan ustalar vardı. XVII. asır sonlarında Unkapanı'nda dükkânı olan Nâlinci Ali Usta, bunlardandır.

Ciltçilik, Kitapçılık

Dericilikle ilgili daha ince bir san'at, ciltçiliktir. Kitabın bir san'at eseri hâline gelebilmesi için hattattan başka mücellid (ciltçi), müzehhib (tezhibci), bazan nakkaş (minyatür ressamı) çalışırdı.

San'at eserleri kitaplar için sarf edilen para ve emek, hayrete değer. Bugünki Türkiye kütübhânelerinin yazmalar müzesi hâlinde bulunması da buna delildir. Meselâ Erzurumlu Mustafa Darîr'in *Siyer-i Nebî* adlı 6 ciltlik eserinin Topkapı Sarayı'nın Hazîne Kütübhânesi'nde bulunan, XVI. asrın sonlarında III. Sultan Murâd için hazırlanan dünyaca meşhur nüshasının tezhîbi, teclîdi, 465 minyatürü için, 284.930 akça harcanmıştır (22.825.000 TL.).

Başka bir misal : III. Murad kadar zengin olmıyan III. Selîm, devrinin en büyük şâiri 34 yaşındaki Gaalib'in *Dîvân*'ını yazdırmak, ciltletmek, tezhîb ettirmek için, 3.000 altın harcamıştır (1.875.000 TL.). 1792'de meydana getirilen bu san'at eseri bugün Istanbul Üniversitesi Kütübhânesi'nde Müze kısmında 5.531 numaradadır.

Eğer müellif yaşıyorsa, te'lif ücreti gibi verilen atıyyeler, bu masrafların dışındadır. III. Selîm'in kızkardeşi Beyhan Sultan, aynı Gaalib'in bir tek kasîdesi için 10.000 altın atıyye vermiştir (6.250.000 TL.).

Şeyh Gaalib 41 yaşında ölünce (3 ocak 1799), III. Selim, küçük yaştaki iki oğlu ile 3 yaşındaki kızına, her birine günde 30 akça olmak üzere maaş bağlamıştır. 3 çocuğa bağlanan maaşın aylık yekûnu 2.700 akça etmektedir (30.000 TL. kadar). Şâirin kızkardeşi, Galata Mevlevî-hânesi'nden Hulûsî Dede ile evliydi (S. Yüksel, *Şeyh Gaalib,* 17-8, 25).

Tezhîb

«Tezhîb», «altınlama» demektir (zeheb = altın). Lüks yazma kitaplar, varak (yaprak) hâlindeki altın tabakası ile yaldızlanırdı. Çok lüks, vezirler ve padişahlar için hazırlanmış olanlar, altına gömülmüş, fevkalâde san'atkârâne işlenmiş olurdu. Tezhîb yapan san'atkâra «müzehhib» denirdi.

«Altın varakçı» denilen altını kâğıt gibi ince tabakalar hâline getiren esnâf ile, bunu kullanıp san'at eseri hâline getiren müzehhib'i karıştırmamalıdır.

Tezhîb (altın yaldız) san'atının en yüksek örnekleri Istanbulda yapılırdı. 1640 sıralarında şehirde 345 müzehhib çalışıyordu (Evliyâ, I, 608-9). Tabiî müzehhibler yalnız kitap işinde değil, mîmâride de çalışan san'atkârlardı. Duvarlara, tavanlara, bir çok eşyaya tezhib yapılırdı.

Antoine Galland, XVII. asırda yazıyor *(Journal,* I, 45) : «Fransa Büyükelçisi, 2 kuruşa (1.250 TL.) *Rûz-Nâme* adında daimî bir takvim satın aldı. İşçiliği o derecede güzel, ince ve nazikti ki, Fran-

sa'da bir çok san'atkâr eşini 10 kuruşa yapmayı istemez. Altın yaldızla ve renklerle tezyîn edilmiş şekiller son derecede güzeldi ve o derecede de ince, dakik ve isabetli çizilmişti. Bundan daha mükemmel bir san'at eseri olması akla gelemezdi».

Porselencilik

Bir porselen sanayii vardı. Fakat Çin'deki seviyeye erişememişti. Onun için padişah, Çin'den ithâl edilen porselen yemek takımları kullanırdı. Fakat Çin'den ithâl edilen tabak ve sair porselen eşyaya Türk kuyumcuları bazan «tarsîât» denilen ilâveler yapar, değerli taşlar kakarlardı. Murassâ (mücevherli) şekilde Çin'den ithâl edilmiş veya hediye gelen porselenler de vardı (İ. Ünal, *Türk San'atı Tarihi Araştırmaları*, I, 677, 683).

Topkapı Sarayı'nda 12.000 küsur Çin porseleni vardır. Bu, yeryüzünün —Çin'den sonra gelen— ikinci değerli koleksiyonudur. Tek parça, bir kaç milyon TL. değerindedir. Eski Çin porselenleri daima alıcı bulan ve çok değer verilen san'at eşyasıdır. Bugün taklidi mümkin değildir. Terkipleri bilinmemektedir.

Böyle bir koleksiyonun Istanbul'da Saray'da toplanabilmiş olması oldukça şaşırtıcıdır. Çünki Çin nere, Türkiye neredir. Bu koleksiyon, çok çeşitli şekillerde XV., bilhassa XVI., kısmen sonraki asırlarda toplanmıştır. Bir kısmı, Akkoyunlular, Safevîler, Memlûkler gibi daha doğudaki Türk devletlerinden alınmış ganîmettir. Bir kısmı, bu ve benzeri devletlerden padişaha hediyedir. Bir kısmı da satın alınmıştır. Bu koleksiyonda, Osmanlı devleti kurulmadan yüzlerce yıl önceye ait pek çok parça bulunmaktadır. XVI. asra ve daha sonrasına ait de en değerli parçalar vardır.

12.000 küsur parçanın 269'u murassâ yâni mücevherlidir. Bütün dünya müzeleri ile kataloğa geçmiş hususî koleksiyonlarında ise, en çok 5 parça murassâ porselen bulunmaktadır. Porselenler başta zümrüd ve yâkut olmak üzere, inci, necef, topaz, fîrûze, akik, mercan, Seylan taşı, altın ve gümüşle işlenmiştir.

Türkiye'de vezirlerin ve zenginlerin elinde de çok değerli porselen parçalar vardı. Bunlar servetlerini kaybedince, çoğu yok bahâsına satmışlardır. Haylisi bugün dışarıya kaçırılmıştır; büyük müzeleri ve hususî koleksiyonları süslemektedir (meselâ annemin babası Azım-zâde Cemil Bey, bir vitrin dolusu porseleni, 1919'da Kahire'de elden çıkarmıştır).

Kehribarcılar

Kehribar (aslı: keh-rübâ), Türk san'atında çok kullanılmıştır. Vaktiyle Uzunçarşı'nın bir tarafında boydan boya kehribarcı esnâfı vardı. Süslü çubuk ve cins cins tesbihler, burada yapılıp satılırdı. Zenginlik bakımından bu cins esnâfın itibârı vardı. Başka değerli taş ve ağaçlardan, hattâ inci ve zümrüdden tesbih de yapılırdı (Ali Rızâ Bey, 37). 1959'de Istanbul'da bu şekilde san'at eseri tesbih yapan —aynı yerde— 75 yaşında tek ihtiyarın dükkânı kalmıştı. Tesbih ve ağızlık meraklısı olan babam, ekserisi kehribar tesbih ve ağızlıklar alır veya yaptırırdı. Bugün yanılmıyorsam tesbihcilik, ağızlıkçılık, çubukçuluk, bir san'at olarak tamamen ölmüştür. Turistik eşya olarak san'at değeri olmıyan seri hâlinde ve değersiz maddelerden tesbih, ağızlık vs. yapılmaktadır.

Mürekkepçilik

Vaktiyle Bâyezid'de «Mürekkepçiler Kapısı» denilen yerde, 40 tane gedikli mürekkepçi dükkânı vardı. Bu esnaf, siyah ve kırmızı (lâl) mürekkep yapıp satardı. Avrupa'dan her türlü boya gelmiye başladıktan ve çok ucuza satılmıya başladıktan sonra, nebâtî maddelerden mürekkep yapan bu esnaf tutunamadı ve yerli mürekkepçilik öldü. Yazma kitaplar ve hattât eserleri, ancak ve bu mürekkeple yazılıp canlılıklarını koruyabiliyorlardı. XIX. asrın sonlarında resmî dâireler bile ucuz Avrupa mürekkebi kullanmıya başlamışlardı. Halbuki eskiden resmî evrak, çok değer verilen ve arşive intikal edecek şekilde hazırlanan, yıpranmaz pahalı kâğıtlara, böyre mürekkeplerle yazılırdı.

Mobilya

Mobilya, ev ve mutfak eşyalarına ait küçük san'atlar, tabiatiyle pek değişik sahaları içine almaktadır. Tosyavî-zâde Dr. Rif'at Osman, şöyle diyor (C. Çulpan, *Dr. Rif'at Osman,* s. 30, 32-3, 36, 42, 54-5, 57, 61) :

«Biz, kanaat ve kısmet kelimelerine bağlı, çalışmaz, Tanrı'dan rızkını bekler, bir lokma, bir hırka diyen, miskin bir millet değil imişiz. Yalnız bakır takımlarımızın isimlerini, resimlerini tetkik etmiş olsak, ne metin bir millî terbiyemiz bulunduğu meydana çıkar. Mutfağındaki takımlara bu derecede ehemmiyet veren bir milletin nesi eksik olur? Yemek sinilerinin altına konulan açılır kapanır iskemlenin resmine, tezyinâtına dikkatle bakılacak olur-

sa, bugün, o zariflikte bir yemek masamız olmadığı ortaya çıkar. Odalarımızda misafire kahve ikrâm edilirken kullandığımız iskemlelerin asıllarını, bugün en mûteber müzelerin mahfûzâtı meyânında görüyoruz...

«Pek nâdîde parçalardan mürekkep bir kahve takımı, Kavalalı Prens Vezîr Abdülhalîm Paşa'nın Kandilli'deki terekesinden çıkmıştı. Benzeri görülmemiş şekilde fincan, cezve ve gülâbdânlar... Cezvenin üzerinde 1091'de (1680) Edirne'de îmâl edildiğini gösteren hâkk edilmiş bir yazı vardı... O Edirne'de ki, fethinden 280 yıl sonra şehirde 314 cami ve mescid inşâ edilmiş bulunuyordu...

«Topkapı Sarayı'nın kıyısında III. Murad zamanında inşa edilen İncili Kasr'ın harabesinde dahi öyle bir azamet ve kıymet var ki, kadirbilir bir millet elinde olsaydı, civarından sıska bir demiryolu geçirilmezdi. Harabe, İncili Kasr'ın zemin katıdır. Bir zemin katının pencereleri bu kadar mevzûn ve bir kornişin konsolları bu derecede azametli, mücessem olursa, acabâ o binanın diğer katlarında ne haşmetli ve güzel eserler vardı?

«Edirne'nin, 1926'da eski evlerinden bir kısmı yıktırıldı. Bunlardan 30-35 odalı bir saray yavrusunun yıkılması, bir haftadır bitmedi. Zîrâ bütün meşe kirişler, abanozlaşmıştı. Koca çiviler de, lehimli gibiydi, sökmek mümkin değildi. Bir çiviyi sökmek için yarım saat uğraşıyorlardı. Demek iki asırlık olan bu bina, daha iki üç asır yaşıyacak bir evmiş. İçinde bilhassa Lâle Devri'ni hatırlatan bir güzel yatak odası mevcuttu. Yatak, Gotik tarzda sâbitti ve iki başında Türk-Barok karması raflar vardı. Ocak da aynı üslûpta idi. Tavanı da pek güzeldi. Bilhassa tavanın göbeği, çok üstâdâne işlenmişti. Kâmilen alçı idi. Kırmadan çıkaramadılar...

«Edirne suyollarını, kaynaklarını, mimari eserlerini tetkikten döndük (4 haziran 1932). Ey yüce ecdâd!.. Ey Rabb-i İzzet'in bütün rahmetlerine, gufranlarına ve biz ahfâdın şükranlarına lâyık büyük ulu atalar!.. Ne büyük, ne ciddî, ne hayır-hâh insanlarmış... Bu ne inşâat, bu ne teşkîlât?.. Burada hem Koca Sinân'ın dehâsı, hem Kaanûnî'lerin, vezirlerin, ulemâ'nın, nice hayırsever kadınların eserleri karşısında eğilmemek, minnetle yâd etmemek, mümkin değil...

«Fildişi saplı bir maşa, güzel şekilli bir mum makası, çeşitli nakışlarla süslü çekmeceler, kutular, kitap kapları... İşte Edirne'de tesadüf ettiğim eski Türk eşyasından bir kaçı... O Edirne ki, Türk idaresinin yalnız ilk 3 asrında 14 selâtîn camii, 300 cami ve mescid, 230'dan fazla çeşme yapılmış. Bunların bugün çoğu yıkılmış veya harab halde. Edirne'yi, 10 mahallelik bir şehir olarak fethettik, XVII. asırda 400 küsur mahalleli bir belde hâline getir-

dik... Kayb olan, ortadan kalkan Edirne âbideleri bugün yalnız derin bir üzüntü vermektedir...»

Dr. Rif'at Osman'ın (1874-1933), eski Türk eşyası hakkında, çok değerli yazıları vardır: *Edirne'nin Ruslar Tarafından 1829'da İşgali ve Edirne Kütübhânesi ile Saray'ın Değerli Eşyâsının Rusya'ya Nakli, Adalar Denizi'nden Büyük Yelkenlilerin Edirne'ye Kadar —Meriç Üzerinden— Geldikleri Son Tarih 1854'dür, Edirne Sarayı'nın 1873'te Son Tamiri, Abdülazîz Han'ın 1867 Edirne Ziyâreti Hâtırası Sarayiçi'nde Sütun, Edirne'de Hacı Paşa'ya âid 1687 Tarihli Eski Evlerden Biri, Hacı Bedreddin Mahallesinde Kerpiççi Ömer Sokağı'nda 1679 Tarihli Bir Evin «Niyâzlık» Denilen Merdiveni ve Binek Taşı, Kaleiçi'nde 1913'te Yanan Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa Konağında Bir Ocak...*

Osmanlı stili mobilya, ev ve mutfak eşyası için, müstakil eserler lâzımdır. En akla gelmedik eşya, büyük san'at eseri hâline getirilmiştir. Meselâ Türkler, çiçek derecesinde kuşa meraklı, kafes kuşlarını çok seven bir millettir. Kanarya, güvercin, bülbül, papağan gibi kuşların her birinde mütehassıs olan büyük meraklılar çıkmıştır. Kuşlar, hem evin içinde, hem de bahçede çok büyük kafeslerde bulundurulmuştur. Ev içine konan kafesler, bilhassa konak ve saraydakiler, gerçek birer san'at eseri idi. Yıldız Sarayı'nda, dünyanın en nâdir kuşlarına kadar binlerce kuşun bulunduğu binlerce san'at eseri kafes vardı ki, 1909 yağmasında pay edilmiştir.

d'Ohsson şöyle der (IV, 420): «Türkler'in musiki ihtirasları, kuşlara karşı fevkalâde zevklerinde de kendini gösterir. En büyük ve yaygın zevkleri, evlerinde bülbül, kanarya, ötleğen gibi kuşlar beslemektedir».

Kesici Silâhlar

Başta kılıç olmak üzere kesici silâhlardaki (pala, yatağan, hançer, bıçak, kama, çakı) ve dürtücü silâhlardaki (mızrak, harbe) Türk üstünlüğü, tarihin karanlıklarından gelir. Demiri iyi işliyerek, daha iyi ve üstün işliyerek bir çok kavmi idarelerine alıp imparatorluk kurmuş olan Türkler, bu vasıflarını her zaman devâm ettirmişlerdir. Türk kılıçları, hançerleri, bütün dünyada aranan, çok değerli şeyler olmuştur. Türkler'in bunları ne derece san'at, güzel san'at hâline getirdikleri de, müzelerin tedkıykıyle ortaya çıkar. Ateşli silâhlarda, tüfek ve piştovda da Türkler, gerçek san'at eserleri ortaya koymuşlardır. Çifte su verilmiş, kabzası murassâ (mücevherli), kitâbeli, san'at eseri kınlar içinde Türk kılıçları, bugün en değerli antika eşya arasında sayılmaktadır.

Türk kılıcı, 12 kat kıvrılmış keçeyi bir vuruşta kesebildiği gibi, düşmanın âdî çelikten olan kılıcını da bir vuruşla parçalardı. Bilhassa subayların, kumandanların, hükümdarların kılıçlarına baha biçilmezdi. Türk subayı, en üstün kılıçla en üstün ata sahipti. Bu iki vasıtayı elde etti mi, fakir de olsa gam yemezdi. Zîrâ şan ve şöhret salacak duruma gelmiş olurdu.

Tabiî zırh (Türkçe : cebe), miğfer (Türkçe : togulga, halk dilinde : tulga), kalkan gibi koruyucu savaş vasıtalarında da Türk ustaları, gerçek başarı göstermişlerdir.

Sandalcılık

Türk sandallarını da birer san'at eseri saymak îcâb eder. Yeryüzünün birinci sandallarını Türkler yapmış, Türk sandallarının zarafetine, hiç istisnasız bütün seyyahlar, hayranlıkla parmak ısırmışlardır.

Türk sandal san'atının son mümessili, XIX. asır sonlarında Halîl Usta idi. Onunla beraber bu büyük geleneksel san'at da yok oldu. XIX. asrın 2. yarısında Fazlı Usta, Hurrem Usta, Kemâl Usta, Pamuk Ahmed Usta, Ahmed Usta, Karakaş İlyâs Usta, Hacı Mehmed Usta, Boğaziçi'ne mahsus en zarif sandallar gibi, çok dayanıklı kayıklar da inşâ ve îmâl etmişlerdir *(Istanbul Ans.,* III, 1.652a).

Netice

Klasik Osmanlı küçük san'atları için çok ufak misallerle, çok sathî bir fikir vermiye çalıştım. Zîrâ bu san'atların sadece adlarını saymak ve Osmanlılar'daki san'at hususiyetlerini bir iki cümleyle söylemek bile büyük bir kitap tutar. Nitekim Nûreddin Rüşdü Bingül, *Eski Eserler Ansiklopedisi*'nde aynen bu dediğimizi yapmış, koca bir cilt ortaya çıkmıştır.

Türk san'at tarihinin büyük mütehassıslarından değerli şâir merhum dostum Rıfkı Melûl Meriç, Topkapı Sarayı Arşivi'nden çok ilgi çekici vesikalar yayınlamıştır *(Türk San'atı Tarihi Araştırmaları,* I, 1963, s. 766 v.dd.). Bu vesikalarda, Saray-ı Hümâyûn'a bağlı «üstâd-kâr» ve «usta-kâr» diye anılan küçük san'at mensuplarının yüzlercesinin adını ve mesleklerini öğrenebiliyoruz. Bu ustalar, padişahın şahsı (nefs-i hümâyûn), Hânedân ve Saray için eşya yapmaktadırlar. Bu isimlerden bir kısmını almak ve tarihin nisyânındaki bu ustaların adlarını okuyucularıma vermek istiyo-

rum. Saray ve müzelerimizde bu ustaların mutlaka binlerce parça eşyası bugün gözlerimizin önündedir :

Kaanûnî Sultan Süleyman devrinin (1520-1566) ilk yarısında: Yaycı İbrahim, Yaycı Ali, Usturacı Velî-Cân, Okçu Çiroz Mustafa, Çizmeci Usta Ahmed, Tarakçı Usta Hüseyin, Tarakçı Usta Hasan, Kılıçcı Celâl, Eğeci Ahmed, Takkeci Yûnus, Maşrabacı Hasan, Çizmeci Usta Hüseyin, Çizmeci Usta Dâvûd, Yaycı İskender, Yaycı Ferhad, Bıçakçı İsmail, Ozengici Sinan, Tarakçı Ali, Kemerci İbrahim, Buhurcu Hacı Ahmed, Kazancı Karagöz, Yaycı Musliheddin, Yaycı Murad, Okçu Nasûh, Yaycı Mehmed, Yaycı Ahmed, Kılıççı Emîr, Kılıççı Ahmed, Kılıççı Hacı Sinan, adları verilmiyen ve «nakkaşbaşı, kuyumcu-başı, küftcu-başı, kürkcü-başı, yaycı-başı, okçu-başı, kazancı-başı» diye anılan üstadlar, Düğmeci Nasûh, Düğmeci Süleyman, Kazzâz Yâr Ali, Düğmeci Sâdık, Kürkcü Hasan, Çilingir Sinan, Dımışkcı Hüseyin, Kıncı Sinan, Kaşağıcı Gaybî, Kıncı Nasûh, Çilingir Koca Sinan, Kazzâz Hasanoğlu Ahmed, Takkeci Câfer, Takkeci Pervâne, Kazzâz İlyas, Kazzâz Mehmed, Bıçakcı Hamza, Kıncı Mûsâ, Okcu Hüseyin, Bozdoğancı Mustafa Çelebî, Bozdoğancı Yûsuf, Makascı Mehmed, Çeng (saz) imalcisi Taşoğlu, Çıkrıkçı Hasan, Çıkrıkçı Hüseyin, Çıkrıkçı Muhyiddin, Kuyumcu Maksûd Ali, Kuyumcu Altıparmak, Tarakçı Usta Zeynî, Çilingir Hızır, Dımışkcı Murad, Hattat Hayreddin, Hattat Kasım, Hattat Sikrî, Hattat Abdullah, Makascı Çâlâk, Kazancı Mübârek, Bıçakcı Mes'ud, Çıkrıkcı Ahmed, Kazancı Aydın, Kazancı Necmeddin, Kazancı Ali, Kazancı Reis, Kıncı İskender, Kaplan Kürkcüsü Ali, Çilingir Gaybî, Çilingir Mehmed, Bıçakcı Ali, Bıçakcı Mehmed-Cân, abanos Ağaççı Cemâleddin Hüseyin, Tarakcı Mîrim, Kazancı Yahyâ, Kazancı Hasan, Kıncı Mustafa, Tanburacı Musliheddin, Sandıkcı Usta Hüseyin, Okçu Mûnis, Kalkancı Abdüllatîf, Kalkancı Hacı Mehmed, Sopacı (asâ) Ali Bey, Kuyumcu Mîr-Cân, oğlu Kuyumcu Mîr-Cân-Oğlu, Kuyumcu Horasanlı Hüseyin, Nakkaş Bayram, Hakkâk Şîrven, Kılıççı Halil, Siperci Toros, Kuyumcu Dervîş Mehmed, Kazzâz Fâik, Nakkaş Bayram'ın oğlu Nakkaş Mehmed, Kalkancı Şâh-Hüseyin, Okçu Bahtiyâroğlu Hasan, Kazzâz Dramalı Ahmed, Kuyumcu Emîr, Okçu Kasım, Kuyumcu Murad, Nakkaş Hoca Bey, Siperci Simo, Nakkaş Melek Ahmed, Kalkancı Abdürrahîm, Mücellid Ali, Altın işlemeci Hemdem, Nakkaş Hüseyn-i Rûmî, Nakkaş Büyük Hasan Çelebî, Nakkaş Şâh-Kulu, Çakşırcı Mahmud, Aynacı Usta Ali, Heykeltraş Mehmed.

963 (1556) tarihli bir vesikada (Topkapı Sarayı Arşivi, D.4.104), Kaanûnî devri sonlarına doğru adları geçen bir kısım Saray san'atkârları :

Hattatlar : Mevlânâ Abdullah, Mevlânâ Arnavut Kasım, Mevlânâ Hacı Mehmed, Mevlânâ Şeyh-zâde Dervîş Mehmed, Mevlânâ Abdülvâhid-i Tebrîzî.

Nakkaşlar (Ressamlar) : Üstâd-Şâh-Kulu (1556'da ölmüştür), Mehmed Sinan Çelebî, Durmuş Hayreddin, Dervîş Bayram, Sarmaşık Mustafa, Şâh-Mehmed-i Tebrîzî, Hacı Mehmed, Melek Ahmed, Nakkaş Hasan, Tebrizli Ahî Bey, Abdülganiyy-i Tebrîzî, Abdülmecîd-i Tebrîzî.

Zergerân-ı Hâssa (altın eşya yapanlar) : Üstâd Ahmed-i Gürcî, Üstâd Hüseyin, Üstâd Murad, Üstâd Altıparmak Sefer-Şâh, Mîr Hüseynoğlu Muzaffer.

Kemângerân-ı Hâssa (yaycılar) : Hacı Ferhad, Hasan Ferhad, Kemânger Yûsuf, Frenk Bayram, Piyâle, Edirneli Balı.

Tîrgerân-ı Hâssa (okçular) : Hacı Nasûh, Arnavut Hüseyin, Çiroz Mustafa, Hüseyin Şâhin, Hüseyin Bahtiyar.

Kazzâzân-ı Hâssa (ipekçiler, ipek kumaş diken terziler) : Mehmed Fâik Gazzâz, Mehmed Haydar, Nasûh, Hasanoğlu Ahmed Çelebî.

Zer-nişâniyân-ı Hâssa (altın nişancılar) : Hacı Sinan, Mes'ud, Şâh Mehmed Kasım, Hüseyin Cemâleddin.

Kazgaaniyân-ı Hâssa (kazancılar) : Ser-kazgaaniyân Üstâd Mehmed, Ahmed Hayreddin.

Şemşîr-gerân-ı Hâssa (kılıççılar) : Üstâd Hacı Sinan, Celâl Nevrûz, Bosnalı Yâkub.

Çilingirân-ı Hâssa (anahtar ve kilitçiler) : Mihaliçli Hacı Sinan, Îsâoğlu Mehmed.

Dimışkıy-gerân-ı Hâssa (kuyumcular) : Üstâd Bosnalı Ferhad, Hırvat Ferhad, Üstâd Musliheddin.

Siper-dûzân-ı Hâssa (kalkancılar) : Abdürrahîm, Cârullah, Gürcî Toros.

Zerdûzân-ı Hâssa (altın iplik atılmış kumaş diken terzi) : Üstâd Murad.

Pûstîn-dûzân-ı Hâssa (kürkçüler) : Üstâd Süleyman, Hacı.

Kendekârân-ı Hâssa (kalemciler) : Yanyalı Mûsâ, Bosnalı Ali.

Kârdgerân-ı Hâssa (bıçakçılar) : Bosnalı İbrahim, Balı.

Câmgerân-ı Hâssa (camcılar) : Tebrizli Hacı Mehmed, Câmger Mehmed.

Hâssa külâh terzilerinin başı Üstâd Yûnus, hâssa çizmecileri başı (ser-mûze-dûzân-ı hâssa) Üstad Hüsâm, çizmeci Mîr Kasım, mücellid Mustafa Çelebî, neccâr (marangoz) Hersekli Haydar, niyâmger (kıncı) Musliheddin, anberci Ahmedoğlu Mehmed.

XII

MUSİKİ ve RAKS

Türk Toplumunda Musiki

XVI. asır ortalarında bir İspanyol seyyahı şöyle yazar : «Türkçe şarkılar kadar dokunaklı şarkı, hiç bir dilde yoktur. Türkler arasında okuma yazma bilenler, bizdekilerden çoktur... Türkler, son derece müzisyendirler» (*Kaanûnî Devrinde Istanbul,* 86, 94).

Çok sonraları başka bir müşâhit, d'Ohsson, XVIII. asrın sonlarında şöyle yazar (IV, 414) : «Il n'y a peut-être aucun peuple sur la terre qui soit plus passionné qu'eux pour la musique = Yeryüzünde Türkler kadar musikiyi ihtirasla seven belki hiçbir halk yoktur».

Türk, musiki ile doğar, kulağına makamla Ezân okunarak adı konur. Musiki ile ölür, baş ucunda makamla *Kur'ân* tilâvet edilir. Evliyâ Çelebî'nin X. cildinde anlatıldığı gibi, hac sırasında bile Mekke'de törenle —hem de askerî musiki— mehter çalınır. İbadete geniş ölçüde musiki karışır. Tarîkatlerde bu ölçü daha da büyüktür. Musiki ile sefere gider, musiki ile savaşır, musiki dinliyerek gazi ve şehîd olur.

Türk'te musiki, saltanat ve istiklâl alâmetidir. Osman Gazi, saltanat alâmeti olarak Selçuklu Sultânı'ndan tabl-u alem (davul ve sancak) kabûl etmiştir. Davul, mehterin baş sazı olarak kutsaldır. Binlerce yıldan beri kutsaldır.

Her hükümdârın mutlak bir mehter-hânesi, bir de askerî olmıyan dindışı (profan) musiki hey'eti vardır. *Arz-Nâme*'de yazıldığına göre Akkoyunlu imparatoru Uzun Hasan Bey'in lâ-dînî (dindışı) musiki icrâ eden fasıl hey'eti, 98 san'atkârdan müteşekkildir. Hükümdârın, üçüncü olarak, bir de dinî musiki icra eden kalabalık, çok iyi müzisyen hâfızları ve müezzinleri vardır.

Türk toplumunda musiki bulunmıyan bir sosyal hareket, musiki dinlenemiyen bir mahal ve zaman, yok gibidir. Türk için musiki, *azîz* olmanın ötesindedir, *şerîf*'tir, şereflidir : ilm-i mûsikî-i şerîf denmiştir.

Türk Musikisi, orijinal ve fevkalâde zengindir. Cihanşümûldür. Bugün düzinelerce millet Türk Musikisi'ni kullanmaktadır. Batı Musikisi'nden sonra yeryüzünün en yaygın musiki sistemidir. Türk'ün en fazla müessir olduğu, tesir verdiği medenî tezâhürlerin belki başında gelir.

Türk Musikisi Nedir?

Türk Musikisi sistemi, Batı Musikisi'nin 12 eşit aralığa bölünmüş tanperemanlı sistemine karşılık, 24 eşit olmıyan aralığa bölünmüş bir sisteme dayanır. Bu sistem, tabiatin verdiği seslere daha uygun olduğu gibi, pek çok ve pek orijinal makamların (mode) teşekkülünü sağlar. Batı Musikisi'nin 2 makamı olan Majör ve Minör, Türk Musikisi'nde «Çârgâh» ve «Bûselik» adlariyle mevcut olduğu gibi, bu ikisinden başka daha 11 basit makam vardır (Kürdî, Rast, Uşşak, Hüseynî, Nevâ, Sûznâk, Karcığar, Hicaz, Hümâyûn, Uzzâl ve Zengûle). Bunlardan başka son derece güzel ve tesirli mürekkep makamlar da vardır. Ses ve makam zenginliğinin yanında usul (ritm ve mözür) zenginliği de fevkalâdedir. Türk Musikisi sistemi, halen yeryüzünde Batı Musikisi sisteminden sonra en yaygın musiki sistemidir. Ancak tekseslilikten çoksesliliğe geçmemesi ve esaslı şekilde beynelmilel çapta ele alınmamış olması, sistem zenginliğini gölgelemektedir.

Türk Musikisi sistemi, Türkler'in Orta Asya'dan getirdikleri ve Yakın Doğu'da geliştirdikleri bir sistemdir. Arablar'dan, İranlılar'dan, Yunanlılar'dan alınmış değildir. Bilâkis bu milletler, Türkler, Yakın Doğu'ya geldikten sonra eski musiki sistemini terketmişler ve Türk Musikisi sistemini kullanmaya başlamışlardır. İslâm milletlerinden başka, Balkanlar ve Doğu Avrupa halk musikileri, tamamen Türk Musikisi sisteminin tesirinde gelişmiştir.

Türkler, günümüze kadar, bir kısmı kendi icatları, bir kısmı yabancılardan alınmış olmak üzere, bir düzineden fazla nota yazısı kullanmışlardır. Ancak nota yazısı daha çok nazariyat eserlerinde kullanılan bir sistem olmuş, pratikte yayılmamıştır. Onun içindir ki, kulaktan kulağa, hocadan talebeye geçen bu musikinin yüzbinlerce bestesi kaybolmuştur. Bugün onbinlerce güfte elimizdedir ki, hiçbirinin bestesi zamanımıza kadar gelmemiştir. XV - XVI. asırlardan zamanımıza besteleriyle gelen parçalar yekûnca azdır. XVII. asırdan itibâren besteleriyle zamânımıza intikal eden saz ve söz eserleri, mühim şekilde bollaşmaya başlar.

Elimizde Türk Musikisi'ne ait en eski parça Safîüddin Abdülmü'min Urmevî'nin (1224?-28.I.1294) Remel usulündeki Nevrûz

Beste'sidir. Safîüddin Abdülmü'min, Âzerbaycân'ın Urmiye şehrindendir. Musiki nazariyatına ve felsefeye, matematiğe dair mühim eserler bırakmıştır. İlhanlılar'la çağdaştır. XIII. asırdan kalan diğer 2 eser de Mevlâna'nın oğlu Sultan Veled'in (16.IV.1226 - 15.XI.1312) «Acem Devri» denen Devr-i Kebîr Acem Peşrevi ile Sengîn Semâî usulünde 3 hanelik bir Irak Saz Semâîsi'dir. Anadolu Selçukluları devrinden kalan bu eserler, saz eserleridir (Urmevî'ninki güftedir).

XIV. asırdan kalma hiçbir nota yoktur. XV. asırda şu bestekârların bazı eserleri, besteleriyle zamanımıza kadar gelmiştir : Aydınlı Halvetî Şeyhi Ömer Rûşenî/Gülşenî (- 1487), Emîr Ali Şîr Nevâî (9.II.1441 - 3.I.1501), Ebu'l-Gazi Sultan Hüseyin Baykara Mirza (VI.1438 - V.1506), II. Sultan Bâyezid Han (X.1450 - 26.V. 1512), Üstâd Gulâm Şâdî (- 1515?) ve nihayet asrın dâhisi olan Hoca Hâfız Abdülkadir Merâğî İbni Gaybî (1360? - 1435).

Abdülkadir Merâğî, Güney Âzerbaycan'ın Meraga şehrindendir. Celâyirliler'in sarayında yetişmiş, sonra Doğu Türk Hâkanı Timuroğlu Sultan Şahruh'un ve Türkiye Hakanı II. Sultan Murad'ın saraylarında yaşamış, Herât ve Bursa saraylarında en güzel eserlerini vermiştir. Farsça yazdığı musiki nazariyat kitapları, klâsiktir. Farsça ve Türkçe şiir de söylemiştir. Bestekâr ve musiki bilgini olarak ünü, günümüze kadar eşsiz olmuştur. Nazariyat sistemi, Batılı müzikologlar tarafından birçok defa incelenmiştir. Abdülkadir'in oğlu ve torunu da, Istanbul'da yaşamış, Fâtih ve II. Bâyezid adına nazariyat kitapları telif etmişlerdir. Bu kitaplar elimizdedir, fakat bu zatlardan kalan hiçbir beste yoktur.

Merâgalı Abdülkadir, Türk sanat ve ilim tarihinin büyük dehâlarındandır.

XVI. asrın büyük bestekârı II. Gazi Giray, I. Devlet Giray Han'ın oğlu olan Kırım hanıdır. Asker ve devlet adamı olarak, XVI. asır Türk tarihinin büyük şahsiyetlerinden biridir. Bestekâr, sazende, 3 dilde şâir ve hattat olarak da mühim bir san'atkârdır. Tabiî, siyasî, dinî ve edebî ilimlerde de bilgindi. Bestekârlığı, şâirliğinden üstündür. Güfteli hiçbir eseri zamanımıza kadar gelmemiştir. Epey eseri kalmıştır.

Gazi Giray Han'ın pek meşhur bir kahramanlık gazelini de buraya alıyorum :

Râyetê meylederiz kaamet-i dilcû yerine
Tûğa dil bağlamışız kâkül-i hoş-bû yerine
Heves-î tîr-u keman çıkmadı dilden aslaa
Nâvek-î gamze-i dildûz ile ebrû yerine

Süreriz tîğımizin zevk-u safâsın her dem
Sîm-tenlerle olan lezzet-i pehlû yerine
Gerden-î tevsen-i zîbâda kutâş-î dil-bend
Bağladî gönlümüzû zülf ile giysû yerine
Severiz esb-i hüner-mend-i sabâ-reftârı
Bir perî-şekl sanem bir gözü âhû yerine
Gönlümüz şâhid-i zîbây-i cihâdâ verdik
Dilber-î mâh-ruh-û yâr-ı perî-rû yerine
Seferin cevri çok ümmîd-i vefâ île velî
Olduk âşüftesi bir şûh-ı cefâ-cû yerine
Olmuşuz cân ile bi'llaah gazâyâ teşne
Kanını düşmen-i dînin içeriz sû yerine

Şüphesiz XVII. asırda Türkiye, İran, Türkistan, Hindistan Türk imparatorluklarında bestekârlarımız yüz binin üzerinde eser bestelemişlerdir. İşte bu kadar parçadan elimizde bulunanlar, o da iki musikişinasın himmeti sayesinde, 1.000 küsur parçadan ibarettir. Bu eserlerden 50 kadarı, Osmanlı toplumu dışındaki Türkler'e aittir. Şöyle ki : Bu asırda Türk dünyası arasındaki bağlılık henüz günümüzde olduğu derecede kesilmemişti. Sinan'ın talebeleri Hindistan'ın en büyük anıtlarını inşâ ediyor, Istanbullu hattatlar Tâc-Mahall'e yazı yazıyor, Bağdadlı ve Tebrîzli Âzerî Türkleri, Istanbul Sarayı'nda çalışıyor, Türkistanlı san'atkârlar Hindistan ve İran Türk imparatorluklarına (Timuroğulları ve Safevîler) dâvet ediliyorlardı. Bâkî'nin şiirleri Hindistan'da okunuyor, Türkiye dışı Türk dünyasında bestelenmiş bazı eserler de Istanbul'da çalınıyordu. İşte bu şekilde Âzerî Türkleri'nden ve çok az sayıda Hindistan Timuroğulları sarayından bazı eserler Istanbul'da o kadar ün kazanmıştır ki, Kantemiroğlu ve Ali Ufkî, bunların notalarını yazmışlardır. Osmanlılar, Âzerî Türkleri'ne «Acemler», Hindistan Timuroğulları'na da «Hindîler» demektedirler. Hattâ bu şekilde Şâh Abbas Safevî'nin bir eseri de zaptedilmiştir. Buna karşılık, XVI. asır başlarında yaşıyan Hindistan Timuroğulları imparatorluğunun kurucusu ve Türkçe'nin en büyük edip ve şâirlerinden Bâbur Şâh'ın hiçbir bestesi zamanımıza kadar gelmemiştir. Ancak Bâbur'un bir kuşak yaşlı çağdaşları olan Timuroğlu Sultan Hüseyin Baykara ile veziri Ali Şîr Nevâî'nin bazı bestelerinin zamanımıza kadar geldiğini, yukarıda açıklamıştık.

Türk san'at musikisi ile Türk halk musikisinin teknik bakımdan aynı şey olduğu malûmdur. Aralıklar, makamlar ve usuller aynıdır. Tabiatiyle arada bilgi ve üslûp farkı vardır.

Türk Musikisi Makamları

Türk Musikisi'nin makam ve usulleri, birden ortaya çıkmış değildir. Eski zamanlardan günümüze gelinceye bir çok makam zamanla bırakılmış, unutulmuş, yenileri yapılmıştır. Usuller de öyledir. Adlarını bildiğimiz, fakat elimize notası geçmemiş, bestesi gelmemiş yüzlerce makam ve düzinelerce usul vardır. Bugün kullanılan, en tanınmış ve değerli 50 basit, şed veya mürekkep makamın takrîben hangi tarihlerde ortaya çıktığı ve bilinenlerinin kimin ihtiraı olduğu hakkında, aşağıda kronolojik bir liste veriyorum :

Bûselik	çok eski
Çârgâh	»
Evc	»
Hicâz	»
Hüseynî	»
Isfahân	»
Kürdî	»
Muhayyer	»
Nevâ	»
Nikrîz	»
Rast	»
Sabâ	»
Segâh	»
Şehnâz	»
Tâhir	»
Uşşak	»
Zengûle	»
Mâhûr	1350
Bayatî	1400
Hisâr	1400
Hümâyûn	1400
Nihâvend	1400
Şehnâz-Bûselik	1400
Bestenigâr	1425
Karcığar	1440
Zâvil	1440
Uzzâl	1450
Dilkeş-Hâverân	1475
Hüzzâm	1550

Şedd-i Arabân	1550	
Hicâzkâr	1625	
Acem-Aşîrân	1630	
Hisâr-Bûselik	1720	
Sabâ-Zemzeme	1720	
Acem-Kürdî	1750	
Evcârâ	1785	(III. Selim)
Ferahfezâ	1785	(Ahmed Ağa)
Muhayyer-Kürdî	1785	
Sûz-i Dil	1785	(Abdülhalîm Ağa)
Sûznâk	1785	(Ahmed Ağa?)
Şevk-Efzâ	1785	(III. Selim)
Tâhir-Bûselik	1785	(Mehmed Ağa?)
Nev-Eser	1815	(Dede Efendi)
Ferahnâk	1820	(Şâkir Ağa)
Sultânî-Yegâh	1820	(Dede Efendi)
Kürdî'li Hicâzkâr	1855	(Ârif Bey)
Rûhnevâz	1901	(Subhi Ezgi)
Aşk-Efzâ	1910	(Subhi Ezgi)
Ferahnümâ	1910	(Sâdeddîn Arel)
Lâle-Gül	1910	(Sâdeddîn Arel)

Türk Musikisi'nin Tesirleri

Türk Musikisi, çoksesli olmadığı için, tabiatiyle nağme musikisidir. Gerçi teksesli olup nağme musikisi olamıyan pek çok musiki (Çin, Japon vs.) vardır. Fakat Türk Musikisi'nde nağmeler fevkalâde parlak, büyüleyicidir.

Türkler nereye gitmişlerse, musikilerini de beraber götürmüşlerdir. Bugün Atlantik'le Çin sınırları arasındaki Asya, Avrupa ve Afrika'da bir çok milletin musikileri ya doğrudan doğruya Türk Musikisi'nden alınmıştır, Türk Musikisi sistemine dayanır, veya Türk Musikisi'nin sonsuz te'sirlerini taşır. Meselâ Arab, İran, Pâkistan, Ermeni musikileri, doğrudan doğruya Türk Musikisi sistemini kullanmaktadır. Rusya, Ukrayna, Macaristan, Türk Musikisi sistemi kullanmamaktadır ama, asırlar boyu Türk Musikisi'nden sonsuz te'sirler almıştır. Balkan milletlerinin musikileri, bu ikisinin ortasıdır. Kısmen sistem de almışlardır, büyük te'sirler de taşımaktadırlar. Bir musiki kitabı yazmadığım için, bu te'sirlerin neler olduğu, ne kadar yayıldığı, nasıl yayıldığı hakkında fazla söz söylemiyorum. Fakat Türk Musikisi'nin cihanşümûl te'sirinin, Türk-

ler'in bütün diğer sana'tlarından, edebiyatlarından, dillerinden, mimarilerinden, süsleme san'atlarından fazla olduğunu söyliyebilirim. Bu hususta etraflı ve teknik bilgi almak istiyen okuyucu, Sâdeddîn Arel'in Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan *Türk Musikisi Kimindir?* adlı mühim eserini okuyabilir.

Bir tek Türk'ün *kopuz* sazının nasıl iki düzine millete yayıldığı da, Prof. Dr. Ahmed Câferoğlu'nun *Kopuz* adlı mükemmel monografisinde okunabilir. Maamâfih benim yukarıda bahsettiğim te'sirler saz tesirleri değil, sistem, makam, usul, şekil ve üslûp te'sirleridir. Saz te'sirleri, Türk Musikisi'nin en sonda gelen te'sirleri arasındadır.

Câzip Türk Musikisi makam, usul ve üslûbunu bir çok meşhur Batı bestekârı kullanmıya heves etmiş, yüzlerce bestekâr, binlerce eserinde bunu tecrübe etmiştir. Vaktiyle bu tecrübelerin uzun bir listesini neşretmiştim. Çok azı gerçekte Türk makamlarını ve üslûbunu taklîde muvaffak olmuştur. Zîrâ 24 eşit olmıyan sekizliye dayanan bir sistem, 12 eşit sekizli ile uzun yıllar terbiye edilmiş bir müzisyene yabancı gelmiş, alışamamış, kavrıyamamış, içine girememiştir. Bizim çoksesli Türk bestekârlarımız bile, Türk Musikisi öğrenmedikleri için, Türk Muskisi makam ve üslûplarını kullanmak için bütün gayretlerine rağmen muvaffak olamamışlardır. Gene de en çok muvaffak olanlar, Rus bestekârlarıdır. Çünki Türk Musikisi'ni Rusya Türkleri'nden yıllarca dinlemiş, ünsiyet peydâ etmişlerdir.

Türk Halk Musikisi, Türk halk şiirinden zengindir. Fakat klasik musiki ile —üslûp değişikliği dışında— aynı şey olduğu için, Klasik Türk Musikisi hakkında söylediğim her şey, Türk Halk Musikisi hakkında da geçerlidir. Zâten «Türk Musikisi» derken, iki musikiyi birden kasd ediyorum. Yabancı milletlere te'sirler çok defa klasik musikisi yoluyle değil, Türk Halk Musikisi yoluyle olmuştur.

Türk Musikisi te'sirleri veya Türk Musikisi'nin kendisini sistem olarak tamamen empoze etmesi yalnız Osmanlılar zamanında ve onlar vasıtasıyle değildir. Çok eski devirlerde ve mekânlarda başlamaktadır.

Türk Musikisi'nin Ruslar, Ukraynalılar, Slovenler, Sırplar, Hırvatlar gibi Slav ve Macarlar gibi Tûrânî kavimlere büyük te'sirlerine, vaktiyle, bu husustaki bilgilerin çok sınırlı olduğu zamanlarda, Fuad Köprülü de dikkat etmiştir *(Edebiyat Araştırmaları*, T.T.K. neşri, 167, 249).

Türk Raksı

Türk temaşa san'atları hakkında epey yayın vardır. Karagöz, Orta Oyunu gibi geleneksel Türk tiyatrosuna âit değerli araştırmalar ortaya konmuştur. Bunların pek çok yabancı kavme nasıl te'sir ettiği, hattâ benimsendiği de delilleriyle ortaya konmuştur. Batı tiyatrosunun nasıl XVI. asırdan beri Türkiye'ye girdiği, XIX. asır ortalarında benimsendiği, nasıl geliştiği, nasıl modern millî Türk tiyatrosunun kurulduğu da bilhassa Metin And arkadaşımızın bir çok kitabıyle sağlam şekilde ve emniyetle okunacak hâle gelmiştir.

Türk klasik raksı ise hiç incelenmemiştir. 14 haziran 1582'de Esmâhân Sultân'ın 600 küsur kölesinin bir mitoloji temsilini halka açık şekilde verdiklerini biliyoruz (Hammer, Türkçe trc., VII, 113). Bu hususta daha pek çok kayıt vardır. Eski zamanlardan beri gerek temaşa san'atına, tiyatroya çok yaklaşan, gerekse tamamen dans mahiyetinde olan Türk raksının, buna ilâve olarak «semâ» denilen tasavvufî Türk raksının kudretle var olduğunu biliyoruz.

Türk halk dansları ise, çoğu hâlâ yaşadığı için iyi bilinmektedir. Türk halk raksları, dünyanın en zengin millî koregrafilerinden biridir. Yalnız kudretli bir eğitim ve kudretli bir musiki ile henüz modernize edilememiş, hattâ bu iş hiç yapılmamıştır. Bu san'atı, İspanyol koregrafisi neyse, o seviyeye getirmek ve klasik raksları tetkik ederek onlardan da faydalanmak gerekir. Halk danslarımız yanında Mevlevî semâına da gösterilen cihanşümûl alâka, mâlûmdur. Fakat halk danslarımız hâlâ birer folklor unsurudur. Yüksek san'at mahsulleri olabilecek şekilde işlenememiştir.

Merhum Prof. Mümtaz Tarhan'ın «Batılılaşma'nın Neresindeyiz?» meşhur sorusuna, şu veya bu çizgisinde olduğumuz cevabı —münakaşalı olsa ve çizgiler üzerinde anlaşılamasa bile— bir cevap vermek mümkindir. Asıl cevâbı istenecek daha mühim, Türk devletinin bekası ile daha ilgili soru, «Türkleşme'nin neresindeyiz?» suâlidir. Çok çetin sorudur. Cevabı hiç kolay değildir ve her halde Prof. Tarhan'ın sorusunun cevabından çok daha müşkildir. Türk kültür tarihinden sahifeler ve çizgiler veren bu *V. Kitab*'ımı böyle menfî şekilde bitirmek, inşirah verici, gönül açıcı değildir. Fakat bunu belirtmek, benim tarihçilik vazifemdir.

BEŞİNCİ KİTABIN SONU

ALTINCI KİTAP

Mânevî ve Maddî Hayat

(İmparatorluk Türkiyesi'nin
Sosyal ve İktisadî Tarihi)

I

AHLÂK

(Türk Karakteri)

Türk Ahlâkının Üstünlüğü

Maddî hayatın yanında ve aynı paralelde mânevî hayat da yaşıyan canlıya «insan» diyoruz. Sadece maddî hayat yaşıyan, mânevî hayatı olmıyan canlı ise «hayvan»dır.

Yükselmiş toplumlar, maddî ve mânevî hayatı çok iyi dengelemiş toplumlardır. Bu dengenin iyi olmadığı toplumlar, tereddîye doğru giderler.

Maddî hayat gibi mânevî hayat da, çeşitli olduğu kadar çok karmaşık unsurlardan meydana gelir. Din, milliyet, insanlık, ahlâk, kültür, gelenek, örf, âdet, mânevî unsurların başlıcaları arasındadır. Dil, san'at, edebiyat gibi en hayatî faktörleri, «kültür» kelimesiyle topluyoruz.

Bu bahsimizde, İmparatorluk Türkiyesi'nde Türk toplumunun ahlâkını, daha açık bir söyleyişle millî ahlâkı inceliyeceğiz. Ahlâkın tamamen beşerî, insan ırkına mahsus, milletlerarası esasları ve temelleri olduğu muhakkaktır. Fakat ahlâkın her millete has millî hususiyetleri de, bu esaslar ve temeller derecesinde mühimdir. Her milletin kendine has ayrı bir ahlâkı olduğunu söylemek, mübalâğa değildir. Millî ahlâk telâkkileri, millî karakteri meydana getirmektedir. «Türk karakteri, Japon karakteri, İspanyol karakteri» dediğimiz zaman, en geniş ölçüde, o milletlerin millî ahlâklarına ait hususiyetlerin toplamını anladığımız muhakkaktır.

İslâm'dan önceki Türk ahlâkı ile İslâm'dan sonraki Türk ahlâkı arasında mühim fark olduğu söylenemez. Türkler, X. asrın başlarında, bundan 1053 yıl önce, İslâm dînini kabûl edip birden ahlâk değiştirmediler. Ahlâklarını, İslâm dinine geçtikten sonra da muhâfaza ve devâm ettirdiler. «Osmanlı ahlâkı» olarak meşhur ne varsa, en büyük ölçüde, 2.000 yıllık Türk ahlâkıdır. Bin yıllık Türk ahlâkı değildir.

Bu demek değildir ki, Türkler, İslâm dininden ahlâkî değerler almadılar. Getirdiği dinin ahlâktan ibaret olduğunu söyliyebilen bir peygamberin dîni, elbette, ister ahlâkta Türkler derecesinde yükselmiş, ister Câhiliyye Arabları gibi tereddî etmiş olsun, yeni mü'minlerine mânevî yücelikler verecekti.

Hattâ denilebilir ki Türkler, bin yıldır kutsal saydıkları ahlâkî telâkkilerine bu derecede uyduğu içindir ki, İslâm dinini çok sevmiş, ona çok bağlanmış, onun için can vermiş, onu savunmak ve yüceltmek için hiç bir fedakârlığı esirgememişlerdir.

Tabiî dinler, geniş ölçüde yüksek ahlâk getirmek misyonundadırlar. Fakat dinin tek başına ahlâk getiremediği de muhakkaktır. Kavimler ve şahıslar, ancak kabiliyetleri ve yaratılışları ölçüsünde, dinlerden ahlâkî değerleri benimsiyebilmektedirler. Ve din, ahlâkın ötesinde de çok şeyler vermekte, şahsın ve toplumun mânevî ihtiyaçlarını geniş ölçüde karşılıyabilmektedir. Ahlâksız adamın gerçek mü'min olabileceği şüpheli, belki imkânsızdır. Fakat gerçekten ahlâklı adamın da, dinsiz olabileceği sanılmaz. Zîrâ gerçekten ahlâklı kişinin, o derecede yüksek ahlâkî telâkkiler getiren dinle ilgisiz olması, ona saygılı olmaması, dini sevmemesi, mümkin görünmemektedir.

«Türkler'in beşer irfânını ciddî bir suretle ileri götürdükleri, şimdiye kadarki bilinen materyallerden bile, vâzıh olarak anlaşılmaktadır» (Geza Fehér, *II. Türk Tarih Kongresi,* 319). İrfan, ilim gibi maddî değildir, mânevî değerler manzumesidir.

Ahlâk, kişinin, nefsine karşı, son derecede sorumluluk duyması demektir. Tabiî bunda Allah korku ve sevgisinin çok büyük ölçüde müessir olacağı muhakkaktır. Bu tip insanların oluşturduğu bir toplumda da, devletin mes'elelerinin ne kadar hafifliyeceği, azalacağı, devlet mes'elelerinin —içeride büyük problemler olmadığı için— dışa yöneleceği, açık bir keyfiyettir. İçte problemler arttıkça, dışa dönük devlet mekanizması işliyemez hâle gelir. Cihangir milletler, sosyal bağları şîrâzesinden çıkmış toplum kümeleri hâlini alır.

XVIII. asrın sonlarında Istanbul, yeryüzünün en kalabalık şehri idi. Bu muazzam beldede, idam hükümlerinin infâzı için cellât bulmak müşkil olurdu. Bir defasında bir Yahudi kaatilin îdâmı için Istanbul'da bir tek cellât bulunamadı. Kadı, îdâmın, Yahudi cemaati tarafından infâzına hükmetmek zorunda kaldı (Baron de Tott, I, 214). Türk zâbıta memurları, —subaylar dahil— kısa bir sopadan başka hiç bir ateşli ve kesici silâh taşımazlardı. Buna rağmen âsâyiş ve emniyet, Istanbul gibi çok büyük ve kozmopolit beldelerde bile, eskisine nisbetle karışık bir devir sayı-

lan XVIII. asrın sonlarında bile, mükemmeldi (Baron de Tott, I, 136). Böyle bir toplumda, devlet ve hükûmet mekanizmasının ne kadar rahat edeceğinin ayrıca izahını yapmıya lüzum görmem.

Aslen Macar olup, Fransız subayı iken Türk hizmetine girip 23 yıl Türkiye'de yabancı mütehassıs olarak çalışan Baron de Tott, şöyle der *(Mémoires,* Paris, 1785, I, XV-XVI, XIX) :

«Yeryüzünde, Türkler derecesinde üzerinde yazı yazılmış hiç bir millet yoktur. Böyle olmakla berâber, âdetleri hakkında tamamen doğru hükümler verilmiş değildir. Daha çok şehvetleri, kadınlar arasında saadet sarhoşlukları, saraylarının güzelliği, kadınların karıştığı entrikaları, cesaretleri, âlîcenablıkları, fiillerindeki asaletleri gibi, bir kısmı doğru da olmıyan mes'eleler üzerinde durulmuştur. Fakat Türk adaleti, daima örnek olarak anılmıştır... Türkler, millet olarak ve konuşdukları dil bakımından dehâ sahibidirler».

Baron de Tott'un hükmünde çok mühim incelikler vardır. Türkler'in mâşerî dehâ sâhibi bir millet olduklarını söylemekte, ayrıca Türkçe'nin tâbir caizse «dâhî bir dil» olduğunu ayrıca belirtmektedir. Batılılar'ın Türkler hakkında pek çok kitap yazdıklarını, Türkler hakkında anlatılanların hepsinin doğru olmadığını, fakat Batılılar'ın yalnız bir noktada ittifâk ettiklerini, onun da Türk adâletinin, «örnek adâlet» olduğu husûsunu, ehemmiyetle işaret etmektedir.

Bu hükümler, çok mâruf bir Batılı'nın, çok tanınmış ve biz tarihçiler tarafından çok kullanılmış hâtıralarında verilmektedir. Ezbere hükümler değildir. Zîrâ Baron da, Fransız büyükelçisi Vergennes'ın hey'etine dahil olup uzun yıllar Istanbul'da oturan babası da (I, 2), Türkçe bilmektedirler. Baron de Tott, eserini Türkiye hizmetinden ayrıldıktan sonra Avrupa'da yayınlamıştır ve eserin —bugüne kadar— Türkçe tercümesi de yoktur.

Şimdi, Latince, Almanca, Fransızca, Macarca gibi bir çok dil bilen böyle bir adam, Türkçe'nin dehâsını ayrıca belirtmiye lüzum görmüştür. Çeyrek asır Türkiye'de yaşamış ve Türk adaletini herhalde çok iyi bildiği o zamanki Batı adaletinden üstün görmüştür.

Nereye gelmek istiyorum? Ahlâkla adaletin ilgisini belirtmek istiyorum. Kötü adalet, toplumların ahlâkını bozar. İyi adalet, ahlâkı yükseltir. Türk ahlâkının yüksekliğinde, Osmanlı adalet cihâzının üstünlüğünün, mühim rol oynadığı fikrindeyim.

Rönesans'ı hazırlıyan büyük mütefekkirlerden Bizanslı Plethon, XV. asır Türk toplumunu örnek almak sûretiyle Avrupa top-

lumunda ıslahat yapılması, bu sûretle Avrupa'nın ilerliyeceği fikrindeydi. 1453'te Bizans düşünce Avrupa'ya gitmiş ve bu fikrini orada propagandaya başlamıştı (*Der Islâm*, XVIII, 1929, 236-43; Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, II, 328-9).

Böyle örnek bir toplum hâline gelebilmek için, yalnız hâkimin, adliyenin adaleti ve işlerliği kâfi değildir. Nimetlerin liyakate göre tevzîi, işin ehil olanlara verilmesi, ehliyetsizin makam ve mevkı' kapamaması da lâzımdır. En az XVI. asrın sonlarına kadar Osmanlı toplumunun bunu da —beşerî sınırlar içinde ne derecede mümkinse— sağladığını biliyoruz. XVI. asır ortalarında Flaman Busbecq'in meşhur şehâdetini nakletmiştim. XVII. asır sonlarında bile İngiliz Lord Paul Ricaut şöyle demektedir (I, 153) : «Makamların sadece liyakate göre tevzîi, Türkler arasında, dünyanın geri kalan bütün kısımlarına nisbetle, daha iyi görünmektedir».

Bu umumî girişten sonra, ahlâkın belli başlı unsurlarını ele alarak ve —bu mes'ele şahsî ve taraf tutucu hükümlere çok müsait olduğu için— Batı kaynaklarının şehâdetlerine ağırlık vererek, Osmanlı Türk toplumunun mânevî değerlerini belirtmiye çalışacağım.

Vatanseverlik

Bu konuda Türkler'in üstün durumu, ayrıca belirtilmiye muhtaç değildir. Fakat gene bazı şeyler söylemek istiyorum.

1840 şubatında ölen Rumeli kazaskeri Abdülfettâh Efendi, meşhur Çapanoğulları'ndandır. 18.000 altın aile serveti kalmıştır. Bu paranın tamamını 1829'da Rusya ile olan ölüm kalım savaşında harb iânesi olarak devlete verdi. O târihte kadı idi. «Devletin verdiği maaş bana kâfidir» dedi. Yaptığı büyük bağışın bugünki râyic değeri 22,5 milyon TL.'dır (Lutfî, II, 58).

Vatan için daima can vermek fırsatı olmıyabilir. Vatanseverliğin pek çok tezâhürü vardır. Biri, mal verebilmektedir.

Arabacı Feyzi, gene arabacı olan Tatar Ömer'in oğludur. Istanbul'da Topkapı'da doğmuştur. Mütâreke'de (1918-22) 20 yaşlarında idi. Taksim'de faytonculuk yapıyordu. Rüşdiye (ortaokul) talebesi iken Cihan Harbi'nde askere alınmış, 1918'de terhîs edilince tahsiline devâm edememiş, baba mesleğini ele almıştı. İşgal kuvvetlerinin Türkler'e yaptığı muamele çok ağırına gidiyordu. Hürriyet-i Ebediyye Tepesi'nde, Taşlık'ta, Gazhâne'de, ayrı ayrı zamanlarda 5 İngiliz askerini bıçakla öldürdü. İngilizler, korkunç bir aramaya rağmen, kaatili tesbit edemediler. Fakat 5 vak'ada da işin aynı şahıs tarafından yapıldığı anlaşılıyordu.

Zîrâ cesetlerin başlarındaki şapka çiğnenmiş, başlarına birer fes giydirilmişti. Paralarına, altın kol saatlerine, hiç bir eşyalarına dokunulmamıştı. Beşinci vak'adan sonra İngilizler, Arabacı Feyzi'nin işi olduğunu anladılar. Büyük polis çenberine alındığı halde Feyzi, Arnavutköyü'nde kayığa binerek Üsküdar'a geçti. Gazeteci Münir Süleyman Çapanoğlu'nun evinde bir müddet saklandıktan sonra, Millî Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçti *(Istanbul Ans.*, X, 5.728b).

Bu hâdise, Istanbul halkını heyecanlandırdı, cesaretlendirdi, millî şuûru ve millî kîni kamçıladı.

Vatana hizmetin, ne çeşitli yolları vardır... Türkler, bu yolların hepsinin büyük üstâdı bir millettir. Başka milletler de, bizim hakkımızda, böyle mi düşünürler? Tarafsız müşâhidler öyledir. Mutaassıplar, Türk vatanperverliğini, milliyetçiliğini, «Türk taassubu, fanatizmi, barbarlığı, gericiliği, tutuculuğu, reaksiyonu, irtica'ı, muhâfazakârlığı» gibi çeşitli kelimelerle tavsîf ederler. Vatansever ve milliyetçi olmıyan Türk yok mudur? Pek çoktur. Onlar da kendilerinin ne olduklarını —hiç olmazsa tahteşşuûrda bildikleri için—, Batılılar'ın Türk vatanseverliği ve milliyetçiliği için kullandıkları bu gibi kelimelerin ardına sığınır, kendilerinin «ilerici, insaniyetçi, ümanist» falan olduklarını söylerler. Halbuki kendi vatanını ve milletini sevemiyen bir yaratığın insan olduğu bile şüphelidir. Nerede kaldı ki insaniyetçi, ümanist falan ola...

Aşağıdaki Batılı şehâdetlerini, İsmail Hâmi Dânişmend'in tercümelerinden alıyorum *(Garb Menbâlarına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı,* Istanbul, 1961) :

Charles Mac Farlane *(Constantinople et la Turquie,* 1829, II, 81-2), tercümanı vasıtasıyle, Ruslar, Edirne'yi işgal ettikleri sırada, Istanbul'da ihtiyar bir çubukçu ile şu konuşmayı yapan, Türk düşmanı bir İskoç yazarıdır :

«Harbden ve Moskoflar'dan söz açtığımız zaman, ihtiyar Türk, içini çekip başını salladı. Ruslar'ın Edirne'yi alabilmeleri karşısında yeis ve fütûr içinde idi. Fakat Istanbul'un düşmesi hakkında tahminlere giriştiğimizi işitince gözleri parladı, elindeki çubuğu öyle bir şiddetle yere attı ki, lüle, çubuktan ayrılıverdi.

«— Hiç bir zaman öyle bir şey görülmiyecek inş'Allah, dedi ve sesini, Türkler'in umumiyetle çıkarmadıkları bir perdeye yükseltti. Zavallı ihtiyarı azâba sokmaktan zevk alan tercümânım :

«— Bakalım, dedi. Şimdi sözün kısası, Moskoflar şehri zabtederlerse ne yaparsınız?

«— Cenâb-ı Hakk'ın birliğine yemîn ederim ki, karımla çocuklarımın kalblerini kendi ellerimle yararım. Gâvurlar onlara el değdiremezler. Maâz'Allah!

«— Peki, ondan sonra ne yaparsınız?

«— Yatağanımla piştovlarımı alıp karşıma ne kadar Moskof çıkarsa öldürür, sonra vatanımın müdafaasına, Anadolu'ya geçip devâm ederim.

«— Öyle ama, Moskoflar'ın da sizin gibi kılıçları ve tabancaları var. Siz, ihtiyarsınız. Ömrünüzde harb etmiş de değilsiniz. Siz onlardan belki tek kişiyi öldüremeden onlar sizi öldürürler.

«— Allah kerîm! Eğer dediğiniz gibi olursa, şehîd olurum!».

Bu konuşmayı nakleden Mac Farlane, şu mütalaayı ekler: «İşte Türkler'in bu durumları dolayısıyle, Istanbul yangın yerine dönüp taş taş üzerinde kalmadıkça, ne Ruslar'ın, ne başka bir Avrupa devletinin asla şehre giremiyecekleri açıktır».

Üstünlük Şuûru

Bu kahramanlığın ve cesaretin, üstünlük şuûrundan (complexe de supériorité) geldiği, bu şuur 2.000 yıldır Türk'te olduğu için Türk'ün kahraman, cesur, vatansever ve milliyetçi olduğunu sanıyorum. Atatürk'ün çok dile getirdiği «Türk gururu»nun bu şuurla ilgisi çok fazladır. Bu fikrimi, delillendirmek isterim:

Türk dostu bir İngiliz olan Amiral Sir Adolphus Slade, 1830'larda şöyle yazar *(Kapdan Paşa,* 94-5) :

«Signor Callasso, II. Mahmûd'un, yeni Türk ordusunda mütehassıs olarak kullandığı, bir İtalyan subayı idi. Görev yaparken, padişahın hassa süvari subaylarına mahsus Türk üniformasını giyiyor ve Sultan Mahmûd'un kendisine verdiği elmaslı nişânı da göğsüne takıyordu. Pek şatafatlı üniformasına, hilâl şeklindeki elmas nişanına rağmen Signor Callasso, Türk ordusunun en küçük rütbeli mensubu tarafından bile selâmlanmayışından şikâyetçi idi. Bazan yetiştirdiği, subaylığa hazırladığı Türk gençlerinin kaba muamelesine bile mâruz kalıyordu. Bu sebeple görevini bitirir bitirmez, üniformasını çıkarıp sivil giyinmeye cân atıyordu.

«Türkler'in açıkta, herkesin içinde bir Avrupalı'ya veya bir Hıristiyan'a saygı göstermeleri güçtür. Türk, Hıristiyan'ı daima reâyâ'dan, cizye ödeyen tab'asından saymıya alışmıştır. Atalarından böyle görmüştür, ona göre davranır. Yabancı elçiliklerde hizmet eden Türk kavasları bile, kendilerine maaşlarını veren Avrupalı büyükelçiler karşılarına geldiği zaman yerlerinden kalkmaz-

lar, o kadar mağrurdurlar. Yabancılar, asırlardan beri Türkler'in bu davranışına alışmışlardır. Yalnız ilk defa Türkiye'ye gelen itibarlı bir Avrupalı, bu muameleyi yadırgar. Türk, bir başka Türk'ün yanında, bir Hıristiyan'a îtibâr etmemeye bilhassa çalışır. Halbuki o Hıristiyan'la tek başına kalınca, candan yardım etmiye, elinden gelen her ikrâmı göstermiye çalışır. Bunu bilen tecrübeli Avrupalılar, Türkler'in kalabalık içinde kendilerine riâyet etmemelerine aldırmazlar. Türkler'in bu davranışı, dünyaya hükmetmiş bir imparatorluğun efendisi olmalarından doğmuştur. Kötü tefsirde bulunmamak lâzımdır. Bir Türk hamalında bile aynı millî gururu görmek, bir Hıristiyan için, rahatça mümkindir. Şehre önünüzden girer. Siz önden davranmak isterseniz, sizi son derece uzaktan tâkıyb eder ki, berâber olduğunuz anlaşılmasın. Zîrâ Türk, ancak başka bir Türk'e uşaklık eder, yabancıya uşaklık etmesi mümkin değildir. Kanaatleri budur. İranlılar'da, Türkler'in gururu yoktur. Ancak bu davranışlarına bakıp Türkler hakkında hüküm vermek, çok yanlıştır. Aslında Türkler, çok yardım seven ve terbiyeli insanlardır».

Chevalier de Tévenot, şöyle yazar *(Relation d'Un Voyage Fait au Levant,* Paris, 1665, 112) :

«Türkler'in kusuru şudur : Son derece azametli bir ırktırlar. Kendilerinin yeryüzünün en üstün milleti ve en cesur insanları olduklarına inanmışlardır. Dünyayı, kendileri için yaratılmış sanırlar. Bütün milletleri küçük görürler. Türk olmıyan Müslüman milletleri de küçük görürler ama, Hıristiyan ve Yahudiler'e karşı bu tutumları, artık toptan istihfâf derecesindedir».

Başka bir Fransız asılzâdesi, Corneille Le Bruyn, şöyle der *(Voyages,* La Haye, 1732, I, 446-8) :

«Türkler çok mağrurdur. Türk olmıyan milletleri, bilhassa Hıristiyanlar ve Yahûdîler gibi kendi dinlerinden olmıyanları, aşağı görürler. Onlardan küçültücü tâbirlerle bahsederler. Aynı zamanda kendilerini, bütün yeryüzündeki insanların en cesûru sayarlar. Gerçi vahşî pervâsızlıkları, ölümü istihfâf ettikleri malûmdur. Bunun sebebi, şehîd oldukları anda Cennet'e gideceklerine olan sarsılmaz itikatlarıdır... Bizim süslü elbiselerimizle alay ederler ve bize : 'kuyruksuz maymunlar' derler».

1843'te Gérard de Nerval, şunları anlatır *(Voyage en Orient,* Refik Özdek tercümesi : *Muhteşem Istanbul,* s. 42) :

«Saray kadınları, eskiden beri, Hıristiyan mahallelerindeki dükkânlara gelip rahatça alışveriş edebiliyordu. Onlara herhangi bir şekilde saygısızlık etmek öyle tehlikeliydi ki, bu tehlikeyi kimse göze alamazdı. Ayrıca Tanzimat'tan önce Hıristiyanlar, insan-

dan bile sayılmazlardı. Meselâ Fransa büyükelçisi saraya gelecek olsa, ayrı bir salonda yemek yedirilirdi. Sultan veya vezirle bir sofraya oturmak ne haddine! Padişah vezîrine sorardı :

«— Köpeğin karnını doyurdunuz mu?

«— Evet Sultânım, köpeğin karnı doydu, diye cevap verirdi vezir.

«— Öyleyse def' edin, gitsin! derdi padişah.

«Tabiî bu sözler protokol içinde imalı olarak söylenir, fakat tercümanlar bunu büyükelçiye iltifat şeklinde tercüme ederlerdi».

İtalyan Edmondo de Amicis, şunları söylemektedir *(Constantinople,* Paris, 1883, 424-5) :

«Türkler, nüfus nisbeti bakımından pek az olmalarına rağmen, 4 asırdan fazla bir zamandan beri, Avrupa'nın büyük bir kısmına karşı mücadele ettikleri ve son zamanlarda başlarına epey şey de geldiği halde, bugün hâlâ Çanakkale ile Tuna arasında Avrupa'nın büyük bir parçasına hâkimdirler. Tuna üzerinden atılmaları ihtimalini ise, tasavvur bile etmiyorlar. Bu mağrur ırk, hâkimiyeti altında yaşıyan gayrı Türk milletlerin, nasıl olup da kendileriyle aynı hukukî eşitliğe hak iddia edebileceğini anlıyamıyor. Bunu, küstahlıktan öte, takdîr-i İlâhî'ye karşı bir şey sayıyor. Türk'e göre, dünya hâkimiyetini onlara Cenâb-ı Hak vermiştir. Bunca düşmana rağmen, hâlâ Avrupa'nın büyük parçaları ellerindedir. Batı sınırlarını Tuna'ya ve Adriyatik'e dayamışlardır. Türkler'in nazarında Batı medeniyeti, muharebesiz, mücadelesiz, zamanla, haince, kendilerini silâhlarından tecrîd edip 'reâyâ' dedikleri Hıristiyan tab'alarının seviyesine indirmek istiyen, hâkimiyetlerinden mahrûm etmek peşinde koşan, bir düşman kuvvettir. Ama bu nefretleriyle berâber, Batı medeniyetinin üstünlüğünü anlamışlardır, gafil değillerdir. Eskisi gibi olmadıklarını, zayıfladıklarını bilmektedirler. Bizden korkmaktadırlar. Kuvvetle bizi def edemiyeceklerini tecrübe etmişlerdir. Yenilmez bir pasif mukavemetle bize karşı koymaktadırlar».

Vekar

Türk vekarı de meşhurdur. Türk, vakurdur. Vekarı içinde mütevazı ve ciddîdir, ağırbaşlıdır. XVI. asır ortalarında Busbecq, şöyle yazar (s. 83) :

«Sarıklı başlardan müteşekkil bu büyük kalabalığa bir göz atalım : Hepsi bembeyaz ipekliler, renk renk üniformalar, giymişlerdir. Altın, gümüş, lâl ve atlas parıltısı, göz kamaştırır. Manzarayı kelimelerle anlatmak mümkin değildir. Gözlerim bundan

güzelini şimdiye kadar görmedi. Bütün bu servet ve ihtişâm içinde, gene de büyük bir sadelik ve kanaatkârlık müşahede edilir».

Almanya hizmetindeki İtalyan generali Kont Marsigli'den (*L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman,* La Haye, 1732, I, 42a) :

«Türkler'in güldüğü, nâdiren görülür. Konuşmaları çok ciddîdir. Kısa söz söylerler ve kendilerine de az kelimeyle merâm anlatılmasını isterler».

d'Ohsson (IV, 356, 370, 402-3), Türkler'in yerden temennâ âdetini çok asil bulur :

«Osmanlı Türkleri'nin hemen hepsinin tavırlarında vekar görülür. Medenî hayatın her safhasında edebli, terbiyeli bir millettirler. Kıyafet ihtişâmı içinde büyük makam sahiplerinin yerden temennâ etmesi, çok asil bir selâmlama şeklidir.

«Nezaket ve terbiye kaidelerini asla ihmâl etmezler. Fakat müşterek hususiyetleri, azamet ve vekardır. Çeşitli tabaka ve görevlerdeki Türkler'de ancak nüans değişikliği vardır. Azamet ve vekar, hepsinde müşterektir. Saray mensuplarında kibirle karışık azamet, vezirler ve büyük devlet memurlarında asil bir vekar, ulemâ'da durgun, kuru ve ciddî bir ağırbaşlılık, zâbıta âmirlerinde ve onlardan fazla küçük rütbeli zâbıta memurlarında sert, haşîn, âdetâ vahşî tavırlar, müşahede edilir.

«Osmanlı Türkü'nün millî karakteri olan vekarın, ağırbaşlılığın, durgunluğu tasvîri kolay değildir. Dünyada huzur ve sükûna daha mübtelâ bir millet yoktur. Hiçbir şey muhayyilesini kurcalamaz, hiçbir şey heyecanlandırmaz. Ne kimseyi rahatsız eder, ne merak gösterir. Biraz fevkalâde bir şey, meselâ bir ecnebi kıyafeti, garip bir şey, tuhaf bir hayvan görecek olursa biraz durur, soğukkanlılıkla bakar, gülümser, ve daha fazla oyalanmıya lüzum görmeden yoluna devâm eder. Sokakta toplanmak, biribirini kovalamak, sevinç veya hayret taşkınlıklarında bulunmak gibi haller, hiç bir zaman görülmez».

Thornton'ın *Etat Actuel de la Turquie*'sinden (Paris, 1812, II, 226, 311, 314) :

«Türkler, ağırbaşlı ve düşüncelidirler... Umumî vasıfları olan ağırbaşlılık ve vekar, nezaket tezâhürlerinde, selâmlaşma törenlerinde, daha büyük bir heybet ve mehâbetle görülür... Sâkindirler. Bütün eğlenceleri sükûnet içinde geçer. Neş'elerini gürültülü şekilde ifade etmeyi ayıp ve çılgınlık sayarlar. Hattâ sessizlik ve suskunluktan zevk alırlar. Hareketlerinde, haşmet ifadesi vardır. Ciddî işlerini bitirince istirahat ederler. Erken yatıp, gün doğmadan kalkarlar».

Amédée Jaubert'den (*Voyage,* Paris, 1821, 298-9) : «Baba nüfuzu Türkler'de, bizdekinden daha kuvvetlidir. Oğullar, sebeb-i hayatları olan babalarına karşı, hep aynı şekilde hareket ederler. Pek erkenden, babalarına o derecede saygıya alıştırılırlar ki, bir yabancı onların hâlini görse, evin oğulları değil, evin uşakları sanabilir. Babalarının huzurunda ayakta durup, sükût içinde emirlerini beklerler (*). Babalarının sofrasında yemezler, yalnız yemekte hizmet ederler».

«Türkler'in çehreleri, eğlence anlarında bile vekar ifadesini kaybetmez» (Mac Farlane, 1829, I, 303).

«Padişahın bayram selâmlığında ne kargaşalık oldu, ne de gürültü. Her şey, Türkler'de âdet olduğu üzere, ciddiyet ve vekar içinde geçti» (Ubicini, 1855, III).

Gene Ubicini'nin meşhur eserinden (1855, 288, 342) : «Türkler azametli ve ciddî bir millet olmakla berâber, öğünmezler ve dedikodudan da korkmazlar. Allah'ın takdirini saygıyle karşılarlar. Başka ülkelerde teessür veya alay mevzuu olan şeyleri, tevekkülle sineye çekerler... Umumiyetle yakışıklı, mütenasip endamlı olan Türkler, son derece temizdir. Tek içkileri, sudan ibarettir. Halkın tahsili pek sathîdir. Fakat herkes, kendine ait işi çok iyi bilir. Tahsili az olan halk bile, nezaket içinde vakurdur. Meselâ Türk esnafında, bizim büyük şehirlerimizdeki esnafın kabalık ve lâubâlîliği görülmez. Türk esnafı, gerçekten kibar insanlardır».

«Türk çocukları arasında gürültülü oyunlardan, hızlı koşmacalardan, çığlıklardan, itişip kakışmalardan, hele küfürlerle tokatlaşma ve yumruklaşmalardan eser görülmez. Çok sakin oynarlar, sesleri bile duyulmaz» (A. Brayer, *Neuf Années à Constantinople,* Paris, 1836, 224-5).

«Türk çocukları, başka ülkelerdekilere benzemezler. Ne gürültü eder, ne ağlayıp dururlar. Doğu'da geçirdiğim 3 yıl içinde, hiç bir Türk çocuğunun bağırıp çağırdığını işitmedim. Okula gidenlerin tavırları sakin, yürüyüşleri vakur idi» (Ubicini, 283-4).

(*) Babam Muhiddin Öztuna, babası Mehmed Efendi'nin karşısına hayatında bir defa fes giymeden, başı açık çıkmadığını, söylemeden oturmadığını, «otur» emrini alınca, kapının yanındaki iskemleye iliştiğini, müteaddit defalar anlatmıştı. Mehmed Efendi 1916'da öldüğü zaman, babam 22 yaşında idi.— Babam Muhiddin Öztuna öldüğü zaman ben 31,5 yaşımda idim. Yıllarca Paris'te oturmuş, iki defa evlenmiş bir adamdım. Babamın karşısında —ölümüne kadar— sigara tiryakisi olduğum halde, tek sigara yakmadım. Gene de babam, benim bozuk terbiyeli bir nesle mensûb olduğumu sık sık söyler, karşısında ayak ayak üzerine atınca «yine terbiye dersine çalışıyorsun» derdi. Babam galiba, son Osmanlılar'dan biri idi.

Terbiye ve Nezaket

«Türkler'in biribirlerine gösterdikleri merasim ve iltifat, Hıristiyan'lığın en medenî ülkelerinde olduğu gibidir. Gerçi Türkler Hıristiyanlar'ı hor görürler ve onlara iyi muamele etmedikleri için, Hıristiyanlar da Türkler'i barbar sayarlar. Fakat Türkler, kendi aralarında son derece terbiyelidirler ve tatbikıne dikkat ettikleri medenî kaideler, Roma'da veya dünyanın en terbiyeli herhangi bir yerinde yaşıyan insanlardan geri değildir... Saray mensuplarının biribirlerine hitap tarzları ve muameleleri ise, yeryüzünde tasavvur edilebilecek en ince terbiye ve nezaket kaidelerine göre cereyân eder» (Sir Paul Ricaut, 1677, I, 97, 100).

«Görüştüğüm Türk kâtipleri ve subayları, gayet terbiyeli ve hoş insanlardı» (Mareşal von Moltke, 1838, 163).

«Osmanlı saraylarında, tasavvur edilemiyecek kadar ince bir terbiye, her muamelenin temeli idi. En âdî işi gören hademe veya hizmetçi kadın, aynı şekilde eğitilirdi» (Ziyad Ebüzziya, II, 261, n. 1).

«Bugün Türkiye'de nezaket o kadar göze çarpmaktadır ki, kabalıktan eser yoktur» (Prens Demetrius Cantemir, *Histoire de l'Empire Othoman,* Paris, 1743, I, 178).

«Türkler, hiç bir zaman yere tükürmezler» (Kont Marsigli, 1732, I, 37).

«İsteyen Türk, gerek cuma, gerek bayram namazında, cami içinde ve cemaat ortasında, düşmanı kimse, ondan af diler. Afvı, yaş veya makamca küçük olan ister. Karşısındaki kesin şekilde ve cemaat önünde afvettiğini söylemiye mecburdur. Sonra elini öptürür ve kucaklaşırlar. Bir kere barışmış olan iki düşman, eski ihtilâflarından dolayı biribirlerine fenalık edemezler. Böyle bir şeye cesaret eden, hem insanlarla, hem Allah'la alay etmiş sayılır ve cemaat tarafından lânetlenir, çok kötü muamele görür» (Villamont, *Les Voyages,* Paris, 1595, 252b).

«Türkler'in biz kadınlara karşı muameleleri, bütün milletlere örnek olmalıdır. Meselâ bir erkeğin boynu vurulur, bütün evrakına, eşyasına el konulur, fakat karısına saygıyle davranılır ve mücevherlerine bile dokunulmaz. Halk, kadınlara sokaklarda en küçük saygısızlık yapmaz» (Lady Craven, *Voyage à Constantinople,* Paris, 1789, 201).

«Türkler'e göre tevazuun fazlası dalkavukluk, fakat saygı göstermekte ihmalkârlık da büyük bir kusurdur» (Guer, *Moeurs et Usages des Turcs,* Paris, 1746, I, 393).

«Türkiye'nin harb içindeki eyâletlerini, tek küfür duymadan ve tek hakarete mâruz kalmadan geçtim. Türkler, son derece nâziktir» (A. L. Castellan, *Lettres*, Paris, 1811, II, 91).

«Türkler'in tatlı konuşması, bütün medenî milletlere örnek olabilir» (Mac-Farlane, 1829, II, 81).

«Türkler'le devamlı temas edenler, onların ne kadar sevimli insanlar olduklarını teslîm ederler. Sade ve samimî şekilde naziktirler. Tavırları ve hareketleri son derecede tabiîdir, hiç bir yapmacık yoktur. Oldukları gibi görünürler. Gerek aile çevrelerinde, gerek çalıştıkları işlerde veya devlet dairelerinde, büyüklerine karşı, tabiî ve boyun eyme derecesinde itaate ve saygıya alışkın şekilde yetiştirilmişlerdir. Bundan dolayıdır ki, en mütevazi halk tabakasından gelip talii yâver olduğu takdirde yüksek makamlara çıkan bir Türk, tahsili çok eksik olsa bile, hiç yadırganmaz. Zîrâ makamına derhal intibak eder. Sözlerinde, tavrında ve edâsında en yüksek aile mensuplarından ayırt edilemez.

«Türkler, hiç bir zaman kendilerinin selâmlanmasını beklemezler, ayıp sayarlar. Kim önce görürse, o selâm verir. Büyük küçüğü basit şekilde, küçük büyüğü çok saygılı şekilde selâmlar. Alaylarda sadrâzam ve vezirler, halkı selâmlarlar. Padişah da, başını hafif hareket ettirip sağ elini göğsüne kaldırarak halkı selâmlar. Bu terbiye kaidelerini, hangi halk kesimine mensûb olursa olsun, her Türk bilir. Türkçe, çok güzel nezaket tâbirleriyle doludur. Hiç bir zaman «ben» denmez, «bendeniz, köleniz, kulunuz, dâîniz, duâcınız» ve bu mealde başka kelimeler söylenir» (d'Ohsson, IV, 367-70).

«Türkiye'de nezaket, tabiat icabıdır. Avrupa'daki sahte ve gösteriş nezaketi burada yoktur. Avrupa'da nezaket, kin ve garazı, hiyânet ve gizli maksadı örttüğü nisbette artar. Türkiye'de, millî bir karakterdir. Doğruluk ve hayır ifade eder. Türkler, sakin insanlardır. Üstleri başları çok temizdir. Türkçe, çok mantıklı, çok âhenkli bir dildir. Kısa ve uzun hecelerin karışması, kulağa musiki gibi gelir(*). Sanki Türkçe, bir ilim hey'eti tarafından düzenlenmiş, mükemmel bir dildir.

«Bir kaç kişi birden konuşmaz, bir kişi konuşur, dîğerleri dinler, biri sözünü bitirmeden öteki söze karışmaz. Söz söyliyen, dikkatle dinlenir. Konuşan, sözünü asla uzatmaz, kısa keser. Büyük bir saygı içinde konuşulur. Dedikodu, iftira, çok ayıptır. İnsanın âdetâ bizdeki musiki ve dans san'atlarında olduğu gibi, Türkler'de

---

(*) Dille uğraştıklarını iddia eden bazı kuruluşlar, ecnebilerin fark ettiği bu musikiyi hayatlarında duyamamışlardır. Uzun heceye düşmandırlar ve uzun heceyi yok etmek için meydan muharebesine girmişlerdir.

de nezaketin derin bir tetkikle uzun bir tecrübe mahsulü olduğuna hükmedesi gelir. Türk toplantıları, sohbet meclisleri, kesin şekilde Avrupa'dakilerden çok daha nezîhtir. Bizdeki gürültüler, kavgalar, münakaşalar, saygısızlıklar, Türkler'de yoktur» (A. Brayer, *Neuf Années à Constantinople,* 1836, I, 293-5).

«Türkler, kâinâtın en kibar milleti sayılacak derecede zarif, ve muhteşem şekilde nazik insanlardır» (Ubicini, 1855, 144).

«Paşasından sokak satıcısına kadar istisnasız her Türk'te aynı vekar, ağırbaşlılık ve derebeyi ihtişâmı vardır. Hepsi derece farkları ile, aynı terbiyeyle yetiştirilmişlerdir. Kıyafetleri farklı olmasa, Istanbul'da bir aşağı tabakanın olduğu belli değildir... Istanbul'un Türk halkı, Avrupa'nın en nazik ve kibar cemaatidir. En ıssız sokaklarda bile bir yabancı için küçük bir hakarete uğrama tehlikesi yoktur. Namaz kılınırken bile bir Hıristiyan camie girip Müslüman ibadetini seyredebilir. Size bakmazlar bile, küstahça bir bakış değil, sizinle ilgilenen mütecessis bir nazar dahi göremezsiniz. Kahkaha ve kadın sesi duyamazsınız. Fuhuşla ilgili en küçük bir tezâhüre şahit olmak imkân dışıdır. Sokaklarda bir yerde birikmek, yolu tıkamak, yüksek sesle konuşmak, çarşıda bir dükkânı lüzumundan fazla işgal etmek, ayıp sayılır» (Edmondo da Amicis, *Constantinople,* 1883, 415, 420).

«Türkler, başkalarının kadınlarına, âzamî derecede hürmet ederler. Gezinti yerlerinde tesadüf ettikleri kadınlara gözlerini dikip bakmaktan çok çekinirler, hem ayıp, hem haramdır. III. Selîm'in kızkardeşi genç Hadîce Sultan, Boğaz'da kendisine sâhilsaray inşa eden Danimarkalı mimar ve ressam Melling'le, yüzü açık konuşuyordu. Melling de Sultân'ın yüzüne bakarak hitâb ederdi. Halbuki sultânın hizmetindeki efendiler, sultânın asla yüzüne bakmaksızın konuşuyorlardı» (Castellan, *Lettres,* 1811, II, 226).

«Türkler'de kibir ve gurur âdetâ meçhuldür. Tabiatlerinde, terbiye sistemlerinde, kibir ve gurur hisleri, dumûra uğramıştır. Resmî alaylarda bile protokol subayları, padişaha : «Mağrûr olma padişahım, senden büyük Allah var!» diye bağırırlar, çok eski Türk geleneğidir. Hele gerçekten büyük makam işgal eden bir adamın kibir göstermesi, o makamı dolduramadığına işaret sayılır. Her Türk alçakgönüllü ve mütevazı'dır. Gururları, biz Hıristiyanlar'a karşıdır. Kendi aralarında sade ve tevazu dolu insanlardır» (Brayer, 1836, 198-9).

Büyüğe Saygı, Küçüğe Şefkat

Büyüğe saygı, küçüğe sevgi, değişmez Türk terbiyesidir. Burada büyüklük küçüklük yalnız yaş bakımından değildir. Aynı zamanda makam ve servet bakımındandır.

«Türkler'in ana babalarına saygıları, bilhassa takdire değer. Türk toplumunda baştan çıkmış, yüz kızartıcı işler yapan çocuk, nâdirdir. Aile reislerinin çocukları üzerindeki nüfuz ve itibarı, inanılmıyacak derecede kesindir» (Guer, 1746, I, 374).

«Türkler'de babaya sevgi çok kuvvetlidir. Çocuklarda, evlâtlık vazifeleriyle ilgili her şeye karşı sarsılmaz bir bağlılık vardır. Büyüklere, ihtiyarlara karşı son derece saygı gösterilir» (Sir James Porter, *Observations sur les Turcs,* 1769, II, 58).

«Türkler, ihtiyarlara, çocuklara saygı ve sevgi gösterirler. Hayvanlara bile iyilik ederler» (Castellan, 1811, II, 227).

«Erkeklerde de, kadınlarda da evlât sevgisi çok bârizdir. Türk, çocuğuna şefkatle hitâb eder. Elinden tutar gezdirir, yorulursa kucağına alır. Genç ve ihtiyar her Türk, çocuğa şefkatle bakar ve ilgi gösterir... Bir Türk büyüyünce, ihtiyar ana ve babalarıyle para münakaşası yapan çocuklar, Türkiye'de yoktur» (Brayer, 1836, I, 224-6).

«İhtiyarlık, Türkiye'de olduğu kadar hiç bir yerde hürmete mazhar değildir... Çocüklarını bundan daha fazla şefkat ve alâka içinde yaşatan bir memleket bilmiyorum. Bu şefkat ve alâka, ana kadar babada da derinleşmiştir. Çocuğunu omuzuna ve kucağına alarak —yorulmaması için— böyle gezdiren çok babaya sokaklarda tesadüf edilir... Ama büyüyen çocuk, babasına fevkalâde saygılıdır. Emretmedikçe oturamaz. Yalnız «baba» olarak değil, «bey baba», «ağa baba», «efendi baba», «paşa baba» gibi unvânıyle hitâb eder... Erkek ve kız kardeşler arasında da yaş esasına dayanan aynı merâtib silsilesi vardır. Kendinden bir kaç ay büyük kardeşe mutlaka «ağabey», kızsa «abla» (1) denilir, asla isimleriyle çağırılamaz. Babanın öldüğü ailede, büyük erkek çocuğun mutlak otoritesi başlar. Anne ve baba oğlunu, her yaşında ve her mevkı'de, sadrâzam olsa

---

(1) Bu kelimeler Türkçe'ye mahsustur. Avrupa dillerinde yalnız «kızkardeş» ve «erkek kardeş» kelimeleri vardır. Avrupa'da kardeşler, kendilerinden çok büyük abla ve ağabeylerini, küçük adlarıyle çağırırlar.

bile sadece küçük ismiyle «Ali, Süleyman...» diye çağırır(2)» (Ubicini, 1855, 343, 284-6).

Vefa ve Sadakat

Türk için sadâkat, bir görevdir. Sadâkati olmıyan, görevine ihanet etmiş sayılır. Fakat vefasızlık, sadakatsizlikten çok ağırdır. Türk için vefasız adam, köpektir.

«Türkler vaadlerine dindarca bir sadakat gösterirler» (Comte de Bonneval, *Anecdotes,* 1740, I, 24).

«Türkler, yeminlerine ve ahidlerine son derecede sadıktırlar. Yeminlerini tutamazlarsa, ödiyecekleri kefaret çok ağırdır» (d'Ohsson, IV, 467-9).

Hayırseverlik

«Türkler o kadar hayırsever bir millettir ki, her sokağın başında tatlı sulu bir çeşme yapmışlardır... Şehir dışında da, köylerde, yol kenarlarında, hattâ çöllerde, soğuk su çeşmeleri inşa etmişlerdir» (Simeon, 1608, s. 27).

«Kasımpaşa'da kapdan paşanın bahçeli köşkü var. Fakat halktan isteyen girebiliyor. Türk hayırseverliğinin bir örneği!» (General Miranda, 1786, s. 44).

Edirne'de 180 umumî ve 1.300 hususî çeşme vardı. Gene Edirne'de Mahmudpaşa hamamında 60 dellâk çalışıyordu. 13 de sebil bulunuyordu (T.T.K., *Edirne,* 109, 112, 232). İmparatorluğun her köşesi, en kuytu yerlere kadar, bu gibi hayır eserleriyle dolu idi.

«İndiğim kervansaraya, Türkler gibi Hıristiyanlar da kabûl ediliyor, üç gün müddetle bedava yedirilip içiriliyordu. Çünki Türk hayrâtı, din farkına bakılmaksızın bütün insanlara şâmildir» (Villamont, 1596, 227b).

«Türk hayır eserleri, insanlardan başka, hayvanlara da şâmildir. İnsan cinsine ait olan hayır eserleri, topluma ve ferde, ölüye ve diriye şümullüdür. Bunlardan, hangi dine mensûb olursa olsun, bütün fakirler, ihtiyaçları nisbetinde faydalanırlar. Hiç bir tefrîka tâbî tutulmaksızın bütün yolcular, imâretlerde ve kervansaraylarda üç öğün ağırlanıp bedava yedirilirler. Hayvanları da aynı şekilde üç gün bedâva beslenir. Yol boylarında kervansarayların,

(2) Tek istisnası Hânedan (Osmanoğulları)'dır. Anne, şehzâde ve sultân olan çocuğunu asla adıyle çağıramaz. Baba olan şehzâde ve pâdişah da öyle. Padişah, küçücük oğluna «Mustafa Han» veya «Sultan Mustafa» ve Tanzimat'tan sonra «Mustafa Efendi» der, küçücük kızını «Ayşe Sultan» diye çağırır.

şehirlerde imâretlerin kapıları, her zaman açıktır... Türkler, hayrât olarak çeşme, sebil, nehirler üzerinde köprü yaptırırlar, kaldırım döşetirler, yol tesviye ettirirler. Maalesef bu derece hayrât doğru bir din uğruna yapılmamıştır, yoksa gerçek şefkatin bütün şartlarını toplamış olurdu» (Du Loir, *Les Voyages,* Paris, 1654, 189-90). Du Loir, devâm ediyor (s. 191-2) :

«Ferdlere ait sadakalar da boldur. Zengin Türkler, hapishanelere gidip, borç yüzünden habsedilmiş olanların borçlarını öder, kurtarırlar... Türkler, zaruretlerini söylemekten utanan fakirlere, daha düşkündürler. Bunları, misli görülmemiş bir ilgi ve ketûmiyetle araştırır, gizlice yardım ederler».

«Türkler'in mensûb olduğu İslâm dininin beş şartından biri de zekât'tır. Bu şart mûcibince, her yıl, gelirlerinin kırkta birini fukarâya verirler. Eğer akrabaları içinde fakirler varsa, onları tercih ederler. Yoksa fakir komşularına, o da yoksa başka fakirlere verirler. Türkler, zekât'ta kusûr etmezler. Çünki çok hayır severler. Din ve mezheb ayırmaksızın, ister Hıristiyan, ister Yahudi olsun, bütün muhtaçlara yardım ederler. Onun için Türkler arasında yoksullara çok az tesadüf edilir... Şahsî hayatında kanaatkâr yaşıyan Türkler, hayatlarında fakirlere bakarlar. Ölünce, bıraktıkları servetle hastahâneden kervansaraya, köprüden çeşmeye kadar, çeşitli hayır eserleri yapılmasını vasıyet ve vakf ederler. Bir çokları, bu hayır eserlerini daha sağlıklarında yaparlar. Bazıları ölürken, köleleri ile cariyelerini âzâd ederler. Keseleriyle hayır işliyemiyenler su hazinelerini doldururlar, tehlikeli, bozuk yolları tamir edip yolculara yol gösterirler. Karşılığında para almazlar, «fî-sebîl'İllaah» yaptıklarını söylerler. Hayvanlara ve kuşlara da —onlar da Allah'ın mahlûku olduğu için— hayır yaparlar. Pazarlara gidip kuş satın alır, âzâd ederler. Herhangi bir hayvanın acı çekmesine asla müsamaha etmezler. Tavukların bile başını bir darbede kesmiye çok dikkat ederler. Şu kadar köpeğe veya kediye yiyecek verilmesi için vakıf tesis edenler vardır. Yahut bu iş için kasaba para verirler. Kasap bu para mıkdarınca köpek veya kedilere et verir. Bir dirhem hak geçmemesi için kasaplar, çok dikkat eder ve bu hususta Allah'tan çok korkarlar. Böyle para alıp ekmek dağıtan fırıncılar da vardır. Her gün et taşıyan bir takım kimselerin böyle şart-ı vâkıfa göre köpekleri veya kedileri belirli yere çağırtıp et parçaları tevzî etmeleri, doğrusu görülecek şeydir. Türkler'in hayvanlara karşı gösterdikleri şefkat hususunda, yüzlerce örnek gösterebilirim. Bunlar bizim nazarımızda gülünç olmakla berâber, Türkler için ciddî hayır işleridir. İyi giyinmiş kimselerin, yeni yavrulamış sokak köpeğinin yavrularının üzerine

basılmasın diye taş taşıyıp bir kenara kulübe yaptıktan sonra yollarına devâm ettiklerini gördüm» (de Thevenot, *Relation d'Un Voyage Fait au Levant,* 1665, 95-7).

«Zengin Türkler'in halka vakf ettikleri muhteşem imâret ve kervansaraylardan başka, daha bir çok şeyi hayır sayarlar. Meselâ kafes içinde kuş alıp kuşları salıvermek, Türkler'e göre hayır işlemektir. Bilhassa hasta ve sakat köpekleri beslemeyi de sevap sanırlar. Ölürken vasıyet-nâmelerinde köpekler için tahsisat ayıranlar vardır» (Ricaut, 1670, 300-1).

«Türkler köpekler hakkında şefkat besler, fakat kat'iyen evlerine almazlar. Fakat evlerinin yanında köpek kulübeleri yaparlar» (Grelot, 1680, 275). Aynı seyyah şöyle devâm eder (s. 293-4) :

«Istanbul'da 100 kadar muazzam binalı hastahâne ve 417 kervansaray, han ve imâret vardır. Hepsi hayır eseridir. Hepsi bedavadır... Susayana su vermek büyük sevap sayıldığı için, çeşme ve sebiller de boldur. Istanbul'da 5.935 çeşme ve sebil vardır. Sakalar bu çeşmelerden su alıp, evlere tevzî ederler».

«Camiler; padişahların, sultanların, vezirlerin, paşaların, şeyhulislâmların ve emsalinin eserleridir. Bunlar yalnız cami yapmakla iktifâ etmemişler, imâretler, hastahaneler, tımarhaneler, medreseler, çeşmeler, sebiller de yaptırmışlardır» (de la Croix, *Mémoires,* 1684, I, 128, 132).

«Kırım dahil, Türkiye'nin her tarafı öylesine hayır ve şefkat müesseseleri ile doludur ki, dilencilik âdetâ yoktur. Borcundan dolayı habse atılmış bir adam olduğunu işiten bir zengin, hemen o adamın borcunu ödeyip hapisten çıkarır. Yangın felâketine uğrıyanın evi, civarın zenginleri tarafından yeniden yapılır, eskisi gibi döşenir ve felâket sahibine hediye edilir. Hastalar, muhtaçlar için büyük vakıflar, onlar yetişmezse daima hayır sahipleri vardır. Türkler'le beraber yaşıyan diğer kavimler de, onları taklîde çalıştıkları için, bütün Türkiye'de hemen hiç bir dilenciye tesadüf edilmez» (de la Montraye, *Voyages,* 1727, I, 263).

«Yazın Istanbul'dan Sofya'ya giderken, anayol üzerinde, dağ başlarından inmiş çobanların yolculara ayran ikrâm ettiklerini, kimisinin pek az para aldığını, kimisinin hiç para kabûl etmeyip hayır olarak dağıttığını gördüm... Türkler, hiç bir din farkı gözetmeksizin, bütün yabancılara karşı son derece misafirperverdirler Şehirlerarası yollar üzerinde bulunan köylerde hâli vakti yerinde olanlar, öğleden evvel ve akşam üstü gezintiye çıkar, yolcu bulmıya onları evlerine dâvet ederek ağırlamıya çalışırlar. Hattâ misafirin hangi eve ineceğini tâyin ederken münakaşa ettiklerini gördüm» (Kont Marsigli, 1732, 34a, 38-9).

«Türkler'in, Hıristiyanlar'dan çok fazla hayır eserleri yaptıkları inkâr edilemez. Türkiye'de pek az dilenci olmasının sebebi budur. Hastahâneler, köprüler, kervansaraylar, barajlar, çeşmeler, sebiller ve bu kabîlden pek çok eser... Türkler bu hayır eserlerini ya hayatlarında yaptırmışlar, yahut ölmeden önce vasıyetlerinde inşaat ve vakıf masraflarının karşılığını göstermişlerdir. Bu hâlin en takdire şâyan tarafı, hayır sahiplerinin, böyle bir işi, hiç bir din farkı gözetmiyerek yapmalarıdır. Bundan dolayı Müslümanlar kadar Hıristiyanlar'la Yahudiler de o hayırlardan faydalanıyorlar... Konsolos Torelli, beni 84 yaşında bir Türk tâcirini ziyarete götürdü. Güzel yüzlü, uzun beyaz sakallı bir adamdı. 8 defa hacca gitmiş ve her hac kendisine 20.000 altına (25.000.000 × 8 = 200.000.000 TL.) mâl olmuş. Zîrâ her hac seferinde, pek çok fakir hacının masraflarını üzerine almış. Ziyaretimde, dokuzuncu hac seferine hazırlanıyordu. O kadar zengin bir tüccardı ki, yılda 10.000 altın (12.500.000 TL.) zekât dağıtıyordu. O derecede itibar sahibi bir adamdı ki, kendisini selâmlıyanlar, eteklerini öpüyorlardı. Bana çok iyi muamele etti ve Kudüs seyahatimin iyi geçmesi için çok nâzik temennilerde bulundu, hayırlısıyle vatanıma dönmem için duâ etti. Şaşırdım. Aynı dine mensûb olsaydık, daha samimi davranamazdı. Zîrâ Kudüs'e hacca gidiyordum» (Corneille le Bruyn, 1732, I, 357-8, II, 60-1).

«Bütün Türkler hayır sever. Ne din farkına, ne de ihtiyaç sahiplerinin geçmiş fiil ve hareketlerine bakmaksızın, bütün muhtaçlara yardım ederler. Türkler'in nazarında, herhangi bir eşkıyâ tevbe edip, mükemmel velî olabilir. Bundan dolayı, hayır ve şefkatten, hiç kimse mahrum bırakılmaz. Fakat şunu da belirtmeliyiz ki, hayır yapmakta mübalağaya düşerler. Zîrâ iyiliklerini yalnız insan cinsine hasretmeyip, hayvanlara, hattâ bitkilere teşmîl ederler. İhtiyaç sahibi bir Türk, ihtiyacını, cuma namazından çıkarken, mahallesinin zenginine bildirir. İhtiyacı, mutlaka karşılanır» (Comte de Bonneval, 1740, I, 213).

«Kısır ağaçların kuraklıktan kurumalarına meydan vermemek üzere bir işçiye ücret verip sulatacak derecede hayırseverlikte ileri giden biraz kaçık Türkler'e de tesadüf ettim... Kasaplar, kendilerini, civardaki köpek ve kedileri beslemekle mükellef sayarlar. Şam'da hasta kedilerle köpeklerin tedavisine mahsus bir hastahane yapacak kadar kaçıktır Türkler... (*)» (Guer, 1746, I, 221).

(*) Bu arada Bursa'da, hasta ve sakat leylekler için yaptırılan ve «Gurebâ-hâne-i Lâklakaan» adını taşıyan meşhur leylek hastahanesini —ki gayet tabiî bir vakıftır— tekrar hatırlatıyorum.

«Türkler'in, hastaları eğlendirecek musiki hey'etleri ve mermer havuzları bile bulunan hastahaneleri, büyük masraflarla inşâ edilmiş, hayrete şâyan dev hayır müesseseleridir» (Anquetil Duperron, *La Législation Orientale,* Amsterdam, 1778, 28).

«Türkiye'de misafir kabûl etmiyecek bir köy evi, yemek yenmiyecek bir konak, biraz sebze, meyve, hattâ çiçek toplayıp dinlenmek üzere gelen yolcuyu iyi karşılamıyan bir bağ, bostan ve bahçe sahibi yok gibidir» (Thornton, 1812, II, 286).

«Masafirperverlik, hayır ve iyilik telkîni bakımından İslâm dini, bütün dinlerden ileridir. Yol boylarında, hattâ çöllerde, fakirlerle yolcular için misafirhâneler, sebiller yapılmıştır. Felâkete uğrıyan her Türk, mutlaka yardım görür. Köpeklerle kedilerin hayatlarını sağlamak için vakıf yapanlar vardır» (Beauvoisins, *La Cour du Grand-Seigneur,* 1809, 134).

«Resim ve heykele cephe almakla beraber Türkler, pek muhteşem binalar yapmaktan hoşlanırlar ve bunların hemen hepsi, hayır maksadıyle yapılmış yapılardır» (Durdent, *Histoire de Turquie,* 1818, 466).

«Fakirlere yardım etmiyen Türk, dininden sapıtmış sayılır... Türk hayırseverliği âdetâ sınırsız, hattâ cihanşümûldür. Servetlerini tüketircesine hayır işlerine harcıyan çok Türk vardır. Gerçekte, Türkiye, hayrât ve hasenât ülkesidir... Fazla bir şey yaptırmak elinden gelmediği için, ıssız bir köşeye çeşme yaptırıp, yanına da kabirciğini inşa ettiren çok Türk vardır» (Ubicini, 1855, 354, 357, 358).

Hıdîv İsmail Paşa ki, Mısır valisidir, Kahire'de oturur. Türk imparatorluğunun en büyük, aynı zamanda en zengin umumî valisidir. İşte 1863 ramazanında Mısır'dan Istanbul'a hayır maksadıyle gönderdikleri : Tekkeler için 40 kantar şeker ve 100 ölçek pirinç, medreseler için 30 kantar şeker ve 50 ölçek pirinç, Üsküdar fakirleri için 20 ölçek pirinç, Boğaziçi fakirleri için 18 ölçek pirinç, Galata fakirleri için 10 ölçek pirinç, Kasımpaşa fakirleri için 10 ölçek pirinç, Eyüb fakirleri için 17 ölçek pirinç, Yedikule fakirleri için 14 ölçek pirinç, Silivrikapısı fakirleri için 14 ölçek pirinç, Hıdîv'in şahsen tanıdığı ihtiyaç sahipleri için 43 ölçek pirinç ve 10 kantar şeker. Toplam, 251.000 kuruş değerinde 80 kantar şeker ve 296 ölçek pirinç (325.000 TL.). Aynı İsmail Paşa, imparatorluğun büyük irfan ve san'at yuvalarından olan, Dede Efendi gibi dâhîler yetiştiren Yenikapı Mevlevî-hânesi'nin tamiri için 1.000 kese (600.000 kuruş = 7,5 milyon TL.) vermişti. 1866 Hocapaşa yangını fe-

lâketzedeleri için 500 kese (3.750.000 TL.) teberrû ettikten başka, o kışı rahat geçirtmek için, yangın felâketzedelerinden 8.500 kişiye, her birine 12 okka tereyağı, 180 okka pirinç ve 360 kuruş göndermişti. Yalnız bu son yardımın tutarı 102.000 okka tereyağ ve 1.530.000 okka pirinç ve 3.060.000 kuruş (= 38.250.000 TL.) tutmaktadır. Her fakir felâketzedeye verdiği 360 kuruşun bugünki değeri de 4.500 TL.'dır (Ali Rızâ Bey, 137-8).

Bu Hıdîv İsmail Paşa'nın ikiz kardeşi olan meşhur milyarder ve Yeni Osmanlılar'ın lideri Vezir Mustafa Fâzıl Paşa, 1862'de maliye nâzırı idi. O yılın ramazanında, nezâretteki hademelere 100.000 kuruş (1.250.000 TL.) «ramazâniyye» dağıttırmıştı (Ali Rızâ Bey, 137).

II. Meşrutiyet'ten sonra harb gemilerinin yenilenmesi ve iki büyük zırhlı alınması için, hükûmete yardım olmak üzere Donanma Cemiyeti, hayır sahiplerinden 7 milyon altın teberrû toplamıştı (8.750.000.000 TL.) (*Donanma Mecmuâsı*'ndaki yıllık bilanço).

Millî Mücadele sırasında, Türkistan Türkleri ve Hindistan Müslümanları, bugünki değerle Ankara'ya milyarlarca lira teberrûda bulunmuşlar, zavallı Kıbrıs Türkleri'ne varıncaya kadar Ankara'ya teberrû yağmış, bu sayede arkasında dev devletler bulunan Yunanistan, Ermenistan ve diğer düşmanlara baş eğdirilebilmiştir (*VII. Türk Tarih Kongresi*, II, 921, 924-5). Lefkoşe'nin *Doğru Yol* gazetesinin 12.I.1920 nüshasından: «Anadolu, Türk'ün son yurdu, son melcei (sığınağı) dir. Oradaki kardeşlerimizin böyle sefaletler, mahrumiyetler içinde helâk olmasına seyirci kalırsak, dünyada en alçak insanlar bizler oluruz. Bu felâketler yepimize büyük bir ders-i intibâh olsun... Onlar bizim ırkdaşlarımız olmasalar bile vazîfe-i insâniyye, muâvenetlerine şitâbımızı emreder. Şu halde vazifemiz iki katlıdır... İzmir civarında 7 ay zarfında 60.000 Türk şehîd edilmiş, 40.000 kişi terk-i diyâr etmiye mecbur kalmış ve 200 milyon liralık servetleri gasb olunmuşdur. İşte bugün yersiz yurdsuz kalmış bu binlerce kardeşimiz, bizden muâvene (yardım) bekliyor».

Aynı gazetenin 22.III.1920 nüshasından: «Muhterem Türk! Sevgili İzmir'imizin felâket-zedelerine yardım olmak üzere verilecek tiyatro için, sen de kardeşlik borcunu öde. Tiyatro biletlerinden almayı unutma. Ailenin o günki yiyeceğini, yerlerinden yurdlarından uzaklarda, yağmur ve çamur içinde İzmir için ağlıyan bedbaht kardeşlerine hasret. Sen ve çocukların o gün aç kalsın. Yiyecek paranızı, mazlûm kardeşlerine gönder».

Lefkoşe'nin *Söz* gazetesinin 10.6.1922 nüshasından: «Cuma ve bayram günleri Hilâl-i Ahmer (Kızılay) menfaatine yeryüzündeki bütün Müslümanlar'ın cem'-i iâneye mübâşeretleri, müdâfaa-i istiklâl nâmına en mübrem ve mukaddes bir vazîfe-i milliyye olduğunu beyân eder, bütün dünya Müslümanları'nın iştirakiyle bu iânâtın azıym bir yekûna bâlîğ olabileceğini...». Aynı gazetenin 22.7.1922 nüshasından: «Ahvâl-i siyâsiyye dolayısıyle harbe bi'l-fiil iştirâk edemiyen biz Kıbrıslı Türkler'in mutlakaa iâne vermemiz, farzdır. Anadolu'daki harekât-ı askeriyyeyi yalnız sözle tâkıyb etmek ve maddî muâvenetden yüz çevirmek, bir nevî zaaf-ı dîn, ve açık bir riyâ-kârlıkdır. Cebhelerde tekrâr kuvvetli düşmânlarla çarpışmak ânı hulûl etdiğinde, arkasında gözleri yaşlı nişânlısını veyâ haremini dîn ve vatanın selâmeti nâmına terk eden ve düşmânın âteş saçan güllelerine göğüslerini siper yapan Mehmedcikler'in fidâ-kârlıklarını takdîr etdiğimizi, iânelerimizle ısbât etmeliyiz». Gerçekten bayramın ilk günü, Kıbrıs'ın bütün şehir, kasaba ve köylerindeki Türkler, Ankara için iane verdiler. Arife gecesi, Anadolu şehidleri için, bütün Kıbrıs camilerinde mevlûd okundu. Piskobu köyü öğretmeni Havvâ Hanım gibi bir yoksul Türk bile 2,5 altınını, Ankara için göndermişti.

Yukarıdan beri daha çok Batı seyyahlarının müşahedelerine göre anlattığımız hayırseverlik, ibret verici bir sosyal dayanışma ve bunun neticesinde husule gelen sosyal adalettir ki, Türk imparatorluğunu, cihanın düşmanlığına rağmen, asırlar boyu ayakta tutmuş, Türk toplumu, dünyanın en güçlü ve mütesânid toplumu olmuştur. Bunu sağlayan Türk ahlâk ve karakterini tahlil ve teşrih etmeye devâm ediyorum (Batılı seyyahlardan alınan pasajların çoğunu İ. H. Dânişmend'in eserinden aldığımı tekrar hatırlatıyorum).

Cömertlik

Vezîr İzzet Ali Paşa, Lâle Devri'nin büyük şâirlerindendir ve Nedîm'in de yakın dostudur. Babası Vezir Mehmed Paşa da defterdâr idi. İzzet Ali Paşa, defterdâr (mâliye nâzırı) iken (1728-32), eski dostlarından biri, bir ramazan günü, kendisine ihtiyaç içinde olduğundan bahsetti. Paşa, dostu Ahmed Ağa'ya, mühürdârına bin altın (1.250.000 TL.) vermesini emretti. Bir ara İzzet Ali Paşa ayrıldı. Geçirmek üzere Ahmed Ağa'nın yanına gelince, «aldın mı?» diye sordu. Mühürdârın elinin altında para olmadığı için yarın vereceğini söylemişti. Ahmed Ağa bunu Paşa'ya anlatınca Paşa kendi yanında bulunan bin altını çıkarıp verdi. Ertesi gün

mühürdar da Ahmed Ağa'ya ayrıca bin altın gönderdi. Mühürdar, paşasının da bin altın verdiğini öğrenince, Paşa'ya «geri alırım» dedi. İzzet Ali Paşa «kısmeti iki bin altun imiş, verilen geri alınmaz» buyurdu (*Mür'ü'-Tevârîh,* 359b-60a).

Soylu cömertlik, büyüklere ve zenginlere mahsus değildi. 1738 başında Türkiye ile Almanya-Rusya savaşında Tuna üzerindeki küçük, fakat meşhur Adakale'yi Almanlar, Türkler'den almışlardı; Türkler, geri aldılar. Bu sırada küçük bir Tuna adasına 36 bozgun Alman askeri çıkıp sığınmıştı. Bunu gören bir akıncı neferi, soyunup ağzına kılıcını alarak adaya çıktı. 36 bozulmuş Alman askerini tek başına teslîm alıp Serasker Vezîr İvaz Mehmed Paşa'ya götürdü. Vezir, yiğidin başına çelenk takarak nişan verdi. Paşa'nın huzûrundan çıkan delikanlı, Paşa'nın kahvecibaşına, yorgunluktan öldüğünü, bir kahve vermesini rica etti. Kahvecibaşı, yiğidi takdîr ederek, yamaklarından biriyle değil, bizzat pişirerek kahveyi ikrâm etti. Akıncı, teşekkürle kahveyi içtikten sonra, değeri 150 altın olan esirlerinden birini, almak istememesine rağmen, kahvecibaşına hediye etti (*Mür'ü't-Tevârîh.* 376a).

Merhamet ve Müsamaha

«Türkiye'de taassup, Türkler'den fazla, Hıristiyan azınlıklarda görülür» (Gérard de Nerval, 1843, 29-30).

«Türkler, yaratılışları bakımından iyidirler. Bu halleri, iklim tesiri değildir. Çünki Rumlar da aynı memlekette dünyaya gelmişlerdir. Fakat karakterleri Türkler'den tamamen farklıdır. Rumlar, atalarının kötü huylarına, hîlekârlıklarına, hâinliklerine, benlik gururuna vâris olmuşlardır. Türkler ise hem samimi, hem mütevazı insanlardır. Sade, açıkyürekli, iyi niyetli insanlardır. Yalnız devşirmeler, muhteris ve cimridir» (Du Loir, 1654, 166).

«Türkler'e karşı besledikleri menfi duyguların tesiriyle, Istanbul'a gelen Avrupalılar'ın çoğu, asıl Istanbul'un içine ayak atmadan, tek Türk'le görüşmeden dönüp gidiyorlar. Beyoğlu'nda öyle Avrupalılar gördüm ki, 14 yıl zarfında, tek defa Istanbul'a inmemişlerdi. Tanıştığım Avrupalılar'ın Türkler hakkındaki bilgisizliklerini, bu durumu gördükten sonra iyi anladım. Hemen bütün Avrupalılar, Beyoğlu'na iniyor, orada kendi elçiliklerinin bir tercümanından başka kimseyle ilişki kurmuyorlardı. O tercüman Türkler hakkında ne söylerse doğru sanıyorlardı. Aslında o tercüman da Türkler'i tanımıvordu, yahut Türk düşmanı idi» (General Miranda, 1786, 68).

«Türkler, yeryüzündeki milletlerin en insaniyetperveri ve en hayır severleridir... Harbde hiç bir gaddarlıktan çekinmezler. Fakat harb dışında, kendi işleri güçleriyle meşgul, devamlı iyilik yapan insanlar. En kötüleri bile iyilik yapar. Meselâ zalim Türk devlet adamları vardır ki, pek çok yoksula ve ihtiyaç sahibine tek dayanak teşkil etmişlerdir. Cimri olarak şöhret yapmış Türkler vardır ki, devamlı sadaka verirler» (d'Ohsson, 1791, IV, 301, 304)

«Türkler iyikalbli ve yardımdan çok hoşlanan bir millettir. Tenbel ve gevşek oldukları doğrudur. Hakarete uğradığı zaman kanlı olaylar çıkaranlar da vardır. Fakat lutufkârlıkları, misafirperverlikleri, cömertlikleri, kibarlıkları, inkâr edilemez» (Delamarre, *Voyage,* 1802, 208-9).

«Türkler gerçi din bakımından mutaassıptırlar. Fakat çok misafirperver ve âlîcenâb kimselerdir. Kendilerini beğenmek, istihzâ etmek, harîs olmak gibi kusurları vardır. Ama servet hırslarına rağmen, bezirgân ruhlu değillerdir. Kazanmak, fakat kazançlarıyle iyilik etmek isterler. Mağrur oldukları için cömert, kendilerini en üstün millet gördükleri için de iyi niyetli ve hayır sever olmuşlardır. Sabırlı, cesur ve kabiliyetli bir millet oldukları da söylenebilir» (Amédée Jaubert, 1821, 315-6).

«Türkler'in barbarlıkları hakkında pek çok kitap yazılmış olmasına rağmen, bu iddianın aksini isbat eden vâkıalar ortadadır. Gerçekte Türkler eli açık, hayırsever kimselerdir. Başkalarının kusurlarını teşhîr etmekten nefret ederler. Hele kat'iyen iftira etmezler. Onlar için iftira, hem büyük günah, hem şerefsizliktir. Merhamet hisleri çok gelişmiştir. Allah korkuları büyüktür. Bütün hareketlerini Allah'ın gördüğüne ve tâkıyb ettiğine inanırlar. Zekât, fitre ve sadakalarını hiç ihmâl etmezler. Hayır eseri olarak gerçekten muazzam binalar yapmışlardır. Ama kendileri mütevazı evlerde otururlar. Misafirlerine evin en iyi odasını ayırır, en iyi yemeklerini yedirir, giderken misafire hâtıra olarak hediyeler, ihtiyacı varsa para verirler, evlerini şereflendirdikleri için bir de teşekkür ederler. Hükûmet de fakirlerin ihtiyaç maddelerine hiç bir vergi koymaz, narhla sattırır, muhtekirler ikinci defa hile üzerinde yakalanırsa idâm ettirir. Köle ve hizmetkârlarına en iyi muamele yapar, onları aile efrâdından ayırmaz, her türlü dertlerine devâ olurlar. Hastalarına evde o kadar ihtimamla bakarlar ki, hastahaneye ihtiyaç kalmaz. Av hayvanlarını ıztırap çekmemesi için derhal öldürürler. Üç ay geçmeden kuzuyu anasından ayırmazlar. Mecbur olmadıkça ağaç kesmeyi günah sayarlar. Türkiye'de altı, sekiz, hattâ on kadem kutrunda çınarlar vardır. Bunların gölgesini Türkler çok severler. Ağaç kesen

adama kaatil muamelesi yapar ve onu asla barındırmazlar. Kendi ağacını kesmek bile yasaktır. Avrupalılar, Türk harem hayatını bilmez, cariyeler, harem ağaları tasavvur ederler. Bütün Istanbul'da —saraylara mahsûs olmak üzere— 500'den az hadım ağası vardır. İstisnasız hepsi Sûdan ve Habeşistan'da çocukken hadım edilmişlerdir. Türkler asla böyle bir operasyon yapmazlar» (Brayer, 1836, I, 281-7).

«Bütün servetlerini fakirlere, misafirlere harcıyan, ovalar içinde kervansaraylar, yol boyu çeşmeler yaptıran eski Türk asılzâdelerine, eski Türk paşalarına artık az rastlanıyor. Eski Türkler'deki sadelik, itidal, kanaatkârlık, vekar, doğruluk, dindarlık, göreve bağlılık, yenilerde pek görülmüyor» (Ubicini, 1855, 322-3).

«Türk'ün şefkat ve insanlık hislerini inkâra imkân yoktur. Gerçi merhametin bu derecesi, Türk toplumunda atâlet, tenbellik yaratıp, fakirliğe sebeb olmuştur. Çünki kimsede aç ve açıkta kalma korkusu yoktur. Miskinler de, hayır sahipleri tarafından geçindirilmektedir. Fakat bu Türk merhametinin, toplumun bin bir derdine devâ olduğu da su götürmez bir gerçektir. Türk ırkı, rûhen asîl yaratılmıştır. Çok iyilik yaparlar ama, iyilik görenler de, büyük vefa duygusu gösterir, kendilerine yapılan en küçük iyiliği unutmazlar. Ölmüşlere saygı, çok nazikâne ifa edilen misafirperverlik, hayvanlara şefkat, Türkler'in öğülecek meziyetleridir. Türkler, bütün sosyal sınıfları bir tutarlar ki, bu, ayrıca pek çok senâya değer. Karakterlerindeki ciddî itidal de göze çarpar» (Amicis, 1883, 428).

Tevekkül

Tevekkül, çok oynak bir meziyettir. Aklı esîr edecek dereceye varırsa, miskinlik hâlini alır. Sabır şeklinde ise, şüphesiz insanın yararınadır. Türkler, kazâ ve kader'e, takdîr-i İlâhî'ye inanırlar. Muhârebe meydanında en büyük cesareti göstererek savaşırlar. Zîrâ inanmışlardır ki, Cenâb-ı Hak «yazmadı» ise, kendilerine bir şey olmaz. Yok «yazdı» ise, zâten değil muhârebe meydanında, rahat döşeklerinde başlarına kazâ ve belâ gelir. Ölüm takdîr edilmişse, muharebe meydanındakini, rahat döşeklerindekine tercih ederler. Zîrâ şehidlerin bütün günahlarının silindiğini bilirler.

Yukarıda kaba çizgilerle hulâsaya çalıştığım Türk inancı, tekrarlıyorum, tehlikeli ve zararlı olabilir. Kolayca miskinliğe götürebilir. Bu duygu, XVI. asrın sonlarında yerleşmiye başlar. XVIII. asrın sonlarında, gerçek bir millî tehlike olacak derecede gelişir.

XVI. asrın ve daha öncelerinin Türk'ü de şüphesiz mütevekkildir, Allah'a teslîm olmuştur. Fakat buna rağmen büyük bir akılcılık felsefesi ve dinamizm içindedir. Allah'ın, şahsın gayreti derecesinde takdîrini kullandığına inanmıştır. Sonraları bu akılcılık, dinamizm, zayıflar. Ve cihanşümûl Türk şahsî teşebbüs kabiliyeti dumûra uğrar.

1875 Orta Anadolu kıtlığı meşhurdur. O yıl hava şartları, tarım için çok kötü gitmiştir. 1876'da da Türkiye tarihinin en uğursuz ve aşağılık ihtilâl-darbelerinden biri olmuş, Sultân Abdülazîz tahtından indirilmiş, iktidara gelen askerî-sivil cunta, devleti savaşa sürükliyerek Türk tarihinin en büyük felâketlerinden birine sebeb olmuştur. 1875 kıtlığında Bâlâ, Keskin, Kalecik gibi kasabalarda, açlıktan insanlar ve sürüler mahvolmuştur. Bakınız halk şâiri Abdî, ne diyor :

Esdi bâd-ı sâmı muhâlif yeller
Yandı ekin otlar çayır çemenler
Kurudu çeşmeler âb-revân çaylar
Bu yıl böyle imiş emri Hudâ'nın

Bu felâket, şâir için Allah'ın takdîridir. Öyledir ama, şikâyetsiz tevekkül, son derece göze çarpmaktadır *(Hayat Tarih Mecmuası,* temmuz 1974, s. 34a).

Bu durum, Batılılar'ın da gözüne çarpmıştır. Sir Adolphus Slade, aşağıdaki vak'ayı anlatır (s. 112-3) :

«Bu 'bakalım' sözü, Türkler'in, iyi veya kötü her teklife oyalamak maksadiyle verdikleri alışılagelmiş bir cevaptır ve hemen hemen hiç bir mânâ ifade etmez...

«İmparator Napoléon'un Istanbul'daki meşhur büyükelçisi General (sonra Mareşal) Kont Sébastiani —ki Napoléon gibi Korsikalı idi— de, Istanbul'da Türk devlet adamlarının bu 'bakalım' cevabı ile gittikçe âsâbını bozdu. O sırada Türkiye, hem Rusya, hem İngiltere ile harb hâlindeydi. Bir gün III. Selîm ile konuşurken dayanamadı :

«— Majesteleri, dedi; İngiltere ve Rusya gibi iki büyük düşmanla savaşmak zorunda kaldıklarından şikâyet ediyorlar. Halbuki Türkler'in İngiliz ve Ruslar'dan çok daha kuvvetli üç düşmanı vardır.

«Padişah :

«— Ne demek istiyorsunuz? dedi; bizim için İngiltere ile Rusya'dan büyük düşman olması mümkün değildir.

«— Evet Majeste, diye cevap verdi Sébastiani; Türkler'in üç büyük düşmanı vardır ve şunlardır: İnş'Allah, Allah kerîm, bakalım!».

Türkler'in bu felsefesi, Batılılar'ın çok dikkatini çekmiştir:

«Türkler, kazâ ve kaderin değişmiyeceğine ve mukadderattan kurtulmak imkânı olmadığına iman ettikleri için, ölüme karşı, hissiz denilebilecek bir metânet gösterirler» (Tavernier, 1678, 171).

«Kazâ ve kader inanışı, Osmanlı ordularının şecâatini tahrik eder. Türk askerini, hayrete değer cesaret ve kahramanlıklara sevk eder. Asker hücuma kalktığı veya tehlikeli bir savaşa çıktığı zaman 'Allah Allah' diye bağırır» (Beauvoisins, 1809, 141-2).

«Kazâ ve kader inanışı, Türkler'de şecâat yaratır. Sebat ve metânetlerini arttırır. Ölümü bile tevekkülle göze almalarına sebeb olur. Gözle görülecek kadar muhakkak tehlikeler, bundan dolayı, onları yıldırmaz. Ateşlerin içine, düşman süngülerinin üstüne atılıp bütün vücutları delik deşik olduktan sonra bile, eğer henüz ecelleri geldiğine inanmamışlarsa, hayatlarından ümit kesmezler. Onun için hiç bir Türk, îdâm fermânına karşı direnmez. Yabancı ülkeye sığınan bir Türk, hemen hiç görülmez. Padişah bile böyle davranır. Tahttan indirileceği kendisine bildirilince hiç karşı koymaz, 'Allah'ın emri ne ise o olur!' deyip boyun eğer» (Castellan, 1811, II, 229-30).

«Kazâ ve kader îtikadı Türkler için bir kahramanlık kaynabir kahramanlık kaynağıdır» (Thornton, 1812, II, 260).

«Kazâ ve kader îtikadı Türkler'i, pek teessüfe şâyan bir hareketsizlik ve ihmâl içinde bırakmaktadır» (Durdent, 1818, 468).

«Kazâ ve kadere inandıkları için Türkler, hep âtıl ve hareketsiz yaşarlar» (Jaubert, 1821, 317).

«Türkiye'de kazâ ve kadere inanılır. Fakat fal, sihre ve istikbali okumak iddiasındaki gayb ilimlerine kulak asılmaz. İran'da ise, üstelik bunlara da inanılır» (*Aynı Eser*, 318).

«'İslâm' kelimesinin mânâsı '(Allah'a) teslim olma'dır. Onun için Türkler, Tanrı takdîrine, kazâ ve kadere inanırlar. Fakat gerçekte İslâm dîni tevekkülü benimsemez. Tevekkülü benimsiyenler, halkın bilhassa ilkel tabakalarıdır» (Henri Mathieu, *La Turquie*, 1857, II, 71-2).

«Türk, nimetleri Allah'tan bekler. Çalışmaz. Zaman mefhumunun değerinden gafildir. İstikbal endişesinden uzaktır» (de Amicis, 1883, 424).

«Türk, sessiz sadâsız kazâya rızâ gösterir. Er meydanında şecâat gösterir. Zaferi kazanırsa, Allah'a şükretmekle yetinir, fazla

sevinmez. Mağlûb olursa, felâketi de Allah'tan bilir. Vuruşur ve şehîd olur. Artık vazifesini yapmıştır ve üst tarafı kendi elinde değildir. Âhıret'te mükâfatının hazır olduğuna emindir» (Brayer, 1836, I, 314).

Namus

«Türk tacirleri ve esnafı son derecede namusludur. Rumlar ise, son derecede hilekârdırlar» (de la Motray, 1727, I, 259).

«Namus, doğruluk ve dürüstlük, bir Türk'ün tekmil fiil ve hareketlerinin rûhudur. Meşrû yollar dışında bir kazanç, onlar için en nefret edilecek bir şeydir» (d'Ohsson, 1791, IV, 261).

«Türkler arasında, başka milletlerde olduğu gibi, senet ve yazılı vesikaya lüzum yoktur. Verdikleri söze sadıktırlar, sözlerinin ve vaadlerinin esiridirler. İnsanları aldatmaktan vicdan azâbı duyarlar. Hangi din ve mezhebe mensûb olurlarsa olsunlar, bütün insanlara karşı aynı şekilde davranırlar. Müslüman'la gayrı Müslim arasında hiç bir fark gözetmezler. Helâl ve haram, bütün endişelerini teşkil eder. Başkasının malını ve hakkını yemekten çok korkarlar» (*Aynı Eser,* IV, 309-12).

«Namusluluk, Türk milletine şeref veren bir haslettir. En yoksul bir Türk, hırsızlığa asla tenezzül etmez» (Castellan, 1811, II, 222-3).

«Namus, Türk tacirlerinin birinci vasfıdır. Hilekârlıklarına karşı hiç bir tedbir kâfi gelmiyen Yahudi, Rum ve Ermeni'den Türk'ü ayıran, işte bu vasfıdır. Hilekârlık ve dolandırıcılık, bir Türk için tamamen meçhul şeylerdir» (Thornton, 1812, 323-4).

«Türk ırkının hırsızlığa meyli yoktur. Kendilerine gösterilen itimada asla ihanet etmezler. Öteberi aşırdıkları hiç işitilmemiştir. Yeniçerilerin son zamanlarında ahlâk bozulmuştu. Fakat asıl halk, gene namuslu idi. Sultan Mahmud yeniçerileri kaldırdıktan bir iki yıl geçmiş olmasına rağmen asayişi o derecede mükemmel tesis etti ki, Türkiye'nin en ıssız yerlerinden bir torba altınla seyahat etmek mümkündür. Padişah korkusu o dereceyi bulmuştur». Büyük me'murlar arasında ahlâksızlar, rüşvet alanlar vardır. Fakat bu hastalık, halk tabakasına asla sirayet etmemiştir (Mac Farlane, 1829, I, 177, 268).

«Galata bankalarından altın torbalarını, limandaki gemilere, Türk hamalları taşır. Şimdiye kadar en ufak bir vak'a işitilmemiştir» (Ubicini, 1855, 333).

«Çocuklar da çok dürüsttür. Sokakta bir şey bulan çocuk, derhal sahibini arayıp teslim eder» (Lamartine, *Voyage en Orient*, 1897, II, 247).

Fuhuşsuz Bir Toplum

Büyük ve uzun ömürlü bir imparatorlukta fuhşun olmadığını söylemek, mümkin değildir. Fakat Osmanlı Türk toplumunda fuhşun gerçekten yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Bunun millî sebebi, Türkler'in İslâm'dan önce de fuhşu çok büyük suç saymaları ve aileye büyük değer vermeleridir. Dinî sebebi malûmdur. İnsanlar yüzleri gözleri açılmadan çok genç evlendirilmektedir. Evlenmek imkânı olmıyanlara o imkânları sağlamak büyük sevap sayılmaktadır. Bu yüzden evlenmek isteyip de evlenemiyen kız ve erkek yoktur. Zenginler için de fuhuş bahis konusu değildir. Zîrâ hem ahlâksızlık sayılmakta, cezası ağır olabilmektedir. Hem de kesesine güvenen istediği kadar cariye alabilmektedir.

Diğer bir tedbir, hiç bir Müslüman kadının resmen fâhişe olamamasıdır. Bu, mümkin değildir. Ancak Gayrı Müslimler, isterlerse fâhişelik yapabilmektedirler. Gayrı Müslim kadınların çalıştığı gizli veya devletçe tescîl edilmiş evler vardır. Meselâ Kahire umumhânesinden Evliyâ Çelebî bahsetmektedir (X, 187). Nâdiren, Türk kadınlarının çalıştığı bazı evler de basılmakta ve kadınlar, sürülmektedir.

Türkiye'de Türk kadınına fuhşun bulaşması tarihi 1914, kesin şekilde 1918'dir. Bu da Birinci Cihan Harbi ile ilgilidir.

Istanbul'da fuhuş Tanzimat'tan önce, Gayrı Müslim kadınlarla da gizli idi. Tanzîmat'tan sonra Gayrı Müslim kadınlar, resmen fâhişelik yapabilmişlerdir. Gayrı Müslim kadınların çalıştığı ilk müseccel evler 1850'lerde Galata'da açılmıştır.

Fuhuşla ırza tecavüz ayrı şeylerdir. Irza tecavüzün tek cezası Tanzimat'tan önce îdâmdı. Tanzimat'tan sonra da îdâma yakın ağır cezalar verilmiştir.

Klasik Osmanlı toplumunda fuhuş, gerçekten asgarî sınırlar içine alınabilmişti. Klasik Osmanlı toplumu ile çağdaş Avrupa'daki çapta fuhuş, tamamen meçhuldü. Bir misal verelim : 1490'da Roma, Papa'nın başkenti olan kutsal şehirdi. Şehrin nüfusu 100.000 idi. Şehirde 6.000 resmî fâhişe vardı. Kibarların evlerindeki metres hayatı yaşıyan odalıklar, bu rakamın dışında kalıyordu (J. Burckhardt, *İtalya'da Rönesans Kültürü*, II, 541-2). Yarım asır sonra Roma terfî etmiş, devlete fuhuştan kazanç vergisi ve-

ren yalnız resmî fâhişelerin sayısı 13.000'e yükselmişti (*Kaanûnî Devrinde Istanbul,* 73 : Bir İspanyol seyyahın ifadesi).

Fuhşun, çok geniş ölçüde fakirlik ve sosyal dayanışma fıkdânı ile ilgisi vardır. Toplumun ahlâkına zararlı, bazan kemiricidir. Aile müessesesini tahrîb edebilmektedir. En kötüsü fâhişe, para karşılığı fuhuş yapan kadın, insan haysiyetine pek yakışmıyan bir mesleğe itilmiş demektir. Bunlardan dolayı, o zamanki Türk ve Batı ahlâkı arasındaki derin farkların ve Türk ahlâkının üstünlüğünün çeşitli sebepleri arasında, fuhuş azlığı da vardır.

Klasik Osmanlı Türk toplumunda, kumar da yok gibidir. Hattâ fuhuştan daha kesin şekilde yoktur. Kumarın, fuhuş kadar toplumu tahrîb ettiği, söz götürmez.

İslâm dini, fuhuşa olduğu kadar kumara da kat'î şekilde cephe almıştır. Bazı kadılar, para ile oyun (kumar) oynıyan ve içki içen Müslümanlar'ın şehadetini kabûl etmemektedirler (Guer, I, 394; Le Bruyn, I, 441).

«Türkler çok güzel satranç, dama, üç taş oynarlar. Fakat hiç bir zaman para karşılığında oynamazlar. Çok soğukkanlı oynarlar. Kazansalar da, kaybetseler de en küçük bir his belirtisi göstermezler. Sabahtan akşama kadar böyle oyun oynıyan meraklılar da vardır» (Le Bruyn, 1732, I, 434).

Bahis tutuşmak da günah sayılmaktadır (d'Ohsson, IV, 280). Kumar oynıyanlar yakalanırsa, ortadaki para, hazîne nâmına derhal müsadere edilmektedir. Yani fuhuş gibi kumar da yasaktır (Jaubert, 313).

Temizlik

1655-56'da Istanbul ve Batı Anadolu'yu gezen Jean de Thévenot, şöyle der : «Türkler normal boylu, mütenâsib vücutlu bir ırktır. Avrupa'nın dîğer ülkelerinde sık görülen beden kusurları, sakatlıklar, Türkler arasında azdır. Meselâ hiç kanbur görülmez. Topal azdır. Fransızca'daki «Türk gibi kuvvetli» meseli boş yere söylenmemiştir. Zîrâ Türkler'in ekserisi sıhhatli ve kuvvetli insanlardır... Uzun ömürlüdürler. Az hasta olurlar. Avrupa'daki bir çok hastalık, meselâ böbrek taşı, Türkler'ce bilinmez. Bunun sebebi, oburluktan çekinmeleri, ölçülü yemeleri, çok çeşit yemeği bir arada yememeleri, şarabı nâdiren içmeleri, sık sık yıkanmalarıdır».

Avrupa'nın ancak XIX. asırda yıkanmıya başladığı malûmdur. Kral saraylarında hamam, banyo gibi şeyler yoktur. XVIII.

asrın sonlarında Versailles'ı basan ihtilâlciler, Kraliçe Marie Antoinette'in banyosunu görünce, kraliçeye bu lüzumsuz ve kimsenin kullanmadığı lüksten(!) dolayı lânet etmiş ve çok şaşırmışlar, banyoya girerek eğlenmişlerdir.

Bu yüzden salgın hastalıklar, büyük zâyiâta sebeb olmaktadır. 1501 kolera salgınında meselâ Bordeaux şehrinde 17.000 nüfus, yâni şehir nüfusunun yarıdan çok fazlası ölmüştü (Michelet, *Rönesans*, 398).

Seignobos, XVII. asır sonları Avrupası'ndan şöyle bahseder (*Avrupa Kavimlerinin Mukayeseli Tarihi*, II, 366) : «Kibarlar, artık elleriyle yemek yemiyorlardı. İtalya'da icad edilen çatal, XVII. asır ortalarında kullanılmaya başlanmıştı. Fakat hayat, hattâ yukarı sınıflarda bile, bir barbarlık muhafaza ediyordu... Temizlik, senyörler ve soylu hanımlar için bile meçhul bir şeydi... Banyo hiç kullanılmıyordu. Haçlı Seferleri'nde Avrupalılar, İslâm ülkelerinde hamam görmüşler, bazı şatolara ve şehirlere Doğu usulü sıcak hamam getirmişlerdi, fakat XV. asır sonunda hamamlar da ortadan kalkmış ve unutulmuştu. Sokaklar dar, eğri büğrü, kaldırımsız, süprüntü ve pislik dolu idi. Lâğım da, abdesthane de yoktu. Sağlık tedbirleri almak, akla bile gelmezdi. Sık sık salgın hastalıklar başgösteriyor ve pek çok ölüme sebeb oluyordu. Bilhassa çiçek, çok öldürücü geçiyordu. Tıb geri idi. Kan alarak ve perhiz yaptırarak, çok defa iyilik kadar kötülüğe de sebeb oluyordu».

Kaanûnî devrinde bir kaç yıl Istanbul'da kalan İspanyol seyyahı şunları söylemektedir (s. 178) : «Türkler, biz Hıristiyanlar'ın pis olduğumuzu iddia ederler. İspanya'da ömrü boyunca iki defa yıkanmış erkek ve kadın yoktur (zîrâ ilk yıkanış vaftiz suyu iledir, tekrar yıkanmak, kutsal sudan mahrum olmak demektir). Yıkanmak zararlıdır. Çok kişiye zararı dokunduğu görülmüştür. Hele biz Hıristiyanlar alışık olmadığımız için, bize iyi gelmez. Üstelik Türkler, hamamlarda lüzumsuz yere çok su harcarlar. Çeşmelerden de çok su harcanır. Dünyada Istanbul kadar çeşmesi olan ve su sarfedilen şehir yoktur».

2 asırdan fazla bir zaman sonra, diğer bir İspanyol, General Miranda, şöyle diyor (s. 64) : «Tualetler, Türkler'de âdet olduğu üzere, çok temizdir».

1830'larda bile Amiral Slade, şöyle yazar (s. 136) : «Istanbul sıcaktı. Günde iki üç defa ellerimi, yüzümü, ayaklarımı yıkıyordum. Türkler, basit bir sebebe dayanan bu davranışımı, başka şekilde tefsîr ettiler. İtibarım iyice arttı. Temizlik anlayışım bakımından artık yarı Müslüman sayılmıya başlandım».

Temizliği dinin yarısı sayan bir toplumda bu telâkkiye şaşılmamalıdır.

Mareşal von Moltke 20 kasım 1835'te Istanbul'da yazdığı mektupta şöyle der (s. 12, 13) : «Hamam, esaslı bir temizlenmedir. İnsanın, bir Türk hamamında yıkanmıyanın, ömründe hiç yıkanmamış olduğunu söyliyesi geliyor... Böyle bir banyonun büyük yorgunluklardan sonra ne kadar dinlendirdiğini ve ne kadar diriltiğini anlatmak imkânsızdır».

Biz Türkler'in bugün de Avrupalılar'ın çok şaştığımız bir âdetleri, akmıyan suda yıkanmalarıdır. Banyo doldurulup içine girilir. Lavabo doldurulup el yıkanır. Bu, Türk için, pisliktir. Türk, yalnız akar su ile yıkanır ve temizlendiğine kanaat getirir. Türk temizliği, diğer Müslümanlar'da yoktur. İranlılar, Avrupalılar gibi biriken ve akmıyan suda yıkanmakta, Arablar, Hindistan Müslümanları, nâdiren yıkanmaktadırlar.

Akar su temizliğinde Avrupalı, bugünki Türk toplumundan bile hâlâ bin yıl geridir.

Kaanûnî devrinde Türkiye'ye gelen Fransız Belon'a göre Türkler «dünyanın en temiz insanları»dır (II, 199). Gene Belon, Türk imparatorluğunda hamam ve akarsu bulunmıyan köşe olmadığını kaydeder.

«Bütün Türkler çok temizdir. Sakalları iyi taranmıştır» (Du Loir, 1654, 150).

«Temizlik ve sıhhat için Türkler, çok hamama giderler. Şehirlerinde bir çok güzel hamamlar olduğu gibi, hiç olmazsa bir tek hamamı olmıyan hiç bir köy de yoktur. Hamamları aynı şekilde inşâ edilmiştir. Büyüklük küçüklük, süslülük daha az süslülükten başka aralarında fark yoktur... Türkler çok yaşarlar ve az hasta olurlar. Bizdeki böbrek rahatsızlıklarını ve daha bir çok hastalığı hiç bilmezler. Bunun başlıca sebepleri, sık sık hamama gitmeleri ve az yeyip az içmeleridir. Hıristiyanlar gibi karmakarışık şeyler yemez ve asla içki âlemleri yapmazlar. İdman yapmaya da ehemmiyet verirler» (de Thevenot, 1665, 58, 70).

«Yemekten önce ve sonra mutlaka ellerini, ağızlarını yıkarlar» (Ricaut, 1670, 285).

«Türkler'in mutfakları çok temizdir. Mutfak ve sofra takımları, mümkün olabildiği hadde kadar temizdir, üstelik güzel ve parlak takımlardır... Türkler ve umumiyetle Asyalılar, temizliği çok severler. Kendi üzerlerinde ve çevrelerinde yahut başka insanlarda en hafif kire tahammül edemezler» (Tavernier, 1678, 77-8, 117).

«Türk hamamlarına Hıristiyanlar'la Yahudiler de devâm edebilir. Çünki hamamlar, herkesin menfaati ve temizliği için vakf

edilmiştir. Bu hamamlar dolayısıyle Türkler'in bizim kadar hastalanmadıklarını sanıyorum. Ama yıkanmakta mübalağaya kaçarlar; bu kadar sık yıkanmadıkları takdirde daha az hasta olacakları muhakkaktır(!). Meselâ en çok ayda bir defa yıkansalar, dünyada daha âlâ şey olmaz(!). Fakat hemen her gün yıkandıkları için beyinleri sulanmaktadır(!)... Umumî helâları da çok temizdir... Bizdeki gibi mâbedlerin civârına ve duvarlarına küçük ve büyük abdest bozanları hiç görmedim... Ama bu temizlik Türkler'e mahsustur. Diğer Müslümanlar'da yoktur. Meselâ Kahire'de çok pislik gördüm... Kendi yemek takımları ayrı, köpeklere ve başka hayvanlara yemek verdikleri kaplar tamamen ayrıdır. Bizdeki gibi köpekler, insanın tabağından arta kalanları aynı tabaktan yemezler. Türkler, bu âdetimize çok sinirlenirler. Bu yüzden bize «köpek» diyen Türkler işittim» (Grelot, 1680, 233-4, 241-2, 243-4, 275-6).

«Türkler umumiyetle boylu boslu, güzel yapılı insanlardır. Hıristiyan Avrupa'nın tek şehrinde tesadüf edilen sakat ve biçimsiz insan yekûnuna, bütün Türk imparatorluğunda tesadüf etmedim. Türkler nâdiren hasta olurlar. Bizim daima tutulduğumuz taş, kum, damla gibi hastalıklar, onlarda hemen hiç görülmez. Sık yıkanmaları, az yemeleri, onları bu hastalıklardan koruyor sanıyorum. Kadınları da boylu boslu ve yürüyüşleri çok ihtişamlıdır. Ayaklarına kadar uzun etek giymeleri, Türk kadınının ihtişamını arttırır» (Le Bruyn, 1732, I, 422).

«Türkler'in her gün yıkanmak ve günde beş defa el, ayak, yüz, ağız ve dişleri yıkamak hususundaki titizlikleri, doğrusu misli görülmemiş derecededir» (d'Ohsson, IV, 382).

«Türkler'de yıkanma işi hayrete değer Paris'te ancak yarım asırdır bir kaç banyo vardır. Londra, Dublin, Edinburg, Berlin, Viyana gibi büyük şehirlerde, İtalya, İspanya, Holanda şehirlerinde banyo meçhuldür... Bir Hıristiyan hastahanesi ile bir Türk hastahanesini gezip mukayese etmiyenler, iki tarafın temizlik anlayışındaki farkı kestiremezler... Gerçi elli yıldır Avrupa'da da temizliğe ehemmiyet verilmektedir. Fakat Türkler'in asırlardan beri temizlik hususunda temin ettikleri durumdan henüz çok uzağız. Bugün bile bir Avrupalı, en fakir bir Türk köylüsü kadar temizliğe riâyet etmez. XVIII. asrın ortalarına kadar Parisliler'in pislik dereceleri malûmdur. O zamandan beri bu hususta ilerlemekle öğünürüz ama, Türkler'in bugünki temizlik seviyesine gelmemiz için daha yarım asır lâzımdır» (Dr. A. Brayer, *Neuf Années à Constantinople*, Paris, 1836, 335-8).

Türkler'in bu temizliğine karşılık Hıristiyanlar'ın durumunu 1877'de Dr. Ryan şöyle anlatır (s. 13-4) : «Bulgarlar'ın pisliği, bu milletin âdetâ karakteri hâlinde göze çarpıyordu. Bütün sağlık kaidelerine karşı tam bir ilgisizlik vardı. Hiç bir yerde, Bulgar evlerinde gördüğüm ev böcekleri kadar büyük ve kana susamış haşerât görmedim... Bütün Bulgarlar'ın görünüşleri son derecede pis ve korkunçtu».

Yere tükürmek bir Frenk âdetidir ve Avrupalılar'ın bu âdetini XIX. asrın başlarında bile Türkler, hayretle karşılamaktadırlar (Cevdet, VII, 115).

Hayvan ve Bitki Sevgisi

Hayvan ve bitki sevgisini, ahlâka dâhil ediyorum. Hayvana ve bitkiye merhamet, hattâ muhabbet duyamıyan insanın, insanî duygularından şüphe edilebilir. Bu her hayvan ve her bitki sevilir demek değildir, Buda felsefesi hiç değildir. Fakat bilhassa insana zarar vermiyen hayvan ve bitkileri, ağaç ve çiçekleri sevmek, muhakkak ki bir ahlâk ve karakter unsuru teşkil eder.

Türkler, aynı zamanda hayvancılıkta ve bitki yetiştirip faydalanmakta çok ileri gitmiş bir millettiler. Daha XVI. asır ortalarında van Busbecq, Türkler'in sun'î kuluçkasından, tavuğu ihtiyaç kalmadan yumurtayı gömmek suretiyle civciv elde etmelerinden hayretle bahsetmektedir (s. 134). Gene o, hayvanlara eziyetin kanunla yasaklandığını yazmakta ve bir kuşa eziyet eden bir kuşçunun, âmme suçu işlemek isnâdıyle kadı huzûruna çıkarıldığını hayretle kaydetmektedir (s. 145-6). Aynı Busbecq'in, lâle ve leylâkı Türkiye'den ilk defa Avrupa'ya götüren kişi olduğunu tekrar hatırlatıyorum.

Baron de Tott, Türkler'in ağaç sevgisini, hele büyük ağaçlara karşı aşk derecesindeki düşkünlüklerini, bilhassa kaydeder (I, 39).

Hayvan sevgisi, vahşî hayvanlara da şâmildi. XVIII. asrın sonlarında Kapdân-ı Deryâ Cezâyirli Gazı Hasan Paşa'nın (ki sadrâzam da olmuştur), kendisine alıştırdığı arslanı vardı. Zencirsiz, serbest, Paşa'nın ardında dolaşırdı (Cevdet, III, 260). Aynı şekilde Abdülazîz Han'ın (1861 - 1876) da Beylerbeyi Sarayı'nda beslediği erkek arslanı, zencirsiz, efendisinin yanında durur ve gezinirdi. Ziyâretçiler, uzak durmaya çok dikkat ederlerdi.

Hayvan meraklıları, çiçek meraklıları gibi, her şeyi göze alırlardı. XVII. asır ortalarında Mısır beylerbeyisi Vezir Abdurrah-

man Paşa, 1.000 altın vererek, eşsiz bir Arab atı satın almıştı (Naîmâ, V, 337-8). 1973 değeriyle 1.250.000 TL. etmektedir.

Hastalara çiçek göndermek âdeti vardı. Vezîr-i âzam Dâmâd Melek Ahmed Paşa'nın Vezir Siyâvuş Paşa'ya ağası ile çiçek gönderip hatırını sorduğunu Naîmâ kaydeder (V, 48).

Çiçek dükkânları gibi şehirler, yalnız kuş değil, her çeşit hayvan dükkânları ile doludur. XVII. asır ortalarında ötücü kuş satan Istanbul'da 500 dükkân vardır ve ayrı bir branş olan bülbül dükkânları ayrıdır (Evliyâ, I, 585, 587).

Kaanûnî devrini anlatan İspanyol seyyahı, her Türk'ün pişen yemeğinin bir kısmını köpek, kedi ve kuşlara ayırdığını, böyle yapmamanın günah olduğuna inandığını kaydeder (s. 162).

Mareşal von Moltke, 1837'de şunları anlatır (s. 80-2, 261) : «Türkler hayırseverliklerini hayvanlara karşı da gösterirler. Üsküdar'da bir kedi hastahanesi vardır... Bâyezid Camii'nin avlusuna gittim. Güzel avlunun mermerleri üstünde kanatlı misafirler için yem serpildiği zaman, bunu seyretmek hoş oluyor. Yem atılır atılmaz binlerce güvercin, camiin damlarından, direklerinden, revâkın ve şadırvanın kubbelerinden, avludaki büyük servilerle çınarların bütün dallarından uçup geliyor. Kanatlarını çırpmaları, keyifli gurultuları ve alacalı kargaşaları, dille anlatılamaz. Şahsî emniyetlerine güvenleri sebebiyle, insanın yolundan bile çekilmiyorlar. Bunlar gibi limandaki martılar da insanın kürekle vurup öldürmesinden hiç tasa etmiyorlar... Istanbul'da köpekler havlarlar ama, nâdiren ısırırlar ve hiç bir zaman kudurmazlar. Atlar çok uysaldır. En yiğit Arab atına binilebilir; hayvan canlı ve oynak olabilir. Fakat bizim atların kötü huylarını bilmez, belki gemi azıyı alır, fakat ne ısırır, ne de çifteler. Istanbul'da yılanlar ve akrepler bile iyi huyludur, zehirsizdirler... Türk ordugâhındaki atların güzelliğine, dünyada tesadüf etmek mümkün değildir. Deve sütüyle beslenen küçük, kuru Anadolu yarış atları... Ağır kafa ve boyunlu, muhteşem sağrılı, kuvvetli Türkmen atları... Vücutlarının ön kısmı yüksek, iri İran atları... Sıvas'ın mükemmel hayvanları... Asîl Necd ve Aneze Arab ırkları... Hepsinin mükemmel nümuneleri, Türk ordugâhında idi».

«Türkler'in anlattığım hayır eserleri, şâyân-ı taktirdir. Fakat bu hayır eserlerinin esası Hıristiyan dinine istinâd etmediği için, bâtıl inançların gülünç ifratlarına düşülmektedir. Hayvanlara karşı tabiî hisler beslemek doğrudur. Türkler ise bu hissi dinî bir vazife derecesine çıkarmış ve faziletlerini hayvanlara da teşmîl etmek sûretiyle doğru yoldan sapıtmışlardır. Türkiye'nin bazı şehirlerinde kediler için yapılmış binalar olduğunu, gıdala-

rı için vakıflar kurulduğunu, kedilerin hizmeti için vekilharçlar ve uşaklar tahsîs edildiğini söylersem, bu maskaralıklara gülmiyecek Hıristiyan bulunmaz. Türk hükûmetinin, hayvanlara tahammüllerinden fazla yük yükliyenlerin, o yükleri sırtlamak sûretiyle resmen cezâlandırılmalarına dair karar-nâmeleri olduğunu da düşünürseniz, işin ne kadar mübalağaya kaçtığını anlarsınız. Bir çok kibar Türk'ün, büyük meydanlarda kediler için saplardan ciğer, hattâ kebapçılardan kebap alıp kendi elleriyle dağıttıklarını gördüm. Bu, tamamen gülünçtür. Türkler, bu nankör hayvanlara gösterdikleri şefkati, hiç olmazsa iyilikleri unutmıyan köpeklere gösterselerdi, bir dereceye kadar mâzur sayılmaları mümkündü. Halbuki köpekleri evlerine kabûl etmedikten başka, onlar için kulübe de yapmazlar. Vebâ salgınında da, yakaladıkları köpekleri öldürürler. Halbuki köpekten vebâ bulaşmaz(!). Ama bazı Türkler'in, yavrulu köpekler için kulübe yaptırdıkları ve gıdalarını temine de çalıştıklarını gördüm. Fakat köpek sevgileri, kedi sevgileri gibi umumî değildir» (Du Loir, 1654, 192-3).

«Türkler, köpeği murdar sayarlar(*) ve asla evlerine sokmazlar. Fakat sokak köpeklerini de öldürmezler. Bakımları için vasıyet-nâmelerinde et alınmasını teminen para bağlışıyan çok Türk görülmüştür. Gene Türkler, kafes içindeki kuşları da satın alıp âzâd etmeyi sevap sayarlar. Fakat bir çok esiri zencir altında tutmayı günah saymazlar. Sevdikleri ağaçların kurumasına meydan vermemek üzere sulanıp bakılmalarını temin için vakıf yapanlar da çoktur» (Père Jehannot, *Voyages de Constantinople pour le Rachat des Captifs,* Paris, 1732, 316-7).

«Türkler'in iyiliği insanlara münhasır değildir. Hayvanlarla kuşlara da şâmildir. Bazı Türkler, pazar yerlerine muntazaman giderek, kuşçulardan kuş satın alıp âzâd ederler» (Le Bruyn, 1732, 358).

«Verimsiz ağaçların kurumasına meydan vermemek üzere her gün sulanmaları için işçilere para vakf edecek kadar çılgın Türkler bile görülmektedir. Gerçekte bu iyilik, yerine sarfedilmiş değildir. Bununla berâber, Türkler'in kat'iyen gaddar ve insaniyetsiz olmadıklarını gösterir. Gerçekten, körükörüne hükümler vermiye kalkışmaksızın Türk örf ve âdetleri incelenirse, bilhassa,

---

(*) 4 Sünnî Mezheb'den yalnız Mâlikî mezhebinde köpek «tâhir» yâni temizdir. Diğer mezheblerde necîs'tir, dokununca abdest lâzım gelir; asla eve alınmaz. Ev için yetiştirmek ve beslemek câizdir. Öldürülmeleri günahtır.

kâinâtın merkezi olan Istanbul'da yaşıyan Türkler'in, dîğer milletlere nazaran, gün aydınlığının ay aydınlığından üstünlüğü nisbetinde üstün oldukları, derhal teslîm edilir» (Comte de Bonneval, 1740, I, 214).

«Türkler'in, hayvanları himaye etmek ve beslemek için tedvin ettikleri kanunlar vardır» (Avukat Guer, 1746, I, 369).

«Türk hayrât ve hasenâtı, hayvanlara da şâmildir. Hiç kimse onlara eziyet edemez. Eğer bir at, bir katır veya bir deve sahibi, hayvana haddinden fazla yük taşıtacak olursa, zâbıta memurları buna engel olur, hayvanı dinlendirir, bir kısım yükünü indirir, veya başka çâre veya tedbir ve cezâ bulurlar. Bazan halk bile böyle şeylere müdahale eder. Herhalde bunlar, Türk milletine şeref verecek şeylerdir.

«Köpekleri evlerine almazlar. Fakat mahallelerde barındırıp beslemek için her türlü tedbir mevcuttur. Kedilere ise daha fazla alâka gösterilir. Bunun bir sebebi, Peygamber'in kedileri sevmesidir. Bundan dolayı Türkler, evlerinde bir veya bir kaç kedi beslemekten hoşlanırlar. Türkler, etleri yenilemiyen hayvanların öldürülmesini vahşet sayarlar. Bir çok Türk, avcılardan hayvan veya kuş satın alıp, âzâd eder» (d'Ohsson, 1791, IV, 307-9).

«Türkler ihtiyarlara ve çocuklara çok ilgi gösterdikleri gibi, hayvanlara iyilik etmekten de hoşlanırlar. Leylekler ve kırlangıçlar, koğulma tehlikesine asla mâruz kalmaksızın, istediği Türk evinin üzerinde yuvasını yapabilir. Böyle bir durum, o evin Allah tarafından siyâneti için bir sebep sayılır. Köpekler sokaklarda dolaşır ve onlara dokunmak kimin ne haddinedir? Et taşıyan bir takım adamlar, çevrelerinde bir alay it ve kedi ile dolaşır ve hayırsever bir Türk böyle bir sevâb işlemek istediği takdirde para vererek, etleri hayvanlara dağıttırır. Istanbul limanına hububat getiren gemilere, güvercinlerin binlercesi birden üşüşür ve Türk gümrüğünün harc olarak aldığı mıkdardan fazlasını harâca keser. Evler yapılırken, hayvanların susuz kalmaması için îcâb eden münasip yerlere yalaklar konulur. Duvarlara arabesklerle süslü köşkcükler inşa edilir ki, yuva kurmak ve kuluçkaya yatmak isteyen kuşlar, kolay gelip yerleşebilsin» (Castellan, 1811, II, 227).

«Istanbul, kuşların cenneti sayılabilir. Güvercinler, üstü açık mavnalarla limana getirilen hububatı yiyip rahat rahat beslenirler. O kadar emniyet içinde üşüşürler ki, gemicilerle hammallara güçlükle yol verirler. Limanın uğultulu gürültüsünü deniz kuşlarının çığlıkları büsbütün arttırır. Şehir civarında martı ve güvercin gibi kuşlara ateş etmek büyük bir cür'ettir. Bu cür'ette bulunanı hemen tevkif ederler... Türkiye'de o kadar bol köpek olma-

sına rağmen, nedense hiç kuduz görülmemiştir» (Thornton, 1812, 287-9).

«Türkler kuşlara büyük şefkat gösterirler. Çınar diplerinde dinlendikleri zaman, onların saadet içinde toplanmalarından zevk duyarlar. Türkler'in bu hassasiyetinden, Hıristiyan çocuklar istifade ederler. Ellerinde kuş dolu kafeslerle Türkler'in önünden geçerler. Türk, o kuşları hürriyetlerinden mahrum görünce müteessir olur. Çocuklardan satın almak ister. Pazarlıktan sonra çocuk parayı alıp kuşları salıverir. Ama Hıristiyan çocuklarının salıverdikleri kuşların çoğu, bilhassa yetiştirilmiştir. Hemen sahiplerinin evlerine dönerler ve aynı ihtikâra daha bir çok defalar âlet olurlar» (Dr. Brayer, 1836, 339).

Batı şiirinin en büyük dehâlarından Alphonse de Lamartine şu intibâlarını kaydeder (*Voyage en Orient,* II, 259, 235-6) :

«Bazı Türkler, ömürleri boyunca besledikleri güvercinler için, ölürken vakıflar tesis edip, kendilerinden sonra da yem serpilmesini sağlarlar. . Türk saraylarının hususiyeti, Türk milletinin karakterini gösterir : Engin bir tabîat zevkı ve aşkı. . Güzel dağ ve tepeleriyle çevrelenmiş muazzam ufuklara karşı beslenen temayül, bu milletin en büyük meylidir.

«Türk'ün bu hissinde, asıl ve menşeini hatırlamaktan hoşlanan ve bütün zevkleri tabiî ve sade olan bir milletin hâtırası sezilir. İşte bu millet, padişahlarının sarayını, taht şehrinin merkezini, bütün imparatorluğun ve belki de bütün dünyanın en güzel tepesinin yamacına yerleştirmiştir.

«Bu sarayda, Avrupa saraylarının ne dâhilî ihtişâmı, ne o esrarlı şehvânîlikler görülebilir. Bu arada yalnız ağaçların tıpkı bâkir bir ormanda olduğu gibi alabildiğine ve ebedî sûrette geliştiği, suların şarıldadığı ve güvercinlerin dem çektiği geniş bahçeler vardır. Burada daima açık tutulan çok pencereli odalar, bahçelere ve denizlere hâkim eyvanlar ve kafeslerin arkasına oturan padişahlar için, hem tenhalığın tadını, hem o sihirli Boğaz manzarasının zevkini aynı zamanda hissetmek imkânını te'mîn eden kafesli köşkler vardır.

«Türkiye'nin her tarafında böyledir. Hunkâr ile halk, büyüklerle küçükler, meskenlerinin seçimi ve düzeninde, hep aynı ihti yaca, aynı hisse tâbîdir. Güzel bir ufuk manzarasıyle gözlerin aydınlanması istenir. Yahut da, eğer evlerinin durumu ve yoksulluk dolayısıyle imkân yoksa, bir köşede hiç olmazsa bir ağaç, bir koyun, bir kaç kuş ve beş on güvercin olmasını isterler.

«Nerede ve her hangi bir manzara sahasında yüksek, etrafa hâkim ve hoş bir yer varsa, orada mutlaka bir câmî, bir türbe,

hiç olmazsa bir Türk kulübesi yapılmıştır. Boğaziçi'nin Anadolu ve Rumeli yakınlarında hiç bir güzel yer, hiç bir tepe, hiç bir ferah koy yoktur ki, orada bir paşa bir köşkle bir bahçe yaptırmış olmasın...

«Türk, Arab gibi çok konuşmaz. Çok konuşmayı ciddiyetsizlik sayar. Arab gibi kibirli ve zevklerine düşkün değildir. Tabiatten aldığı zevkler ona kâfi gelir. Dalar, düşünür, duâ eder. Bu millet, feylesof bir millettir, mütefekkirdir... İşte, bu şekildeki bir imanla hem dünya fethedilebilir, hem aynı kolaylık ve aynı sükûnetle, bütün bir fütûhât elden çıkarılabilir».

Azınlık Ahlâksızlığı

Azınlıkların, hattâ dönme ve devşirmelerin, gerçek Türk'ün ahlâkını bozduğunu, pek çok eski seyyah bilhassa tebârüz ettirmişlerdir.

Pierre Loti şöyle der : «Bilgisizliğimizden, Yunanlılar hakkında söylenmesi icâb eden sözleri, Türkler için kullanıyoruz. Yunanlı, hilekârdır, kaba ve vahşîdir. Türk, efendi, namuslu ve doğrudur. Bu fikirlerim, uzun müşahedelerimin neticesidir. Ben de Doğu'ya gitmeden önce, Türkler'i de, Yunanlılar'ı da ancak kâğıt üzerinde tanıyordum. Fakat gittim, gördüm, mukayese edip hükmümü verdim» *(La Mort de Notre Chère France en Orient,* Paris, 1920, 207-8).

«Yabancılar, Türkiye çarşılarında, Türkler'in, meslekdaşları Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler'le olan millî karakter ayrılıklarını pek çabuk tesbit ve tefrik edebilirler. Türk çarşılarında, sahipleri tarafından, her hangi bir iş için boş bırakılmış bir çok dükkân görülür. Fakat hiç bir hırsızlık tehlikesi yoktur. Çünki hırsızlık, Türk fezâhati(vice) değildir» (Dellaway, 129-30).

Daha XVII. asrın 2. yarısında Thevenot, şunları söyler (III, 2) : «Batı Hıristiyan âleminde Türkler'i barbar, şeytan, imansız saymak âdettir. Fakat Türkler'i tanıyanlar, haklarında bambaşka kanaat edinirler. Türkler'in iyi insanlar olduklarından şüphe câiz değildir. Allah'ın emrettiklerini yerine getirmeye gayret ederler. Başkalarının kendilerine yapmalarını istemedikleri şeyleri, onlar da başkalarına yapmazlar. Tabiî 'Türkler' deyince, hakiki Türkler'i kastediyorum. Çünki gayet ahlâksız insanlar olan mühtedîler, her türlü fenalığı irtikâb ederler. Fakat asıl Türkler, namuslu insanlardır. Müslüman, Hıristiyan, Mûsevî, din farkı gözetmeksizin, bütün doğru ve namuslu insanları takdîr ederler. Bir Türk'ü aldattıkları görülmediği gibi, bir Hıristiyan'ı da aldatmaz-

lar ve bunu da bir namussuzluk telâkki ederler. Burada hemen akla gelen bir suâli cevaplandırmak lâzımdır: Türkler, neden Avrupalılar'a düşmandır? Buna sebep, Doğu Hıristiyanları ve Yahudiler'dir. Bu unsurlar, hâkimiyetinde yaşadıkları Türkler'i Avrupalılar'a mahvettirmeye çalışırlar ve Avrupalılar nezdinde çok kötü bir propagandayı devâm ettirirler ki, bu kötü âdet, Doğu'da oturan biz Avrupalılar arasında da şâyî olmuştur... Türkler, kavgadan hoşlanmazlar. Silâh taşımazlar. Avrupa'da olduğu gibi düello âdeti yoktur. İçki içmedikleri ve kumar oynamadıkları için, aralarında hır çıkaracak ve döğüştürecek bir sebep de olmaz».

Türk Ahlâk ve Karakterinin Diğer Çizgileri

Klasik Türk Osmanlı toplumu, hiç intihar olayı olmıyan, intihar meçhul bir toplumdur (Dr. Brayer, 1836, I, 302). Bu sırada Avrupa'da ise, intihar çok yaygındır.

Türk ceza sisteminin mükemmelliği, ahlâka çok yardımcı oluyordu. Meselâ suçlular, kuvvetli kefillerin kefaleti, ıslaah-ı nefs edecekleri yemîni, hapishânede yattıkları müddet içindeki hüsn-i halleriyle, şartlı ve kefâlete bağlı olarak serbest bırakılabiliyorlardı. Fakat küçük bir suç işlediler mi, daha şiddetle cezalandırılıyorlardı (Topkapı Sarayı Arşivi, E 10.422). Bu sistem bilindiği gibi Birleşik Amerika'da bile çok yenidir.

İlme hürmet yaygındı. Yazılı kâğıda ve güzelliğe hürmet edilirdi. Yol üzerinde yazılı kâğıt ve gül görülürse, kat'iyen basılmaz, alınıp bir duvar kenarına konurdu. Bu haller, ecnebi seyyahlarca hayretle nakledilmiştir (Busbecq, 40-1). Burada daha derin bir esprit de vardır: Yazılı kâğıt, *Kur'ân*'dan bir âyeti veya bir hadîs'i (Peygamber sözünü) muhtevî olabilir. Gül ise, Osmanlı Türkü'nde, Hazret-i Peygamber'in senbolüdür.

Nimetlerin iyi paylaşılması, insanoğlunun sağlıyabildiği nisbette gerçekten iyi bir sosyal adaletin tesis edilebilmiş olması, Türk ahlâkının ve karakterinin yükselmesinin sebepleri arasında, hiç ihmâl edilmiyecek bir husustur. Nimetlerin kötü paylaşıldığı, sosyal adaletin yeterli olmadığı toplumlarda ahlâk ve karakter zaafı vardır. Böyle bir ortam ve çevre, ahlâklı insanı çileden çıkarır, karakterliyi karaktersiz kılar.

Devlet, muharebe meydanında, ganîmette, fetihte bile sosyal adaleti çok iyi hesaplamıştır. Ganîmetin Osmanlı hukukunda bölüşülmesi şu şekildedir (d'Ohsson, V, 85): Çadır, bayrak, sancak, arma, cephane, silâh ve emsali bütün askerî malzeme, Hazîne'nindir, böyle şeyler ganîmet olarak paylaşılamaz. Sefer-i hümâyûn

neticesinde yani padişahın bizzât başkumandanlık yaptığı bir seferde ele geçen ganîmetin beşte biri, pâdişâhın şahsına âittir. Pâdişah bu ganîmeti, şahsî zevkı için kullanmayı günah saymaktadır. Bu parayla dâimâ câmîler ve başka hayır eserleri yaptırır. Ganîmet malıyle yaptırılan hayır eserleri ve vakıfların, daha sevâb olduğunda ittifak vardır. Ganîmet, padişahın bizzât başkumandanlık etmediği bir seferde elde edilmişse, beşte bir hisse, devlet hissesi olarak Hazîne'ye alınır. Fakat padişaha ganîmet eşyasından örnek ve hediye kabîlinden bir kaç parça takdîm etmek âdettir (bir kaç seçkin köle ve cariye, değerli bir kılıç veya kitaplar, padişaha lâyık bir mücevher gibi). Ganîmet, rütbeye göre paylaşılır. Sefere kumanda eden vezir, en büyük payı alır. Fütûhat devri vezirlerinin akıl almaz zenginliğinin sebebi budur. En kıdemsiz nefer, en az payı alır.

Şefkat ve hayır eserleri, vakıflar, bir mahallede kimin aç, kimin muhtaç, kimin açıkta, kimin işsiz olduğunun bilinip elbirliği ile derhal çâresinin bulunması, ahlâk ve karakter bozulmasını önlüyordu. Hastalara, hattâ delilere, elden gelen yapılıyordu Türkler'in delileri, diğer hastalar gibi tedavi ettiklerini gören J Howard, 1789'da Istanbul tımarhânelerinde gördüklerini Avrupa'da yazmış, anlatmış, aynı tedbirlerin alınmasını istemiş, bunun üzerine Avrupa'da da delilerin durumunun ıslahına ve onlara hasta muamelesi yapılmasına başlanmıştı (A. A. Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din,* I, 270).

Devletin üstün teşkîlâtı ve idâresi, Türk toplumunun önünde daha iyi bir toplum olarak gösterilecek dünya örneği bulunmaması, ahlâkı koruyan unsurlar arasındadır. XVIII. asırda Voltaire, Türk padişahının 20 türlü din ve mezheplerdeki 20 milleti âhenk içinde yaşatabilmesini, Türkiye'deki dinî müsamahayı, Avrupa hükümdarlarına örnek gösteriyordu.

XVIII. asrın ilk yarısından sonra bile Istanbul'daki İngiltere büyükelçisi Porter, dünyada hiç bir devlet teşkilâtının Türk imparatorluğu ile mukayese edilemiyeceğini, hiç bir ülkede âsâyişin Türkiye'deki derecede mükemmel olmadığını yazıyordu Bütün bu sosyal sebepler, ahlâk ve karakteri koruyordu.

Yazılı kanun hâlinde olmıyan örf, yazılı kanun derecesinde geçerli idi. Emîne Hanım adlı bir dul paşa karısı, uşağı Hüseyin ile münasebet kurmuştu. Bu hanımın büyük oğlu Bâb-ı Âlî Terceme Odası'nda kâtip, küçüğü rüşdiyyede (ortaokul) öğrenci idi. Olay duyuldu. Lâik Cinayet Mahkemesi, her iki delikanlının da hayatları boyu devlet memuriyeti yapamıyacaklarına, zîrâ böyle bir annenin çocuğunun, devleti hiç bir kademede temsil edemiye-

ceğine, çocukların annelerinin durumunu bildikleri halde ses çıkarmamalarının Türk örf ve âdetlerine meydan okumak olduğuna hükmetti. Hiç bir kanun maddesine dayanmıyan bu hükmü I. Abdülmecîd (1839-1861), aynen tasdik etti *(Istanbul Ans.,* IX, 5.068b).

1759'da Hibetullah Sultân'ın doğum şenlikleri, Türkiye tarihinin en büyük şenliklerinden biridir. Istanbul'da yüz binlerce halk, geceli gündüzlü sokağa dökülmüştü. Bu büyük şenlikte tek hırsızlık ve tek kavga olmadığını, Ermeni râhibi Agop Camcıyan'ın 20 nîsan 1759 târihli mektubundan öğreniyoruz *(Türkiyat Mecmuası,* XVI, 129-30).

1842'de şâir Gérard de Nerval (s. 197) : «Türkler'in inançları ve adâleti, bizimkilerden o kadar farklı ki» diyor, «hüküm verirken bu farkı gözetmiyoruz; Türkler'e nisbetle bozuk olan ahlâkımızla, onlar hakkında hüküm veremeyiz».

General Miranda 1786'da şunları yazar (s. 75) : «Bir Türk, kendisine en ufak bir iyilik ettin mi, hattâ yaptığı bir hizmetin karşılığını ödedin mi, duygulanıyor ve şükran besliyor... Ya namuskârlıkları? Istanbul'da, dükkânlar kıymetli mallarla dopdolu olduğu halde, tek bir soygunculuk vak'ası duyulmamıştır. Evlerin bile doğru dürüst kilitleri yoktur. Bekçilerin silâh olarak ellerinde sâdece birer sopaları vardır. Aç ve açıkta kalmak mümkin değildir. Bir yoksul, nereye müracaat etse rahatça yiyecek ve yatacak yer bulabilir».

Râhib Polonyalı Simeon, 1609'da şöyle diyor (s. 13) : «Türkler her sokak başında bir çeşme yapmışlardır. Şehir dışında yollar üzerinde de iyi su ile dolu ve içine kar atılmış su kapları konulmuştur. Issız ve kurak yerlerde yolcular için soğuk su bulunur. Müslüman, Hıristiyan, Yahudi tefrikı yoktur. Hayır eserlerinden faydalanmak için insan olmak kâfidir. Hastalar ve misafirler günde iki öğün yemeği, bedava, imparatorluğun her yerinde bulabilirler. Şehirler dışında, köylerde, ıssız yerlerde, dağlarda, ormanlarda ve çöllerde Türkler, kervansaraylar, hanlar, camiler, hamamlar, şadırvanlar yapmışlardır. Bütün bu tesisler, bütün kervanlara ve yolculara ücretsiz, Allah rızâsı için açıktır. Nehir, ırmak, bataklıkların üzerinde, elli, yüz ve bazan daha fazla gözlü geniş, uzun, metin köprüler kurulmuştur. İnsanlar ve hayvanlar, ücretsiz üzerinden geçerler. Hepsi şahısların hayır eseridir. Hiçbirini Türk devleti yaptırmamıştır. Avrupa'da ise üzerine basılmıya korkulan tahta atılmış köprü bozuntularını geçmek için para ödenir. Tahta parçalarının başında bekliyenler, insanlardan ve arabalardan zorla para alırlar. Doğrusu biz Hıristiyanlar'ın yüz-

lerini kızartacak bir keyfiyettir... Türkler içki içmez ve asla sarhoş olmazlar».

Kaanûnî devrinde, Türk devletinin esîri olarak bir kaç yıl Istanbul'da tutulduktan sonra salıverilen meşhur İspanyol seyyahını dinliyelim (s. 145-6, 160-1) :

«Türkler asla kumar oynamazlar. Dama gibi oyunları vardır ama, denizcileri bile vakıt geçirmek için oynar, para karşılığında değil. Az yer ve az uyurlar. Şafak söktüğü zaman, çok az Türk henüz yatağındadır. Herkes işine gücüne koyulur. Din adamları daha da ciddî insanlardır. Hiç bir eğlenceye katılmazlar. Boş vakıtlerinde okur veya kitap istinsâh ederler. Çünki bizdeki gibi matbaaları yoktur. Adalet işleriyle uğraşanların ise, zaten başlarını kaşıyacak vakıtleri yoktur. Silâhşorlar, silâh talimi yapar, uzağa konan yumurtayı vururlar. Padişaha ve paşalara gelince, Türk imparatorluğunun genişliği malûm... Oyuna ve eğlenceye hiç vakıtleri yoktur. Onun için bizdeki oyun ve eğlence Türkler'de yoktur. Onlar çalışır, biz oyun ve eğlenceyle vakıt geçiririz ki, doğrusu utandırıcı bir keyfiyettir... Ben, dünyanın aşağı yukarı üçte birini gezmiş bir adamım. Türkler'den faziletli insanlara rastlamadım. Hindistan'ı ve bâzı ülkeleri görmedim ama, oralarda da rastlanabileceğini sanmıyorum. Gerçekte Türkler'in tek kusurları dinleridir. Muhammed'e inandıkları için, Cehennem'i boylıyacaklardır. Yoksa dediğim gibi çok makbûl insanlardır. Herkesin mutlaka işi gücü vardır...

«Yemeği çok çabuk yiyip bitirirler. Yemekte konuşmazlar. Yemeğini bitiren, sofrada diğerlerini beklemez, «Yâ Rabbi şükür» deyip hemen kalkar, ne işi varsa gider. Herkes aynı yemeği yer. Yemek yemek isteyen kim olursa olsun, sofraya buyur edilir. Günde en az dört defa bir fırsatla 'Allahü Ta'âlâ pâdişâhımızın bir gününü bin eylesin' şeklinde veya başka türlü, mutlaka padişahlarına duâ ederler».

«Türkler için ihtikâr ve murâbahacılık, çok büyük günahtır. Bu günahları irtikâba cesaret edenler azdır. Çok dindar, gayet şefkatli, insanlık ve hayır sever kimselerdir. Din gayretleri son derecede yüksektir. İslâm dinini kâinâta baştan başa yaymak isterler. Padişahlarını çok sayar, içten sever, ona gözleri kapalı itaat ederler. Padişahına sadık olmıyan, ona ihanet eden Türk olamaz. Birbirleriyle vuruşup döğüşmeyi bilmezler. Zaten şehirde silâh taşımak da yasaktır. Askerler bile hançer takar, kılıç taşıyamazlar. Düello bilmezler. Kumar ve içki dinlerinde yasaktır. İçki ve esrar içen Türkler'e tesadüf edilirse de, bunlar, toplum içinde bütün itibarlarını —bu yüzden— kaybetmiş kimselerdir. Bir

çok oyunları varsa da, para karşılığında, kumar olarak asla oynamazlar. Bundan dolayı döğüşmezler. Aralarında kavga çıkarsa, kavgayı ilk görenler hemen müdahale edip son verirler. Kavgayı devâm ettirmek imkânsızdır» (Thevenot, 1665, 111-2).

«Ahlâk bakımından Türk siyaseti ve Türk medenî hayatı, bütün cihana örnek olabilecek durumdadır. Bundan kimse şüphe etmesin» (Du Loir, 1654, 193-4).

«Türkler umumiyetle iyi huyludur. Fazileti severler. Kötülükten nefret ederler. Dinlerine riâyette kat'iyen kusûr işlemezler. İbadetlerini yerine getirirler. Oruç tutarlar. İnsanları severler ve icab edince yardımlarına koşarlar. Haksız kazanç, ihtikâr ve murâbahadan tiksinirler. Zinâ suçunu nâdiren irtikâb ederler. Eski Yunanlılar'la Romalılar'ın bütün mânevî fazîletlerinin Türkiye'de parladığı görülür... Kibir ve azameti Şeytân'a mahsus sayarlar. Cimrilik, hiddet, oburluk, hased, tenbellikten nefret ederler. Şehvânî hislerine hâkim olamamayı ayıp sayarlar. Kat'iyen dedikodu yapmazlar. Yüksek sesle konuşmazlar. Öğretmenlerine çok saygı gösterirler» (Guer, 1746, I, 352-3, 223-4).

«Türkler içinde sahtekâr da çıkar ama, sahtekârlığı mutlaka Rumlar'dan öğrenmişlerdir. Zîrâ gerçek Türk toplumunda sahtekârlık meçhuldür» (Porter, 1769, I, 44).

«Başka memleketlerde hilkati ürperten, mahkemeleri utandıran, insanlık şerefini ihlâl eden vahşet olayları, Türk toplumunda yoktur. İfratlara kapılan, yalnız yüksek devlet görevlileridir. Bu da refah, mevkı' hırsı ve hâkimiyet hissinin neticesidir. Halk tabakalarında hayırseverlik, doğruluk, temiz yüreklilik hâkimdir» (d'Ohsson, IV, 473).

«Türkler'in arasında kavga ve döğüş nâdirdir... Bazı askerlerin ve denizcilerin düello ettikleri görülürse de, düello, hemen tamamen meçhuldür... Millî karakter, bilhassa orta sınıfta görülür. Orta sınıf çok kudretli ve ahlâklıdır. Gerçek Türkler bunlardır. Orta sınıf Türk, Resûller devrine lâyık terbiye, nezaket, edeb ve tahsil sahibidir. Namuskârlık, Türk tacirlerinin birinci vasfıdır. Hilekârlıklarına karşı hiç bir tedbir kâfi gelmiyen Yahudi'den, Rum'dan, Ermeni'den Türk'ü ayıran, bu vasıftır. Türk köylerinde sadelik, mâsumiyet hâkimdir, hilekârlık ve dolandırıcılık meçhuldür. Yalnız Türk-Rum karışık köyler vardır. Buralarda Rumlar'ın, komşuları Türkler'i de kendilerine benzetip ahlâklarını bozdukları müşahede edilir» (Thornton, 1812, II, 296, 323-4).

Daha XV. asrın 2. çeyreğinde Batılı seyyahlar, Türk toplumunu «muhteşem bir toplum» olarak tavsîf etmişlerdir (Iorga,

Voyageurs, 14). Sonraki asırlarda Batılılar'ın müşahedelerinin esas çizgileri hiç değişmez.

Burgonya elçisi olarak II. Murad nezdinde gelen (1432), Fransız şövalyesi Bertrandon de la Broquière, şunları söyler: Türkler, iyi niyetli, biribirlerine karşı iyilik yapmak istiyen insanlardır. Biribirlerine bağlıdırlar. Bunları, Tanrı'nın şerefi içn yazıyorum. Yoksa Türkler'in bizim îmânımızın dışında kaldıklarını biliyorum. Ordugâhları sessizdir. 100 Hıristiyan askeri, bütün Türk ordusundan fazla gürültü yapar. Türk askeri kanaatkârdır. Samimî ve sâdık insanlardır (franches gens et loyaux). Hafif silâhlıdırlar. Hem kılıç, hem ok yay taşıyanlar, on askerde bir askerdir. Ya birini, ya diğerini taşırlar. Kılıç taşıyanlar çoğunluktadır. Sözlerinin esiridirler. Bir Macar, kendi hemcinsi Macar'dan fazla, bir Türk'ün sözüne inandığını söyledi (je me fieroys plus en la promesse d'ung Turc que je ne ferois d'un Hongre).

Türk idaresinin mükemmelliğinin, ahlâk ve karakter yüksekliğine müessir olduğu, pek çok Batılı seyyahça belirtilmiştir.

XVI. asırda Limni adasında bir ihtiyar Yunanlı, Fransız seyyahı Belon'a şunları söylemiştir (26v): «Ada, hiç bir zaman, bugünki kadar zengin ve bakımlı, bu kadar bol nüfuslu olmadı. Bunun sebebi, hiç ihlâl edilmiyen uzun sulh çağıdır» (un vieillard grec, natif de Lemnos, disoit que iamais l'isle n'avoit esté si bien cultivee, ne plus riche, et n'y a eu plus de peuple qu'il n'y en a maintenant, laquelle chose il faut attribuer à la paix de longue durée qu'ilz ont eue sans estre molestez).

Aynı seyyah, gene Kaanûnî zamanında, Avrupa'da Protestanlar'ın tasvir, heykel ve resimlere saldırıp imha ettikleri o çağda, şu müşahedesini söylüyor (90): «Bundan başka, şunu söylemek istiyorum ki, Türkler, bir kaleyi veya şatoyu aldıkları zaman her şeyi ve resimleri buldukları gibi aynen bırakıyorlar; onları tahrîb etmek gibi bir âdetleri asla yoktur» (je veul dire en oultre, que les Turcs ont tousiours en ceste coustume que, quelque chasteau ou fortresse qu'ilz aient iamais pris, est demeuré au mesme estat en quoy ilz l'ont trouvé, car ilz ne demolissent iamais rien des edifices et en graveures).

Geuffroy ise şöyle söylüyor (II, 180): «Türkler, kimseyi Türk usûlünce yaşamıya zorlamazlar. Herkesin kendi mevzûâtı ile yaşamasına müsaade eder ve izin verirler» (Les Turcs ne contraignent personne à vivre à la mode turquoise. Ils souffrent et permettent chascun vivre en sa loy).

Tanzimat'ın eşiğinde, Türk ahlâk ve karakteri için, hâlâ eski tavsiflere devâm edilmektedir. Dr. Brayer *(Voyage,* Paris,

1843) şöyle diyor: «Türkler umumiyetle iyi, samimî, hayırsever, riyasız ve gösterişsiz misafirperver insanlardır. Dinlerine derin şekilde bağlı olmakla beraber, bütün dinlere kârşı müsamahalıdırlar. Yalnız kendi imparatorluklarındaki dinlere karşı değil, dışarıdan gelen yabancıların dinlerine de saygı gösterirler».

Böylesine Bir Ahlâk ve Karakter Ne Zaman Bozuldu?

Kâtib Çelebî, *Takvîmü't-Tevârîh*'ın sonunda şöyle der: «Şahsın ihtiyarladığına alâmet, saç ve sakal aklığıdır. Devletin ihtiyarlığına alâmet de baştakilerin, saltanata, ziynete düşkünlüğüdür ki bu, inhitata delildir. Duraklama devresinden sonra bu devre gelir. Bu devrede ziynete ve refaha rağbet ve ehemmiyet artar. Eski vazıyet terk edilir. Herkes şan ve şerefini arttırmak hevesindedir. Unvanlar herkese verilmeye başlanır. Gittikçe halkın orta tabakası, mesken ve giyim kuşamda, padişahlara ortak olma derecesinde azıtır. Zevk ve rahat, örf ve âdet hâline, tabiî hâle gelir. Askerler, harb meşakkatlerine rağbet etmeyip, sulh ve sükûn içinde yaşamayı tercîh ederler. Türlü mihnetleri icâb ettiren memleket işlerine el atılmaz. Harbden el çeken asker, itibarını kaybeder».

Büyük fikir adamı, XVII. asrın ortalarında böyle diyordu. Daha XIV. asrın sonlarında İbnü Haldûn, devletlerin ve toplumların, tıpkı insanlar gibi, nasıl büyüyüp serpildiklerini, yetiştiklerini, azamet kazandıklarını, duraklama devrine girdiklerini, ihtiyarladıklarını, dejenere olduklarını, çöktüklerini, yüzlerce hârikulâde sahifede anlatmıştı. Biraz karamsar olan bu tarih felsefesine, hiç bir tarihçi karşı çıkamamıştır. Zîrâ bir devletin ve bir toplumun üstünlüğünü devâm ettirmesi, 6.000 yıllık tarih içinde örnek gösterilerek savunulacak bir husus değildir. «Her kemâlin bir zevâli vardır» sözü, bu durumu hulâsa etmiştir.

Türk toplumunda ahlâk ve karakter bozulması, yenidir, XX. asırdadır. Fakat bu bozulmada, Türk toplumunun dinamik toplum hâlinden pasif toplum hâline gelmesinin de tesiri vardır. Türk toplumu ise, daha XVI. asrın sonlarından itibaren yavaş yavaş pasifleşmiye, eski dinamizmini kaybetmiye başlamış, XVIII. asrın sonlarında tamamen hareketsiz bir toplum hâline gelmiştir. Hareketsiz, fakat henüz ahlâklı ve karakter sahibi. 1918 yıkımıdır ki, Türk toplumunu, perişan etmiş ve bir çok ahlâk nosyonu, onarılmaz yaralar almıştır. Bunun bütün dünyaya da böyle olduğunu belirtmek icâb eder. İkinci Cihan Harbi'nden sonra ise ahlâk,

bütün dünyada olduğu gibi, Türk toplumunda da çok büyük darbeler yemiştir.

Yukarıdan beri —çoğu Türk düşmanı— çeşitli asırlara mensup Avrupalı seyyah ve yazarlardan aldığımız Türk ahlâk ve karakterine ait çizgiler, bugün, esaslı şekilde kaybolmuştur. Hele bazı vasıfların bugünki toplumda devâm ettiğini savunmak, gülünç olur. Bu vasıfların yalnız bazılarının bugün de mevcut bulunduğu söylenebilir. Fakat ben, bu mevzua girmek istemiyorum.

1830'larda Amiral Slade, şöyle demektedir: «Türkler, başka ülkelere seyahat etmek ve araştırmak, yeni şeyler görmek ve öğrenmek temayülünde değillerdir. Bunun için, bir çok meseleye çözüm yolu bulamamaları tabiîdir... Devletin bazı hayatî mes'elelerinde padişah, canını ortaya koymak derecesinde fedakârlık edebilmekte, fakat devlet ricâli, onu takıyb etmemektedir» (s. 137, 204).

İlk bakışta alelâde bir hüküm sanılacak olan bu satırlar, umumî Türk tarihî göz önünde bulundurularak ve düşünülerek okunursa, Türk toplumunun mahvolduğunun belirtileri, hattâ kesin delilleri olarak kabûl edilebilir. Coğrafya mefhumundan en ürkmeyen millet olarak tarih sahnesine çıkan ve iki bin yıl Pasifik'le Atlantik, Hind Okyanusu ile Kuzey Buz Denizi arasında oynıyabilen bir milletin, artık yabancı ülkeleri fethetmek, açmak, oralara bir şeyler götürmek ve bir şeyler almak arzusunu kaybetmesi, hattâ bunun da ötesinde, kendi devleti dışındaki ülkeleri merak dahi etmemesi, her gelişmenin temeli olan merak duygusunu bile kaybetmesi, acıklıdır. Hâkan için esbâb-ı mûcibesini anlamıya lüzum görmeksizin can vererek cihan devletleri kurmuş bir milletin, artık padişahın devleti kurtarmak için çabalarına katılmaktan bile çekinmesi de, pasifliğin, çok tehlikeli bir seyir tâkıyb ettiğini göstermektedir. Nitekim Sultân Azîz'in hal'i, ve katlinde halk, sadece evine çekilip ağlamış ve lânet etmiştir. Kendi seçtiği bir başbakanın îdâmında da aynı şeyi yapmıştır.

Binaenaleyh bu muhteşem toplum, XIX. asırda hâlâ dünya milletlerine örnek gösterilen ahlâk ve karakter sahibidir. Çok iyi insanlardan bir araya gelmiş bir toplumdur. Fakat tehlikeli şekilde pasif bir hâle gelmiştir. Ancak savunma savaşı yapabilmektedir, taarruz gücünü yitirmiştir. Çok yorulmuştur. Atalarının kan ve alın teriyle bıraktıkları muazzam mirası, mümkün olan bir rahatlık içinde yemeyi tercih etmekte, ona bir şey ilâve etmek şöyle dursun, onu savunmayı bile pek düşünmemektedir. İçte ve dışta başına ne gelirse, «takdîr-i İlâhî» bahanesiyle geçiştirmektedir. Yalnız bir defa, kapısında uşak olarak kullanmıya alıştı-

ğı Yunanlı'nın İzmir'e çıkıp Ankara'ya yaklaşmak cür'eti karşısında kafası kızmıştır. İzmir'e Yunanlı değil de, Türk tab'ası olmamış bir milletin çıkması ve Yunanlı gibi zulüm yapmaması karşısında aynı reaksiyonu gösteremiyeceğine, benden önce, başka tarihçi ve müşahitler de dikkat etmişlerdir.

Türk, artık çok yorgun bir savaşçıdır. Cihan devletleri kurmaktan yorulmuştur. Zîrâ cihan devletleri, bir dakika göz kırpmamacasına tayakkuzlarla kurulur ve ayakta tutulur. Cihan devleti sahibi milletin, bir an gaflete dalmasına izin yoktur. 2.000 yıl bu... 60 nesil eder... Son nesiller, sanki atalarının yorgunluğunu çıkarmak misyonu ile şartlandırılmışlardır.

Türk Sosyal Yapısının Tahrîbi

Türk köyünde ve kasabasında olduğu kadar şehirde ve Istanbul'da da gerçek felâketin başlaması, gerçekten yoksul ve muhtaç insan tabakalarının oluşması, XX. asırdadır. Daha kesin tarihler verilmek îcâb ederse, bu iş, 1912'den başlar ve 10 yıl sürer. 1922'de durgunluk devri başlar ve ağır tempolu bir kalkınma devresine girilir. Bu kalkınma temposu 1950'den sonra hızlanır, 1965'ten sonra ise yeni bir hız daha kazanır. Bu hercümerc içinde servetler, tamamen el değiştirir. Toplumun yeni zenginlerinin % 99'u, bu serveti babasından, atasından tevârüs etmemiştir. Gene % 99'u, gerçek ve haklı bir çalışma ile, bir keşif, sanâyie getirilen bir hakiki hamle, bir düzenleme ile zengin olmamıştır. Sadece fırsat bulabilen, fırsatları değerlendirebilen, boşluklardan fırlayabilenler servet edinmişlerdir. Bu iş, Birleşik Amerika'daki falan gibi de olmamıştır. Zâten tablo âşikârdır. Birleşik Amerika'da XIX. asırda servet el değiştirerek milyonerler türemiş değildir, servet yaratılarak milyonerler oluşmuştur. Zîrâ servetin el değiştireceği sınıflar da, sâhalar da evvelce yoktu; yâhut çok mahduttu.

1912 Balkan yıkımında Türkler, trilyonlar değerinde ve 500 yıldır mülkiyetlerinde bulunan ülkeleri, varlıkları, servetleri bırakarak, Adriya Denizi'nden Meriç'in bu tarafına çekilmişlerdir. Kim tahmîn ederdi ki, bir millet için topyekûn daha büyük felâket olabilsin? Ama felâketin daha büyüğü, daha topyekûnu, sadece 2 yıl sonra başlamış ve başlangıçtan 4 yıl sonra da tamamlanmıştır. Bu, 1914-18 Birinci Cihan Savaşı'dır. Türk'ün maddî varlığını mahvetmiştir. Türk'ü yoksul, sefil, muhtaç kılmıştır. Asırlardan beri bir evciği, bir kaç baş hayvanı ile, belki mütevâzı ölçülerde, fakat asla nâmerde muhtâc olmadan yaşıyan Türk

köylüsünü, Türk burjuvasının alt tabakalarını mahvetmiştir. Bir toplumun en kesin sosyal gücü olduğu kabûl edilen orta sınıf ise, daha da perişan olmuştur. İsrâf etmeksizin refah ve onur içinde yaşamıya alışmış, asırlardan beri alışmış Türk orta sınıfı, korkunç şekilde sarsılmıştır. Sivil ve asker memur, altın olarak aldığı maaşını kâğıt parayla almıya başlamıştır. Altın ve banknot değeri 1 = 1'den 1 = 10'a, 100'e, 1000'e, 1500'e doğru değişmiştir. Ama devlet görevlisi 10, 100, 1000 misli alarak seviyesini muhâfaza edememiştir. En çok 2, 20, 200 misli verilebilmiştir.

Küçük memur perîşan, yüksek memur gene perîşân olmuştur. Eline 1973 râyiciyle 10.000 lira geçen bir orgeneral, bir müsteşar, bir vali, bir büyükelçi, bir profesör düşününüz ki, başka bir yerden geliri olmasın ve normal, 4 kişilik bir âile oluştursun. Eşi çalışamıyorsa, babadan kalma bir evi, bir ek geliri yoksa, tamâmen müşkil şartlara itilmiştir. İlkokul tahsili olmayan mahalle bakkalının, manavının, kasabının iktisadî şartlarının hiç birini hâiz değildir. Onlar gibi çocuklarını kolejlerde okutamaz. Avrupa'ya gönderemez. Hattâ aynı düzeyde yiyip içip giyinemez.

Alt ve üst düzey görevlinin maaşının biribirine yaklaşma sınırı da en tehlikeli düzeye çıkmıştır. Az okumuş, az bilen, az hizmet etmiş, az sorumluluğu olan, genç görevli ile, çok okumuş, çok tecrübeli, bilgili, yıllarca büyük sorumluluklar sırtlanmış görevli, bu sorumlulukları sırtlanacak kabiliyetlerle techîz edilmiş memur, liyâkate prim vermiyen bir sisteme doğru itilerek biribirine yaklaştırılmıştır. Bu durum, ne kapitalist, ne sosyalist bir düzende yoktur. Sadece Türkiye'ye mahsus garâbetlerdedir. Osmanlı düzeninde ve o çağdaki diğer ülkelerde olduğu gibi bugün teğmenle mareşalin maaş farkı 100 misli olamaz. Ama 10 misli de olmazsa, tehlike çanları çalmaya başlar. Sovyetler Birliği'nde bir işçi ile bir mühendisin, bir sıra memuru ile bir yöneticinin, bir san'atkârın, bir ilim adamının maaşları arasındaki astronomik fark, bu hususta büsbütün îkaaz edici mâhiyettedir.

Akılsızca girilmiş savaşların getirdiği topyekûn sosyal felâketi en çok hissedenler ise, şüphesiz yüksek tabaka olmuştur. Devletin kuruluşuna ve yücelmesine hizmet ederek servet kazanan sınıf, hemen tamâmen servetini kaybetmiştir. Bunlar, yeni düzene, orta sınıf derecesinde bile uyamadıkları için, servetleri, açıkgözlerin eline geçmiştir. Bu durum, Refik Hâlid, Yâkub Kadri gibi san'atkârlar tarafından işlenmiştir. Gene bu duruma dikkat eden Atatürk, yeni rejime hizmet edenlerin, milletvekillerinin, hiç olmazsa Ankara şehrinde toprak edinmeleri, ileride müşkil

duruma düşmemeleri için gayret göstermiştir. Buna rağmen cumhuriyetin kurucularının bâzılarının âileleri de sefâlete düşmüşlerdir. Zîrâ para değerinin kaybını devlet, asla karşılıyamamıştır.

Bunun dîğer bir sebebi, devlete çok yüklenilmesi, herkesin devlet kapısını çalmasıdır. Osmanlı imparatorluğu XVI. asırda, okyanuslar arasında, her sınıftan ve her derecede bír milyon görevli ile idare edilmiştir. Bugün Meriç'le Ağrı Dağı arasındaki Cumhuriyet de bir milyon görevli ile yönetilmektedir. Bu kadar görevliye ihtiyaç olduğu çok şüphelidir.

Dîğer bir sebep, millî eğitimin düzenlenememesidir. Eline herhangi bir diploma geçiren devlet kapısını çalmakta, alınmazsa, devlete kızmaktadır. Üniversite me'zûnu, şahsî ve husûsî bir gayret içinde değilse, Osmanlı düzeninde, Atatürk düzeninde, rüşdiyye me'zûnunun edindiği kültürü edinemeden, ana dilini doğru konuşup yazacak seviyeye bile getirilemeden, diploma alabilmektedir. Devlet sektörüne geçince, liyâkatli bir görevlinin yapabileceği işi, böyle on diplomalı görevli doğru dürüst îfâ edememektedir. Eğitimin teknik branşlara kaydırılamaması, küçük ilçelerde bir kaç öğretmenli lise müsveddeleri açılarak diploma verilmesi, işi bu düzeye getirmiştir. Şimdi aslında bir lise olan Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'ni, Kuleli'yi ve emsâlini, bir de bir kasaba lisesini düşününüz. Buraya sokularak harcanan genç, kendisini gerçekten lise me'zûnu saymakta, dünyâ standartlarına göre bakaloryanın ikinci derecesini bitirmiş olmakla kandırılmaktadır.

Dîğer bir sebep, nüfusun çok artmasıdır. Bu işi düzenlemek lâzımdır. Bir şehirli iki çocuk yapmaya korkarken, köylünün sorumsuzca beş on çocuk yaptıktan sonra bunların her biri için aynı düzeyde hak taleb etmesi aslında sosyal adâleti bozucudur. 1927'de Türkiye'nin nüfusu 14 ve Fransa'nın 41 milyondu. 1975'te Türkiye 40 ve Fransa 53 milyondur. Diğer bütün Avrupa devletleri ile mukayese aynı netîceyi verir. Bu gidişle 2000 yılında Avrupa'da Sovyetler'den sonra ikinci nüfuslu devlet olmamız kaçınılmazdır. Ama Türk maddî ve mânevî gücü, daha açık bir deyişle, Türk ekonomisi ve Türk kültürü kaçıncı olacaktır? Meselenin ve sorulması ve cevaplandırılması îcâb eden sorunun bu olduğu muhakkaktır. Bugün 3 milyonluk İsrâil, 120 milyonluk Arab âlemini devamlı yenmektedir. 1396'da bütün Avrupa birleşmiş, Yıldırım'ın Osmanlı devletini yenememiş, sonra Avrupa bunu en az on defa denemiş, hepsinde yenilmiştir. Bugün Türkiye'de nüfus 30 milyon civârında olsa idi, per capita gelir 1.500

dolar civârında olacaktı. Bu, şu demektir: Her Türk, bugünkinin yarısı kadar daha iyi şartlarda yaşıyacaktı. Türk gücünden bir şey de eksilmiş olmıyacaktı.

Türkiye'nin harâb olması, pek çok asırlık sosyal durumu değiştirmiştir. 1912'de başlıyan yıkım sonunda 1922'de Türkiye'de madde olarak çok az şey kalmıştır. Mânevî olarak da pek çok değerin kaybedildiği âşikârdır. Atatürk milliyetçiliğinin kuvvetli ve mübalağalı dozu, bu mânevî açığı kapatmaya çok çalışmış, muvaffak da olmuştur. Geçici ve Atatürk'ün hayâtıyle kaaim bir muvaffakıyyet...

1914 seferberliği —ki geniş ölçüde Enver'in eseri veyâ mârifetidir—, Türkiye'yi yoksulluğa mahkûm eden epey tedbîri de berâberinde getiriyordu. Bu seferberlik, devletin askerî kudretini ayakta tutabilip dünyâ biribirini yerken Türk yurdunu korumak için olsaydı, mâzereti büyüktü. Fakat Enver, Napoléon olmayı planlamıştı ve Napoléon olduğuna da samîmîyetle inanıyordu. Türk'ün başına inhitat dönemlerinde ne Napoléonlar, ne manyaklar musallat olmamıştır ki...

Harb başladığı anda Enver, «hürriyyet kahramânı» sıfatıyle, Türkiye'yi «hâkaan-ı sâbık Abdülhamîd'in zulmünden» kurtaran adam sıfatıyle, imparatorluğu, fakir âilesinden kendisine mîras kalmış sayıyordu. Normal bir rejimde 32 yaşında bir yarbaya, bir imparatorluğun fiilî başkumandanlığı ve emrine mareşaller verilmez. Bu, nev-zuhur devletçiklerde olur. Türkiye'ye de o muâmele revâ görülmüştür. Ama meşrû gücleri müstebite karşı savunamıyan bir milletin başına çok felâket gelir...

Enver, savaş patladığı, Avusturya, Sırbistan'a harb îlân ettiği, an, fırsatı yakaladığını anlamıştı. O anda, bu bâdireye Türkiye'yi atmaya kararlı idi.

Enver'in seferberliği, basbayağı bir yağmâ idi. Bir yarbay, bir alayın sevk-u idâresine yardımcılık edebilir. Bir imparatorluğun stratejisini nasıl tâyin ve tatbîk edebilir ki...

Bu seferberlik tedbirleri sonunda, koskoca Türk köylerinde, hayvan nâmına sâdece 2 inek ve 2 kısrak kaldı. Dükkânlara girilip ne bulunduysa alındı. Bu işi yapanlar, ceplerini bol bol doldurmayı da hiç ihmâl etmediler. Harb zenginleri, soysuz zenginler devri başlıyordu. Köylünün bütün at, sığır, manda, koyun, katır ve devesi toplanıp elinden alındı. Yağmayı yapanlar, yağmanın % 70'ini kırılası elleriyle ceplerine indirdiler, sâdece % 30'unu devlete teslîm ettiler. Yağma edilenler içinde bebek patikleri, havyar ve şekerlemeler vardı. Acabâ zavallı Türk ordusu bebek patikleri, havyar ve sekerleme ile ne yapacaktı? Bir buçuk

milyon genç silâh altına alındı. Bir milyon Türk âilesi açlığa mahkûm edildi. Açlık, kıtlık ve gıdâ yetersizliğinden, 1914'ten 1918'e kadar olan müddet içinde, her dört Türk nüfustan biri öldü. 1927 sayımında 14 milyonu bulmıyan bir Türkiye, böyle ortaya çıkmıştır. Enver, tek altın harcamadan bu kadar büyük bir orduyu ve maddî varlığı elde ettiği için sâdece mağrurdu. Bir yıl içinde Kafkas dağlarına, Gelibolu yarımadasına, Süveyş kanalına, Arabistan çöllerine, Galiçya nehirlerine gömeceği Büyük Ordu, işte böyle meydana geldi. Her Türk askeri şehîd olurken, onunla berâber yurd içinde kadın, ihtiyar, çocuk 5 Türk de açlık ve bakımsızlıktan öldü. Bununla kalınmadı, her vatandaş, varlık vergisine bağlandı. Olmıyan bir varlığın vergisi... Fakat bu kelle vergisi ne yapılıp edilip alındı. Türk ekonomisi ve sosyal bünyesi, daha 1914 sonunda savaşa girilmeden mahvedilmişti... (krş. Birleşik Amerika büyükelçisi Morgenthau'ın müşâhedeleri : *Mémoires,* 1919, s. 65-7).

18 ilâ 50 yaş arasındaki bütün Türk erkekleri, tarlalarından, işlerinden, eşlerinden ayrılıp cephelere sürüldü. Cephede vuruşamıyacak durumda olanlar, amele (işçi) taburları teşkîl edilerek çalıştırıldı. Ankara-Sıvas ve Kudüs-Gazze demiryolu hatları, bu amele taburlarına döşettirilmiye başlandı (Mandelstam, 173).

II

HALK TABAKALARI

Dilenciler

Eski Türk toplumunu anlamak için, halkın bazı kesimlerine, çeşitli sınıflara bir göz atmak, daha aydın bir fikir verebilir.

Sosyal sınıfların en altında muhakkak ki dilenciler bulunur Ama Osmanlı Türk toplumu, âdetâ dilencisiz bir cemiyettir. Türk, dilenmemektedir. Görülen dilenciler Arab, Kürd gibi unsurlara mensuptur. Dilenciliği önlemek için, sosyal tedbirler iyi alınmıştır. Sosyal adalet sağlamdır.

Prof. Robert Mantran şöyle diyor (s. 158) : «Dilenci var idiyse bile, Batı'daki mânâsında değildi. Bunlar, imâretlerde bedava yiyen fakirlerdi. Zaten Türkler çok merhametli ve hayırsever idiler... Bir Istanbullu'nun hayat şartları, bir Parisli ve bir Londralı'dan iyi idi. Her Istanbullu, hayatını kazanmanın ve behemehâl kazanacağının emniyeti içindeydi. Istanbul'da gerçek mânâda bir hayat mücadelesine bile ihtiyaç yoktu».

Daha II. Murad zamanında, Istanbul'un Fethi'nden önceki Osmanlı Türk toplumu için Bertrandon de la Broquière, şöyle yazıyordu : «Türkler, çok merhametli, hayırsever, biribirlerine yardım eden, iyi niyetli kimselerdir. Yemek yerlerken bir fakir geçerse, sofralarına davet edip beraberce yediklerini çok gördüm» (s. 96-7).

XV. asırdaki bu Türk karakteri, XVII. asırda da aynıdır. İşte başka bir Fransız asılzâdesinin şehâdeti : «Dünyada Türk'ten daha hayırsever bir millet olduğunu sanmıyorum. Açıkça dileneni görmek mümkün değildir. Zîrâ ihtiyaca düşen birinin, komşularınca ihtiyacının karşılanmaması mümkün değildir» (Deshayes de Cormenin, *Voyage de Levant*, 1624, 110).

Aynı asra ait Du Loir'ın (s. 191) şehâdeti şöyledir : «Fransa'da olduğu gibi bol dilenci yoktur. Fakirlerin, pek çok olan her türlü inşaatta çalışarak hayatlarını kazanmaları mümkündür».

1654'te Du Loir, Türkiye'de dilencinin çok az olduğunu, Fransa'daki gibi herkesi rahatsız eden dilenci kalabalığı olmadığını söyler (s. 191). 1727'de la Montraye ise, Türkiye ve Kırım'da

bir tek dilenci görmediğini kaydeder (I, 263). Aynı yıllarda Kont Marsigli (I, 48), Türkiye'de yalnız dilencinin değil, gerçek yoksulun da hemen hemen bulunmadığını, Türk toplumunun bunun tedbirlerini aldığını yazar. 1732'de Le Bruyn (I, 357), Türkiye'de pek az dilenci gördüğünü söyler. 1740'ta Comte de Bonneval, Istanbul ve banliyölerinde 2 milyon nüfusun yaşadığını, tek dilenci görülmediğini kaydeder (I, 212). Guer (I, 219), 1746'da kezâ Istanbul'da hiç dilenciye tesadüf etmediğini belirtir.

Istanbul'da dilenmek zâten zaman zaman yasaklanıyordu. Rastnanan dilenciler, istidatlarına göre ayrılarak, Istanbul dışında bir yere çalışmıya gönderiliyorlardı. Kendilerine çalışarak kazanmak zevkı aşılanmak istenirdi. Meselâ 24 eylûl 1759'da Istanbul'da 43 dilenci toplanmış, İzmir'e sevk edilmişti (Ahmed Refik, *Istanbul Hayatı,* III, 194-5). Padişahın oturduğu şehirde dilenci ve yoksul bulunması ayıp sayılır ve bunun bütün tedbirleri alınırdı. Ama hele Türkçe konuşanlar içinde dilenci, tesâdüf edilemiyecek kadar nâdir bir vak'a idi. Tanzimat'tan sonra dilenciler görülmiye başlar. Ama bunlar daha çok Istanbul'a dilenmek için gelen ve çoğu Türk olmıyan profesyonellerdir.

Ali Rızâ Bey, Istanbul'da 2.700 dilenci olduğunu yazmaktadır (s. 86). Bunların bir kısmı, kasîde ve meval (mevvâl) okuyan Arab dilencilerdir. Bir kısmı, gözleri gören bir arkadaşlarının refakatinde gezen körlerdir. Bir kısmı da, belirli bir noktayı tutmuş, bir kaç sokaktan geçenlerin sadaka verdikleri «gedikli» dilencilerdir. Bir kısmı, mevsim mevsim Istanbul'a dilenmiye gelip sonra memleketlerine giderek biriktirdikleri parayı oraya götürenlerdir.

Çingeneler

Albay rütbesinde bir Çingene subaşısı vardı. Bütün imparatorluktaki Çingeneler'den mes'uldü. Hükûmet, Çingeneler'in hırsızlıklarından şikâyetçi olurdu. Bunun için at ve katır kullanmaları yasaktı. Eşek ve araba kullanabilirlerdi (Ahmed Refik, *Istanbul Hayatı,* I, 147).

Bazı şehirlerde küçük Çingene mahalleleri vardı. Çingeneler'in hemen çoğu Müslüman olmakla beraber, Türk mahallelerinde oturamıyorlardı. Çoğu da göçebe idiler. Askere alınmaz, vergi vermezlerdi. Çingene'den kat'iyyen kız alınmaz ve verilmezdi. Sepetçilik gibi küçük zanâatlerle uğraşırlardı. Cellâtlık yaparlardı. Padişahın cellâdbaşısı, Çingene idi ve mûteber bir adam sayılırdı. En meşhurları IV. Murâd (1623-1640) ile kardeşi İbrahim Han'ın

(1640 - 1648) cellâdbaşısı Kara Ali idi ki, Evliyâ Çelebî «neûzü b'İllaah yüzünde nûrdan zerre kalmamışdı» diye tavsîf eder. Sadrâzam tarafından sopayla döğülerek kendisine zorla Sultân İbrahim de boğdurulmuştu.

Bilindiği gibi Çingeneler, eğlenceye çok düşkün, musikiye ve raksa çok kabiliyetli bir millettir. «Çengî» denilen rakkaselerin hepsi Çingene kızları ve kadınları idi. Türk kadınından ve kızından çengî olması mümkin değildi. Bunların içinde büyük şöhret yapıp çok para kazananları vardı. Meşhur Çingene müzisyenler, sâzende (bazan hânende), hattâ bestekârlar da, Istanbul'da zengin bir hayat yaşar ve iltifat görürlerdi. XIX. asır ortalarında çok güzel şarkılar besteliyen Kemânî Denizoğlu Ali, Çingene'dir.

Çingene kadınları çok ateşli oldukları için, fâhişelik de yaparlardı. Fakat bir Çingene, cariye olarak hareme alınamazdı. Çingene kadınlarının çoğu lesbienne olarak şöhret yapmışlardı Bazı konaklarda Türk hanımefendileri ile alâka kuranlar vardı. Zîrâ çengî sıfatıyle Türk haremlerine girip çıkarlardı.

Uşaklar

Istanbullu, pek uşaklık yapmazdı. Bunlar, Anadolu ve Rumeli'den gelen Türk, Arnavut, Kürdler'di. Devlet ricâli, yâni büyük memurlar, Rum ve Ermeni uşak kullanmamayı tercîh ederlerdi. Zîrâ bunlar mühim devlet adamlarının mahremiyetlerini şurada burada ifşâ edip, devletin şânına nakıysa getiriyorlardı (Ahmed Refik, III, 85 : 5.I.1726 tarihli ferman).

Zenginler, kölelerden uşak kullanmayı tercîh ederlerdi. Zîrâ bunlar, evin efrâdı gibi idiler. Dışarıda aileleri ve evleri yoktu.

Istanbul'da hamallar pek çoktu. Çoğu dışarıdan gelen köylülerdi. Büyük pazarlarda yüzlerce hammal kaynaşırdı. Bir de, daha muntazam teşkilâta bağlı liman hammalları vardı. Bunlar Istanbul'a gelen gemilerin mallarını boşaltırlardı. XX. asra kadar çok kalabalık bir sınıf teşkil ediyorlardı.

İşçiler

İşçiye klasik Osmanlı metinlerinde «işeri» dendiği halde, sonraları Arabca'laştırılarak «amele» denilmiştir.

İşerleri, daha çok devlete ve savunmaya âit büyük fabrikalarda çalışıyorlardı. Özel teşebbüste işçi, daha çok zanaatkâr hüviyetindeydi. En kalabalık bir sınıfı, inşaat işçileri, rençperler teş-

kil ediyordu. Marangozlar, işçi değil, zanaatkâr ve esnaf sayılıyorlardı. İşçi ücretleri yüksekti. Daha önce, inşaat işçilerinin ücretlerine ait misaller vermiştim.

Türkiye, işçi idhal eden bir devletti. 1581'de 12 Alman işçisi, Türk maden ocaklarında çalışmak üzere Filek sancak beyine müracaat edip iş şartlarını ve ücretleri öğrendiler, kendilerine Türkiye'de çalışmak izni verildi (Vojtech Kopçan, *VII. Türk Tarih Kongresi,* II, 623).

Bilhassa imar hummâsının alevlendiği devirlerde hükûmet bile zor işçi bulabiliyor, imparatorluğun uzak köşelerinden büyük şehirlere işçi getirtiyordu. Bu sıralarda özel kesim sektöründe de işçi yetersizliğinden ücretler fâhiş şekilde yükseliyordu. Böyle imar hummâsının olduğu bir devirde, Lâle Devri'nde, Istanbul'da neccâr(dülger) yevmiyesi 70 akçaya (770 TL.) fırlamıştı. Hükûmet müdahale etti. Neccârın gündeliğini 40 akça (440 TL.) ve vasıfsız rençperinkini 20 akça (220 TL.) olarak tesbît etti *(VII. Türk Tarih Kongresi,* II, 521). İşçi, yalnız çalıştığı gün için ücret alırdı. Muselâ haftada 4 gün çalışsa, 4 günlük ücret alıyordu.

Seyyar Satıcılar

Halkın mütevâzı' tabakalarından biri, çeşitleri nisbetinde sayıları da çok olan seyyar satıcılardı. Ekseriya Anadolu ve Rumeli köylerinden gelmiş insanlardı. Ulaştırma vasıtalarının kıt ve sür'atsiz olduğu çağlarda, bilhassa büyük şehirlerde seyyar satıcının ehemmiyeti mühimdi. Seyyar satıcılar, sokakları paylaşarak, bugün akıldan bile geçirilemiyecek derecede çeşitli şeyleri, ev hanımlarının ayağına getirirlerdi. At, katır, eşek, araba ile dolaşanları, yamakları ile gezenleri, eşyasını sırtında taşıyanları vardı. Hele 1950'lerden sonra, büyük Türk şehirlerinde seyyar satıcılık yok olmuş gibidir.

Çeşitli Meslekler

Osmanlı toplumunda fevkalâde mühim bir zümre olan ve «esnâf» denilen küçük sanayici, küçük satıcı ve küçük tacirleri, ayrı bir bahiste inceliyeceğim.

Esnâf sayılmıyan meslekler içinde bazıları bugün tamamen kaybolmuş, birkısmı eski ehemmiyetini tamamen kaybetmiştir. Pek çeşitli olan mesleklerden sadece bir kaçını hatırlatacağım.

Arz-ı hâlciler (halk dilinde: arzuhalci), yazıcılar, karagözcüler, çengîler, köçekler, sâzende ve hânendeler, hamam tellâkle-

ri, sünnetçiler, berberler, sakalar, sayıları Istanbul'da binleri ve diğer büyük şehirlerde yüzleri bulan, serbest meslek sahipleri idiler.

Osmanlı toplumunda meslekler Evliyâ Çelebî'de (bilhassa I. ciltte), teker teker anılmıştır. Çok kalabalık ve mufassal bir listedir. Eksiği var, fazlası yoktur. Arşiv vesikalarında, Evliyâ'da anılmıyan daha bir çok meslek görülmektedir. Bunların tam bir listesini yapacak tarihçi, ilgiyle okunacaktır. Ben böyle bir çalışmaya girmek istemiyorum. Maksadım, çeşitli sosyal sınıflara kuşbakışı bir göz atmaktan ibarettir.

Köylü

Köylüye, «zirâatçi, çiftçi» mânâsına —çoğul olarak— «reâyâ» denilmektedir. Son asırlarda «reâyâ» yalnız devletin Hıristiyan tab'ası için kullanılmıştır. Halbuki ilk asırlarda mânâsı, Müslüman olsun, Hıristiyan olsun, ziraat yapan köylüdür. Devletin tarımına ve bütün toprak ürünlerine bu sınıf hâkimdir.

Osmanlı toprak statüsünü hulâsa ederken, çiftçi köylünün durumunu da göstermiştim. Kaanûnî'nin köylü hakkında «milletin efendisi» sözü meşhurdur. Yükselme devrinde köylü çok himaye edilmiş, merkezî otorite zayıflayınca köylü, mahallî mütegallibenin (bey, ağa, şeyh) eline düşmüştür. Köylü, imparatorluk iskân politikasının da mühim unsurudur. İşte II. Sultan Selîm'in Kıbrıs beylerbeyisine yolladığı 1 mayıs 1572 tarihli ferman (ada, yeni fethedilmiştir) *(Mühimme,* XII, hüküm 1.215) :

«Cezîre-i Kıbrıs, kuvve-i kaahire-i husrevânem ile yeni feth olunmuş memleket olup, re'âyâsına dahi nev'an zâ'f târî olup cezîre-i mezbûre re'âyâsına eger zulm-ü te'addî olunmayıp adâlet olunup eger icrây-ı şer'-i şerîfde ve eger tahsîl-i emvâl-i beytülmâlde ve eger tekâlif-i urfiyye ve avârız-ı dîvâniyyede himâyet ve siyânet olunup takviyyet verilmekle, memleket-ü vilâyet, eski hâli üzere mâ'mûr-ü âdâbân olmak, mühimmâtdandır (mühim şeylerdendir)».

Göçebeler

Türkiye devletinin kurulduğu 900 yıldan beri göçebelik, devamlı olarak ehemmiyet kaybetmiştir. Bugün Anadolu'da, Oğuz boylarının ve oymaklarının adlarını taşıyan binlerce köy, asır asır, toprağa yerleşen Türkler'i işaret etmektedir.

Türkçe konuşan insan göçebe ise «Türkmen», yerleşik ise «Türk» denilmektedir. Türkler'in hepsi, mâzîde Türkmen idiler. Asır asır Türkmen, Türk hâline gelmiştir. Zamanla göçebeye «Türkmen», köylüye «Türk», şehirliye «Osmanlı» denilmiş, şehirde «Türk» olmak küçümsenmişse de, bu bir züppe telâkkisi olup, ilmî temeli yoktur.

XIX. asırda bile devlet, göçebe Türkmenler'i yerleştirmek (iskân etmek) için çok uğraşmış, göçebe tab'ası olmaktan hiç hoşlanmamıştır. 2.000 yıldır dağdan dağa gezen bu Türkmenler, köylü olmamak, toprağa bağlanmamak, hayvancılığa dayanan hayatlarını devâm ettirmek için, direnmişlerdir. Kan döküldüğü de olmuştur. Ama Tanzîmat Türkiyesi artık göçebeliği hiç iyi gözle görmemiştir. Dadaloğlu, Sultân Azîz'in Çukurova'ya yerleşmeleri fermânına karşı *Ferman pâdişâhın, dağlar bizimdir* diyerek meydan okumuşsa da, sonunda emrinde bir tümen askerle meşhur târihçi Cevdet Paşa, Dadaloğlu'nun aşîretini de Kozan'a yerleştirmiştir.

Bu sûretle imparatorluk rejimi yerini cumhuriyete bırakırken, fevkalâde ehemmiyetsiz sayıda göçebe Türkmen aşîreti devrediyordu. İmparatorluk rejimi, aynı başarıyı, Kürd ve Arab aşîretleri için gösterememiştir. Kürd aşîretlerini beyleri, Arablar'ı şeyhleri vasıtasıyle idareyi, tek tek göçebe Kürd ve Arablar'la uğraşmıya tercîh etmiştir. Belirli bir pâye vererek bu beyleri ve şeyhleri, bir mutasarrıfa (valiye) veya valiye (umumî valiye) bağlamıştır. Meselâ Necd Arabları'nı, reisleri Abdülazîz İbni's-Suûd'a (Kral Faysal'ın babası), kaymakam (kazâ = ilçe idarecisi) pâyesi vererek, Basra'daki Türk mutasarrıfına (valisine) bağlamıştır. Bu bey veya şeyhler, aşîretlerinin bütün harekâtı için, devlete karşı sorumluluk yüklenmekle beraber, tabiatiyle feodal kudretlerini muhafaza etmişler, imparatorluk dağılınca bir kısmı hükümdar olmuşlardır (Suûdî Arabistan, Katar, Bahreyn, Küveyt, Arab Emîrlikleri, Hadramut emîrleri vs.).

Bu kısaca çizdiğim tablodan, imparatorluğun Arablar'ı ve Kürdler'i iskân etmek için hiç bir gayret göstermediği neticesini çıkarmamalıdır. Bu gayret gösterilmiştir. Asırlar boyunca milyonlarca Arab ve Kürd, hattâ Çerkes kabîleleri, belirli bir politika ile iskân edilmişlerdir. Fakat bu hususta Türkmenler'e karşı gösterilen tamama çok yaklaşan başarı elde edilmemiştir. Bunun sosyal sebebi açıktır : Türkçe konuşan ve su katılmamış, karışmamış Türk olan Türkmen, ilk asırlarda Türk'leşerek, çok büyük menfaatler elde etmiştir. Bizzât Osmanlı beyliği, bir Türkmen aşîret reisliği olarak kurulmuştu. Ertuğrul Gazi, Oğuzlar'ın Kayı boyun-

dan pek de büyük olmıyan bir aşîretin reisi sıfatıyle 1231'lerde Sakarya boyuna gelip «yurd tutmuştur». Türkmenler gibi büyük fütûhata katılamıyan Kürdler ve Arablar ise, devletin kurulup büyümesine katılamadıkları, fâtih değil fethedilmiş kavim oldukları için, imparatorluk nimetlerini aynı ölçüde paylaşamamışlardır. Arab aşîretleri eşkıyâlık yaparak zaman zaman devleti hayli uğraştırdıkları gibi, Kürd aşîretleri de, İran Türk devleti ile Osmanlı devleti arasında zaman zaman ikili oynamışlardır. Ancak İran'ın Şîî, Kürdler'in Osmanlılar gibi Sünnî olması sebebiyle, Osmanlı'ya teveccühleri daima ağır basmıştır. Son devirde II. Abdülhamîd, Kürdler'i çok iyi tutmuş, büyük rakipleri ve can düşmanları Ermeniler'e karşı tâvizsiz bir tutumla desteklemiştir.

Türkmen aşîretleri, küçümsenmiyecek mıkdarda Rumeli'nde de vardır. Bunlara «Evlâd-ı Fâtihân» denmiş, çok itibar edilmiştir. Zîrâ XIV. asırda Rumeli'ni fethedenlerin torunlarıdır. Çoğunlukla meşhur akıncılar, bunlardan çıkmıştır.

Mareşal von Moltke, 3 kasım 1838'de, Malatya yakınlarında bir dağda, Türkmenler'e misafir olmuştur. Şöyle anlatır (s. 257) :

«Eğer vücut zarafeti, âzânın bütün hareketlerine tamamiyle hâkim olmak ise, karşımdaki Türkmen delikanlısının buna sahib olmadığı söylenemez. Ansızın karşı taraftan çıkıp görüşmek için onun önüne gelen ikinci şampiyon da böyleydi... Bize tam bir güreş, hattâ dövüş oyunu gösterdiler. Biribirleriyle fena halde çarpışıyorlardı. Çok neş'eli idiler. İçki içmiyorlardı. Geceydi, yemek yiyip eğleniyorlardı. Kuvvetli vücutlerin zemine basmasından dağlar titriyordu. Şurada biri havada zıplıyor, beride bir başkası ateşin üzerinden atlıyor, bir tarafta iki kişi biribiriyle kapışıyor, çevrenin kahkahaları arasında güreşiyorlardı. Böylesine bir bale gösterisinde, üç dört saat dans edebilmek için, herhalde çok kuvvetli bir bünyeye sahib olmak gerek... Bu Türkmenler benim çok hoşuma gitti. Nezaketleri ve iyi niyetleri, samimî, yapmacıktan tamamen uzaktı. Bizim nezaketimiz gibi terbiyeden elde edilme değil, tabiî idi... Konukseverlik, bu insanlar için en tabiî şeydi. Bahşiş kabûl etmiyor, fakat her şeylerini ikrâm ediyorlardı».

Mühtedîler

Mühtedîler, Hıristiyan iken Müslüman olup Türk toplumuna geçenler hakkında kaynaklarımızın müşahedeleri iyi değildir. Haklarında ağır hükümler verilmiş, Türkler'in ahlâk ve karakterlerini bozdukları söylenmiştir. XVI asırda Fransız seyyahı, mühtedî Osmanlılar'ı şöyle tavsîf ediyor : «presomptueux, venteurs,

outre-cyudés, lourdz, grossiers, paresseux, nonchallans, ne vont à la guerre que par la force et à coups de baston» (kendini beğenmişler, şişinenler, küstahlar, kaba herifler, nezaketsizler, miskinler, gevşekler, kuvvet ve sopayla harbe gidenler).

Hıristiyanlar ve Yahudiler

Vaktiyle Osmanlı devleti, dünyanın aynı zamanda en büyük Hıristiyan ve Yahudi devleti idi. Hiç bir devletin, Osmanlı imparatorluğundaki sayıda Hıristiyan ve Mûsevî nüfusu yoktu. Bu kargaşalık, mozaik nüfusu, bundan sonraki *VII. Kitab*'ımızda, imparatorluk eyaletlerini incelerken göreceğiz.

Türk Aristokrasisi

Türk toplumunda aristokrat ve aristokrasinin Batı mânâsıyle olmadığını bir çok defalar belirttim. Burada kelimeyi yüksek sınıflara karşılık kullanıyorum. Gerçek asalet yoktur. Tek asil aile, Osmanoğulları sayılmakta ve sadece o ailenin erkek sulbünden gelmek kişiye doğuştan imtiyaz kazandırmaktadır. Başka bir ailenin sulbünden gelenin, doğuştan hiç bir imtiyazı yoktur.

Ubicini, Tanzimat Türkiyesi'ni anlatan meşhur eserinde şöyle der *(La Turqiue Actuelle,* Paris, 1855, 320-1) : «Bizim anladığımız mânâda bir aristokrasiye gelince, Türkiye'de mevcut değildir. Zîrâ ne irsî hakları, ne imtiyazları olan bir sınıf veya şahıslar, hiç bir zaman olmamıştır. Türkiye'de her şey, şahsın kendisiyle başlamakta ve bitmektedir. Nâzırlar ve «ricâl-i devlet» denilen öbür yüksek imparatorluk görevlileri, millet içinde bir kast teşkîl etmezler. Yalnız hiyerarşik bir sınıftır; içinden çıktığı halkla ne eşitlik bağını kesmiştir, ne de ayrı imtiyazı mevcuttur».

Türk mânâsıyle aristokrasiye, yüksek sınıfa geçebilmek, köleler dahil, her vatandaşın elindedir ve hakkıdır. Tabiî Osmanlı toplumu, geleneklerine çok bağlı bir cemiyettir. Ekseriya esnaf oğlu esnaf, denizci oğlu denizci, asker oğlu asker, tüccar oğlu tüccar, san'atkâr oğlu san'akâr... olmaktadır. Fakat bir sınıftan diğerine geçmenin hiç bir engeli yoktur ve bu hususta çarpıcı misaller, on binlercedir. Meselâ Sadrâzam Âlî Paşa, Mısır Çarşısı'nda —kelimenin her iki mânâsıyle— yoksul bir kapıcının oğlu olduğu halde memur olmak istemiş, bu görülmemiş kabiliyeti derhal teşhîs eden Mustafa Reşid Paşa'nın yardımıyle 28 yaşında Londra büyükelçisi, 31 yaşında hâriciye nâzırı, 37 yaşında sadrâzam olmuştur (şimdi olsa, böyle bir istidadın yeşermemesi için

elden gelen her şey yapılırdı). Köyünden gelip sadrâzam olan ve padişah kızı alan devlet adamları pek çoktur.

Ama yüksek sınıfa geçmenin ilk şartı, sivil veya askerî memuriyete ayak basmaktı. Her ikisi de aynı derecede makbuldü. Bir Türk çocuğu için de gaye bu idi. Bütün ıkbâl unsurları, burada idi. Burada şunu tebârüz ettirmek isterim : Parlamentonun olmadığı devirlerde politika, ancak yüksek memur olmakla mümkündü. Fakat parlamento kurulduktan sonra da memurluk itibarını muhafaza etti. Fakat cumhuriyet devrinde Türk çocukları ticaret ve diğer serbest meslek sahalarına aktılar. İmparatorluk devrinde çok tatmin edici olan memur ve subay maaşları gittikçe düştü, daha doğrusu ne kadar zam yapıldı ise, eski satınalma değerini bulamadı. Zâten benim araştırmalarıma göre Türkiye'de memur maaşları, 1590'dan beri muntazaman düşmektedir. 1590'dan önce memur olmak, zengin olmak demekti. Kademe kademe düşerek bugünlere gelindi. Subay maaşı kıtlığı, 1960 ihtilâlinin mühim sebeplerinden biri oldu. Üstelik demokrasi, memur sultasını da baltaladı ve memur saltanatı son buldu. Memur ve askerlerin politik hayata çok zor intibak edebilmeleri yüzünden, Meclis'te memur-asker kesiminden gelen parlamenterlerin sayısı da gittikçe düştü.

Bu sûretle Türkiye, zaten sınıfsız, imtiyazsız bir milletin devletiydi. Bugün için bu, tamama çok yaklaşan derecede gerçekleşti. Bugünki Türkiye'de en itibarlı sınıfı büyük iş adamlarının teşkîl ettiği düşünülebilir. Fakat bu, bir para aristokrasisinin doğduğu veya doğacağı mânâsına gelmez. Zîrâ kapital sahiplerinin itibarları maddîdir. Aristokrat olabilmek için, mânevî itibar da şarttır. Türk iş adamlarının mânevî itibarı ise, imrenilecek bir şey değildir.

Her ülkede parasıyle, hattâ siyasî nüfuzuyle ve makam ve mevki ile değil de, ailesi bakımından itibarlı kişiler vardır. Türkiye'de böyle bir şeyin —hele büyük şehirlerde— hiç olmaması, pek de sağlam bir bünyeye işâret etmemektedir. Zîrâ Türkiye'de eski aile yoktur. Batı'da aile şecerelerini asırlarca ötesine kadar bilen aileler çoğunlukta iken, Türkiye'de büyükbabasının adını bilmiyen hayli kişi türemiştir. Çok büyük sosyal değişme, kültür ihtilâli ve devamlı savaşlar, gerçekte Türk ailesini mahvetmiştir. Her kuşak, kendi evini kendi yapmış ve sıfırdan başlamıştır. Babasından bir şey kalan azdır. Bu, bilhassa büyük şehirde böyledir. Baba serveti ya yangında yanmış, ya batmış, ya israf edilmiş, ya elinden alınmış, ya savaşta mahvolmuş, hâsılı bir şeyler olmuş, nesilden nesle intikal edememiştir. Büyük şehirde büyükbabasından

kalan meskeni, eşyası, az çok varlığı olan aileler çok azdır. Üçüncü kuşağa intikal edenler yok gibidir. Ve üstelik bu hal bize çok tabiî görünmektedir. Gayrı tabiîlik, Batı toplumuna bakıldığı zaman ortaya çıkmaktadır. Batı şehir ve kasabalarında, bir kaç asırlık aileler ve müesseseler doludur. Gerçi her iki büyük savaş orada da mühim tahribâta sebeb olmuş, fakat bizdeki gibi her şeyi imha edememiştir.

Bir sebep, Türkiye'nin cumhuriyet devresine, son derecede zayıf bir kadro ile girmesidir. 1908-1922 arası, bir aydınlar kıyımıdır. Çanakkale, bir yedek subay harbi olmuş ve hem Doğu, hem Batı kültürü ile yetişmiş son Türk nesli burada imhâ edilmiştir. Millî Mücadele de öyledir. Millî Mücadele'deki her 14 şehitten, biri subay ve bu subayların çoğu tabiî yedek subaydır. Sakarya'nın 3 haftalık zâyiâtında bu nisbet, her 9 şehitten biri subay olarak, büsbütün korkunçlaşmaktadır (S. Selek, *Anadolu İhtilâli,* 93). Savaşlarda harcanmıyan mühim bir kadro da, «Osmanlı» olmak ithâmiyle, yeni rejimde bir kenarda kalmıştır. Atatürk'ün çevresinin ne derecede yetersiz olduğu üzerinde çok konuşulmuştur. Atatürk çevresine üstün itibar sağlamak için onlara her şeyi vermiş, fakat ölümünden sonra bu şahısların itibarı devâm edememiştir. Zaten cumhuriyete giriş de büyük aydın zâyiâtı ile olmuş, Millî Mücadele bittikten sonra Atatürk'ten ayrılanlar, kendi başlarına da hiç bir şey yapmadan evlerinde oturmuş veya dışarıda yaşamışlardır (Kâzım Karabekir, Raûf Orbay, Ali Fuad Cebesoy, Dr. Rızâ Nûr, Dr. Adnân Adıvar ve eşi Hâlide Edîb, Ali İhsan Sâbis, Nûreddin Paşa ve daha yüzlercesi).

Bu sûretle Türkiye'de hem devamlı aileler kurulamamış, hem birinci sınıf şahsiyetler yetişememiştir. Mekanizma, birinci sınıf şahsiyeti yok etmekten yana işlemiş ve bunu yapmıştır.

Türk ailesinin dramını Refik Hâlid, şöyle anlatır: «Bizde ayakta kalan bina yoktur ki... Ne bina, ne de aile... Aileler de sanki ahşabdan kurulmuştur» *(Sonuncu Kadeh,* 8). «Doğduğum günden yirmi yaşına bastığım yıla kadar içinde oturduğumuz yedi tane köşk, yalı ve evden bugün yalnız bir tanesi ayakta... Biz, hakikaten 'harıyk-zede' bir nesle mensuptuk. İkide bir alevler içinde kalır, alevler arasından kurtulur, alev alev yanan bir şehirde daima alev korkusu ile yaşardık. Alev çocukları idik» *(Nilgün,* 399).

Babasından ve dedesinden hiç bir maddî ve mânevî miras kalmıyan bir adamın, sosyal kopukluğu ve sol'a yatacağı, açık bir vâkıadır.

Osmanlı Aristokratları

Türk mânâsıyle imparatorluktaki aristokrat aileler, Istanbul'da olduğu gibi taşrada da saraylarda, konaklarda, muhteşem bir hayat yaşamışlardır. Rumeli beylerinin Tuna boylarındaki malikâneleri, sarayımsı konaklar, asırlarca Türk varlığının ve kültürünün gelişmesini sağlamıştır. Tanzimat'tan sonra Türk aristokratı, bir ölçüde ve bazan geniş ölçüde alafrangalaşmıştır.

Türk aristokrasisinin çeşitli menşe'leri vardır. Tabiî bütün aristokrasiler gibi, birinci derecede hükümdar teveccühüne ve kılıç hakkına dayanmaktadır. Hükümdar, kılıcıyle devletin kuruluşunda veya yükselişinde, fetihlerde büyük hizmet eden kumandanlara toprak, servet, mevkı', makam vermiştir. Başka şekilde hükümdar teveccühü kazanabilen şahsiyetlerin aileleri de yükselebilmiştir. Osmanlı toplumuna geçmeden önce büyük ailelerden inenlere de, devlete kafa tutmadığı takdirde, Osmanlı rejimi çok iyi ve müsait davranmıştır. Meselâ Yavuz'un Istanbul'a yolladığı Merc-i Dâbık'ta ölen Memlûk sultânı Kansu'nun oğlu Seyyidî Muhammed'e Yavuz iki saray, arpalık şeklinde bir sancak vermiş, günde 1.000 akça (ayda 1.620.000 TL.) maaş bağlamıştır. Bu zâtın kızı, Kıbrıs Fâtihi Sadrâzam Lala Mustafa Paşa ile evlenmiştir.

Fakat devletin merkezî otoritesi, baş kaldıran eski aristokratlara karşı da amansızdır. Bitlis'te Abdal Han'a yapılan muamele buna örnektir. Abdal Han, Türkiye'nin yeryüzündeki en büyük düşmanı olan İran'a sığınmış, padişaha baş kaldırıp âsî olmuş, Sünnîlik'ten çıkıp Şiî mezhebini kabûl etmiştir. Şeref-Hanlar denen en meşhur Kürd ailesinin başıdır. Serveti, asırların servetidir ve bir asırdır Osmanlı idaresinde bu servetinin zerresine dokunulmamıştır. Ancak yukarıda anılan davranışı üzerine Melek Ahmed Paşa, Bitlis'e gelmiş ve Abdal Han'ın servetine Hazîne nâmına elkoymuştur. Paşa'nın yanında yeğeni Evliyâ Çelebî de vardır. Abdal Han'ın elkonulan servetini şöyle tasvîr etmektedir:

1655 yılındayız. 17 ciltleri murassâ (mücevherli) hükümdarlar için yapılıp Abdal Han'ın atalarının eline geçmiş kitap, 2.880 Arabca, Farsca ve Türkçe yazma (içlerinde Yâkut, Karahisârî hattı olanlar var), 200 Avrupa'da basılmış Frenkçe kitap (çoğu coğrafyaya ait ve atlaslar), 200 minyatürlü yazma, 380 murassâ kılıç, üç sandık Arab ve Kürd hançeri, 2.000 çelik kalkan (Haleb, Ayntab, Mısır, Dağıstan, Diyâr-ı Bekr işi), 1.700 mızrak (Kastamonu, Mısır, Bağdad, Basra işi), 200 yay (Usta Pervâne, Bursalı Hacı Receb, Gelibolulu Hayırlıoğlu, Galatalı Mehmed, Mısırlı Yûsuf, Şîrâzlı Cem, Şîrâzlı Hankulu, Şîrâzlı Piyâle, Usta Ömer, Mı-

sırlı Kurt, Belhli Mîrzâ Cân gibi en büyük yay ustalarının imzalı yayları), 100.000 ok, 1.000 tüfek (Mâzenderânlı Demirci Garcabay, Belhli Sabî, Şâh Isfahânî, Muzaffer Bey Horâsânî, Belhli Sevindik Han, Mısırlı Oruç, Istanbullu Uzun Ömer, Usta Memi, Usta Küçük Ömer, Usta Uzun Mehmed, Kara Mehmed gibi büyük ustaların imzalı tüfekleri), Hacı Şaşı Mustafa'nın burmalı tüfekleri (İnebolulu olan bu usta, bir tüfeği hükümdarlar ve vezirler için 500 kuruşa yapmaktadır: 625.000 TL.), Kırım Hanı'nın tüfekçibaşısı olan Bahçesaraylı Usta Receb'in aynı değerde tüfekleri. Evliyâ Çelebî, Melek Ahmed Paşa'nın Hazîne nâmına defter edip el koyduğu âsî Abdal Şeref-Han'ın mallarına şöyle devâm eder:

300 kaplan ve pars postu, 70 murassâ (mücevher kakılmış) topuz, 200 som gümüş topuz, 200 demir bozdoğan topuzu, 200 ferhâdî külünk topuzu, 300 zenberek (büyük yay), 1.000 sırma (altın telli), kadife veya çuha eğer, 480 top kumaş (ekserisi Şam ve Mardin'de dokunmuş), 100 hotas, 600 çift altın kaplama özengi, 80 çift som gümüş özengi, 1.000 yorgan (atlas, ala, kemha, dârâyî, zerbaf, dîbâ), 2.000 yastık (kadife, ipekli veya pamuklu), 200 ipek İran halısı, 150 Uşak ve Bayburt halı ve kilimi, 70 çadır, 3 kemerli otağ (büyük çadır), 600 cibinlikli küçük çadır, 300 nakışlı çerge, 300 hurda (eskimiş) çadır, 600 hayme çadır. Evliyâ devâm ediyor:

Yukarıda anılan malların hepsine el konuldu ve çoğu haraç mezat satılarak parası Hazîne'ye alındı. Bunlar, Abdal Han'ın sarayının selâmlık kısmında bulunan mallardı. Harem kısmına geçilince, iş değişti: Abdal Han'ın eşi, hanım-sultan yani Osmanlı prensesi idi. II. Selîm'in kızı Şâh Sultân ile Vezir Zâl Mahmud Paşa'nın kızı, yani padişah torunu idi. Melek Ahmed Paşa'ya, Harem'deki eşyanın Abdal Han'ın olmadığını, cihaz olarak Istanbul'dan getirdiğini, çoğunun annesi Şâh Sultan'la babası Zâl Paşa'dan kaldığını söyledi. Bir Osmanlı prensesinin iddiasının yalan olduğunu ileri sürmek, kolay iş değildi. Hele kendisi de Osmanoğulları'ndan kız alan Dâmâd Melek Ahmed Paşa gibi centilmen bir sâbık sadrâzamın hiç harcı değildi. Harem'deki mallar, Hanım-Sultân'a bırakıldı. İşte Abdal Han'ın haremindeki eşyanın kısa listesi:

Sayılamıyacak derecede bol kadın giyim eşyası. Meselâ düğmeleri fındık iriliğinde Habeş incilerinden veya Asvân zümrüdünden pek çok kadın kafdanı, gömlekleri, şalvarları, mendilleri, tâclar, küpeler, murassâ kemerler, bâzû-bendler (dirsek üstüne takılan bilezik), halhaller (ayak bileğine takılan bilezik), bilezikler... Henüz mücevher hâline getirilmemiş taşlar da vardı: 700

Bedahşan lâli (penbe yâkut), 300 kırmızı yâkut, sarı yâkut, gök (mavi) yâkut, 3.000 Nîşâbûr fîrûzesi (lâciverd elmas)... Sonra: 6 fîrûzeli hançer, 7 fîrûzeli kâse, 7 fîrûzeli fincan, 3 zümrüdlü fincan, 6 akikli kâse, 7 Seylan taşlı tabak, 245 parça beyaz Seylan elması, ayrıca bir kutu içinden 70 elmas...

Hanım-Sultân'ın «hepsinin» kendi çeyizi ve ana baba mirası olduğunu söylediği Harem eşyâsı ve mücevherlerine dokunulmaması, prensesi mütehassis etti. O gece Melek Ahmed Paşa'nın zevcesi ve IV. Murâd'ın kızı Kaya Sultân'a verilmek üzere, Paşa'nın otağına şu mütevâzı' (!) hediyeleri gönderdi: 10 bohça ağır kumaş ve elbise, 2 tâc, 7 mücevher düğmeli kafdan, 40 yâkut, 100 lâl, 100 fîrûze, 50 zeberced, herbiri 10 kırat olan 50 parça elmas, 2 fîrûzeli hançer, 3 fîrûzeli fincan, 3 Yemen akiki kâse, bir zümrüdlü fincan, 3 Seylan taşından tabak, bir Hind kutusu içinde altın ve mücevherli Horasan bileziği ve halhali, 6 çift küpe, bir sorguç, bir mücevherli tılsım (maskot) ve daha ufak tefek şeyler... Ahmed Paşa, hediyeleri getiren Hanım-Sultân'ın ağası Anber Ağa'ya teşekkür etti: «Hanım-Sultan kızımızdan bize bu hediyelerin gelmesi lâzım mı idi, bizim kendilerine bir iyiliğimiz olmadı» dedi.

Ertesi sabah Hanım-Sultan, Paşa'nın otağına kahvaltı gönderdi. 300 uşak, kahvaltı getiriyordu. Herbirinin elinde fağfûr ve mertebânî denilen ve bugün (1975) bir tek parçasının değeri bir kaç milyon lira olan Çin porseleninden tabak, kâse, yahut som gümüşten tabaklar vardı. El yıkamak için gönderilen leğen ve ibrik, üzerine mücevherler gömülmüş Çin porseleninden idi. Paşa ve maiyeti sofraya oturdular. Pilavlı büryan, kükû, çilav, avşale, anber, gülnar, mâverd, kebîbe, bâdem, sanevber gibi şeyler yediler. Paşa, yemek takımlarının iadesini emretti. Anber Ağa, takımları lutfedip alıkoyması için Hanım-Sultân'ın istirhâm ettiğini söyledi. Öyle yapıldı.

Bir Tanzimat Aristokratı

Klasik bir taşra Türk aristokratını inceledik. Şimdi de Istanbullu bir Tanzimat aristokratını görelim: Kavalalı Prens Vezir Mustafa Fâzıl Paşa... Mısır valisi İsmail Paşa'nın ikiz kardeşi, Osmanlı nâzırlarından, Yeni Osmanlılar'ın reisi...

Kardeşi İsmail Paşa ile arası çok kötü idi. İsmail Paşa, kardeşinin Mısır'daki 80.000 feddan toprağını sattırmıştı. Mısır şehirlerindeki emlâkini de sattırdı. Meselâ bugün İskenderiyye'nin en büyük caddesi olan Şerifpaşa Caddesi, Mustafa Fâzıl Paşa'nın ahırlarının bulunduğu yerdi. İsmail Paşa, satış bedeli olarak Is-

tanbul'a kardeşine 4,5 milyon İngiliz(Victoria) altını gönderdi. Fâzıl Paşa, kardeşinin servetini iç ettiğini, satılan toprak ve emlâkinin değerinin 16 milyon altın olduğunu ileri sürdü. 16 milyon altın, bugünün râyiciyle 20 milyar, 4,5 milyon altın ise 5.625.000.000 TL.'dır (M. .C. Kuntay, *Nâmık Kemal,* I, 313, 323-4, 330-3, 336-7, 544).

Mustafa Fâzıl Paşa, Paris'te kumar oynardı. Bir gece Rus prenslerinden Orlof'tan 500.000 altın kazandı ve sonra bunu Prens'e aynen iade etti(*). İmparatorluk Parisi'nde Mustafa Fâzıl Paşa'dan zengin, sadece 2 şahıs yaşıyordu.

Mustafa Fâzıl Paşa'nın (1830 - 1875) dâmâdı Vezir Halil Şerif Paşa, Türkiye hâriciye nâzırlığında ve büyükelçiliklerde bulunmuştu. Mehmed Şerif Paşa ile Azım-zâde Fatma Pırlanta Hanım'ın oğlu idi, 1879'da Istanbul'da ölmüş, Sultanmahmud Türbesi'ne gömülmüştür. Kayınpederinden daha az sefîh değildi. Paris'te bir akşam yemeğinde elini güzel kokulu suda ıslatırken, penbe pırlanta tek taşlı yüzüğünü suya düşürmüş, bir Fransız hanım yüzüğü çıkarıp kendisine vermek isteyince : «yüğüzüm, geri alamıyacağım kadar güzel bir eldedir» deyip kendisine hediye etmişti (Loiée, *La Fête Impériale,* 82-3). Nice'de Masséna Klübü'nde oyunda *Figaro* gazetesinin kurucusu Villemessant'a, kazanmadığı halde «kazandınız» diyerek 4.000 franklık eli bırakmıştı (250.000 TL.) (H. de Villemessant, *Mémoires d'Un Journaliste*, VI, 102'de olayı bizzât gazete sahibi anlatmaktadır). Gene de Villemessant'ın hâtıralarına göre (VI, 98), Halil Şerif Paşa, Paris'te bir oyunda tek elde 1,5 milyon altın frak kaybettiği halde, kılı kıpırdamamıştı (93.750.000 TL.). Ali Suâvî'nin iddiasına göre, hayatı boyunca kumarda 15 milyon frank kaybetmişti (937.500.000 TL.). Hanımı Kavalalı prenses Nazlı Hanım'dan başka, Avrupa'nın belli başlı şehirlerinde, tanınmış aktrislerle münasebeti vardı.

(*) Bu meblağ belki altın değil, altın franktır, o zaman 25.000 altın eder ki bugünki değeri gene 31.250.000 TL.'dır. Bu rakamlarda mübalağa yoktur. Annemin babası Azım-zâde Cemil Bey'in babası Hâfız Paşa-zâde Azım-zâde Mustafa Bey, Mustafa Fâzıl Paşa'nın arkadaşı idi. Ailesi 2 asırdan beri imparatorluğa 100'ün üzerinde paşa (beylerbeyi ve vezir) vermişti. Türk aristokrasisinin kreması olduğu için Sultân Abdülmecîd kendisine 7 yaşında iken mülâzım(teğmen) rütbesi vermiş, bu rütbenin elbisesini Şâm'a, babası Hâfız Paşa'ya bir hunkâr yâveri ile göndermişti. Mustafa Bey, Monte Carlo'da kumar oynardı. İki şilebini, kumar yüzünden satmıştı. Bütün hayatı buna göre idi. Arkadaşı Mustafa Fâzıl Paşa'dan bir yıl sonra 1876'da 36 yaşında Şam'da öldü. Tek çocuğu olan büyükbabam Mehmed Cemil Bey'e (1868-1933), servetinin kırıntıları kalmıştı. Bu kırıntılar bile bugünki parayla milyonlar tutuyordu.

Halil Şerif Paşa, 1870'de Paris'ten başka Viyana'da da sarayımsı bir konağa sahipti. Konaktaki Alman uşaklar, sırmalı livret giyiyorlardı. Duvarlardaki tablolar, meşhur imzaları taşıyordu. Mermer heykeller, meşhur Fransız heykeltraşlarındı. Misafirlere murassâ çubuklarla tütün ikrâm ediliyor, akşam yemeğinden sonra, bestekâr Offenbach'tan Avrupa'nın her tarafından gelen asılzâdeler ve politika adamlarına kadar, konağın bir salonunda oyun oynuyorlardı. Yerler Aubusson halıları ile döşenmişti (de Villemessant, VI, 106-10). Paşa, Nâmık Kemâl'i bu konağında ağırlamıştı. Bu sırada Paşa, Türkiye'nin Viyana büyükelçisi idi. Türkiye'nin Viyana büyükelçilerine tahsîs edilmiş résidence, zâten fevkalâde bir konaktı. Fakat Paşa, Türk devletinin resmî konağını misafirleri için dar bulmuş, Viyana'da şahsî konağında oturuyordu.

Halil Şerif Paşa, hâriciye nâzırı oldu. Mısır hıdîvi İsmail Paşa, kardeşinin dâmâdı olan bu hâriciye nâzırından nefret ediyordu. Onu hâriciye nâzırlığından azlettirip Paris büyükelçiliğine gönderilmesi için Osmanlı saray ve devlet adamlarına 200.000 altın rüşvet yedirdi (250.000.000 TL.). Korkusu, Sultân Azîz'e tesir edip kendisini Mısır valiliğinden attırması idi.

Mustafa Fâzıl Paşa'nın ölümünden bir kaç yıl sonra Kandilli'deki sâhilsarayını —yeni tahta çıkan— II. Abdülhamîd, 25.000 altına satın aldı (31.500.000 TL.). Kızkardeşi Cemîle Sultân'a hediye etti.

Gene Mustafa Fâzıl Paşa ve dâmâdı Halil Şerif Paşa gibi Sultân Azîz devri vezirlerinden biri, Tûnuslu Mahmud Ayad Paşa idi. Tûnus'ta korkunç servet edinip Istanbul'da, Çamlıca'daki saray yavrusu konağına yerleşmişti. Delacroix tarafından yapılan tablosu, 1867 Paris Sergisi'nde teşhîr edilmişti.

—Aralarında benim dedelerimin de bulunduğu— bu sefîh Türk asılzâdelerinden herhalde okuyucularımın mideleri bulanmıştır. Ama ben tarihçiyim. Her şey nasıl oluşmuşsa, o şekilde naklederim (yukarıda anılan Halil Şerif Paşa, annemin babası tarafından benim de akrabâm olmaktadır).

Bu Tanzimat aristokratları, Tanzimat öncesi Türk aristokratlarına pek benzememektedirler. Daha çok XIX. asır Avrupa asılzâdeleri gibi hayat sürmüşlerdir. Tanzimat öncesi Türk aris-

tokratlarının kumarı, içkisi, Avrupa âlemleri yoktur. Çok büyük hayır eserleri de bırakmışlardır. Tanzimat aristokratları, istidat sahiplerini, fikir, ilim, edebiyat, san'at adamlarını gerçekten şâhâne şekilde himaye etmişlerse de, nesillere kalacak hayır âbideleri bırakmakta, Tanzimat'tan önceki ataları ile, mukayese bile edilemezler.

Tanzimat devri Türk konağından, ileride gene bahsetmek fırsatını bulacağım.

III

ESİRLER
(KÖLELER ve CARİYELER)

Klasik Osmanlı Toplumunda Esir'in Mânâsı

«Esîr» ve müennesi olan «esîre», Arabca bir kelimedir. Fransızca'da «captif, captive» kelimelerine karşılıktır. Türkçe'si «tutsak»tır. Bu bahsimizde biz bunlardan da bahsedeceğiz. Fakat daha çok üzerinde duracağımız, bu harb esirleri değildir. Kölelerdir. Türkçe «köle»nin Arabca'da karşılığı «abd»dir (memlûk ve gılmân gibi daha hususî mânâlı kelimeler de vardır). Kadın ise «câriye» (çoğulu : cevârî) denmektedir. Köle'nin Fransızca'da karşılığı «esclave» ve kölelik müessesesi «esclavage»dır. Savaşta düşmandan bilgi elde etmek için baskınla ele geçirilen düşman askeri veya düşman halkına Türkçe'de «dil» denmektedir, Osmanlı metinlerinde çok geçer. Türkçe'de «kul» da köle mânâsında ise de, daha çok «memlûk» (çoğulu : memâlîk) karşılığıdır. Padişahın daha çok askerî hizmetlerde kullanılmak üzere yetiştirilen esirlerine denilmektedir : kapıkulu.

Kapıkulu Ocakları ve Enderûn-ı Hümâyûn için devletin Hıristiyan tab'asından alınarak Türkleştirilen çocukları, yerinde inceledik. Burada, bu kesimden hiç bahsetmiyeceğiz.

Harb esirleri, malûm, savaşta Türkler'in eline geçen düşman askerleridir. Hepsi düşman askeridir. Sivil düşman, harb esîri değil, köle sayılmaktadır. Devrin statüsü budur. Binaenaleyh harb esirlerinin hepsi erkektir. Bunlar ekseriya —başta Kasımpaşa olmak üzere— Türk tersânelerinde işçi ve Türk kadırgalarında forsa olarak çalıştırılmaktadır. Türk kalelerinde de böyle hizmetlerde çalıştırılan düşman askerleri vardır. Bunların serbest bırakılması, ait oldukları devletlerden fidye-i necât gelmesine bağlıdır. Her harb esirinin fidyesi aynı değildir. Bir neferle bir general, amiral veya asılzâdeden aynı fidyenin istenmiyeceği besbellidir. Fidyeyi, esiri elinde bulunduran devlet tayin edip kararlaştırmaktadır. Karşılıklı müzakereler neticesinde fidye tesbit edilip esir serbest bırakılmaktadır. Türkiye de, Malta gibi düşman devletlerindeki Türk esirlerini bu usulle kurtarmaktadır. Bu fidye mes'e-

lesini, *VII. Kitap*'ta Macaristan'dan bahsederken uzun boylu ve örnekler vererek anlatacağım. Zîrâ Türk ve Alman esirlerinin karşılıklı 2 asır müddetle devamlı değiştirildikleri ülke, Budin Beylerbeyiliği denilen Macaristan eyaletidir.

Binaenaleyh harb esirliği devamlı değildir. Fidyesi verilmiyen zavallılar da vardır. Bunları Türk hükûmeti, beş on yıl çalıştırdıktan sonra ekseriya salıvermektedir.

Asıl mevzuumuz olan köleler ve cariyeler, para karşılığı mal gibi alınıp satılan insanlardır. Bir bebek de, 80 yaşında bir kadın ve erkek de köle olmaktadır. Bu işin hukukî statüsüne ve tarihine girmiyorum. Bu hususta ayrı bir kitap yazmak için 30 yıldan beri malzeme topluyorum.

Mal gibi alınıp satılan köle ve cariyelerin geldikleri kaynaklar, çeşitlidir. En büyük kaynaklar, harbde ve akınlarda Avrupa'da ve Akdeniz'de ele geçirilen Hıristiyanlar'dır. Fakat bu kaynak, XVIII. asırdan itibaren kurumuş, hiç olmazsa çok sınırlanmıştır. XIV - XVII. asırlarda 4 asır bu kaynağı kullanmış olan devlet, fütûhâtın, akıncılık ve korsanlığın devrini kapatması üzerine, 1700'lerden itibaren, daha çok Kuzey Kafkasya'ya yönelmiştir. Kuzey Kafkasya kavimleri, başta Çerkesler olmak üzere, çocuklarını satmak âdetinde putperest veya çok sathî şekilde İslâm'laşmış kavimlerdi. XVIII. asrın sonlarında Vezir Ferah Ali Paşa, Çerkesler'i ve diğer Kuzey Kafkasya kavimlerini tamamen İslâm dinine soktuktan sonra da bunlar çocuklarını, bilhassa kızlarını, Saray'a ve zengin konaklara satmıya devâm ettiler.

Zenci ve Habeş kölelerse, köle tacirleri tarafından Orta Afrika'dan ve Habeşistan'dan getiriliyordu.

Türkiye vatandaşı, padişahın tab'ası olan hiç bir Müslüman ve Hıristiyan, çocuk veya erişkin, esir olarak alınıp satılamazdı. Esirlerin Türkiye haricinden getirilmesi şarttı. Fakat bunların İslâm dinini kabûlleri, kendilerini kölelikten kurtaramıyordu. Kölelikten kurtuluşun tek yolu, efendisinin kendisini âzâd etmesi idi. Başka hiç bir yol yoktu.

Ancak şu istisna mevcuttu : Hür erkeğin cariyeden doğan çocuğu hür olur, asla köle sayılamazdı (burada İslâm hukuku, Roma hukukunun aksine hükmetmiştir). Bir çocuk doğuran cariye de, çocuğu doğurduğu anda hür sayılırdı. Bu, kölesiyle evlenen hür kadının çocuğu için de aynı şeydi. Fakat kölesiyle evlenen hür kadına, Osmanlı toplumunda az tesadüf edilmiştir. Bir köle ile bir cariyeden doğan çocuk, köle olarak doğar ve büyürdü.

Harb Esirleri

Osmanlı Türkiyesi'nin harb esirlerine en iyi muamele eden, en iyi bakan, hürriyetlerine kavuşmaları için en kolaylık gösteren devlet olduğu, kaynakların ittifakı ile sâbittir. Bu durum, esirlere Avrupa'da yapılan muamele ile mukayese edildiği takdirde, açıkça ortaya çıkmaktadır. Daima mukayeseli tarih metodunu kullandığımız için, gene iki taraftan örnekler alacağız.

«Esirlerin, kölelerin, forsaların Türkler'den daha iyi muamele gördüğü bir millet, belki de mevcut değildir» (d'Ohsson, IV, 381).

«Istanbul'da Hıristiyan devletlerinin tab'ası olan askerî ve siyasî mahkûmlar, Yedikule'de habsedilir. Bunların râhib getirmelerine izin verilir. Yedikule'de bunlar için küçük bir kilise bile vardır. Hattâ Malta Şövalyesi veya başka itibarlı Hıristiyan esirler, bir Avrupa devletinin elçisi veya şehirdeki başka bir mühim şahsiyetin kefaletiyle, Istanbul şehrinde, hattâ civar köylerde bir kaç gün gezmek için izin alabilirler. Bu sûretle Yedikule'nin, bizim Bastille'imizden daha insanî olduğu anlaşılır. Kefîl olan zât, Yedikule Ağası denilen Türk kumandanının taleb ettiği anda, esiri getirip teslim etmekle mükellefti. Türkler'in tutumu insancadır ve bu sayede Yedikule'deki Hıristiyan askerî ve siyasî esirleri, ıztıraplarını az çok hafifleterek vakit geçirirler» (Grelot, *Relation*, Paris, 1680, 78).

«Yedikule'deki esir Hıristiyanlar, serbestîden başka her türlü arzuları yerine getirilen mahbuslardır» (Pietro della Valle, Paris, 1670, 37).

«Türk hapishanelerinde, Katolik mahkûmlara mahsus bir kilise bile vardır. Rumlar'a ve Ermeniler'e ait Ortodoks ve Gregoryen kiliseleri de mevcuttur. Bu kiliselerde, hattâ Türk harb gemilerinde forsalar arasında râhibler, günah çıkarır ve communion verirler» (de la Montraye, *Travels*, I, 167).

XVII. asır ortalarında yalnız Kasımpaşa'da 110.000 nüfus yaşadığı anlaşılmaktadır (Evliyâ, I, 416-7). Tersâne'de 30.000 esir ve 10.000 asker vardır. Böylece nüfus 150 000'e ulaşmaktadır ki, Avrupa'da o devirde en büyük şehirlerin nüfusu bu kadardı. Bu 30.000 esir, Tersâne işçisi ve forsa olarak çalıştırılan Hıristiyan harb esirleri idi.

XVII. asrın 3. çeyreğinde yalnız Istanbul'a yılda ortalama 20.000 esir geliyordu (Ricaut, I, 252). Denizden ve karadan, Kırım ve Karadeniz yoluyle, Akdeniz'den ve Orta Avrupa'dan her yıl 20.000 esir bu sûretle Istanbul'a giriyordu.

Köle ve Cariye Fiatları

Köle ve cariyenin yaşı, sıhhati, güzelliği, hüneri, ırkı gibi pek çeşitli faktörlerle, fiatı çok değişiyordu. Büyük zaferlerden ve akınlardan sonra, hele muhârebe yerine çok yakın yerlerdeki satışlar, son derece ucuz oluyordu. Hünerleri olanlar çok pahalı idi. Meselâ güzel sesi olanlar, musiki bilenler, saz çalanlar, raks edenler, bazan astronomik fiatlarla alıcı bulabiliyorlardı. Esir tüccarları vardı. Esir sahibi de istediği an köle veya cariyesini satabiliyordu. Büyük şehirlerde esir pazarları vardı (Istanbul'da Çenberlitaş'ta Avratpazarı). Fakat en değerlileri, mezada çıkarılmaksızın, çok zengin alıcılara, esir taciri tarafından satılıyordu. Çok kârlı işti. Esir tacirleri, en büyük ve zengin ticaret adamları arasında sayılıyorlardı.

Mısır'da bir Habeş kölesinin fiatı 15-20 kuruş yani 7,5 - 10 altındı (Evliyâ, X, 810). Bu, XVII. asır sonları fiatıdır Bugünki parayla 9.375 - 12.500 TL. eder. Tabiatiyle Mısır, Habeşistan'a yakındı. Demek bir Habeş kölenin Istanbul'da satış fiatı —nakliye masrafı, muhâfaza giderleri vs bindiği için— herhalde bunun belki bir misli idi. Fakat söylediğim gibi, devir devir, esir bolluğu ve kıtlığı dolayısıyle, fiatlar çok oynuyordu.

1579 yılında Manisa'da Süleymân oğlu Eymir-Şâh adında bir Türk zengini, bir Rus câriyeyi 500 akçaya satın almıştı (11.125 TL.). Satış vesikasında cariye «orta boylu, açık kaşlı, sarı saçlı, gök(mavi) gözlü» olarak tavsîf edilmekte (*Tarih Dergisi*, XXV, 88), fakat yaşı hakkında bir kayıt verilmemektedir. Eğer gençse ve çirkin değilse, çok ucuza satılmış demektir. Veya bu sırada meselâ İzmir limanına büyük bir Akdeniz akınından çok esir gelmiş olabilir (fakat câriyenin Rus olması, Kırım yoluyle geldiğini veya Manisa'da eski efendisi tarafından satıldığını gösterir).

1738 bozgununda çok Alman, Türkler'e esir düşmüştü. Normal değeri 150 altın olan cariye ve delikanlılar 2,5 altına ve Alman askerleri bir altına satıldı (*Mürü't-Tevârîh*, 376a).

1871'de Rodos mutasarrıfı Mâşuk Paşa, 750 altına çok genç, güzel, bâkire bir cariye satın almış, memnun kalmış ve nikâhlanarak evlenmişti (Ebüzzıyâ, III, 72). Cariye, Çerkes'ti. Bugünki parayla 1.125.000 TL.'na satıldığı anlaşılır. Bu, yüksek bir fiattır O devirde cariye satışı artık yapılmıyordu, el altındandı. Fiat yüksekliğine bu da tesir etmiştir.

Köle ve cariye satışından devlet vergi alıyordu. Zîrâ tamamen lüks bir eşya satışı idi. Alınan vergi umumiyetle bugünki parayla 1.125 TL. idi (Z. Karamürsel, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 2, n. 3a)

Cariye ve kölesi olmak, zenginlik alâmeti idi. Bunlar uşak ve hizmetkâr olarak çalıştırılırdı. Efendisi isterse cariyeyi odalık olarak alabilir veya oğluna verebilirdi. Böylece câriye, evin resmî metresi olurdu. Cariye kullanan erkek, bekâr olabileceği gibi, evli de olurdu. Evin hanımı, odalığa ses çıkarmazdı. Fakat odalık çocuk doğurursa, o da evin hanımı durumuna yükseliyordu (Avrupa'da doğan çocuk piç sayılıyordu ve cariyenin veya hizmetçinin evin hanımı olabilmesine imkân yoktu; Avrupa'da asil beyler, evin genç hizmetçileri ile zevcelerinin haberi dahilinde devamlı münasebet kuruyorlardı ve bu hizmetçiler çok defa evli idiler; doğan çocuk, hizmetçinin kocasının nesebine kaydediliyordu; hizmetçi evli değilse, hâmile olunca ve çocuğu düşmüyorsa, bir uşakla evlendiriliyordu).

Köle ve Cariyelerin Durumu

Köleye ve cariyeye cebren din değiştirtilemezdi. Hıristiyan ise, dinini, mezhebini muhafaza ederdi. Köle veya cariye, hiç bir dış alâmetle, hür Türkler'den ayrılmıyordu. Efendileri gibi giyiniyorlardı. Esir Hıristiyan ise, Hıristiyan gibi giyiniyordu (d'Ohsson, VI, 59-60).

Hıristiyanlar'ın, Türk devleti tab'ası Hıristiyanlar'ın, Müslüman esir kullanması kanunen yasak ve cezayı mucipti. Hele bir Hıristiyan'ın Müslüman cariye kullanması, büyük cesaret işiydi. Zîrâ cezası çok ağırdı. 1759'da evinde Müslüman cariye bulunduran Eflâk (Romanya) voyvodasının Istanbul'daki mümessili olan Rum, Türk devleti tab'ası olduğu halde îdâm edilmişti. Bu îdâmdan sonra III. Mustafa, bir daha buna tevessül edilmemesi hususunda Hıristiyan ve Mûsevî tab'asını ikaz etmek için, bir ferman yayınlamıştı. Bundan sonra Hıristiyanlar, Hıristiyan esir kullanmıya bile cesaret edemediler. Zîrâ esir, Müslüman olduğunu iddia edip efendisinin başına iş açabilirdi.

Baron de Tott, şöyle der (1785, II, 251) : «Îtirâf etmeliyiz ki, kölelerine ve cariyelerine kötü davrananlar, Avrupalılar'dır. Bunun sebebi, herhalde Türkler'in ve diğer Doğulular'ın köle ve cariye satın almak için para biriktirmeleri, bizim ise, para biriktirmek için onları satın almamızdır». Baron'un bu kapalı ifadesi, Avrupalılar'ın esirlerini toprakta çalıştırarak, bazan fuhuş yaptırarak para kazandıklarını îmâ etmektedir. Türkiye'de fuhuş yaptırılan ve toprakta çalıştırılan köle ve cariye, tamamen meçhuldür.

Köle ve cariyeler iyi giydiriliyor, iyi besleniyor, iyi muâmele görüyorlardı. Köle ve cariyelerini evlâd edinenler çoktu. Onları okutanlar, yetiştirenler, cariyelerini paşalarla evlendirenler, eski köle olan evlâtlıklarını devlet kapısına yerleştirenler ve yükselmesi için himaye edenler, sadrâzamlığa kadar çıkaranlar vardı. Böyle bir toplumdu Ommanlı Türkiyesi...

Kölelere o derecede bakılırdı ki, bazı milletler, Türk kölesi olmak isterlerdi. Meselâ Ruslar, Türkler'in eline düşerek, köle olarak satılmak isterlerdi. Bir Türk konağında fevkalâde şartlarda yaşıyacaklarını biliyorlardı (İngiltere'nin Istanbul büyükelçisi Harborne'un Başvekil Walshingham Dukası'na yazdığı 28.III.1584 tarihli mektup : A. N. Kurat, *Türk-İngiliz Münâsebetleri,* 99).

21 eylûl 1788 Şebeş meydan muhârebesinde Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Koca Yûsuf Paşa, İmparator II. Joseph'in kumanda ettiği Alman ordusunu müthiş bir bozguna uğratmış, ölümünden bir yıl önce I. Abdülhamîd'e «Gazi» unvânını kazandıran bu zaferde 50.000 esir, Türk ordusunun eline geçmişti. 3,5 kuruşa kadar köle ve cariye satıldığı görüldü ki (Cevdet, IV, 81), bugünki parayla 1.412 TL.'dır.

XVIII. asrın sonlarında Türkiye'nin elinde daha çok Cezâyir beylerbeyiliğinden Istanbul'a yollanan İspanyol harb esirleri vardı ve bunlar forsa olarak çalışıyorlardı (Cevdet, II, 197-8). Sayıları binlerce idi. İspanya'nın elindeki Müslüman esirlerse 200'den azdı. Üstelik bunların hepsi Türkiye tab'ası değil, birkısmı Fas tab'ası idi. Türkiye tab'ası olanların da hepsi Türk değil, çoğu Arab'dı. İspanya ile harb esirlerinin değiştirilmesi müzakereleri başlayınca, Bâb-ı Âlî, müşkil durumda kaldı. 200 esire karşı binlerce esir verecekti. Kapdân-ı Deryâ, bu forsaların kendisine Tersâne'de lâzım olduğunu söyledi.

Mareşal von Moltke, 9 şubat 1836'da Istanbul'dan şu satırları yazmaktadır (s. 26-7) : «Türkiye'de bir köle ile, Antil Adaları'ndaki bir köle arasındaki fark, dağlar kadar büyüktür... Satın alınmış bir Türk hizmetkârı, kirâlanmış olandan bin defa daha iyi durumdadır. Efendisinin malı, üstelik pahalı bir malı olduğu için, efendi onu korur. Hasta olursa bakar ve hadden aşırı yorarak işe yaramaz hâle getirmekten sakınır. Şeker kamışı çiftliklerinde çalışmak gibi ağır işler, hiç bahis mevzuu değildir. Türkler'in umumiyetle adamlarına karşı itidalli hareketten, adaletten ve hayırhâhlıktan mahrûm oldukları da söylenemez...

«Bir Türk esirinin hürriyetten mahrumiyeti, belirli bir kültür kademesindeki bir insanın durumundan daha fazla değildir. Bizdeki toprağa bağlı esirler, serflerden daha hürriyetsiz değildir.

Hürriyet hariç geri kalan bütün durumu ise, Avrupa'daki serflerin durumundan çok daha iyidir. Avrupa'daki bir devlet, Türkiye'deki bütün esirlerin âzâd edilmelerini sağlasa, buna esirler, pek az müteşekkir kalacaklardır. Daha çocukken efendisinin evine giren esir, ailenin bir üyesi hâline gelmiştir. Yemeklerini, evin oğulları ve kızları ile bir arada yemektedir. Kölenin işleri çok hafiftir. Efendisine refâkat eder, atlarına bakar, çubuğunu ve eşyâsını taşır. Istanbul konaklarında binlerce kölenin, efendisine ve misafirlerine kahve pişirip çubuk vermek ve ateş tutmaktan başka hiç bir işleri yoktur. Doğrudan doğruya bir hadem ve haşem unsuru olarak beslenmektedirler.

«Esirlik âzâd edilmekle de bitmemektedir. Esîrin ömrü boyunca geçimini te'mîn etmeden onu âzâd eden Türk yoktur. Efendisine ahlâkını beğendiren köle, efendisinin kızıyle evlendirilip evin dâmâdı olur. Vârisi olmıyan Türkler'in kölelerini vâris yaptıkları çok görülmüştür...

«Esirlerin hepsi Hıristiyan asıllıdır. Müslüman olarak esir edilmiş bir kimse, öldürülebilir, fakat esir olarak satılamaz. Türkiye'de esirliğin yegâne kınanacak tarafı, bu esirlerin acıklı menşe'leridir. Zira çoğu, babasından bir kaç kuruş karşılığı satın alınmış Kuzey Kafkasyalı çocuklardır. Zenci esirler ise, Sennar'daki ve başka Orta ve Doğu Afrika ülkelerindeki Arab esir tacirlerinin avladıkları insanlardır» (Sennar, Habeşistan'ın Eritre ile Sudan yakınlarındaki en kuzeyidir).

Kuzey Kafkasya'daki beyaz esirlerden önce, büyük kaynaklardan biri Slavlar'dı, bilhassa Ruslar... XVII. asrın son yıllarına kadar Kırımlılar, büyük ölçüde Rus esirini, bütün imparatorluğa tevzî ederler, bilhassa en güzel kızlar Istanbul pazarlarına gönderilirdi. Hurrem Haseki-Sultan, bunlardan biriydi. Kırım Hanı tarafından Saray'a hediye edilmiş şirin bir Ukraynalı çocuktu. Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan da onun gibi bir Ukraynalı çocukken Saray'a hediye edilmişti (Ukranlar, Rus değillerdir; ayrı dil konuşan bir Slav ırkıdır). Hadîce Tarhan Vâlide-Sultân'ın kaynanası ve Türkiye tarihinin en şöhretli kadını Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan, Mora'da ele geçirilmiş, çok güzel, siyah saçlı, ufak tefek bir Yunan kızı idi. Tarhan Sultân'ın gelini Rabîa Emetullah Gülnûş Vâlide-Sultan da Girit'te ele geçirilip Saray'a gönderilen uzun boylu, siyah saçlı ve gözlü Giritli bir Yunan çocuğu idi. Ondan sonrakilerin hepsi Çerkes, bazıları Abaza (Abhaz) ve Gürcü'-dür.

XVII. asırda Kırım'da 400.000 Rus, Ukraynalı, Beyaz Rus, Leh, Litvan vs. esiri bulunuyordu. Devamlı imparatorluğa dağı-

tılan, fakat bu sayıyı muhafaza eden esirleri 100.000 Kırım askeri muhafaza ediyordu. Bir defasında Rusya'dan 122.000 genç kız ve genç kadınla 200.000 erkek çocuk sürülüp getirilmişti. Bir defasında Kırım'da 600.000 esir birikmiş, Kırım ordusu da sefere çıkmıştı. Böyle durumlarda Kırım'da kalan Türk kadınları erkek kılığına girip silâhlanıyor, esirleri koruyorlardı. Bu esirlerden —Evliyâ Çelebî'nin tâbirince— «herbiri güneş parçası olan» 100 kız ve 100 oğlan çocuğu ile 500 Ukraynalı güçlü kuvvetli erkek, Kırım Hanı tarafından Istanbul'a padişaha, sadrâzama, şeyhulislâma, vezirlere hediye olarak taksim edilmek üzere sevk edilmişti.

Kaanûnî devrinde Türkiye'yi ve Istanbul'u ziyaret eden meşhur seyyahlardan Fransız Belon, Türkiye'deki esirler hakkında hulâsaten şunları söyler (II, 180, 192) : Avrupa'da hizmetkârlar derecesinde Türkiye'deki esirler iyi bakılmakta, efendileri tarafından çok sevilmekte, efendileri tarafından eşit muamele görmektedir. Her esir, kadıya müracaat edip hak istiyebilmektedir. Kadılar, efendisini şikâyet eden esirlere çok iyi davranmakta ve böyle bir şikâyete bile sebebiyet vermekten öteye suçları olmasa dahi efendiye çıkışmaktadır. İstiyen esir kadıya müracaat ederek hürriyetini elde etmek üzere para karşılığı çalıştırılmasını taleb etmektedir. Efendiden memnûniyetsizliğin ifâdesi olan bu davranış karşısında, kadı, ekseriya esirin bir yıl çalıştıktan sonra âzâd edilmesine hükmetmektedir.

Köle ve cariyelerin bütün insanî hakları mahfuzdu. Kendilerine zulmedilemezdi. Avrupa'da olduğu gibi kırbaç cezası, tamamen meçhul ve kanunların müeyyidesi ile yasaktı. Sahibi esiri, yalnız çocuklarını döğer gibi, terbiye maksadıyle, yaralamaksızın, ifrâta kaçmaksızın, tehlikeli bir şeyle vurmaksızın dövebilirdi. Aksi halde kadı, esiri derhal efendisinin yanından alırdı.

Kendisi Kaanûnî devrinde bir kaç yıl Istanbul'da harb esîri olarak çalıştırılan İspanyol seyyâhı, şöyle demektedir (s. 29, 38-9) : Türkler, İspanya'da olduğu gibi harb esirlerinin alınlarını dağlıyarak damga vurmuyorlar. Bunu yapmak, Türkler'de büyük günah sayılıyor. Türkler'de 4 yıl kürek çekmek, İspanyol kadırgalarında bir yıl forsalık yapmaktan iyidir. İspanyol kadırgalarında forsalar bir yıl devamlı kürek çekerler. Türk kadırgalarında ise sadece yazın kürek çekilir. İspanyol gemilerinde doyacak kadar peksimet verilmez. Türk gemilerinde peksimetin cinsi hem çok daha iyidir, hem de çok miktarda verilir. İnşaatta çalıştırılan harb esirlerine ise Türkler, ücret öderler. Bu ücretleri biriktiren esir, fidyesini ödeyip serbest kalır. Ücretler çok yüksektir... Hıristiyan

kadırgalarındaki Türk esirleri neler çekerler. Türk kadırgalarındaki Hıristiyan forsaların durumu ise kötü değildir.

1786'da Istanbul'a gelen Venezuelalı İspanyol generali Miranda'dan (s. 23, 80-1) : Türkler'de Zenci ırklara karşı —bizde olduğu gibi— en küçük bir nefret yoktur. Bindiğim geminin kapdanı, Zenci kölesi ile beraber yemek yiyordu. Her Türk, beyazlara ne muamele yaparsa, aynını Zenciler'e de yapıyordu... İspanya'nın Venezuela umumî valisi de olan General Miranda, Türkiye'de en fazla kapdan-paşa tarafından kabûl edildiğini, sadrâzamın kendisini kabûl etmediğini anlatır. Fakat Türkler'e kızmamış, müşahedelerini aynen nakletmiştir. Türkiye'den Rusya'ya geçmiş, 14 şubat 1787'de Kiev'de Çariçe II. Katerina tarafından kabûl edilmiş, sonra İsveç ve İspanya yoluyle Güney Amerika'ya dönmüştür.

Köle âzâd etmenin ve onların istikbalini sağlamanın, İslâm dininde çok büyük sevâb olduğunu, bazı hayır sahiplerinin, herhangi bir vak'ada Allah'a şükrân için köle satın alıp âzâd ettiklerini de hatırlattıktan sonra şimdi, o asırlarda bir de Batı'daki kölelerin durumunu görelim.

Avrupa'da Kölelerin Durumu

Avrupa'da esirlerin, serflerin, hizmetkârların, hattâ asîl olmıyanların insânî durumları fecî idi. Bunlara hakaret etmek, dayak atmak, asiller için âdet ve hak hükmünde idi. Hayatlarının bile ehemmiyeti yoktu. Elisabeth Bathory (Nadasdy Kontesi), 650 genç kızı hizmetçi olarak kullanmış, hepsini işkencelerle öldürtmüştü. Kontes'in bu muazzam suçu duyulunca, Alman imparatorluk adaleti kendisini ancak 4 yıl hapisle cezalandırmıştı. Kontes, 1641'de 54 yaşında öldü (Lavisse-Rambaud, V, 843, not).

XVIII. asırda Rusya'da Kont Rumiantsof'un, topraklarında çalışan esirlere tatbîk ettiği cezâlardan bâzıları şunlardı : Efendisi uyurken odasına giren esir 5.000 deynekle cezalandırılıyordu. Fakat cezalar âdildi : 17.000 deynek veya 100 kamçı yiyen esire, bir hafta dinlenme izni veriliyordu.

Ama Daria Soltykof'un topraklarında çalışanların durumu, daha da feci idi. Daria, 1756'da 25 yaşında, bir subay olan eşinden dul kalmış, okuma yazması olmıyan bir Rus kadını idi. Vorontsof, Golovin, Tolstoy gibi büyük Rus aileleri ile akraba bulunuyordu. Esirlerine, bilhassa genç kızlara karşı merhametsizdi. Ölünceye kadar sopa attırıyor veya kırbaçlatıyordu yahut kızgın demirle dağlatıyordu. İşkenceyi bizzât seyrediyor ve esir veya esire

ölmeden işkenceyi durdurtmuyordu. Bu iş 7 yıl sürdü. 1762'de Daria'nın 2 serfi, efendilerini şikâyet ettiler. Esirlerin efendilerini hiç bir şekilde şikâyet edemiyeceklerine dair ukaz (çar fermânı) olduğu halde, tesâdüf eseri şikâyet mektubu, Çariçe II. Katerina'ya kadar erişti. Çariçe, tahkikat açılmasını emretti. Tahkikat 6 yıl sürdü. Tahkikat sonunda Madam Daria'nın, 138 erkek ve genç kız esirini işkenceyle öldürttüğü anlaşıldı. Dayakla ve ateşle öldürülenlerin dışında, kışın çırılçıplak karların üzerine bırakılmak, kapalı bir odada açlığa terkedilmek gibi çeşitli şekillerde öldürülenler olduğu da ortaya çıktı. İmparatoriçe, irkildi. Ama Moskova Valisi, Madam Daria'nın hem arazi komşusu idi, hem de ondan rüşvet alıyordu. Madam Daria aleyhine şikâyet edenleri Sibirya'ya sürdü. Sonunda Çariçe'nin emriyle Madam Daria, asalet hak ve unvanlarından mahrûm edildi. Ne ölen kocasının, ne babasının adını taşıyamıyacaktı. Bir saat, canavar olarak halka teşhir cezası yedikten sonra, bir kadınlar manastırına kapatıldı. 37 yaşında idi (1768). 1811'de manastırda 80 yaşında ve delirmiş olarak öldü (Lavisse-Rambaud, VII, 440-2, 444, 1.027, 1.032).

Aynı muameleyi subaylar, erlere karşı yapıyorlardı. Halkın sefaleti o derecede idi ki, 1771 temmuz ve ağustos aylarında Moskova şehrinde her gün vebadan bin kişi ölüyordu (şehrin nüfusu 200.000 idi).

Danimarka'da toprağa bağlı esirlik 1699'da kaldırılmak istendi ise de mümkin olmadı. Ancak 1788'de, Büyük Fransız İhtilâli'nden bir yıl önce Danimarka'da serflik ilga edilebildi. Bu tarihte Fransa'nın bazı kapalı bölgelerinde, asırlardan beri esir olarak toprak süren beyaz serfler yaşıyordu.

XVIII. asrın son yıllarında artık Batı Avrupa'da beyaz esir ve serf sayısı pek çok azalmıştı. Orta Avrupa'da da ona yakındı. Yalnız Doğu Avrupa'da, Rusya'da daha milyonlarca beyaz esir vardı. Bunlar toprağa bağlı esir, serf aileleri idi ki, asırlardan beri asillerin kölesi idiler. Bir asil toprağı tevârüs ederken, bu insanları da tevârüs ediyordu. Bunların âzâd edilmesi, XIX. asrın sonlarına doğru mümkin oldu.

XIX. asra girerken —Doğu Avrupa hariç— Avrupa, beyaz esir ve serf belâsını üzerinden atmıştı. Artık yalnız kara esir kullanılabiliyordu. Zenci esirler, daha çok toprak işçisi olarak sömürgelerde bulunuyordu. Zenciler, Orta Afrika'dan, Batı Afrika'dan, bilhassa Gine Körfezi sahillerinden avlanıp, Amerika sömürgelerine sevk ediliyordu.

XVI. asırda Afrika'dan avlanıp Amerika sömürgelerinde çalıştırılmak üzere götürülen zencilerin sayısının 900.000 olduğu tahmîn edilmektedir. Amerika'ya götürülen her köle için 5 zencinin yolda gemilerde öldüğü veya Afrika'da insan avında öldürüldüğü de ileri sürülmüştür. Köle ticareti neticesinde Afrika'dan en aşağı 60.000.000 Zenci çıkarıldığı söylenmektedir.

Köleliği ilk ilga eden devlet 1833'te İngiltere'dir. Kölelik Fransa'da 1848'de, Portekiz'de 1858'de, Rusya ve Holanda'da 1863'te, Birleşik Amerika'da —çok kanlı bir iç savaş neticesinde— 1865'te, Brezilya'da 1888'de, Nepal'de 1926'da, İran'da 1929'da ilga edilmiştir. Arabistan yarımadasındaki bazı Arab devletlerinde hâlâ devâm etmektedir.

XIX. asırda bilhassa Fransa'nın Antiller'deki Martinik ve Guadeloupe adalarındaki Zenci kölelerin durumunu anlatarak, bu bahse son vermek istiyorum. Bu devirde Zenci kölelerin durumu, daha eski asırlara göre, fevkalâde ıslah edilmiş durumda idi (kaynağım : Victor Schoelcher, *Esclavage et Colonisation,* Paris, 1948, 17-8, 27, 44, 47-9, 52, 54, 89, 131-2, 135, 152-3, 158, 176).

XIX. Asırda Zenci Köleler

İngiltere'den sonra köleliği resmen ilga eden ilk devlet Sultan Mecîd Türkiyesi'dir. Fransa onu tâkıyb etmiş, sonraki devletler çok geç kalmışlardır. Fransa'da köleliğin ilgası, kolay olmamıştır.

«XVI-XIX. asırlar Amerikası'nın yanında Auschwitz, Dachau, Ravensbrück, Mauthausen kampları, mâsum temerküz merkezleri hâlindedir. Bütün bir Amerika kıt'ası, Siyah Irk'ın temerküz kampı durumuna getirilmiştir. Çölleri ve ormanları geçtiği yoldan kan izleri içinde bırakan, bir zenciyi avlamak için beşini öldürerek Afrika'nın Atlantik sahillerine varan korkunç kervanlar... Sonra gemilere doldurulan ve yarısından fazlası gemi kasaralarında öldükten sonra, kalanları Atlantik'in karşı sahiline çıkarılanlar... Bitmeyen bir kırbaçlı medeniyet... İspanya'nın, İngiltere'nin, Holanda'nın, Fransa'nın, Portekiz'in burjuvalarını zenginleştirmek için, Amerika'nın bâkir topraklarına ve toprak altlarına dağıtılan siyah derili insanlar... Himler sisteminin mâsumiyetini ispatlıyan bir rejim içinde ölünceye kadar nefes aldırılmıyan köleler... Bütün bir Batı Avrupa'nın müşterek yüz karası olan, asırlarca devâm eden tablo...»

1848 nisanında Fransa'da sömürgelerdeki köleler âzâd edilmiştir ama, daha bir çeyrek asır Birleşik Amerika'da, Brezilya'da

ve başka Amerika ülkelerinde devâm edip gitmiştir. Bakınız XIX. asırda neler olmuştur :

Kapdan Joseph Fourmillet, 1832 tememuzunda Rouen ağır ceza mahkemesi huzuruna çıkarılmıştır. Suçu, 80 tonluk küçük teknesine, Afrika'dan, istîâb haddinin çok üzerinde zenci köle yüklemektir. 290 köle yüklemiş, 111'i deniz yolculuğunda ölmüş, sadece 179'u hayvanların tahammül edemiyeceği şartlarla Brezilya'ya çıkarılıp satılabilmiştir. Deniz yolculuğu, 30 gün sürmüştür. Jüri, kapdana şu cezayı vermiştir : O gemide bir daha kapdanlık yapamıyacak, başka bir armatörle anlaşırsa başka gemide kapdanlık yapabilir!

Fransa'nın Antil sömürgeleri olan Martinik ve Guadeloupe adalarında hükûmetin resmî gazetelerinde (*Journal Officiel de la Martinique*) 1840 yılında yayınlanan bazı ilânlar :

«Kral, kanun ve adalet nâmına, ayın 26. pazar günü, Saint-Esprit pazarında yapılacak satış için, Fransız vatandaşlarına bildirilir : Cariye Suzanne, zenci, aşağı yukarı 40 yaşında, 6 çocuğu ile birlikte satışa arz edilecektir, çocukların yaşları : 13, 11, 8, 7, 6 ve 3. Aynı gün bu satışla beraber tablolar, koltuklar ve buna benzer ev eşyası da açık arttırmaya arz edilecektir».

«23 çarşamba günü saat 11'de Saint-Pierre'de haraç mezat satış ilânıdır : Bir altın saat ve aşağıdaki köleler : Nontont adında zenci kadın, 44 yaşında; «Rosalia» diye anılan Marie Rose, capresse (çok koyu, çok siyah tenli zenci kadın), 23 yaşında, 4 yaşındaki oğlu Stanislas ile beraber; Anne, zenci-beyaz melezi kadın, 16 yaşında; Zéphyrine, 17 yaşında; Catherine, capresse, 23 yaşında; Anne-Victoire, capresse, 48 yaşında. Hepsi geçenlerde vefât eden Dul Madam Duvilliers'nin terekesindendir».

«16 ağustos 1839'da Fort-Royal'de saat sabahın 10'unda yapılacak haraç mezat satış ilânıdır : Pinel-Rachu ve Glenie Şirketi'ne âit, çeşitli işçiliklerde vasıflı işçi 28 erkek Zenci köle».

«25 temmuz 1840'ta Pointe-à-Pitre'de haraç mezat satış ilânı : Çeşitli mobilya, çamaşırlar, 2 tüfek ve bir zenci cariye. Hepsine birden 1.172 frank (aşağı yukarı 70.000 TL.) kıymet biçilmiştir. Merhum Şövalye Félix'in terekesidir».

Diğer bir ilânda «güzel, 16 yaşında bir Zenci kızı» için açık arttırmaya sadece 100 franktan başlanacağı bildirilmektedir (6.250 TL.).

Bu rejimin teminatı, kırbaçtı. 66 yaşında bir zenci kadının basit bir itaatsizliği için sahibi, 43 kırbaç cezası vermişti. 1840 yıllarında Fransa'da forsalık da vardır. Toulon ve Brest deniz üslerinde beyaz forsalar, zencilere yapılan aynı muâmele ile çalıştırılıyorlardı.

1738'de Fransa'nın Martinik adasında yaşıyan 74.042 nüfusun 16.267'si hür, 57.775'i esirdi. Guadelope adasının 42.653 nüfusunun 8.750'si hür, 33.903'ü köleydi. Haiti adasının 131.433 nüfusunun 14.022'si hür, 117.411'i esirdi. 1715'te bu üç adaya Afrika'dan —12 ay içinde— 4.000 köle getirilmişti. Sonra mıkdar artmıştı. Yalnız bu 3 Fransız adasına 1725-1741 arasında Afrika'dan 91.397 baş köle getirilmişti ki, yıllık ortalama 5.712 eder. 1838'de durum şöyleydi : Guadeloupe adasında 12.000 hür, 93.000 esir, 9.000 Fransız askeri; İngiliz sömürgesi olan Jamaika adasında 30.000 hür, 326.000 esir, 3.826 İngiliz askeri; Martinik adasında 9.000 hür, 74.000 esir, 3.000 Fransız askeri; İngiliz sömürgesi Barbados adasında 15.000 hür, 85.000 esir, 850 İngiliz askeri; İngiliz sömürgesi Antigua adasında 2.000 hür, 30.000 esir, 300 İngiliz askeri.

Sömürge olmıyan müstakil devletlerde durum, daha iyi değildi : Birleşik Amerika Cumhuriyeti : 1790'da 757.000'i esir 3.929.000 nüfus, 1820'de 1.543.000'i esir 9.638.000 nüfus, 1850'de 3.204.000'i esir 23.192.000 nüfus, 1860'da 3.954.000'i esir 31.443.000 nüfus, 1870'de hepsi hür 39.818.000 nüfus *(Almanach de Gotha, 1825,* s. 254; *1856,* 284-5; *1864,* 341).

Her iki Amerika kıt'asının Birleşik Amerika'dan sonra en büyük devleti olan Brezilya İmparatorluğu'nu görmek ister misiniz? Buyrun : 1800'de nüfusun sadece % 31'i hür, % 69'u esir. 1872'de durum epey düzelmiş : 9.700.000 nüfusun sadece 1.477.000'i esir.

XIX. asırda Amerika kıt'asındaki bütün zenci esirler âzâd edilmişlerdir (en son Brezilya'da) ama, bunlara beyaz vatandaşlarla eşitlik verilememiştir. 1975 yılında Birleşik Amerika'da hâlâ bu eşitlik yoktur. Güney Afrika Birleşik Cumhuriyeti'nde hiç yoktur.

Zenci köle, İngiliz sömürgelerinde ortalama 643,5 frank iken, Fransız sömürgelerinde 1.100 frank ortalama (69.000 TL.) ile satış yapılıyordu. İngiltere denizlere hâkim olduğu için, Afrika'dan daha kolay köle taşıyabiliyor ve ucuza satabiliyordu.

Fransız Krallığı yıkılıp II. Cumhuriyet ilân edilir edilmez, 27 nisan 1848 kanunu ile köle satışı, alışı, Fransız vatandaşlığının kaybı cezası ile yasak edildi. Kölelerini âzâd etmek için de sahiplerine 3 yıl müddet tanındı (1851'e kadar) (kanun kuvvetinde kararnâmenin 8. maddesi). Böylece kölelere «açlıktan ölmek hakkı» tanındı. Sahiplerine devlet tarafından tazminat verildiği halde, köleler sokağa atıldı ve gene boğaz tokluğuna ve eski şartlarla toprak işçisi oldular.

Birleşik Amerika'da ise 18 aralık 1865 tarihli 13. Anayasa tâdîli ile kölelik ilga edildi ve 18 haziran 1866 tarihli 14. tâdil ile de kölelere vatandaşlık hakkı verildi.

Brezilya'da Kölelik

Aşağıdaki îlânlar Rio de Janeiro'da çıkan *Commerio* gazetesinin 1868 yılına âit 5, 6 ve 9 eylûl nüshalarından alınmıştır :

«Satılık Zencî genç kız. 14 yaşında. Dikiş ve ütü bilir, çay servisi yapabilir. Mükemmel oda hizmetçisi. Müracaat : Meber Sok. no. 15».

«Zencî kanından gelme, fakat beyaz tenli satılık genç kadın. Güzel, sevimli, zarîf ve nâmuslu. Müracaat : Carmen Sok., no. 4».

«Satılık Zencî kadın. Çamaşırcı. Sağlam bünyeli. Müracaat : Lavravit Sok., no. 6».

«Satılık 20 yaşında genç kadın. Rio doğumlu, Zencî-Beyaz melezi, sevimli, güzel bir parça. Mükemmel yatak odası hizmetkârı. Tecrübe için âriyet de verilebilir. Müracaat : Alcanne Sok., no. 95».

Bunlar, ev hizmetlerinde kullanılan bahtiyar kölelerdi. Bir de —Osmanlı toplumunda bulunmıyan— ağır işçi köleler vardı. Bilhassa kahve zirâatinde kullanılırlardı. Kahve, Brezilya'nın yerli ürünü değildir. Yemen'den getirilerek yâni o zamanki Türk topraklarından tohum alınarak ekilmiye başlanmıştır. Bir çuval kahve 72 kilo idi. Her köle bu çuvalı başının üzerinde rıhtımdan mağazalara taşırdı, sırtta taşımak yasaktı. Koşarak taşınırdı, yürüyerek taşımak yasaktı. Ayaklar çıplaktı. Ayağına ne batarsa batsın köle, koşmasını durduramazdı. Yoluna bir Beyaz çıkarsa hemen yolunu değiştirip kenara çekilmek ve «geç Beyaz efendim!» demek mecbûriyetinde idi. Bu kölelerin adları yoktu. Hangi mağazanın kölesi iseler, o mağazanın adıyle çağırılırlardı.

Ama bunlar da bahtiyar şehir ağır işçisi idiler. Bir de Brezilya güneşinde kahve tarlasında çalışan zavallılar vardı.

Brezilya'ya köle, Portekiz yoluyle gelirdi. Brezilya, 1822 yılının 7 eylûlüne kadar Portekiz'in sömürgesi idi. Bu târihte Porte-

kiz hânedânından (Capet-Bragança hânedânı) bir dal, Brezilya'da imparator oldu ve 15 kasım 1889'da federal cumhûriyet îlân edilinceye kadar iki imparator saltanat sürdü. İlk Portekizli, Amiral Pedro Alvares Cabral, 22 nîsan 1500'de Brezilya'ya ayak basmıştır. Portekiz, Batı Afrika'dan avladığı köleleri, Brezilya'ya sevk ederdi. Büyük kazanç mevzuu idi. Zîrâ Brezilya Kızılderilileri, bilindiği ve bugün de olduğu gibi, bütün Kızılderili ırkların en ilkelleridir. Bütün Kızılderililer gibi köle olarak çalıştırılmaları mümkin değildir. Esâsen Brezilya içlerinde ve Amazon ormanlarında yaşadıkları için avlanmaları da zordu. İlk Afrikalı kölenin 1548'de Brezilya'ya getirildiği tahmîn ediliyor. Ondan önce Brezilya'da Zencî yoktur. Portekiz, köle ticâretinden ağır vergi alırdı. 1697'de köle ticâretini devlet tekeline aldı ve özel teşebbüsün köle ticâretini yasakladı. Bu, daha da fecî oldu. Zîrâ zarar etmemek için kölelere iyi bakan tâcirlerin yerine, devlet malı köle ölse de umûrunda olmıyan kapdanlar devri açıldı. Bir kölenin Afrika'da avlanması ve Brezilya'ya sevkı ortalama 30 duka altınına mâl oluyor, buna devlet kâr olarak 90 duka altını ekliyor, Brezilya'da isteyen Beyaz efendiye bir Zencî köle 120 duka altınına satılıyordu (1973 râyici ile 30.000 TL.). Köleler hem ayrı ayrı, hem hepsi biribirine bağlanarak prangaya vurulur, anbarlara ve güvertelere yerleştirilirdi. Yolda ölenler, prangadan çıkarılıp denize atılmazdı. Bu sûretle kölelerin üçte biri gemide ölür, üçte ikisi Brezilya limanlarına sağ çıkarılarak satılırdı. Toprakta veyâ şehirde ev dışında çalıştırılan kölelere sâhipleri yemek vermezdi. Bunlar Brezilya iklîminde ve yağmurunda açıkta yatarlar, köpeklerle berâber geceleri çöplükleri dolaşarak doymıya çalışırlardı. Hepsi kızgın demirle dağlanırlar ve kimin kölesi oldukları hayatlarının sonuna kadar silinmez şekilde belli olurdu. Bu sûretle kaçamazlardı. Kaçıp yakalananlar ağır işkence görür, efendileri isterse öldürtürdü. Hiç bir giyecekleri yoktu. Tamâmen çıplak gezenler bile vardı.

İngiltere denizlere hâkim olunca, Brezilya'ya köle ihrâcı tekelini elinde tutan Portekiz'le geçinemedi. İspanya ve Fransa'ya karşı her zaman Portekiz'le müttefik olmasına ve onun İspanya'ya yutulmamasına çok dikkat etmekle berâber, bu devlet tekelinin aleyhinde davrandı. Zîrâ ancak İngilizce konuşan Beyazlar'ın yaşadığı Amerika ülkelerine Afrika'dan Zencî köle sevk edebiliyordu. Bununla berâber Zencî kölelere bilhassa Afrika-Amerika yolculuğunda gemilerde yapılan muâmele İngiliz edebiyâtında, basınında, sonra parlamentosunda kınanmıya başladı. Bir milletvekili, 1799'da köle ticâretinin yasaklanması için Avam Kamarası'na teklif verdi, derhal teklîfi geri aldırıldı. Daha sonraki yıllarda 8 teklif

daha reddedildi. Ama büyük Napoléon savaşları başlamış ve İngiliz dengesi bozulmuştu. 1807'de Avam Kamarası, İngiltere devletinde ve sömürgelerinde köle ticâretini yasakladı. Köleleri olanlar, bunları, ancak kölelerinin ölümüne kadar muhâfaza edeceklerdi. Sonra İngiltere, mevcud kölelerin muhâfazası şartıyle, Afrika'dan köle avlanıp satılmaması için diğer devletleri tazyîka başladı. Zîrâ bu büyük kâra İngiltere'den boşalan payı da alarak dîğer devletler iştirâk ediyorlardı. 1815'te Portekiz ve İspanya, 1842'de Avusturya, Rusya ve Prusya, 1845'te Fransa, İngiltere ile muâhedeler imzâlıyarak Zencî köle yasağını kabûl ettiler. 1853'te Zencî köle yasağını kabûl eden devletlerin sayısı 27'yi buldu. Buna rağmen bu târihlerden sonra da gizli köle ticâreti devâm etti ve Afrika'dan daha hayli Zencî avlanarak Amerika kıt'asına götürülüp satıldı. Ama artık Amerika devletlerinin de köle ihtiyâcı kalmamıştı. Zîrâ köle çocukları da köle oldukları için, bilhassa Birleşik Amerika ile Brezilya'da sayıları çoktan milyonu aşan Zencîler, ihtiyaca kifâyet ediyorlardı. XIX. asır ortalarına kadar Amerika kıt'asında, Birleşik Amerika'da ve Brezilya'da parmakla sayılacak kadar az hür köle vardı. Bunları sâhipleri arzûları ile âzâd etmişlerdi ama, her türlü medenî haktan mahrûm idiler.

Brezilya'da nüfus yoğunluğu düşük, iklim Beyazlar'ın toprakta çalışamıyacağı kadar ağır, gerilik yüzünden köle ölümü fazla, topraklar çok geniş olduğu için, yasaklanmadan sonra da Zencî ihtiyâcı vardı. Bilhassa ülke büyüklüğünde çiftlikleri olan Portekiz asıllı toprak ağaları, başka türlü topraklarını işliyemiyorlardı. Bu sûretle 1846'da 50.000, 1848'de 60.000, 1849'da 54.000 Zencî Afrika'dan kaçırılıp Brezilya limanlarına ihrâc edildi. Bu iş, İngiliz donanmasının şiddetli tâkıybâtı altında olduğu için köle fiatları çok arttı. İngiliz donanması yalnız köle ticâretini önlemek için yılda 900.000 İngiliz (Victoria) altını sarfediyordu. 10 yıl içinde İngilizler, Atlas Okyanusu'nda 638 kaçak köle ticâreti yapan gemi zabtetmişlerdi. Fakat kârın büyüklüğü, bu işin önüne yıllarca geçemedi. Köle ticâretinden efsânevî zengin olan adamlar türedi. Ancak 1850'den îtibâren Brezilya, artık topraklarına Afrika'dan kaçak köle ihrâcının men'i için ciddî tedbirler aldı. Bu sûretle 1851'de ülkeye ancak 3.200 köle sokulabildi. Sonra bu işin arkası kesildi (F. R. Atay, *Gezerek Gördüklerim,* 283-8).

Birleşik Amerika'da ırk ayırımı olduğu için, Zencîler'le Beyazlar'ın arasında evlenme çok nâdirdir. Bu yüzden orada Melezler, çok azdır ve nüfûs içinde bir yer tutmazlar (maamâfih Melezler de Zencî sayılırlar). Brezilya'da ise evlenme serbest bırakılmış

ve Beyazlar, rağbetle Zencî kadınlarla evlenmişlerdir. Bugün (1978 sonu) Brezilya nüfûsu 119 milyondur ve hâlâ kilometre kareye 14 kişi düşmektedir. Bu nüfûsun % 11'i Zencî, % 26,5'i Beyaz-Zencî Melezi (Mulatto), ancak % 61,7'si Beyaz'dır (% 0,8 Asyalı). İşte bu Zencîler ve Melezler, Afrika'dan 300 yıl boyunca getirilen kölelerin torunlarıdır. Beyazlar'dan çabuk çoğaldıkları, nüfus planlaması bilmedikleri için, nisbetleri yükselmiştir. % 11 saf Zencî bile 13 milyon tutar. Melezler'in sayısı ise 31,5 milyondur (*The Statesman's Year-Book*'un çeşitli yıllarındaki *Brazil* bahsinde verilen rakamlara dayanılmıştır).

IV

BAZI ÂDETLER

Kılık Kıyafet

Millî Türk başlığı börk'tür. Kalpak, börk'ten çıkmıştır. Kışın kürkten, yazın kumaştan yapılır. Kalpak gibi uzun değil, yayık ve başa oturur şekildedir. Siper-i sâikasız şapka gibidir. X. asırda İslâm dinine ve medeniyet dünyasına geçen Türkler, bilhassa askerî sınıf, XVI. asra kadar börk giymeye devâm ettiler. Ama İslâm başlığı olan sarığı da aldılar. Devlet adamında sarık, kavuk üzerine sarılır oldu («börk, kalpak, sarık, kavuk» kelimelerinin hepsi öz Türkçe'dir). Yeniçeriler üsküf giyiyorlardı. Sarık ve kavuğun, devrin modasına ve şahsın sosyal sınıfına, protokoldeki yerine göre, pek çok çeşidi vardı. Basit sarık, herkesin hakkıydı. Bunun dışında vatandaş, istediği başlığı giyemezdi. Zîrâ başlık, üniformanın bir parçası mahiyetinde idi.

Baştan börkünü çıkarıp yere çalmak, İslâm'dan önce, büyük matem alâmeti idi. Osmanlılar'da da devâm etmiştir. Onlar da başlıklarını yere çalıp mâtem ızhâr ederlerdi. Büyük millî felâketlerde, hükümdar ölümlerinde böyle yapılırdı.

II. Mahmud, fesi kabûl etti. Fesi —din adamları, ilmiyye sınıfı dışında— asker, memur, sivil, her sınıf giyecekti. Fes giymemek için ağır reaksiyon oldu. Fakat —tam bir asır Türklük sembolü sayılacak derecede— yerleşti. 1925 şapka inkılâbı ile fes —hapis cezası verilerek— yasaklandı. Bu hapis cezası hâlâ kalkmamıştır. Börk, kalpak gibi festen de millî başlıkları da ihtivâ etmektedir.

Türkiye'de Hıristiyanlar da Müslümanlar gibi giyinirlerdi. Zaman zaman Hıristiyanlar için çizme yasağı, sarı pabuç yasağı gibi şeyler konulmuşsa da, bir Hıristiyan tab'a ancak sarık ve kavukla Müslüman tab'adan ayrılırdı. Hiç bir Hıristiyan sarık saramazdı. Türk tab'ası Hıristiyan, imparatorluğun sonuna kadar şapka giyemezdi. Örf buna müsait değildi. 1925'e kadar Hıristiyanlar da fes giydiler. Macaristan'da bile Macarlar, 2 asır Türk kıyafeti giydiler (Lavisse-Rambaud, IV, 624). Türkçe «dolamak» masdarından gelen «dolman», kuşaklı yelekle giyilen Türk ceke-

tidir. Bilhassa akıncı kılığı olarak meşhurdu. Kadınlara mahsus zarif şekilleri de vardır. Bütün Balkan milletlerine Türkler'den geçmiş, Macarca'da «dolmany» denilmiş, Macar ve Hırvat süvarilerinin üniforma kıyafeti olmuştur. Bazı Avrupa ordularının süvari sınıflarına da Türk dolman'ı üniforma kabûl edilmiştir. İngiliz ordusunda topçular da dolman giymişlerdir. 1940'a kadar Belçika'nın «guide» denilen süvari birliklerinin üniforması olmakta devâm etmiştir *(Türk Ans.,* XIII, 487b-8a).

Erkek ve kadında çok kullanılan bir giyim, kürktü. Daha Orhan Gazi zamanında, XIV. asrın 2. çeyreğinde İbnü Battûta şöyle anlatır : En pahalı kürk kakum'dur (zibeline). Bir karış boyunda kemirici bir hayvanın postudur. Göz alacak derecede beyazdır. Hükümdarlara mahsustur. Bir kürk 250 dînâra çıkar (1.250.000 TL., bugün de bir zibeline kürk daha aşağıya mâl olmamaktadır). Sonra semmûr (samur) kürk gelir (İngilizce : mink, Fransızca : vison). En iyileri 100 dînâra (500.000 TL.) çıkar, daha ucuzları da vardır. Bunlar en pahalı kürkler olduğu için, hükümdarlara mahsustur. Beyler ekseriya yalnız yakalarına koymak için kullanırlar. Bu kürkler, bit tutmaz.

Kadınlar, ferâce giyiyor, yaşmak «tutunuyor»lardı. İç elbiseleri kışın çuhadan, kadifeden, atlastan, yazın «sandal» denilen ince atlastan ve başka ince kumaşlardandı. Papuçları ökçesiz ve altı düz, ekseriya sarı sahtiyandandı; burnu yukarıya kıvrıktı; yumuşak deridendi, terliğe benzerdi. «Paşmak» denilen potin, erkeklere mahsustu. Papuçlar atlas veya kadife astarlı idi. İnce beyaz çorap giyiyorlardı. Ferâceler kışın tiftik, merinos, yazın Lâhûr veya Şam kumaşı idi. Yaşmak, kolalanmış çok ince bir çeşit kumaştı, «gaaze» denirdi. Yumuşak yüzü örtmüyor, süslüyordu. Yüz tamâmen görülebilecek derecede şeffaftı (Ali Rızâ Bey, 197, 199-200). Hıristiyan kadınlarına gelince, Rumlar, siyah, Ermeniler kırmızı, Yahudiler mavi papuç giyerler, yaşmak tutunmazlar, ince tülbend başörtüsü örterlerdi. Türk kadınları XVIII. asırda üzeri yazma yemeni ve akik taşı ile süslü fesler de giymişlerdir. Türk hanımları «levendâne» denilen kendilerine mahsus, salınarak ve genişçe adımlarla, çok alımlı yürürlerdi. Son zamanlarda Avrupa kadınlarını taklîden küçük adımlarla yürümeye başladılar ve «Türk âhengi»ni kaybettiler. «Zengin Türk hanımları gün aşırı, diğerleri ise mutlaka haftada bir yıkanırlar»dı (Nicolai, *Navigations et Peregrinations Orientales,* Lyon, 1568, 43).

Çarşaf denilen çirkin kadın kıyafetine gelince, klasik Osmanlı kadın kıyafetinde mevcut değildir. 1889'dan 1908'e kadar giyilmiş olan kara çarşafın ömrü 19 yıl sürmüştür. 1889'dan önce,

Arabistan'ın bazı yerlerinde Arab kadınlarına mahsus bir kıyâfetti. 1889'da II. Abdülhamîd idaresi, kadınlar için rengârenk kumaşlardan, atlas yakalı ferâceler yerine çarşafı, yüzün her tarafını ayna gibi gösteren tül yaşmak yerine de siyah ve yüzü göstermiyen peçeyi empoze etti. Türk kadını zarafetini kaybetti ve İran kadını gibi çâder'e (çadır) bürünmüş oldu. Çarşafın kabûlüne sebeb, Şehzâde Camii civarında bir ramazan akşamı, 4 külhanbeyinin Mîrlivâ (tümgeneral) bir paşanın kızına, lâf atmakla başlıyan, kızın ve yanındaki hanımın çok ağır hakareti neticesinde kızın filizî ferâcesi ile billûr yaşmağının parçalanması ve çimdik yemesidir. O zamana kadar görülmemiş vak'a idi. Günlerce Istanbul'da konuşulan bir skandal olmuş, millî ahlâka çok ağır gelmişti (*Istanbul Ans.*, VII, 3.759). Fakat Saray hanımları hiç bir zaman çarşaf ve peçe giymemişler, ferâce ve yaşmağa devâm etmişlerdir. 1908 Meşrutiyeti'nden itibâren kara çarşaf ve peçe, fakir hanımların giyimi olmuş, kibar hanımlar, eflâtun, mor, kırmızı, bordo, türlü renklerde ve çok zarîf dikilmiş çarşaflar, renkli yüksek ve ince topuklu ayakkabılar giymişler, renkli tülden şeffaf peçeler tutunmuşlardır. Sonra manto giyilmiye başlanmıştır. Türk kadın giyimi ile ilgisi olmıyan, 1889'da başlıyan şu çarşaf-peçeyi, Atatürk bile yasaklamıya cesaret edememiş, yobazlar hemen taassub unsuru hâline getirmişlerdir. Bugün Anadolu'nun bazı yerlerinde gerçek bir fakirlik örtüsü olarak kullanılmaktadır. 1940'tan sonra Istanbul'da çarşaflı hanıma, hemen hemen hiç rastlanmaz olmuştur.

Tanzimat'tan önce Istanbul'da ayak takımı ve esnaf tabakası, elörgüsü yün çorabı kışın giyerler, diğer üç mevsimde, bilhassa yazın, papuçlarını yalınayarak geçirirlerdi. Yüksek tabaka ise dört mevsimde, mevsimine göre kalın ve ince çorap giyer ve çorap her gün mutlaka değiştirilir, iki gün üstüste giyilmezdi. Kirli, sökük, topuk meydana çıkmış çorapla gezenler 1918'den itibaren görülmiye başlanmıştır, ondan önce vâkı' değildir. Karikatürist Sâlih Erimez, *Tarihten Çizgiler* adlı karikatür ve albümlerinde, baştanbaşa kıyafet, âdet, ahlâk hataları ile dolu çizgilerinde, Osmanlı devri Türk Târîhini aşağılama gayretini gütmüş, gençlere Osmanlı toplumunu gülünç göstermek istemiştir (*Istanbul Ans.*, VIII, 4.101b).

Dinî Hayattan Bir Kaç Çizgi

Geçen asırların insanında, her yerde ve her dinde, din ve dinle ilgili işler, bugünkinden fazla yer alıyordu. Bir sonraki bahiste göreceğimiz eğlence ve vakıt geçirme mevzuları kıttı. Dine daha çok zaman ayrılabiliyor ve bazı ibadetler, san'at, edeb ve milliyet gösterileri hâlinde icrâ edilebiliyordu.

Türk toplumunda mühim yeri olan mevlid (halk dilinde: mevlûd), bilindiği gibi bid'at-i hasene'dir. İlk defa XIII. asırda Türkler tarafından ortaya çıkarılmış bir âdetti. XV. asırdan itibâren Süleyman Çelebî'nin eseri, Türk Musikisi makamları ile, büyük debdebe ile okunurdu. Türk cemiyet hayatında mühim yeri vardı. Bir san'at, musiki, edebiyat ziyafeti, arada *Kur'ân* da okunduğu için aynı zaman ibâdetti. Büyük millî tezâhürlere vesîle olurdu.

Padişahın iştirakiyle Sultânahmed Camii'nde okunan mevlidler, çok muhteşem olurdu, görülmemiş azametteydi. «Yabancı seyyahların da söylediği gibi, dünyanın hiç bir yerinde bu kadar parlak ve muhteşem merâsim görülmemiştir» (İnciciyan, 39).

Padişahın cuma ve bayram selâmlıkları da, Istanbullular'ın seyrinden usanç getirmedikleri, yabancıların en büyük spektakl olarak koştukları bir millî-dînî gösteri idi. Bu sûretle pâdişah, 2'si bayram olmak üzere yılda 54 defa bir câmîde namaz kılmak üzere selâmlığa çıkıyordu. Günlük namazlarını, sarayında, seferde ise otağında ve asker arasında kılıyordu.

Yabancı seyyahlar, padişahın namaza gidiş gelişini pek çok tasvîr etmişlerdir. İşte Paul Lucas'ın II. Mustafa'nın bir selâmlığını anlatan satırları (*Voyage,* Rouen, 1704, I, 75) : «At üzerindeki hükümdârın ihtişâmı ile hiç bir şey mukayese edilemezdi. Bindiği ve yedekte götürülen hayvanları, yeryüzünün en güzel atları idi. Atların koşumları, altın, inci ve mücevherlere boğulmuştu. Üniformaların çeşitliliği ve debdebesi, atların güzelliği ve koşumlarının zenginliği, subayların çokluğu içinde alay, intizâm ve hem kendisinden, hem de seyreden halktan gelen dikkate şâyan bir sessizlik içinde yol alıyordu. Gerçekten dünyanın en eğlenceli ve en meraklı gösterisi idi».

Gérard de Nerval'in 1843'te 20 yaşındaki I. Abdülmecîd'i tasvîri de ilgi çekicidir (s. 198-200) : «Meydanın bir köşesinde Sultânahmed Camii var. Sultan Abdülmecîd Han, bayram namazını kılmak için bu camie gelecekti. Istanbul, Beyoğlu, Üsküdar ve her yerden gelen, belki bir milyonu aşan muazzam bir kalabalık, Sarayburnu'na kadar olan bütün güzer-gâhı doldurmuştu. Bu kala-

balık içinde zorlukla Atmeydânı'na geldim. Ayasofya'yı dolanan yolda Türk askerinin geçit resmi, en az bir saat sürdü. Fakat Türk askerinin üniformaları, bir Avrupalı için hiç de merak uyandırıcı değildi. Başlarındaki kırmızı fesler bir yana bırakılırsa, hemen bütün birlikler, Avrupâî tarzda giydirilmişti. Paşaların üniformaları, bizimkiler gibiydi; dikiş yerlerinden altın tellerle süslüydü. Her tarafta mavi redingotlar göze çarpıyordu. Beyoğlu'nda ne kadar Avrupalı kalıyorsa, hepsi güzergâhın şurasına, burasına birikmişti. Bayram günleri, diğer dinlerden olanlar da Müslümanlar'ın merasimlerine katılabiliyorlardı. Donizetti'nin idare ettiği Muzıkay-ı Hümâyûn, çok güzel marşlar çalıyordu. Geçit resminin en ilgi çekici tarafı, hassa birliklerinin geçişi oldu. Hepsinin miğferi, miğferleri üstünde sorguçları vardı. Sorguçlar mâvi kuş tüyünden idi.

«Nihâyet pâdişah geldi. Çok sâde giyinmişti. Fesinin sorgucundaki elmas olmasa, diğer Türkler'den ayırmak mümkin değildi. Fakat bindiği atın koşumları, altın ve elmaslar içindeydi, göz kamaştırıyordu. Atı, padişahtan çok daha süslüydü. Ayrıca ardında binicisiz atlar yediliyordu ki, koşumları tamamen murassâ idi. Vezirler, müşirler, kazaskerler ve diğer yüksek dereceli ricâl-i devlet, sırayla padişahı tâkıyb ediyorlardı. Daha sonra diğer askerî birlikler geçti.

«İmparatorluk korteji, muazzam Atmeydânı'na (Sultânahmed Meydanı) gelince, camiin avlusuna girip herkes yerini aldı. İmamlar, cami kapısında sıralanmış bekliyorlardı. Sultân atından indi ve camie girdi. Çok sayıda araba da meydanı doldurmuştu. Istanbul'un en asîl hanımları orada idi. Arabalarının kafesli kapı ve pencerelerinden merasimi seyrediyorlardı. En seçkin hanımlar (sultanlar ve kadınefendiler), cami avlusunun yüksekçe bir yerine kadar arabalarını getirebiliyorlardı».

Gündelik namaz bile, Avrupalılar'ın çok dikkatini çekmiştir. 1837'de Mareşal von Moltke, şunları yazar (s. 98) : «Kapdan-Paşa ile Karadeniz'de, Varna açıklarında, Nusretiyye firkateyninde idim. 68 toplu, çok büyük ve çok güzel bir harb gemisi idi. İkinci saate doğru gemi imamı, çanaklıktan, mü'minleri ibadete çağırdı. Vazifede olmıyan herkes, birinci top anbarına gitti. Burası, 40 ayak genişlik ve 100 ayak boyunda, görülebilecek en güzel gemi salonlarından biri idi; yalnız tavan çok basıktı; çepçevre 34 tane 40'lık top, hayli mıkdarda tüfek, tabanca, balta ve boynuzlu kargı ile başka alışılmadık eşya vardı. Bir Türk'ü ibadet ederken görmek, daima hoşuma gitmiştir. İnsanın kendini tamamen ibadete verişi o kadar derindir ki, acaba dönüp bakar mı diye, adamın ar-

kasında top patlatacağı gelir. Mü'min, ellerini ve ayaklarını yıkadıktan sonra, Mekke tarafında yönelir. Kıbleyi doğru tayin edebilmek için bazı Türk denizcileri, hançerlerinin başında küçük bir pusula taşırlar. Sonra bir an elleriyle kulaklarını kapar ve dudaklarını kımıldatarak, fakat sessizce *Kur'ân*'dan parçalar okur. Derken eğilir, iki dizi üstüne çöker ve bir kaç defa alnını yere değdirir. Sonra yerden kalkar, ellerini sanki bir kitap tutuyormuş gibi açar, tekrar yere kapanır, doğrulur, nihayet sanki eski çizgilerini yerine getirmek ve bu dindârâne gösterinin bütün izlerini silmek istiyormuş gibi, iki elini yüzüne sürer. Her iki tarafa, her ibadet edenin yanlarında duran iki meleğe karşı hafif bir baş keser, ibadet (namaz) de biter».

von Moltke ile aynı yıllarda, bu sefer bir Prusyalı Alman değil de, bir İngiliz'i, bir generali değil de, bir amirali, Sir Adolphus Slade'i dinliyelim (s. 14-5) : «Kapdan Paşa ile Karadeniz'de, Selîmiyye kalyonunda seyrediyordum. Birden ilâhî bir ses yükseldi : Allaahü Ekber, Allaahü Ekber! Bu sesler, bir uçtan diğerine, bütün bir ufku ve semayı doldurdu. Bunlar, Donanmay-ı Hümâyûn'un her gemisinin mizana direği çarmıhına tırmanmış olan müezzinlerin okuduğu ezanlardı, namaza dâvet ediyordu. Bu dâvet nerede olursa olsun, son derece hislendiricidir ve güzeldir. Hayatımda ilk defa deniz üzerinde rastladığım bu manzarayı unutmama imkân yoktur. Ezan sesinin akabinde, herkes olduğu yerde namaz kılmaya başladı. Güverteler, namaza duran mürettebât ile doldu. Baktım, herkes kendi seccadesini bir yere yayıyor ve böylece namaz kılıyordu. Maamâfih, önceden gidip ellerini, yüzlerini, ayaklarını iyice yıkadıklarını, abdest (Arabca : vuzû') aldıklarını gördüm. Namaz faslı sona erince, Kapdan Paşa ile beraber akşam yemeğine oturduk».

İki ayrı Avrupalı'nın, iki ayrı kapdan-paşa gemisinde bize tasvîr ettikleri denizde namaz tablosu... Ne kadar ilgi çekici değil mi?

V

EĞLENCE

Osmanlı Türk Toplumunda Eğlence

Bu bahiste Osmanlı çağı Türk toplumunun nasıl eğlendiğini, nasıl vakıt geçirdiğini, bu husustaki bütün oyunları, temâşâları, san'atları gözden geçirecek değilim. Daha çok şenlikler ve bazı sporlar üzerinde duracağım. Bu da bize, atalarımızın nasıl eğlendikleri hakkında —biraz sathî de olsa— bir fikir verecektir.

Eğlencelerin bir kısmı, yüksek san'at gösterileri mahiyetinde idi. Musiki gibi. Maamâfih bir kaç çeşit ve sınıf sınıf musiki vardı: Dinî musiki, tasavvufî musiki, ilki camilerde, ikincisi tekkelerde icrâ edilirdi. Dindışı klasik musikinin de çeşitleri vardı. Türkler, fevkalâde musikiye düşkün bir millettir. Bugün de öyledir. Yalnız son zamanlarda, plaklar, gazinolar, yerli filmler, fakat hassaten radyo ve televizyonun tesiriyle musiki zevkı —öncelere nisbetle— korkunç şekilde düşmüş ve bayağılaşmıştır. Bu, ne yaptığını bilmiyen ve piyasa bestekâr bozuntuları ile okuyucu müsveddelerinin baskılarına dayanamıyan, onları gerçek san'atkâr sanan TRT idarecilerinin Türk kültürüne yaptıkları büyük ihânetlerden biri olarak değerlendirilecektir. Ciddî Türk san'at mûsikîsi ile Türk piyasa mûsikîsi biribirinden tefrik edilmediği, Ârif Bey'in şarkısını okuyan bir hanım, az sonra bir cahil ve zevkı düşük piyasacının da şarkısını okuyabildiği için Türk Musikisi, dehşetli bir keşmekeşe girmiş, para kazanmıya dönük, san'attan devamlı uzaklaşan bir eğlence vasıtası hâline girmiştir. Türk devletinin ve müesseselerinin, halkın kültür ve san'at zevkını düzenlemek ve yükseltmek için, hiç bir devirde hiç bir ciddî tedbiri olmamıştır. Bilakis devamlı Türk kültürü ve bu arada Türk Musikisi, başaşağı gitmiştir. Tabiî bunda, kasdî bir politikanın izleri de açıkça görülür.

Türkler'in musikiye düşkünlükleri için delil vermek bile fuzûlîdir. Bu sevgi, asırlardan beri Türk'ün karakterinin çok mühim bir parçasıdır. Kaanûnî devrinde Istanbul'a gelen İspanyol Seyyahı (s. 94), şöyle demektedir: «Türk kadınları da erkekleri gibi çok musiki sever ve musikiden çok anlarlar». Gerçekten, iyi ha-

tırlarım, bir kuşak öncesinin Türk hanımları, kulakla makam tefrik edebilirlerdi ki, bugünki hanımlar içinde pek rastlanmıyor.

Sir C. Hubert H. Parry'nin «asla tahayyül edilmemiş en mükemmel ses dizisi» (*The Art of Music,* I, 29) diye tavsîf ettiği Türk ses dizisi, ona dayanan makamlarımız, musikinin eski Türk toplumundaki yeri, ayrı bir kitabın konusudur. Yalnız, mûsikî ile edebiyâtın, eski Türk toplumunun vakıt geçirme unsurları içinde mühim yer aldıklarını işaret etmek istiyorum.

Türk dînî, dindışı ve halk mûsikîlerine, Klasik Batı Mûsikîsi, bilhassa opera da, bir atraksiyon unsuru olarak, oldukça erken zamanlarda katılmıştır. İzmir'de bile 1843'te opera vardı ve Gérard de Nerval (s. 15) orada Donizetti'nin yeni bir operasını, bir İtalyan trubundan dinlemişti.

Karagöz

Karagöz-Hacivad, Türk hayal oyunudur. Çok meşhur karagözcüler yetişmiştir. Babadan oğula meşhur Karaközcü aileleri de vardır. Karagöz tipinin Orhan Gazi zamanında (1324-1362) Bursa'da Şeyh Küşterî tarafından ortaya atıldığını, Hacivad tipinin de I. Sultan Mehmed'in (1413 - 1421) vezîri Yeşil Cami'in büyük mimarı Hacı İvaz Paşa tarafından eklendiği tahmîn edilebilir. Yıldırım Sultan Bâyezid (1389 - 1402) nedîmi Kör Hasan, çok ünlü bir karagözcü idi. San'atın Bursa'da geliştiği muhakkaktır. Ünlü karagözcüler yalnız mukallid değillerdi, senarist idiler, bazıları perdede oynatılan kuklaların da imalcisi idi. Kör Hasan'ın torunları asırlarca baba mesleğini devâm ettiren karagözcüler olmuşlardır (Ali Rızâ Bey, 244-5). Torunlarından (herhalde 7. kuşaktan) Mehmed Çelebî, IV. Murâd'ın (1623-1640) karagözcüsü idi. IV. Mehmed'in (1648 - 1687) çocukluk yıllarında Bekçi Mehmed, çocuk pâdişâhı çok eğlendirmiş, 1659'da ölmüştür. Sonraki üstadlardan Şerbetçi Emin meşhurdur. III. Selim (1789-1807) huzûrunda Kasımpaşalı Hâfız Bey ve II. Mahmud (1808 - 1839) huzûrunda Musâhib-i Şehryârî bestekâr Saîd Efendi, karagöz oynatmışlardır.

Orta Oyunu

Geleneksel, belirli senaryoya dayanmıyan, tulûât (improvisations) esasında, geniş ölçüde taklidçilikle beslenmiş Türk tiyatrosudur. Romanya'ya kadar Balkan milletlerinin tiyatrolarının doğmasında derin tesirleri olmuştur (N. N. Martinovitch, *The*

Turkish Theatre, New York, 1933, 14-5). Karagöz'de esas kahramanlar Karagöz'le Hacivad ise, orta oyununda da kavuklu ve pîşekâr'dır. Pîşekâr, Hacivad gibi kültürlü, gerçek bir Türk'tür. Kavuklu, Karagöz gibi bir geveze ve tenbeldir (gerçek Türk karakterini Karagöz'ün temsîl etmediğine dair Nûreddin Sevin'in fikrine katılıyorum). Orta oyununda kadın rollerini «zenne» denilen erkekler oynamaktadır (Japon millî tiyatrosunda olduğu gibi).

Meddâh da, eski Türk eğlence hayatında mutlaka anılması gereken bir san'atkârdır. Seanslar hâlinde uzun, romanımsı, bazan tarihî hikâyeler anlatır. Fıkra anlatma san'atı, başkadır. Çok güzel fıkra anlatan şahsiyetler yetişmiştir ki, bunların sonuncusu Mahmud Baler (Bal Mahmud)'dir. Nasreddin Hoca'yı yetiştiren ve Bektaşî fıkralarını düşünebilen bir milletin, mizaha son derecede kabiliyet ve sevgisi olacağı muhakkaktır.

Avrupâî tiyatro, eskiden beri Beyoğlu'nda vardı. Fakat 1847-1870 arasında 23 yıl devâm eden ve 1856'dan beri havagazı ile aydınlatılan Naum Tiyatrosu, devamlı bir Batı tiyatrosu zevkının teşekkülünü sağlamıştır (Ali Rızâ Bey, 306-7). Galatasaray'da olan bu tiyatroda Avrupa'dan gelen tiyatro ve opera trupları gibi, yerli san'atkârlar da temsil vermişlerdir. Böylece önce Ermeni san'atkârlar, sonra onlara katılan Türk san'atkârlar eliyle, Batı tarzında Türk tiyatrosu da doğmuştur. Tercüme ve adapte piyesler yanında, Şinâsî'den başlıyarak, te'lîf eser veren tiyatro müellifleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Ecnebî truplar ise tiyatro ve operayı Fransızca ve İtalyanca temsil ediyorlar, bu dilleri bilmiyen Türk seyircisi için programla beraber Türkçe metin de veriliyordu. Gelen truplar, büyük hey'etlerdi. Meselâ 1857'de gelen bir İtalyan operası 99 kişiden müteşekkildi (17 solist, 20 korist, 27 balerin, 35 orkestra mensûbu) ve teknik elemenlar bunun dışında idi. Sultân Abdülmecîd de Dolmabahçe'de bir saray tiyatrosu yaptırmış, bir tiyatro, II. Abdülhamîd zamanında Yıldız Sarayı'nda devâm etmiştir. Liszt'ten Sarah Bernhard'a kadar en tanınmış musiki ve tiyatro san'atkârları burada resital, konser, temsil vermişlerdir.

Teatral sayılabilecek diğer bir eğlence, maskaralıktı. Şenliklerde maskaralar, bilhassa devlet büyüklerini taklîd ederek halkı güldürürlerdi. Yalnız padişah taklîd edilemezdi. Bir defa buna da cesaret edilmiş, fakat hükûmet müdahale edip yasaklamıştı. Bunun dışında sadrâzam, Istanbul Efendisi, yeniçeri ağası ve başkaları taklîd edilirdi. Mukallidler, alay hâlinde sokaktan da geçerlerdi. Bir defasında Istanbul kadısı kıyafetine girmiş ve onun gibi yanına maiyet almış olan bir maskara, halkın gülüşmeleri

arasında caddelerden geçerken, gerçek Istanbul Efendisi ile karşılaşmıştı. İki adam, kadı ile maskara, hiç tebessüm etmeden, ciddiyetle birbirlerini selâmladıktan sonra, yollarına devâm etmişlerdi (Baron de Tott, I, 110).

Canbazlar ve Benzeri San'atkârlar

Cân-bâz, hokka-bâz, sürâhî-bâz, kumâr-bâz, sûret-bâz, kâse-bâz, gürz-bâz, kûze-bâz, zor-bâz, resen-bâz, şûle-bâz, kukla-bâz, şeb-bâz, hayâl-bâz, hîle-bâz, perende-bâz, sini-bâz, şîşe-bâz, âteş-bâz, taş-bâz, kadeh-bâz, şemşîr-bâz, kayış-bâz, kâğıd-bâz, âyîne-bâz, çanak-bâz, kelle-bâz, yılan-bâz, kuş-bâz, ayı-bâz, maymun-bâz, keçi-bâz, matrak-bâz, hımâr-bâz, kemend-bâz, çenber-bâz...

Bu adları, Evliyâ Çelebî'mizden aynen aldım. «Bâz» Farsca'da ismi fâildir, «oynıyan» demektir. «Cân-bâz» canıyle oynıyan, «hokka-bâz» hokka ile, «yılan-bâz» yılan ile, «kemend-bâz» kemend ile, «sini-bâz» tabak ile oynıyan, hüner gösteren demektir. Şimdi çoğuna «hokka-bâz» diyoruz. Aslında hokka-bâz, hokka ile elçabukluğu hünerleri gösteren demektir. Ne zengin dilimiz varmış ve şimdi ne kadar az kelime ile konuşmaya çalışıyormuşuz, değil mi?

Bu hünerlerde, bilhassa canbazlıkta Türkler çok ileri gitmişlerdir. Canbazlar, ayrı ihtisas sahalarına ayrılmışlardı: at canbazları, ip canbazları, tel canbazları vs. Askerlikle ilgili olan bu hünerin Türkler'de ileri olacağı tabiîdir. At canbazı derecesinde ata binemiyen, ip canbazı derecesinde dağ tırmanamıyan bir akıncı, herhalde ilk akında can vermiye mahkûmdu.

4 mayıs 1700 günü «Hezârfen» adında bir canbaz, Edirne'de Selîmiye Camii'nde bir gösteri yapmıştır (*Nusret-Nâme,* II, 33). Kemend atmak sûretiyle, camiin minarelerinden birine, tâ alemine kadar tırmanmıştır. Kemendden başka vasıta kullanmamıştır. Minare aleminin üzerinde ayağa kalkmış, sarığını çözüp tekrar bağlamıştır (Selîmiye minarelerinin, Kutb Minâr dışında yeryüzünün en yüksek minareleri olduğunu hatırlatıyorum). Sonra, gene minare alemi üzerinde belindeki iki tabanca ile sırtındaki tüfeğini birer defa ateşledi. Sonra belindeki ince iple aşağıdan bir ibrik pişmiş kahve çekti, âfiyetle içti. Ellerini açıp duâ etti. Halkın ağzı açık kaldı.

Antoine Galland da 8 temmuz 1673'te Edirne'de bir ip canbazı seyretmiş, Paris'te böyle bir hüneri asla görmediğini kaydetmiştir (*Journal,* II, 118-9) : Günün en sıcak saatinde, öğleden hemen sonra, üstelik rüzgârlı bir havada canbaz, iki bacağını bir

iskemleye bağlıyarak, yükseğe gerilmiş ipe çıkmış, bakır bir leğene oturduğu halde aşağıya inmiştir. Fransa Büyükelçisi canbaza bir altın (1.250 TL.) vermiş, seyredenlerin dörtte biri de mangır veya akça vermişlerdir. Aşağıda şenliklerden bahsederken, bu konuda başka misaller de vereceğim.

Kahvehane ve Meyhaneler

Kahvehaneler, tip tipti. Fevkalâde döşenmiş, kibar tabakaya mahsus olanlarında ilmî ve edebî sohbetler yapılırdı. Meyhaneler ve bozahaneler de çeşit çeşitti. Thévenot'nun XVII. asır Istanbul kahvehanelerini anlattığı zaman söylediği gibi, burada musiki de icra ediliyordu. Para karşılığı olmıyan dama nev'inden oyunlar oynanıyor, kukla-bâzlar bazan kukla oynatıyorlardı. İlk kahvehane Istanbul'da 1553'te Kaanûnî devrinde açılmıştı. İçilen kahve Yemen'den geliyordu. Yemen de Türk eyaleti idi. Az sonra Amerika'dan gelen tütün de yayıldı. Tütün, çubukla içiliyordu. Puro ve elle sarılan sigara, XIX. asırda, hattâ asrın son yarısında başladı. Zaman zaman kahvehaneler ve meyhaneler kapatılmış, hattâ tütün yasağı konmuş, hepsi çok geçici olmuş, halkın memnuniyetsizliği, Bâkî gibi kazaskerlerin bile itirazı yüzünden, serbest bırakılmıştır. En meşhur kahvehane ve tütün yasağı, 1637'de IV. Murâd'ın koydurduğudur. Tütünün evde bile içilmesine îdâm cezasıyle izin vermiyen bir şiddetli yasaktı. Kahve evde içilebilecek, kahvehanede içilemiyecekti. Cibâli yangınının bir tütün çubuğundan çıkması dolayısıyle alındığı ilân edilen bir tedbirdi. Gerçekte ise IV. Murâd'ın zorba başı ezmek için bahanelerinden biriydi. IV. Murad'dan hemen evvelki devirde yalnız meyhâne sayısı Istanbul'da 1.060'tı ve ekserisi Galata'daydı. 6.000 de şarap tâciri vardı. Meyhaneleri yalnız Gayrı Müslimler işletiyordu ve Müslüman mahallesinde açılmaları kesin şekilde yasaktı. Fakat devâm edenler arasında Türkler de çoktu. Kahvehane ve bozahane sahiplerinin çoğu ise Türk'tü.

Mûsikîli, başka eğlenceli randevu evleri de vardı. Her asırda olmuştur. Sahipleri Hıristiyan'dı ve çalışan kadınlar da öyleydi. İçlerinde büyük şöhret sahibi fâhişeler vardı. Bu fâhişeler şânında Türk şairlerinin şiirleri bile vardır.

Kahve gibi kahvehâne de Avrupa ve Amerika'ya Türk kültürünün ebedî mîraslarıdır. XVI. asrın ikinci yarısından bu yana Türk kahvehânesi, klüptür. Şâirlerin, bestekârların, hânende ve sâzendelerin, meddahların, ediblerin, subayların, ulemâ'nın devâm ettiği, çubukta tütün içtiği, kahve yudumladığı, politika, edebi-

yat, san'at, ilim konuştuğu, dedikodu yaptığı, musiki dinlediği, raks seyrettiği, insan tanıdığı yerdir. İngiliz klüpleri gibi kadınlara kapalıdır. Yalnız içki yoktur. İçki içilebilen yere «meyhâne» denmiştir ve kahvehâneler kadar nezih hâle getirilememiştir. Bir asır sonra, Türk elçilik hey'etleri kahveyi Viyana'ya ve Paris'e götürürler. Hemen Türk kahvehâneleri taklîd edilir. Paris'in ünlü edebî kahvehâneleri, müzikli café-chantant'ları, café-consert'leri ortaya çıkar. Larousse'ta da belirtildiği gibi Fransızca «café» ve dîğer Avrupa dillerindeki ayni mânâya gelen kelime (İng. coffee, Alm. Kaffee, İsp. café, Port. café, Fl. koffie) hep Türkçe «kahve» kelimesinden alınmıştır.

Istanbul'da ilk kahvehâne 1553'te açılmıştır. Buralarda satranç ve tavla da oynanıyordu (Âlî, *Mevâlidü'n-Nefâis,* faksimile, 187-9).

Mesîreler

Bugün «piknik» denilen mesîre zevkı, fevkalâde gelişmişti. Bilhassa tatil günlerinde mesîreler dolup taşardı. Zaman zaman bazı yerler moda olmuş, modası geçmiş, tekrar moda olmuştur. Mesîrelere «teferrücgâh = gezinti yeri» de denilirdi. XV. asırdan XIX. asrın sonlarına kadar değer ve modasını çok az kaybeden çok ünlü mesîre yeri, Kâğıdhâne idi. Çok güzel bir çayırdı, fakat gezinti yeri olduğu için hayvan sokmak yasaktı. Çok daha uzakta, şehre su veren barajların bulunduğu Bendler ve Belgrad Ormanı, her hafta gidilemiyen mesîre yerleri idi. Sarıyer ve Asya yakasında Taşdelen gibi dünyanın en üstün kaynak sularının kaynadığı yerler de rağbette idi. XIX. asırda Çamlıca moda oldu. Bu asrın sonlarında Erenköy, Göztepe makbûl sahalar hâline geldi. XX. asırla, Adalar modası başladı. Daha önceleri Türkler, Adalar'a rağbet etmezlerdi.

Tabiî iki kıyısıyle muhteşem Boğaziçi'ni, sona bıraktım. Hiç bir kıyı parçası örtülmemişti. Yalılar ve sahilsaraylar öyle üstün bir mîmârî ile yapılmıştı ki, denizi örtmüyor, açıyor, tabîatın bir parçası hâline bürünecek şekilde inşâ ediliyordu (Mantran, 277) Yazın mehtablı gecelerde binlerce kayıkla yapılan musiki âlemleri (mehtâbiyye fasılları), Abdülhak Şinâsî Hisar'ın *Boğaziçi Mehtabları* adlı şâheserinde tasvîr edilmiştir. Onun tâbiriyle bir «Boğaziçi Medeniyeti» vardı ve bu medeniyet, bugün kaybolmuştur.

Erkek ve hanımlara mahsus deniz hamamları, çırağan âlemleri, salıncaklar, diğer açık hava eğlenceleri arasında idi. Türkler, salıncakta sallanmayı severlerdi ki bu eğlence, XVI. asırda Al-

manya'da bilinmiyordu (Schweigger, *Reyssbeschreiburg,* Nürnberg, 1619, 194-5).

Lâle Devri'nin (1718-1730) ve onun devâmı olan I. Mahmud saltanatının (1730 - 1754) çırağan âlemleri gerçekten muhteşemdi. Jean-Claude Flachat şöyle anlatır *(Observations,* Lyon, 1766) : «La description qu'on nous fait des fêtes que Louis XIV donnoit à Versailles n'ont rien que l'on n'ait au moins égalé sous le règne de Mahmout». Gerçekten bir Fransız için cesur satırlardı. Zîrâ XIV. Louis'nin cihâna velvele veren şenliklerinin, I. Mahmud devri Istanbul şenlikleri yanında sönük kaldığını söylüyordu. Şöyle tasvîr ediyordu çırağan âlemlerini : Uçsuz bucaksız bahçeleri aydınlatan binlerce lamba... Akıl almaz çeşitlilikte en güzel çiçeklerle örtülü zemin... Lâleler, çırağanlar...

Türkler'in —Orta Asya alışkanlığı— tabiate bayıldıklarını çok söyledim. İngilizler'in garden party'lerinin daha tabiate yakınları Türkiye'de görülürdü. 1846'da I. Abdülmecîd, oğulları Murad ve Abdülhamîd Efendiler'in (V. Murad ve II. Abdülhamîd) sünnet düğünlerini, saraylarından birinde değil, Haydarpaşa çayırında —halka açık olarak— yaptırmıştı (Ali Rızâ Bey, 216).

Tatil Günü Cuma Değildi

Klasik Osmanlı devrinde belirli bir tatil günü yoktu. Her gün çalışan bir toplumdu. Bayramlarda tatil yapılırdı. Devletin Hıristiyan tab'asının pazar, Mûsevî tab'asının da cumartesi günleri tatil yaptığını gören hükûmet, Türkler için de perşenbe gününü tatil ilân etti. Ancak 1826'da II. Mahmud, cuma gününü tatil günü ilân ederek, perşenbeden vaz geçti (Ali Rızâ Bey, 201). Cuma tatili cumhuriyet devrinde Batı'ya uyularak pazara çevrildi.

Ramazan Eğlenceleri

Eğlenmek için çok vesile vardı : Kurban ve Şeker Bayramları, padişahın cülûs günleri, şehzâde ve sultan doğumları, zafer kutlamaları, ordunun sefere çıkışları, donanmanın Akdeniz'e açılışları, 7 mayıs hıdrellez günü, yeni yıl başı (1 muharrem), her esnafın yılın belirli günlerinde —bazan bir hafta süren— bayramları, yılda 4 defa mevlid günleri, okula başlama günleri, sünnet düğünleri, düğünler... Fakat 30 gün ramazan gecelerinde süren eğlenceler, en dikkate değerlerinden biridir .

Fransız şairi Gérard de Nerval, 1843 Istanbulu'nu, şöyle anlatır (s. 36, 60) : «Pencereden baktım : Güneş, Haliç'in gerisindeki

mor ufuk hattının ardında batmak üzereydi. Ve güneş batar batmaz, her taraftan dalga dalga sesler yükseldi, muazzam bir gürültü koptu : Tophâne'de toplar atılıyor, limandaki bütün gemiler de düdüklerini öttürerek, çifte bayramı karşılıyorlardı : Hem ramazanın birinci günü idi, hem de Hânedan'dan bir prenses evleniyordu. Aynı anda, Istanbul âbidelerinin yükseldiği geri planda, sihirli bir manzara belirmiye başladı : Karanlık çökdükçe, kubbeler üzerinde ve minareler arasında mahyalar yanıyor, şehir, ışıl ışıl parlıyordu. Işıktan harfler, çeşitli yazılar yazıyordu. Binlerce geminin direği gibi göğe uzanan minarelere, ışıktan halkalar takılmıştı. Nârin şerefeler aydınlanıyor, aydınlığın aksi gökyüzüne vuruyordu. Başka günlerde ağır olan müezzinlerin her yönden yükselen sesleri, o gün, bir zafer şarkısını, bir zafer nârasını andırıyordu...

«Bir ramazan gecesi... Beyoğlu'ndan Istanbul'a bakılınca, hârikulâde parlak ve ışıklı görünüyordu. Fakat iç sokakların daha da aydınlık, canlı ve sevimli olduğunu, şehre çıkınca gördüm. Gece olduğu halde bütün dükkânlar açıktı. Vitrinler parıl parıl yanıyordu, vazolar dolusu çiçek ve girlantlarla süslenmişti. Kapılar önünde fenerler sallanıyordu. Vitrinlerdeki yiyecekler, oyuncaklar, mücevherler ve her şey, göz kamaştırıyordu. Sokakları kadınların ve çocukların neş'eli gürültüsü dolduruyordu. Erkekler daha azdılar; zîrâ vakıtlerini camilerde, kahvehanelerde, tiyatrolarda geçirmeyi tercîh ediyorlardı. Her yer açıktı».

Bir Sünnet Düğünü

1858 yazında I. Abdülmecîd Han, 4 oğlunu birden sünnet ettirdi : Mehmed Reşâd Efendi (V. Mehmed), Kemâleddîn Efendi (2. velîahd iken öldü), Burhâneddîn Efendi, Nûreddîn Efendi. Büyük oğulları Murad ve Abdülhamîd Efendiler, 12 yıl önce sünnet olmuşlardı. En küçük oğulları Süleyman ve Vahîdeddîn (VI. Mehmed) Efendiler ise, henüz doğmamışlardı.

12 yıl önceki sünnet düğünü gibi bu da mümkin olduğu kadar halk gelip eğlenebilsin diye ve Türkler'in tabiat sevgisinden, açık havada yapılıyordu. 12 yıl önce Haydarpaşa çayırı düğün yeri seçilmişti. Bu defa Sakızağacı'ndan Ihlamur'a kadar olan bölge seçildi ki, bugün «Topağacı» denmektedir (Nişantaşı'nın aşağısı). Bu muazzam sahaya, bir karış yer açık kalmamak üzere, binlerce Türk ve İran halısı serildi. Sayısız, gayet süslü çadırlar kuruldu (Türkler şu çadırı ne kadar da sevmiş, ne derece unutamamış, kullanabilmek için ne vesileler icad etmemişlerdir!). Çadırlar, at-

las gibi en değerli kumaşlardan yapılmıştı. Düğün sahası değil, ordugâh manzarası idi. Rengârenk âvîzeler içinde on binlerce mum, geceleri, gün ışığı veriyordu. Zâten bütün Istanbul, Bostancı'dan Çekmece'ye, Adalar'dan Kavaklar'a kadar donatılmıştı. 4 şehzâde ile beraber 10.000 çocuk daha sünnet ediliyordu. Şehzâdelerle beraber pek çok çocuğun sünnet edilmesi eski âdetti. Çocuklar için şeref, padişah için hayır, halk için eğlence idi. Çocuklar yalnız Istanbullu değildi. Uzak şehirlerden ana babaları ile gelenler pek çoktu. Böylesine bir şâhâne şenlik (fête impériale) idi. Bütün imparatorluğu kucaklıyordu. Çocukların fakir tabakadan seçilmesi, padişah irâdesi idi. Fakat araya bazı saray ve hükûmet me'murlarının çocukları da karışmıştı. Çocuklar büyüdükleri ve beraber sünnet oldukları şehzâde padişah olunca «padişahla beraber sünnet olmuştum» diyeceklerdi.

Çadırlar, sünnetli çocukların yataklarına, bir kısmı da halka açık ziyafet masalarına ayrılmıştı. Çadırların kapladığı saha dışına, binlerce insanın oturup yemek yiyebileceği masalar dizilmişti. Şehzâdelerin çadırı, düğün sahasının tam ortasında idi. Yanında padişahın otağ-ı hümâyûnu, Hânedan mensuplarına, nâzırlara, büyükelçilere mahsus otağlar kurulmuştu.

Şehzâdelerin elbiseleri, kürklü kişmir şalından dikilmişti. Başlarındaki sünnet takkeleri, Osmanoğlu olduklarını göstermek için, sorguçlu idi. Balıkçıl tüyü sorguçlarda pırlanta, zümrüd, yâkut ve inciler, parıl parıl yanıyordu. Sorguçlar, düğüne mahsûs olmak üzere, Topkapı Sarayı Hazînesi'nden alınmıştı. 10.000 sünnet çocuğu baştan başa padişah tarafından giydirilmiş ve herbirine 5 altın (6.250 TL.) ihsân edilmişti (50.000 altın = 62.500.000 TL.).

Her düğün günü için ayrı davetliler çağırılmıştı. Bunlar, davetiye ile gelen protokole giren zevât idi. Halk, isterse her gün ve gece düğüne gelebiliyordu. Hanımlar düğüne gelemiyorlardı. Protokole mensup hanımları her gece, şehzâdelerin anneleri, Dolmabahçe Sarayı'nın Harem kısmında yemeğe çağırıyorlardı. Gayrı Müslimler, hanımlarıyle beraber düğün sahasına gelebiliyorlardı. Getirilen hediyeler, akıl almaz değerde ve çokluktaydı. Dünyanın her yerinden de hediyeler yağmıştı. En değerlileri 4 şehzâde için ayrılmış, büyük çoğunluğu sünnetli çocuklara dağıtılmıştı. Her sünnetli çocuğa az da olsa hediye verilebilmiş, bâzılarına murassâ (mücevherli) altın cep saati ve emsali çok değerli hediyeler bile düşmüştü.

Çocuklarla davetlileri eğlendirmek için zamanın bütün vasıtalarından istifade edilmişti: Canbazlar, orta oyunları, karagözler, hokkabazlar, tiyatro temsilleri, musiki, musiki ve musiki...

Sûr-ı Hümâyûn, 12 gün, 12 gece devâm etti. Gösteriler 24 saat devamlı idi. Gecenin ve gündüzün her saatinde halk gelip yemek yiyebiliyor, gösteri seyredebiliyordu. Binbir Gece'den 12'si idi (Ali Rızâ Bey, 184-8). Yemekleri Matbah-ı Âmire hazırlamıştı. Çok nefîs yiyeceklerdi. Mutfak çadırları Ihlamur'da kurulmuştu. 1.200 aşçı, devamlı şekilde ve 3 ekip hâlinde çalışıyordu. 12 günde 500.000 kişiden fazla insanın yemek yediği tahmîn edilmişti (bu yemeklere bugünki parayla 50 milyon TL. gittiği hesaplanabilir). Padişahın emriyle, imparatorluğun bütün garnizonlarında, Adriyatik'ten Hind Okyanusu'na kadar her yerde, Türk askerine de ziyafetler çekildi.

Şâhâne Şenlikler

«Sûr-ı Hümâyûn» denen, Fransızlar'ın «fête impériale» dedikleri şâhâne şenlikler, Osmanlı Türkiyesi'nde, büyük bir sosyal müessese idi. Padişah ve vezirler, halkı eğlendirmek, ona ikrâm etmek sosyal görevini yerine getirirlerdi. Bunun nasıl bir müessese olduğu, aşağıdaki tafsilâttan anlaşılacaktır. Bunlar bazı cahil tarihçilerin anladıkları gibi «pahalı düğünler» değildi.

Böyle şenliklerde, bütün sosyal yapılışlar, bütün san'atlar harekete geçiriliyorlardı. Kuyumcudan ressama kadar her san'atkârın bu şenliklerde yeri vardı. «Şehrâyîn» denilen donanma şenlikleri, fişekler, pek çok teknik sınıfı, mühendis ve mimarları harekete getiriyordu. Lâle Devri'nin fişekleri ve diğer teknik oyunlar, akıl durdurucu şekilde gelişmişti. Türkler'in XVI. asırdan beri Avrupalılar'ı hayrette bırakan havâî fişek tekniği, Avrupa'da ancak XVIII. asırda gelişebilmişti (Heinrich Glück, *Belleten*, XXXII, 361, no. 14, 15). Bu şenliklerde şekerleme san'atı, çok gelişme göstermişti. Kahveyi Türkler'den öğrenen Avrupalılar, —Hammer'e göre— şekerleme san'atını da Türkler'den öğrenmişlerdi. Türk şekerlemeleri Venedik, Fransa ve Holanda'ya ihrâc ediliyordu (von Lippmann, *Geschichte des Zuckers,* 1890; W. Sombart, *Luxus und Kapitalismus,* 117-8).

Türk şenlikleri ile aynı devir Avrupa şenlikleri arasındaki farkı Prof. Özdemir Nutku şöyle anlatıyor *(IV. Mehmed'in Edirne Şenliği,* T.T.K., 1972, s. 7) : «Rönesans'ta Avrupa kralları tarafından yapılan şenliklerin saray duvarları içine girdiğini ve halkın *yalnızca* geceleyin donanmayı uzaktan izlediğini biliyoruz...

Halk önünde yapılan gösterilerde de kral veya saraylılar bulunmazdı. Halk eğlenceleri büyük şehirlerde düzenlenen panayırlarda olurdu. Bu panayırlarda ip canbazları, gözbağcılar, kuklacılar, oyuncular, falcılar, astrologlar katılırlardı. Buradaki oyunlar daha çok grotesk anlayıştaydı ve halka kapalı olan saray gösterilerinden çok farklıydı. Bu gösterilere katılan çeşitli ülkelerin san'atkârı arasında, Türk hünerbâzları da vardı (Alewyn, *Das Grosse Welttheater,* 1959, s. 38). Oysa Osmanlı pâdişahlarının düzenledikleri şenliklerde halk bulunurdu. Padişah hangi gösteriyi seyrederse, orada bulunan halk da aynını takıyb ederdi. Saray oyuncusu, halk oyuncusu diye bir tefrik yoktu. Ancak padişah tarafından beğenilen bir oyuncu saraya alınır, ama yine halk önünde de oynardı. Türk şenliklerinde halka ziyafet çekilir, üstelik halk arasında hüner gösterenlere ihsanlar verilirdi. Bugüne kadar yapılan incelemeler, Türk şenliklerinde halkın eğlenmesine ehemmiyet verildiğini göstermektedir. Bu da, Rönesans şenliklerindeki Avrupa tavrının, tam karşısındadır».

«XVI. asırda yeryüzünde yapılan en büyük şenlik» denen (Elliot Stout, *The Sûr-i Hümâyûn of Murad III,* 1966, s. 48; Ö. Nutku, 23) III. Murâd'ın oğlu Velîahd-Şehzâde Mehmed'in (III. Mehmed) sünnet düğününden, siyasî tarih kısmında bahsettim. 55 gün, 55 gece devâm eden bu düğünde «akıllara durgunluk veren hünerler, gösteriler, donanmalar» (Lebelski, *La Description à Constantinople,* 1583, s. 80; Nutku, 43) yapılmıştır. 1768'de Hibetullah Sultân'ın doğumu da 7 gün, 7 gece süren şenliklerle kutlanmış, halkın isteği üzerine şenlikler 3 gün, 3 gece uzatılmıştır. 1663'te Şehzâde Mustafa (II. Mustafa) doğunca da imparatorluğun her tarafında 7 gün, 7 gece şenlik yapılmıştır.

1836'da Velîahd-Şehzâde Abdülmecîd'in sünnet düğününde Tietz'in şehadetine göre geceleri Istanbul gündüz gibi aydınlatılmış, donanma parıl parıl donatılarak toplar atmıştır. XVI. asır Istanbul düğünlerinde bulunan Avrupalı müşâhidler, gösteri yapan oyuncuların «büyük üstadlar ve Avrupa'dakilerden üstün» olduğunu kaydetmişlerdir (Nutku, 24-6). Bu şenliklerden birinde 11.000 Türk askeri, harb oyunu göstermişlerdir ki, büyük bir manevra ve birlik kabiliyetine delildir.

XVII. asrın çok büyük bir düğünü, 1675'te Edirne'de yapılmış, IV. Mehmed'in büyük oğlu Şehzâde Mustafa (II. Mustafa) sünnet edilirken, padişahın kızı Hadîce Sultan da 2. Vezir Musâhib Mustafa Paşa ile evlenmiştir. Bu düğün üzerinde Prof. Nutku bir kitap yazmıştır. Düğünden bazı çizgileri, bilhassa bu kitaptaki malzemeden faydalanarak veriyorum :

Şehzâde ile 8.000 çocuk da beraber sünnet oluyordu. Çocuklardan 6.000'i Anadolu'dan getirilmişti. Eski Türk geleneğine göre çadırlar kuruldu. Padişah, otağ-ı hümâyûnuna geçti. Düğün hazırlıkları 6 ay sürdü. Şehzâde, düğünün 12. günü sünnet edildi (26 mayıs 1675). Düğün, devamlı idi. Sabah saatlerinden gece yarısına kadar devâm ediyor, gece yarısından sabaha kadar olan bir kaç saatte eğlenceler tavsıyordu. Şehzâdeyi Cerrah Nûh Paşa sünnet etti. Bu iş için padişahtan 6.200 altın aldı (7.750.000 TL.). Padişaha dünyanın her tarafından gelen hediyeler, hazîneler değerinde, akıl almaz bir servet teşkîl ediyordu. 300 cerrah (operatör), her gün 8.000 çocuktan bir kısmını sünnet ediyorlardı.

Hadîce Sultân'a gelince, gümüş araba ile saraya gitmiştir. Sultân arabasını ikişer atlı, Saray hanımları ile dolu 21 araba tâkıyb etmiştir. Her arabanın iki yanında 2 harem ağası ile 3 baltacı yürüyordu. Bu alayı halk, Dâmâd Musâhib Mustafa Paşa'nın sarayına kadar tâkıyb etmiştir. Düğünün 14. günü idi. Sultân arabasının çevresindeki harem ağaları, yol boyunca halka çil paralar serpmişlerdir. Sonra, Sultân'ın çeyizini taşıyan 86 katır gelmiştir. Katırların üstü çuha ile örtülmüştü. İncili, elmaslı binlerce parça çeyiz eşyâsından sonra katıra yüklenmiş şeker sandıkları, sonra sekiz şeker nahılı, iki şeker bahçesi geliyordu. Bunlar, halka ikrâm edilecekti. Şeker bahçelerinin içinde şekerden bülbüller, arslanlar, balıklar, tâvuslar, develer bulunuyordu. Sonra her birini iki adam taşıyabilen büyük baş tablaları ile akide şekerleri geliyordu. Düğün dolayısıyle her taraftan davetliler, misafirler, yabancılar, meraklılar, seyirciler gelmişti. Hepsi kolaylık gösterilerek ağırlanıyordu. Avrupalı seyircilere Türk protokol memurları, fevkalâde nezaket gösteriyorlardı. Çeyiz eşyasının arasında som altından 4 şam'dan, gözleri kamaştırıyordu.

Türk düğünlerinde nahıl yapmak, dolaştırmak ve dâvetlilerle halka dağıtmak âdeti, değişmez bir gelenekti. «Nahl» (hı ile) Arabca bir kelimedir. Süs ağacı demektir. Son zamanlara kadar düğünlerde gümüş veya mumdan nahıllar sünnet çocuğunun ve daha çok gelin odasının içine konulmuştur.

Şehzâde Mustafa için 2 büyük, 40 küçük, Hadîce Sultân için 2 büyük, 40 küçük, 2 gümüş, 8 şekerden nahıl yapılmıştı. Nahılları gören İngiliz Covel'e göre bunlar, inanılmaz büyüklükte, en mükemmel biçimde süslenmiş şeylerdi. Büyük bir gemi seren direği üzerine yapılmışlardı. 25 metre uzunlukta, 4,5 ilâ 5,5 metre çapında idiler. Küçük nahıllar 12-15 arşındı (9-11 metre). Nahılların geçebilmesi için bazı sokaklardaki evlerin veya saçak yahut cumbalarının yıkılması âdetti. Ev sahiplerine büyük tazmînât ödenirdi.

Tazminat, yıkımın yapıldığı anda verilirdi. Büyük nahılların bir tekini 160, hattâ 200 tersâne forsası taşıyabiliyordu. Süleymâniye minaresi biçiminde yapılmışları olurdu. Nahıllar som altın veya gümüşle örtülür, çeşitli figürler yapılırdı. 60.000 parçadan yapılmış düğün ağaçları vardı. Som altın veya gümüşe mücevherler de gömülüyordu. Haunolt'a göre böyle altın üzerine inci ve fîrûze gömülmüş bir düğün ağacı (1586'da III. Mehmed'in sünnet düğününde) 50.000 duka altını değerindeydi (125 milyon TL.). Yabancı seyyahlar bu müşahedelerini hayretle yazarlar. Türk yazarlarında o derecede tafsilât yoktur; zîrâ Türkler'e göre böyle şeyler tabiî idi.

1675 Edirne sûr-ı hümâyûnunda, çeşitli bahçeler de halkın önünden geçirilmiştir (Hezârfen, *Telhîsu'l-Beyân,* 166a). Bahçelerin bazıları fıskıyeli, bazıları ağaçlı ve havuzlu idi. Hassa Sermimarı Ahmed Ağa'nın padişaha hediyesi olan büyük bir köşk de 8 tekerlek üzerinde yürüyordu. Bu yapma köşkün ve bahçenin asma çardağı, altında fıskıyeli havuzu, bülbüllerin öttüğü kırmızı gülleri ve küçük köşkün içinde de saz çalan 7 sâzende vardı. İngiliz müşâhidi Covel'a göre «bazı yapma bahçeler, zarif tepeler, ufacık yollar, binbir çeşit çiçek ve ağaçlar üzerinde türlü meyveler, ortada yaz köşkleri, bitkiler ve ağaçlar arasında kuşlar, çeşitli hayvanlarla süslenmişti». Tekerlekler üzerindeki bu bahçelerin fıskıyelerinden sular fışkırıyordu. Forsalarca çekiliyorlardı. Menekşelerle, güllerle kaplı çok güzel bahçelerdi. Üzerlerinde gerçek bülbüller ötüyordu.

200 şekercinin hazırladığı şekerlere de çok ehemmiyet verilmişti. Tabla tabla akide şekeri dışında, 200'den fazla çoğu hayvan şeklinde ve hayvanların tabiî büyüklüklerinde şeker imal edilmişti. Böyle bir şekerin herbirini üç veya dört kişi taşıyabiliyordu. Ayrıca yüz kadar fındık ve fıstık şekerlemesi dolu dev tabla vardı. 120 şekerleme tablası, şekerden yapılmış tabiî büyüklükte bir bahçe de, bunlara eklenmelidir. Bir de şekerlerden kale vardı.

Bu gibi halk şenliklerinde âdet olduğu üzere esnaf alayları da vardı. Geçit resmine her esnaf, hünerini göstererek katılırdı. XIX. asra kadar böyleydi. Meselâ dokumacılar, şenlik sahasını üç defa dolanıncaya kadar müddet içinde ve halkın gözleri önünde çok güzel bir kumaş dokuyup padişaha verdiler. Doldurulmuş kuşların mekanizma ile uçurulması gibi teknik hünerler de eksik olmuyordu. Papuççular, 20 araba hâlinde geçiyor, her arabada, papuç imalinin bir safhası gösteriliyordu. Maketler boldu. Köşk, kale, cami maketleri, bütün teferrüâtiyle imal edilmişti. Kürkçülerin geçişini, alayı seyreden Fransız diplomatı ve müsteşriki De

la Croix (II, 119) şöyle anlatır : «Kürkçüler, her çeşit hayvanın postuna bürünmüşlerdi : Arslan, kaplan, leopar, ayı, kurt, tilki, vaşak, sansar, samur, ermin, gelincik, tavşan, sincap, köpek ve kedi postları içinde yürüdüler. Kaplan postu giymiş 36 kişi, içi değerli kürklerle dolu bir arabayı çekiyorlardı».

Gösteri yapan ip canbazları, İngiliz müşâhidi Covel'a göre «dünyanın en büyük ustaları» idi. Selîmiye'nin bir minaresinin ikinci şerefesinden Dâmâd Mustafa Paşa'nın sarayına ip germişler, akıl almaz hünerler yapıyorlardı. 1530 Istanbul düğününde de bir canbaz, Atmeydânı'ndaki iki dikili taş arasına ip gererek hüner göstermişti.

Selîmiye camiinin 64 metre yüksekliğindeki şerefesinden damad sarayına 437 metre ip geren canbazlar, ayak bileklerinden, saçlarından, bazan kucaklarında çocuk tutup davul çalarak, bazan ok atarak, bâzan göğüsleri üstünde makaralarla kaymışlar, ayak üstü saraydan minareye tırmanmış veya minareden saraya inmişlerdir. Bu işi içi su dolu testilerle yapanlar da vardı.

Direk canbazları başka idi. 23 metre yüksekliğinde bir direk üzerinde hüner göstermişlerdi. Nitekim 1582 Istanbul şenliğinde de Sultânahmed'deki büyük dikilitaşın tepesine bir canbaz, hiç bir âlet kullanmadan tırmanmıştı. 23 metrelik direğe çıkan bir canbaz, direğin ucuna top koymuş, topun üzerine başını koyarak amûda kalkmıştır. Bir diğeri, bu direğin tepesinde göbeğini direğin sivri ucuna koyarak 15 dakika müddetle dönmüştür.

Zorbâzlar, insanın tahammül etmesi ve yapması imkânsız gibi görünen zor hünerler göstermişlerdir. Şemşîrbâzlar, kılıçlarla müşkil hünerler yapmışlardır. Kûzebâzlar, istif edilmiş eşya üzerine çıkmış, en küçük bir dengesizlikle bozulacak istifi muhafaza ederek, musikinin usûlüne uyup raks etmişlerdir. Gürzbâzlar, 54 kiloya kadar çeken gürzlerle, çeşitli hünerler yapmış, matrakbâzlar aynı hünerleri matraklarla göstermişlerdir (matrak, üzeri dikensiz ve çivisiz gürzdür).

Hayvan oynatıcılar da çeşitliydi. Yılan oynatanlar çoktu. Ayı, maymun, at, horoz, tavşan, köpek, deve ve arslan oynatanlar da hünerlerini gösterdiler. Bazıları bu hayvanlarla güreşe tutuştular. Istanbul'da Bâyezid'de ve Kahire'de, hayvan eğitim merkezleri vardı. Hayvan oynatıcılar, bu okullarda yetişiyorlardı. Papağan ve her türlü kuşla hüner gösterenler de bulunuyordu.

Her türlü spor gösterisi, eğlenceler arasındaydı. Ama halkı çok oyalıyan eğlencelerden biri, gece yapılan havâî fişek şenlikleri idi. 1675 Edirne çifte düğünü için 300 fişekçi, 150 kandilci, aylarca çalıştılar. Düğün müddetince geceleri 200 ayrı çeşit fişek

atıldı. İngiliz Covel, hiç iz bırakmadan yüzlerce metre yükseldikten sonra birden patlıyarak gökyüzünü yıldız yağmuru içinde bırakan fişeklerden, hayretle bahsediyor. Aynı şenliği seyreden Fransa büyükelçisi Nointel Markisi de, binlerce parça hâlindeki bu yıldız yağmurunun, tabiî bir parıltılı gökyüzü gibi tesir ettiğini kaydediyor. Yuvarlak bir havuz yapılmıştı. Buradan belli aralarla fişekler fışkırıyordu. Dört çift borudan da fıskıye gibi renkli alevler püskürüyordu. Gökyüzüne zencirleme fırlatılan roketlerin alevinin beyaz olması için kâfuru kullanılıyordu. Aynı anda pek çok fişek de fırlatılabiliyordu. Fıskıyeler, 19 metre yüksekliğe kadar rengârenk alev püskürtüyordu. 45 dakika yanmıya devâm eden fişekler vardı. Bazı fişekler, gökyüzünde çok güzel manzaralar çiziyorlardı : Kuleler, kaleler, insanlar, gemiler, develer, filler, gergedanlar ve başka hayvanlar...

Sonra harb oyunları geliyordu. Kadırgalar ve kaleler yapılmıştı. Kartondandı ama, gerçek gibi görünüyordu. İki taraf, renkli fişekler atarak biribirleriyle ceng ediyorlardı. Sun'î toplar ateşlenince fişekler fışkırıyordu. Aynı şekilde tabiî büyüklükte oyuncak atlar yapılmıştı. Bunların üzerinde cengciler savaşıyorlardı. Sonra büyük bir yapma kale ateşe verildi. Gerçek bir yangındı. Hiç bir hile yoktu. Yangın çıkaran maddeler, çok iyi terkîb edilmişti. Kaleyi rengârenk, parça parça yakıyordu. Önce sûrlar, sonra mazgallar, nihayet temeller yandı. Görülmemiş derecede mükemmel bir ateş oyunu idi.

Ateş kusan ejderhâlar da halkın çok hoşuna gidiyordu. Dört başlı, boynuzlu, ağızları açık, kocaman dişli, dişleri arasına bir adam sıkışmış, dört kollu ve elli ejderhâlar, renkli ateşler kusuyorlardı. Birisi bir genç kızı yemek istiyordu. 7 başlı ejder de yapılmıştı. Gözlerinden, burunlarından, kulaklarından, ağızlarından fişekler fırlayan devler, cinler, ejderler, ışıktan kuyruk bırakan ve yıldız yağmuru yağdıran fişekleriyle, heyecanın ötesinde, korku veriyordu.

Edirne, geceleri gündüz gibi aydınlatılmıştı. Yeşil, kırmızı, altın yaldızlı fânuslar, fenerler, kandiller, bir masal âlemi yaratıyordu. Kandillerle kuşlar, arslanlar ve başka tasvirler yapılmıştı. Mahyalarda yazılar vardı. Dönen kandiller, çok hoştu. Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan, Rabîa Emetullah Gülnûş Haseki-Sultan, Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, 3. Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, IV. Mehmed, şehzâdeler ve sultanlarla berâber, bu gösterileri seyrediyorlardı.

Böylesine büyük ve günlerce süren, geceleri devâm eden dünya çapında bir şenlikte âsâyiş, tabiatiyle mühim bir unsurdu. Fakat Türk halkının mizâcı ve ahlâkı, bir vak'a çıkmasına mani oluyordu. Yalnız çok ilgi çekici gösteriler yapılırken yığılmalar oluyordu. Bunu önlemek için, halkı incitmeyecek tedbirler alınmıştı. Bu görev, «tulumcular»a verilmişti: Tulumcular, ellerinde zift sürülmüş yağlı tulumlarla biriken halka doğru yürüyorlardı. Halk, yağlı tulumlara sürünmemek için geri kaçıyordu. Tulumcular, maskaralık yaparak halkın çekilmesini sağlıyor, halk kahkahalar atarak çekiliyordu. Tulumlar hava veya su ile şişirilmişti. Tulumcular, siyah ve kırmızı deriden üniformalar ve külâhlar giymişlerdi. Gerçekte tulumcular, soytarı ve maskaralardı. Tulumlarının üzerleri yağ ve ziftle kirletilmişti. Türkler, çok temiz giyindikleri için, üstlerine kir bulaşmasın diye tulumcu gördükleri yerden kaçıyorlardı. Böyle görevli 200 kadar tulumcu vardı. Tulumcuların külâhlarında çepçevre çıngıraklar vardı. Onun için yaklaştıkları, uzaktan duyulabiliyordu. Bu sûretle tulumcular halkı, bazı yerlere girmekten men ediyorlardı. Fakat Avrupalılar'ın istedikleri yerlere girmelerine müsaade ediyor, onlara mani olmuyorlardı.

Şenlikte konulu oyunlar da temsîl ediliyordu.

Abdülazîz Hân'ın (1861 - 1876) bir pâdişâhın bir dış ülkeye ilk ve son gezisi olan Avrupa seyahatinden dönüşünde yapılan şenlikler, bunlardan biridir. Kara yoluyle Orta Avrupa'dan, Peşte'den Türkiye'ye giren ve Türk limanlarından Varna'da Sultâniye yatına binen Hâkan'ı, Istanbul'daki büyükelçiler, yatları ile, Boğaz açığında, Karadeniz'de karşıladılar. Boğaz tabyalarının topları, devamlı atışlarla hükümdârı selâmlıyordu. Boğaz sâhilleri, halkla doluydu. Gece Hâkan, Sadrâzam Âlî Paşa'nın Bebek'deki sarayına giderek, ileri gelenler ve büyükelçilerle yemek yedi. O gece Istanbul, pırıl pırıldı. Boğaziçi'nde havâî fişekler, sabaha kadar, gökyüzünü rengârenk bir şehrâyîn içinde bıraktı. Bu işler için 360.000 altın (450 milyon TL.) harcandı ve bu meblağın altıda birini, o sırada Bebek'teki sarayında bulunan Mısır hıdîvi İsmâil Paşa sarfetti (Sir Henry Woods, 22-4). Az sonra hükûmet, lüzûmundan fazla sarfîyât oluyor sebebiyle, şenlikleri yasakladı. Zîrâ o zamanlar Istanbul halkı, böyle şeylere doymak bilmezdi. Zâten devrimizin modern eğlencelerinden hiç biri de yoktu (Sultân Azîz'in Istanbul'a dönüşü: 7 ağustos 1867). Şenlikler, imparatorluğun her yerinde, tabiî başta Istanbul olmak üzere, 3 gün 3 gece sürmüş, fakat halk kanamamıştı.

Harb Oyunları

1836 Istanbul şenliğinde Türk askerleri, çok başarılı bir manevra düzeni içinde, tahtadan yapılmış kaleleri, Türk çekdirilerini ve bir de Kıbrıs adasının büyücek bir maketini sahaya koyup Kıbrıs adasının 1570'deki fethini canlandırmışlardı. 1582 Istanbul şenliğinde ise ortaya büyük bir kalyon getirilmişti. Kalyon, gerçekte olduğu gibi tam mânâsıyle donatılmıştı, topları bile hakiki toplardı. Denizde yüzler gibi hareket etmesi sağlanmıştı. Birden kalyonun karşısına, yine toplarla donatılmış bir Türk kadırgası çıktı. İki tekne arasında heyecanlı bir deniz cengi başladı. Türk kadırgası, düşman kalyonunu yenerek ele geçirdi (Haunolt, 485; Nutku, 137-9).

Başka bir Edirne şenliğinde, 1665'te, matrak gösterisi yapıldı. Havada mızraklar, oklar uçuştu, göğüs göğüse kılıç dövüşleri yapıldı. İki üç at yaralanarak öldü, fakat harb oyunu oynıyanlara bir şey olmadı. Tabiatiyle oyunu oynıyanlar, gerçek askerlerdi, aktör, canbaz falan değillerdi. Nitekim XVI. asır sonlarında III. Murad, İran büyükelçisi Maksûd Han'a gerçek bir manevra seyrettirmiş, Istanbul dışında 11.000 Türk askeri, iki kısım hâlinde ve bir muharebenin bütün safhalarını göstererek savaşmışlardı (Schweigger, 77). 1675 Edirne şenliğinde de yeni fethedilen Uyvar (şimdi Çekoslovakya'da), Kamaniçe (şimdi Rusya'da) ve Kandiye (Girit'te) kalelerinin nasıl fethedildikleri, Türk askerleri tarafından, maketler içinde gösterilmişti. Bu 3 kale, ayrı ayrı, aynı planla tahta ve kartondan inşa edilmişti. Yangınlar, lâğım atmalar, topla dövmeler, aynen gösterilmişti. Uyvar kalesinin fethi, şenliğin 3. günü seyrettirilmişti. Aynı şenlikte, az önce ele geçirilen Malta Şövalyeleri'nin kalyonlarının nasıl zabtedildiği de canlandırılmıştı. Bu harb oyunlarında, Türk silâhlı kuvvetlerinden gerçek kara ve deniz birlikleri kullanılıyor ve bunlar, o kalelerin, gemilerin zabtını bilen kumandanlar tarafından çalıştırılıyorlardı. Malta gemileri ile Türk filosunu teşkîl eden tekneler aynen yapılmış, gerçek top ve tüfek ateşi açılmıştı.

Çeşitli Avrupalı müşâhid, seyyah ve diplomatların anlattıklarına göre Türk ordu ve donanmasının teknik sınıfları bu kale, şato, sûr, tekne maketlerini, büyük bir teknik bilgi ile hazırlıyordu (Nutku, 138-9). Bazı kısımları top ateşine ve güllesine dayanıklı şekilde inşa ediliyor, ne zaman, hangi kısımda yangın çıkarılacağı çok iyi hesaplanıyordu. At Meydânı'nda büyük bilgin Matrakçı Nasûh'un kurduğu iki kuleli bir hisar, Türkler'in maket

ve dekor işinde ne derecede ileri gittiklerini gösterir. Minyatürlü *Sûr-Nâme*'lerde bu maket ve dekorlar, iyice belli olmaktadır.

Avcılık

Manevralardan, harb oyunlarından, spora geçiyorum. Türk'-ün binlerce yıllık bir sporu, avdır. Av, hem iktisadî bir ihtiyaca tekabül etmektedir, hem bir çeşit harb oyunudur, hem de nişancılık eğitimi için iyi bir spordur. Türk, hem münferit olarak, hem de sürek avlarında toplu olarak, çok iyi avcıdır. Bazı sürek avları, binlerce kişiyle yapılmaktadır. XV. asrın sonlarında Cantacasin, II. Bâyezid Türkiyesi'ni anlatırken şöyle der (s. 254) :

«Il n'y a point de nation soubz le ciel qui prenne plus grand plaisir à la chasse que les Turcs, car ilz suyvent à cheval les bestes sauvages par lieux aspres et montagneux. Ilz prennent diverses bestes, desquelz ne eulx ne chrestiens demourans par delà ne mengent point, si elles sont estouffées des chiens». Yani Yeryüzünde Türkler kadar avdan çok büyük zevk alan hiç bir millet yoktur. Vahşî hayvanları, at üzerinde, sert ve dağlık yerlerde bile tâkıyb ederler. Çeşitli hayvanlar avlarlar. Fakat ne Türkler, ne Hıristiyanlar, köpekler tarafından öldürülen av hayvanını yemezler.

Türkler, köpekler gibi, kuşlarla da avlanmaktadırlar. Doğan, şâhin gibi çok iyi yetiştirilmiş kuşlar, yüksek fiatla Türkiye'den ihraç da edilmektedir. Bu Türk avcı kuşları, Avrupa'da çok makbuldür ve hükümdarlar arasında teâtî edilen hediyelerdendir. Kastamonu gibi yerlerde yetiştirilen, bir kaç kuşak şecereli Türk atları da, binek, av ve harb hayvanı olarak çok makbuldür (Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri,* 145).

Rönesans Avrupası'nın en makbûl atları, Çukurova'da yetişiyordu. Avrupa hükümdarları bu atlardan edinmek için, Osmanlı pâdişahlarına sûret-i mahsûsada külâh sallarlardı. Rönesans hükümdarlarının ve büyüklerinin maiyetinde, Türkiye'den getirilmiş Türk avcıları vardı. Bunların görevi, ava çıkıldığı zaman hükümdâra refakat edip fikir vermekten ibaretti. Zîrâ Türkler, en üstün avcılardı (J. Burckhardt, *İtalya'da Rönesans Kültürü*, II, 401-2).

Geniş Türk imparatorluğunda her çeşit av için çok iyi sahalar vardı. Evliyâ Çelebî, Türkmenler'in «Manyas» dedikleri gölü anlatırken, suyunun âb-ı hayât olduğunu, içinde turna balığı, yılan balığı, alabalık ve her türlü balık kaynadığını, herkesin zevk için balık avlıyamadığını, devlet tarafından iltizâma verildiğini

söyler ve ilâve eder : Kışın göl kaz, ördek, kuğu, karabatak, yeşilbaş, bozbakkal, serhâb, saka, martı ve her türlü vahşî kuşla dolar taşar. Her gece kuğu sesinden ve kazların kanat şakırtısından Manyas sahası inler. Avcılar için Cennet'tir. Bu kuşların avcıları, devlete resim ödiyerek avlanırlar. Serbest av sahası değildir. Ama imparatorluğun serbest av sahaları, pek çoktu. Bazı av sahaları da hâkana mahsustu. Yalnız padişah avlanırdı veya onun nâmına, onun için yahut onunla berâber avlanılırdı. Osmanoğulları'ndan bir av hastası da çıkmıştı : «Avcı» diye anılan IV. Sultan Mehmed. Avla ilgili sporlarda dehşetli bir şampiyondu. Fakat av hastalığından halk hiç hoşlanmazdı. Büyük oğlu II. Mustafa da avı çok severdi, zîrâ şehzâdeliğinde babası tarafından alıştırılmıştı; fakat sadece av meraklısı idi, av hastası değildi. İmparatorluk tab'ası olmıyanlar, Avrupalılar, her yerde avlanamazlardı. Belirli yerlerde, izin alarak avlanabilirlerdi.

Türkler, av etlerine fazla düşkün değillerdi. Türk, hemen yalnız koyun ve tavuk yerdi. Av etleri, zengin sınıftan bazı meraklılara mahsustu.

Padişahın Ahırkapısı'nda muazzam bir kuşhânesi vardı. Burada avcı kuşlar da terbiye edilirdi. Padişahın «zağar» denilen av köpekleri için de büyük bir teşkilât yapılmıştı. Bunlara yazın atlas, kışın çuha elbise giydirilir, tasmaları murassâ olurdu (Eremya, 5). Pâdişâhın arslan, kaplan ve parsları da vardı.

Atlı Sporlar

Atlı sporlar tabiatiyle başta gelmektedir. Sadrâzam (1798 - 1805, 1809 - 1811) Yusuf Zıyâeddin Paşa, bir cirit oyununda gözlerinden birine cirit yiyerek gözünün birinin görme hassasını çok geniş ölçüde kaybetmiş ve tarihe «Kör» diye geçmiştir. Gözünü kör eden ciritçi rakıybini, hiç bir kasdi bulunmadığı için, cezalandırmamıştır ki, spor anlayışının yüksekliğini gösterir. Aynı zamanda çok aydın bir vezîr olan paşa, 65 yaşına geldiği zaman hâlâ 100.000 seyircinin önünde at üzerinde fevkalâde cirit atan bir sporcu idi ve bir sadrâzamın ve padişahların cirit gibi sporları yapmaları hiç yadırganmıyordu. Bunları bize, hâdiselerin şâhidi İngiliz seyyâhı Thomas Walsh anlatmaktadır (*Journal of the Late Campaign in Egypt,* Londra, 1803, s. 145, 243-4).

Av dışında da çeşitli atlı sporlar çok revaçta idi. Biri «çevgân» denilen polo idi ki, bilindiği gibi, Hindistan Timuroğulları'ndan gören İngilizler, bu Türk sporunu bütün Batı'ya yaymışlardır. Evliyâ Çelebî, Bitlis'te Şerefhan Camii yanındaki çevgân meyda-

rında haftada bir defa yapılan polo oyunlarından birini seyretmiştir, şöyle anlatır :

Meydanın başında sert kayadan bir sütun, diğer tarafında da yine yüksek bir sütun dikilidir. İki tarafta biner atlıya kadar toplanıp çevgân oynanabilir. Her atlının elinde kızılcıktan eğri bir çevgân vardır. Meydanın ortasında da insan başı kadar bir top. Sekiz kat mehterhâne vurmaya başlayınca oyun açılır ve oyun devamında mehterhâne çalmıya devâm eder. Meydandaki topa atlılardan biri bir çevgân vurur, kendi tarafındaki çizgiye geçirmeye çalışır. Maksat, iki tarafın topu, kendi tarafındaki sütuna götürebilmesidir. Top çok defa havada uçarken çevgânla vurulur. Sonunda mağlûp taraf, galip tarafa ziyafet çeker. Tehlikeli oyundur. Zîrâ çok defa çevgânlar atların ayağına isabet edip atları sakatlar. Onun için bu spora alışık olmıyan atla oynanmaz. Oyunu bilen atlar, kendilerini çevgândan öyle sakınırlar ki, görmeyince inanılmaz. Müddet içinde top en çok hangi tarafın sütununa kadar götürülürse, o taraf galiptir. Büyük silâhşorluktur. Gene bu çevgân meydanında göklere baş uzatmış bir çamdan sütun vardır. Tepesinde gümüş bir tas bulunur. Okla tası vuran ve düşüren, tası almıya hak kazanır. Bu da garîb temâşâdır.

Cirit de, çevgân'a benzer bir Türk atlı sporudur. Köylerde de oynanan bir millî spordur. «Cirit», süvarinin elindeki ince ve sivri tahta mızrağın adıdır. Tehlikelidir. Karşılıklı atılan ciritler, ağır şekilde yaralıyabilecek şekilde savrulmaktadır. Fakat cirit oyuncusu, kendini savunmasını çok iyi bilir. Cirit çok defa havada yakalanır. Cirit oyuncusu, fevkalâde süvaridir. At dörtnala giderken cirit, bazan ok, nişanlanarak atılır. 20, 30, 40 ve daha kalabalık gruplar hâlinde oynanır. Süvârî îcâbında eyersiz ata binmeyi de tercîh eder (Kızılderililer gibi). At üzerinde yere kadar eğilir, at üzerinde bir yere tutunmadan ayağa kalkar, zıplar (Lewenkla, *Chronica,* 1595, 489).

Manialı veya maniasız, silâh atarak veya silâhsız at koşuları da, mühim Türk sporları arasındadır. Bu at yarışları sonunda «ödül» denilen mükâfat verilmektedir. Padişah huzûrunda yapılanların ödülleri büyüktür.

1675 Edirne çifte düğününde 3 at yarışı yapıldı. Tekyehanı-Edirne yarışı 3 saat, Mustafapaşa Mezarı-Edirne 4 saat, Cisr-i Mustafapaşa (şimdi Bulgaristan'da) - Edirne 6 saatti. 3 saatlik yarışa 17 tanınmış süvari ve şecereli at katıldı. 8'i yarışı bitirebildi. Birinci 20.000 (440.000 TL.), ikinci 10.000, üçüncü 6.000, dördüncü al at 5.000, beşinci doru at 3.000, altıncı 3.000, yedinci ve sekizinci atlar 2.000'er akça ödül aldılar. 4 saatlik yarışa 16 at ka-

tılmış, 10'u yarışı tamamlıyabilmiştir. Yarışı tamamlıyan birinciden onuncuya kadar atlar 20.000 ilâ 3.000 akça ödül aldılar. 6 saatlik üçüncü yarışa 50 at katılmış, 13'ü bu müddet içinde dönebilmiş, birinci al kısrak 40.000 (880.000 TL.), ikinci doru at 15.000, üçüncü doru at 10.000, dördüncü al at 7.000, diğerleri 6.000 ilâ 3.000 akça ödül almışlardır. Hadîce Sultân'ın düğününden sonra da iki yarış düzenlenmiştir. Bunlara 35 ve 30 at katılmıştır. 60 kilometreyi 2,5 saatte koşan fevkalâde atlar, IV. Mehmed'den büyük ihsanlar almışlardır (*Riyâz-ı Belde-i Edirne; Telhîsü'l-Beyân;* Vezîr Abdi Paşa, *Sûr-i Hümâyûn;* Nâbî, *Sûr-Nâme;* Silâhdâr, II, 646 gibi kaynaklarda bu yarışların bütün tafsilâtı vardır; ayrıca: Dr. Covel, 220; Nutku, 106; T.T.K., *Edirne,* 284).

Koşu

Yaya yarışları da yapılıyordu. 1675 Edirne çifte düğününde 30'a yakın atlet, 30 kilometre koşmuşlardır. Bu mesafeyi 45 dakikada koşup bitirenler, IV. Mehmed'in huzûrunda yer öpüp ödül almışlardır. Bu yarışı 20.000 kişi seyretmiştir (Dr. Covel'dan naklen Ö. Nutku, 107).

Güreş

Güreş üzerinde fazla söz söylemek benim mevzuum değildir. En eski millî Türk sporlarından biridir. 1362 Edirne fethi ile Kırkpınar cihan şampiyonluğu yarışmaları kurulmuştur. Hıdrellez'den 3 gün önce başlıyan yarışmalara, her isteyen katılabilir, boyunun ölçüsünü alırdı. Padişahlar ve ileri gelenler, pehlivanlara iltifat eder, ihsanlar verirlerdi. 3 gün süren Kırkpınar'da son gün başaltı ve baş güreşleri yapılırdı. İki hafta öncesinden Kırkpınar, çadırlar, çardaklar, barakalar, dükkânlar yapılarak hazırlanırdı. Kırmızı dipli mumlar gönderilirdi. Müsabakaları «Kırkpınar Ağası» idare ederdi (T.T.K., *Edirne,* 297).

Türk güreşinde puan, kötü puan falan yoktur. Rakiplerden birinin sırtı yere gelinceye kadar güreş devâm eder, kıran kırana olur ve bazan yenişememe yüzünden saatlerce sürer. Rakîbinin sırtını yere getiren galip sayılır. Edirne'de I. Murâd'ın şehri fethinde kurduğu bir pehlivanlar tekkesi vardır. Burada pehlivanlar, bütün yıl güreşe çalışır, bütün oyunları öğrenirler. Bu spor klübünün okçuluk, ciritçilik ve binicilik kısımları da vardır. Esâsen imparatorluğun her yerinde böyle spor yapılan tekkeler bulunmaktadır. İstanbul'da Fâtih'in kurduğu Unkapanı'nda Pehlivan

Şücâ Tekkesi, gene Istanbul'da Zeyrek'te Pehlivan Mâmur Tekkesi büyük güreş klüpleridir. Okmeydanı Tekkesi ise, dünyanın en büyük okçuluk klübü hâlinde idi. Evliyâ Çelebî'ye göre (I, 583) Zeyrek Tekkesi'nde çalışan 300 zorlu pehlivan, kükremiş arslanlar ve ateş sajan ejderhâlar gibi gece gündüz şîrâzî, kesme, serkelle, piş kabza, yanbaşa, Cezâyir sarması, boğma, karakuş, ters çekme, kesebend gibi hünerler talim ederler.

Okçuluk

Güreşte ve süvarilikte olduğu gibi okçulukta da Türkler, rakipsiz şekilde ve 20 asır için dünya birincisi idiler.

Okmeydanı, Türkler'in spor ve askerlik kabiliyetlerini gösterdikleri yerlerden biri idi. Her pazartesi ve perşembe günleri burada halk önünde atışlar yapılırdı. Atışlara halktan istiyen katılabilirdi. Padişahların bile buraya gelip atış yapmaları, işe büyük ehemmiyet verdiriyordu. 1.200 adım(gez)'dan uzağa ok atıp hedef vuran her atıcı için, bir nişan taşı dikilirdi. Nişan taşına, hedef vuran okçunun adı ve vurduğu tarih yazılırdı. Asırlar boyunca böyle sayılamıyacak kadar çok taş dikilmiştir. 1789'da III. Selim 1.220 geze isabet kaydetmiş, adına taş dikilmişti (İnciciyan, 79). II. Mahmûd ise 1.228 gezden (835,04 metre) hedefi vurunca, nâmına muazzam bir mermer sütun konmuştu. Bazı atıcılar, pek uzakta bir hedefin tam ortasına 10-12 defa üstüste tam isabet kaydedebiliyorlardı (Thévenot, 1687, s. 109). Ok ve cirit (mızrak) atışlarında padişah mükâfat verirken, sporculardan paraya ihtiyacı olmıyanlar arkaya çekilir, ihtiyacı olan arkadaşlarının bütün ihsân-ı şâhâneyi almasını sağlarlardı. Sporculuk ruhu ve Türk ahlâkı böylesine idi (Tavernier, 1675, s. 71).

Mızrakla hedef vurmak ve delmek de aynı derecede maharet ve spor sayılıyordu. Ekseri atıcılar, hem mâhir okçu, hem de mızrakçı(ciritçi) idiler. Atıcılar iki klübe ayrılmışlardı: Bamyacılar ve Lahanacılar. Her iki tarafın tarafdarları vardı. Meselâ III. Selim lahanacı ve II. Mahmud bamyacı idiler. Bu, Bizans'ın Maviler ve Yeşiller'ini hatırlatmaktadır.

Ok, at üzerinden de atılıyordu. Ok ve mızrak nasıl sâbit ve yerde atılıyorsa, at üzerinde dört nala oku ve mızrağı hedefe vurmak da ehemmiyet verilen bir sportif ve askerî hünerdi. XVI. asrın sonlarında Bâyezid Meydanı'nda çok ünlü bir atıcılık ve eskrim okulu vardı (Lubenau, I, 183-4).

İmparator Charles-Quint'in Kaanûnî'ye gönderdiği meşhur büyükelçi van.Busbecq, şöyle yazar:

«Türk yayı, bizimkilerden hem daha sağlam, hem daha kullanışlıdır. Bizdeki gibi tek parça tahtadan değil, öküz boynuzu ile öküz sinirinin biribirine yapıştırılmasıyle yapılır. Türkler, atıcılık için çok uzun ve sıkı bir eğitim görürler. Yetişmiş bir Türk atıcı, yayını kulağının arkasına kadar rahatlıkla çeker ve böylece uzak hedeflere kolayca ulaşabildiği gibi, hedefi yakınsa, ok öyle bir şiddetle girer ki, karşı taraf için telâfisi mümkün olmaz. Muhârebede Türkler, istedikleri hedefi şaşmadan vururlar. Meselâ düşmanlarının gözünü nişanlamışlarsa, mutlaka gözünden vururlar. Zîrâ atıcılık okullarında, bir mangır büyüklüğünde hedef noktası üzerinde çalışırlar ve tam isabet kaydederler. 6 ok kullanarak, 10 metre öteden, bir hedef noktacığının çevresindeki çizgiye hiç kaymaksızın ve biribiri ardınca çepçevre oklarını gönderirler».

VI

TÜRK EVİ

Türk Evinin Hususiyetleri

Türk evi ahşab(tahta), kâgir(taş) veya bu ikisinin karışımıdır. Büyük yangınlardan sonra kâgir, büyük zelzelelerden sonra ahşab yapılara rağbet edilir. Ama esas sevilen çeşit ahşab veya ahşab-kâgir karışımıdır.

Anadolu'da inşaat daha çok kâgir, Istanbul'da ahşab idi. Büyük yangınlardan sonra inşaatın kâgir olması için hükûmetin emirler çıkarttığı görülür (Ahmed Refik, III, 21). Herkes evinin ve dükkânının önüne isabet eden kaldırım kısmını tamire kesin şekilde mecburdu, bozuk kaldırıma müsaade edilmezdi *(Aynı Eser,* III, 30). Ancak ev ve dükkân olmıyan kaldırımların tamiri hükûmete aitti. Kaldırım da zaten Türk şehirlerine mahsustu ve Avrupa'da bilinmiyordu. Kaldırımlar, beledî nizamlara göre yapılıyor, gelişigüzel inşâ edilemiyordu *(Aynı Eser,* I, 67). Kaldırımlar ve sokaklar temiz tutulmak mecburiyeti vardı. Kirletenler cezalandırılırdı. Bunun için muntazam teşkilât vardı *(Aynı Eser,* II, 13). Avrupa'da ise, Paris ve Londra dâhil, kaldırım meçhûl olduğu gibi, herkes çöpünü sokağa atar, sokaklar çöp deryâsı hâline gelir, bazı geçişi önlerdi; aynı şekilde insan pisliği de sokağa dökülürdü.

Türk evi, erkeğin misafir kabûl ettiği selâmlık ve ailesiyle beraber oturduğu harem kısımlarından ibarettir. İki oda da, iki yüz oda da olsa, taksimat budur. Harem kısmına «nâ-mahrem» sayılan hiç bir erkek geçemez. Kadınlar da selâmlıkta erkek misafirlerle beraber bulunmazlar. Erkek misafir yakın akraba ise, hareme girip kadını ziyaret eder.

Türk evi fevkalâde temizdir, parıl parıldır. Döşemesi sade ve kibardır (General Miranda, 46). Yerler parke, boyalı, cilâlı veya âdî beyaz tahtadır. Zenginliğe göre. Hasır, bazan kilim, çok defa halı döşenir. Sokak ayakkabısı ile evin eşiğinden girmek, kimsenin haddi değildir. Padişah bile hareminin eşiğinde ayakkabı değiştirir. Türk evi, çok defa bahçelidir. Bahçede mutlaka meyve veren bir iki ağaç, şurada burada çiçek bulunur.

d'Ohsson, XVIII. asrın sonları için şunları anlatır (IV, 47, 249-50) : Istanbul'da 8-10 hizmetkâr çalışan iyi bir evin yıllık geçim masrafı 10-12.000 kuruştan fazla değildir (5-6.000 altın = 3.125.000 - 3.750.000 TL.). Bu, gerçekte yüksek sınıfa mahsus, kalabalık bir aileyi barındıran bir konak masrafıdır. Bu masrafın yüzde biriyle geçinen çok aile vardır. Türkler, çiçekten sonra bitkilere, ekime ve ağaçlara da düşkündürler. Her yere ağaç dikerler. Bilhassa ıhlamur, kestane, çam, meşe, çınar, dişbudak, ceviz, hurma ağaçlarını çok sever ve çok dikerler. Fakat denebilir ki, en çok serviden hoşlanırlar. Mezarlarına hep servi dikerler. Sevgililerinin boybosunu serviye benzetirler. Türkler'in ağaç sevgisi biraz gariptir, âdetâ saygıya benzer, ağaca canlı muamelesi yapar, şefkatle bakarlar. Kesin lüzum olmaksızın ağaç kesen, yakan ve bakmıyarak kurutanın belâya uğrıyacağını söylerler. Ağacı çok güzel bulurlar ve bilhassa dalbudak sarmış yaşlı ağaçlara çok itibar ederler.

Lâle Devri'nde, 1724'de Vezir Sirke Osman Paşa, konağını ayda 5,5 kuruşa yani 2,25 altına kiraya vermişti *(VII. T.T. Kongresi,* II, 523). Bugünki râyiçle 1.400 TL.'dan az fazla tutmaktadır ve çok düşük bir kiradır.

XVI. asır ortalarında Istanbul'da şöyle bir mülk, 30.000 akçaya (1.350.000 TL.) satılmıştır ki, emlâkin çok ucuz olduğunu gösterir *(Tarih Dergisi,* XXV, 91, 93-4) : Bâyezid Bey mahallesinde karşılıklı iki ev, ortalarında sofaları ve iki kurnalı hamamları, yanlarda sofaları ve şehnişîni, birer çardağı, çardak altında iki dükkânı, hamam camekânı üzerinde ayrıca bir çardağı, iki tarafı yol olan bahçesi ile iki parçalı mükellef konak. Yeniçeri beytülmâli emîni Şucâ Bey tarafından peşin para ile satılmıştır.

Gene Kaanûnî devrinde, Istanbul köylerinden Alemberde'de şu vasıflarda bir mülk, 708 altına satılmıştır (1.770.000 TL.): 4'er odalı iki kısımdan müteşekkil bir ev, ayrıca 2 oda, bir sofa ve fıskıyeli bir salondan ibaret selâmlık, iki ahır, bir samanlık, 2 araba, 7 öküz, yılda 300 araba ot veren bir otlak, iki küçük akarsu, müştemilât arazi, Mariya adında Hıristiyan bir cariye.

Görülüyor ki, şehir içinde de, dışında da mülk, dolayısıyle kira, ucuzdur.

Hayat Şartları

XIX. asra kadar Türk şehrinde hayat şartları, Avrupa şehirlerininkinden iyidir. XVIII. asırdan önce ise, mukayese edilmiyecek derecede üstündür. Maddî durum böyle olduğu gibi, âsâyiş ve

huzur da mükemmeldir. Türk toplumu, itaat temeline dayanmaktadır. Piramidin başında pâdişah vardır ve «Halîfet'Ullah»dır. İrâdesi münakaşa edilememektedir. Dehşetli bir hiyerarşi mevcuttur. Kendisinden 6 ay önce ustalığa yükselmiş bir esnafa diğer bir usta, gerçek bir saygı göstermektedir. Âilede âile reîsinin otoritesi kesindir. Karşılıklı saygı ve sevgi, tam bir hakkaniyet anlayışına dayanmaktadır. Toplum, kanaatkâr ve tokgözlüdür (Mantran, 293-5).

Varlıklı ailelerde evin gündelik ihtiyaçlarını köle veya uşak satın almaktadır. Fakir ailelerde pazardan alışverişi erkek, sokak satıcısından da hanım yapmaktadır. Erzak, yağ gibi şeyler, gram ve kilo ile değil, toptan, bir mevsimlik satın alınmaktadır (1940'lara kadar âdet böyleydi).

Halk, gürültüden, tecâvüz ve patırtıdan nefret eden, kabalıktan hoşlanmıyan bir toplumdur. Istanbul nezaketi, dillere destandır; bütün imparatorlukta örnek gösterilmektedir. Istanbul'a gelen her taşralı, bu terbiye, âdâb ve nezaketin içine giremediği takdirde barınamamakta, sosyal yer edinememekte, alay konusu olmaktadır.

İbâdetler ihmâl edilmemektedir. Müslüman kadar Hıristiyan ve Mûsevî de ibâdetini hiç bırakmamaktadır. Ama taassup yoktur. Yobazlar arada türemekte, fakat sevilmemektedir.

Bolluk ve bereket vardır. Kıtlık, çok nâdir ahvalde, uzun savaşlarda, büyük kışlarda görülmektedir. Her şey ucuzdur ve herkes ayağını yorganına göre uzatmasını çok iyi bilmektedir. Aç ve açıkta kimse yoktur. Bir mahallede aç ve açıkta kimsenin olması, o mahallenin bütün mensupları için bir ayıp sayılmaktadır. Hattâ mahallede işsiz erkek ve delikanlı iyi gözle görülmemekte, mahalle ileri gelenleri aralarında konuşarak onu mutlaka bir işe yerleştirmektedirler. Sosyal dayanışma çok kudretlidir ve XX. asrın büyük savaşları ile ancak çözülebilmiştir. Belirli yaşa gelen delikanlı ve kız, ne yapıp yapılıp, elbirliği ile mutlaka evlendirilmektedir. Ekseriya sosyal şartları eşit ve yakın olanlar biribiriyle evlenmektedir. Ama aksi de çok görülmektedir. Fakir kızla zengin erkek, fakir erkekle zengin kız izdivâcı, Batı toplumundakinden fazladır. Hele şehirde, birden fazla kadın almak, çok nâdir bir hâdisedir. XVII. asrın ilk yıllarında Istanbul'a gelen Jean Palerne şöyle der (*Pérégrinations*, Lyon, 1606, 96) : «Il y a peu d'hommes qui ayent plus d'une femme».

Türk Kadını

Kaanûnî devrinde Türkiye'ye gelen Postel ve Belon gibi seyyahlar, Türk hanımı ile Avrupalı hanım arasında şu farkı belirtirler : Avrupalı ev sahibesi, kuşağında bir sürü anahtarla dolaşıp hizmetkârlara sert emirler veren bir hanımdır. Türk ev sahibesinin ise her şeyi açıktır, kilitli değildir, hizmetkârına sert değil yumuşak emir bile vermez, onunla eşit gibi arkadaşça konuşur ve hizmetkâr zâten söylenmeden kendisinin ne yapması icab ettiğini bilir.

Gene Kaanûnî devrinde Türkiye'ye gelen İspanyol seyyahı şöyle der (s. 126) : «Türk kadını beyaz tenli ve çok güzeldir. Bizde kadın yüzünden her gün çıkan kavgalardan, bıçaklamalardan ve ölümle biten dalaşmalardan, Türkiye'de eser bile görülmez».

XVIII. asrın sonları için General Miranda'nın müşahedeleri şöyledir (s. 53, 64-5) : «Türk kadınlarının güzelliği meşhurdur... Boğaz'dan sandalla geçerken, yalıların ilk katlarında erkeklerin yemek yedikleri görülüyordu. Geçerken bizi selâmlamayı ihmâl etmiyorlardı. Asıl ilgi çekici şey, üst kat pencerelerinden bakan Türk hanımları idi. Pek kaçmıyor, kendilerine dikkatle bakmamız karşısında hafifçe tebessüm ediyorlardı. Yüzleri açıktı. Halbuki sokakta yüzü açık kadın görmek mümkün değildi».

XIX. asır başlarında da Mareşal von Moltke'nin fikirleri şöyledir (s. 25, 29) : «Gerçeği söylemek lâzım gelirse şunu itiraf etmeliyiz ki, Avrupa'da bir genç kız, nişanlılıktan evliliğe geçtiği zaman bir basamak inmiş olur. Çünki ona bir ömür boyu perestiş etmenin imkânı yoktur. Türkiye'de kadının pâyesi, evlilikle yükselir. Gerçi kocasının emirlerine mutlak şekilde itaat eder. Fakat oğullarının, kızlarının, uşaklarının, hizmetçilerinin de mutlak âmiridir. Ama belki de biz bir istikamette, Türkler diğer istikamette ifrâta gitmişlerdir... Türk kadınlarının yüzleri umumiyetle pek güzeldir. Tenleri mükemmel, gözleri hârikulâde, kaşları geniş ve kemerlidir».

Kadının hayâtı, kocası boşasa bile müemmendir. Zîrâ boşandığı zaman kendisine ne kadar tazminat verileceği, daha evlilik akdinde belirtilir (mihr-i müeccel, mihr-i muaccel). Karı boşamış veya kadının kadı'ya müracaatle boşanmış olduğu erkekler, nafakanın ağırlığından çok şikâyetçidirler. Maamâfih boşanma, son derecede nâdirdir. Ayıp olduğu kadar günah da sayılmaktadır. Ama boşanma yasağı gibi bir şey bahis mevzuu değildir.

Meselâ 1723'te, Lâle Devri'nde, Telhîsî Mustafa Efendi'nin oğlu, yeni evlendiği kızı beğenmiyerek boşamıştır. Kadı, kıza gün-

de 6 akça nafaka verilmesine hükmetmiş, ayrıca kızın bütün çehizinin ve evlenirken kocasından aldığı bütün hediyelerin baba evine götürülmesine karar vermiştir. Ayda 180 akçanın bugünki değeri 1.800 TL.'ndan fazladır (VII. *T. T. Kongresi,* II, 522). Orta derecede bir devlet memuru olan Sâdık Efendi, 1820'de karısını boşamış, kadı efendi, boşanan hanımın için ayda 50 kuruş gibi ağır bir nafaka hükmetmiştir. Nafaka, kadın yeni bir kocaya vardığı zaman kesilmektedir.

Çocuk

Çocuk, son derecede şefkate değer bir varlıktı. Çok disiplin, terbiye ve âdâb içinde yetiştirilirdi ama, asla dövülmezdi (*).

Çocuğu ebe doğurturdu. Çocuk düşürten ebelerin çalışma izni ibtâl edilirdi. Ama gene de çocuk düşüren çok anne vardı. 5'ten fazla çocuğu olan aile, otomatik şekilde devlet himayesine alınırdı. Meğer ki varlıklı aile ola. 1861'den itibaren ebelik yapacak Müslüman, Hıristiyan, Mûsevî bütün hanımların, Mekteb-i Tıbbiyye'de imtihan geçirerek ruhsat almaları şartı kondu (Ali Rızâ Bey, 104-5, 107). Doğumun üçüncü günü çocuğa adı, bir toplantı yapılarak babası tarafından konulurdu. Baba, bebeği kucağına alıp kulağına üç defa ezân okur, üç defa adını söylerdi. Sonra misafirler ağırlanırdı.

Türk toplumunda piç derdi yoktu. Zîrâ zinâ yoktu. Yetimler, devlet himayesinde idi. Bu bakımdan Türk toplumu, Avrupa toplumundan asırlarca ilerideydi. Bu hususta Avrupa, XIX. asırda bile son derecede geri idi. Bilhassa büyük şehirler, sahipsiz, kimsesiz, ana ve babasını bilmiyen çocuklarla doluydu. 1815'te Fransa'da 82.000 terkedilmiş, sahipsiz çocuk vardı. Bu rakam 1830'da 118.000'e yükseldi ve sonraki yıllarda daha da arttı (Schoelcher, *Esclavage et Colonisation,* 62, n. 2). Fransa'nın nüfusu 1815'te 29,3 ve 1830'da 32 milyondu. Demek kaba hesapla her 300 nüfustan birisi terkedilmiş çocuktu. Bunun umumî çocuk nüfusuna oranı ise, daha korkunçtur.

Reşad Ekrem Koçu, son devir Türk çocuğu için şöyle der (*İstanbul Ansiklopedisi,* VIII, 4.064a, 67b) :

(*) Ben babamdan hayatımda tokat yemedim, hattâ kulağımı çekmedi, ağır söz olarak bir defa «eşek» dediğini hatırlıyorum. Çünki o da babasından dayak yememişti. Ama ben hem kızımı, hem oğlumu döğüyorum.

«Birinci Cihan Harbi sonuna kadar Istanbul'un öyle bir atmosferi vardı ki, mahalle çocukları bile, kadına, yaşlıya, garîbe, hastaya, istisnasız hürmet göstermiş, yardıma koşmuştur. Ayak takımından mahalle çocukları, kendi mahalle ve semtlerini adım adım, karış karış tanıdıktan başka, koca şehri de tanırlar, yol soranlara, semt soranlara en doğru cevabı verirler, en güzel tarifi yaparlar, hattâ bazan öne düşüp kılavuzluk bile yaparlardı. Bir komşu bakkala, kasaba gönderse, eline bir testi, güğüm vererek çeşmeye yollamak istese ve buna benzer hizmetlere, seve seve koşarlardı. Karşılığında bahşiş düşünmek ve almak diye bir şey yoktu. Bu çocuk diğergâmlığı, Türk'e has bir güzellikti. Bu gibi ahvalde çocuk ağzında 'babanın uşağı mı var?' gibi haşîn red tepkisi duyulmazdı...

«Hem askerî okullar, hem imparatorluk devrinin resmî ve hususî bütün sivil okullarının, üniformaları vardı. Sokaklarda üniformasını giymeden dolaşan çocuklar görüldüğü zaman, okullarca cezalandırılırdı. Çocuklara, okullarının üniformalarının şerefini korumaya mecbur oldukları da ehemmiyetle anlatılırdı. Çocuklar, mektebli olduklarının alâmeti o üniformayı giymekle iftihâr ederlerdi. Zamanımızda ise, ortaokul öğrencilerine bile sadece bir okul kasketi giydirmekten okul idareleri âcizdir ve maalesef çocuklarımız, mektebli olmakla övünme duygusunu kaybetmişlerdir».

Konak Hayatı

Hepsi 1859 yılına ait ve *Cerîde-i Havâdis* gazetesinden alınmış 3 konak satış ilânı :

«Mahmudpaşa civarında Hocahanı nâm mahalde Bâb-ı Zabtıyye'ye giden yol sol tarafında mezkûr hana muttasıl maliye muhâsebeciliğinden mütekaid Hamdi Efendi konağı satılıktır. Hâriciyye : Fevkaanî 4 oda, vâsî sofa, tahtânî kahve ocağı, vâsî ahır, kâgir samanlık, üzeri fevkaanî taş oda, kâgir mutfak, üzerinde aşçı odası, sofa ve kebîr mahzen, eşcâr-ı müsmireli (meyve ağaçlı) bahçe, derûnunda (içinde) havuz ve bir kuyu, limonluk. Dâhiliyye : Fevkaanî 4 oda, bir vâsî sedli sofa, bir sandık odası, diğer sofa, kiler, orta katta 4 oda, bir vâsî sandık odası, alt katta 2 oda, kiler, câmekân ve kâgir hamam. Ebniye-i hâriciyye (dış yapılar) : Mutfak, 1,5 masura mâ-i lezîz (su), sokak kapısı yanında kebîr arabalık. Boğaziçi'ne ve Cisr-i Cedîd'e (Yeni Köprü'ye) nezâreti vardır».

«Ahırkapısı'nda iskele civarında Hacı Edhem Paşa Konağı satılıktır. Haremde 10, selâmlıkta 15 oda, müteaddid taş mahzenler, 2 hamam, 3 masura su ve müştemilât-ı sâireyi hâvî. Marmara'ya nâzır, poyraz rüzgârını alır».

«Kandilli'de vapur iskelesi ittisâlinde, sâbık kantrato müdürü Osman Bey'in mücedded yalısı : Harem, selâmlık 19 oda, bir salon, haremde kâgir mutfak, kâgir hamam ve camekân, bir kâgir oda, aşağı katta kiler, bir cariye odası, hem-zemîn bağçesinde iki sed üzerinde tulumba, havuz, selâmlıkta ayrıca havuz, limonluk, harem, selâmlık, 3.000 arşın bahçe, 4 kayık alır kayık-hâne, selâmlıkta 24 kayık alır ve senevî 3.000 kuruşa (37.500 TL.) kiraya verilir kayık-hâne, yalı ile berâber satılık iki kahvehane, arkasında 3 oda, sofa, kahve ocağı, 6 hayvan alır ahır, ara yerleri, mutfak ve çiçek sobası, 12.000 arşın bahçe, 2 sakız dolabı, bir büyük havuz, havuz ittisâlinde köşk, sed üzerinde diğer bir köşkte 3 oda, kahve ocağı, kiler ve saire ile bir masura mâ-i lezîz ve müştemilât-ı sâire».

Yukarıda tarifleri yapılan 3 konak, küçük veya küçükçe konaklardır. Daha küçüklerine «konak yavrusu», daha küçüğüne «büyük ev» denmektedir. Büyük konaklar, vezirlere mahsustu. Gazi Osman Paşa'nın Serencebey Yokuşu'ndaki konağı 35-40 oda ve sair müştemilâttan ibaret olduğu gibi, aynı meşhur kumandanın Göztepe'de de yaz için büyük bir köşkü vardı *(Istanbul Ans.,* X, 6.043b-4a).

Eski vezirlerin konakları çok büyüktü. Sadrâzam Siyâvuş Paşa'nın Mimar Sinân'a yaptırdığı saray, buna örnektir. 1660'ta yanmış, içinde üç çeyrek asır oturulmuştur. Süleymâniye Câmii'nin kuzeyinde idi. 300 odası, «hücre» denilen daha birçok küçük odası, 7 hamamı, fevkalâde manzarası, 1.200 penceresi, bahçesi içinde mutfak ve ahırları vardı *(Târîh-ı Gılmânî,* 66). Sultânahmed Meydanı'nda (Atmeydanı) Vezîr-i âzam Makbûl İbrahim Paşa'nın sarayı, daha da büyüktü (şimdi bir kısım arsası üzerinde Adliye Sarayı vardır).

Prof. Bedî Şehsüvaroğlu, son devir Göztepe köşklerinden bazılarını tasvîr etmiştir *(Göztepe,* 60, 62, 113, 136) : Göztepe'nin kurucusu Ser-Duhânî Mehmed Hâlis Efendi, halkın tâbiriyle Tütüncü Mehmed Efendi, Kemahlı'dır. 1870 civarında Istanbul'a gelmiş, tütün ticaretine başlamış, zamanla Cibâli'de tütün fabrikası kurmuş, ordunun tütün müteahhidliğini almış, büyük zenginler arasına girmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye kurulunca, Cibâli'deki fabrikasını reji idaresine 95.000 altına satmıştır (118.750.000 TL.). Bu parayla Erenköyü'nde büyük bir arazi satın almıştır ki, bugünki Göztepe'nin nüvesini teşkîl eder. Bu sûretle Erenköy'deki rical

köşkleri, XIX. asrın sonlarında, Göztepe'ye doğru yayılmıya başlamıştır. Bunların içinde gerçek saray yavrusu olanlar vardı. Meselâ II. Abdülhamîd'in mâbeyncilerinden Vezir Râgıb Paşa'nın Caddebostanı Plajı'nın hemen yanındaki kâgir yalısı Alman mimarı Jasmund'un eseridir ve 1908'de tamamlanan bu binâ 105.000 altına çıkmıştır (131.250.000 TL.). Şehremîni (Istanbul vali ve belediye başkanı) Vezir Rıdvan Paşa'nın köşkü de meşhurdu. Ölünce Mâbeynci Fâik Bey tarafından satın alınmış, Meşrûtiyet'den sonra Maârif Nezâreti 7.500 altın (9.375.000 TL.) vererek Erenköy Kız Lisesi yapmıştır. II. Abdülhamîd'in oğullarından Abdürrahîm Efendi'nin köşkünü 1924'te Konyalı peynirci Kocabıçak, sonra müteahhid Abdurrahman Nâci Demirağ satın almıştır. Sadrâzam Sâlih Paşa'nın köşkünü de 2. Cihan Harbi'nde Türkiye'de Nurkalem yapan meşhur Nûri Bey almıştır.

Kulübe bozuntusundan saray yavrusuna kadar her ikametgâh, bir aileye mahsustu. Gerçi aile kalabalıktı. Gelinler, dâmadlar, torunlar, baldızlar, kayınbiraderler bir arada otururlardı. Fakat bir binanın iki aile ile paylaşılması mümkün değildi. Tabiî hizmetkâr âileler bu dediğimin dışındadır. Apartman usûlü yoktu. Yalnız Yahudiler apartmanlarda otururlardı ki, bunlara «yahûd-hâne» denilirdi. Beş, altı, yedi katlı acayip, çirkin yapılardı. Türk, iki, üç ve dört katlı müstakil binalarda otururdu. Türk'ün apartmana geçmesi, tek tük 1908'de başladı, fakat fantezi kabîlinden. 1923'te büyük şehirlerde, yani Istanbul ve İzmir'de apartman dairesi kiralıyan Türkler görüldü. 1930'lara doğru büyük şehirlerde apartman kiracılığı yaygınlaşmıştı, fakat henüz kat mülkiyeti yoktu.

Türk evinde, konağında, sarayında pencereler, kadının da sokağı seyredebilmesi için, dışa açıktı. Arab evinde ve konağında ise, bir iç avluya (patio) açılır ve yapının dışarıya bakan penceresi yoktur. Güneydoğu Anadolu'da böyle Arab ve Kürd yapısı binalar hâlâ görülür. Türk ikametgâhının diğer bir hususiyeti, dıştan çok sade görünmesi, içerisinin iyi döşenmesidir. Konaklarda altın yaldız, sakınılmadan, badana gibi harcanmıştı. Bazı taraflar, bugün eşleri müzelerde olan çinilerle kaplıdır. Zengin halılar örtülür. Diğer bir hususiyet, oda ve salonların eşya ile doldurulmaması, ferah döşenmesidir. Eşyâ ile dolu odalar, Batı'dan Türkiye'ye gelmiştir. Fakat son zamanlarda Batı, çok az eşya ile döşenmiş geniş salona dönmek istemiştir.

Türk konağı ve evi, odun ve odun kömürü ile ısıtılırdı. Şömine, döner soba, dev çini soba ve mangal vardı. Ekseriya bakır, çok fakirlerde saç, zenginlerde hattâ gümüş olan ve dev büyüklükte

yapılabilen mangal, kömüre mahsustu. Türk evi ve konağı, hattâ sarayı, bugünkiler derecesinde ısıtılmazdı. Onun için kışın kalın giyinilir, yün fanileler iç çamaşırı olarak kullanılır, zenginler evde kürkle dolaşırlardı. Yatacak odaları hiç bir zaman ısıtılmazdı. Onun için çifter çifter yorgan ve battaniyeler kullanılırdı. Çok ısıtılan tek yer, hamamdı. Mutfaklar da sıcak olurdu. Konaklarda, odun kömürü, bâzan odunla ısıtılan büyük fırınlar vardı.

Vezneciler'de şimdi Edebiyat ve Fen Fakülteleri'nin bulunduğu arsada, Nakıybüleşrâf Kazasker Tahsîn Efendi'nin konağı vardı. Sonra Sadrâzam Keçeci-zâde Büyük Fuad Paşa satın almış, 1864'te yanmış, Fuad Paşa, arsayı Sadrâzam Yûsuf Kâmil Paşa'ya satarak kendisine Bayezid'de sarayımsı bir konak yaptırmıştır. Kâmil Paşa, 90.000 altın (bugünki râyiçle 112,5 milyon TL.) harcıyarak sarayımsı bir konak inşâ ettirip döşetti. Ancak o da çok oturamadı. 1876'da kendisi ve 1881'de zevcesi Prenses Zeyneb Hanım öldüler. Abdülazîz Hân'ın ziyârete geldiği konak budur.

Şimdi Istanbul Belediyesi'ne âit muhteşem Emirgân Parkı'nda, Hıdîv İsmâil Paşa'nın sarayı vardı ki ondan oğlu Tevfik Paşa'ya, ondan oğlu Abbas Hilmi Paşa'ya, ondan da Istanbul Belediyesi'ne geçmiştir. İsmâil Paşa'dan evvel burada Sadrâzam Husrev Paşa'nın sâhil-sarayı vardı. Muhteşem bir bahçe içindeydi. Salonları fıskıyeli havuzlarla süslü idi. Yalnız 30 iç ağası, hizmetlere nezâretle mükellefti. 1847'de emekliye ayrıldığı zaman hizmetkârlarının sayısını tasarruf maksadıyle 120'ye indirdiği için şikâyet etmiştir (*XIII. Asr-ı Hicrî'de Osmanlı Ricâli,* I, 66).

Baltalimanı Sâhil-Sarayı'nı I. Abdülmecîd, 250.000 altın (375 milyon TL.) ödiyerek —döşeli olarak— Sadrâzam Büyük Reşid Paşa'dan satın almış, evlenen büyük kızı Fatma Sultân'a hayat boyu tahsîs etmiştir. Bugün Kemik Hastahânesi olan bu sarayın son sâhibi, Dâmâd Ferid Paşa'nın eşi olan gene I. Abdülmecîd'in kızlarından Medîha Sultân idi (1923'e kadar) (*Aynı Eser,* I, 109).

Bu gibi misaller, XIX. asırda devlet adamlarına henüz çok büyük maaş, tahsîsat ve atıyye verildiğini göstermektedir ki, Avrupa'da da henüz böyle idi. Az maaşlı devlet adamı tipi, yalnız XX. asra mahsustur.

Bir istisna olmakla berâber Kavalalı Prens Vezir Mustafa Fâzıl Paşa'nın durumu da kayda değer. Bâb-ı Âlî, Mısır verâset sistemini değiştirip Paşa velîahdlikten düşünce, Mısır'daki emlâkine karşılık ağabeyi Hıdîv İsmâil Paşa, kendisine 5.000.000 İngiliz altınını def'aten ödemiştir (6.250.000.000 TL.). Bu parayı 10 yılda tüketmiştir (Avrupa ve Istanbul'da da mühim serveti vardı). Sonunda ağabeyi Hıdiv, kendisine 2.000 altın aylık bağlamıya mec-

bur kalmıştır (2,5 milyon TL.). 1875'te ölünce hemen hiç nakdi çıkmamıştır. Fakat Istanbul'da sarayları vardı. Murassâ bir altın leğen-ibrik takımını 10.000 altına (12,5 milyon TL.), murassâ bir enfiye kutusunu da buna yakın bir değere satmıştı *(XIII. Asr-ı Hicrî'de Osmanlı Ricâli,* II, 90). Paris ve Viyana'da akıl almaz paralarla kumar oynamış, Avrupa'da Zıyâ Bey (Paşa), Nâmık Kemal Bey, Ali Suâvî Efendi ve daha bir hayli Yeni Osmanlı'ya, yıllarca, fevkalâde dolgun maaşlar vermiştir.

Şâh-ı Cihân'ın IV. Sultan Mehmed'e Hediyeleri

Timuroğulları'ndan Hindistan Türk imparatoru Şâh-ı Cihân (1627 -1658), 1656'da IV. Sultan Mehmed'e (1648 - 1687), Kaaim Bey adlı fevkalâde büyükelçisini Istanbul'a gönderdi. Bu elçinin pâdişahça kabûlünü ve sergilenen hediyelerini Fransız gezgini Jean de Thévenot, bizzât görmüş ve bize nakletmiştir. Bu sırada IV. Mehmed, 14 yaşında ve 8 yıllık hükümdardır. Şâh-ı Cihân ise saltanatının sonlarında ve 63 yaşında idi. 2 yıl sonra bu elçiye karşılık mâhiyetinde IV. Mehmed, Maan-zâde Hüseyin Bey'i Hindistan'a göndermiştir (1658). Bu sırada Hindistan Türk imparatoru, pâdişahtan sonra dünyanın en büyük ve en zengin hükümdârıdır, bu hususta İran Türk şâhını geçmiştir. Hüseyin Bey, Hindistan Pâdişâhına yekpâre iri zümrüdlü bir sorguç, 4 donanmış, murassâ takımlı ve şecereli at ve başka hediyeler göndermiştir (Naîmâ, VI, 199-200). 1656 mayısında Istanbul'a varan Hindistan'ın Türk elçisi Kaaim Bey'in kabûlü şöyle olmuştur.

16 mayısta Pâdişâh'ın, fevkalâde büyükelçiyi kabûl edeceği bildirildi. Elçi ve maiyyetini Üçüncü Kapı'dan (Topkapı Sarayı) 50 çavuş (hunkâr yâveri) karşılayıp İkinci Kapı'ya getirdi. Burada «sağ tarafta üç bin yeniçeri» diyor Thévenot «korkunç bir düzen ve sükûnet içinde sıralanmışlardı, heykelden farkları yoktu». Vezirlerle yemek yedikten sonra Kaaim Bey, Sultan Mehmed Hân'ın huzûruna Arz Odası'na götürüldü. Şâh-ı Cihân'ın hediyeleri 260 paket içinde îtinâ ile ambalajlanmıştı. Hediyeler 2.200 parça idi. Bunlar herkesin görmesi için sergilendi. Şunlar göze çarpıyordu : her biri bir kaç düzine altın değerinde zer (altın) ve sîm (gümüş) telle işlenmiş mendiller, sarıklar, kumaşlar, bir kaç kantar sarı sabır taşı, iki küçük sandıkta bir kantar ak anber, elmas tesbih, silme elmas kemer, murassâ hançer, bir kutu çıplak taş... Hançerin sapındaki elmasların biri 160 kırattı ve 125.000 duka altını değerindeydi (1973 râyici : 156.250.000 TL.). Bu hususta dünyâca mütehassıs olan Istanbul Bedesteni tâcirleri hediyelerin top-

lam değerinin 3 milyon kuruş (1,5 milyon duka altını) (1973 râyici : 1.875.000.000 TL.) olduğunu tahmîn ettiler. Fakat san'at ve antika değerleriyle gerçekte bu meblağın iki misli edeceğini söyliyenler de vardı. Şâh-ı Cihân, İran Türk Safevî imparatorluğu ile savaşta mukabil taraftan da Osmanlı'nın harbe girmesini istirhâm ediyordu. Kaaim Bey, bir kaç gün sonra tekrar Saray-ı Hümâyûn'a çağırılarak kendisine «galebe dîvânı» gösterildi : yeniçeri orta'larının üç aylıklarını alma töreni. 1.400 torba gümüş para (akça), dağlar gibi İkinci Avlu'ya yığılmıştı. Her orta'nın kumandanı olan çorbacı (binbaşı), çağırılınca torbasını gelip alıyor, güçlükle taşıyıp götürüyordu. Bu tören, korkunç bir düzen ve sessizlik içinde yapıldı.

Topkapı Sarayı, 9 ekim 1975'te *Sunday Times* (Londra) gazetesince dünyânın 7 hârikasının birincisi olarak îlân edilmiştir.

Tanzimat'ın Getirdikleri

Tanzimat'ın getirdikleri demek, Batı'dan gelen şeyler demektir, açıkçası böyledir. Hemen şunu ilâve etmek isterim, Tanzîmat, gerçek halk tabakasına az şey getirmiştir. Tanzimat'ın ev ve konak hayatına getirdikleri, büyük şehirlerin yüksek tabakası içindir. Gerçek halk, ev hayatında, Tanzimat'tan önceki gibi yaşamıya devâm etmiştir, XX. asrın başlarında bile...

Gérard de Nerval, büyük 1826 inkılâbından 17 ve Tanzimat'tan sadece 4 yıl sonra şöyle yazar (s. 49) : «Tanzimat, Osmanlı'ya fes giydirmiş, onu yakasına kadar düğmeli redingot içine habsetmiştir. Türk evinin geleneksel tezyinâtını da kaldırmıştır. Artık arabeskler, petek gibi işlenmiş tavanlar, stalaktitler, oymalar, sedir ağacından ve işlemeli sandıklar yoktur. Bunların yerini dümdüz boyalı, silme kornişli duvarlar almıştır. Oyma panolar içinde bir kaç alelâde resim, bir kaç saksı, bu saksılarda sarmaşıklar ve dallar... Hepsi bu kadar. Bütün bunlar bir stildedir, daha doğrusu üslûpsuzluk içindedir. Hârikulâde güzel eski Türk zevkı ile ilgisi, onu pek uzaktan andırmaktan ibaret bir üslûp...».

Şüphesiz Nerval, bir Tanzimat konağını tasvîr etmiştir. Yoksa 1843'te sade Türk vatandaşının evi, üç asır önce neyse, gene o idi.

Türk ev ve konak hayatına Lâle Devri'nden (1703 - 1730) itibaren fevkalâde küçük de olsa Batı unsurları girmiştir. Bu unsurlar Nizâm-ı Cedîd devrinde (1789 - 1807) biraz artmış, 1826'dan, hele 1839'dan başlıyarak fazlalaşmıştır. Fakat gene de satıhtadır. Batı mobilyası, piyano, araba, aydın ve yüksek sınıfa mahsus ye-

niliklerdir. Hattâ muhafazakâr yüksek sınıf bile, bu Batı modasına nefrete çok yakın bir duyguyle bakmaktadır. İşte «müsteşâr-ı saltanat» meşhur Hâlet Efendi'nin, 1802-1806 arasında Paris büyükelçisi iken, III. Selîm'in son yıllarında, Nizâm-ı Cedîd devrinde, bir dostuna yazdığı mektuptan bazı parçalar (E. Z. Karal, *Hâlet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği*, 32-3) :

«Bir gün evvel şu kâfiristândan hayr ile halâs olmaklığım içün duâlarınızı niyâz ederim. Zîrâ Pâris'e kadar geldik. Halkın nakl-ü medh etdikleri Frengistân'ı dahi göremedik. O tuhaf şeyler ve o akıllı Frengler hangi Avrupa'dadır bilemem... Sübhân'Allaah bu nâsın (halkın) akl-ü î'tikaadları bir acâib şey ki, bu kadar müddetden beri medh-ü senâsı ile kulağımızı doldurdukları Frengistân'ın hılâfını bulduk... Frengistân'ı size ihâfe veyâhûd iğvâ içün her kim senâ eder ise, suâl buyurasız : Sen Avrupa'ya gitdin mi? deyü. 'Hayır gitmedim, (ama) târîhlerden bilirim' der ise, iki kısımdan biridir ki, şimdi îzâh olunur : 'Beli, gitdim ve biraz zamân eğlendim' der ise, elbette Frengler'in tarafdârı ve câsûsudur. 'Gitmedim' der ise, iki kısımdır : Ya eşşekdir, Frengler'in yazdıklarını dinler, yâhûd gayret-i dîniyyesinden, tamâmen Frengler'i medh eder».

Tanzimat, yaşayış yanında ahlâkta da bazı bozukluklar getirmiştir. Bütün kültür değişmelerinde böyle sosyal çalkantılar olmuş ve alınanlar yanında, hayli şey kaybedilmiştir. Baskıyle kültür değişmesine mâruz bırakılan toplum, kendisine hiç lüzumu olmıyan kültür unsurlarını almakta, kesin lüzum olan medeniyet yâni teknik unsurları yeterince alamamaktadır. Baskı yapan taraf medeniyeti yâni tekniği çok esirgemekte, kendi kültürünü vermek içinse savaşırcasına gayret göstermektedir. 50 yılda medeniyet kabûl edilebildiği ve değiştirilebildiği halde, bir kültür ancak 500 yılda oluşmaktadır. Onun için Tanzimat, bazı kimselerce tenkid edilmiştir. Yeterince teknik alınamadığı, yeterinden fazla yabancı kültür unsuru alındığı, onun için Türkiye'nin kalkınamadığı ileri sürülmüştür. Bu fikrin gerçek payı elbette vardır. Fakat şu iki husus kesin şekilde unutulmadan Tanzimat'ı hırpalamaya çalışmak tarih gerçeklerine uymaz : Evvelâ Tanzimat devrinde Batı kültür unsurları mübalağa edildiği gibi bol bol alınmış değildir, henüz yeterince bile alınmamıştır, mübalağaya kaçıldığı devir Tanzîmat devri değil, sonrasıdır, aslında Tanzîmat, bu devrin gerçek başlangıcı olduğu için tenkıde lâyık görülmektedir. İkincisi, Türk insanı ve toplumu, Tanzimat'la değil, Tanzimat'tan hayli önce eski şevketini, aktivitesini, şahsî teşebbüs kabiliyetini geniş ölçüde kaybetmiştir. Bu iki unsur hiç unutulmaksızın Tanzi-

mat'ın tenkıydi yapılabilir. Fakat Tanzîmat, daha doğrusu 1826'-dan başlıyan radikal inkılâplar olmasaydı, imparatorluğun, hattâ devletin yaşıyabileceğini de sanmam. Bu fikrimi değiştirmem. Türkiye o zaman, Türkistan'ın âkıbetine uğrıyacaktı. Tabiî inkılâplar çok tehlikeli müesseselerdir. Dikkat edilmediği takdirde, götürdükleri, getirdiklerinden fazla olabilir. Daha Tanzimat devrinde, Avrupa'nın büyük diplomatı Prens von Metternich, bu iddiada bulunmuş, Batı müesseselerini almak yerine eski Türk müesseselerinin modernleştirilmesi ile Türkiye'nin daha iyi kalkınabileceğini savunmuştur. Pierre Loti, Claude Farrère gibi Türk dostlukları her türlü şüphenin ötesinde olan mütefekkirler de sonraları aynı tezi ileri sürmüşlerdir. 1826 inkılâpları ve Tanzimat ile Türkiye, bugün Türkistan durumuna gelmekten kurtulmuşsa da, gün geçtikçe diğer dünya devletleri arasındaki ehemmiyet nisbetini kaybetmiştir. Gerçek bir kalkınma da yapamamıştır. Fakat bunun, pek çeşitli ve karmaşık sebepleri vardır.

Henri Mathieu, 1857'de Türk toplumunu, teşebbüs kabiliyetini kaybetmiş, yorgun bir cemiyet hâlinde tasvîr etmiştir *(La Turquie,* II, 49) :

«Şan ve şeref, harb ve ceng sarhoşu olan, yeryüzünde yalnız tek devlet olabileceğine inanan ve bu imanla dünyayı fethe koşan müteşebbis ve faal Türk ırkına, artık tesadüf edemezsiniz, arasanız örnek bulamazsınız. Bugünki Türk'ün aklı fikri, çubuğunu tüttürüp hayâl âlemine dalmaktan ibarettir. Hareketsiz yaşıyabilmekten başka tutkusu da kalmamıştır. Faaliyet ve teşebbüs sahası o derecede daralmıştır ki, âdetâ yürümek için yaratılmamış sanılır. Bağdaş kurarak geçirdiği hayat, âdetâ bütün organlarını dumûra uğratmıştır. Eski Türkler'in muhteşem hâlini artık yalnız tarih kitaplarında okuyabilirsiniz».

Çok daha sonra, 1883'te, Edmondo de Amicis, Tanzimatçı Türk ile Eski Türk tipi arasındaki çarpıcı ayrılıkları daha mübalağalı ve belirgin çizgilerle anlatmaktadır (s. 425-6):

«Şu noktada hemen bütün dünya müttefiktir: Yeni Türk, eski Türk'ün değerinde değildir. Biz Avrupalılar'ın kumaşlarımızdan her türlü refah vasıtalarımıza, ayıplarımızdan kötülüklerimize kadar bütün mânâsızlıklarımızı almışlardır. Fakat duygularımızı ve fikirlerimizi kabûl etmedikleri için, bu yarım Batılılaşma ile bizden bir şey kazanamamış, üstelik eski Osmanlı Türk karakterinin bütün iyi taraflarını kaybetmişlerdir. Eski Türkler hâlâ yaşamakta ve Yeni Türkler'in hâline ibretle bakmaktadırlar. Eski Türk, Batı medeniyetine bürünmüş yeni Türk'te tenbellik, kabiliyetsizlik, inançsızlık, para hırsı, Frenk mukallidliği, millî an'a-

ne düşmanlığı, uşak ruhlu memuriyet, atalarının papuçları olamıyacak küstah, hayâsız, ahlâksız, fakat şık, genç bir kitle manzarası görmektedir. Eski Türk'e göre, Avrupalı gibi yaşıyan Yeni Türk, namusa, vicdana, ahlâka kayıtsız, Avrupalı gibi davranarak medenî olduğunu iddia eden bir garîbedir. Binâenaleyh Eski Türk, Yeni Türk'ü, çağın bilgilerini almış modern bir Türk gibi değil, sapıtmış ve milletine ihanet etmiş, millî çizgiden kaymış sapık zavallılar olarak telâkki etmektedir. Eski Türk, yenilikleri reddetmekte ve Türk düşmanı olan Avrupa'dan geldiği için ayrıca dehşetli bir nefret hissi beslemektedir. Avrupa'dan gelen her yenilik hareketi, Eski Türk için, yalnız Avrupa'nın ekmeğine yağ süren, Türk menfaatlerine ve karakterine aykırı şeydir. Türkiye'de inkılâpçı olan sadece hükûmettir, bütün inkılâplar padişah ve vezirlerden gelmiştir, hiçbiri halktan gelmiş değildir. Millet, hâlâ çok muhâfazakârdır. Binâenaleyh, inkılâpların kök saldığı asla iddia edilemez, zira çorak toprağa ekilmiş, toprak bu tohumları kabûl etmemiştir. Ama devlet otoritesi her şeye hâkimdir ve açık bir protesto görülmemiştir. Ancak halkın bütün Avrupâî yenilikleri maskaralık olarak kabûl ettiğini bilmek için onunla konuşmaya lüzum yoktur, yüzüne bakmak kâfidir. Türkiye'de sadece isimler değişmiştir. Yapılanlar, tepeden inmedir ve halka mâl olmamıştır. Üstelik Avrupa'nın baskısı arttıkça, halk, bunu tâviz siyasetinin neticesi saymış, açıkça sesini yükseltmemişse bile, içinden lânetlenmiştir. Zîrâ her Avrupa baskısının Türk'ün menfaatlerinden bir kısmını alıp götürdüğüne şâhid olmuştur. Halk: 'Bizi asırlarca muzaffer kılan ve hâkimiyetimizi sağlıyan millî müesseselerimizi neden değiştirelim de vaktiyle bizim kılıç kuvvetimize karşı koyamamış yabancı müesseseleri kabûl edelim' demektedir».

Tanzimat Konağı

Şimdi, halka inememiş, klasik Türk konağının yerini almış Avrupa tarzında Tanzimat Türk konağını görelim. Bu konağın büyük bir hususiyeti, araba saltanatıdır. Tanzimat'tan önce arabaya binmek yasaktı. Ata binilirdi ve şehir içinde herkes ata da binemezdi. Tanzimat'la beraber zenginler, Batı'dan atlı arabayı aldılar. Husûsî sandallarına, husûsî arabalarını ilâve ettiler.

Sultân Azîz devrinde Boşnak Mehmed Paşa, 400 altına Paris'in Bender fabrikasında yapılmış bir araba ve 500 altına da bir çift çok güçlü Rus Orlof cinsi beygir satın almıştı (Ebüzzıyâ, III, 130, 134). Bugünki parayla ikisi birden 1.125.000 TL. etmektedir.

1877 baharında araba saltanatını Dr. Ryan şöyle anlatır (s. 10) : «Kâğıdhâne'ye gittim. Zengin Türkler'in hanımları arabalarla geziyorlardı. Kendimi Londra'da Hyde Park'ta veya Paris'te Bois'da saison'un en civcivli zamanında sandım. Görülen arabalar, oradakiler kadar mükemmeldi. Bir öğleden sonra idi. Bir arabada iki hanım bulunuyordu. Arabacının yanında da bir harem ağası oturuyordu. Hanımlara sarkıntılığa benzer en küçük bir şey yapıldığı takdirde, yapanın omuzlarına Londra yapısı arabacı kırbacını indirmekte tereddüt etmiyecek olan dev yapılı bir harem ağası...».

Şimdi sayın okuyucularımıza, Ebüzzıyâ Tevfik Bey'in kaleminden (III, 122-5), bir Tanzîmat paşa-zâdesinin, bir sadrâzam oğlunun konağını takdîm edeceğim. Konak sâhibi, Sadrâzam Şîrvânî-zâde Rüşdü Paşa'nın tek oğlu Hakkı Bey'dir. Tanzîmat'ın büyük devlet adamlarından olan babası sadrâzam iken, 1874'te 25 yaşında ölmüştür. Hakkı Bey'in arkadaşı olan Ebüzzıyâ, Kaya-zâde Reşad (Paşa) ve Menâpîr-zâde Nûri Beyler'le, bu konağa yemeğe gider :

«Bizi, konağın eşiğinde zenci bir ağa karşıladı. Merdivenlerden birinci kata çıktığımız zaman, tavan başıma inecek gibi geldi. Çünki sofanın genişliği ve uzunluğu, yüksekliği ile nisbetsizdi. Bizi dar bir aralıktan bahçe üzerinde Marmara Denizi'ne nâzır bir odaya götürdü. Odanın diğer bir oda iltisakı olduğunu, ikinci bir kapının bulunması gösteriyordu. Keçi derisi kaplı ala-angle (İngiliz tarzı) iki kanape ile dört geniş koltuk ve ortada iki başında iki sandalya bulunan yine İngiliz-kârî metîn bir yemek masasından başka bir şey yoktu. İki penceresine de kahverengi kadifeden ve kornişleri kendinden perdeler asılmıştı. Yere yekpâre kırmızı bir Uşak kaliçesi serilmişti. Şu eşyanın sadeliği, görünüşüyle bir incelik zenginliği meydana çıkarıyordu ki, bundan, sahibinin tabîatindeki incelik ve kibarlık seziliyordu. Beş dakika sonra, kapalı olan kapı açıldı. Hakkı Bey, gayet neş'eli bir halde göründü. Kısa bir kadife ceket giymişti.

«Biraz sonra, evvelce gördüğümüz siyâhî ağa, kapıyı açtı. Sofracı kıyafetinde delikanlı bir hizmetkâr içeriye girdi. Ortadaki masa üzerine, getirdiği içki tepsisini bırakıp gitti. Tepside kadehler, sürahiler, su bardakları ile meze tabakları, odanın üslûbu gibi, İngiliz tabiat ve âdetlerine uygun, sade, fakat son derece pahalı kıymetli şeylerdi. Eğer eşyâdan, insanların rûhî durumları sezilebilirse, bizim ileri gelenlerin muhitinde, gösterişli ve gözalıcı eşyâ ile zenginlik ve refâh îlân olunageldiğinden ve Sadrâzam Şîrvânî-zâde Rüşdü Paşa o muhitte doğmamış ise de, o muhitte

yaşıyanların ḥâmîliği ile yetiştiğinden, zenginlik ve servete kavuştuktan sonra, daha evvel gördüğü eşya ve ev öteberisine benzer şeyler toparlayıp düzmesi beklenirken, konağı böyle an'aneye aykırı, fakat kibar bir sadelikle döşemiş olması, bende hayret uyandırdı.

«Bir saat sonra sofracı kapıyı açtı. Sofranın hazır olduğunu bildirdi. Yine konağın o tarafındaki önce orta bir salona, onunla irtibatlı, fakat perdeyle örtülmüş büyücek yemek salonuna girdik Bu salon da tamamen İngiliz usûlü döşenmişti. Karşılıklı iki büyük büfe ve bu iki büfenin ortasında, pencerelere karşı, duvarın önünde, iki metre uzunluğunda etajer angle bulunuyordu. Sofra, sekiz kişi için servise hazırlanmıştı. Herkesin önüne, herbiri başka cins içkiye mahsus ayrı biçimde beş kadeh konmuştu. Ortada ḅillûrdan beyzî ve yayvan bir çiçeklik vardı.

«Tabaklar İngiliz porseleni idi. Lâciverde bakan kenarlarına altın bir zırh çekilmişti. Kenarına da «CH» ve «R» harflerinden yaldızla bir monogram çizilmişti. Bu harfler, «Şîrvânî-zâde Rüşdü» kelimelerini veriyordu. Bunu görünce memnûn oldum. Çünki oğlu, babası hayatta iken, kendi nâmına böyle bir sofra takımı yaptırmak hevesinde bulunmamış, böyle bir hafifliğe düşmemiş demek oluyordu. Yemek de çeşit bakımından az, fakat pişirme bakımından son derecede nefisti : Güzel bir çorba, hafif bir balık, lâtif bir et, leziz bir pilav, hamur işi tatlı ve meyve.

«Sofracı, bu san'atın adamı olduğunu, davranış ve hareketleriyle belli ediyordu. Kadehlere suyu ve lâzım gelen içkiyi, sırası geldikçe dolduruyordu. Örtü, peşkirler, yemek öteberisi, beyaz, temiz, iştah açıcı bir haldeydi.

«Yemekten kalktıktan sonra Hakkı Bey, bizi kütübhâne yaptığı odaya götürdü. Bu odanın, evvelce oturduğumuz odaya da bir kapısı vardı. Odanın üç buçuk tarafı, bir buçuk metre yüksekliğinde, meşe ağacından yapılma açık dolaplarla çevrilmişti. Orta yere, gayet geniş ve uzunlamasına, yine o ağaçtan yapılmış bir masa konulmuştu. Tavandan indirilmiş çifte kollu bir kolze lambası da masayı aydınlatıyordu. Odada, meşin kaplı dört beş sandalyeden başka oturacak bir şey yoktu. Kahvelerimiz de oraya geldi. Raflarda dizilmiş olan kitapların hepsi, meşhur Fransız yazarlarının eserleri idi».

VII

YEMEKLER ve İÇKİLER

İçki

Bir Türk'ün tabiî içkisi, sadece sudur. İçki günahtır. Gerçi her günah gibi bu günah da her zaman Osmanlı Türk toplumunda işlenmiş, halîfelik sıfatı olan padişahların bazıları (II. Murad, IV. Murad, II. Selim, V. Murad vs.) bile içki içmişlerdir. Emevî ve Abbâsî halîfeleri arasında da içki içen vardır. Fakat Osmanlı Türkü'nün gene de dünyanın en az alkollü içki tüketen milleti olduğu rahatça ileri sürülebilir. Alkollü içki içmek, Osmanlı toplumunda istisnadır ve bu istisnalar da hiç iyi gözle görülmemektedir. Tanzimat'tan cumhuriyete kadar aynı görüş devâm etmiş, fakat Tanzimat'tan sonra içki içen Türkler'de ciddî çoğalma olmuştur. Hemen yalnız şarap ve rakı içilmiştir.

Boza, şıra, şerbet gibi alkolsüz içkiler, Osmanlı toplumunda rağbet görmüş, şerbetçilik fevkalâde ilerlemiş ve çeşitlenmiştir. Ramazân ayı yaza rastlarsa hayır sahipleri geceleri sebillerden halka bedava buzlu su ve şerbet dağıttırırlardı (Konyalı, *Sinan*, 15, B).

İyi su zevkının tarihte hiç bir millette Osmanlı Türkü'ndeki derecesinde gelişmediğini iddiaya cesaret ediyorum. Su meraklıları ve mütehassıslarının sonuncularına ben de yetiştim (biri babamdı). Bunlar, bir kaç yudumda suyun hangi kaynağa ait olduğunu (Taşdelen, Hunkâr, Çırçır, Karakulak vs.) rahatça ve şaşmaz bir doğrulukla söylerlerdi. Her meraklı ayrı su tercih eder ve onu içerdi. En makbûl tutulanı Taşdelen'di. Mısır, Arabistan prensleri, Istanbul'dan getirilen Taşdelen içerlerdi. Kaynak sularına ehemmiyet verilirdi. İmparatorlukta çok çeşitlileri ve çok güzelleri vardı. Maden su ve sodalarına fazla rağbet edilmezdi. İçilen, madenî olmıyan kaynak suyu idi. Evliyâ Çelebî VIII. cildinde Yanya civarında Aydonat kasabası civarında Aya Nikola'da nefîs kaynak suyunun çinko kaplar içinde Avrupa'ya ihrâc edildiğini yazar.

XVI. asır sonlarından itibaren Türk usûlü pişirilen kahve, hem yemekten sonra, hem sabah, hem günün her saatinde, bilhassa şehirli Türk'ün vaz geçemiyeceği bir içki oldu. Çay da içilirdi. Buna gene XVI. asır sonlarından itibaren tütün eklendi. Tütün çubukla içiliyordu. Büyük çay, kahve ve tütün meraklıları vardı (babam bir zamanlar kahveyi günde 40 fincana çıkarmıştı, çok az şekerli içerdi; sigarasını da her yıl Tekel'e kendi verdiği harman reçetesine göre yaptırırdı).

Mareşal von Moltke 1837'de «Istanbul'da iki şey en mütekâmil şeklini bulmuş: biri kayık, öteki çubuk» diye yazar (s. 115).

Sofra Âdâbı

Sofra âdâbı ve servis, herkesin sosyal derecesine ve varlığına göre idi. Vezir sofralarında hizmet edenler eldivenli, temiz ve süslü giyinmiş sofracılardı. En küçük bir pislik ve leke görülürse, deynek yerlerdi (Evliyâ, I, 24). Antoine Galland, 28 haziran 1673 tarihli günlüğünde şöyle der :

«Hindistan'dan (aslen Çin yapısı olmalıdır) gelme, yeşil topraktan yapılmış bir kâse gördüm. Türkler'in ileri gelenleri bu çeşit kâse ve tabağa çok ehemmiyet veriyorlar. Zîrâ zehir temas edince çatlıyor. Çok pahalı alınıp satılıyor. Gördüğüm kâse, çok kalın ve o nisbette ağırdı, fakat para gibi çınlıyor, fiske vurulunca çın çın ötüyordu. Değeri 30 kuruş takdîr ediliyordu (15 duka altını = 18.750 TL.). «Mertebânî» deniliyordu. Padişahın (IV. Mehmed) böyle mertebânî Çin porseleninden bir sofra takımı vardır. Bu takımla yemek yemeyi sever. Değeri 8.000 kuruştur (4.000 duka altını = 5.000.000 TL., bugün böyle bir sofra takımının değeri on, yirmi, otuz mislidir). Sadrâzamın (Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa), padişahınki gibi mufassal olmıyan, bir kaç parçadan ibaret mertebânî sofra takımının değeri ise 300 kuruştur (150 duka altını = 187.500 TL.). Her vezîrin en az bir iki mertebânî tabak ve kâsesi vardır.

«Bundan başka bir aulne (2 metreye yakın) genişliğinde, 6 aulne (11 metre kadar) uzunluğunda emsalsiz bir sofra örtüsü gördüm. Böylesi pek kibarlara, vezirlere mahsus. Muslindendi. Yemek yiyen devletlü'nün önüne yayılıyordu. Baştanbaşa altın (zer) ve gümüş (sîm) tellerle örülmüştü. Değeri 120 kuruştu (60 duka altını = 15.000 TL.). Gene bugün, İran işi altın ve gümüş işlemeli fevkalâde güzel iki şal gördüm».

Ziyafetler dışında her sınıf Türk, çabuk yemek yerdi. Yemekte konuşmaz veya çok az konuşurdu. Ramazanlarda iftarlar bu-

nun istisnası idi, uzun ve konuşarak yemek yenirdi. Yüksek sınıf ve elinde bulunduranlar, iftarı bir yudum Zemzem suyu içerek açarlardı (Ali Rızâ Bey, 175).

Ziyafetler muhteşem geçerdi. Kaanûnî devrinde Istanbul'a gelen İspanyol seyyahı (s. 163) : «Kapdân-ı Deryâ Sinan Paşa, Dragut'a (Turgut Paşa) iki ziyafet verdi, daha muhteşemleri İspanya'da asla görülemez» demektedir.

Evliyâ Çelebî de Kırım Hanı'na Dâmâd Melek Ahmed Paşa'nın çektiği ziyafeti anlatır : Ziyafet —Eski Türk usûlünce— günlerce sürmüştür. Her gün iki defa sofralar kurulmuştur. Sofra sayısı 70'tir. Her yemekte 50.000 ekmek, 500 koyun, 50 sığır, 35 at, 10 kazan pilav, 10 kazan karanfilli, ballı, kokulu zerde, 10 kazan pirinç çorbası ve sair yiyecekler yenmiştir. 21.000 Türk askeri bu ziyafette yemek yemiştir. Ziyafeti, Paşa'nın vekilharcı Boşnak İbrahim Ağa düzenlemiştir. Ziyafetten sonra Melek Ahmed Paşa Han'a mücevherli sırma örtülü, altın kaplama ve mücevherli gümüşten özengi ve eğerli Kaytas şecereli bir at, gene mücevherli bir topuz ve bir gaddâre hediye etti. Han, ata özengisiz bindi. Kalgay'a, Nûreddîn'e, Han'ın vezîrine gümüş koşumlu birer at, 111 Kırım ileri gelenine de sade at hediye etti. Kırım Hanı, Paşa'ya 80.000 altın (100.000.000 TL.) vererek teşekkür etti.

Mareşal von Moltke de 2 kasım 1837'de Varna'da bir ziyafete katılmıştır : «Silistre valisi Vezîr Dâmâd Bursalı Saîd Paşa, bizi her akşam yemeğe çağırdı. Alla franca, çatal bıçakla, servis yapılıyor ve yemek yeniyordu. Yemekler, korkunç bir bollukta idi. Çeşitleri sayılamıyacak kadar çoktu. Herhalde yarısı tatlı idi. Şampanya, devamlı servis yapılıyordu». İşte sayın okuyucularıma, daha Tanzimat'tan 2 yıl önce, modern bir Türk sofrası... Ziyafet sahibi paşa, gerçekte çok muhafazakâr bir Osmanlı idi.

Ucuzluk

Ucuz devirlerdi. Ebüzzıyâ Tevfik Bey, 1870'lerde Rodos'ta (II, 295) 7 - 8 okka (9 - 10 kilo) barbunya ve kırlangıca bir sepet içinde 30 kuruş ödemişti. 23 eylûl 1786'da General Miranda, Özü'de (Odesa yakınları) bir Türk lokantasında 3 kişi et, pilav vs. mükellef yemek yemiş, 20 para ödemişti (s. 72). Bir kuzu, 40 paraya satılıyordu.

Yiyecek fiatlarından ileride bahsedeceğim

Ekmek

Ekmek ve pide, Türk'ün esaslı yiyeceği idi. Çinli için pirinç ne ise, Türk için de un o idi. Her şeysiz yaşamak mümkündü, un kullanmadan bir gün geçirmek bile hemen hemen imkânsızdı. Hükûmet un fiatlarına, bolluğuna ve nefasetine, ekmek ve pidenin pişimine çok dikkat ederdi. Halkın bu maddelerden şikâyeti, hiç bir şikâyeti ile mukayese edilmiyecek derecede hayatî sayılırdı. Undan sonra en çok pirinç ve yağ sarfedilirdi. Pilav, zerde, çorba vs. hâlinde çok yenilen pirinç ve tereyağ, unla ve koyun eti ile beraber, Türk'ün 4 esaslı gıdası idi. Hükûmetin gözü, bilhassa bu dört maddede idi. Büyük şehirlerde, hele asırlar boyu dünyanın en kalabalık şehri olan Istanbul'da kıtlık, eksiklik, pahalılık olmaması için çok dikkat edilirdi. Istanbul denizden beslendiği, kışın don olursa gemiler limana giremediği veya seyrek geldiği, bu maddelerin fiatları yükseldiği zaman, vaktiyle tedbir almadıkları ve stok yapmadıkları için epey devlet adamının kellesi gitmiştir.

Ekmek ve pide, çeşitli şekillerde pişirilirdi. Nefaseti dünyaca meşhurdu. Kaanûnî devrinde Istanbul'a gelen İspanyol seyyahı (s. 175), Türkiye'de halkın yediği ekmeğin, İspanya'da senyörlere mahsus francaladan üstün kaliteli olduğunu yazar. 1912'lere kadar bu üstün nefaset muhafaza edilmiştir. II. Abdülhamîd devrinde unun ekstra ekstrası, ekstrası, üç yıldızlısı ve daha düşük kalitelileri vardı. Baklava ekstra ekstra undan açılır, börek üç yıldızlıdan yapılırdı. Her hamur işinde unun başka cinsi kullanılmazsa, nefîs olmazdı. Herkeste yemek zevkı vardı ve yemeğe lâyık harç için kimse para esirgemezdi. O devrin ekmeği, cumhuriyet devri francalasından pek çok üstündü (Refik Hâlid, *Bugünün Saraylısı,* 126-7).

Hamur işlerinin çeşidi, Gazianteb, Suriye, Lübnan ve Rumeli'nin, Istanbul'un belirli yerlerinde açılan baklava, börekler, Türk mutfağının büyük husûsiyetleriydi. Hüner olduğu derecede, unun cinsine de dayanırdı. Fırının neresinde (fırının her sahası aynı ısıda değildir) pişirileceği ve ne zaman yer değiştirilip fırının harlı veya harsız sâhasına sürüleceği, büyük hüner işiydi. Şeffaf hamur ve yufkalar açılırdı.

Pek çok yiyecek gibi bugün peynirli pide ve puf böreği de unutulmuştur. Bu adla bugün yapılan hamur işlerinin, gerçek peynirli pide ve puf böreği ile uzaktan bile ilgisi yoktur. Babam Muhiddin Öztuna, son büyük yemek meraklılarından biri idi. Batı mutfağından anlamazdı. Türk mutfağını bilirdi. Şeyhulislâm Cemâleddîn Efendi'nin sarayında büyümüş, oradan ve Yıldız'dan

gelen tablalardan yemek yemişti. Bazı yemekler yapardı. Bütün hayatını peynirli pide ve puf böreğinde ihtisaslaşmak için çalışarak geçirmişti. Bu ikisini gerçekten yapabilen tek kişiydi. Dostlarını bu yemeklerden birini yemek üzere dâvet ederdi. O öğle yemeğinde ya yalnız puf böreği, ya yalnız peynirli pide ikrâm eder, üzerine sadece Omo karbonatı atılmış frambuaz şerbeti ve kahve verirdi. Bu iki hamur işinin evdeki elektrik, havagazı fırınında pişmesi mümkin değildi. Ekmek fırınında pişmesi şarttı. Hazırladığı tepsileri babam, en yakın fırına götürür, başından bir an ayrılmazdı. İki börek veya pide, asla biribiri üzerine konmaz, hattâ biribirine deydirilemez, geniş tepsiler içinde otomobille, her tepsi beş, on dakika ara ile gelerek ikrâm edilirdi.

Peynirli pide esasen Saray'a mahsus, Has Fırın'da pişirilen bir şeydi (Ali Rızâ Bey, *Saray Hayatında Kadınlar*, Şevket Rado neşri, 23c).

Türk, koyun eti yerdi. Sığır eti, mecburiyet altında kalınmadıkça yenmezdi. At etini, yalnız Kırım Türkleri yiyordu. Bütün tüketimin koyuna yüklendiği böyle bir düzende, bilhassa büyük şehirlerde, kaliteli ve ucuz koyun eti bulundurmak, hükûmetin çok dikkatle tâkıyb ettiği bir husustu. Kuzuların çok küçükken ve Hıdrellez'den (7 Mayıs) önce kesilmeleri, kesin şekilde ve ağır müeyyideierle yasaklanmıştı (Ahmed Refik, *Istanbul Hayatı*, I, 98.) Üstelik Istanbul ve Rumeli gibi müreffeh bölgeler, sâdece kıvırcık koyun etine alışmışlardı, dağlıç az yeniyor, Karaman cinsi hiç beğenilmiyordu. Kızıl Karaman, keçi eti ile eşit tutuluyor ve fakir bölgelerin köylüsü tarafından yeniyordu.

IV. Murâd'ın 1638'de yaptırdığı sayımda, Istanbul'da 999 kasap dükkânı bulunduğu anlaşılmıştı. Bunların 100'ü —Hıristiyanlar için— sığır, 899'u koyun eti satıyorlardı. İkisi bir arada satılamıyordu. Ayrıca Mûsevîler'e mahsus 55 kasap dükkânı vardı (demek şehirde gerçekte 1.054 kasap dükkânı vardı). Zîrâ Hıristiyanlar, Müslüman kasaplardan alış veriş ediyor, fakat Mûsevîler, dinleri icabı, Müslümanlar'ca kesilmiş hayvanın etini yemiyorlardı. Yalnız Kapıkulu Ocakları'na et sağlıyan ayrıca 55 kasap vardı (bu suretle kasap dükkânlarının sayısı 1.109'a çıkıyor). Bu kasap dükkânı sayısı, şehrin «Bilâd-ı Erbaa = Dört Belde» denilen kısmına aitti. Adalar, Boğaz gibi bir çok yerlerdeki dükkânlar, yukarıdaki sayılara dahil değildir (Evliyâ, I, 555-6).

Türk Mutfağı'nın Mahvolması

«Türk mutfağı, hemen her bakımdan Fransız mutfağı kadar zengindir» (Amiral Sir Adolphus Slade, *Kapdan Paşa,* 115).

Bilindiği gibi Avrupa'nın büyük mutfakları, —bu işin en geliştiği XIX. asırla XX. asrın başlarında —Fransız ve Rus mutfaklarıdır. Buna, Türk mutfağı eklenebilir. Fakat Türk mutfağının zirvesine çıkması, sanıldığı gibi, imparatorluğun şevket asırları değil, çökme devresidir, XIX. asırdır. Hattâ XIX. asrın son yarısıdır. Kısmen XX. asrın ilk yıllarına kadar uzanır. II. Abdülhamîd'in, onun vezir ve kazaskerlerinin yediği nefasette yemekleri, ne Fâtih, ne Yavuz, ne Kaanûnî, ne IV. Murad, hattâ ne de III. Ahmed, asla yememişler ve tabiatiyle yemeğin bu derecede nefâsete yükselebileceğini tasavvur dahi edememişlerdir. Fâtih'in yediği yemekleri biliyoruz. Bugün orta hallinin az üzerindeki her Türk vatandaşının yediği şeylerdir. Pişirme nefaseti bakımından da XIX. asırdaki üstünlüğü yoktur.

1912'den sonra Türk mutfağı ortadan kalkmıya başlamıştır. Fakat önceki devrinde yemek zevkini almış olanlar, 1950'lere kadar hayatta kalmışlardır. Bu gün de bir kaç kişi vardır. Böyle yemek zevkı fevkalâde gelişmiş meraklılara Fransızlar'ca «gastronom» ve yüksek yemek pişirme ilmine «gastronomie» denmektedir. Gastronomlar içinde, hem Batı, hem Türk mutfağından çok iyi anlıyanlar, yalnız Batı ve yalnız Türk mutfağını bilenler, veya Türk mutfağının yalnız bazı ve belirli branşlarında zevk yüksekliğine erişmiş bulunanlar vardır. Her yemeğin en iyisinden anlıyacak, yok denecek kadar azdır. Unutulmamalıdır ki, bir çok Batı mutfağı, Asya'da bir çok mutfak vardır. Zevk sahipleri gibi aşçılar için de aynı şey vâriddir. Bütün yemeklerini çok iyi, hattâ iyi pişirdiğini iddia eden aşçı, hiç bir yemeği bilmiyen ve pişiremiyen aşçıdır. Nasıl bir tarihçi, 6.000 yıllık insanlık mâcerâsının ancak ufacık kısımlarında ihtisasa varan bir bilgi derecesine erişebiliyorsa, gerçek ve üstün bir aşçı da, ancak belirli sâhaların ustasıdır. Hattâ yalnız bir branşta, meselâ bir kaç çeşit kebap veya bir kaç çeşit hamur işinde, hattâ yalnız baklavada zirveye ulaşmış çok değerli ustalar yetişmiştir. Böyle büyük ustalar Avrupa ve Amerika'da ayda bizim paramızla on binlerce liraya çalıştırılabilmektedir.

Yemek zevkınde bütün dünyada bir gerileme olmuştur. İçki zevkı de öyledir. Sandviç ve kokteyl icad edildiği, ayakta servisin başladığı zamandan beri, yemek ve içki zevkı yavaş yavaş yok olmuştur. Esasen bu zevk, pahalı bir zevktir. Aristokrat bir zevktir.

Fakat Türkiye'de —diğer kültür unsurlarında olduğu gibi— bu husustaki, yemekteki ve iyi su zevkındeki gerileme, korkunç olmuş, ortada bir şey kalmamıştır. Bu korkunç bir gerilemedir. Zîrâ Türk mutfağı, XIX. asrın sonlarında dünyanın belki en üstün mutfağı durumuna gelmişti. Bu zirveye çıkabilmek için asırlarca uğraşılmış, 1912-22 arasındaki devamlı savaş devresinin iktisâdî zorlukları, bu zevkı yok etmiştir. Şehzâdeliğinde dünyanın en nefis yemeklerini yiyen Türkiye Hâkanı, bir Sultan Reşad, harb devresinin mahrûmiyetleri Türk imparatorluk sarayını da te'sîrine alınca: «Eskiden Saray'da bazı düzensizlikler olurdu, fakat namaz ve yemek işi asla düzensizliğe uğramamıştı, şimdi ikisi de bozuldu» diyebilmiştir.

Türk yemek zevkının bozulmasının çok mühim bir sebebi de, malzeme bozukluğudur. Dünyanın üstün meyveleri olan Bursa şeftalisi, Osmanlı çileği, akça armudu, Amasya elması, çavuş üzümü, şekerpâre kayısı, Yarımca kirazı, hattâ karpuz ve kavun gibi daha alelâde meyveler, Yafa portakalı, az çekirdekli ve ince zarlı mandalina, yüksek vasıflı muz, yok olmuştur. Hepsinin yerini daha çok ve kolay ürün veren yabancı tohumlar almıştır. Zîrâ tüketim çok artmıştır. Lüks meyve, yüksek fiatı ile alıcı bulamamıştır. Bugünki çocuklara eski kirazı, çileği, elmayı, armudu, şeftâliyi anlatmak mümkin değildir. Hayatlarında yememişlerdir. Renkleri bilmiyen körler gibidirler. Bu zevkı gençliklerinde almamış yaşlılar da aynı durumdadırlar. Bugün Türk vatandaşı, bir takım vahşî lezzetli acayip şeylere kiraz, muz, baklava, peynirli pide, pasta demektedir. Bugün bir hunkâr beğendi yemek mümkin değildir. Zîrâ eski çekirdeksiz beyaz patlıcan artık ekilmemektedir. Domatesler damarlı ve lezzetsizdir. XIX. asrın sonlarında gerek malzeme ve yetiştirmede, gerek pişirmede ve hazırlamada elde edilen seviyenin ne mene şey olduğunu bugün anlatmak, masala inandırmaktan daha zordur. Bir Zenci aşçının icad ettiği ve Sultân Azîz'in çok hoşuna gittiği için «hunkâr beğendi» denilen yemek (Ali Rızâ Bey - Şevket Rado, 24c) gibi pek çok icad edilmiş, geliştirilmiş çeşit, ya tamamen unutulmuş, ya son derecede bozulmuştur. Bugünün insanı, yalnız buzdolabı, elektrik süpürgesi, otomobil, televizyon, elektrikli diş fırçası satın alabilmeye hayatını adamış, makinenin esiri bir nesildir. Hayatın şiirine çok yabancılaşmıştır.

Üstelik pek çok olgun insan bilmediğini bilmek iddiasında değildir, bir târîhi, bir mûsikiyi, bir dili, bir politikayı ve benzerlerini bilmediğini, bu konularדan hiç anlamadığını rahatça söyliye-

bilmektedir. Fakat yemekten anlamadığını hanım veya erkek, pek az kimseye söyletebilmek mümkündür.

Türk Su ve Yemek Zevkının Kaybolması

Amiral Sir Henry Woods'un kaydettiği gibi (s. 290) «Bir Türk, yudumladığı suyun, hangi pınar ve kaynaktan çıktığını bilir». Türk, kaynak suyu içmiştir. Mâdenî su başkadır. Babalarımız yalnız hasta oldukları zaman mâden suyu ve soda içmişlerdir. Gerçek bir Istanbullu, bir kaç nesildir Istanbul'da yaşıyan veyâ taşra'dan gelse bile tamâmen Istanbul'a adapte olan Istanbullu, kaynak suyuna, Istanbul şîvesinde sâdece «iyi su» denen ve yıkamakta ve yıkanmakta kullanılan sudan bu «iyi» sıfatıyle ayrılan suya, has ekmek derecesinde düşkünlük göstermiştir. Kültür merkezi bir çok «taşra» şehrinde de aynı Türk zevkı aynı derecede gelişmişti. En mütevâzı bir Istanbullu, bir kaç yudum aldığı suyun Çırçır mı, Taşdelen mi, Hunkâr mı, Kanlıkavak mı olduğunu derhâl anlardı. Bir Taşdelenci'ye başka su içirmek mümkin değildi. Bugün en zengin, müreffeh, kültürlü adamın Terkos'la Taşdelen'i tefrîk edemediği ve hepsini âfiyetle içilecek su saydığı Türkiye'de, XX. asrın ilk çeyreğinde her Istanbullu, baldırıçıplak Aksaraylı'dan Kocamustafapaşalı mahalle kızına kadar, bu tefrîkı yapardı. Asrın ikinci çeyreğinde de eskiden kalanlar, bu tefrîkı hâlâ yapabiliyorlardı. Biri babam Muhiddin Öztuna (1894 - 1962) idi. Son nefesine kadar Taşdelen'den başka su içmedi. 1950'den sonra Taşdelen sıkıntısı olurdu. Babam, Ankara'da dostu olan (hâlen milletvekilidir) bir bakan'a telefonla rica eder, Taşdelen te'mîn ederdi. Türk mutfağını bilen son Istanbullular'dan biri idi. Bugün Istanbul'un en iyi lokantasında levrek yerine susak, kılıç yerine köpekbalığı, levrek ve kılıç adıyle servis edilmekte, orada yemek yemek gücünde olanların bir teki, bir şey fark etmemektedir. Daha çeyrek asır önce, böyle bir şey mümkin değildi. Hiç bir lokantacı buna cesâret edemezdi.

Türlü Türk Yemekleri

Istanbul, asırlarca dünyanın en güzel balıklarının çıkarılıp satıldığı yer olarak bilinir. Fakat Türkler, balığa ve deniz ürünlerine meraklı değillerdir. Hele Orta Anadolu'da balık hiç yenmez. Rumlar, balığa çok düşkündürler.

Türkler'in işi, koyun etiyledir. Şiş kebabı, döner kebap, pideli kebap, pastırma, sucuk, köfte, —zeytinyağlı olmıyan— dolma,

kuzu kızartması ve dolması ve bunların pek çok çeşidi, hep koyun etiyle yapılır. Koyunun başı, paçası, barsağı da yenilir.

Süt ürünleri de bol yenenler arasındadır. Sütlü tatlılar (mahallebi, sütlaç, tavukgöğsü, sütlü aşûre, keşkül vs.), kaymak, kaşar ve beyaz başta olmak üzere peynirler ve bilhassa yoğurt.

Turşu çeşitleri de Türk mutfağının büyük hususiyetidir. Turşuculuk bugün ölmüştür. Süt tatlıları can çekişmektedir. Zîrâ gerçek bir keşkülün (badem hulâsasından yapılır) küçük bir porsiyonluk kâsesi bugün (1973) 20 liraya mâl edilemez. Bir keşkül de bu fiata satılamadığı için, bu ad altında acayip şeyler satılmaktadır.

Undan yapılan yiyecekler de, Türk mutfağının büyük hususiyetleri arasındadır. Baklavanın, mantının, böreğin, çöreğin, simidin, gevreğin, kurâbiyenin, kadayıf, lokma, gözlemenin düzinelerce çeşidi vardır.

Türk lokumu, akide şekeri, helvaları, dövme dondurmaları, dünyaca meşhurdu. Gülsulu, kaymaklı, şam fıstıklı güllâç, bugün —pahalıya mâl olduğu için— tarihe karışmıştır. Güllaç, fındıklı da yapılırdı. Fakat cevizlisi fakir işiydi.

Avrupa'da yalnız Akdeniz kıyılarına mahsûs olan zeytinyağlı yemekler ve dolmalar da Türk mutfağının büyük hususiyetleri arasındadır

Türkler, taze meyveye olduğu kadar kuru yemişe de çok düşkündüler.

Patates ise Türk mutfağına sonraları girmiştir.

Bir arşiv vesikası 1674'te Istanbul şehrinde 3.965.760 koyun, 199.900 sığır, 2.877.400 kuzu ve buna göre tavuk, kaz, ördek vs. kesildiğini (bir yıl içinde) göstermektedir ve şehrin banliyöleri dahil değildir (Mantran, *Istanbul,* 196). Böyle bir şehrin beslenmesinin ne büyük problem olduğu âşikârdır. Bunu, ileriki bahislerimizde gözden geçireceğiz.

VIII

ESNAF

Esnafın Târifi

«Esnâf» Arabca'da —şimdi «sınıf» dediğimiz— «sınf»ın çoğuludur, «sınıflar» demektir. Vaktiyle esnafın sosyal yapıdaki yeri, bugünkiyle mukayese edilemiyecek derecede mühim olduktan başka, fevkalâde düzenli şekilde teşkilâtlanmıştı. Kanunları, ve kanunlardan fazla riâyet edilen gelenekleri, âdetleri, kaideleri vardı. Çeşitleri daha ihtisasa doğru sınıflandırılmıştı. XVII. asırda Istanbul'da 1.100 çeşit esnaf vardı. Herbiri işinde mütehassıstı ve birinden diğerine geçiş hemen hemen imkânsızdı.

Türk esnaf ve tüccarının, dünyanın en namuslu iş adamları ve satıcıları olduğunu, Batılılar'ın şehâdetiyle, ahlâk bahsinde, anlatmıya çalışmıştım. İmparatorluğun son devirlerine kadar böyleydi. Bir misal daha vereyim:

«Çırpıcı» veya «halı yıkayıcı» diye bir esnaf vardı. Sayısı çok azdı ve yalnız büyük şehirlerde görülürdü. Çırpıcı, tek atla sokak sokak dolaşır, yıkayacak halı toplardı. Konaklardan, değerine baha biçilmez halıları makbuz vermeden alır, fevkalâde şekilde temizleyip getirirdi. Kimsenin dolandırıldığı, halısının kaybolduğu, karıştığı, bozulduğu görülmemiştir (*Istanbul Ansiklopedisi,* VIII, 4.132a).

Çırpıcıdan çiçekçiye kadar esnaf çeşitleri, pek çoktu. Istanbullular çiçeği çok sevdikleri için 1595 yılında şehirde 200'den fazla çiçekçi dükkânı vardı (Ahmed Refik, II, 18). Çiçek modasını Türkiye'de de, Avrupa'da da, Istanbul çiçekçiliği düzenliyordu.

Esnaf çeşitleri içinde sanayi ile ilgili olanları bulunduğu gibi, gerçek güzel san'atlarla ilgilileri de vardı. Meselâ seng-traşlık, taş oymacılığı, bilhassa çok gelişen mezar taşı işçiliği, böyleydi. İnce marangozluk ve ağaç oymacılığı da böyleydi. Bu sahalarda XVII. asır başlarında Bursalı Fahrî ve XVIII. asır başlarında (Lâle Devri) Eyüblü Derviş Hasan, Türk dehâsını temsîl ederler. Bu marangozluk işlerinin üzerine nakışlar, manzara resimleri, tazhibler yapılırdı. Türk san'at tarihinin son büyük ince marangozu bir profesyonel değil, bir amatördür, II. Abdülhamîd'dir. Onun elin-

den çıkmış küçük parçaların antika değeri bugün yüzbinlerce, büyük parçaların milyonlarca liradır.

Osmanlı memleketlerinin her yerinde muhtelif san'at erbâbının kendisine göre bir teşkîlâtı, esnâf şeyhı, kedhudâsı, yiğit-başı ve ehl-i hibre gibi â'zâsı vardı. Esnâf tarafından intihâb edilip hükûmet'ce tasdîk edilen bu hey'et, esnâfın ahvâlinden mes'ûl oldukları gibi, ayni zamânda, hükûmet ile esnâf arasında da vâsıta idiler. Yolsuzluk eden san'at sâhibi, bunlar vâsıtasıyle cezâ görürdü. Hükûmet, mahallî kaadîler vâsıtası ile san'at erbâbına yapacağı teblîgaatı, bunlar vâsıtası ile yapardı. Esnâfın alacağı ve satacağı eşyânın fi'atı mu'ayyen olup, defterde kayıdlı idi. Bunun hâricine çıkıp ihtikâr yapanlar ele geçerse, şiddetli cezâ görürlerdi. Her esnâfın, her yerde, yâ'nî şehirde ve kazâda, mıkdârı ve dükkân adedi mu'ayyen idi. Ondan fazla dükkân açılması, ihtiyâc üzerine, hükûmet'in müsâadesine mütevakkıf idi. Kezâ usta ve kalfa adedi de öyle idi. Bir çırağın kalfa ve bir kalfanın usta olması, merâsime tâbî' olup, derece ve adları, deftere kayd edilirdi. Yâ'nî önüne gelen dükkân açamaz ve usta olamaz, gizli olarak açılan dükkânlar, derhâl kapatılırdı (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II, 684-5).

Bazı Esnaf Çeşitleri

XVIII. asrın sonlarında bir taşra şehrinde, Tokat'taki esnaf çeşitleri, *Mahkeme-i Şer'iyye Sicilleri*'ne göre şöyledir (Turgut Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat,* 1941, 92 v.dd.) :

Saraçlar, gazazlar, iplikçiler, mutaflar, nalıncılar, kundakçılar, kılıççılar, debbağlar, cilâcılar, kavukcular, takkeciler, kürkçüler, kalpakçılar, kazancılar, hurdacılar, kiremitçiler, çömlekçiler, tarakçılar, çıkrıkçılar, pamukçular, kuyumcular, semerciler, palancılar, keçeciler, urgancılar, kavaflar, dikiciler, terziler, bezzazlar, kollukcular, eskiciler, kalaycılar, kerpiççiler, boyacılar, ekmekçiler, çörekçiler, peştemalcılar, kirişçiler, demirciler, çilingirler, keresteciler, hallaçlar, kadayıfçılar, elvancılar, şerbetçiler, nalçacılar, göncüler, taşçılar, şıracılar...

VII. Kitap'ta imparatorluk coğrafyasını görürken, her bölgenin esnafını da inceliyeceğiz. Bu bahiste sadece kısa bir tablo çizmek istiyorum.

Loncalar

Her isteyen esnaf olamazdı. Lonca dışı esnaf olmak da kabil değildi. Lonca, bugünki sendika kapsamından çok daha geniş kapsamlı, daha girift kaideleri olan, aynı zamanda otokontrol müessesesi olmak bakımından bir kat daha ehemmiyetli bir kuruluştu. Selçuklu devrinden Osmanlı devrine geçen lonca teşkilâtı, XIX. asrın başlarına kadar eski hâliyle devâm etti, XIX. asırda da bazı kaideleri terkedilip yenileşerek sürdü, son izleri 1913'te kalktı. Lonca teşkilâtı, Ahîlik'le ilgili idi. Her esnaf mesleğinin ayrı loncası olduğu gibi, bu loncalar bir arada konfederasyon şeklinde de teşkilâtlı idiler.

Daha çok esnaf çocuğu esnaf olur, baba mesleğine devâm ederdi. Gerek aynı branşta esnaf çocuğunun, gerek esnaf çocuğu olmıyan, fakat esnaf olmak istiyen şahsın, belirli bir mesleğe girmesi, çıraklık yoluyla mümkündü. Bir ustanın yanına çırak olarak kabûlü şarttı. Talebe hocasının karşısında, oğul babasının karşısında ne ise, çırak da ustasının, hattâ kalfasının nezdinde o idi. Ustanın otoritesi münakaşa edilemezdi. Çırak, ileride kalfa ve usta olduğu zaman da ahlâkını muhafaza etsin diye, saygılı, terbiyeli, edebli, dindar, ahlâklı, tokgözlü yetiştirilirdi. Kolayına kaçmasına, işini kabil olabilen en mükemmel şekilden başka türlü, düşük kaliteli yapmasına ve hiç bir hususta kaytarmasına imkân yoktu. Bu disipline giremiyenler, esnaf olamazlardı.

Çırak fakirse küçük bir ücretle, değilse bedava olarak işe başlar, boğaz tokluğuna çalıştıktan, ustasına meslekte ilerlediğini isbat edebildikten sonra ücrete geçerdi. Ücret, haftalık şeklinde ödenirdi. Usta, çırağın yetiştiğine kanaat getirdikten sonra kendisine «kalfa» unvânını verir, ücretini arttırır, daha mes'ûliyetli işler emniyet etmiye başlardı. Kalfa kelimesi, Arabca «halîfe» kelimesinden bozulmuştur ki burada «yardımcı» mânâsınadır.

San'atın bütün püf noktalarını kavrıyan, ustası derecesinde imal edebilen, ustası tarafından ahlâkına ve ustalığına kanaat getirilen kalfa, usta olur ve ustasının yanından ayrılarak aynı branşta kendi başına iş tutmaya hak kazanırdı. Bir çeşit ehliyet ve diploma töreni mahiyetinde usta olacak kalfaya «peştemal kuşatılır»dı. Bu iş, büyük törenle ve o iş kolunun loncası ile anlaşmaya varılarak olurdu. Yeni usta, yeni dükkân demekti. Yeni dükkân açmak ise, o branşın loncası dışında, bir de hükûmete bağlı idi. Zîrâ hükûmet hangi branşta o mahalde ne kadar dükkân bu-

lunduğu icab ettiğine karar veren mercî idi. İstenen sayıda dükkân açmak mümkün değildi. Hükûmet o şehirde 18 kasap veya 27 kunduracı dükkânı olmasına karar vermişse, bu sayıyı arttırmak kabil değildi. Zîrâ halkın o kadarına ihtiyacı olduğunu takdir hakkı hükûmetindi. Aksi takdirde hem o branşın esnafının kârı azalır, geçimleri kısılır, hem de kalite düşebilir, haksız rekabetler doğarak halk zarara uğrıyabilirdi. Gerek kalite, gerek fiatlar serbest olmadığı, loncaların ve hükûmetin çifte murakabesiyle kontrol edildiği, zaten her iki hususta da o branşın loncası, hükûmetin tam salâhiyetli temsilcisi olan kadı'ya karşı sorumlu olduğu için, başka şekil mümkün değildi.

Ustalığa yükselme demek olan peştemal kuşanma töreni şöyle idi : Büyük bir piknik düzenlenirdi (Istanbul'da ise Kâğıdhâne, Velîefendi, Çırpıcı, Fenerbahçesi, Beykoz, Sarıyer, Çamlıca, Göksu, Bendler vs.). Çadırlar kurulur, musiki dinlenir, ziyafet çekilirdi. Piknik, bir haftaya kadar sürerdi. O şehirdeki aynı loncaya, meselâ yeni usta mumcu ise mumcu loncasına ait bütün dükkân sahipleri mutlaka gelirdi. Gelmemek şerefsizlikti. Zîrâ eğlence bitince, usta olacak kalfanın yaptığı işler, asıl ustası tarafından diğer ustalara gösterilir, usûlen onların tasvîbi alındıktan sonra, loncanın bütün ustaları, bir tepsiye arzu ettikleri kadar altın bırakırlardı. Toplanan para, yeni ustanın, müstakil dükkânını açabilmesi için sermaye idi. Kalfalığında da para biriktirmişse, büyük dükkân açabilirdi. Kalfaya peştemali, yiğitbaşı, gülbankler, dualar, musikilerle kuşatırdı. Yeni usta, loncanın bütün ustalarının elini öperek teşekkür ederdi.

Her loncanın 6 kişilik bir yönetim kurulu vardı, «altılar» denirdi. O loncaya mensup en yaşlı, doğru, tecrübeli, akıllı, zengin ve nüfuzlu 6 usta, o loncanın bütün ustalarının reyiyle seçilirdi. O loncaya ait bütün işlerden bu yönetim kurulu, hükûmeti temsil eden kadı'ya veya kadı'nın bu işlere bakan memuru olan muhtesib'e karşı sorumlu idi. Gene bu yönetim kurulu, loncanın bütün ihtiyaçları için teşebbüse geçmek, îcâbında hükûmetten talebde bulunmakla yetkili idi. Gene bu yönetim kurulu, lonca mensuplarının bütün disiplin işlerinden ve kalite kontrolünden, gerek loncaya, gerek hükûmete karşı mes'uldü. Meslekî veya ahlâkî bir kabahat işleyen lonca mensubunu, bu yönetim kurulu muhakeme ederek ceza verirdi. Ancak ağır suçlar kadı huzûruna çıkarılırdı.

Lonca yönetim kurulu, kusurunu gördüğü dükkânı belirli bir süreyle kapatır, çırak ve kalfasının kusurundan dolayı ustayı cezalandirabilir, hattâ bir kaç günlük hapis cezası verebilirdi. Suç

ağırsa, suçlu lonca mensubunu kadı'ya gönderirdi. Kalite kontrolü son derecede mühimdi. Standart kaliteye uymıyan esnaf, şiddetle cezalandırılır, direnirse loncadan ihrâc edilirdi ki, bu, mesleği bir daha asla edememek demekti. Lonca yönetim kurulu kalite noksanına göz yummuşsa, işten el çektirilir ve hükûmet tarafından şiddetle cezalandırılırdı. Fakat hiç bir yönetim kurulu böyle bir şerefsizliği göze alamazdı. Zîrâ lonca teşkilâtı, bir çeşit tarîkat olan Ahîlik kaideleri ile çalışırdı. Şahsî namus ve doğruluk, Allah korkusu, her şeyin üzerinde idi. Bu hasletleri edinememiş esnafın lonca içinde barınması mümkün değildi.

Lonca yönetim kurulları, ustalık sırası gelmiş kalfaların hakkının zâyî olmaması, ustanın kalfa ve çırağına zulüm etmemesi gibi şeylerle de uğraşırlardı. Yönetim kurulu başkanına «şeyh» denirdi. Hükûmetin muhâtabı bu zât idi. Muavini «kedhudâ» adını alırdı. İkinci muavin «yiğitbaşı» idi ki, daha çok disiplin işleriyle uğraşırdı. Dördüncü üyeye «işçibaşı» denirdi. Kalite kontrolü için yiğitbaşının yardımcısı idi. Son iki yönetim kurulu üyesine «ehl-i hibre» denilirdi. Esnafla tüccar arasında çıkan anlaşmazlıklara ve buna benzer şeylere hakemlik ederlerdi.

Lonca, üyesi olan esnafın her şeyiyle ilgiliydi. İçki içip tütün kullanmasına kadar karışırdı. Orucundan namazı ihmal edip etmemesine kadar gözler, lüzum görüyorsa müdâhale ederdi. Seçimle gelen Altılar'ın kararı, bütün lonca mensupları için kanun demekti. Her şey müteselsil kontrol ve kefâlet altında idi. Bu müessesenin başında önce Allah, sonra onun vekîli olan padişah, sonra onun vekîli sadrâzam bulunurdu. Dehşetli bir hiyerarşi vardı.

Esnaf, her ihtiyacı için loncaya müracaat ederdi. Loncanın «avârız sandığı» vardı. Üye âidâtı, bağışlar, vârissiz ölen lonca mensuplarının serveti ile bazı loncaların sandıkları, gerçek bir banka derecesinde zengindi. Savaşta hükûmete nakdî yardım yapan, asker ve gemi donatan, hayır işleri yapan, büyük lonca sandıkları vardı. Altılar'ın kararı ile para çıkarılırdı. Felâkete uğrıyan lonca mensubunun bütün zararı derhal bu sandıktan ödenirdi. Lonca mensubunun düğününü bu sandık karşılardı. Yeni bir âlet edinmek, dükkân değiştirmek istiyorsa, bunu temin ederdi. Bunlar dışında lonca mensubuna, çok düşük faizle kredi de verirdi. Lonca mensubunun, sandığı dışında bir yere veya şahsa borçlanması ayıp, hattâ yasaktı. Hiç bir esnaf tefecinin insâfına terkedilemezdi. Ölen lonca üyesinin çoluğu çocuğu muhtaç durumda ise, onlara hayatlarının sonuna kadar bakmak, çocuklarını yetiştirip yerleştirmek, loncanın görevi idi. Fevkalâde hallerde, çeşitli loncaların avârız sandıkları da biribirlerine faizsiz veya düşük faizli

borç verebildikleri gibi, diğer bir sandığa bağışta da bulunabilirlerdi. Şenliklerde şehrin, devletin şerefine lâyık şekilde donanmasına kadar her şeyle, loncalar meşgul olurlardı.

Asırlık tecrübe, maharet ve sabır, Avrupalı seyyahların müttefikan belirttikleri gibi, Türk esnafının ortaya çıkardığı imalât ve işin, daima yüksek kaliteli, sağlam ve güzel olmasını sağlamış, loncaların otokontrolüne eklenen daimî hükûmet murakabesi de bunu temin edebilmiştir.

Esnafın sayısının olduğu kadar sosyal ehemmiyetinin de, bugünkinin çok üzerinde olduğunu, bir defa daha hatırlatmak istiyorum. Hele Istanbul, Edirne, Bursa gibi büyük şehrin esnafı, gerçekten îtibarlı insanlardı. Çok para kazanırlardı, refâh içindeydiler, iyi izdivaçlar yaparlar, saygı görürlerdi. Loncaların, hele biribirine yakın meslektekileri temsil edenlerin biribirine bağlı federasyonlar ve hepsinin birden konfederasyon teşkîl ettiğini de gene hatırlatıyorum.

Lonca başkanına «şeyh» denilmesi, menşe'deki tarîkat geleneğini göstermektedir. Fakat XVII. asırdan itibaren şeyhler, loncanın bir çeşit fahrî başkanı yâhut yüksek haysiyet kurulu başkanı hâline gelmişler, bütün işleri muavini olan «kedhudâ» veya «kâhya» çevirmeye başlamış, Altılar veya İhtiyarlar denilen yönetim kurulunu da o sevk ve idare etmiştir.

Sonraları Hıristiyan esnaf da mecburen bu loncalara girmeye mecbûr olmuştur. Hıristiyanlar daha çok Hıristiyan esnaftan, Müslümanlar da Müslüman'dan alış veriş etmek âdetinde iken, bu alışıklık zamanla tavsamıştır. Bazı meslek kollarında Hıristiyanlar çoğunluk teşkil ettikleri zaman, Hıristiyan kedhudâ seçiliyordu. Esnaf teşkîlâtı, daha çok îmâlâta ve bunun satışına dayanıyordu. Şehirlerarası ve devletlerarası büyük ticaretle uğraşanlara esnaf değil «tâcir» ve çoğul olarak «tüccâr» deniyordu. Bunlar imalâtçı değil, toptan mal satın alan, ithal ve ihrâc eden, büyük kapitalle çalışan, kervan sahipleri veya armatörlerdi. Doğrudan doğruya satışa dayanan, imalât veya emekle ilgili olmıyan nesneler, gene loncalara dâhil olmakla berâber, daha serbest hareket eden satıcıların elindeydi. Seyyar satıcının ise lonca ile ilgisi yoktu ve vergi vermiyordu. Dükkân sahibi ise, dükkânı ne kadar küçük olursa olsun, tek başına da çalışsa, vergi vermiye mecburdu.

Hâkim ve belediye başkanı olarak çifte görev yürüten kadı, nahiyelerde nâib, esnafı muhtesibler vasıtasıyle kontrol ettiriyordu. Muhtesib, belediye zâbıtası idi. Şehirlerde muhtesibbaşı vardı. Bunlar gelişi güzel kontrol yapamıyorlar, ellerindeki *İhtisâb Ka-*

anûn-Nâmeleri veya kadı yahut nâibin mahkeme kararı ile çalışıyorlardı. Bizzât kadı'nın da teftişe çıktığı olurdu ve adlî gücü temsil ettiği için, kontrol salâhiyeti sonsuzdu. Gördüğü yolsuzluk için ayak üzeri ve ânında hükmeder, îcâbında suçunu gördüğü esnafı derhal tevkif ettirir, bazan falakaya yatırtırdı.

Sıhhî kontrol ve temizlik kontrolü, narh kontrolü, kalite ve standardizasyon kontrolü, muhtesibin kontrolünde idi. Muhtesib, emrindeki «kol oğlanı» denilen belediye neferleri ile ve haber vermeksizin teftişe çıkardı.

1637 sayımına göre Istanbul şehrinde (banliyöler hariç) 79. 264 esnaf vardı. Şehirde en az 400.000 kişinin esnaflıktan ekmek yediği bu şekilde anlaşılır (bir aileyi 5 kişi sayıyorum). Bunlar 23.214 dükkân hâlinde çalışıyorlardı Demek bir dükkânda çalışanların ortalaması 3,5 kişi ediyor. 2 ve 3 kişi ile çalışan (birer usta, kalfa, çırak) dükkânlar çoğunlukta idi. 10'dan fazla insanın çalıştığı dükkânlar azdı. Biribirine benziyen meslekler bir araya geldiği için gerçekte 158 lonca vardı. Binlerce üyesi olan loncaların yanında, üye sayısı 100'ün altında bulunanlar da mevcuttu. Dükkânlar, şehrin belirli yerlerinde, çarşılarda toplanmıştı. Mahalle arasında pek dükkân olmuyordu.

Gerçek sanayi, esnaf sektörünün dışında idi. Gerçek sanayiin büyük kısmı devletin elindeydi. Ancak devlet, vatandaşın ihtiyaçlarını tamamen esnafa ve özel sektöre bırakmıştı. Devlet, yalnız kendi ihtiyacı, memurları, savunması için imalât yapıyordu. Büyük kumaş ve ayakkabı fabrikaları, yalnız devletin ihtiyacını karşılıyor, asla halka, «askerî» olmıyan sınıflara satış yapmıyordu. Bunlar kumaşlarını ve papuçlarını, özel sektörden temin ediyorlardı. Diğer ihtiyaç maddeleri de buna göreydi.

Daha büyük ölçüde imalât yapan ve satanlara «tüccar» deniyor, bunlar esnaf sınıfına dâhil edilmiyordu. Meselâ tekstil sanayii, esnafın değil tüccarın elindeydi.

Türk esnafının çıkardığı iş yüksek kaliteli ve ucuzdu. Avrupalı seyyahların şehadetleri bunu göstermektedir. 1572'de Fransız seyyahı Philippe du Fresne-Canaye (*Voyage en Levant,* 264) «Türkler bütün sâhalarda fevkalâde ustalara ve işçilere sâhiptir» diyor. Daha önce başka bir Fransız seyyahı, Pierre Belon (*Observations,* 451) «denilebilir ki Avrupa imalâtı, Türkler'inkinin yanında alelâde yamacılıktır» şeklinde, Avrupa aleyhinde çok ağır hüküm veriyor, anlattığı devir Kaanûnî devridir. XVII. asır başlarında İtalyan seyyahı Pietro della Valle (s. 46-7) şöyle diyor: «Türk işçileri ve imal ettikleri şeyler, bizimkilere eşittir. Bazı sahalarda Türkler'inki bizimkinden üstündür. Meselâ Türk terzili-

ği öyledir(*). Türk kitap ciltciliği ve süslemeleri (tezhîbi), dericiliği, ayakkabıcılığı, çizmeciliği, Avrupa'dan üstündür. Saraçlık işleri, at koşumları imalinde ise Türk üstünlüğü hayret vericidir».

Gene XVII. asırda Fransız seyyâhı Tournefort, şöyle der *(Relations,* II, 96-7, 103-4) : «Türk ayakkabı ve terlikleri, hafif, en üstün kalite deriden, basitliği nisbetinde çok dayanıklı, iyi dikilmiş, temiz işçilik eseri şeylerdir. Bakır işçilikleri de ileridir ve bizde yapılanlar gibi kararmaz. Bakırı kalaylama teknikleri ileridir».

Bu şehadetleri daha çok arttırmak mümkündür. Fakat lüzum görmüyorum .

Şimdi gerçek sanayi ve ticarete geçmeden önce, Osmanlı ekonomisi üzerinde bir bahis açıyorum.

(*) Türk terziliğinin Avrupa terziliğine üstün olması bile bugün bizim için düşündürücü olabilir.

IX

EKONOMİ

(PARA ve FİATLAR)

Cihan İmparatorluğu Ekonomisi

Gerçek bir cihan imparatorluğunda ekonomi, otarsik (autarcique)'tir. Ekonomide otarsi (autarcie), kendi kendine yeterliktir. Daha açık bir ifade ile, bir devletin, hiç bir ham ve mâmul madde ithal etmeksizin hayatını en üst seviyede de olmak şartıyle devâm ettirebilmesi ve bu şekilde savunma gücünü ayakta tutabilmesidir. Osmanlı İmparatorluğu, hiç olmazsa XV-XVII. asırlarda bu durumda idi. Gerçi ihracat gibi idhalât da vardı, fakat hayatî bir lüzumda değildi, ticaret gayesiyle yapılıyordu. Aslında, dünya standartlarının üstünde veya eşiti olmak üzere, ihtiyacı olan bütün maddelere sahipti ve her türlü mâmûlü kendi yapabiliyordu. Bir, bir kaç, hattâ bütün devletlerle ticaretinin durması, ne hayat standartını düşürebiliyor, ne de millî savunmasını kısıtlıyabiliyordu. Hiç bir devlete borçlu değildi ve dış borç almıyordu. Devletin 1854'ten önce, yabancı bir devlet, müessese veya şahıstan, tek altın borçlandığı ne görülmüş, ne işitilmişti. Ama kendisi, dış yardım yapıyordu. Kaanûnî devrinde Fransa'ya yapılan dış yardımlar malûmdur. Dış yardım hem nakden, hem mal şeklinde yahut askerî yardım tarzında oluyordu. XVIII. asrın başlarında olduğu gibi sonlarında da İsveç'e büyük meblağda para yardımı yapılabilmişti (İsveç, Rusya karşısında gücünü muhafaza etsin diye).

Devlet, askerî bakımdan da kendi kendine yeterli idi. Bir, bir kaç veya bütün düşmanlarına karşı, hiç bir müttefika ihtiyacı yoktu. Ancak XVIII. asrın sonlarında Türkiye, yabancı ittifaklar aramıya başladı, buna mecbur oldu Bu sûretle tamamen Avrupa politika kombinezonları içine girdi. O zamana kadar bu kombinezonların dışında değil, fakat üzerinde idi.

Ordu ve donanmaya ait hiç bir madde yoktu ki dışarıdan idhâl edilsin. Hepsi Türkiye'de elde edilir ve Türkiye'de yapılırdı. İhracat umumiyetle serbestti. Zaman zaman hükûmet buğday, arpa gibi maddelerin ihracını belirli bir süre için yasaklardı. İh-

racı devamlı olarak ve kesin şekilde yasak olan 4 madde vardı: At, silâh, barut ve kurşun (madeni). Bu maddeler, devletin ya dış yardımı, yahut padişahın yabancı hükümdarlara hediyesi olarak imparatorluk sınırlarından çıkabilirdi (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II, 682-3).

Bolluk ve Bereket

Türkiye, uzun bir savaş devresine girmedikçe ve çok kötü yağışsız yıllar biribirini tâkıyb etmedikçe, bolluk ve bereket, ucuzluk ve refah ülkesi idi. XVIII. asrın sonlarına kadar Türk halkının hayat seviyesi ve millî geliri, dünyada birinci idi. Tabiî bölge dengesi yoktu ve bu derecede gayrı mütecânis ve geniş bir imparatorlukta mümkin de değildi. Bugün Birleşik Amerika'nın 50 eyaleti arasında bile bu denge kurulamamıştır. Meselâ Connecticut eyaletinde millî gelir, Mississippi eyaletinin bir katıdır. İmparatorluk Türkiyesi'nin de müreffeh, orta halli ve fakirce ülkeleri vardı. Istanbul, İzmir, Selânik, Cezâyir, Beyrut gibi dış ticarete açık limanlar, Rumeli ve Marmara Bölgesi ile Ege gibi verimli topraklar, en müreffeh yerlerdi. Kaanûnî devri sonlarında (1560'larda) Bâkî:

Hudâvend-î atâ-bahş-î kerem-güster ki devrinde
Gedây-î bî-ser-û pâlar giyer sincâb-ı semmûru

derken *(Dîvân,* Dvorak neşri, 575), fazla mübalağa etmiyordu. 1540'lara doğru refahın zirvesine çıkıldığı, hâdiselerin incelenmesinden anlaşılmaktadır. XVI. asırda İran ve Hindistan Türk imparatorlukları da büyük refah devri yaşamışlardır. Hindistan'da Şîr Şâh, 1.800 mil uzunluğunda çok iyi tesviye edilmiş geniş ana yol üzerinde, her milde bir tane olmak üzere 1.800 tam teşkilâtlı ve camili kervansaray yaptırmıştı (T. W. Haig, *İslâm Ans.,* XI, 562a). Her geçen bedava yiyip içiyordu. Müslüman ve Hindû tefrikı yoktu. Her menzilde hazır atlar, posta teşkîlâtı, yol boyunca yolcular serinlesin diye meyve ağaçları vardı. Âsâyiş o derecede mükemmeldi ki, «bir kadın, bir sepet dolusu altınla yalnız gece kırda uyuyabilirdi».

Yahudi seyyahı Isaak Zarfati, *Rundschreiben*'inde 1454 Türkiyesi'nden bahsederken, hayat şartlarını «Cennet» kelimesiyle vasıflandırmaktadır (Graetz, *Geschichte der Juden,* III, 58).

Bolluk ve bereket, ucuzluk ve refah, hattâ 1912'lere kadar devâm etmiştir. Pahalılık, fiatların artışı, paranın değerini devam-

lı kaybetmesi, ana maddelerin kıtlığı, kalitenin düşmesi, 1912'den bu yana olan bir vâkıadır. Yüksek kalite, hâlis ve sâf eşya, madde ve mâmul, ucuzluk, tarihe karışmıştır.

1843'te Gérrad de Nerval (s. 60, 66), bir kişinin Istanbul'da 10 para ile üç öğün yemek yiyebileceğini yazar. Gene 10 paraya tiyatro bileti alındığını ve seyirciye bedava kahve ve çubuk ikrâm edildiğini söyler. 10 para, bir altının 400'de biridir. Bugünki râyiçle 3 TL.'ndan çok az fazladır.

Eşya Fiatları

Çeşitli devirlerde bazı eşya fiatlarına göz atmakta fayda vardır :

Altın ve gümüş, eski devirlerden bu yana, satınalma gücünü, yavaş, fakat devamlı şekilde kaybetmiştir. Şöyle : Bugün bir altın ile aşağı yukarı alınabilen malın, 1939'dan, hele 1914'ten önce 2, hattâ 2,5 misli alınabiliyordu. Bugünki bir altınla alınan bir malın XVII. asırda 5 mislini, XVI. asırda 10 mislini, XV. asırda 12 mislini, daha önceki asırlarda 20 mislini almak kaabildi. Gümüş de buna göredir. Yukarıdaki mukayeseler tabiî çok kabadır. Fakat altın ve gümüşün hayat standartındaki yerini gösterir. Her madde altın ve gümüşe nisbetle aynı nisbette pahalılanmamıştır. En çok arsa ve emlâk fiatları, kiralar fırlamıştır. Yiyecek ve giyecek maddelerinden çok daha fazla fırlayış bu sektörde görülür.

Demek bir bakıma altın-gümüş, hemen her asırda değer kaybetmiştir. Bugün bir kilo altını veya 20 kilo gümüşü olan adam hiç de zengin değildir. Fakat XV. asırda, gerçek bir zengin sayılırdı. Zira altın azdı. Güney Afrika'daki, Kaliforniya'daki, Avustralya'daki ve benzeri altın madenleri, bir çok gümüş madeni bulunmamıştı. Altın ve gümüş, yeryüzünde, bugünkinden çok kıttı. 5 asır önce dünya nüfusu bugünkinin 6'da biri idi ama, 5 asır önce dünyadaki altın ve gümüşün mıkdarı bugünkinin 6'da biri değil, çok azdı, belki bugünkinin 60, 70'de biri idi. Zîrâ devamlı şeilde altın ve gümüş çıkarıldı ve yeryüzündeki mıkdar devamlı arttı. İleriki asırlarda rezervler azalınca belki altın ve gümüşün eşya satın alma gücü artacaktır. Fakat bugün için durum budur ve hâlâ büyük mıkdarda altın, gümüş, platin çıkarılmaktadır.

Tek sebep bu değildir. Aynı değerde bir sebep, tüketimin artması ve üretimin tüketime yetişmekte zorluk çekmesidir. Tüketim nisbetinde artmıyan bir üretimde malın altın-gümüşe veya bu madenlerle eşit birimlere göre değer artışları olacağı muhakkaktır. 5 asır önce toprak, bugünkinden 6 defa daha az insanı besliyordu.

Bugün aynı toprak, 6 misli insanı beslemektedir. Gerçi yeni sahalar açılmış ve teknik gelişme verimi çok arttırmıştır. Fakat tüketim, üretimin daima ilerisine geçmiştir. Belki bugün, 5 asırdan önceye nisbetle topraktan 6 misli ürün alınmaktadır, hayvanlar —zannetmemekle beraber— 6 misli çoğalmıştır. Ama bugünün insanı, atalarına nisbetle çok daha fazla tüketmektedir, çok daha fazla sarfetmektedir. Refahın artışı, tüketimi insan başına eski devirlere nisbetle pek çok arttırmıştır. Bu sûretle fiatlar yükselmiştir. Altın ve gümüş, şu veya bu paranın aslında farazî ve izâfî değerine göre fiatlarla beraber yükselmiştir ama, şu misaldeki gerçek, ortadadır. Kaanûnî devrinde bir kilo altını olan Türk, bugün bir Türk'ün bir kilo altınla satın alabileceği nesnelerin aşağı yukarı 10 mislini alabiliyordu. Buna iştirâ (satınalma) gücü diyoruz. İşte *Büyük Türkiye Tarihi*'nde devir devir verilen bugünki Türk Lirası ile çevirmeler, bir İngiliz (Victoria) altını = 500 TL. olarak yapılmıştır ve bugün bir altın 500 liranın çok üzerine fırladığı için, aslında, verdiğim TL. rakamlarını bu nisbette arttırmak lâzımdır. Meselâ altın 1.000 TL.'na çıktığı zaman sayın okuyucum, verdiğim TL.'nı 2 ile çarparak anlamak durumundadır.

Fâtih devrinde (1451 - 1481) vasıfsız işçinin gündeliği 1 akça idi (105 TL.). Netti, kesintisi yoktu. Ama bu gündelik, vasıfsız işçiye, çalıştığı gün ödeniyordu ve çalışmadığı gün ve mevsim bir şey alamıyordu. Hiç bir şeyi olmıyan bir yoksul ise sosyal güvenliği, darda kaldığı zaman, imâretlerin birinde günde iki öğün yemek yemekten ibaretti. Ama imârette 3 günden fazla ikamet edemezdi. Hayatın fevkalâde ucuz olması ve ihtiyaçların —bugüne nisbetle— pek basit bulunması dolayısıyle, vasıfsız işçinin, rençper ve ırgatın durumu, aslında, bugün bizim «günde 105 lira ile ne yapılır, hele ev geçinir mi?» diyebileceğimiz kötülükte değildi.

İşte *Büyük Türkiye Tarihi*'nde her devirdeki satınalma gücünü bugüne göre ayarlamak için, 500 TL. sayılan İngiliz altını, belirli katsayılarla da çarpılmıştır. Doğrudan doğruya altın ve gümüşün ağırlık değeri hesâb edilip katsayı ile çarpmasaydım, çıkan rakamlar bugünün okuyucusuna bir fikir vermiyecek, rakamların ehemmiyet ve satınalma güçleri belli olmıyacak, XVI. asırda etin kilosunun 3 TL. olduğu gibi tablolar ortaya çıkacaktı.

Bununla beraber hayatî ihtiyaç, bilhassa gıda maddeleri, küçük devreler içerisinde hiç bir zaman büyük dalgalanmalar göstermemiştir (Mantran, 177). Bu, Osmanlı hükûmetinin bu işleri çok sıkı tutması sebebiyledir.

Hükûmet kira ve emlâk fiatlarına müdahale etmemiştir. Zira bu fiatlar çok düşüktü. Turgut Cinlioğlu'nun yayınladığı 1772'-

ye ait arşiv vesikalarına göre Tokat ve civarında fiatlar şöyle idi : Hanyazısı'nda bir dönüm bağ 10 kuruş (6.250 TL.), Cemal Bağları'nda bir dönüm bağ 62,5 kuruş (39.375 TL.), Büyükköprü Meydanı'nda değirmen 300 kuruş (187.500 TL.)...

1732'de Istanbul'da kılıç balığının vakıyye'si 4 para idi *(Mür'-ü't-Tevârîh,* 357a).

Lâle Devri'nde (1718-30) bir kile pirinç 70-80 akça, bir vakıyte et 4 para, bir çeki odun 12 para, bir vakıyye pekmez 4 akça, 100 dirhem ekmek bir akça idi *(Mür'ü't-Tevârîh,* 363a).

130 kuruş (= 65 altın = 81.250 TL.) : Mora'nın Anabolu (Nauplia) şehrinde 36,49 m² arsa üzerinde inşâ olunmuş 3 katlı ev, alt katta hamam, üst katlarda 2'şer oda var. Sadrâzam Dâmâd Şehîd Ali Paşa tarafından satın alınıp bu şehirdeki camiine vakf edilmiş (1715) (bu ve aşağıdaki kayıtlar Başbakanlık Arşiv vesîkalarından naklen: N. Göyünç, *İ. H. Uzunçarşılı'ya Armağan,* 473 v.dd.).

115 kuruş (=62,5 altın = 78.125 TL.) : Aynı şehirde Harîk Meydanı'nda ve Ağa Kapısı karşısında 266 m² arsa üzerine inşâ edilmiş 4 katlı ev, birinci katta ahır ve samanlık, ikincide 2 oda ve bir mutfak, üçüncüde bir divânhâne (salon) ve 2 oda, dördüncüde bir oda. Şehîd Ali Paşa kedhudâsı İbrahim Paşa'ca satın alınıp bu şehirde yaptırdığı dârülkurâ ve mektebe vakf edilmiş (1715).

305 kuruş (=152,5 altın = 190.625 TL.) : Aynı şehirde 75,07 m² üzerinde iki gözlü at değirmeni ve değirmenci odası. Yukarıda gösterilen fiata Ali Paşa'ca satın alınıp camii için vakf edilmiş (1715).

130 kuruş (=65 altın = 81.250 TL.) : Aynı şehirde 37,54 m² dükkân. Kedhudâ İbrahim Ağa tarafından vakıf edilmek üzere satın alınmış (1715).

80 kuruş (=40 altın = 50.000 TL.) : Aynı şehirde 11.73 m² kasab dükkânı. Kedhudâ İbrahim Ağa tarafından vakf edilmek üzere satın alınmış (1715).

160 kuruş (=80 altın = 100.000 TL.) : Anabolu yakınlarında Argos nâhiyesinde 12 dönüm bağ ve bunun yanında tarla. Anabolu'da Şehîd Ali Paşa Camii vâızı Hüseyin Efendi tarafından satın alınmış (12 şubat 1716). Dönümünün 7.700 TL. kadar olduğu anlaşılır.

1.500 kuruş (=750 altın = 937.500 TL.) : Anabolu'da Harîk Meydanı'nda 262,46 m² kat, kâgir duvarlı, içi ahşap iş hanı. Ali Paşa tarafından câmiine vakıf geliri olmak üzere satın alınmış (1715).

Ali Paşa, feth ettiği Mora'nın merkezi Anabolu'daki hayır eserlerine vakf etmek için daha başka fırın, depo(mahzen) vs. almış, hepsine 20.539 kuruş ödemiştir (=10.269,5 altın = 12.837.250 TL.).

910 kuruş (=455 altın = 568.750 TL.) : Gene Anabolu'da 2 mahzen (depo), bir ev ve bir zeytinlik. Reîsülküttâb Hacı Mustafa Efendi tarafından bu fiata 1715'te satın alınmış, bu zâtın yaptırdığı bu şehirdeki mescide vakıf geliri olarak tescîl edilmiş.

Kedhudâ İbrahim Ağa'nın yaptırdığı mekteb ve dârülkurâ için vakf ettiği mülklere ödediği fiat (1715) cem'an 9.660 kuruş'tur (4.830 altın = 6.037.500 TL.). Bunların arasında —yukarıda gösterilenlerden başka— Anabolu dışında (karşısında) 5 değirmen vardır. Ayrıca —yukarıdaki yekûna dâhil olmak üzere— 25 küçük dükkân ve mahzen(depo) satın alıp hayır eserlerine gelir teşkîl etmek üzere vakf etmiştir (bu 25 parçaya 3.932 kuruş = 1.966 altın = 2.457.500 TL. ödemiştir).

Sadrâzam Muhsin-zâde Mehmed Paşa, Anabolu'da 2 çeşme yaptırmış ve bunların masraflarını karşılamak üzere 115 adet zeytin ağacı satın alıp vakf etmiştir (19 aralık 1770).

Bunlar, Anabolu'daki ricâl vakıflarına örnektir. Pâdişah vakıfları tabiî bunların çok üzerindedir. Meselâ III. Ahmed, 1715'te Mora'nın yeniden fethi üzerine, yalnız Anabolu'da 6 câmî ve mescid, bir medrese yaptırmış, suyollarını yeniletmişti. Bunlara vakf edilenleri, yukarıda nisbeten küçük hayır eserleri için vakf edilenlerle mukayese ediniz. Anabolu, 1715'ten 1790'a kadar Mora eyâletinin beylerbeyi tahtı idi; bu tarihte eyâlet merkezi Trapoliçe'ye götürülmüştür. 1720'de Anabolu kalesi garnizonu, 1.530 askerden müteşekkildi (bu askerin kale, kışla dökümü, sınıf, görev ve rütbelerinin ayrı ayrı tâdâdı için bk. *İ. H. Uzunçarşılı'ya Armağan*'da işâret edilen makale).

Halkın fiat hareketleriyle baş edememesi, kirâ ve yiyeceğe para yetiştirememesi, 1912, bilhassa 1914'ten sonra başlamış, 1939'dan sonra gerçek darlık ve sıkıntılar başlamış, sonradan kazançlar yükselmişse de, ihtiyaçlar devrin icabı çeşitlendiği için gene 1912'den önceki kolay geçim şartlarına dönülememiştir. Ahmed Emin Yalman, 1914 temmuzu ile 1918 eylûlü arasında, şekerin okkasının 3 kuruştan 250 kuruşa, zeytinyağı okkasının 8 kuruştan 180 kuruşa, peynir okkasının 12 kuruştan 280 kuruşa, pirinç okkasının 3 kuruştan 90 kuruşa, bir çuval buğdayın bir liradan 51 liraya çıktığını kaydeder *(Turkey in the World War,* 1930, s. 147). Tabiî sonraki yıllarda fiatlar gene düşmüş, fakat 1912'den önceki fiatlara dönmek, artık hayâl olmuştur.

Büyük Enflasyon ve İmparatorluğun Sonu

Türkiye'de hayat pahalılığı, 1912 Balkan Harbi ile kesin şekilde başlar (1908-12 hayat pahalılığı endeksi hafiftir). Fakat 1914, bilhassa 1915'ten îtibâren korkunç bir hâl alır ve devamlı artar. 1914 fiatları ile 1917 fiatları arasındaki 3 yıllık mukayese, Türk ekonomisinin ve onunla berâber Türk toplumunun, bilhassa Türk orta sınıfının nasıl yıkıldığını göstermiye kâfîdir.

1914'te 1,25 kuruş olan ekmeğin okkası 1917'de 16 kuruşa, 10 kuruş olan etin okkası 30 kuruşa, 3 kuruş olan pirincin okkası 45 kuruşa, 4 kuruş olan şekerin okkası 150 kuruşa, 10 kuruş olan kahvenin okkası 500 kuruşa, 60 kuruş olan çayın okkası 400 kuruşa, 16 kuruş olan tereyağın kilosu —cinsine göre— 120 ilâ 200 kuruşa, 10 kuruş olan tavuk 100 kuruşa, 100 kuruş olan ayakkabı 450 kuruşa, 450 kuruş olan erkek kostümü 2.500 kuruşa fırlamıştır (Istanbul'da temmuz 1917 fiatları: Mandelstam, 153).

Bu fiatlar, temmuz 1917'de yukarıda gösterildiği seviyede kalmadı. Kasım 1918'de, en yüksek çizgisine erişti. Istanbullu Türk, şekerden mahrum kaldı. Kahve yerine nohut kaynatılıp kuru üzümle içiliyordu. Gıdâsızlıktan milyonlarca Türk öldü. Istanbul ve Beyrut gibi en büyük Türk şehirlerinin caddelerinden, sinek gibi dökülen cesetleri, çöpçüler toplayıp, bir arada gömmeye başladılar. Bu durum, korkunç bir ahlâk düşmesine müncer oldu. O târihte Türkiye'de şeker fabrikası yoktu. Şeker, Almanya'dan geliyordu. Şeker için ayrı vagonlar tahsîs edilmiş ve her şeker vagonu, İttihadçılar'dan birine verilmişti. Bunlar, şekeri Türkiye'ye getirip astronomik fiatlarla satıyorlardı. Fakat bir çoğu bu haram parayı Alman bankalarına yatırdıkları, 1918 sonunda da mark değeri sıfır'a yaklaştığı için, hayrını göremediler.

Fiatlar, 1908'den (temmuz) 1912'ye (ekim) kadar hafifçe yükseldi. 1912 (ekim) - 1913 (mayıs) yükselişi (Balkan Harbi) ise büyük oldu. Sonra hafifledi ve bu müddet içinde (Mayıs 1913 - Temmuz 1914) fiat artışı, hızını kaybederek hafifledi. Temmuz - Kasım 1914'te, 3,5 ay içinde ise Istanbul'da belli başlı hayâtî maddelerin fiatları takrîben % 50 nisbetinde fırladı (Mandelstam, 144). Bu 3,5 ay, Birinci Cihan Harbi'nin başlaması ile Türkiye'nin harbe girmesi arasındaki müddettir. Bu % 50 artış, yalnız Avrupa'daki savaş dolayısıyle olmadı. Hükûmetin, seferberlik bahânesiyle mağazaları, dükkânları yağma etmesi, bunun başlıca sebebidir. 1916 aralığında Istanbul'da fiat artışları % 300'e erişti. Taşrada ise durum daha vahîm idi. Ekilen toprakların % 50'si artık ekilmez durumda idi. *Tanîn* gazetesinde (30 ekim 1916) Muhiddin

Bey, Eskişehir'den Konya'ya giderken, bir tek hayâtî faaliyete tesâdüf etmediğini yazıyordu. Kuzey Suriye, Lübnan ve Anadolu'nun bâzı bölgelerinde açlık başladı. Kıtlık ise, bütün imparatorlukta hüküm-fermâ idi.

İttihad ve Terakkî'nin gerçek kurucusu ve eski Meclis-i Meb'ûsân reîsi senatör Ahmed Rızâ Bey, Meclis-i Ayân'da (İmparatorluk Senatosu), sert bir konuşma yaptı. Istanbul şehremîni Ismet Bey'i, açıkça suçladı. Sûistîmâllerden dolayı Istanbul halkına ekmek verilemediğini îmâ etti. Koca Ahmed Rızâ Bey, teşrîî masûniyyetine reğmen 24 saat tevkıyf edildi ve bir daha böyle şeyler söylemiyeceğine dâir söz alındıktan sonra salıverildi. İttihad ve Terakkî'nin, sözünde durmıyanlara nasıl tek şekilde davrandığını, tabîî Rızâ Bey, çok iyi biliyordu. Buna rağmen halkın umûmî nefretini kazanan Ismet Bey, istîfâya mecbûr oldu. Yerine, Istanbul polis müdürü Bedri Bey getirildi. Harbiye nezâreti levâzım dâiresi başkanı ve Enver Paşa'nın adamı İsmâil Hakkı Bey'in tutumu ise, ayyûka çıkan rezâlet ve hırsızlıkları kapsıyordu. İâşe nezâreti kuruldu ve Kara Kemal Bey, başına getirildi. Ama durum, vehâmetini gittikçe arttırdı. Çoğu Parti'nin resmî himâyesindeki bir avuç vurguncu, büyük kârlar elde ediyorlardı. Halk, açlıktan dökülmeye başlamıştı.

Zengin için her şey vardı. 1916 ağustosu sonunda Istanbul'da francala bile vardı. 250 gramı, 3,5-4 kuruşa satılıyordu. 1913'te şekerin 2 kilosu 1 kuruş olduğuna göre, şimdi francalanın kilosünun 16 kuruşa çıkmasının fecâati kestirilebilir. Istanbul halkı, «has ekmek» denen, nefâseti dünyâca meşhur francala yemeğe alışmıştı. 1913'e kadar bu nefis ekmeği yedi ve artık ebediyyen unuttu. 1913'ten, hele 1914 sonundan îtibâren ekmek, haslığını kaybetti. Yüksek kalite un kullanılmaz oldu. Durum, gittikçe kötüleşti : 1916 ağustosunda halka adam başına 250 gram ekmek verilmeye başlandı, sonra 150 grama indirildi. Bilhassa o çağda ekmek, bugünkinden bile fazla, mütevâzı halkın en zarûrî gıdâ maddesi idi. 150 gram ekmekle Büyük Şehr'in onda dokuzunu teşkîl eden mütevâzı kitlesi, resmen aç kaldı. Ekmek de, Türk'ün ne gördüğü, ne duyduğu, ne de evvelce târîf edilse, târîf edilen nesnenin ekmek olduğunu tasdîk edebileceği bir şeydi : buğday ununa önce mısır ve yulaf unu, sonra arpa unu ve süpürge tohumu karıştırıldı. Bu terkipteki ekmek maya tutmuyor, pişirilemiyordu. Bir an geldi ki, dağıtılan ekmeği çiğneyip yutmak mümkin olmadı. Bunu başarabilenler, hastalandı. Türk insanı, iğne ipliğe döndü. Pehlivan yapılı ihtiyarlar sıska ve kadîdi çıkmış hâle, vardakosta Türk kadını cılız, bitkin duruma düştü. Gençlerin tamâmı

ise, cephelerdeydi. Onların durumu da iyi değildi (1916'da Mezopotamya cephesinde, Irak'ta, İngilizler'e karşı yedek subay olarak savaşan babam bana askerin bâzı günler sâdece karpuz ve şalgam yediğini, sonra yenen karpuzların kabuğunu toplıyarak yediğini anlatmıştır; kendisi de bir kaç defa karpuz kabuğu yemiş; subayların ceplerinde umûmiyetle bir avuç kuru üzüm, fındık veyâ iğde bulunurmuş, fakat askerlerinden utandıkları için bunları yiyemezlermiş).

Bu sûretle hastalık başladı. Dizanteri, dehşet saçıyordu. Istanbul'da açlıktan ölenler çoğaldı. Taşrada bunların hesâbı bile tutulmuyordu.

Cihan Harbi çıkmadan Istanbul'da şekerin kilosu 20 para yânî yarım kuruş idi ve halk, Sultan Hamîd devrine göre hayâtın pahâlılandığından müthiş şikâyetçi idi. 1914 yazında bir Türk lirasına yânî 100 kuruşa, tam 200 kilo şeker satın alınabiliyordu. 1916 ağustosunda şekerin kilosu 60 kuruştu. 1917 temmuzunda 120 kuruşa fırladı. Harbin sonuna doğru, daha astronomik fiatlara çıktı. Bir bidon gaz (16 kg.) 50 kuruşa fırladı. Elektrik yalnız zengin evlerinde, Beyoğlu, Şişli ve emsâli yerlerde olduğu için, Istanbul halkı, resmen karanlıkta kaldı. Bulanlar mum, çıra, ağaç yakıyorlardı. Fakat onlar da yoktu. Sonra petrolün bidonu 100 kuruşa, 200 kuruşa, 250 kuruşa fırladı. İttihad ve Terakkî organı gazete, dünyânın her türlü nîmeti içinde asırlardan beri şan ve şeref içinde yaşamış Istanbul halkına şöyle hitâb ediyordu: «Gecelerinizin karanlık geçtiğine üzülmeyiniz. Yakında zaferin ışıklarıyle bütün dünyânız aydınlanacak!». Bu sırada Türk askeri Galiçya'da, Makedonya'da, Romanya'da, Mısır'da, Yemen'de, İran'da çarpışıyordu. Kim derdi ki bir kaç yıl sonra Haymana ovasında vuruşacak? İttihad ve Terakkî'nin vâd ettiği zafer, bu idi.

Yağ ve dîğer zarûrî maddeler hep bu seviyede yükseldi. Et'in yükselmesi daha geç oldu: Yüksek kalite kıvırcık etinin okkası, 1915 kasımında hâlâ 10 kuruştu (bir okka = 1.283 gr.). Fakat dîğer gıdâ maddeleri yükselince halk, ete düşmeye başladı. 1916 eylûlünde koyun etinin okkası 18 kuruşa, sığır etinin 12 kuruşa, biftek 15 kuruşa yükseldi. Aynı anda francalanın kilosu da 16 kuruş olduğu için, bir çok orta hallinin az üzerinde âile, ekmeksiz et yemeği tercîh etti. Fakat Istanbul halkının üçte ikisi için her gün etle beslenmek mümkin değildi. 1916 kasım ve aralık aylarında, Istanbul kasaplarının kapandığı, et bulunmadığı görüldü. Böylece gıdâ durumu, tamâmen vahîmleşti. Halkın yiyebileceği, satın alabileceği bir şey kalmamıştı. Halkın büyük kısmı, zâten harb dolayısıyle normal kazancının çok altında kazanıyordu; kazancını

tamâmen kaybedenler, azımsanmıyacak nisbetteydi. O devirde yoksulun bile küçük bir tahta evi vardı. Esâsen âileler, kalabalık halde yaşarlardı. Yeni evlenen bir çifte yeni bir ev açılması âdet değildi; iki taraftan birinin evinde otururlardı; bu yüzden erken yaşta evlenmek kaabil oluyordu. Aç kalan, elindeki evi, konağı, şunu, bunu, babasından, atasından kalan ne varsa satmaya başladı. Harb zenginlerine gün doğdu. Istanbul'un Fethi'ne katılan köklü Türk âilelerinin servetlerinin bir gün içinde ve yok bahâsına, harb vurguncusu bir alçağın eline geçtiği her gün görülen hâdiseler arasına girdi. Bu alçakların en insaflıları, eski âilelerin kızları varsa, onunla evlenerek veyâ oğullarını evlendirerek yâhut kızlarını onların oğullarına vererek, eski âileleri himâyelerine aldılar. Harbden önce, mahalle bakkallığından vurgun yapmış bir adamın bey, paşa kızı ile evlenmesi, nâdir bir olaydı.

19 şubat 1917'de Sadrâzam Tal'at Paşa, Meclis-i Âyân'da (İmparatorluk Senatosu) yaptığı bir konuşmada (konuşma metni : *Tanîn* ve *Tasvîr-i Efkâr*'ın 20 şubat târihli nüshalarında), eti Istanbul halkına asla okkası 25 kuruşun üzerinde yedirmiyeceğine söz verdi. Bu sözünü tutamadı. Mart ayında, Parti tekeline alınan etin çok kötü kalitesi 25 (sığır) ve 30 (koyun) kuruşa, parası olan halka satılabildi. Bilindiği gibi gerçek Istanbullu, XX. asrın hemen ortalarına kadar, yalnız kıvırcık yemiştir. Dağlıç ve karaman kesin şekilde yenmezdi. Kasapların el altından 45 kuruşa kıvırcık sattıkları görüldü. Sonraki aylarda et durumu, tamâmen krize girdi.

7 ekim 1916 kanûnu, Türk'ün çektiği en büyük ıztıraplardan biridir. Bu kanûna göre Hükûmet, bütün imparatorlukta, bütün kasaba ve köylerde, kadın ve erkek bütün Osmanlı tab'asını, toprakta mecbûrî çalışmaya tâbî tuttu. Bu işi, Zirâat Nezâreti düzenledi. Ama beklenen tahıl artışı sağlanamadı. Sun'î gübre ve makine yoktu. Almanya'dan 400 000 Osmanlı lirası (8 milyon imparatorluk markı) karşılığında tarım makinesi getirildiyse de, bunlar, Parti ile ilgili çiftçilere verildi. Zâten devede kulak kaldı. Zâten yedek parça, benzin vs. yokluğunda işlemez hâle geldiler.

1917'nin ilk 6 ayında, yalnız Istanbul şehrinde, ki imparatorluğun en bakımlı şehri ve taht merkezi idi, Hükûmet, 20.000 çocuğu toplıyarak himâyesine aldı. Bunlar, âileleri ölmüş çocuklardı.

24 mart 1917'de Istanbul'da halka ayda kişi başına karne ile 150 gram şeker ve 300 gram kuru fasulye satılıyordu. Kuru fasulyenin kilosu 10 ve şekerin 20 kuruştu. Dükkânlarda ise şeker 100 kuruşun üzerine fırlamıştı. Zîrâ karaborsacılar, Almanya'dan gelen şekerin büyük kısmını, el altından dükkânlara aktarıyorlardı. O

zamânın parası ile bir kaç yüz bin, hattâ bir milyon lira vuran karaborsacılar türedi. Istanbul'da küçük, müstakil, iki katlı bir evceğizin bir kaç yüz liraya satıldığı devirde...

Türk Lirası'nın Değer Kaybı

II. Abdülhamîd'den sonra Türk Lirası'nın değer kaybı da başladı. Birinci Cihan Harbi'nde çok büyüdü. 1908'den önce nazarî olarak bir Osmanlı altını = bir Osmanlı banknotu idi. Gerçekte bir altın alabilmek için, bir kâğıt liranın üzerine bir kaç kuruş daha eklemek îcâb ediyordu. Sonraları durum değişti. Gerçi harb içinde Türk Lirası, Alman markı ve Avusturya-Macaristan kuronu derecesinde düşmedi, onlara nisbetle değer bile kazandı, ama kâğıt para ile altın liranın paritesi bozuldu. 1914 yazında 1 TL = 18,45 DM = 22,50 Kuron idi. 1917 başında durum şöyle değişti : 1 TL = 24 DM = 34 Kuron (TL, 1 kâğıt banknot'dur). 1917 başında bir Türk kâğıt lirasının Tarafsız (savaşa girmemiş) ülkelerden en fazla parası milletlerarası olan ikisine, Birleşik Amerika doları ve İsviçre frangına göre değeri şöyleydi : 1 TL = 3,70 $ = 17 FS. Yânî 1917'de bile milletlerarası borsada bir Türk banknotu alabilmek için, 4 dolara yakın ödemek îcâb ediyordu. Ve bu durum Türkiye'de, yıkım sayılıyordu (Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1917, s. 157-8).

11 haziran 1916 tarihli *Temps* gazetesine (Paris) göre, Türkiye'nin Haleb, Şam ve Beyrut vilâyetleri ile Lübnan ve Kudüs sancaklarında bir İngiliz altın lirası = 137 Türk kuruşuna fırlamıştı. Osmanlı hükûmeti, bu fırlayışı karaborsa sayıyor ve kabûl etmiyordu.

Şimdi Türk banknotu ile Osmanlı altını arasındaki farka gelelim : Önce şunu söyliyelim ki, 1947 yılına göre Azîz, Hamîd, Reşad, Vahîd, Cumhuriyet (Atatürk) altınları arasında hiç bir fark yoktur. Hepsi 7 gr. ağırlığında altın sikkeler olmakla, değerleri eşittir. 1947'den sonra bilhassa Reşad altını, şaşılacak şekilde fark yapmıya başlamıştır. Bu durumda 1914'lerde bir Osmanlı altını demek kâfîdir; bunun Azîz, Hamîd veyâ Reşad altını olması arasında fark yoktur.— 1914'te harb başladığı zaman, bir Türk banknotu ile bir altın arasında fark vardı ama, küçüktü; Istanbul'da bir altın almak için artık 3 kâğıt lira ödemek îcâb ediyordu. Anadolu'da 4 kâğıt lira ödemek lâzımdı. İmparatorluğun Arab ülkele-

rinde, Haleb, Şam, Beyrut, Bağdad gibi büyük şehirlerde bile bir altın, 5 Türk banknotu idi.

Bunun sebebi, altın paranın piyasadan çekilmesidir. Çeken Hükûmet değil, vatandaştır. Herkes elindeki kâğıt parayı altına çevirmeye ve altınını mümkin mertebe saklamaya başladı. 1914'te Türkiye imparatorluğunda 40.000.000 altın sikke tedâvülde idi (gümüş sikkelerin değeri de altına çevrilerek bu meblağa katılmıştır). Üstelik ülkede başka altınlar da tedâvül edebiliyordu (başta İngiliz altını olmak üzere, Fransız, Avusturya, Almanya, İsviçre, Holanda, Belçika vs. altını). Kâğıt para (banknot) emisyonu ise azdı. Bu emisyon harb yıllarında yüksekdi. 1917 başında Hükûmet'in piyasaya verdiği kâğıt para 46.000.000 TL.'na yükseldi (1000 TL.'lık banknotlar da vardı). Üstelik mâliye nâzırı Câvid Bey'in enflasyonu arttıracağı gerekçesiyle karşı çıkmasına rağmen Hükûmet, henüz TL.'nın DM ve Kuron ve diğer banknotlar karşısında daha az değer kaybetmesinden cesâret alarak, 30 ilâ 40.000.000 TL. daha banknotu tedâvüle çıkarmak istiyordu. Mart (1917) ayında da Hükûmet, savaşın ağustos ayından daha fazla uzaması ihtimâline ağırlık vermiyordu (savaş Kasım 1918'de bitecektir).

Daha 1915 yazında tedâvülde mâdenî para fevkalâde azaldı. 40.000.000 altın değerinde altın ve gümüş paranın en büyük kısmı, halk tarafından saklanmış, toprağa gömülmüş, yatak altına konmuştu.

1, 5, 10, 50, 100, 500, 1000 TL. değerinde banknot vardı. Altın sikkeler ise şöyleydi : çeyrek altın, yarım altın, «lira» denen bir altın, «yarım beşibiryerde» denen 2,5 altın, «beşibiryerde» denen 5 altın. Gümüş sikkeler ise 20, 10, 5, 1 kuruş ve daha küçük sikkelerdi. 20 kuruş değerindeki pek büyük gümüş sikkeye «mecîdiye» deniyor ve bundan 5 aded verilip bir Osmanlı altını alınabiliyordu. 10 kuruş «yarım Mecîdiye», 5 kuruş «Mecîdiye çeyreği» idi.

Cumhuriyet îlân edildiği zaman (1923), gerek daha tedâvülde olan Osmanlı banknotu ile, gerek aynı değerde olan Ankara'ca bastırılan —Bozkurt resimli— banknot ile, 7 TL. ödiyerek herhangi bir altın (Azîz, Hamîd, Reşad, Vahîd, Napoléon, Victoria, Edward, George, Wilhelm, Nikolay vs.) almak mümkindi. Daha Cumhuriyet (Atatürk) altını yoktu.

Reşad altınının ve dîğer altınların 1928'de 8, 1932'de 9, 1933'te —büyük dünyâ krizi münâsebetiyle— 13, 1941'de 25, 1943'te 33 TL.'na çıkması, dehşet verdi. 1946'da hâlâ 33 TL. ödiyerek Reşad veyâ Cumhuriyet (Atatürk) altını satın almak kaabildi. 1948'de

Cumhuriyet 37 ve Reşad —fark yaparak— 40 TL.'na yükseldi. Sonra şöyle bir gelişme oldu :

1950'de Cumhuriyet 35, Reşad 39; 1954'te Cumhuriyet 49, Reşad 57; 1955'te Cumhuriyet 50, Reşad 74; 1957'de Cumhuriyet 109, Reşad 149; 1959'da Cumhuriyet 110, Reşad 149; 1961'de Cumhuriyet 105, Reşad 136; 1967'de Cumhuriyet 101, Reşad 171; 1969'da Cumhuriyet 129, Reşad 203; 1970'te Cumhuriyet 117, Reşad 236; 1971'de Cumhuriyet 139, Reşad 331; 1972'de Cumhuriyet 183, Reşad 373; 1973'te Cumhuriyet 272 (1 mart) ve 352 (1 haziran), Reşad 465 ve 470; 23.X.1974'te Cumhuriyet 508, Reşad 785...

Bugün (Kasım 1978) durum şöyledir : Reşad 3.100, Cumhuriyet 1.710, Hamîd 1.825, Azîz ve Vahîd 1.600, Napolyon 1.550, İngiliz 1.900.

Altının gramı ise şöyle gelişmiştir : 1940'ta 3 kr., 1946'da 4 kr., 1950'de 5 kr., 1954'te 7 kr., 1955'te 10 kr., 1956'da 12 kr., 1958'de 19 kr., 1960'ta 17 kr., 1961'de 16 kr., 1964'te 14 kr., 1968'de 19 kr., 1970'te 17 kr., 1971'de 22 kr., 1972'de 28 kr., 1973'te 40 ve 48 kr. (1.III. ve 1.VI.), 23.X.1974'te 74 kr., Kasım 1978'de 220 kr.

Harb içinde 1917 başında bir TL. = 3,70 $ = 24 DM = 0,50 Reşad altını idi. Bugün durum şudur (1978) :

Bir Reşad 3.100, Cumhuriyet 1.710, Dolar 33 ve Mark 19 TL.'dır. Dolar, TL.'na göre 20 misli, Mark 20 misli, Cumhuriyet altını 30 misli ve Reşad altını 50 misli değer kazanmış, Türk Lirası, bu nisbette düşmüştür.

1917 yılı ağustosu sonunda Türkiye'de banknot emisyonu 80.000.000 TL.'nı buldu. Buna karşılık en az 40.000.000 altın, piyasadan çekilip gizlendi.

1915 savaş büdcesi harcamaları 83.000.000 TL. idi. 1915'te, hele yılın başında, 1 TL. = 1 Reşad altını'na epey yakındı; yıl ortalaması 1 Reşad = 1,5 TL. kabûl edilebilir. İştirâ (satınalma) değeri sâbit fiatlarla hâlâ yüksekti. 1913'te devlet Libya'yı, Meriç'le Adriyatik arasındaki Balkanlar'ı, 1914 sonunda da Mısır'la Sûdân'ı, Girit'i ve bâzı yerleri kaybetmiş, epey küçülmüştü. Gene de sınırları Meriç'le Ağrı Dağı, Süveyş Kanalı ile Hind Okyanusu arasında idi. Nüfusu harb başında 29.000.000 civârında idi. Bu nüfus, 1923'e kadar devamlı eridi. Hem doğum olmadı. Hem de milyonlarca asker ve sivil açlıktan, hastalıktan veyâ savaşta öldü. 1923'te bugünki Türkiye sınırları içinde 13.500.000 nüfus kalmış ve 1918'de Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrâil, Suûdî Arabistan, Yemen devletlerinin üzerinde bulunduğu eyâletler de kaybedilmişti.

Ama bütün bunlarla berâber Osmanlı devletinin, İmparatorluk Türkiyesi'nin, 1915 harb büdcesinin 83.000.000 altın lira ile ol-

duğunu hatırlamak, rikkat ve heyecan vericidir. Çanakkale'de, dünyanın gördüğü en muazzam armada ve çıkartma, bu büdce ile def edilmiştir. Rusya İmparatorluğu, bu büdce ile boğulmaya ve mağlûbiyete mahkûm edilmiştir. Bu büdce ile Süveyş Kanalı'nda, Kafkasya'da, Arabistan çöllerinde savaşılmıştır.

Memleketin sosyal ve iktisadî bünyesinin çöküntüye gittiği üzerinde, VII. Ordu kumandanı Mustafa Kemal Paşa'nın Haleb'den 20 eylûl 1917 târîhinde Istanbul'a Sadrâzam ve dâhıliyye nâzırı Tal'at Paşa ile Başkumandan Vekîli ve Harbiyye nâzırı Enver Paşa'ya gönderdiği rapordaki şu ifâdeler de kayda şâyandır :

«... Ahvâl-i umûmiyye-i memleket, her şeyden evvel nazar-ı dikkati câlibdir. Harb, her milletden olan anâsırımızı bilâ-istisnâ son dereceye getirmişdir. Ahâlî ile idâre arasındaki revâbıt sarsılmışdır. Evlerinde kalan ahâlî, her nokta-i nazardan hükûmetden uzak kalmakla menfâ'at-dâr bir hâle gelmişdir. Çünki, kalan ahâlî, ya kadınlardan ya â'cizlerden veyâ firârîlerden ibâret olup, mahsûlâtı, sâ'y-ü amelleri kendi idâme-i hayâtlarına kâfî değil iken hükûmât-ı mülkiyye ve askeriyye, onlardan, açlık ve ölüm mukaabilinde, mâmeleklerini ahz-ü talebde daha ziyâde musırr-ü mu'annid olmak mecbûriyyetindedir.

«Dîğer tarafdan hükûmât-ı mülkiyyenin acz-i tâmmı, umûmî, bir anarşiye sürüklenen hayât-ı umûmiyyeyi idâreye mânî' olup, hukuuk-ı ahâlî nâmına ne mutasavver ise, kâffesini adl-ü hakka mugaayir, ve binâenaleyh ahâlînin tezyîd-i nefretini müeddî bir şekilde hall etmek î'tiyâd-ı zarûrîsindedir.

«Hükûmât-ı mülkiyyenin acz-i tâmmı, bir kuvve-i zâbıtanın fıkdân-ı mutlakından ve derd-i ihtiyâc ile ale'l-umûm me'mûrîne târî olan irtikâb ve ihtikâr ve sû-i istîmâ'lâtdan ve me'mûrînin keyfiyyeten düşkün bir hâle gelmesinden ve umûr-i adliyyenin sûret-i mutlakada işlememekde olmasından ileri gelmekdedir.

«Bu esbâb, hayât-ı umûmiyyeyi, her köşede ve her beldede esâsından çürütmekdedir.

«Î'âşe-i umûmiyyenin ve umûr--i ticâriyye ve ıktisâdiyyenin müdhiş bir sür'atle inhitâta başlaması, alâim-i asliyyedendir.

«Bugün bir para mes'elesi hâsıl olmuşdur ki, bu derd, ne ahâlîde, ne me'mûrînde, bir emniyyet-i âtî bırakmamakda ve erbâb-ı nâmûsu alâik-ı mukaddeseden tecerrüde sevk-u icbâr etmekdedir.

«Binâenaleyh, harb devâm etdiği hâlde karşısında bulunduğumuz en büyük tehlüke, her tarafdan çürüyen binây-ı mu'azzam-ı saltanatın, bir gün, dâhılen, birdenbire ve hep birden çökmesi ihtimâlidir.

«... Tâkat-ı umûmiyyeye bir misâl olmak üzere arz edeyim ki, cihânın en müşkil işlerini görmek üzere biner mevcûdlu taburlarla bana gönderilen 59. fırka'nın yüzde ellisi, ayakda durmıya mecâlsiz zu'afâdan ibâret olduğundan tefrîk edilmiş, ve sağlam kalan efrâd, 17-20 yaşındaki neşv-ü nemâsız çocuklarla, 45-55 yaşındaki amel-mândeler kalmışdır».

Parlmenter Maaşları

23 aralık 1876'da yürürlüğe giren ilk Türk anayasası (93 Kaanûn-ı Esâsîsi), 1961 Anayasası'na kadar, esas bakımdan yürürlükte kalmış, İkinci Meşrûtiyet'te bir kaç küçük tâdil geçirmiş, Cumhûriyet devrinin başında da yeni rejime uygun değişiklikler yapılmıştır. Bu anayasaya göre 100 küsur yıl önce parlmenter maaşları şöyleydi :

Senatör ayda 100 altın ve milletvekîli ayda 57 altın. 1978 sonunda altın 1.400 liraya çıkmıştır. Bu sûretle senatör maaşının bugünki parayla ayda 140.000 ve milletvekîli maaşının 79.800 TL. olduğu anlaşılırsa da, bu durum gerçekleri yansıtmaz. O zaman hayat fevkalâde ucuzdur. Paranın bir asır önceki iştirâ (satınalma) değerini bulmak için, ayrıca bugünki parayla 2,5 nisbetini çarpmak lâzımdır. Bu şekilde senatör aylığı 350.000 TL. ve milletvekîli aylığı da 199.500 TL. olduğu ortaya çıkar. Bunun dışında senatör ve milletvekilleri —bugünki gibi— emekli maaşı da alabilmektedirler. Me'mûr olmamakta, me'mûriyet kabûl eden senatör veyâ milletvekîli parlmenterlikten düşmektedir. Fakat bunun dışında istediği şekilde çalışıp para kazanabilmektedir. Senatörler harc-ı râh (yolluk) alamamakta, milletvekillerine ise, yılda bir defa, seçim bölgelerinin uzaklığına göre, en yüksek gidiş geliş yolluğu ödenmektedir (maaş dışında). Milletvekîli olabilmek için 30 ve senatör olabilmek için 40 yaşını bitirmek şarttır. Senatörler, kayd-ı hayât şartıyle ve pâdişah tarafından, anayasada belirtilen vasıfları taşıyanlar içinden, milletvekili sayısının üçte birini geçmemek üzere seçilmektedir. Milletvekilleri 4 yıl için, halk tarafından, iki dereceli olarak, her 100.000 nüfûsa bir milletvekîli olarak seçilmektedir.

Para

Maliye bahsinde söylendiği gibi esas para, «akça» denilen gümüş sikke idi. Altın, çok büyük satınalma değeri olduğu için, nadiren tedavül ederdi. Tanzimat'tan önce kâğıt para yoktu ve kâ-

ğıt para esasında XIX. asırda da kullanılmadı. Halk kâğıt parayı 1912'den itibaren kullanmıştır.

Altın ve gümüş para dünyanın her yerinde ağırlığına ve ayârına göre tedâvül ettiği için, Türkiye'de yabancı altınlar, Venedik duka altını, Floransa florin altını, Holanda gulden altını, Avusturya taler altını, çok görülen paralar arasında idi. Pek çok yerde, en çok Istanbul'daki Darb-hâne-i Âmire'de sikke kesilirdi. XVII. asırda yalnız Istanbul darbhânesinin yıllık emisyonu bugünki rayiçle 135.000.000 TL. altın ve 6.750.000 TL. gümüş idi (Baudier, 13).

Büyük ölçüde gümüş, hattâ altın sikke kesilmektedir. 28 aralık 1577 tarihli Dîvân-ı Hümâyûn karârında *(Mühimme,* XXXIII, 371), Canca (Gümüşhâne) mâdenleri ve darb-hânesi emînine, 2,5 ay içinde yeniden 10.000 altın ve 600.000 gümüş akça kesilmesi emredilmektedir. 18 eylûl 1578 tarihli diğer bir Dîvân emrinde *(Mühimme,* XXXV, 600) aynı mâden emînine, yeniden 1.000.000 akça (gümüş sikke) kesilmesi emredilmiştir.

Değerli maden esasına dayanan parada da hile oluyordu. Yahudiler Türk altın ve gümüşünü eğeyle yontup tozunu alıp, madenin değerini düşürüyorlardı (henüz kenarları tırtıllı sikke kesilmiyordu). Ellerine böyle «kırpılmış akça ve altın» geçenler darbhâneye getirir, hiç bir fark vermeden yenisiyle değiştirirlerdi. Bu suretle devlet, parasının değerini korumaya çalışırdı. Fakat bu işle başa çıkılamadığı devirler oldu (Ahmed Refik, I, 68-9).

Damgasız gümüşün satılması ve hile yapılması da ağır müeyyidelere bağlanmıştı. Kuyumcubaşı, damgalara ve mücevherlerde hile yapılmamasına dikkat eder ve bu hususta geniş salâhiyetlerini kullanırdı (Ahmed Refik, I, 136).

Altın ve gümüş para, Kaanûnî devrinde, en zengin Hıristiyan devleti olan İspanya ile mukayese edilemiyecek derecede boldu. Bir altını bozdurabilmek veya satın almak için, bir akça sarrâfiye ödeniyordu. Türkiye'deki emisyon hacminin mukayese edilmez büyüklüğünü bizzât İspanyol seyyahı (s. 32-3) yazmaktadır.

Aslında Osmanlı akçası, Selçuklu «dirhem»inden başka bir şey değildir. Birinci İmparatorluk devrinde Türkiye'de Selçuklular'ın para birimleri «dînâr» denilen altın ve tedavül edeni «dirhem» denilen gümüş sikke idi. Dirhem'in ağırlığı 3,213 gram iken, Selçuklu Hânedânı dağılmak üzere iken 2,41 grama düşmüştü. Bir de «nısfiyye» (yarım) denilen yarım dirhem vardı. İşte Osmanlılar, bu nısfiyye denilen gümüş sikkeye Türkçe «akça» adını vererek aynı vezinde(ağırlıkta) para basmıya başladılar (M. Akdağ, II, 189-92, 198-200, 302-5).

Ama Osmanlı akçasındaki gümüş nisbeti de devamlı şekilde azaltıldı ve gümüş mıkdarı düşürüldü. XV. asır akçası ile XVIII. asır akçası arasında ağırlık ve netice itibariyle satınalma gücü bakımından, dağlar kadar fark vardır. 1451'de Fâtih'in tahta geçer geçmez Bursa'da kestirdiği akçanın vezni 5,75 kırat yani 1,15 gramdı ve aşağı yukarı son devir Selçuklu nısfiyye'sine çok yakın gümüş ihtivâ ediyordu. Kaanûnî'nin son devirlerinde 1560'larda Konya'da kesilen bir akça ise 3 kıratttı. Bu sûretle akça gümüş nisbeti, bir asırdan az fazla bir zamân içinde yarı yarıya yakın bir şekilde düşürülmüştü. Sonra gittikçe daha fazla düşürüldü. Buna karşılık beşlik ve onluk akçalar basıldı (5 ve 10 akça değerinde gümüş sikke).

Şöyle söylemek de mümkündür : Fâtih devrinde 100 dirhem sikkeden 280, Kaanûnî devri sonunda ise 535 akça kesilmiştir. Aslında Fâtih devrinde de akça küçültülmüştü. Zîra Orhan Gazi'nin 1327'de Bursa'da kestirdiği akça, tam Selçuklu nısfiyyesi iken, gittikçe gümüş mıkdarı azaltıldı. Fâtih'in 30 yıl (1451 - 1481) süren ikinci saltanatı boyunca kesilen sikkeler de umumiyetle bir evvel kesilenlere nisbetle daha az gümüş ihtivâ etmektedir. Yani «akça» denilen Osmanlı para birimi, devamlı şekilde küçültülmüştür. Bunun gerçekte malî bir tedbir olmadığı ortadadır. Eskiden bir akça ile alınan mal giderek 2, 3, 4 akça ile alınır olmuştur. Fâtih'in 1470'te kestirdiği akça, 100 dirhemden 356 akça, 1481'de II. Bâyezîd'in tahta geçtiği zaman kestirdiği 100 dirhemden 428 akça, 1512'de Yavuz'un tahta geçtiği zaman kestirdiği 100 dirhemden 458 akça şeklindedir.

Çeşitli tarihlerde 100 dirhemden kesilen akça sayısı şöyledir : 1451'de 280, 1462'de 291, 1471'de 330, 1485'te 350, 1487'de 360, 1489'da 450, 1509'da 426, 1513'te 390, 1515'te 400, 1527'de 454, 1543'te 448, 1544'te 426... Bazı devirlerde akçanın büyütüldüğü (gümüş mıkdarının arttırıldığı), fakat umumiyetle ve oldukça muntazam bir grafikle küçültüldüğü (gümüş mıkdarının azaltıldığı) görülmektedir. Bu operasyonların en radikali III. Murad devrinde, XVI. asrın sonlarında yapılarak akça iyice küçültülmüş, ondan sonra bazan büyütülmüşse de, umumiyetle gene kücültülmeye devâm etmiştir.

Onun için sayın okuyucularımız, her devrin akçasını bugünki Türk Lirası şeklinde fikir verecek takribî bir hâle çevirmeye çalıştığım zaman çok değişik katsayılarla çarpmış olmamı, bir hesap veya baskı hatası sanmamalıdırlar.

Malî Siyaset

İktisadî politikaya çok bağlı olan malî siyaset, hiç olmazsa XVIII. asra kadar Avrupa devletlerine nazaran muntazam, çok daha güçlü ve büyük hacimli idi. Tabiî devir devir iktisadî krizler, tabiî veya sun'î para darlıkları oluyordu. Bugünki Birleşik Amerika, Japonya, Almanya gibi en gelişmiş ekonomilerde bile olmaktadır. Bizim ileri sürdüğümüz üstünlük, o devrin diğer devletlerine nisbetledir. Bir XVII. asır devletini ele alıp XX. asır devleti ile mukayese etmeye kalkışmak, tabiatiyle mümkin değildir. Ancak çağdaşı olan dünyâ devletleri ile kıyaslanabilir.

XVI. asırda Türk ekonomisi, her türlü yabancı rekabetten çekinmez bir dereceye yükseldi. Bu hâle gelince devlet, ticârî sınırlamaları gevşetti, bundan ise zamanla Avrupalı tacirler faydalandı. Fransa, İngiltere gibi devletlere Türkiye'nin Almanya, İspanya, Venedik gibi düşmanlarına karşı gösterilen müsâmaha ve yapılan yardımların da bu meselede rolü oldu. XV. asırda Bursa, Avrupa ve Asya'dan gelen malların değiştirildiği en büyük merkezdi. XVI. asırda bu rol Istanbul'a geçti. Antalya ve Alâiye limanları Mısır yoluyle Asya'dan, İzmir ve Selânik ise, Avrupa'dan gelen malların toplandığı büyük antrepolar idi. Bu transit ve değiştirme ticareti, Türkiye'ye büyük kârlar bırakıyordu.

Bu üstün ekonomi ile Türk maliyesi güçlendikçe güçlendi Uzun müddet için dünyânın mukayese edilemez şekilde birinci ordu ve donanmasını ayakta durdurabilip her an harekete hazır halde bekletecek dereceye geldi. Fâtih Sultan Mehmed'in ölümünde (1481), pek devamlı harblere rağmen, Vezîr-i âzam Karamânî Mehmed Paşa'nın malî tedbirleri sayesinde yalnız Hazîne-i Hâssa'da 5.625.000.000 TL. değerinde altın para birikmişti (gümüş para ve mücevher hâriç). O zaman için görülmemiş bir meblağ idi. Çin fağfûru, Türkistan hâkanı, Hindistan sultânı için bile imrenilecek bir meblağ teşkil ediyordu. Bir Avrupa hükümdârı içinse, hayaı bile edilemiyecek rakamdı. Sonradan Hazîne daha da doldu.

Yalnız, harb hâlinde bulunulan devletin malının satılması ve herhangi bir yoldan idhâli yasaklanırdı (Ahmed Refik, III, 53-4).

Prof. Mustafa Akdağ şöyle der (II, 372-3) : «Osmanlı Türk toplumunun kendi iç iktisadî yapısının, sosyal yönden, öteki çağdaşı toplumlarınkinden çok ileri gitmiş bulunduğunu öne sürersek, bunda yanılmışlığa düşmediğimiz, sözü geçen yapının modern ekonomi ilminin ölçüleriyle gözden geçirilmesi hâlinde anlaşılacaktır. Bu ekonomik yapının, üretimini vergilendirmede Türk dev-

let maliyesinin uyguladığı usûlün de, aynı olgunluğa erişmiş bulunduğu söylenebilir».

Hauser, yalnız Osmanlı devleti ile Fransa'nın gıda maddeleri için hiç bir yabancı devlete muhtaç bulunmadıklarını kaydeder (*Les Débuts de l'Âge Moderne (1492 - 1559)*, 1929, s. 49).

XVIII. asrın 3. çeyreğinde İngiliz maliyesinin eriştiği güc derecesine kadar görülen en yüksek büdce XIV. Louis Fransası'nda idi. 1661'de 85 ve 1683'te büdce 97 milyon lira idi (bugünki değerleri : 16.250.000.000 ve 20.000.000.000 TL.) (Lavisse-Rambaud, VI, 229-30). Türk imparatorluğunun büdcesi yanında, mütevazı meblağlardı.

Kredi

Kredi müessesesi vardı ve çok defa faize bağlıydı. Faize bağlı vakıflar ve muameleleri şer'î makamlar tescîl ediyordu. Yalnız aşırı faizcilik (ribâ = murâbaha = tefecilik) yasaktı. Vakıflarının bakılması için faize verilmek üzere nakid para bırakan hayır sahipleri çoktu (Akdağ, II, 212).

Ticarî kredi müessesesi de gelişmişti. Belirli zaman için tacirler, bilhassa armatörler, borç para alırlardı. Istanbul, İzmir gibi limanlarda faiz vererek geçinen şahıslar ve müesseseler vardı. Kredinin ödenme günü sâbitti. İki tarafın anlaşması ile, şahidler huzûrunda akid tanzîm edilirdi (Ricaut, II, 352).

Hanefî mezhebinin büyük hukukçularından İmam Yûsuf'a dayanarak, şer'î muamelesi tamamlanmış, hile yapılmamış, ticârette kullanılan faizin «harâm» değil, fakat «câiz» olduğuna dair Kaanûnî Sultan Süleymân'ın iki şeyhulislâmı, Kemalpaşa-zâde ve sonra Ebussuûd Efendi'nin iki fetvâsı için bk. T.T.K., *Belgeler,* III, 33-5, 48-9.

Kaanûnî faiz haddi yıllık % 10-15 arasında idi. Fazlası murâbaha sayılıyor ve tâkıyb ediliyordu. Tüccar, daha fazla, vakıflardan ve loncaların avârız sandıklarından faizle para alıyordu. Meselâ Bursa şehrinde 1561 yılında vakıflar, 3.349.046 akça faizli kredi vermişti (150 milyon TL.'ndan az fazla). Bu meblâğ, o yıl onda biri kadar, 333.119 akça faiz getirmişti. Bursa vakıflarının gayrı menkul kiralardan o yıllık geliri ise 547.734 akça idi (22 milyon TL.).

1530'da Bursa sancağının 25 kazâsında, faizle işletilmek üzere hayır sahipleri tarafından nakid para tahsîs edilmiş vakıfların sayısı 42 idi. Aynı sancakta aynı şekilde fâizle para veren vakıfların sayısı, yarım asırda, 1580'de tam 609'a çıkmıştı.

Türkiye'de fâiz düşük, Avrupa'da yüksek olduğu için, Türk zenginleri, tâcirleri, devlet adamları, Avrupa bankalarına para yatırmaktadırlar. Kaanûnî'nin vezîr-i âzamı Dâmâd Rüstem Paşa'nın Lyon Bankası'nda % 30 fâizle yatırılmış muazzam mevdûâtı mevcuttur (Bodin, *Discours,* VI, 893-4).

Loncaların ve askerî teşekküllerin (meselâ yeniçeri ortalarının ve emsalinin) de dışarıya faizle kredi verdikleri, avârız (yardım) sandıklarını işlettikleri görülmektedir.

Toprak Düzeninin Bozulması

XVI. asrın sonlarından itibaren toprak düzeni bozulmıya başlayıp tımarlar düzenini kaybedince, toprağı işleyen köylü, sıkıntılı vazıyette kaldı. Ağır faizli borçlanmalarla toprağını kaybetti. Yahut işletemediği toprağını bırakıp, Osmanlı deyimiyle «çift bozan» hâline geldi. Veyâ âsâyiş bozukluğundan toprağını bıraktı, hizmet sektörü gittikçe gelişen şehirlere göçtü. Topraklar yavaş yavaş tımarlı sipahisinin hâkimiyet ve otoritesinden de mahrum kaldı. Ancak sermaye sahibi zenginlerin çiftçilik yapabilecekleri bir düzen gelişti. Zamanla yerine ve sınıfına göre ağa, bey, şeyh denen toprak mütegallibeleri ortaya çıktı. Bir iki nesil içinde bunların çocuk ve torunları, o toprakların meşrû sahipleri olduklarını iddia edip, köylüyü tamamen ırgat durumuna düşürdüler. Bu mekanizma, toprağın verimli olmadığı, hükûmetin iyi âsâyiş götüremediği, az gelişmiş ülke ve bölgelerde daha çok işledi. Gelişmiş bölgelerde ise toprak mütegallibesi, daha çok saraya dayanan, padişahı dolandıran adamlar arasından çıktı.

Bir yabancının imparatorlukta toprak sahibi olması mümkin değildi. Toprak satın alabilmek için, padişahın tab'ası olması, tab'a-i şâhâne sıfatını taşıması lâzımdı (d'Ohsson, IV, 26).

Tanzimat'tan bir kaç ay sonra hem Ticaret Nezâreti, hem Osmanlı Bankası kuruldu. Bu sûretle ticaret ve kredi işlerinin daha modern şekilde teşkilâtlanması düşünüldü. 1841'de % 12 faizli hazîne tahvilleri de çıkarıldı. Bunlara «kaaime», kâğıt para denmesine rağmen, gerçekte tahvil gibi muâmele gördü. Sultân Azîz devrinde kurulan Ziraat Bankası ile Emniyet Sandığı, bir müddetten beri eski zenginlik ve ehemmiyetleri kalmıyan avârız sandıklarının yanında, kredi müessesesini köylüye kadar götürdü.

Narh

Hükûmet nâmına kadı, kazâ dairesi içinde, halkın vaz geçilmez ihtiyacı telâkki eden her türlü mala narh koymıya salâhiyetli idi. Bu mallar, keyfe göre satılamazdı. 2 kasım 1720'de —14 yıl sonra şeyhulislâm olan— Istanbul kadısı Dürrî Mehmed Efendi, narh kontrolünü ihmâl ettiği için, Lâle Devri sadrâzamı Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından azledilmişti (*Nusret-Nâme,* II, 408). Narh meselesi yüzünden kelle kaybeden esnaf ve idareciler de görülür.

Narha uydurmak ve tâcirlerin veya esnafın hilesini önlemek için, geniş tutulmuş bir kontrol mekanizması vardı. Beledî ve adlî salâhiyetlerle tam mânâsıyle techîz edilmişti ve verilen karar, ânında tatbik edilirdi. Meselâ 1587'de İzmir ve civarındaki üzüm ve incir üreticileri aralarında anlaşmış, Istanbul'a hiç incir ve üzüm göndermemişlerdi. Maksat, fiatları yükseltmekti (Ahmed Refik, I, 102-3). Fiatlar gerçekten çok yükseldi. Hükûmet derhal harekete geçerek Istanbul'a üzüm ve incir yığdı, fiatlar düştü.

Madenler

İmparatorlukta her çeşit maden vardı. Meselâ demir ve bakır, devletin ihtiyacı üzerindeydi. Kastamonu yöresindeki Küre bakır madenleri meşhurdu. İran'a hem ham demir ve bakır, hem bunların işlenmişi, hem de çelik ihrâc ediliyordu (Akdağ, II, 113, 174). 1486 martında, Karaman'daki top-hânede top dökülebilmesi için Istanbul'dan 23 kantar kalay ve 8 kantar işlenmiş çelik yollanmıştı. Gümüşhacıköy'de XVII. asrın başlarında her taraf gümüştü (Simeon, 86). Güney (Yukarı) Mısır'da Asyût'taki zümrüd madenlerinden çıkarılan cevherler, Istanbul'a işlenmek üzere gönderiliyordu (Ahmed Refik, I, 13) (XVI. asır sonları). XVIII. asırda işletilen meşhur madenler arasında şunlar bulunmaktadır (A. Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Mâdenleri;* Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV-II, 578-9) :

Niğde'de Bereketli madeninden gümüş ve kurşun, Bozkır madeninden altın, gümüş ve kurşun, Ergani madeninden bakır, Gediz mâdeninden şap, Malatya'da Gerger ve Şiru mâdenlerinden altın, gümüş ve kurşun, Gümüşhâne madeninden altın, gümüş ve bakır, Giresun'da Espiye madeninden altın, gümüş ve bakır, Keban madeninden gümüş, kurşun ve bakır, Amasya'nın Gümüşhacıköyü'nde gümüş, İnegöl madeninden gümüş, Kastamonu'da Bakırküresi madeninden bakır, Kiğı madeninden demir, Kirmastı'da

(Mustafakemalpaşa) Nif madeninden gümüş ve kurşun, Şebinkarahisar madeninden gümüş, kurşun ve şap, Üsküb civarında Kratova madeninden gümüş ve kurşun, Gümülcine'de Maroniye madeninden şap, Sofya civarında Samako madeninden demir, Selânik'de Sidrekapısı madeninden gümüş ve kurşun, Bosna'da Kamengrad madeninden bakır, Taşoz adasından gümüş, Selânik ve Erzurum çevresinde altın ve gümüş (Z. Karamürsel, 12).

XVI. asırda verimle işletilen meşhur bir mücevher mâdeni de, İspir'deki fîrûze ocakları idi.

Bakû'daki zift (petrol) kuyuları işletiliyordu. Özdemiroğlu Osman Paşa, 17 eylûl 1583'te Bakû'ya gelerek kuyuları yeniden işler hâle getirmişti.

Bâzı kaynaklar zengindi. Meselâ Haleb doğusundaki Butnân kazâsının Cebbûl tuz mâdenlerinden Hazîne, XIX. asır ortalarında yılda 500.000 altın (625 milyon TL.) gelir elde ediliyordu. Burası, imparatorluğun en zengin kayatuzu yataklarından biri idi (F. Hours, *EI²*, I, 1.389b).

Kanun: Memâlik-i Şâhâne'de bulunan bütün altın, gümüş, demir, kurşun, bakır ve bütün diğer mâdenler, bulan şahsa aittir. Çıkardığının beşte birini Hazîne'ye vermiye mecburdur (d'Ohsson, IV, 24-6). Bu haktan, faydalanabilmek için tebaa-i şâhâneden olmak şarttır. Hiç bir yabancı Memâlik-i Şâhâne'de maden işletemez. Maden bulursa, o maden, padişahın malı sayılır. Padişah, bulan yabancıya, bir defaya mahsûs olmak üzere bir atıyye verir.— Mâdeni bulan hür değil, köle ise, mâden efendisinin değil, kölenin olur. Maden bulup işletmek ve beşte birini Hazîne'ye vermek hususunda Müslüman ve Gayrı Müslim tebaa-i şâhâne'nin farkı yoktur. Yalnız bulduğu madeni hükûmete baş vurarak derhal kaydettirip imtiyazını alması lâzımdır. İmtiyaz, küçük bir harç karşılığında derhal verilir.

Tarım ve Hayvancılık

Buğday ve —hayvanlar için— arpa, tarımda en ehemmiyet verilen ürünlerdi. Büyük şehirlere buğday, ekseriya un hâlinde getirilirdi. Istanbul'un bir yıllık un ihtiyacı, Üsküdar'da Paşalimanı'nda, Kasımpaşa'da İskele'de, Unkapanı'nda ve başka yerlerde bulunan çok büyük anbarlarda muhafaza edilirdi (Ali Rızâ Bey, 60-1). 1840'ta bu usul kaldırıldı. O zamana kadar değirmenler ve fırınlar gedik usulüyle ve hükûmetin ihtiyaç gösterdiği sayıda mevcutken, Tanzimat'la beraber, her isteyen değirmen ve fırın açabilir oldu. Yalnız her değirmen ve fırında 6 ay yazın 2 ve

6 ay kışın 4 aylık buğday ve un, daima stok hâlinde tutulmak mecburiyeti kondu.

Bağ ve bahçe tarımı da çok gelişmişti. XVII. asrın ilk yıllarında Polonyalı seyyah Simeon (s. 151), Hums'tan Hamâ'ya giderken bir buçuk günlük yolun iki tarafının aralıksız zeytin ve incir bahçesi hâlinde olduğunu yazar. İmparatorluğun pek çok yeri bu derecede mâmurdu. Türkiye'de, dünyanın en bol, en ucuz, en lezzetli ve üştün kaliteli meyveleri yetişiyordu.

Çiçek bahçeliği de oldukça ehemmiyetli bir geçim kaynağı idi. Istanbullu, çiçeğe çok meraklı idi. Bilhassa yazın satış yapan çiçekçi dükkânları çoktu ve İspanyol seyyahına göre (s. 186) Kaanûnî devrinde Istanbul çiçekçi dükkânları arasında, 500 altın (1.250.000 TL.) değerinde, çok güzel, fevkalâde nâdir ve kıymetli çiçek ve tohum bulunduranlar vardı. Lâle Devri'nde bu iş çok gelişti. Lâle geceleri, çiçek bayramları yapıldı. De Saumery adındaki Fransız seyyah bu âlemlerden eserinde bahseder *(Mémoires et Avantures Secrètes et Curieuses d'Un Voyage au Levant,* Liège, 1732).

Mareşal von Moltke, 3 kasım 1835'te Istanbul'daki çiçek zevkini şöyle tasvîr ediyor: «Bahçeleri defne ve nar ağaçları gölgelendiriyor. Sayısız çiçek, saksıları süslüyor. Bol bol açmış olan güller, gelen geçene, bahçe duvarlarının parmaklıklı pencerelerinden gülüyor. Yûnus balıkları, kayığın yanı başında, durgun su yüzünden, soluyarak sıçraşıyor. Boğaziçi'nin her iki kıyısında bir yalı değirmeni, bir köy ötekini tâkıyb ediyor. Istanbul'dan Büyükdere'ye kadar olan üç millik mesafede, zarif köy evleri, yalılar, sâhil-saraylar, balıkçı kulübeleri, camiler, kahveler, eski saraylar, şirin köşkler, hepsi çiçekler içinde, upuzun bir şehir teşkîl ediyor».

XVII. asrın son yarısında Istanbul'da bir Meclis-i Şükûfe (Çiçek Akademisi) kurulmuştur. Devrin çiçek meraklıları toplanır, çiçek, yeni tohumlar gibi teknik ve estetik mes'eleleri konuşurlardı. Bir çiçekçi, bütün çiçeklerde değil, bir veya bir kaçında mütehassıs oluyordu. Ekserisi amatör idiler. Meselâ Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi, fulya ve zerrin meraklısı ve mütehassısı idi *(Türk Kültürü,* no. 74, s. 32-5).

Hayvancılıkta Türkler çok ileriydi. Hayvan bol ve cinsi iyi idi. Orta Asya'dan gelen Türkler, böyle bir coğrafî çevrenin ve millî savunma ve imparatorluk stratejisinin icab ettirdiği şartları taşıyorlardı. Kastamonu'da yetiştirilen şecereleri atlar, Arab atlarından çok üstündü, 1.000 altın dînâra satılanları vardı (5.000.000 TL.) *(Mesâlikü'l-Absâr,* 23).

Büyük hayvan sürüleri, Orta Asya'da olduğu gibi Türkiye'de de vardı. Hunlar zamanında Orta Asya'da Büyük Türk Hâkanlığı'nda M.Ö. 49'da bir Türk ailesinin 10.000 baş hayvanı ve 7.000 atı, M.S. 83'te diğer bir Türk âilesinin de 110.000 büyük ve küçük baş hayvanı ile 20.000 atı vardı. Göktürk imparatorluk prenslerinin sürüleri, her prens için, yüzbinlerce başı buluyordu (Shimbou, *Nomad and Farmer in Central Asia,* Tokyo, 1962, III, 52; O. Turan, I, 115). XVII. asır başlarında Ankara'ya giden Polonyalı râhib Simeon (s. 162) yolda her gün 10-20.000 başlık koyun sürüleri gördüğünü, çok güzel, zarîf endamlı, al yanaklı Türkmen kadınlarının da çobanlık ettiğini tasvîr ederken insan kendisini Anadolu'da değil, Türkistan'da, Orta Asya'da sanır. Karakter o kadar aynıdır.

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tarımı

Tabiatiyle cumhuriyet, tasavvur edilemiyecek derecede cılız bir ekonomi, sanayi ve tarım devraldı. İmparatorluk, 1912'den 1922'ye kadar devâm eden sürekli savaşlarla mahv olmuş, istilâ görmüş, şehirleri, kasabaları, köyleri yıkılmış, yakılmış, yağma edilmiş, nüfus kaybı korkunç olmuş, Anadolu ıssızlaşmış, fakirleşmiş, tenhalaşmıştı.

Atatürk, 17 şubat 1923'te İzmir'de düzenlediği İktisad Kongresi'nde, tüccar, çiftçi, san'atkâr (esnaf) ve işçi diye dörde ayırdığı sınıfları, dayanışma içinde, hiç bir ideolojiye kapılmadan, milliyetçilik mefkûresine bağlı ve elele çalışmaya teşvik etti. Şöyle diyordu :

«Bu dakıykada sâmî'lerim çiftçilerdir, san'at-kârlardar, tüccârlardır ve ameledir (işçi). Bunların hangisi yek-dîğerinin mu'ârızı olabilir? Çiftçinin san'at-kâra, san'at-kârın çiftçiye ve çiftçinin tüccâra ve bunların hepsine, yek-dîğerine ve ameleye muhtâc olduğunu kim inkâr edebilir?»

Tarımın modernleşmesi ve Osmanlı devrinde bile düşmediği en ilkel, en kapalı durumundan kurtarılması, köyün ve köylünün dışarıya açılması, köye yol ve diğer hizmetler getirilmesi, ancak 1950'de başlıyabildi ve 1965'ten sonra büyük tempo artışı oldu. Binlerce köye elektrik bile götürüldü.

X

SANAYİ

Büyük ve Çeşitli Sanayi

Büyük sanayiin ehemmiyetli kısmı devletin elindeydi. Tekstil gibi bazı sektörlerde özel sektör de mühim sanayici hâlindeydi. Meselâ tersanelerin en büyükleri devletindi ama, özel sektöre ait tersaneler de vardı. Küçük sanayi (imalât, atölye imalâtı) esnafın elindeydi, fakat ordunun, sarayın, askerî sınıfın ihtiyaçlarını karşılayan hâssa esnâfı da vardı. Saray teşkilâtında gördük. Binâenaleyh küçük sanayide de —büyüğü kadar olmamakla beraber— devlet sektörü mevcuttu.

Özel sektöre ait fabrika denecek büyüklükte imalâthâneler çoktu. Meselâ Eyüb dışında 40 kadar büyük imalâthânede her türlü tabak, çanak, çömlek yapılıyordu (İnciciyan, 77).

Bir çok sahada Türk imalâtı, Batı'ninkine üstündü. Meselâ bakır işçiliği ve işlemeciliği, «bütün diğer milletlerden» daha üstündü (Ricaut, I, 88).

Dericilikle ilgili bütün sanâyîde de Türkler, 20 asırlık üstünlüklerini, Osmanlı çağında da muhâfaza ettiler. Türkiye'de bu sanayie ait en büyük kuruluş, Istanbul'da «Sarachâne» denilen Şehzâdebaşı yakınındaki semtte idi. 4.000 saraç çalışıyor ve dünyanın en üstün deri işlerini yapıyordu. Büyükler için murassâ, altın ve gümüşten, gerçek san'at eseri at koşumları da îmâl ediliyordu (*La Cour Ottomane,* 158).

Kâğıt sanayii de büyük sanayiden idi. Beykoz'da, Kâğıdhâne'de, Yalova'da ve başka yerlerde kâğıt fabrikaları vardı.

Tuğla ve kiremit sanayiinde de büyük sayıda işçi çalışıyordu. Tuğla ve kiremit ocaklarında, zarif, ucuz ve çok sağlam, çok iyi topraktan çok iyi imal edilmiş tuğla ve kiremitler yapılıyordu. Istanbul dışında ve imparatorluğun her yerinde bu ocaklar vardı.

Taş ve mermer ocakları da büyük işçi çalıştırıyordu. Türlü ve çeşitli renklerdeki mermer, somaki ve taşlar, umumiyetle şehirlerden uzak yerlerde oldukları için, burada kesilen taşlar, binlerce nakliye işçisi tarafından, öküz arabaları ile, büyük şehirlerin şantiyelerine taşınıyordu.

Her yerde şeker fabrikaları vardı. Kıbrıs adasında bile, iki şehirde, Limasol ve Baf'ta iki şeker fabrikası bulunuyordu (T. T. K., *Belgeler,* IV, 11).

Çok büyük silâh fabrikaları, devlete aitti. Fakat «silâh-hâne» denilen, çok güzel ateşli ve kesici silâhlar yapılan özel sektöre ait imalât-hâneler her yerde vardı. XVI. asırda böyle bir silâh-hâne Mardin'de de bulunuyordu *(Mardin Sancağı,* 140).

Tekstil

Özel sektörün elindeki en büyük sanayi, belki tekstil (dokuma) idi. Prof. Akdağ, tekstil sanayii hakkında şunları yazıyor (II, 175-7) :

«Dokumacılık, pek gelişmiş bir seviyede bulunuyordu. Bu sanayi kolu, halk kitlelerinin bütün giyim ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, dışarıya da satış yapabilmekte idi. Bu endüstriyi, kendir, kenevir, pamuk gibi bitki liflerini ham madde hâlinde kullanan, yünleri kumaş hâline getiren, ham ipek yahut ibrişimleri lüks giyim kuşam eşyası hâlinde işliyen başlıca üç kısım olarak düşünmek lâzımdır. Bunlardan keten ve kenevir ve hele pamuk gibi pek geniş çapta bitki liflerini iplik hâline çeviren ve ikinci safha olarak da bunları çok çeşitte bez, kumaş ve diğer giyim ve döşeme eşyası yapan dokuma kolu, bütün Anadolu'da pek yaygındı. Ege çevresi, Isparta-Afyon-Akşehir yöresi, geniş biçimde pamuklu dokumacılığı ile uğraşıyordu. Hele Denizli'nin çarşaf, sarıklık tülbend, boğası ve astarlıkları, Türkiye'nin her tarafından meşhurdu. Haleb-Şam-Ayntab yöresinin de lüks dokumalarını zengin alıcılar, her yerde arıyorlardı; Batılılar'ın «damasken = Şam işi» dedikleri bu kumaşlar, dünyâca meşhurdu. Erzincan, Tokat, Amasya ve çevresi bezleri de, pazarlara dökülecek kadar bol çıkarılmakta idi. Hele keten dokumacılığı, Anadolu'da pek ileri gitmişti. Istanbul'da da güçlü bir keten endüstrisi vardı. Üsküdar'dan Pendik'e doğru uzanan topraklarda geniş keten ekimi yapılıyordu. Pazarlarda keten alım satımı çok hararetli idi. Bütün Ege çevresinde, Kastamonu'da ve daha başka yerlerde kendir işleri, keten ipliği yapımı ve keten bez dokuması, çok yaygındı. Pamuklu dokumaları, coğrafî bölgeler yönünden, Yeşilırmak, Güneydoğu Anadolu, Kayseri-Akşehir arası, Denizli-Isparta tarafları ve bir de Ege bölgesi malları diye târîf etmek doğrudur.

«Bursa'nın ipekli endüstrisi de, Ankara'nın sofları gibi, çıkardığı ipek kumaşların türleri, özel desenleri, kaliteleri, «atlas» denilen ağır ve kalın çeşitleri ve güzellikleriyle, dünyada mühim bir

yer tutuyordu. Bu gelişmişlik, ham ipek ve ibrişim alış verişini, Bursa ticarî hayatının en başta maddelerinden biri yapmıştı. Bursa ipek tekstil endüstrisini, Türk ham ipek üretimi besliyemiyor, işlemek üzere İran'dan geniş ölçüde ham ipek ithal ediliyordu. İran'ın bazı bölgelerinin ham ipeği veya bükülmüş ibrişim iplik hâlinde, tamamen Bursa bölgesi için yetiştiriliyordu. Bursa ipek fabrikalarının ihtiyacı gene karşılanamıyor, bir Türk toprağı olan Mora'da da Bursa için ipek yetiştiriliyordu.

«Yünlü kumaşlara gelince, bu alanda Istanbul ve Selânik çuhaları, hem üretimdeki genişlik, hem de kalite üstünlüğü yönünden başta geliyordu. Bursa'da yünlü tekstil de vardı ve geniş pazarlara ihrac edilebilecek ehemmiyette idi. Ankara'da, tiftik keçisinin kılından yapılan ve «sof» adı verilen kumaş, gerek renk çeşitleri, boyama tekniği, gerekse dokunuşlarındaki ustalık ve desen incelikleriyle, bütün dünyaca tanınmıştı. Yalnız Ankara yöresinde sof dokunabiliyordu ve bütün dünyanın zengin adamları, yazlık en makbûl kumaş olarak Ankara sofu giyiyorlardı. Bilhassa İngiltere ve Holanda, büyük alıcı idiler. Türkiye'nin Arab eyaletleri için de çok büyük ölçüde dokunuyordu.

«Deri ve dokuma sanâyîlerinin bu derecede ilerlemişliği, tabiî olarak, başka bir zanaatın gelişmesiyle ilgiliydi ki, bu da boyacılıktı. Derilere istenen rengi vermek, kumaşları zevka göre çeşitli desenlerde boyamak, Türkiye'de debbağlığı ve dokumacılığın ileri gittiği yerlerde, bunlarla atbaşı giden bir de üstün boya sanayii geliştirmişti. Kesin olarak biliyoruz ki, Avrupa saraylarından bile kumaşlarını boyatmak ve desenlemek için büyük zahmetlerle Türkiye'ye baş vuruluyordu. Kumaş ve deri boyacılığı, bilhassa Edirne ve Bursa'da, dünyadaki eşsizliğini, uzun müddet muhafaza etti. İngiltere, Almanya, Polonya saraylarında kullanılan lüks kumaşlar, boyanmak ve desenlenmek için, uzun müddet Bursa boyahânelerine gönderildi».

Bursa, bir kaç asır için, dünyânın en büyük ipek dokuma sanâyii merkezi olma durumunu muhâfaza etti. Sonra Lyon ipek dokuma sanâyii Bursa'yı geçti. Japon ve Çin dokumacılığının inkişâfı, daha sonradır. Bursa çevresinde ve Anadolu'nun başka yerlerinde elde edilen ham ipek, Bursa tezgâhlarının kapasitesine hiç bir zaman kâfî gelmedi. Tezgâhların durmaması için, İran'dan büyük ölçüde ham ipek idhâli her yıl için zarûrî idi. İran'dan alınan ham ipek, Bursa tezgâhlarında çok üstün bir san'at güzelliğiyle dokunduktan sonra, pek yüksek fiatlarla Türkiye içinde sa-

tılıyor ve bilhassa Avrupa'ya ihrâc ediliyordu. Avrupalı tâcirler, fiatı düşürmek için, Bursa'ya veyâ Istanbul yâhut İzmir'e de gelip Türk ipekli kumaşlarını satın alıyorlardı. Türk ipekli kumaşları, Avrupa'da, zengin ve soylu sınıfın, büyük rağbetle giydiği, döşettiği, kullandığı bir metâ hâlinde idi. XV. asrın son çeyreğinde, bir Floransalı tâcir, Bursa'dan satın alıp İtalya'ya götürdüğü ipekli kumaşların her balyasında (fardello) 70-80 duka altını (262.500 - 300.000 TL.) kâr sağlıyordu (G.R.B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medici*, Cambridge/Mass., 1932). Türk hükûmeti, Bursa'dan Avrupa'ya gönderilen mallar için ihraç resmi alıyordu; bu resim 1487 yılı için 140.000 duka altını (525 milyon TL.) tutmuştu (*Tapu Defteri*, Başbakanlık Arşivi, no. 23). Bursa tezgâhları için İran ham ipeğine ödenen meblağ ise 1479'da 150.000 duka altını (562,5 milyon TL.) tutmuştu. Avrupa ve Uzak Doğu rekabetine rağmen Bursa ipekçiliği, inhitât asırlarında da büyük ehemmiyetini muhâfaza etmiştir. 1914'te bile 35 Bursa fabrikasında yılda 1.000 ton ham ipek dokunuyordu (1958'de Bursa'da dokunan ham ipek : 140 ton).

Tekstil sanayii, her köşeye yayılmıştı. Mardin şehrinde, oraya bağlı Mansûriye ve Kal'atü'l-İmre kasabalarında fevkalâde gelişmiş dokuma sanayii bulunuyordu (*Mardin Sancağı*, 137). Hem ipekli, hem vâle (ipek tül), hem meyzer (tülbend), hem pamuklu tezgâhları bulunmaktadır.

«Osmanlı devleti, kumaş ve dokuma gibi yaptığı eşyânın dayanıklı ve renklerinin solmaz olması ve kumaş toplarının muayyen arşında yapılması için bir takım usuller ve kaideler koymuştu. Bunların iyi ve sağlam ve tam top olmasından, esnaf şeyh ve kedhudâları, esnaf hey'etleri mes'ûl idi. Memleket dâhilinde bir çok kumaş ve dokuma tezgâhları, her zaman kontrole tâbî idi. Her kime ait olursa olsun, memleket dışına çıkacak eşya için, mutlak surette hükûmetin izni lâzımdı. Bütün eşya, hükûmetçe tayin edilen narh üzerinden satılırdı. Ecnebi memleketlere gönderilecek kumaşların sağlam, renkleri sâbit ve ölçüye muvâfık olup olmadığı, iyice incelenir, mîrî damga ile dagalanır ve bu sûretle bunların memleket dışındaki rağbetlerinin muhafazasına titizce itina gösterilirdi» (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 679).

Lüks mal olan Türk kumaş, şal, halıları, Ankara ve Beypazarı'nın tiftik ve merinos kumaşları ve ince sofları, Avrupa'dan çok isteniyor, Avrupa devletleri, Türk tekstil mâmüllerini satın alabilmek için biribirleriyle rekabete düşüyorlardı. Zîrâ bütün Avrupa devletleri değil, belirli devletler Türk mâmüllerini satın alıyor, fakat bütün Avrupa'ya satıyorlardı.

XVI. asırda Türkiye, Hindistan Türk İmparatorluğu ile beraber, dünyânın en büyük tekstil sanâyiine sahip iki devletten biri idi. Aynı zamanda, gene Hindistan'la beraber, dünyanın en büyük iki tekstil mâmülleri ihracatçısından biri bulunuyordu. Türk kumaşları o derecede lükstü ki, Yavuz Sultan Selim, Tebrîz'e, Şâh İsmail'in sarayına girdiği zaman, Şâh'ın elbiselerinin 91'inin Bursa kumaşından olduğu görülmüştü. Halbuki bu devirde İran Türk imparatorluğu da, gelişmiş bir tekstil sanâyiine sâhipti.

Renkli kadife, gümüş (sîm) ve altın (zer) iplikle işlenmiş atlaslar ve çuhalar, Türk tekstil sanayiinin en lüks, dünya hükümdar saraylarında en aranan ürünleri arasında idi. Istanbul'da Bâyezid'de Fâtih devrinde darb-hâne olan, sonra darb-hânenin Topkapı Sarayı civarına alınmasıyle Sîmkeş-hâne hâline getirilen azametli fabrika, gümüş ve altın iplikle işlenen en lüks kumaşların dokunduğu, dünyânın en şöhretli müessesesi idi. Vezirlerin merâsim üniformaları bile burada yapılırdı. Hele XVI. asırda Bursa ipeklileri istemiyen dünyânın hiç bir ülkesi yoktu. Bazı yıllar yerli ihtiyaç karşılanamadığı için hükûmet, Bursa ipeklilerinin ihrâcını azaltır ve sınırlardı.

Istanbul'dakinden başka Bursa ve Selânik'te de altın ve gümüş iplikle çalışan iki büyük sîmkeş-hâne vardı. Şam, Hamâ ve Sakız'daki büyük tekstil sanayii de ihracata dönüktü. Sıkı devlet kontrolü altında olan 3 sîmkeş-hâne'nin dışında başka yerde bu çeşit fabrika açılması yasaktı. Haliç'teki Fenerkapısı dokuma fabrikasının hem çuha (yünlü), hem ipekli bölümleri vardı. Bursa bölgesi, önce Bursa ve Istanbul fabrikalarının ham ipeğini yetiştirmekle mükellefti. Bu iki şehrin yıllık ihtiyacı verilmeden Bursa bölgesi, imparatorluğun başka hiç bir fabrikasına ham ipek yollıyamıyordu. Esasen ham ipek yetişmediğinden, geniş ölçüde İran'dan idhâl ediliyordu. Bir ara Sakız da, büyük bir ipekli dokuma merkezi hâline gelmişti (Râşid, V, 146). Âmid (Diyarbakır) de büyük tekstil merkezlerinden biriydi (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV-II, 571-6).

1800'lere kadar Türk pamuklu kumaşları da çok geniş ölçüde Avrupa'ya ihrâc ediliyordu. En büyük alıcı Fransa idi. Yalnız kendi ihtiyacı için değil, diğer ülkelere ve sömürgelere dağıtmak için de alıyordu. 1800'lere kadar, Batı Avrupa'da sanâyiin büyük gelişmesine rağmen, Türk kumaşlarının dokuma tekniği, henüz Avrupa'dan üstündü. Kumaş ihrâcâtı üzerinde, bundan sonraki XI. bahiste de bir az duracağım için, burada kesiyorum.

Ama Avrupa da yavaş yavaş uyanıyordu. Türk kumaşları pahalı idi. Kendi tekstil sanayiini geliştirmek istiyordu. Ham mad-

desi yoktu, ipliği de yetersizdi. Türkiye'den ham madde ve iplik de almıya başladı. Ama Türk tekstil sanayiinin ham madde ve iplik ihtiyâcı o derecede büyüktü ki, fazla ihrâcat yapamıyordu. Avrupalı tacirler, ham madde ve ipliğe, Türk fabrikatörlerinin ödediğinin üzerinde fiat vermiye başlayınca sıkıntı doğdu. O zaman «madrabâz» denilen karaborsacılar türedi. Bunlar, pazarlardan ham madde, bilhassa iplik toplayıp stok ediyorlardı. Türk fabrikatörü veya Avrupalı tacire, hangisi yüksek fiat verirse satıyorlardı. Bu sûretle müstahsil de zarar görmiye başladı ve gerçek hiç bir emeği olmıyan bir aracı sınıf, cebine büyük paralar indirdi. 1567'de hükûmet, Ege'deki dokumacılara 150.000 yelken bezi sipâriş etti. Fakat dokumacılar, ellerinde fazla iplik olmadığını, kısa zamanda bu siparişi yerine getiremiyeceklerini bildirdiler. Dîvân, Avrupa'ya iplik ihracını yasakladı. Fakat yasaklara her zaman riayet edilmiyordu ve koca bir imparatorluk için yeterli bir kontrol mümkin değildi (M. Akdağ, *Celâlî İsyanları,* 14).

Tanzimat Sanayii

İngiltere'de îcâd edilen modern makineler XIX. asırda Türkiye ve Hindistan tekstil sanayiini yıktı. Türkiye de bu makinelerden edinerek sanayiini yeniledi. XIX. asırda hâlâ çok güzel ve her çeşit Türk kumaşı dokunuyordu. Sultân Azîz, iç çamaşırlarına kadar Türk malı kullanır, Avrupa kumaşı giyene kızardı. XX. asrın başlarına kadar halı sanayiinde birinci ihracatçı olarak Türkiye durumunu muhafaza etti, sonra birinciliği İran'a kaptırdı. Hâlâ Hereke'de üstün halılar dokunabilmektedir. Tanzimat devri fabrikalarında da hem üstün kalite elde ediliyor, hem de modern organizasyona gidilebiliyordu. Istanbul'da Defterdar'daki Feshâne bunlardan biridir. Fes için çuha dokuyan ve fes hâline getiren bu fabrika, modern bir müessese idi. İşçinin her şeyiyle, ibadeti, ahlâkı, terbiyesiyle meşgul olurdu. Feshâne işçileri II. Abdülhamîd devrinde, nezaketleriyle meşhurdular *(Istanbul Ansiklopedisi,* X, 5.705a).

I. Abdülmecîd (1839 - 1861), 150'den fazla modern fabrika açarak, modern sanâyii de Türkiye'ye getirdi (Lewis, *The Emergence,* 457 sonu). 1863 Istanbul Sergisi, Türk sanayiinin çok başarılı imalâtını da sergilemişti (Ali Rızâ Bey, 43-4, 156-7, 163).

Sergi Sultânahmed'de 7.000 arşın kare bir arsada kurulmuştu. Geçici pavyonlar için 30.000 altın (37.500.000 TL.) harcandı. Teşhir edilen eşyaların birincilerine Mecîdî nişânı, ikincilere gümüş, üçüncülere pirinç madalya verildi. Keçeci-zâde Fuad Paşa,

Mustafa Fâzıl Paşa, Nâzım Bey ve Azmi Bey, sergi komiseri idiler. Müderris Ali Şevkı Efendi'nin yaptığı pirinç arz küresi ve pirinç çekmece, büyük san'at eseri idi. Topkapı Sarayı'ndan sergide teşhir edilmek üzere epey eşya getirilmişti :

Dört köşe ve sabun kalıbı biçiminde zümrüd, başka bir yuvarlak zümrüd, ortası 30 kırat pırlanta ile süslü bir çift fîrûze, 280 büyük pırlanta ile yapılmış kolye, ortası 30 kırat pırlanta ile süslenmiş başka bir kolye, ortası 36 kırat pırlanta ve çevresi gene iri pırlantalardan yapılmış başka bir kolye, ortası 20'şer kıratlık iki elmasla donanmış başka bir kolye, ortası 20 kırat pırlanta ve çevresi pek çok taşla süslü bir kolye, aynı vasıfta 2 kolye daha, kuş şeklinde pırlantalardan müteşekkil kolye, inci ve pırlantadan yapılmış başka bir kolye, bir çift inci küpe, 2 büyük zümrüdlü pırlanta kolye, ortasında 50 kırat bir pırlanta ve çevresinde pek çok değerli pırlanta olan bir broş, 28 kırat iki pırlantalı bir çift küpe, ortası gök yâkut ve çevresi pırlanta bilezik, ortası büyük bir pırlanta ile süslü «akarsu» bilezik, ortası 300 kırat zümrüd ve çevresi pırlanta taşlı kemer, ortası lâl ve çevresi pırlanta kemer, başka bir murassâ kemer, fildişi kemer, pırlanta taşlarla süslü tarak, pırlantalardan yapılmış 3 taç, lâl, zümrüd ve elmaslarla süslü 9 sorguç, zümrüd ve elmaslı 3 Hind hançeri, mercanlı hançer, elmaslı, yâkutlu ve zümrüdlü ok ve sadak, elmaslı 2 kılıç, murassâ 4 kiraz çubuk, yeşim üzerine elmas ve yâkutla süslü 2 ayna, yekpâre yeşim topuz, necefli başka bir topuz, 2 zümrüd taht askısı, yâkutlu ve elmaslı altın yazı takımı, murassâ ve gergedan boynuzundan yazı takımı, yâkut, elmas ve zümrüdler kakılmış başka bir yazı takımı, gümüş üzerine yâkut ve lâllerle süslü tas ve maşraba, ortası zümrüd ve yâkutlarla süslü arabesk yazı takımı.

Bu mücevherler, ceviz ağacından dört köşeli ve yerli bir sehbâ üzerine konmuş, dört köşesi camlı, içi güvez kadife kaplı büyük bir dolapta teşhir ediliyordu.

Fakat bu, bir atraksiyon olarak teşhîr edilen müzelik eşyâ idi. Asıl sergi, Türk sanayiini ve ürünlerini tanıtmak üzere, büyük emeklerle ve böyle Paris sergileri örnek alınarak düzenlenmişti. Ecnebiler fevkalâde rağbet etmişler, Avrupa basını haftalarca İstanbul sergisinden bahsetmiş, Türk mâmûlâtını övmüştür. İmâlât sahipleri Avrupa'dan büyük siparişler almışlardır.

Sergi, 10 Ramazan günü, Ayasofya selâmlığından sonra, yâni bir cuma günü açılmıştı. Bu sırada Yûsuf Kâmil Paşa sadrâzam idi. Âlî Paşa hâriciyye nâzırı ve Fuad Paşa serasker (savunma bakanı) bulunuyorlardı. Mısır valisi İsmail Paşa da İstanbul'da idi. Sultân Azîz, ramazâniyye (ramazan atıyyesi) olarak İsmail Pa-

şa'ya 40 kırat tek taş pırlanta yüzük, Fuad Paşa'ya murassâ altın saat ihsân etti. Kadınlar için ayrı günler tahsîs edilmişti. Kadınlar gününü bizzât Pertevniyâl Vâlide-Sultân açtı. Kendisini karşılıyan Mısır valisi İsmail Paşa'nın kardeşi Mustafa Fâzıl Paşa'ya, Fuad Paşa'nın oğlu Nâzım Bey'e, kapı kedhudâsı Azmi Bey'e, birer mücevherli enfiye kutusu ihsan buyurdu.

Son Devirde İşçinin Durumu

Modern sanayi, Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'de de kadın ve çocuk işçileri çoğaltmıştı (Lewis, 475-9). 1897'de Istanbul kibrit fabrikasındaki 201 işçiden 121'i kadındı. Bakırköy bez fabrikasının 1.000 işçisinin takrîben yarısı, delikanlı yaşına yaklaşmış çocuklardı.

1871'de kurulan Ameleperver Cem'iyyeti, loncalar dışında ilk modern sendikadır ve ertesi yıl da Kasımpaşa'da ilk grevini yapmıştır. Bu greve 600 Müslüman ve Hıristiyan tersâne işçisi katılmıştır.

1908 Meşrutiyeti'nden sonra işçi faaliyetleri genişledi ve serbestleşti. Yalnız bu yılın ağustos ve eylûl aylarında 30 grev kaydedildi. 25 eylûlde hükûmet «Tâtîl-i Eşgal Kaanûn-ı Muvakkat»i ile grevleri önledi. İttihad ve Terakki, greve tarafdar değildi. Bununla beraber sendika teşkil etmek serbestti. Ancak özel sektörde. Bu devirde gerçek sanayi kuruluşlarının çok büyük kısmı ise devletindi. Buradaki işçi hareketlerine asla müsamaha edilmedi ve bu zihniyet çok uzun müddet cumhuriyet devrinde de devâm etti. Temmuz 1936 tarihli İş Kanunu ise, işçiden hemen bütün hakları alıyordu. Zîrâ 1931'de Halk Partisi, sınıf şuûru uyandıracak her türlü teşebbüsü reddetmişti. 1938 temmuz tarihli Cemiyetler Kanunu tadilâtı da, sınıf esası üzerine kurulu hiç bir teşkilâta izin vermiyordu.

7 Ocak 1945'te çalışma bakanlığı kuruldu. İlk çalışma bakanı, şimdi kontenjan senatörü olan Ord. Prof. Dr. Sâdi Irmak'tır (Konya milletvekili idi). 20 şubat 1947'de İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Kanunu ile, sendikalara izin verildi. Fakat grev yasaktı. 1949'da 77, 1950'de 88, 1951'de 137, 1952'de 239 sendika vardı. 1952'de İzmir'de, 150.000 işçi üyesi olan ilk sendikalar federasyonu kuruldu. Zâten 1950'den sonra da Türkiye, sanayileşme dönemine girmeye başladı ve özel sektör, Türkiye tarihinde ilk defa olarak, devlet sektörü derecesinde ehemmiyet kazandı.

«Cumhuriyet, Anadolu köylüsüne, onu ülkenin belkemiği diye öğerek, fakat onun için en iyi olana kendisi karar vererek ve bu-

nu tatbik için devlet ve parti memurlarını göndererek, daima sözde kalan bir bağlılık gösterdi». Tek parti devri için Bernard Lewis'in hükmü budur. Türk köylüsünün gerçek kalkınması ise, 1950'den başladı. 1912'de mahvolmıya başlıyan ve 1922'de mahvı tamamlanan Türk köylüsü, 1950'den itibaren kendine gelme gayretine girmiştir. Köye traktör, yol, içme suyu, otobüs, gazete, radyo, şeker, sigara, elektrik girmiştir. Köylü, reyinin değerini anlamış ve titizce değerlendirmeye çalışmıştır.

Fakat köyden şehre büyük ölçüde akın başlamış, 1922'de bir kaç yer dışında şehirsiz Türkiye, çok büyük ve pek çok şehirli bir ülke hâline gelmiştir. Milyonlarca köylü, çoğu işçi olmak üzere, sanayi merkezi şehirlere akmıştır. Lewis'in tâbiriyle «köye hiç bir şey getirmiyen Kemalizm», 1950'den itibaren, bir kaç şehrin cilâsı hâlinden çıkarak, vatan sathına yayılmış bir akım olabilmiştir. Tabiî 1930'ların değil, çağdaş dünyanın şartları ile. 1965'ten itibaren büyük sanayi devrinin açılması, başlıca işçi kaynağı olan köye, büyük ve yepyeni unsurlar getirmiştir. Köylü, şehirlileşmiye başlamıştır. Türkiye bugün bu devrenin içindedir.

XI

TİCARET

Ticaretin Esasları

General Kont Marsigli, XVIII. asrın başlarında Türk imparatorluğunun ticarî durumu için şunları söyler (s. 57-61) :

«Gerek Türkler, gerekse Türk imparatorluğunda yaşayan Türk tab'ası diğer milletler, ticaret sahasında çok faaldirler. Ticarî işlerde bilgili, mahir ve dirayetlidirler. Bâb-ı Âlî, ticaretle uğraşanlara her türlü kolaylığı gösterir. Siyaseti budur. Ticarî malları ağır şekilde vergilendirmekten kaçınır. Büyük ticaret yollarına, bu yollar üzerindeki köprülere ehemmiyet verir, emniyet ve âsâyişlerine, bakımlarına çok itina eder... Gerçekten Türk imparatorluğunun başlıca refah sebebi ticarettir ve padişah bunu çok iyi değerlendirir. Önceleri Türkler'i yakından tanımazdım. Fakat her işlerine vâkıf olunca, Türk toplumunun, Türk ailesinin çok varlıklı olduğunu gördüm. Türkler kanâatkâr, masrafları az ve gösterişi sevmiyen bir millet oldukları için, gerçek varlıkları göze çarpmaz. Halbuki her ailenin tasarrufu vardır, her türlü hâdiseyi karşılamak üzere kesesi doludur. Sokakta dilenen Türk yoktur. Fakirleri vardır ama, yardımdan mahrum değillerdir. Türkler bu zenginliğe, sanayiden fazla ticaretle erişmişlerdir. Zîrâ imparatorluklarının coğrafî durumu ticaretten çok para kazanmalarına fevkalâde müsaittir ve bunu, çok iyi değerlendirmesini bilmişlerdir. Bütün Avrupa milletleri, Türk malına muhtaçtır, Türkiye'den idhalât yapmadıkça çok büyük zorluklara mâruz kalırlar. İzah edeyim :

«Türkiye, ham madde bakımından tükenmez zenginliklere sahiptir. Gemi inşaatına yarar kereste, ipek, yün, pamuk, balmumu, yağ, sinameki, küçük ve büyük baş hayvan, Türkiye'nin ihrâc ettiği ham maddelerdir. Sanayi mâmûlâtı da ihrâc eder : Bilhassa her çeşitten kumaş, yahut iplik hâline getirilmiş pamuk, yün ve ibrişim, deri ve bakır mâmûlâtı. Silâh ihrâc etmez, yasaktır. Ama çok güzel Türk ateşli ve kesici silâhları Avrupa'ya kaçırılır ve fâhiş fiatlarla satılır. Türkler, ihrac maddelerinin bir kısmını takas yoluyle, ihtiyaçları olan maddeleri satın alarak Avrupa'ya gönde-

rirler. Fakat her zaman için ihracatları idhalâtlarından çok fazladır ve bu yüzden Türkiye'ye giren Avrupa malı kâfi gelmez, Avrupa devletleri Türkiye'ye her yıl büyük mıkdarda altın öderler. Türkler yalnız kendi mallarını satmazlar. İran'la sınırdaş oldukları ve Arab ülkelerini ellerinde tuttukları için, diğer Asya ülkelerinden getirttikleri malları da Avrupa'ya satarak çok kazanırlar. Gerçi bu transit ticareti artık eskisi gibi Türk inhisarında değildir ve Türkler eskisi gibi Avrupa'yı soyamamaktadırlar. Zîrâ Avrupa gemileri de Hind Okyanusu'na çoktan girmiş ve Asya mallarını bizzât satın alır olmuştur. Fakat bu transit ticareti, coğrafî pozisyonu bakımından, hâlâ Türk imparatorluğu için büyük kâr sağlamaktadır. Türkler, Asya'dan aldıkları malları, Ege Denizi'ndeki limanlarına yığarlar, oradan Avrupa'ya gönderirler. Bu mallar bilhassa ağır Hindistan ve İran kumaşları, değerli taşlar, işlemeler ve süs eşyası, biblolar, tıbbî bitkiler, bahârat vs.'dir. Bir çok kokulu bitki, balsam ve kahve, Türk imparatorluğunun Arab topraklarında çıkar ve bunların da fazlası Avrupa'ya ihrâc edilir. Bunları Karadeniz'deki limanlarına yığıp buradan gönderirler...

«Akla gelebilecek her türlü işlenmiş deri, Türkiye'nin başlıca sanayi ihraç maddeleri arasındadır. Boyacılık san'atında Türkiye birincidir. Boyaları solmaz ve çok güzeldir. Derilerini, kumaşlarını, halılarını çok iyi boyarlar. Boyalarının terkîbini de gizli tutarlar. Üstelik desenleme san'atında gerçek bir zevka sahip oldukları için, Avrupa'nın yüksek tabakası, Avrupa'da kalitesi düşük deri işleri, halı ve bazı kumaşları kullanmaz, Türk malı kullanır Türkler, renkleri büyük bir zevkle seçip kaynaştırırlar. Şimdi bir cânfes fabrikası da açmışlardır ki, çok güzel kumaşlar dokumaktadır. Kürkçülükte de maharet sahibidirler. Fakat çok kürk kullanırlar ve kendi ülkelerinde elde edilen kürk ihtiyacı karşılamaz. Değerli kürkleri Rusya'dan getirtirler.

«Türkler Venedik'te yapılan cam eşyaya, yüksek değerli biblolara ve Venedik kâğıdına bayılırlar. Bunları idhâl ederler. Fransa'dan yün kumaş ve kâğıd alırlar. Venedik'ten aldıkları lüks ve yüksek sınıfa mahsus şeylerdir. Fransa'dan aldıkları orta tabaka içindir. Holanda, Türkiye'ye bir mıkdar yünlü kumaş satar. Türk imparatorluğunda, padişahın altınından sonra en çok Holanda altını tedâvül eder. Eskiden Venedik'in duka altınını seven Türkler, şimdi «flori» dedikleri Holanda altını biriktirmeye merak sarmışlardır. Almanya da Türkiye'ye bazı mâdenî eşya satar.

«Türk idhalâtının esas maddeleri bunlardır ve ihracatlarının yanında az bir şeydir. Avrupa, her zaman için Türkiye'ye çok ağır şekilde peşin para vermiye mecbur kalmaktadır. Binâenaleyh,

Türkler'in Hıristiyan ülkelerden büyük mıkdarda para almakta olduğu anlaşılır.

«Türk-İngiliz ticareti de çok faaldir ve daima İngiltere aleyhine kapanır. Türkler, İngiltere'den ham halde kurşun ve kalay alırlar. Zîrâ bu madenleri çok kullanırlar ve imparatorluklarının istihsali, ihtiyaçlarını karşılamaz. İngiltere'nin Türkiye'den aldıkları şunlardır : Ham ipek, ibrişim, ipekli kumaş, koyun ve keçi ve deve yünü vs. Türkiye'den bilhassa yün gelmedikçe, İngiltere'de dokuma fabrikaları durur ve büyük sıkıntı başlar. Onun için yılda iki defa İngiliz gemileri Türk limanlarına dolup bu malları yüklenirler. İngiltere, ihtiyacından fazla dokumakta ve bir çok ülkeye satmaktadır. Zenginlik kaynaklarından biri dokuma sanayiidir, bu da Türkiye'ye bağlıdır. İngiltere'de işçi, çok düşük ücretle çalışan, sefil bir tabakadır. Fakat mümkin olduğu kadar ucuza dokunan kumaşlar ihrâc edilerek, İngiltere'ye büyük para getirir.

«Şimdi Türkiye-Holanda ticareti eskisi derecesinde yoğun değildir. Eskiden Türkler'in Holanda'dan aldıklarını şimdi İngiltere ile Fransa, Türkiye'ye satmaktadır. Fransa da, İngiltere gibi, Türkiye'den idhalât yapmadıkça yaşıyamaz. Meselâ Fransızlar'ın çok düşkün oldukları kahve, nefasetini kaybeder. Fransa, Türk buğdayı için de çok büyük para öder. Mahsûlün kötü olduğu yıllarda Fransa, Türk buğdayı gelmezse aç kalır, çünki nüfusu en yoğun Hıristiyan ülkesidir. Fabrikalarında kullandıkları balmumu, sinameki, çeşitli yağlar, hep Türkiye'den gelir.

«Türk-Venedik ticareti de eski ehemmiyetini kaybetmekle berâber, hâlâ devâm etmektedir. Venedik Cumhûriyeti'nin et ihtiyâcı Türkiye'den karşılanır. Türkiye, Venedik ve Dalmaçya'dan Venedik'e boynuzlu hayvan gönderir ve Venedik, ancak bu Türk etiyle beslenir.

«İşlenmiş ve işlenmemiş her türlü değerli taş da, Türk ihrac maddeleri arasındadır.

«Bâb-ı Âlî, Avrupa milletlerinden büyük paralar çektiğinin idrâki içindedir. Onun için hem tüccar tab'asına, hem de Avrupalı tacirlere, elinden gelen kolaylıkları gösterir, formaliteleri asgarîye indirmiştir. Avrupalı tüccârın her şeyini emniyet altına almıştır. Hattâ Avrupa devletlerine kolaylık olsun diye bir çok ticarî imtiyaz vermiştir ki bunlara «kapitülasyon» denir. Avrupa devletlerinin Istanbul'da büyük ve orta elçileri ve onlara bağlı olarak Türk imparatorluğunun bir çok yerinde konsolosluklar vardır. Kahire'de, Doğu Akdeniz iskelelerinde, Haleb'de, İzmir'de, Şam'da, Trablusşam'da, İskenderiyye'de, İzmir'de, Cezâyir, Tûnus ve Trablusgarb gibi yerlerde, pek çok konsolos vardır.

«Bâb-ı Âlî, Avrupa'dan idhâl ettiği mallardan düşük vergi alır. Bu vergi dışında hemen hiç bir şey almaz ve Avrupa mallarının imparatorluğun hangi bölgesinde ihtiyaç varsa oralara kolayca sevki için tedbirler almıştır. Bâb-ı Âlî, ihrâc edeceği malların Türk tacirlerince iskelelere getirilmesini tercih eder. Kendi iskelelerinde, peşin altın para ile Türk mallarını Avrupa gemilerine yükletir. Ama Avrupa'ya mal taşıyan Türk armatörleri de vardır. Aslında Bâb-ı Âlî, gelirlerini, hattâ ticaret sahasındakileri, daha da arttırabilecek kapasiteye sahiptir. Bunu bilmekte, fakat tab'asını sıkıntıya sokmamak için bu yolu kullanmamaktadır. Hıristiyan tab'asına da iyi davranmaktadır. Hıristiyanlar, Türk imparatorluğun idaresine hiç katılamamakta, en küçük bir rütbe ve makam sahibi olamamaktadırlar. Buna karşılık Bâb-ı Âlî, onları hoş tutmakta, refahlarına yardım etmekte, ticaretlerinde kayıd altına almamaktadır».

Kont Marsigli'nin, Türk imparatorluğunun pek de parlak bir devresine aid olmıyan ticarî durumunu büyük vukufla anlatan satırları, burada bitiyor.

Tüccarın devletin himayesi altında serbest, huzurlu ve emniyet içinde olması, ticaretin gelişmesini sağlamış, Türk devletini kapalı bir imparatorluk ve kapalı bir ekonomi hâline gelmekten korumuştur. Bu iş pek de zor değildi. Zîrâ Türkiye, idhalât yapmadan yaşaması mümkin dünyanın ilk devleti idi. Ama ihracâta şiddetle muhtaçtı. Aksi takdirde refahını kaybederdi. Nitekim XIX. asırda bu denge tersine dönünce Türkiye, fakir ülkeler arasına girmeye başlamıştır.

Türk tacirleri, en yüksek seviyede her türlü himayeye mazhardı. Meselâ Kaya Balı ve Pervâne adlı iki Türk taciri, Rusya'da ölmüş, Rusya bu tacirlerin mallarına el koymuştu. II. Selim, Çar'a dehşetli bir nâme yazdırttı ve tacirlerin mallarının —Türkiye'deki vârislerine verilmek üzere— derhal gönderilmesini emretti (Ahmed Refik, *Istanbul Hayatı*, I, 104).

Şimdi Türk imparatorluğunda ticaretin detayına iniyorum.

Ticaret Yolları

Ticaret yollarını, kara ve deniz diye ikiye ayırmak normaldir. Ve deniz olsun, kara olsun, bütün yollar Istanbul'da düğümlenmektedir. Istanbul, cihanın merkezidir. Istanbul ticaret hayatının detayını, coğrafya kısmında vereceğim. Burada yalnız ana çizgilere giriyorum.

Karayolları fevkalâde mükemmel ve bakımlı idi. Dünyanın en bakımlı yolları idi (Braudel, *La Méditerranée,* 244). Yollar, granit taş döşeli idi. Türk yolu bu idi. Ordunun, kervanların, atlıların, yayaların geçmesine mahsustu. Sürüler geçemezdi. Granit döşeli yolun iki tarafı toprak şeritler hâlindeydi, sürüler buradan geçiyordu. Bu şekilde yol mümkün olduğu kadar trafiğe açık bırakılıyordu. Askerî birlikler ve deve, katır, at kervanları devamlı şekilde bu yolları geçerdi. Araba az görülürdü. Bunlar, büyük, ana yollardı. İkinci derecede yollar, tesviye edilmiş topraktı.

Balkanlar'daki ana yol, Istanbul - Budin (Peşte) yolu idi. Bu yolun ilk kısmını teşkîl eden Istanbul-Edirne yolu ise, bir kaç asır için, herhalde dünyanın en yoğun trafiğini taşıyan karayolu durumunda idi. Istanbul-Budin caddesi üzerindeki en büyük düğüm noktaları sırasıyle Edirne, Filibe, Sofya, Niş, Belgrad, Osiyek idi Budin'den sonra büyük yol batıya kıvrılıyor, Estergon, Yanık (Györ) yoluyle Bratislava ve oradan Viyana'ya ulaşıyor, Balkanlar'ı Orta Avrupa'ya bağlıyordu. İkinci derecede mühim yollar Istanbul - Selânik, Selânik-Bosnasarayı, Selânik-Mora yolları idi. Edirne'den kuzeye Eflâk ve Boğdan'a (Romanya), oradan Karadeniz kuzeyine, Kırım'a giden büyük yollar vardı. Bosna yolları, Venedik'e gidiyordu. Istanbul'dan Venedik'e kervan hâlinde 30 ilâ 45 günde karadan gidilebiliyordu. Eğer Istanbul'dan Dubrovnik'e kadar karadan, oradan deniz yoluyle devâm edilirse Venedik 20-25 gündü. Dalmaçya'da Split'e kadar karadan, oradan denizden Venedik ise 30 gündü.

Asya'da büyük cadde, Istanbul-Bağdad idi ve Basra'ya kadar uzanıp Basra Körfezi ile Marmara'yı bağlıyordu. Aynı derecede Istanbul'dan Suriye ve Filistin'i geçerek Kahire'ye giden yol da mühimdi. Her iki yol İzmit'ten geçiyordu ve Asya topraklarına giden trafik için İzmit, Avrupa'da Edirne'nin durumunda bulunuyordu. Çok mühim bir yol da Istanbul-Erzurum yolu idi ve oradan Tebrîz'e ulaşıyor, Türkiye ile İran'ı bağlıyordu.

Ticâret kervanları bu anayollar üzerinden gidip geliyor ve ticarî eşyayı ikinci derecede yollar vasıtasıyle bütün imparatorluğa dağıtıyordu. Meselâ Polonya'nın Varşova'dan önceki başkenti Krakovi'den Istanbul'a her ay bir kervan kalkıyordu. Kervanlarda 300 ilâ 2.000 hayvan bulunuyordu. Yük taşıma kabiliyeti bakımından bilhassa develer tercîh ediliyordu. İzmir'den Istanbul'a 8 günde bir kervan kalkıyordu ama, asıl Istanbul - İzmir trafiği denizdendi. Dubrovnik'ten Istanbul'a yılda bir kervan geliyordu. Tebrîz'den Istanbul'a 3 ayda bir kervan geliyordu. Türkistan ve Gürcistan'dan da Istanbul'a 3 ayda bir kervan ulaşıyordu. Haleb'den

3, Basra'dan 6 ayda bir kervan geliyordu. Bunlar büyük ölçüde ticaret malı taşıyan, bir defada on milyonlarca liralık ve daha fazla mal getiren büyük kervanlardı. 300 hayvandan az topluluğa kervan denmiyordu. Bunlar küçük ticarî kafilelerdi ve yollar her günün her saatinde bunlarla dolu idi.

Kervanlar mevsime ve duruma göre Istanbul'dan Edirne'ye 5-6 günde, Filibe'ye 9-10 günde, Sofya'ya 13, Niş'e 15, Belgrad'a 20-30 günde, gene hep Istanbul'dan olmak üzere Bursa'ya 2-3, İzmir'e 10-20, Ankara'ya 13, Sinop'a 20-25 günde, ağır ağır, acele etmeden gidiyorlardı. Bir kervanın hareket tarihi belli idi. O tarihe göre hazırlanmak icab ediyordu. Tüccar olmıyanlar da isterlerse kervanbaşı'ndan izin alıp kervana katılıyor, seyahat edebiliyorlardı (Mantran, 181-7).

Deniz Trafiği

Denizler üzerine kurulmuş, 7 denize hâkim olduğu söylenen bir imparatorlukta deniz trafiğinin ehemmiyeti âşikârdır. En az kara trafiği kadar mühimdi. Denizden de bütün yollar Istanbul'a bağlanıyor, Istanbul'a çıkıyor, Istanbul'a açılıyordu.

Devletin resmî deniz ticaret filosu ve gemisi yoktu. Ticaret gemilerinin hepsi Türk armatörlerine, yâni özel sektöre aitti. Bunlar hem mal, hem insan taşıyorlardı. Marmara'da karamürsel, Karadeniz'de zabun tipinde gemiler işler ve buraları kapalı Türk gölü olduğu için gemi silâhsız olurdu. Fakat Ege'de işleyen kayık ve Doğu Akdeniz'de işleyen kalyonlar, toplu idi, âdetâ harb gemileri gibi toplar ve diğer silâhlarla donanırdı. Onun için bu sularda gemi işleten armatörler, daha zengin ve mühim adamlardı. Gerçi Ege(Adalar) Denizi ile Doğu Akdeniz de Türk gölü idi ve yalnız Türkiye'nin kıyıları vardı. Fakat boğazlarla kesilmemiş, açık denizler bulunmaları dolayısıyle düşman korsan gemilerine, bilhassa geçimleri bu olan Malta Şövalyeleri'ne çatmak ihtimalleri vardı.

Orta ve Batı Akdeniz'de de Türk gemileri işliyordu. Orta ve Batı Akdeniz'in güney kıyıları Türkiye'ye, kuzey kıyıları Hıristiyan Avrupa devletlerine aitti. Yunan ve kuzeyindeki Adriya denizlerinin doğu kıyılarını Türkiye elinde tutuyor, bu denizleri Venedik, Napoli gibi İtalyan devletleri ile paylaşıyordu.

Diğer Türk gölü durumunda kapalı bir Türk denizi Kızıldeniz idi. Ama Süveyş Kanalı olmadığı için, burada işleyen Türk gemilerinin Istanbul ile direkt râbıtaları yoktu, Süveyş ve Cidde gibi, yahut daha güneyde Yemen, Sudan, Eritre'deki Türk limanlarına bağlı idiler. Basra Körfezi'ni Türkiye, İran Türk imparatorluğu

ile bölüşüyordu. Umman Denizi'nde de Türk trafiği vardı. Asıl Hind Okyanusu ile Atlas Okyanusu'nda Türk ticaret bayrağının dalgalanması tesadüf eseri idi, muntazam bir trafik yoktu. Hindistan'la Türkiye arasında işleyen Türk armatörler vardı ama, bunlar Hindistan'ın Gücerat bölgesinden ve Umman Denizi yolundan iş yapıyorlardı. Fakat Bengal Körfezi'nde ve kıyılarında da Türk gemileri dolaşıyordu. Klasik devirde Büyük Okyanus'a giren bir Türk gemisine ait bir kayda henüz tesadüf etmedim.

Marmara limanlarını (Tekirdağ, Bandırma, Mudanya, Erdek, Gemlik, Silivri, Yalova, Kartal, daha mühim olarak İzmit ve en mühim olarak Gelibolu) Istanbul'a bağlıyan su trafiği, dehşetli şekilde yoğundu. Anadolu'nun Karadeniz limanları da öyleydi. Karadeniz'in batı kıyılarında Burgaz ve Varna gibi limanlar da çok işlekti. Nihayet Istanbul-Kırım ve Sinop-Kırım yolu işlekti. Kerç Boğazı'ndan Azak Denizi'ne çıkılıyor ve bu denizin ucunda Don üzerindeki Azak, büyük Türk nehir limanını teşkil ediyordu. Dinyeper üzerinde de nehir trafiği Karadeniz'e açılıyordu. Istanbul-Trabzon kervan müddeti karayolundan 40 gün olduğu halde deniz yolundan 7-8 gündü. Istanbul-Sinop 4-6 gündü.

Istanbul'dan Tuna ağzındaki limanlara (Kilye, Sünne, Tulça, İsmâil vs.) 3-4 günde gidiliyordu. Oradan büyük Tuna trafiği başlıyordu ki, fevkalâde işlekti ve Orta Avrupa'yı Balkanlar'a bağlıyordu. Büyük nehir limanları vardı : Silistre, Ruscuk, Niğbolu, Vidin, Vidin karşısında Kalafat, Ruscuk karşısında Yerköyü, Semendire, Belgrad, Budapeşte, Estergon... Sonra Almanya imparatorluğun toprakları ve Bratislava, Viyana gibi nehir limanları başlıyordu.

Istanbul'dan Kırım limanlarına 6 gündü. Kasımdan marta kadar Karadeniz'e açılmak, çılgın fırtınalar dolayısıyle, tehlikeli idi ve açık deniz trafiği çok hafifliyordu. Karadeniz limanlarının ekserisinin fazla mahfuz olmaması yüzünden, gemiler için her türlü tehlikeden masûn sığınaklar teşkil etmiyorlardı.

Doğu Akdeniz trafiği de kış aylarında biraz durmakla beraber, umumiyetle yılın her ayında yoğundu. Belki en ehemmiyetli deniz yolu olan Istanbul-İskenderiyye, 15 gündü; 7 gün seyahat, 8 gün de Ege limanlarında bekleme müddetini teşkil ediyordu. Askerî gayelerle giden gemiler, bir haftada hiç durmaksızın İskenderiyye'ye varabiliyorlardı. Mısır'ın diğer işlek limanları Dümyât ve Reşîd idi (Süveyş berzahının Akdeniz ucundaki Port-Saîd henüz yoktu). Istanbul-Kahire kervan yolu ise 5 aydı. Posta yolu çok daha kısa idi ama, Mısır'a gitmek ve oradan gelmek istiyenler büyük ekseriyetle deniz yolunu tercih ediyorlardı. İskenderiyye'den

Süveyş'e gelen Türk hacıları, oradan gemilerle Cidde'ye taşınıyorlar, böylece kısa müddet içinde hacc edebiliyorlardı. Yoksa karadan hacca gidip gelmek, bir Istanbullu veya Rumelili Türk'ün bir yılını alabiliyordu. Hattâ seyahat meraklıları, şu veya bu Arab ve Türk şehrinde eğlene eğlene iki yıl sonra Istanbul'a veya Tuna bölgesine dönüyorlardı. Böyle bir devirdi. Dünya bu günki kadar küçük değildi.

Ege'nin her iki kıyısındaki, batı ve doğusundaki, bu arada kuzeyindeki limanlar, başta İzmir ve Selânik, bir dereceye kadar Pire olmak üzere, çok işlekti. Adalar üzerindeki en işlek Türk limanları Midilli, Sakız, Rodos, Hanya, Resmo, Kandiye, Girne, Magosa, Larnaka, Limasol, Baf idi. Bunların en mühimleri Rodos'tu. Doğu Akdeniz'e açılmadan önceki en mühim durak yeri idi. Güney Anadolu ve Doğu Akdeniz (Suriye, Lübnan, Filistin) Türk limanları da işlek ve mâmurdu. Nihayet Mora, Epir, Arnavutluk ve Hersek limanları, Orta ve Batı Akdeniz'e, Kuzey Afrika'daki Türk limanlarına, Bingazi, Trâblusgarb, Tûnus ve Cezâyir'e giden yolların üzerindeydi.

Türk limanlarına yalnız Dîvân ile muâhede yapabilmiş ecnebi gemileri girerdi. İngiliz, Fransız, Holanda, Venedik, Ceneviz gemileri gibi. Venedik'le savaş oldu mu, Türk limanlarındaki gemileri tevkif edilir ve trafik dururdu.

Istanbul - Venedik ve Istanbul - Marsilya denizden 30 ilâ 60 günde alınıyor, tabiatiyle bu müddetin yarıdan fazlası çeşitli limanlarda durmakla geçiyordu. Kışın Türk limanları ile Avrupa limanları arasındaki trafik, fevkalâde azalıyor veya duruyordu. İngiliz ve Holanda gemileri tabiatiyle Atlantik'ten, Cebelitârık'ı geçerek geliyorlardı. Cebelitârık'tan sonra İspanya'nın Balear Adaları'nda, ekseriya Palma limanında sulanıyor, İtalya'nın Livorno limanına geliyor, Sicilya Boğazı'ndan geçip Mora'nın güneyindeki Türk limanlarından birine (Modon, Koron, Navarin) ulaşıyorlardı. Sicilya (Messina) Boğazı'ndan sonra ekseriya son Hıristiyan limanı olarak Malta'da (Valetta) duranlar da çoktu. Venedik gemileri, Korfu limanında sulandıktan sonra Mora'daki Türk limanlarına geliyorlardı. Bütün bu gemiler Çanakkale Boğazı'nda durduruluyor, formaliteleri tamamlandıktan, kâğıtları doldurulduktan, gümrükten geçtikten sonra Marmara'ya çıkabiliyor, Istanbul'a geliyorlardı. Dönüşte gene Çanakkale'de durdurulup gemi kapdanı ve kâtibi Türk makamlarına gidiyor, bütün vergi ve resimlerini ödediğine dair makbuz ibrâz ettikten sonra Ege Denizi'ne bırakılıyordu.

Kapitülasyonlar

Türkler, ticâretin canlanması ve —Fransa, sonra İngiltere gibi— bazı devletleri, düşman Almanya ve İspanya'ya karşı desteklemek maksadıyle, Avrupa devletlerine ayrı ayrı «kapitülasyon» denen ticarî ve hukukî imtiyazlar vermişlerdi. Daha önce Selçuklular ve Memlûkler de böyle kapitülasyonlar vermişlerdir. Zîra ticaret, Türk tarafının lehine işliyordu ve Türk hükûmetleri bunu çok iyi biliyorlardı. Fakat XIX. asırda bu imtiyazlar, Türkler'in «uhûd-i atîka» dedikleri kapitülasyonlar, devletin başına belâ olmuş, bu defa Avrupa'nın çok lehine ve Türkiye'nin aleyhine işlemiye başlamıştır. Türkiye kapitülasyonları kaldırmak isteyince, Türk hukukunun kendilerine uymadığını iddia eden Avrupa devletleri direnmişlerdir. Zira Avrupa devletleri aynı kapitülasyonları Fas imparatorluğu, Japonya imparatorluğu, hattâ —Hıristiyan olmasına rağmen— Brezilya imparatorluğunda da elde etmişlerdi. Japonya bu kapitülasyonları güç belâ ve tâvizler vererek 1894'te ilga etti. Türkiye, 20 yıl sonra, 1914'te ilga edebildi.

Denizaşırı Ticaret ve Milyarder Türk Armatörleri

1500 - 1650 tarihleri arasında imparatorluk armatör ve kapdanlarının % 93'ü Türk, % 7'si Rum iken bu nisbet, 1650-1800 arasında % 79 Türk, % 21 Rum şeklinde değişti. 1800'den sonra Türk mıkdârı tekrar yükselmiye başladı. Bu armatör ve kapdanların büyük çoğunluğu Akdeniz'de çalışıyorlardı. Yalnız Marmara ve Karadeniz'de işleyen gemilerin sahip ve kapdanlarının ise % 96-97'si Türk idi. Bu durumda, Akdeniz'de işliyenlerin gayrı Türk olanların nisbetinin daha yüksek olacağı açıktır. Bazı bölgelerde Rum gemiciler üstün durumda idiler. Bunların başında Güney Ege'de Kiklad adaları gelir. Ege Adaları'nda adadan adaya yapılan seferlerde de Rum gemileri fazla idi. İyonya (Yunan) adaları arasındaki gemilerin çoğu İtalyan ve Rum idi. Buna karşılık Açık Akdeniz'de mutlak üstünlük Türkler'de idi. Akdeniz'in güney ve doğu kıyılarının tamamının, kuzey kıyılarının ise doğu yarısının (kuzey-doğu) Türk sahilleri olduğu bir devirde, bunun ehemmiyeti açıktır. Cebel-i Târık'tan başlıyan Türk sâhilleri, kesiksiz şekilde Boğaziçi'ne, Azak'a (Rostov) geliyor, oradan güney-batıya doğru inerek bütün Ege kıyılarını ele alıp Adriya Denizi'nde Dalmaçya'da sona eriyordu.

Istanbul'un Fethi'nden sonra Karadeniz ve Ege deniz ticaretini Venedik ve Ceneviz aleyhine ele geçiren Türkler, XVI. asırda

da Akdeniz ticaretinin en büyük parçasına hâkim oldular. «Bütün Karadeniz, Osmanlı tekeline girdi ve bu denizin liman ve memleketlerinde tatbik edilen siyasî ve iktisadî idare, bütün kazancın, Asya'yı Avrupa'ya bağlıyan bu denizin aleyhine olarak, zenginliği muazzam bir şekilde artan Istanbul'a gitmesiyle neticelendi» (Aurel Decei, *İslâm Ans.*, VI, 245a).

Denizaşırı ticaretin büyük merkezi Istanbul idi. Evliyâ Çelebî, I. cildinde, XVII. asrın ortaları için şu bilgileri verir: Istanbul limanına bağlı ticaret gemilerinin sayısı 2.600'dür. 600'ü büyük teknelerdir. Limanda 3.000 deniz ticaret kapdanı ve ticaret gemilerinde çalışan 27.000 tayfa vardır. Istanbul'daki Türk armatörlerine «Akdeniz tüccârı» denilir. Pek zengin adamlardır. bazıları dünya çapında zengindir. Meselâ Hacı Kasım'ın serveti 50.000 kesedir (2 milyar akça = 45 milyar TL.). Hacı Envâr, Hacı Ferhad, Hacı Nîmetullah adlarındaki armatörlerin her birinin 10'ar gemileri, 7'şer ticaret hanları, gene Hacı Kasım gibi 40-50'şer bin kese servetleri vardı. Demek ki bu 4 Türk armatörü XVII. asrın en zengin iş adamları idiler. Hindistan, Yemen, Arabistan, İran ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde büyük tüccar veya ticaret şirketleri ile ortak olan bu büyük iş adamlarının 100'e yakın köle ve cariyeleri olur, vezirlerden farksız, bazan onlara üstün bir debdebe içinde yaşar, vezirlere borç verir, hattâ sıkışık zamanlarda Hazîne'ye yardımda bulunur, bazan borçlarını geri almak istemezlerdi. Yavuz Sultan Selim gibi bir hükümdar, bunlardan borç almış, seferlerini tamamladıktan sonra alacaklarını son akçasına kadar ödemiş, verdikleri parayı almak istemiyenler olmuşsa da, zorla iâde ettirmiştir.

Bu Türk armatörlerinin, Hıristiyan devletlerinin ticâreti, ithalât ve ihracatı ile girift ilgileri vardı. Umumiyetle Türk korsanları Fransız, İngiliz, Holanda, Floransa ve İsveç gemilerini durdurmazlardı (Ricaut, 1677, I, 276). Meğer ki bu devletlerle o sırada Türkiye'nin arası açık olsun. Sulh zamanlarında Venedik ve Ceneviz gemilerine de aman veriliyordu. Fakat İspanyol ve Portekiz, Papalık ve Malta sancaklarının değil Türk limanlarına gelmeleri, Akdeniz'de dolaşmaları bile, Türk korsanlarından sakınma derecelerine bağlıydı, zîrâ Türkiye ile devamlı savaş hâlinde, Dîvân ile muahede yapamamış devletlerdi.

Istanbul'da bir kaç liman vardı. En büyük antrepolar Haliç'te idi. Her malın ayrı sahilde antrepoları olurdu. Memlekete buradan dağıtım yapılırdı. Esnaf loncaları gibi armatör ve tacirlerin

de birlikleri vardı. Türk armatörlerinin Hindistan'dan İtalya'ya kadar olan Osmanlı veya yabancı ülkelerde antrepoları, mümessilleri bulunuyordu. Türk hükûmeti, tüccarının haklarını yabancı devletler nezdinde çok sıkı şekilde korurdu. Bir Türk taciri Avrupa'da zarar görünce, ilgili devletin Istanbul'daki elçisi vasıtasıyle tazmîn ettirilirdi. Daha ileri gidildiği de olurdu. Meselâ Üsküblü Hacı Câfer adındaki Türk armatörünün ticaret gemileri Venedik'te bir bahane ile tevkif edilince, Dîvân-ı Hümâyûn'dan Doç'a nâme yazılmış, Hacı Câfer'in zararı ödetilmişti (*Mühimme,* XXIV, 209, Sene 992 = 1584).

Türk imparatorluğunun Istanbul'dan başka da son derecede mâmur, işlek, zengin limanları vardı. Meselâ Trâblusşam limanına her yıl 1.000 Türk, İngiliz, Fransız, Holanda vs. gemisi girerdi (Evliyâ, IX, 406). Her biri ağızlarına kadar Türk malı yükleyip giderdi. Kaanûnî devrinde Istanbul limanından bahseden İspanyol Pedro, «Karadeniz'den gelen gemileri görseniz donanma sanırsınız» diyerek (s. 179). Karadeniz ticaretinin canlılığını da anlatmaktadır. Bunlar, Doğu Avrupa'dan mal taşıyan Türk gemileridir. Karadeniz'de 3 asır, yalnız Türk bayrağı dolaşabilmiştir. Başka bir bayrağın Karadeniz'de dolaşmasına Dîvân-ı Hümâyûn izin vermemiştir. Avrupa gemileri için son durak Istanbul'du, Karadeniz'e açılamazlardı. Rusya ise henüz Karadeniz'den çok uzaktı. Kızıldeniz de epey müddet böyle kapalı Türk gölü olarak kullanılmıştı. Karadeniz ve Azak Denizi'nden sonra da Ukrayna ve Rusya'ya doğru nehir trafiği, Dinyeper ve Don gibi sular üzerinde devâm ediyordu (General Miranda, 77).

Kaanûnî devrinde Ramazan Reis adlı armatör, Venedik'e zeytinyağı, pirinç gibi şeyler götürüyordu (*Kaanûnî Armağanı,* 186). Kumaş taşıyanlar daha çoktu, aşağıda geleceğim. Deniz yoluyla, en ağır sanayi ürünleri de ihrâc ediliyordu. Türk tezgâhları, Avrupa devletleri için gemi de yapıyordu. Meselâ 1590-1616 yılları arasında Venedik'in dışarıya ısmarladığı 25 gemiden 5'ini Türkiye, birini Istanbul, 4'ünü de Karadeniz tersanelerinde inşa etmek üzere, yapmıştı (L. Febvre, *Annales d'Histoire Economique et Sociale,* VII, 1935, 83).

XVI. asırla XVII. asrın ilk yarısında armatörlerin ve kapdanların % 94'ü Türk, % 7'si Rum idi (VI. T.T. Kongresi, 520-1). Güneyde az sayıda Arab armatör ve kapdanlar da görülüyordu. XVII. asrın 2. yarısı ile XVIII. asırda ise Türk armatör ve kapdanlarının nisbeti % 79'a, Rumlar'ınki % 21'e çıkmıştır. Rumlar dışında deniz ticaretine rağbet eden gayrı Müslim tab'a çok azdı. Bu devrede imparatorluğun deniz ticareti, bir önceki bir buçuk asırdaki

büyük hacmini de kaybetmişti. Bu 3 asır içinde (XVI-XVIII) yalnız Karadeniz ve Marmara'da işleyen, Ege ve Akdeniz'e çıkmayan daha küçük çapta armatör ve kapdanların ise % 96,5'u Türk, % 3,5'u Rum idi. XIX. asrın başlarında Türk ticaret filosu hâlâ çok canlı idi. Fakat buharlı gemi devrinin başlaması ile, cihanşümûl ehemmiyetini kaybetti. Zîrâ buharlı gemi, başka bir tekniğe dayanıyordu. Daha büyük sermaye birikimine ihtiyaç gösteriyordu. Milletlerarası rekabet şartları da, devamlı olarak Avrupa lehine gelişiyordu.

Gerek Dinyeper, Don, Tuna gibi Karadeniz'e dökülen büyük akarsularda, gerek Nil, Fırat ve Dicle üzerindeki deniz trafiği de muazzamdı. Bu nehirlerde gemi işleten ve binlerce kilometrelik su üstü nakliyâtında bulunan armatörler de çok zengin ticaret adamları idi. 1565'te Fırat, Dicle ve Şattülarab üzerindeki Türk ince donanması 700 parça harb gemisinden ibaretti. Her gemide 70 mürettebat vardı(cem'an 49.000 denizci). Fırat amiralliği Birecik, Dicle amiralliği Bağdad üzerindeydi. Basra Körfezi'ne bakan Basra amiralliği (kapdanlığı) başkaydı. Birecik'te büyük bir nehir tersanesi de vardı. Bu askerî duruma paralel, çok gelişmiş bir ticarî trafik de bulunuyordu.

Türk gemi inşâat tekniği ve şekli, bilhassa XVI. asırda bütün dünyada örnek alınmıştır. Malta Şövalyeleri de teknelerini Türk tarzında inşâ etmişlerdir (Ernle Bradford, 39).

XVI-XVII. asırlarda Osmanlı deniz üslerinden biri de Sandvip adasında idi ki, burada bir tersâne de vardı (Bouvier ve Maynial, *Vie d'Aureng Zeb,* 208). Sandvip adası bugün Bengaldeş devletine âittir. Ganj deltasının ağzındaki adaların en doğusunda ve Çittagong limanının az kuzey-batısında uzunca bir adadır. Sandvip Boğazı ile Doğu Bengal kıyısından ayrılır ve az güneyde Birmanya (Burma) kıyıları başlar. Bu sûretle Osmanlılar'ın «Bengal Körfezi» denen ve bütün Akdeniz'e yakın büyüklükte olan denizle de dâimî ilgileri bulunduğu anlaşılır.

Şirket, Satış ve Ticaretin Hukukî Durumu

4 çeşit satış vardı (d'Ohsson, VI, 69-70) : 1 — Mübâdele suretiyle, bir malı diğer malla değiştirerek, 2 — Nakid, peşin parayla, 3 — Kredi ile, 4 — Satın almadan önce bir mıkdâr avans vererek malı evvelden kapatmak suretiyle.

Kredi ile satış, ödeme müddeti belirtilmediği takdirde, mûteber değildir (d'Ohsson, VI, 75-6). Hür bir insanın şu veya bu şekilde satılmış olması, hiç bir değeri olmıyan bir akiddir. Âzâd edil-

miş eski köleler de hiç bir şekilde satılamaz. Hür veya cariye bir kadının sütü ile insan saçı satılması, gayrı insanî olduğu için, kesin şekilde yasaktır (VI, 78). Âsîye silâh satışı yasak, cezayı mucip ve hukuk bakımından tamamen değersizdir (VI, 79).

4 çeşit ticarî şirket vardır (VI, 61-2, 64) : 1 — Ortakların menkul ve gayrı menkul bütün varlıklarıyle katıldıkları ve sorumlu oldukları şirket, 2 — Ortakların yalnız belirli bir sermaye ile katılıp sorumlu oldukları şirket, 3 — Ortakların yalnız imal ettikleri mallarla katıldıkları şirket, 4 — Ortakların kredi ile, peşin para koymaksızın katıldıkları şirket. Bu 4 çeşitten şirket de Osmanlı devletinde yaygındı. Yalnız Müslümanlar arasında, yalnız Hıristiyanlar arasında, karışık olarak, bu çeşit şirketler kuruluyordu. Yüksek görevliler arasında bu şirketlere para vererek hissedâr olan ve kâr alanlar çok görülüyordu. Gene devlet adamları arasında ticaret gemisi alarak işletenler, ticarî spekülasyonlara girip servet kazanan ve kaybedenler çoktu.

Tüccarın Durumu

Bir tek madde üzerine çalışan, onları ihrâc eden veya imparatorluğun bir bölgesinden getirip bir bölgesinde satan tacirler vardı : Koyun satan celebler, buğday, arpa, kahve, tütün, şarap, rakı ve akla gelebilecek her türlü maddeyi, büyük ölçüde üreticiden alıp tüketiciye toptan satanlar olduğu gibi, birden fazla maddeyi alıp satanlar da mevcuttu. Lüks tüketime dönük idhalâtçılar bulunuyordu : Hindistan, Venedik, Fransa, İngiltere'den kumaş, Çin'den ipekli ve brokar, Hindistan'dan koku, İndonezya'dan bahârat, Rusya'dan kürk, İran'dan, Türkistan'dan, Afganistan'dan halı ve değerli taş idhâl edenler gibi. Bunlar, belirli sınıfa hitâb eden lüks eşya idi. Ekseriya idhalâtçı ile satıcı aynı şahıstı. Yalnız büyük şehirlerde bulunan bedestenlerde dükkân ve mağaza sahibi, pek zengin iş adamları idi. XVII. asır ortalarında Istanbul'da böyle lüks idhalât ve mal getiren ve satan 3.188 tacir vardı ve bunların bu sayıdaki dükkân, mağaza ve depolarında 15-160 personel çalışıyordu. Lüks ticaretle uğraşanlar arasında Arablar, İranlılar, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar da vardı. Fakat büyük çoğunluk Türkler'de idi. Lüks mallar bedestenlerde, günlük ihtiyaç maddeleri çarşılarda satılıyor, halk için satışlar ise pazarlarda yapılıyordu.

Çarşılarda dükkân sahibi olanlar, bedestende dükkân sahibi olanlara nisbetle çok daha küçük çapta tacirlerdi. Çarşı dükkânı sâhipleri büyük stok sâhibi de değillerdi. Bedesten tüccarının ise,

çok büyük stokları vardı. Evliyâ Çelebî'nin tâbiriyle «Kaarûn kadar zengin» idiler.

«Eskici» denilen ve «bat», sonra «bit pazarı» tâbîr olunan hususî çarşılarda dükkân sahibi bulunanlar, akla gelebilecek her çeşit kullanılmış eşya satanlardı.

Çarşıda dükkân sahipleri aynı zamanda çoğunlukla imalât yapan zanaatkârlardı. Yapanla satan çok defa aynı olduğu için aracı yoktu ve fiatlar düşüktü. Istanbul'da 23.214 atelye-dükkânda 79.264 zanaatkâr çalışıp imal ediyor ve aynı yerde satış yapıyordu. Ayrıca imalâta dayanmıyan satış yapan dükkânların sayısı 14.445 ve çalışanlar 48.000'di. Pazar satıcılarını ve seyyar satıcıları, bunlara ilâve etmek lâzımdır. Bütün bu yüz binlerce kişi, halkın ihtiyaçları için çalışıyor ve böylece geçiniyordu. «Askerî» denen memurlar sınıfı, ordu ve Saray ihtiyaçları ise, devlet sektörüne dayanıyordu. Tamamen yukarıda anılanlar dışında kalan ve ağır sanayiin en büyük kısmını da içine alan devlet sektöründe de, çok büyük sayıda insan çalışıyor ve geçiniyordu.

Sivil sektöre hitâb eden bedesten, çarşı ve pazar kategorilerini şimdi sırasıyle biraz daha yakından görelim. Seyyar satıcıları evvelce görmüştük.

Bedestenler

Lüks ve pahalı eşyaya mahsustur. Yalnız büyük ve zengin şehirlerde bedesten vardır. Bedesten, bir çeşit kapalı çarşıdır. Çarşılardan farkı, daha küçük, daha toplu olması, daha iyi muhafaza edilmesi ve en pahalı şeylerin burada satılmasıdır. Dünyanın en büyük bedesteni, Istanbul'dakidir. Kapalı Çarşı'nın içinde, en mahfuz yerinde, ayrı bir çarşıdır.

Mücevher, kürk, porselen eşya, ağır ipekliler, şallar ve atlaslar, dîbâlar, değerli silâhlar, pahalı kokular ve kozmetikler, antikalar... Bedestenler, bunlarla doluydu. Istanbul'da bir kaç bedesten vardı. En büyüğü, Kapalı Çarşı içinde idi. Mücevherât kısmı, mücevher meşheri idi. «Sandal» adlı çok değerli atlaslar satıldığı için «sandal bedesteni» de denilen bedesten, Kapalı Çarşı'daki idi. Bedestenler aynı zamanda banka idi. Dükkânların mahfuz mahzenleri, kasaları, hususî kilitler taşıyan dolapları vardı. Para, mücevher ve değerli eşya muhafaza edilirdi. İstiyen gelip bırakabilir, elli yıl geçse koyduğu gibi bulurdu. Aynı zamanda değerli eşya borsası idi. Mücevherlerin, türlü sikkelerin ve değerli eşyanın günlük râyici burada tesbît edilirdi. Bedestende dükkân sahibi olmak müşkil, imtiyazlı bir işti. Hayâtında en küçük leke bulun-

mıyan Müslümanlar, bir çok kontrol ve kefaletten sonra bir bedestene dükkân sahibi olarak yerleşebilirlerdi. Çok defa bu iş babadan oğula kalırdı. Yolsuzluğu görülen, bedestenden atılır ve artık büyük tüccar arasındaki yerini, her türlü kredisini kaybederdi. Bir kaç kuşaklık bir firma ve şöhret sahibi olmaksızın, bedestende dünya ölçüsünde ticaret yapmak ve kredi sağlamak mümkin değildi. Bedesten mensubunun, mutlaka çok zengin olması, her türlü riski karşılıyacak serveti bulunması da şarttı. Bedestende dükkân sahibi tacirin adı bütün İslâm dünyasında bilinir, bir mektubu, hattâ bir sözü senet sayılır, milyonlar değerinde ticarî muameleleri harekete getirirdi.

Fâtih'in kurduğu Istanbul bedesteninden sonra zenginlik bakımından Kahire, sonra Çelebî Sultan Mehmed'in (1413 - 1421) kurduğu ve Istanbul'dakinden eski olan Edirne bedestenleri gelirdi.

VII. Kitap'ta, bedestenli bütün şehirler gösterilecek ve daha etraflı bilgi verilecektir.

İspanyol seyyahı Pedro, Kaanûnî zamanında, Istanbul Bedesteni'nin bir tek mücevherci dükkânında, Madrid'in Medina del Campo Meydanı'ndaki bütün mücevherci dükkânlarının toplamından fazla mücevher bulunduğunu, değerli taşların yığınla olduğunu, altın, gümüş, ipek, çuha, silâh ve baharatın dört sokağı dolduran mağazalarda satıldığını söyler (s. 183). Aynı yıllarda Istanbul'a gelen Fransız Nicolai de bedestenin zenginliğinden bahseder. Hükümdarlara, şeyhulislâma mahsus ziblin kürkün 100 altına (250.000 TL.) satıldığını, Fransa'da ise ziblin fiatının bunun 4 ilâ 5 misli olduğunu söyler. Gene 100 altına türlü mücevher satın alınanlar görüldüğünü ilâve eder. Aynı seyyâh, az ilerideki Esir Pazarı'nda «oldukça güzel bir Macar kızı»nın 34 altına yaşlı bir Türk taciri tarafından satın alındığını bildirir ki, ziblin kürkün üçte bir fiatı demektir.

Burada parantez açarak, esir tacirlerinin de büyük ve zengin tüccar arasında sayıldığını, esirlerin satışı için ayrı pazarlar, hanlar, konaklar bulunduğunu ilâve ediyorum.

Çarşılar

Her şehirde bedesten olmamasına rağmen, her şehirde çarşı vardır. En büyüğü, Istanbul Kapalı Çarşısı'dır. Ekseriya yanyana bir araya gelmiş dükkânlar kümesine çarşı denmektedir. Bir dam altında toplanan dükkânlara «kapalı çarşı» tâbîr edilmektedir, bu sonuncular azdır.

Eskiden Kapalı Çarşı, bugünkinden büyüktü. 2 bedesten, 4.399 dükkân, 2.195 hücre (küçük dükkân), 497 dolap (basit satış tezgâhı), 12 mahzen(antrepo), bir hamam, bir cami, 10 mescid, 16 çeşme, 2 şadırvan, bir sebil, 8 kuyu, bir türbe, bir mekteb, 24 işhanından ibâretti (S. Eyice, *Türk Ans.*, XXI, 223b-4a). Bugün Kapalı Çarşı'daki sokak isimleri, eskiden bir araya toplanan eski esnaf isimlerinin bir hâtırasıdır.

Kapalı Çarşı, Batı'nın shopping center'larının gerçek bir öncüsüdür. Bu bakımdan da medeniyet ve iktisat tarihinde hususî bir yeri vardır. Bedesten de ihtivâ eden kapalı çarşılarda, o çağın akla gelebilecek bütün ihtiyaç maddeleri satılıyordu.

Istanbul Kapalı Çarşısı'nın 2 bedesteninden Cevâhir Bedesteni (Bedesten-i Atıyk = Eski Bedesten), gerçek bir mimarî âbidedir. Tuğla kemerlerle ayrılmış 15 bölümden ibarettir. 15 bölümün her biri bir kubbe ile örtülmüştür. Bu 4 kapılı mahfuz bina 45,5 $\times$ 30 metre = 1.365 metre karedir. Evvelce aradaki dar yollardan yüksekte, «dolab» denilen tezgâhlar bulunuyordu. Duvarlarının iç taraflarında da gayet küçük hücreler, gözler vardı. Ayrıca dış cebhelere bitişik dükkân gözlerinin de bulunduğu anlaşılmakta ise de, bugün bunlar çok bozulmuştur. Kapalı Çarşı'daki ikinci bedesten, Sandal Bedesteni'dir (Bedesten-i Cedîd = Yeni Bedesten). 12 pâye ile 20 bölüme ayrılmıştır. Bunların üzerlerine tuğladan geniş kemerler atılmıştır. Sandal Bedesteni, 50 kubbe ile örtülmüştür. İçeriden ölçüleri 40 $\times$ 32 metre = 1.280 metre karedir (diğer bedestenden 85 m^2 küçük, her ikisi : 2.645 m^2). Sandal Bedesteni, kubbe sayısı bakımından, Türk mimarisinde, bu çeşit eserlerin en büyüğü sayılmaktadır. Burada da dış cebheye bitişik dükkânlar olduğu ve aslında dört taraftan girişi bulunduğu bilinmektedir. Bu iki bedesten, bir bakıma, Kapalı Çarşı'nın iç kaleleridir. Her iki bedestenin duvarlarındaki gözlerde bulunan kalın demir kasalar, en değerli malların, mücevher ve paraların saklandığı, tacirlerin sermaye ve tasarruflarını bıraktıkları, loncaların kayıt ve sicil defterlerini sakladıkları bankalardı.

Bedesten yakınlarında, Kapalı Çarşı dışında Esir Pazarı bulunuyordu. XVII. asırda kadın esirler 36 altından 1.000 altına kadar satılıyordu (45.000 ilâ 1.250.000 TL.). Fakat 500 altından fazla edenler çok nâdir «parçalar» sayılırdı. Bunlar ya görülmemiş güzellikte kızlardı, yahut üstün kabiliyette ses, saz veya raks san'atkârı idiler. Tabiî 1.000 altından fazla eden «hârikalar»a tesadüf ediliyordu. Fakat böyleleri Esir Pazarı'nda satışa arz edilmeden, meraklısının sarayına götürülüp satılırdı.

Istanbul'un Tavuk Pazarı, Bit Pazarı, Kuş Pazarı, At Pazarı daha çok çarşı değil, açık pazarlar hâlindeydi. Fakat Saraçhâne, gerçek bir büyük çarşı idi. Tavuk Pazarı, Bit Pazarı, At Pazarı gibi satış yerleri, isimlerinden anlaşılacağı üzere, tek cins mal çeşitlerinin satıldığı, hem kapalı, hem açık yerleri bulunan ticaret mahalleri idi. Gerçek pazarlardan farkı, her gün açık olmaları idi. Gerçek pazarların ekserisi ise, haftanın belirli günlerinde sergiler hâlinde kuruluyordu. Gemi donatımına ait akla gelebilecek her şey ise, bugünki Perşembe Pazarı'nın bulunduğu yerde, Azapkapısı'nda idi.

Yazma kitapların en büyük satış yeri olan Sahhaflar Çarşısı, Çarşı'nın dışında idi. Istanbul'da XVII. asırdaki 48.000 dükkânın beşte biri, Kapalı Çarşı'da toplanmıştı. Istanbul'dan sonra Haleb ve Şam gibi şehirlerin kapalı çarşıları da çok meşhurdu. Bedestende ise 600 dükkân ve 2.000 kasa vardı.

Bedestende değerli mallar çok defa açık arttırma ile satılırdı. Dellâller, muhtesib'in yani devletin kontrolünde idi. Çarşılarda ise açık arttırma bahis konusu değildi. Bir dükkânın yalnız bir çeşit mal satması kanundu. İki çeşit mal satan dükkâna hem loncalar, hem devlet izin vermiyordu. Ancak açık pazarlarda ve küçük kasabalarda, birden fazla çeşit eşya satan aynı şahıslar görülüyordu.

Satışın % 10'u, devlete vergi olarak ödeniyordu.

Pazarlar

«Paris'te Palais Royal'in zengin ve süslü dükkânları, Istanbul'un şâhâne elbise içinde gülsuyu ve lavanta kokan nazlı Şark kızlarına benziyen pazarları yanında, yalancı mücevherlerle süslü bir âşifteyi andırır». Danimarkalı meşhur masal yazarı Hans Christian Andersen, 1841 Türkiye seyahati üzerine ertesi yıl yayınladığı seyahat-nâmesinin «En Digters Bazar» adlı bölümünde böyle der. Doğu pazarlarının büyüleyici rengi, Avrupalı yazarları, şâirleri, bestekârları çok meşgul etmiştir. *Binbir Gece*'den bu yana Doğu pazarı, gerçekten görülecek bir yerdir. XIX. asır ortalarında bile bu büyünün henüz devâm ettiğini Andersen'in ifadesinden anlıyoruz. Bugün Türkiye'deki pazarlar, çok basit sebze vs. satış yerleri hâlindedir ve en küçük charme'dan bile mahrumdur. Eski Doğu pazarının izlerine bugün belki İran ve Fas'ta rastlamak mümkindir, Hindistan'da kalmamıştır.

Geçmişte Istanbul pazarları, gene muhtesib'in sıkı kontrolünde, ucuz yiyecek, bilhassa taze yiyecek satan yerlerdi. Fakat her

çeşit eşya da görülebiliyordu. Daha çok halkın dar gelirli kısmına dönük satış yerleri idi. Ekserisi, haftanın belirli bir gününde belirli bir yerde kuruluyordu. Avratpazarı'nda pazar, Macuncu'da pazartesi, Salıpazarı'nda salı, Çarşamba'da çarşamba, Galata'da Perşenbepazarı'nda perşenbe, Fâtih'te ve Kasımpaşa'da Kulaksız'da cumartesi günleri kurulan pazarlar vardı. Cuma günü daha çok pazar kuruluyordu. Edirnekapısı'nda, Kocamustafapaşa'da, Üsküdar'da, Kasımpaşa'da, Eyüb'de vs.

Bir de mevsimlik «sergi»ler vardı. Kavun, karpuz ve her türlü mevsimlik meyveler, bu çergilerde satılıyordu.

Ticaret Hanları

Ticaret hanları, toptancı tüccarın hem yazıhane, hem depo olarak kullandığı iş hanları idi. Bunların içinde, bir şehirden bir şehre gelen tüccarın gece yattığı, yiyip içtiği hanlar da vardı. Doğrudan doğruya otel mahiyetindeki hanlar, mevzumuzun dışındadır. Bu otel-hanlardan Kaanûnî devrinde Busbecq (s. 30) bahseder, davetlilerine büyük ziyafetler veren, zengin ve kibara mahsus muhteşem hanlar olduğunu söyler.

Ticaret şehirlerinde pek çok iş hanı olacağı, kolaylıkla anlaşılır. XVII. asırda Şam'da 240 han vardı; Atpazarı'nda Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa'nın yaptırdığı han 170 odalı, 100 dükkânlı idi, ahırı 2.000 at alabiliyordu. Onun rakîbi Koca Sinan Paşa'nın gene Şam'daki hanı ise 70 odalı idi. Derviş Paşa'nınki de 70 odayı ihtivâ ediyordu (Evliyâ, IX, 543).

Hanlar, demir kapılı olurdu. Her odasında «ocak» denilen bir şömine bulunurdu.

XVII. asırda Edirne'de 18 büyük iş hanı ve 28 otel-han vardı, küçük iş hanları başkaydı. En büyükleri Vezîr-i âzam Dâmâd Rüstem Paşa'nınki idi. Kurşunlu Han, II. Murad tarafından yaptırılmıştı. Çandarlı-zâde Halil Paşa'nın, Defterdâr Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa'nın, Mehmed Paşa'nın, Mustafa Paşa'nın hanları, çok büyük ve işlek mimari âbidelerdi (T.T.K., *Edirne,* 308).

Robert de Dreux, 1669'daki Türkiye'deki hanları «kilise kadar büyük» şeklinde tavsîf etmekte haklıdır. Mâhpeyker Kösem Vâlide-Sultân'ın yaptırdığı Istanbul'da Cağaloğlu'ndaki Vâlide Hanı, 366 büyük odayı muhtevî idi. Birkısmı bugün de ayaktadır, hayretle seyre değer bir âbidedir. III. Mustafa'nın 1762'de yaptırdığı Yeni Han ise 166 odalı idi. Bu sonuncusu, mahzen katından başka 3 katlı, 3 cümle kapılı idi ve her cümle kapısı, ayrı sokağa açılıyordu. Yükleme ve boşaltma için çok muntazam bir teşkilâtı var-

dı. Çok iyi tanzim ve taksim edilmişti, içinde çok zengin ticarethâneler vardı (İnciciyan, 24).

Gümrükler

Çanakkale Boğazı'nda bütün ticaret gemileri kontrol edilir, yabancı bayrak taşıyanlardan gümrük resmi alınır, yasak madde taşıyıp taşımadığı gözden geçirilirdi. Türk ve ecnebi, her türlü geminin çok kesif şekilde iki tarafa doğru aktığı bu boğazda, büyük bir gümrük teşkilâtı vardı (Ahmed Refik, I, 106).

Yalnız yabancı mal getiren yabancı bayraklı gemilerden gümrük alınırdı. Türk ticaret gemileri, kapitülasyon anlaşması olan ülkelere gümrük ve resim ödemeksizin o ülkelerden mal çıkarıp Türkiye'ye getiriyordu. Şöyle : Meselâ Fransa'dan mal alıp çıkaran bir İngiliz taciri vergi ödediği halde, bir Türk taciri hiç bir şey ödemiyordu (Uzunçarşılı, III-II, 582-3). Yani kapitülasyonlar bu bakımdan da Türkiye için faydalı idi. Fakat XIX. asırda Türk ekonomik sisteminin yıkılması, daha doğrusu Avrupa'nın kendi sistemini bütün dünyaya kabûl ettirmesi ile bu durum, yalnız Batı'nın lehine işlemiye başlamıştır.

İmparatorluğun en büyük gümrüğü, Gelibolu'da idi. Istanbul'a giriş ve çıkış ancak Çanakkale'den mümkin bulunduğu için en gelirli gümrüktü. Çıkış kontrolü çok daha sıkı ve mühimdi. Çıkan gemi Türk ise bir, yabancı ise 3 gün bekletilirdi. Bu müddet zarfında geminin Istanbul'da veya başka bir yerde uygunsuz hareketi olmuşsa, Gelibolu'ya haber gelirdi. Gemide kaçak veya hırsızlık malı eşya, suçlu veya kaçak esir bulunursa, Hazîne nâmına zabt, kapdanı ve mürettebâtı tevkif edilir, gemi yolundan alıkonurdu (Sandys, II, 68).

Başka zengin gümrükler de vardı. Meselâ Adriyatik üzerinde Dalmaçya'da Spalato (Split) gümrüğü böyle idi. Venedik'in 375 km. güneydoğusunda, Ancona'nın 225 km. doğusunda idi. Bosna eyaletine dâhildi. IV. Murad devrinde (1623-1640) Hazîne'ye yılda 112.500.000 TL. getiriyordu (Hammer, IX, 376). Oysa burası, küçük bir limandan ibaretti. Daha büyük ticaret limanlarındaki trafik, kolayca mukayese edilebilir.

Istanbul'a gelen ve çıkan yabancı malların gümrüğü, Kara Gümrük denilen ve bugün aynı adı taşıyan semtte idi (Uzunçarşılı, IV-II, 580-1). Karadeniz'e giren çıkan gemiler ise, Boğaz'daki gümrükte kontrol ediliyordu. Fakat XVIII. asrın son yıllarına kadar yabancı bir geminin Karadeniz'e çıkması yasak olduğu gibi, girmesi de bahis konusu değildi.

İskenderiyye, Trâblusşam gibi Doğu Akdeniz, Selânik, İzmir gibi Ege limanlarının gümrükleri de çok gelirli idi.

İhrâcı Yasak Mallar

Sulh ve harb zamanında ülke dışına çıkmasına izin verilen ham madde ve eşyâ, farklı rejimlere tâbî olduğu gibi, düşman ve dost, anlaşmalı ve anlaşmasız devletler için de aynı fark vardı. Harbde devletin bâzı madde ve eşyâya ihtiyacı arttığı gibi, o madde ve eşyanın düşman ülkesine gönderilmesi de mahzurlu olabiliyordu. Sulh zamanında dost ülkelere gönderilmesi yasaklanan maddeler çok azdı. At, silâh, kurşun ve barut, sulh ve harbde, ancak Dîvân'ın izni ve padişahın müsaadesi ile ihrâc edilebiliyor, daha doğrusu bu maddeler ancak hediye ve yardım olarak dışarıya gönderilebiliyordu. Fakat kaçak ihraç, her zaman için bahis konusu idi. Harb zamanında gemi satılması da yasaktı. Tahıl (hububat), ancak imparatorluğun ihtiyacı ve stokları tamam olduğu zaman ihrâc edilebiliyordu. Harb zamanında dışarıya demir de gönderilmiyordu (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II, 680-1).

Kumaş İhrac ve İdhâli

Tekstil ihrac ve idhâli çok canlı idi. Bazı kumaşları Hindistan, Venedik, İngiltere, Fransa gibi ülkelerden satın almakla beraber Türkiye, Hindistan'la beraber, dünyanın en büyük kumaş ihracatçısı idi.

Türk zenginleri bilhassa Hind şallarına, bazı İran ince ipeklilerine, Venedik kadife ve çuhalarına meraklı idiler. Türkiye'de de aynı ayarda çok lüks dokumalar yapılıyordu, fakat cins başka olduğu için bu idhalât malı kumaşlar, Türkiye'de alıcı buluyordu (Akdağ, II, 178). Bursa'daki dokuma fabrikalarının kadife, ipekli vs. çeşitli imalâtı, dünyaca meşhurdu (Evliyâ, II, 36).

XV. asrın ilk yarısında, Istanbul'un Fethi'nden önce Bursa, ipekli ve pamuklu tekstilde, bunların ihrâcında, dünyanın en büyük iki merkezinden biriydi. Her türlü ticarî faaliyet de muazzamdı, Türkiye'nin taht şehri idi. Asrın ikinci yarısında ve XVI., hattâ XVII. asırda da bu durumunu muhâfaza etmekle berâber, başta Istanbul ve Edirne olmak üzere, ortaya büyük rakipleri çıktı. Yavuz'un fütûhâtından sonra başta Şam olmak üzere başka milletlerarası tekstil merkezleri de imparatorluğa dâhil oldu. XV. asrın ilk yarısında Bursa'nın kumaş ihrâcatçısı durumu, Bertrandon de la Brocquière tarafından (s. 134) belirtilmiştir. XV. asrın

son yarısında da durumda bir değişiklik olmadı (H. İnalcık, *Belleten,* XXIV, 45 v.dd.'nda verilen 40 arşiv vesikası). Bursa'da, Fâtih'in pek himaye ettiği Floransa'dan, Güney Hindistan Türk imparatorluğu Behmenîler'e kadar, dünyânın her tarafından gelen kumaş alıcıları kaynaşıyordu. Saray'ın en gözde kumaşları Bursa'da dokutuluyordu. Saray-ı Hümâyûn, 1527/28 yılında (Kaanûnî'nin ilk yılları) Bursa fabrikalarına 5 milyon akçalık kumaş ısmarlamıştı (270 milyon TL. kadar) ki, muazzam bir meblağdır. Bu devirde Saray'ın ihtiyacının tamama yakınını Bursa karşılıyor, çok az mıkdarda Selânik'e çuha ve ondan da az Floransa'ya idhal malı kumaş (bilhassa kadife) ısmarlanıyordu.

Bursa yalnız kendi dokuduğu kumaşı satmıyordu. Batı Anadolu tezgâhlarının yerli ihtiyaçtan fazlası olan pamukluları Bursa'ya getirilip, buradan Avrupa ve Asya devletlerine ihrâc ediliyordu. Romanya ve Kırım gibi Türk ülkelerinde Bursa kumaşı giyildiği gibi, Polonya, Rusya, İtalya, İran, hattâ Hindistan'la başka devletler de büyük stoklar hâlinde Bursa dokumaları alıyorlardı. II. Bâyezîd'in XV. asrın son yıllarında yaptırdığı muazzam Koza Hanı, Bursa'da dünya pamuklu ve kısmen ipekli borsasını ayarlıyan en büyük merkez idi. Orhan Gazi'nin (1324-1362) Eski Bedesten'i, Çelebî Sultan Mehmed'in (1413 - 1421) İpek Hanı, I. Murâd'ın (1362 - 1389) Kapan Hanı, Bursa tekstil sanayiinin büyük ticaret merkezleri idi. XV. asrın sonlarında Bursa'da yalnız ipekli dokuma tezgâhları 1.000'i bulmuştu. Sonra bu rakam da aşılmıştı. Dokuma tezgâhları ise, pek çok daha fazla idi. Yavuz, Tebrîz'de Şâh İsmail'in sarayına girdiği zaman, Şâh'a ait 91 takım Bursa kumaşından yapılmış pek kıymetli elbiseyi ganîmet almış, Istanbul'a getirmişti (Topkapı Sarayı Arşivi, D.5.738).

Bu sûretle Türkiye XV. asırda ve sonraki asırlarda başlıca, Batı Anadolu'nun pamuklularını, Ankara ve Kastamonu sofunu, Bursa ve Istanbul'un ipeklilerini, Selânik ve Istanbul'un çuhasını, Edirne ve Istanbul'un deri mâmûlâtını ihrâc ediyordu. XV. asırda gümrük resmi Türk tab'ası için % 2, yabancılar için % 4'tü. Asrın sonlarında bu vergiler % 4 ve % 5'e çıkarılarak, Türk idhalâtçısına, Avrupalı'ya nazaran, sadece % 1 fark tanındı.

XV-XVIII. asırlarda dünyanın en büyük tekstil sanayii Türkiye ile Hindistan'da idi. XVII. asır başlarında Hindistan Türk İmparatorluğu(Timuroğulları), yalnız İngiltere'ye yılda 2.380.000.000 TL. değerinde mal ihrâc ediyordu. İngiltere'den aldığı hiç mesâbesinde idi. Hind malı, Hindistân'a nisbetle İngiltere'de 5 misline satılırdı (Türkiye'de ise sâdece 3 misli idi). Ve bu farkdan, İngiliz gemici ve tüccârı pekçok kazanırlardı. Malları taşıyan Avru-

pa gemilerinin ancak yarısı —fırtına, korsanlık v.s. sebebiyle— Avrupa'ya avdet etmeğe muvaffak olabilirdi (Çîn ve Japonya'ya giden Avrupa gemilerinin ise ancak % 30-40'ı geri dönerdi). Fakat bu ölüm bahâsına ticâret büyük kâr getirdiği içün, Avrupa bunu göze alır, gitdikce de zenginleşir, zenginleşdikçe ticâretini büyütür, zamânın ilerlemesiyle de daha büyük ve okyanuslar ile korsanlardan korkusu olmayan mükemmel gemiler yapardı; bu sûretle, Avrupa halkı da, gitdikce daha ziyâde şahsî teşebbüs ve cesâret sâhibi oluyor, her kazandıkca nefsine olan î'timâdı biraz daha yükseliyordu. Bengal eyâleti, Avrupa ve Uzakşark'a pirinç, hubûbat, şeker v.s. ihrâc ederdi. Hindistan XVII. asırda yalnız İngiltere'ye senede 2.000.000 metre dokunmuş kumaş satardı (XIX. asırda ise, İngiltere, Hindistân pamuklarına el koyacak, Hind dokuma fabrikalarını kapatacak, zorla kendi dokuduğu kumaşı 400 milyon insana satacakdır). Bir İngiliz seyyâhı, XVII. asırda «Ümîd Burnu'ndan Çîn'e kadar kadın ve erkek herkes başdan-aşağı Hindistan'da dokunan kumaşlar giyer» diyor. Dîğer sanayi'de de Hindistan çok ileride idi. Avrupalılar'ın barut içün mutlak ihtiyâcı bulunan güherçile ihrâcı, Timur-Oğulları devletinin inhisârında idi. Bütün bunlar bilindikden sonra, bir Tâc-Mahall'in nasıl inşâ edilebilmiş olduğunu anlamak kolaylaşmakdadır.

Hububat Ticareti

İnsan için buğday, at için arpa, Türk imparatorluğunun birinci besin maddeleri idi. Diğer hububat (tahıl) maddelerinin böylesine hayatî bir rolü yoktu (Bugün arpanın yerini benzin almıştır, fakat buğday, kapital rolünü aynen muhafaza etmektedir).

Istanbul ve yakın çevresi, imparatorluğun en yoğun nüfusla meskûn parçası idi. Dünyânın nüfus kesâfeti en büyük olan kesimlerinden biri idi, bugün bile öyledir. Tamâmen bir sanayî ve ticaret kesimi idi. Hele buğday hiç yoktu. Her taraftan buğday ve diğer tahıllar Istanbul'a, daha çok deniz yoluyle gelirdi. Karadeniz'den de, Akdeniz'den de gelirdi. Burgaz'dan Özi (Oczakov) ve Hocapaşa'ya (Odessa) kadar olan Batı Karadeniz iskelelerinde, görevi sadece Istanbul'a buğday taşımak olan 120 gemi bulunuyordu (L. Güçer, *İktisad Fakültesi Mecmuası*, XI, 399, 410-1). Her gemi 7.000 Istanbul kilesi buğday veya arpa alıyordu. 120 geminin bir seferi ile 840.000 kile buğday ve arpa getirileceği anlaşılır. Gemiler bir kaç sefer yapıyor, Akdeniz'den ve karadan da buğday geliyordu. 1758 yılı için Istanbul'un dışarıdan buğday ihtiyacı 7.070.000 kile idi. Bunun % 91,4'ünü özel sektör, % 8,6'sını (560.000 ki-

le) devlet getirtmişti. Devletin getirttiği buğdayın hepsi bugün Yunanistan'da kalan sancak ve iskelelerdendir. Özel sektör ise daha çok Romanya ve Karadeniz kuzeyindeki Türk topraklarından getirtmektedir. Anadolu'dan gelen parti de mühimdir.

Başka Maddeler

Bir kaç ticaret maddesine daha işaret etmekle yetineceğim. Akla gelebilecek her şey, büyük iktisâdî ve mâlî porteler arz edebiliyordu. Meselâ inci ticareti böyleydi. Arabistan denizlerinden çıkan inciyle Türkiye, dünyanın belli başlı inci çıkaran devletleri arasındaydı. Kızıl Deniz'deki inci ticaretini Evliyâ Çelebî şöyle anlatıyor (X, 937) :

«Cümle halk gavvâslardır (dalgıçtırlar). Süveyş Deryâsı'ndan (Kızıldeniz'den) gûn-â-gûn inci çıkarırlar. Acîb ve garîb sun'-ı Hudâ dürr-i yetîm inciler çıkar kim, fındık kadar olur. Bu kavmin hâkimleri Habeş paşası (beylerbeyisi) tarafından bir ağa hükûmet edip, çıkan incilerden öşr alıp paşasına verir ve Dinkılâb iskelesine gelen gemilerden dahi gümrük alır».

XIV. asırda 1.000 altına kadar (3.750.000 TL.) değer bulan şecereli İsfendiyâr (Kastamonu) ve Germiyan (Kütahya) atları, Bizans'a ve Avrupa'ya, en büyük asiller ve hükümdarlar tarafından kullanılmak üzere ihrâc ediliyordu. Fakat Osmanlı devleti düzeni Anadolu'ya yerleşince, ülkeden at çıkarılması yasaklandı. Zîrâ at, bir harb makinesi olan Osmanlı imparatorluğunun en mühim silâhlarından biri idi (Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri,* 250).

Fakat her türlü hayvan, başta Istanbul olmak üzere Türkiye pazarlarından satın alınıp dışarıya gönderilebiliyordu. Eksotik hayvanlar Istanbul'a getirilip burada Avrupalı gemicilere satılıyordu. Istanbul'da akla gelebilecek her türlü kuşu satın almak mümkindi. Maymun, tilki, ayı, geyik, karaca, vaşak, sansar, samur gibi akla gelebilecek her türlü hayvanın satışı yapılıyordu. Bunların bir kısmı terbiye de edilmiş, mârifetler öğretilmişti. Her cins papağanı da Istanbul'da bulmak mümkündü (Busbecq, 126-7).

Dış Ticaret

Dış ticaret hakkında bir kaç söz daha söylemek istiyorum. Transit ticareti de çok mühim ve Türkiye için fevkalâde kazançlı idi. Türkiye, Asya'dan getirttiği malları, Avrupa'ya satan bir ülke idi. Yalnız Çin'den İran'a kadar Doğu ülkelerinden gelip Avrupa'ya geçen ipek üzerinden Türkiye'nin aldığı transit gümrük geliri

675 milyon TL. idi. Keza Türkiye'den geçip Avrupa'ya giden Hind mallarından da yılda 1.125.000.000 TL. transit geliri elde ediliyordu.

Bu durum, Türkiye'yi pek zengin, ekonomik aktivitesi çok canlı bir devlet yapmıştı. Daha Fâtih Sultan Mehmed zamanında tedavüldeki gümüş paranın değeri 24.750.000.000 TL. idi. En az bu değerde altın paranın da tedavülde olduğu kolayca kestirilebilir. Sonradan emisyonun ne derece arttığı, XVI. asrın sonlarında, III. Murad devrinde kaç mislini bulduğu da kolayca tahmîn edilebilir.

XIX. asrın 2. yarısına kadar ihracatın kesin şekilde idhalâttan fazla olması, çok çeşitli şeyler ihrâc edilebilmesi, iktisadî bünyeyi güçlü tutan başlıca sebeplerden biridir. Gemi bile ihrâc ediliyordu. Hem Avrupa devletlerine sipariş alınıp gemi satılıyor, hem de her yıl donanmadan eskiye çıkarılan gemiler —topları söküllüp— yerli ve Avrupalı armatörlere satılıyordu. Devletin harb hâlinde bulunduğu veya münasebetlerinin iyi olmadığı ülkelere gemi satışı yasaklanıyordu (Avrupalılar'a gemi satılmaması için III. Mehmed devri başına ait 29.VI.1596 tarihli böyle bir hüküm: *Mühimme,* LXXIV, no. 93).

Eskiden Avrupa'ya gidip oradan mal alan Türk tacirlerinin yerine gittikçe bu malları Avrupalılar'ın Türkiye'ye taşıması da iktisadî dengeyi bozmuştur. Venedik ve Ancona'daki «Fondaco dei Turchi»ler, muazzam Türk işhanları kapanmıştır *(Türk Kültürü,* no. 136, s. 59).

XVIII. asrın 2. yarısında bile Türkiye, meselâ Fransa'nın ticaret yaptığı devletler arasında 63 milyon livre ile 6. geliyordu (İsviçre, İngiltere, Almanya, İspanya ve Holanda'dan sonra) (Lavisse-Rambaud, VII, 678).

Klasik devirde Türkiye'nin ticaret yaptığı başlıca Avrupa devletleri Venedik, Fransa, İngiltere, Holanda iken XIX. asrın sonlarında II. Abdülhamîd rejiminde ağırlık Almanya ve Avusturya - Macaristan'a kaymıştı. 1878'de Türkiye idhalâtının % 61'ini İngiltere'den sağlarken bu nisbet 1910'da % 35'e düştü. 1878'de idhalâtının % 18'ini Fransa'dan yaparken 1910'da % 11'e düşmüştü. Bu durum, İngiltere ve Fransa'nın II. Abdülhamîd'e amansız düşmanlığının sebeplerinden biridir. 1878'de idhalâtının ancak % 6'sını Almanya'dan yapan Türkiye, 1910'da bu nisbeti % 21'e yükseltmişti. Avusturya-Macaristan için aynı tarihler arasındaki nisbet ise % 12'den % 21'e yükselme şeklindeydi (Jaeck, *Şark'da Almanya,* 14).

Klasik devirde Avrupa'da en çok Fransa'ya ihracat yapılıyordu. Mora, Selânik, Golos limanlarından Fransa'ya buğday, İskenderiyye'den pirinç, bakliyat, kahve, safran, İzmir, Selânik, Akkâ limanlarından pamuk ve yün, Sayda'dan pamuk ipliği, Trâblusşam, Larnaka, İzmir, Lâzıkıyye ve Mora limanlarından ipek ve mazı, Istanbul'dan ise her türlü mâmul madde, Fransa'ya ihrâc ediliyordu (Uzunçarşılı, IV-II, 576, n. 1).

Venedik aynaları bilhassa Istanbul'da zenginler arasında çok makbûldü ama Türk aynaları da meşhurdu. Istanbul aynaları dışında Haleb boy aynaları, ihraç metaı idi. Bir adam boyundan büyük olan çok kaliteli ve berrak Haleb aynaları, Hindistan Timuroğulları'nın Binbir Gece saraylarında bile birinci derecede süs olarak kullanılıyordu (Bouvier - Maynial, *Le Dernier des Grands Mogols, Vie d'Aureng Zeb,* 127). Aynı şekilde Hindistan Timuroğulları, has ahırları için Türkiye'den (Anadolu ve Irak) çok şecereli atlar idhâl ediyorlardı (*Aynı Eser,* 265).

Çok büyük bir ticaret merkezi Haleb idi. 991 yılında (1583-4) Haleb şehri vergisi 3.503.063 akça (takrîben 170 milyon TL.) ve eyaletininki ise 17.697.897 akça (takrîben 800 milyon TL.) tutuyordu. 1562'de Fransa, 1583'te İngiltere, 1613'te Holanda, Haleb'de konsolosluklar ve ticarethâneler açmışlardı. Fakat XVII. asırda İzmir'in büyük gelişmesi ve İran ile devamlı savaşlar yüzünden Doğu ticaretine vurulan darbe (transit ticareti), Haleb'in eski kapital ehemmiyetini, bir dereceye kadar azalttı (Sauvaget, *İslâm Ans.,* V, 121b, 122a). Bununla berâber dünyanın en büyük ticaret merkezlerinden ve pazarlarından biri durumunu daha asırlarca muhafaza etti. 1775'te Haleb şehrinin dış ticaret hacmi hâlâ 900.000 İngiliz altını idi (1.125.000.000 TL.). Şehir, bu ticaret hacmini karşılıyacak bütün müesseselerle donatılmıştı. Osmanlılar şehri, ihyâ edercesine imar etmişlerdi. Sultan-zâde Dukaginoğlu Mehmed Paşa'nın 1555'te Kaanûnî zamanında yaptırdığı büyük külliye büyük bir camii, 3 ticaret hanını, 3.000 metre kare üzerine inşa edilmiş 4 çarşıdan müteşekkil büyük bir ticaret sitesini içine alıyordu. Bu yetmedi. Daha 20 yıl geçmeden başka bir sultan-zâde, Sokollu-zâde İbrahim Han, 1574'te 8.000 metre kare üzerine daha büyük bir ticaret sitesi yaptırdı; 344 dükkânlı 2 çarşıyı, büyük bir gümrük hanını ihtivâ ediyordu. 1610'larda Haleb'de 4 konsolos ve Hindistan'dan gelenler dâhil, her milletten tüccar dolup taşıyordu (Simeon, 154-5). Şehirde 355 işhanı, 2 bedesten ve binlerce dükkândan müteşekkil çarşılar vardı. Aranan her türlü Doğu ve Batı malını bulmak mümkindi. Çok büyük bir transit ticareti merkezi idi. Türk kumaş sanayiinin de ihracata

dönük büyük pazarlarından biri idi. Şehirde 40 kervansaray ve 50 umumî hamam vardı (Tavernier, I, 124).

Kahire, Haleb'den de işlek bir ticaret merkezi ve imparatorluğun Istanbul'dan sonraki 2. şehri idi. Nüfusu, Paris ve Londra'dan fazla idi. Transit ticaretinin başlıca merkezlerindendi. 6 haziran 1564'te Türkiye'ye tâbî olan İndonezya'daki Açe sultanlığından Kahire'ye 18.000 kental karabiber ve 3.000 kental başka bahârat —bir partide— gelmişti (*Târih Enstitüsü Dergisi,* I, 60'ta nakledilen Portekiz vesîkaları).

1543 tarihli bir Fransız vesikasına göre Fransa'daki Türk tacirleri, o derecede büyük bir ticarî aktivite gösteriyorlardı ki, Fransız ticaretinin büyük zararlara uğradığını, çağdaş bir Fransız müşahidi söylüyor (Hauser, *Les Débuts de l'Age Moderne,* 573). O devirde yalnız Fransa'ya kapitülasyon verilmişti ve işte kapitülasyonlar böyle işliyordu.

Bu daima ve devamlı şekilde Türkiye lehine işleyen durum, XVI. asırdan sonra yavaş yavaş, XIX. asırdan itibaren belirli şekilde azalmıya yüz tuttu ve XIX. asrın son yarısında Türkiye, devamlı dış ticâret açığı veren bir ülke hâline girdi. Evvelce ihtiyaç bile duyulmıyan nesneler, Türkiye'ye girmiye başladı. Meselâ 1740'ta İngiltere'den çatal bıçak takımları idhâl edildiği görülüyor (T.T.K., *Belgeler,* IV, 83). XIX. asırda Çin'den çay ve porselen, İran'dan halı, seccade, Türkistan'dan kilim idhâl ediliyordu (Ali Rızâ Bey, 160). Artık Avrupa devletlerinden neler alındığı kolayca mukayese edilebilir.

XVI - XVII. asırların milyarder Türk armatörleri ve tüccarı XIX. asırda ortadan kalkmıştı ama «Hayriyye Tüccârı»nın yerine Avrupalılar tarzında çalışan yeni Türk iş adamları da —Rum, Ermeni, Yahudi ve Arablar'ın yanında— ortaya çıkmıştı. 1912-1922 devamlı savaş felâketleri, bu zümreyi de yıktı. Meselâ Yunanlı, İzmir'e çıktığı zaman, imparatorluğun 1919'da 2. büyük şehri olan bu limanda binden fazla Türk ticaret şirketi vardı. Yunan yağmasından Türk ticarethâneleri 3 milyon altın zarar gördü (375 milyon TL.). Alâiyyeli Mahmud Bey, Süleyman Şevket Bey, Kır-zâdeler, Şeyh-zâdeler, Zaîm-zâdeler gibi Türk milyonerleri mahvoldu (T. Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken,* I, 137, 160). Cumhuriyete böyle girildi. Atatürk, devlet yardımıyle, rejimin yeni milyonerlerini yaratmak çabasına girdi. Ticaret bilmeyen, Ankara mahfillerine yakın, daha çok vurgun yoluyle zenginleşen bir zümre türedi. Atatürk'ün son devrinde İnönü bu zümrenin daha ge-

lişmesini önledi ve 1938'den 1950'ye kadar bu siyasetini hiç değiştirmedi. 1950'de gene devlet himayesinde zenginler yetiştirilmesi devri başladı. 1965'ten sonra bu işe daha rasyonel ve Batılı bir veche verilmiye çok çalışıldı. Fakat Batılı mânâsında iş adamı ve sağlam müesseseler bugün (1975) de ortaya çıkmış değildir. Bu işin hikâyesini Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*'nde mübalağalı, tek taraflı ve ideolojik açıdan anlatmıştır. Gerçekler onun gösterdiği gibi olmasa bile, Türk özel sektörünün henüz hakiki mânâda kurulamadığı, Batı özel sektörü ile mukayesesinden kolayca ortaya çıkar.

Yükselme Devri Türk Ticareti Hakkında Netice

Osmanlı düzeninde ticarî zihniyet, şu esasa dayanıyordu : Ülkede her şey bulunsun. Her parası olan istediği her maddeyi satın alabilsin. Mümkin olduğu kadar alım satım yapılsın ve para devr etsin. Bu sûretle devletin çeşitli vergilerden geliri daima üst düzeyde olsun. Hiç bir maddenin kıtlığı olmasın. Gümüş ve altın mümkin olduğu kadar ülkeden çıkmasın, ülkeye girsin. Ülkeye gümrüksüz altın ve gümüş girsin. Diğer giren mallardan az gümrük alınsın ki bol girsin. Demir, kurşun gibi imparatorluğun ihtiyacına ancak yeter maddeler, silâh gibi düşmanların işine yarıyacak mâmul maddeler, mümkin olduğu kadar ihrâc edilmesin ve dışarıya kaçmasın. Devletin elinde daima büyük ölçüde buğday, balmumu gibi en zarûrî ihtiyaç maddeleri stok hâlinde bulunsun ki, kıtlık yıllarında sıkıntı çekilmesin (balmumu, bütün dünyada başlıca aydınlatma maddesidir). Devletin en büyük düşmanları olan Almanya, İspanya ve İtalya, Türk ticaretinden çok az, Türkiye'nin bu devletlere karşı koruduğu Fransa, İngiltere, Holanda ise fazla yararlansın. Bu son üç devlet kalkınsın, zengin olsun ki, Türk düşmanı öbür Hıristiyan devletlerin Türkiye'ye olan baskısı hafiflesin. Yâni ticarette, askerî maksat da uzak tutulmuyordu. 1533'te Fransa, 1581'de İngiltere, 1609'da Holanda'ya verilen % 3 gümrükle Türkiye'ye mal sokmak ve istediklerini istedikleri kadar Türkiye'den alıp istedikleri ülkelere satmak hakkı (ki sonradan kapitülasyon denmiştir), bu devletleri gerçi Almanya - İspanya'ya yutulup o asırlarda Türk devletinin Avrupa politikasının garantisi olmuştur. Fakat bu Türk siyasetiyle İspanya, İtalya, Almanya yoksullaşıp güç kaybetmiş, İngiltere, Fransa, Holanda ise semirdikçe semirmiş, büyük ticarî şirketler ve bankalar kurmaya muvaffak olarak modern kapitalizmin öncüsü durumuna geçmişlerdir. Meselenin bir de İran cephesi vardır. İran, bir Türk devleti

olmasına rağmen, Osmanlı'nın en güçlü düşmanıdır. Türkiye, ipek sanayiini ayakta tutabilmek için, ham İran ipeğine muhtaçtır. Türk fabrikalarının işlediği Türk ham ipeği kifayet etmemektedir. İran'dan ipek gelmeyince, Türk ipekçilik sanayii duraklamakta, İran da bunu çok iyi bilmektedir. İran ise gümüşe, Türk gümüşüne muhtaçtır. Osmanlı, gümüşün ülkeden çıkmasına karşıdır. Onun için İran'dan ipek gelmeyince, Osmanlı, İran'ın muhtaç olduğu Türk altın, gümüş ve bakırının ihrâcını yasaklamaktadır. XVI. asrın son yıllarında lüks tüketimin de tesiriyle Türkiye'de gümüş ve altın, mallara nisbetle değer kazanmıya başlamıştır. Osmanlı'nın, büyük ölçüde tedâvül eden akça'yı bol bulundurmak için, büyük gümüşe ihtiyacı vardır. XVI. asır sonlarında yalnız Haleb darbhânesinde yılda 2.565 kilo ham ve sâf gümüşten akça kesildiğini belirtmek, bir fikir verebilir.

Güçlü bir sanayie dayanan çok aktif bir ticaret o derecede idi ki, ipekli fabrikalarına ham ipek yetiştirilemiyordu. İran'ın yalnız Geylân, Şîrvân eyaletlerinden İzmir'e yılda 30.000 balya ham ipek geliyordu *(Tarih Dergisi,* XXV, 106-7). Sanayi o derecede üstündü ki, meselâ Tosya'nın «muhayyer» denilen dokumaları, Ankara muhayyeri'nden çok aşağı kalitede olduğu halde, Avrupa'da iyi kumaş sayılıyor, Polonya gibi ülkeler tarafından çekiliyordu (Simeon, 85).

Girift şekilde milletlerarası ticaretle bağ kurulmuştu. XVIII. asrın sonlarında Fransızlar'ın İzmir'de 29, Istanbul'da 11, İskenderiyye'de 4, Selânik'te 9 ticaret yerleri vardı. Fransızlar, İzmir'den ipek, ibrişim, ipekli, hububat, kuru yemiş alıyor, Marsilya'dan 20 milyon frank değerinde Fransız malı getiriyorlardı (1.250.000.000 TL.).

10-12.000 hayvanlık kervanlar, ülkeler geçerek ticaret malı nakledi yordu *(Kaanûnî Devrinde Istanbul,* 90). Istanbul, cihanın en mâmur şehri idi ve XVI-XVII. asırlarda tarihinin en parlak devrini yaşıyordu. Tebriz'den Trabzon'a gelen mallar deniz yoluyle, Tokat'a gelenler kara yoluyle Istanbul'a naklediliyordu. Hindistan malları, Bağdad'da yığılıyor ve yalnız Bağdad gümrüğü devlete yılda 250.000 duka altını gelir sağlıyordu (625 milyon TL.). Bu, dehşetli bir transit ticareti idi. Evvelce Venedik ve Ceneviz'in elinde iken şimdi bu malları Türkiye, gümrük alarak Avrupa'ya gönderiyordu. Nitekim Venedik'in Kızıl Deniz üzerinden gelen mallardan elde ettiği yıllık 600.000 duka (1,5 milyar TL.) gelir, 100.000 dukaya düşmüştü ve aradaki fark artık Türk hazînesine giriyordu (Grenard, 90-1).

Türkiye, XVIII. asrın sonlarında bile, bir çok Avrupa devletinden daha müreffehti. Meselâ Polonya'dan Podolya'daki Türk toprağına girilince, derhal at, tahıl ve her türlü malzeme ve mal kıtlığı birden bir bolluk, bereket ve ucuzluk arz etmiye başlıyor, iktisadî durumun hemen değiştiği görülüyordu. Podolya'daki Hotin'deki Türk gümrüğü, sınırdan giren çıkanı kontrol ediyor ve gümrük resmi alıyordu (Baron de Tott, 1785, I, 151).

Bu büyük sistemin cihanşümul merkezi Istanbul'du. Buraya gelen her eşya için, ayrıca menşe'lerine göre de ayrı antrepolar vardı. Meselâ İzmir'den gelen mallar İzmir iskelesine, Boğdan (Moldavya) gemileri Unkapanı iskelesine, pirinç ve arpa getiren ve çoğu İskenderiyye ve Dümyât'tan gelen gemiler İhtisâb iskelesine yanaşıp buradaki antrepolara mal yığarlardı. Halic'in iki tarafında Yağ İskelesi, Limon İskelesi vs. gibi isimler, son zamanlara kadar muhafaza edilmiştir. Gelen eşya transit geçecekse, cins ve nev'ine göre bunların da ayrı târifesi vardı. Bu büyük aktiviteden devlet, muazzam kazançlar sağlıyor, fakat gene de bugünki modern hükûmetlerin ağır vergilerine nisbetle çok az bir şey alıyordu.

Bu sûretle, Ege, Adriyatik limanları, Bizans imparatorluğunun gücünü kaybettiği zamanlardan, en az 400 yıldan beri görmediği bir refah seviyesine ulaştı. Gerek Müslüman, gerek Gayrı Müslim tab'a % 5 gümrük ödüyor, yabancılar için gümrük % 10'a çıkıyordu. Fakat Gayrı Müslimler'den yalnız Yunanlılar küçük gemiler işletebiliyorlardı. O zaman ticaret gemileri de top ve silâh taşımaya mecburdu. Gayrı Müslim tab'anın gemilerine top ve ağır silâh konması ise yasaktı. Onun için gerçekte armatörlük, Müslüman Türk'ün inhisarında bulunuyor, Yunanlılar balıkçılık ve küçük nakliyatçılığın ötesine geçemiyorlar, fakat gene de zaman içinde kalkınıyorlar, Bizans devrindeki sefâletlerine nazaran yüksek hayat şartları elde ediyorlardı. Bilhassa gemiciliğe alışıyorlardı. Ermenî ve Yahûdîler'se deniz ticâretine heves etmiyor, daha çok para işleriyle uğraşıyorlardı. Ermeniler içinde çok iyi zanâatkârlar da yetişiyordu. Türkiye'de Yahudi nüfusu lâşey kabîlinden iken, XV. asırda, bilhassa bu asrın son yıllarında İspanya'dan Arablar'ın ve Yahûdiler'in sürülmesi, Türk imparatorluğunun Yahudi nüfusunu arttırdı. Zîrâ Yahudiler'i de, Arablar'ı da yalnız Türkiye kabûl etti. İspanya —kısmen Portekiz— Yahudileri'nden 40.000'i Istanbul'a, 20.000'e yakını Selânik'e, bir kaç bini de İzmir gibi başka limanlara yerleştirildi. Arablar, Kuzey Afrika eyaletlerine alındı (Lavisse-Rambaud, IV, 771).

Avrupalı seyyahlar, Istanbul'a geldikleri zaman, ucuzluk ve bolluk karşısında hayretler içinde kalıyorlardı (frappés par l'abondence et le bas prix des vivres à Constantinople, Mantran, 178). Istanbul, bir Londralı ve bir Parisli için bile tasavvuru zor azamette, bütün ölçülerin devleştiği bir şehirdi. Şehre yılda 4.000.000 koyun, 3.000.000 kuzu, 200.000 sığır geliyor, kesilip yeniliyordu. Şehrin günlük ekmeklik un ihtiyacı 500 tondu; hamur işlerinde kullanılan un, bunun dışındaydı. Pirinç ihtiyâcı da —çok pilav yenmesi yüzünden— muazzamdı. Meyve, sebze, tavuk, yumurta gibi pek çok sarfedilen malların Istanbul'a getirilip yığılması, Batılı seyyahlar tarafından hayretle anlatılmaktadır.

Bütün bu malları özel sektör, devletin sıkı kontrolü altında Istanbul'a taşıyordu. Daha çok deniz yoluyla. Tuna boylarından, Ukrayna'dan, Romanya'dan, Ege'nin iki tarafındaki kıyı bölgelerinden, Trakya'dan, Mısır'dan ve imparatorluğun başka ülkelerinden gelen yiyecek maddelerini büyük şehir, öğütüyor ve daha istiyordu. Tuna boyları ile Toroslar arasındaki bölgeler sürü sürü koyun gönderiyor, Mısır'ın pirinci İskenderiyye, Dümyât ve Reşîd limanlarından gemiler dolusu yüklenip geliyordu. Çok sarfedilen kümes hayvanları Trakya'dan ve Kocaeli bölgesinden alınıyordu. Balık Istanbul'dan ve Karadeniz'den, yoğurt Silivri taraflarından, peynir Balkanlar'dan, limon Sakız adasından ve Güney Anadolu'dan, bal Romanya'dan, tuz Mısır'dan, Kırım'dan, Batı Anadolu'dan, sakız Sakız adasından, zeytin Ege'nin iki yakasından, kahve Yemen ve Habeş'ten, şarap, rakı ve boza daha yakın bölgelerden geliyor ve Istanbul'u doyurmaya çalışıyordu.

Istanbul buna karşılık akla gelebilecek her türlü sanayi maddesi, mâmul madde ihrâc ediyordu (Mantran, 179-80). Ama sanayie esas olan ham maddeler gene Istanbul dışından geliyordu. Demek Istanbul, bir de muazzam bir ham madde yutucusu idi: Deri, yün, pamuk, akıl almaz hacimde kereste, her türlü maden... Ama, dünyanın en büyük ve en güzel donatılmış gemilerinden inciye, porselenden sığır siline, hayvardan mücevhere, en modern ve güzel silâhlardan en ağır kumaşlara kadar Istanbul'un ihrâc etmediği hiç bir şey yok gibiydi. Istanbul sanayii, çok geniş ölçüde iç ve dış ihracata dönüktü. Istanbul sanayiinin şehir ve bölge ihtiyacını karşılıyamıyan çok az kalemi vardı : Şeker ve kâğıt gibi. Hiç bir yerde Istanbul'daki kadar kâğıt sarfedilmiyordu. Onun için Kâğıdhâne ve daha bir kaç yerdeki kâğıt fabrikaları ihtiyaca yetmiyordu. İtalya, Fransa ve İngiltere'den de kâğıt alınıyordu. Istanbul Avrupa'dan kristal eşya ve kumaş, Çin'den porselen gibi

şeyler de getirtiyordu ama, bunlar bu maddelerdeki ihtiyaç yetersizliğinden değil, lüks merakından ileri gelen fantezilerdi.

Mantran'ın işaret ettiği gibi *(Istanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe Siècle,* 1962, 287) imparatorlukta ticaret rejimi, çok geniş ölçüde özel sektöre dayanmakla beraber, gerçekte güdümlü idi. Sıkı şekilde devlet kontrolüne, hattâ devlet düzenlemesine tâbî idi. Serbest rekabet, bir dereceye kadar bahis mevzuu idi. Türk ticaretinin asırdan asra dumûra uğramasının sebepleri arasında bu da vardır. Çünki spekülatif kâr mümkin değildi, devletin ağır müeyyideleriyle yasaklanmıştı. Onun için iş adamı, ancak çok rasyonel işlere giriyor, o asırlardaki Avrupalılar gibi maceraya dayanan, fakat çok defa büyük neticeler veren ve kazançlar sağlıyan işlerine sermaye yatırmıyordu.

XVII. asırda Istanbul'da 29 büyük fabrikada 10.000 işçi ve 23.214 imalât-hâne veya atölyede 79.264 işçi çalışıyordu. 65 lonca hâlinde teşkilâtlanmış 1.109 cins mal satan 48.000 esnaf, bu sayıların dışında idi. XVII. asırdan sonra Istanbul'un nüfusu artmamış, eksilmiştir. Sanayi ve ticaret de gittikçe ehemmiyetini kaybetmiş, Batı ticaret ve ekonomisi gittikçe dev ölçülerde büyümüş, bütün dünya denizlerini tutmuş, bütün dünya ülkelerini kendi ticaretine açmıştır.

Istanbul'dan sonra gelen merkezler de, yükseliş asırlarında, büyük aktivite ve netice itibariyle dikkate değer bir zenginlik içindeydi. Meselâ Istanbul'dan önceki imparatorluk taht şehri Bursa böyleydi. Bursa Sebze Kapanı'nın XV. asır sonlarında, II Bâyezid devri başlarında, yıllık kirası 267.000 akça idi; yani kabzımallar bu sebze kapanı için bu mıkdarda yıllık kira ödüyorlardı (takrîben 14.650.000 TL.). Hazîne'ye ait Hân-ı Cedîd'in, çok büyük bir iş hanının aynı yıllarda senelik kirâsı ise 243.000 akça idi. Galle (Zahîre) Kapanı'nın yıllık kirası ise astronomikti : 3.367.000 akça (185 milyon TL.). Bu rakam, Bursa'da zahîre toptancılığı yapan büyük tüccarın zenginliğini gösterir. Kiralar, herhalde kazançları ve satışlarıyle mütenasip olarak alınıyordu. Zîrâ bu çeşit büyük iş hanları ya vakıf, yahut mîrî yani Hazîne'ye aitti (M. Akdağ, II, 184-5, 188, 349). Gene aynı yıllarda, 1485'te Bursa Mîzân mukaataası yılda 5.400.000 akça idi (296 milyon TL.). Bu meblağ, Bursa ipek tacirlerinden devletin yılda aldığı vergi idi. Bu vergi, 336.846 kilo ibrişim (ipek ipliği)'nden alınıyordu. 1499'da Bursa'da satılan ibrişim 500 tonu bulmuş, tabîatiyle vergi de yükselmişti. Bu, ipekli tekstil sanâyiinden değil, sadece ipliğinden alınan vergidir. Artık devlet gelirinin büyüklüğü kolayca anlaşılır.

Daha küçük bir ticarî merkezden, Trabzon'dan da bahsedip, diğer şehirlerin ticarî faaliyetlerini anlatmayı *VII. Kitab*'a bırakıyorum.

Trabzon'un ehemmiyeti, İran, Kafkasya, Türkistan, Hindistan gibi Asya ülkelerinden gelen malların bir kısmının kervanla buraya taşınması, burada gemilere yüklenip Istanbul'a ve oradan imparatorluğun başka yerlerine ve Avrupa'ya götürülmesi idi. Yani Trabzon'un zenginliği de transit ticaretine dayanıyordu. Şehrin büyük limanı Çömlekçi idi; fakat Kanida, Tuzluçeşme, Taşdirek, Kemerkaya, Mumhâneönü ve Moloz gibi küçük limanlar da aktifti *(İslâm Ans.,* XII, 469b-71a).

Trabzon, büyük keten dokuma merkezi idi. Keten kumaşlarını imparatorluğun çeşitli yerlerine ve dışarıya ihrâc ediyordu. Trabzon, Hindistan'a kadar olan ülkelere ve Avrupa'ya keten dokuma, ayrıca fındık, tütün ve şarap gönderiyordu. Tebrîz-Trabzon kervan yolu üzerindeki en büyük durak Erzurum'du ve bu yüzden bu şehir de çok mâmurdu. 1834'te bile Trabzon'a gelen transit malların yıllık değeri 100 milyon altın gibi çok büyük bir değerde idi (62,5 milyar TL.). Bundan Türkler % 15'ini kazanıyorlardı (9.375.000.000 TL.) ki, devlet, tüccar ve Trabzon, bu kârı bölüşüyorlardı (Iorga, V, 445-6). İpekli, pamuklu dokuma, zeytin yağı, iplik gibi sanayi mâmülleri de Trabzon ihtiyâcından çok fazla idi. Hem Istanbul'a, hem de İran gibi dış ülkelere gönderiliyordu. Meselâ Istanbul'da dokunmak üzere ibrişim yollanıyordu. Mum sanayii de büyük ölçüde idi ve ihracata dönüktü. Her şeyin deniz ticaretine bağlı olduğu böyle bir limanda zift ve boyacılık sanayiinin gelişmesi de tabiî idi. Gerçi büyük bir tersanesi yoktu. Fakat büyük gemileri kalafatlıyabiliyordu. Balıkçılık ve balık yağcılık da çok gelişmişti. Kuyumculuk, baltacılık, kalıpçılık, bıçakçılık, sedefçilik, divitçilik, tüfek ve tabanca imali, Trabzon'a XX. asra kadar büyük kâr sağlıyordu. Fındık, üzüm, zeytinden başka tahıl ve meyve de yetiştiren Trabzon, çevresini rahat şekilde besliyebiliyordu. Akçaabad'la Trabzon arasında yılda 20.000 batman tütün yetiştiriliyor ve Trabzonlular'a 10.000 altın (12,5 milyon TL.) gelir sağlıyordu. Sığır, koyun, Hıristiyanlar domuz besliyorlarsa da hayvancılık mühim değildi. Kiraz armudu, bey armudu, gülâbî armudu, beyler üzümü, frenk üzümü, Sinop elması, badıncan inciri, kirazı, karayemişi, narı, turuncu, şarap ve rakısı meşhur olan Trabzon, bunları, bazı sanayi mâmüllerini, çarşı, pazar ve hanları dışında pazarlarında da satıyordu.

Limana giren teknelerden —tonajlarına göre— 20 ilâ 40 akça alınıyor, balıkçı kayıklarından 2 akça tahsil ediliyordu ki, bu da

devletin Trabzon'da elde ettiği gelirler arasında idi. Trabzon'un ihrâc edilen havyarı da meşhurdu. Trabzon eyaletindeki padişah haslarının yıllık geliri 759.378 akça idi (34 milyon TL. kadar).

Tanzîmat'tan Sonra Dış Ticâret

1861'de Türkiye, İngiltere'ye 13 milyon İngiliz altını değerinde ihracât yapmış, bu meblağ 1865'te 28 milyona yükselmiş, 1867'de 20 milyona düşmüştür (bugünki râyiçle sırasıyle 16,25 milyar, 35 milyar, 30 milyar TL.). İngiltere'ye satılan başlıca mallar şöyleydi: sanayi maddesi olarak her çeşit dokuma, iplik, bakır eşya, deri eşya, rakı, halı, kilim, sabun, zeytinyağı, gülyağı vs., ham madde olarak bakır, afyon, buğday, ceviz, fındık, deri, kahve, pamuk, çavdar, tütün, üzüm vs. İngiltere'den alınanlar başlıca her çeşit dokuma, bira, demir eşyâ, fildişi, kadife, eczâ, kurşun, şarap vs. (İngiltere'ye satılan ve oradan alınan mallar, bunların fiatları ve gümrük resimleri için çok büyük bir liste: *TED,* IV, 352-83). İngiltere'ye satılan malların ihraç fiatları hakkında fikir vermek için bazılarını aşağıya alıyoruz (1839, 1850 ve 1862 yıllarına göre maddelerin fiatlarında oynamalar olmuştur):

Bakırdan mâmûl eşyânın kıyye'si (okka) 23 ilâ 26,5 altın kuruş (bir altın kuruş = bir altın'ın 100'de biri), balmumu kıyyesi 57,5 (1850'de) ilâ 163(1862'de) kuruş, bir koyun veya keçi derisi 2 ilâ 6,3 kuruş, gülyağının miskali 10 ilâ 15 kuruş, Uşak halısının kıyyesi 16 ilâ 25,2 kuruş, Yemen kahvesinin kıyyesi 7,5 ilâ 12 kuruş, bir çift manda boynuzu 260 ilâ 325 kuruş, ham pamuğun kantarı 205 ilâ 270 kuruş, rakının kıyyesi 3 ilâ 5,8 kuruş, sabunun kantarı 136,5 ilâ 176 kuruş, bir kırmızı Rumeli sahtiyanı 12,5 ilâ 13,9 kuruş, bir siyah Ege sahtiyanı 11,1 ilâ 12 kuruş, tütün kıyyesi 6,2 ilâ 8 kuruş, zeytinyağı kantarı 140 ilâ 180 kuruş, Beylerce üzümü kantarı 37,5(1850) ilâ 70,7(1862) kuruş, Karaburun üzümü kıyyesi 130(1850) ilâ 231,4 (1862) kuruş, çekirdeksiz Çeşme üzümü kıyyesi 100(1850) ilâ 186,4(1862) kuruş, Urla çekirdeksiz üzümü kıyyesi 117,5(1850) ilâ 186,4(1862) kuruş, kuş üzümü kıyyesi 112,5 ilâ 160,7 kuruş, İstanköy rezzâkî üzümü 42,5(1850) ilâ 128,5(1862) kuruş, Karaburun rezzâkîsi kıyyesi 80 ilâ 193 kuruş, Aydın rezzâkîsi 70(1839, 1850) ilâ 160,7 (1862) kuruş, siyah üzüm 34 ilâ 45 kuruş; ihrâc edilen 100 kadar tekstil çeşidinden örnekler: Manisa alacası dengi 385,7 ilâ 1.800 kuruş, Kastamonu astarı dengi 450 ilâ 1.080 kuruş, fes destesi 66,7 ilâ 200 kuruş, Bursa futası çifti 32,2 ilâ 40 kuruş, Rumeli ipeklisi kıyyesi 113 ilâ 200 kuruş, Aydın ipeklisi kıyyesi 92 ilâ 150 kuruş, ensiz Alâiye(Alanya) kir-

pası topu 4,7 ilâ 7 kuruş, Anadolu keten kirpası kıyyesi 12,8 ilâ 25 kuruş, Bursa pamuklusu topu 67,5 ilâ 83,2 kuruş, Ankara sofu topu 350 ilâ 500 kuruş, Kıbrıs sofra ve yatak örtüsü adedi 10 ilâ 23 kuruş...

İngiltere'nin XIX. asır ortalarında Türkiye'ye sattığı bâzı malların ihraç fiatları ise şöyleydi :

Küçük şişe bira düzinesi 25 ilâ 27,3 kuruş, büyük şişe bira düzinesi 40 ilâ 43 kuruş, İngiliz abâsı yardası 17,5 ilâ 18,7 kuruş, Hindistan cevizi kıyyesi 45,1 ilâ 50 kuruş, İngiliz çayı kıyyesi 30 ilâ 39,9 kuruş, çûha yardası 12 ilâ 12,45 kuruş, demir gemi zenciri kantarı 110 ilâ 133,75 kuruş, domuz pastırması (jambon) kıyyesi 12,5 ilâ 17,9 kuruş, fildişi kıyyesi 70 ilâ 91,70 kuruş, köhne (kullanılmış) fildişi kıyyesi 30 ilâ 34 kuruş, dikiş iğnesi 50.000 adedi 145,5 ilâ 252,3 kuruş, kadife yardası 3 ilâ 5,4 kuruş, kahve 5 ilâ 7,66 kuruş, külçe kurşun kantarı 115 ilâ 135,55 kuruş, makarna kıyyesi 3 ilâ 3,42 kuruş (Malta'dan), Maderia şarabı şişesi 9,1 ilâ 10 kuruş, Porto şarabı şişesi 12 kuruş, Marsala şarabı kıyyesi 1,25 ilâ 2,5 kuruş, zift varili (2-2,5 kantar) 35 ilâ 39,3 kuruş...

XX. asır başlarında Türk imparatorluğunun ticâreti, İngiltere ve Fransa'dan, geniş ölçüde, Merkezî Devletler'e (Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya) kayar. 1887 ilâ 1910 arasında Türkiye'nin dış ticâretindeki paylar, şu şekilde değişmiştir : İngiltere % 61'den % 35'e, Fransa % 18'den % 11'e düşmüş, fakat Almanya % 6'dan % 21'e, Avusturya % 12'den % 21'e, İtalya %3'ten % 12'ye yükselmiştir (Mandelstam, 531).

ALTINCI KİTABIN SONU

YEDİNCİ KİTAP

Eyâletler ve Şehirler

(İmparatorluk Türkiyesi'nin Coğrâfî Tasvîri)

I

İMPARATORLUĞUN MÜLKÎ İDÂRESİ

İmparatorluk Türkiyesi'nin Umûmî Durumu

PAX OTTOMANA... Modern târihçiler, Osmanlı Cihan Devleti'nin bir kaç asır için 3 kıt'anın, Avrupa, Asya ve Afrika'nın büyükçe birer parçasında sağladığı düzene ve dünyanın geri kalan devletlerine siyasetini empoze etmesine böyle diyorlar. Bu, Osmanlı düzeni ve Osmanlı rejimidir. Doğrudan doğruya cihan hâkimiyetini istihdâf etmektedir. Kendi düzeni dışında kalan devletler, onun için «barbar» yâni yabancıdır, ve gene Osmanlı görüşüne göre, herhalde medenî seviye bakımından aşağıdır. Osmanlı rejimine, birliğine girmiyen ülkeler, bu düzenden nasîbini alamamış, üstelik almamakta direnen zavallı varlıklardır. İşte bu cihanşümûl zihniyet, XV-XVII. asırları içine alır. Osmanlı, her sahanın en üstünüdür ve kesin şekilde yenilmez'dir, nâ-mağlûbdur. Devletin vasfı «Devlet-i Ebed-Müddet»tir, yâni sonsuza kadar yaşıyacak devlet. Başındaki hânedan, bu birliğin lideridir, senbolüdür. Birlik, onunla kaimdir. Bunun için hânedan çok mühimdir. Bunun dışındaki şeyler için hiç de mühim değildir. Bu düzen üstelik İlâhî'dir. Tanrı tarafından ihsân edilmiş, onun tarafından tasdik edilmiş, onun rızâsıyle oluşmuştur. Bu düzene çarpmak, Tanrı'ya çarpmak demektir.

Ne kadar Roma zihniyetine benziyor, değil mi? Onun için bu düzene günümüzün tarihçileri, PAX ROMANA'ya benzeterek PAX OTTOMANA demişlerdir zâten.

Şimdiye kadar *Büyük Türkiye Tarihi*'nin gerek siyasî tarih kısmında, gerek medeniyet tarihine ait kısmın ilk 6 kitabında, bu düzeni anlatmıya çalıştım. Bu düzenin nasıl gevşediğini ve yıkıldığını da izah ettim.

Ancak, İmparatorluk Türkiyesi'nin eyaletleri, oralardaki düzen, rejim, idâre şekli ve bayındırlık durumu, oralarda yaşıyan kavimler, halklar, milliyetler, milletler tasvîr edilmedikçe, bu tablo çok eksik kalır. Ve okuyucu, Osmanlı Cihan Devleti rejiminin azameti hakkında eksik fikir sahibi olur. Bu bahis, bu eksikliği tamamlamak ümidiyle kaleme alınmıştır.

İmparatorluğu sayın okuyucularımla beraber eyalet eyalet, sancak sancak, şehir şehir, kasaba kasaba gezip dolaşmıya başlamadan önce, Osmanlı mülkî idaresi ve Istanbul dışında kalan taşra rejimi hakkında sağlam fikirler edinmemiz îcâb etmektedir. Şimdiye kadar merkezî idarenin nasıl olduğunu, cihanın dört yanına emir ve irâde gönderen Istanbul'daki akıl almaz karmaşalıktaki mekanizmayı gözden geçirdik. Şimdi, eyalet rejiminin esasları üzerinde duracağız. Sonra, Istanbul'dan başlıyarak, ülke ülke açılacak, imparatorluğu gezip dolaşacağız.

Roma imparatorluğu için İtalya neyse, Osmanlı imparatorluğu için de Anadolu odur. Gerçi esas Osmanlı ülkeleri, Tuna'ya kadar Rumeli ve Toroslar'la Fırat'a kadar Anadolu'dur. İmparatorluk, bu iki kanatla uçmaya başlamış ve cihan devleti olabilmiştir. Rumeli, zaman zaman da Anadolu'dan daha gelişmiş, daha ehemmiyet kesbetmiştir. Fakat unutulmamalıdır ki kaynak, Anadolu'dur. Burası Türkistan'dan sonra Türkler'in ikinci anayurdudur. Rumeli, ancak Anadolu kaynağı ile oluşabilmiştir. Anadolu zayıflamış ve Büyük Alâeddin Keykubâd devrindeki ehemmiyetini kaybetmişse, kaynak olarak çok isrâf edilmesi yüzündendir. Milyonla çocuğunu Rumeli'ne geçirmiş, orasını devletin ikinci kanadı hâline getirmiştir. Ve daha nerelere çocuklarını yollamamıştır ki Anadolu? Fas'tan Yemen'e, İndonezya'dan Macaristan'a kadar her yere... Bu derece isrâf edilen bu büyük kaynak, tabiatiyle zayıflamıştır, nüfusunu kaybetmiştir. Hele devir devir huzursuzluk ve âsâyişsizlikler, Anadolu şehrine, bilhassa köyüne zarar vermiştir. Köy daha az mahfuz olduğu için, âsâyiş noksan olduğu zamanlar, şehirden fazla zarar görmüştür.

Cihan Padişahı Kaanûnî Sultan Süleyman, köylünün her şeyin aslı olduğunun idraki içindeydi :

«Cennet-Âşyân merhûm ve mağfûr Sultân Süleymân Hân aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân Hazretleri, bir gün meclis-i şerîflerinde mahremân-ı hâssu'l-hâssa dür-efşân-ı hıtâb olup 'veliyyü'n-ni'am-ı â'lem kimdir?' deyü buyurduklarında, cümlesi hem-zebân-ı ittifâk olup 'şehryâr-ı bâhirü'l-istihkaak sultân-ı âfâk hazretleri'dir' deyicek, havâss-ı mukarrebînden sudûr eden kelâm-ı mezbûr, kabûl-i pâdşâh-ı insâf-ittisâf olmayıp 'velî-nî'met fi'l-hakıyka re'âyâ (köylü) 'dır ki, anlar zırâ'at ve harâset emrinde huzûr-ü ârâmı kendilerine harâm-ü iktisâb etdikleri nî'met ile bizi ıt'âm ederler (doyururlar) ' deyü buyurmuşlardır» (Sarı Mehmed Paşa, *Nesâhiü'l-Vüzerâ,* Wright neşri, 72-3).

Celâlî ihtilâllerinde köylüye karşı bu anlayış sarsıldı. Sıvas'tan Bingöl'e kadar olan bölgede ihtilâlden önce bin hâneye kadar

kasaba azmanı köyler vardı. Bu köylerde iki üç tandırlı, han kadar büyük evler bulunuyordu. İhtilâlden sonra, nüfusu azalmış değil, tamamen terkedilmiş köyler ortaya çıktı (Simeon, 88). Bu nüfus, şehirlere göçtü. XVII. asırda imparatorlukta fevkalâde kalabalık şehirlerin ortaya çıkmasının bir sebebi de budur.

İmparatorluk, Fas'tan İndonezya'ya, Moskova'dan Mozambik'e kadar olan akıl almaz azametteki sahalara hâkim olmuş ve bu sahalar arasında faaliyette bulunmuştur. Hattâ İzlanda'ya kadar çıkılabilmiştir, Kuzey Amerika'nın doğu kıyılarına kadar askerî-bahrî hareketlerde bulunulabilmiştir.

Bu büyük ülkelere, büyük hizmetler götürülebilmiştir. Avrupa şehirlerinde kaldırım yokken, lâğımlar açıkta akarken, Türk şehirlerinde bu mes'eleler, çoktan halledilmişti. Yolculuk fevkalâde kolaylaştırılmış, yolcuya bedâva yiyecek ve barınak te'mîn edilmiştir ki, geniş ülkeler arasında bağlantı ve ticaret kopukluğu olmasın.

Çok büyük bayındırlık eserleri, her köşeye hizmet götürmüştür. Bunlar, asırlarca, hattâ bin yıl ayakta duracak metanette yapılmıştır. Devamlı bakım görmüştür. Her bayındırlık eseri, bir Türk san'at zevkı ve damgası ile inşa edilmiş, san'at duygusundan mahrum tek yapı inşa edilmemiştir. Bu sûretle şehirleşme kadar Türk'leşme de sağlanmış oluyordu.

Sinan'ın Büyük Çekmece Köprüsü 638 metre, 28 gözlü, en büyük gözün açıklığı 11,40 metredir. Ergene Köprüsü 1.264 metre, 174 göz, en büyük gözün açıklığı 13,10 metredir (*Türk San'atı Tarihi,* 533). Böyle âbideler, çok büyük teknik bilginin de neticesi olarak bugün ayaktadır ve sayıları binlercedir.

1607 sayımında imparatorlukta 553.000 şehir, kasaba ve köy bulunduğu anlaşılmıştır. Bu rakama göçebe aşîretler, mezraalar ve imparatorluğun iç idarelerinde muhtar eyaletleri dahil değildir. Bu durum, imar kudretinin eşsizliği ile sağlanmıştır. Meselâ yalnız Fâtih Sultan Mehmed'in 30 yıllık saltanatı (1451-1481) sırasında ve büyük fetihlerden önceki devrede resmî şahıslarca 760 bina yapıldığı tesbit edilmiştir. Tesbit edilemiyenlerin, bugün izi kalmıyanların sayısı, elbette çok daha fazladır. Bu 30 yıl içinde Istanbul'da 184 cami, 24 medrese, 32 umumî hamam, 12 çarşı ve bedesten, Bursa'da 37 cami, 13 medrese, 11 umumî hamam, 6 çarşı ve bedesten, Edirne'de 28 cami, 7 medrese, 6 umumî hamam yapılmıştır. Diğer şehirler ve binalar, buna göredir.

Bu yapılar içinde, çok büyükleri, çok para dökülerek inşa edilenleri vardı. Büyük camiler ve kervansaraylar böyledir. Ticaret yolları üzerinde, her konakta, ertesi günki seyâhati için uyumak,

dinlenmek, yiyip içmek ve kervanını, hayvanını, malını muhafaza etmek için tacirlerin ve yolcuların uğradığı kervansaraylar vardı. Kervansaraylarda, akşam namazından sonra davul çalınarak demir kapılar kapanır, artık sabah namazına kadar kimsenin çıkmasına müsaade edilmez, fakat dışarıdan gelen olursa içeri alınırdı. En küçük yolsuzluk, hırsızlık ve düzensizlik işitilmemişti. Sabah namazı ile gene davul çalınarak muazzam demir kapılar açılırdı. Her sabah ve her çıkışta yolcuya, eksik eşyası olup olmadığı mutlaka sorulur, varsa behemehal bulunup yolcu edilirdi.

Rumeli ve Anadolu, mâmûre hâlindeydi. Ekilmiyen toprak, hükûmetçe tâkıyb edilirdi. Anadolu'nun refahı hakkında açık bir fikir vermek için, XVI., hattâ XVII. asırda bir Türk köylü ailesine Anadolu'da 8,5 dönüm ekili arazi düştüğünü söylemek lâzımdır (bu rakam 1948'de bir aile için 2,5 dönümdü). Demek o asırda köylü, 1948 köylüsünden 3,5 defa daha müreffehti. Köylü başına isabet eden hayvan da bugünkinden fazla idi. Tarım âletleri, 1948'de Anadolu'da kullanılan —traktör girmemiş bölgelerin— tarım âletlerinden üstündü. Karasaban nadirdi, demir saban kullanılıyor ve daha fazla verim alınıyordu. Sulama kanalları iyiydi. Bağ ve bahçe tanzimi üstündü. Ekilmiş arazi, 1948'de Anadolu'da ekilen araziden genişti (H. S. Selen, *III. Türk Tarih Kongresi Zabıtları,* 593, 598). Kasaba, hattâ köyde tesisler ve sosyal müesseseler çok gelişmişti. Köylüye gösterilen devlet dikkat ve ihtimamı, Kaanûnî Sultan Süleyman'ın yukarıya alınan sözü ve bu sözde yatan felsefe ile açığa çıkar.

Devlet işleri ihtisaslaşmıştı. Belirli devlet adamları, belirli sâhalarda ve eyâletlerde başarılarıyle temâyüz eder, o bölgenin örf ve âdetlerini, durumunu ve dillerini öğrenirlerdi. IV. Murad zamanında Şâhin Paşa, İran sınırındaki eyaletlerde çok tecrübe kazanmış bir idareci idi. Fakat Bosna gibi evvelce bulunduğu ülkelerle hiç bir benzerliği olmıyan bir eyalete beylerbeyi olunca, aynı başarıyı göstermemişti (Hammer, IX, 376). Unutmamalıdır ki, bir imparatorluk idaresi, homojen bir devletin idaresine hiç benzemez. Problemler daha çok ve daha karmaşıktır.

Jean Sauvaget şöyle der *(Revue des Etudes Islamiques,* 1934, 468) : «Osmanlı İmparatorluğu, aynı zamanda, bütün Doğu Akdeniz âleminin tamamını içine alıyordu. Padişahın her tab'ası, Tuna'dan Hind Okyanusu'na, İran'dan Mağrib'e kadar, aynı kanunlara, aynı idarî düzene tâbî olarak ve sadece Türkçe konuşmak şartıyle, aynı parayı kullanarak, gidip gelebiliyorlardı. Bu durumun iç ve dış ticarete ne kadar kolaylık sağladığı âşikârdır».

Bu durum, âsâyişin mükemmel olduğu devirlerde, çok daha fazla ve olgun meyveler veriyordu. Fransa kralı II. Henri'nin Kaanûnî nezdindeki sefaret hey'etinden Chesman, XVI. asır ortalarında şöyle demektedir :

«Türk zâbıtası o kadar muntazam, huzûr o kadar büyüktür ki, görmiyenler için inanmak âdetâ imkânsızdır. Gece şehirlerin muhâfazası için, sokaklarda eli sopalı ve fenerli bir bekçi dolaşır ve Paris'teki devriye birliklerinin topunun saldığı korkudan fazla haşyet verir».

Devlet otoritesine ve kanuna itaat, kısaca disiplin, Türk ırkının eski asırlardan beri çok sevdiği ve ihlâlden çok kaçındığı hususlardır. Dünyanın en kalabalık şehri olan Istanbul'da, Kaanûnî'nin 46 yıllık saltanatında yılda ortalama bir cinayet işlenmiştir ki, insana hayret verir. Tıklım tıklım mal dolu kervansarayları gece bir kişi bekler ve hırsızlık vak'ası kaydedilmezdi. Tabiî bu durum, ahlâk yüksekliği kadar, işsiz ve ihtiyaç sahibi insanların bulunmaması ile de kaabil olabilmiştir.

Bu büyük imparatorluğun diğer bir hususiyeti, son derece sür'atli atlı postalar kurulması idi. Devletin iki ucu arasında en kısa zamanda haber taşınırdı. Haberalma teşkilâtı, hükûmetin en mühim dayanaklarından biri olarak telâkki edilirdi.

Her şeyin kayda bağlanması, yazıya geçirilmesi, bunların düzeni ve itina ile saklanması, çok gelişmiş bir devlet zihniyetinin işaretiydi. «Nüfûs ve arâzî tahrîr defterleri», «defter-i hâkaanî»-ler, çok çarpıcı vesîkalardır ve çok büyük bir organizasyonun mahsulüdür. İmparatorlukta 30 - 40 yılda bir umumî malî sayım yapılırdı. Bu sayımlar kazâ kazâ olur, sonra kazâlar sancaklarda, sancaklar eyaletlerde birleştirilir, nihayet devletin gerçek çehresi ortaya çıkardı. Tahrir 30-40 yılda bir yapılmakla beraber, bu müddet içindeki değişiklikler de muntazaman kaydedilirdi. Bu sayımda yalnız erkek nüfus tesbît edilirdi. Bundan başka ve asıl mühim olarak, bütün toprakların sahipleri, genişlikleri, yetiştirdiği mahsül, üzerinde bulunan hayvanlar, yıllık vergileri gösterilirdi. Arazi sahiplerinin baba adları ve topraklarının hangi hukukî rejime tâbî olduğu da tesbît edilirdi.

XIV. - XV. asırlarda Balkanlar'da ve Bizans topraklarında derebeylerin ve Hıristiyan devletlerin vergi ve angaryaları, zulümleri ve salmaları o derecede idi ki, köylü, toprağını ekmez, aç kalma belâsını göze alarak vergiden istinkâf ederdi. Bu takdirde takıybe mâruz kalan köylü, kitleler hâlinde Osmanlı topraklarına sığınırdı. Subaşılar, alay ve sancak beyleri, bunları iskân eder ve toprak verirlerdi, asla sefalete terkedilmezlerdi. Derhal defter-i

hâkaanîlere kaydedilirler, tab'a-i şâhâne'den olurlardı. Bu çeşit intizamı, Hıristiyan idaresinde hiç görmedikleri için, XIV - XV. asırlar Hıristiyanlar'ını hayretler içinde bırakır ve devlete bağlanırlardı. Bu şekilde iskân edilenlere tohumluk ve âlet de bedava verilir, duruma göre 5 ilâ 10 yıl da vergiden muaf tutulur, iyice toparlanmalarına fırsat tanınırdı.

Böylesine bir rejim, XVI. asırda Anadolu ve Rumeli başta olmak üzere imparatorluk ülkelerini mâmûre hâline getirdi. O zamanki Avrupa'nın meçhulü olan bu düzene, büyük Romanyalı tarihçi ve başbakan Iorga, «Türk fazîleti» demektedir.

Bu sûretle bir çok toprağın fethi kolay olmuş ve XVI. asırda Türkiye, Roma imparatorluğunun azametini geçmiştir. Bir çok Hıristiyan memleketleri «hem bu Türkler nereyi alırlarsa imâret ederler» (Neşrî, 230b) inancıyle, kendilerine hem refah, hem âsâyiş (mal ve can emniyeti) vaad eden Türk idaresini kabûl etmişlerdir.

Üstelik, tarihin en teşkilâtçı milleti olan Türkler, her eyalet, hattâ her sancağı, aynı rejime tâbî tutmazlardı. Bu, Osmanlı düzeninin en mühim hususiyetlerinden biridir. Britanya imparatorluğunda da sonraları böyle bir düzen uygulanmıştır. Birleşik Amerika'da da 50 eyaletin (state = devlet) ayrı kanunları olduğu malûmdur. Her sancağın mezheb ve ırk durumu, Müslüman halkın nisbeti, yâni ekseriyet mi ekalliyyet mi olduğu, halkın hangi mesleklerde çalıştığı ve hangi sektörlerden geçimini sağladığı, iklim şartları, toprak mahsülleri, inceden inceye tedkıyk edilirdi. Ondan sonra bu sahada bir idarî ünite kurulurdu Vergiler her eyalet, bazan sancakta, bu hususî şartlara tâbî idi. Macaristan'la Yemen'de aynı rejimi uygulamıya imkân yoktu. Bu şekilde elimizde, çeşitli bölgelere ait ayrı vergi kaanûn-nâmeleri vardır.

Şunu gözden kaçırmamak lâzımdır ki, XV. asırda sancaklar, çok geniş ülkelerdi. Meselâ Bosna-Hersek gibi geniş bir ülke, bir sancaktı. XVI. asırda muntazam bir tarım, sanayi, ticareti himaye eden bir rejim neticesi olarak bu sancaklarda nüfus, refah, zenginlik, bayındırlık ve vergi kabiliyeti arttı. Böyle olunca, bunların bir kısmı beylerbeyilik (eyalet) derecesine yükseldi. Hattâ Mısır, Macaristan, Irak gibi beylerbeyiliklerin mühimlerinin başına, «vezir» rütbesini hâiz beylerbeyiler getirildi.

XVI. asırda ülkenin bayındırlığına o derecede dikkat edilir olmuştu ki, bazı bölgeler, geçiçi bir gelişme programına tâbî tutuldu, bazı vergilerden muaf kılındı. Meselâ Gürcistan eyaleti vergi kaanûn-nâmesinde, şu ibrete şâyan maddeyi okuyoruz: «Gürcistân vilâyeti taşlıkdır. Halkın toprağı azdır. Bundan dolayı Gürcî

halkından zırâ'at nâmına hîç bir vergi alınmaya» (Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları,* 197).

IV. Murad zamanında (1623 - 1640) Avrupa topraklarında 450 ve Asya-Afrika topraklarında 800 kazâ kurulmuştu. Kazâların (ilçe) toprakları bugünkinden çok genişti, mühimce şehirler sancak değil, kazâ merkezi idi. Demek imparatorluk 1.250 kazâya ayrılmıştı. Bu, normal eyalet düzeninin olduğu ülkelerdeki kazâlardı. Kırım'dan Cezâyir'e, Tunus'tan Romanya'ya kadar hususî rejimlerle idare edilen eyaletlerdeki kazâ teşkilâtı, bu rakama dahil değildir. Meselâ Macaristan dahildir de, Eflâk dâhil değildir. Her kazânın mülkî ve adlî âmiri, aynı zamanda belediye reisi kadı idi. Yerinde incelediğimiz gibi kadı, bugünki kaymakamın salâhiyetlerini gölgede bırakan —mutlağa çok yakın— salâhiyetlerle donatılmıştı. Mülkî âmir olarak sancak beyine, hâkim olarak kazaskerlerden birine karşı sorumlu idi. Her kazâ, nahiyelere (bucak) bölünmüştü. İmparatorlukta bir kaç bin nahiye vardı. Kasabalar, hiç olmazsa büyükçeleri, nâhiye merkezi idi. Nâhiyenin mülkî ve adlî âmiri ve belediye reisi «nâib» idi. Bağlı bulunduğu kadıya karşı sorumluydu. Nâib, yüksek medrese öğrenimini yeni bitirmiş ilmiyye sınıfının elindeydi. Halbuki sancak ve eyalet idaresi, askerî sınıfın elinde bulunuyordu. Şu farkla ki, sancak beyi ve beylerbeyi, sadece mülkî ve askerî âmirdir. Nâib ve kadı gibi adlî ve beledî âmir değildir, hâkim hiç değildir. Sancak beyi ve beylerbeyi, nâib ve kadının adlî mahiyetteki işlerine, yani muhakeme ye karışamamaktadır. Bu belki biraz garip, Osmanlı'ya mahsus bir sistemdir. Fakat aynı sistemin benzerlerini İngiltere gibi ülkelerde göstermek de imkân dışında değildir (burada county = kontluk denilen İngiliz mülkî-adlî sistemini anlatmıya lüzum görmüyorum). Kadının otoritesi o derecededir ki, şikâyet ettiği bir askerî ve mülkî âmir, üstü olsa bile, hele XVI. asırda, mutlaka yerinden alınmaktadır. Eğer şikâyet haksızsa, bu defa kadının yeri değiştirilmekte, iftira ise, meslekten tardedilmektedir.

Bu sûretle çok muktedir idare adamları yetişebilmiş, fakat XVII. asırdan itibaren kalite düşmüştür. IV. Murâd'ın musâhiblerinden birinin 20 ayrı dili, şiveleriyle konuştuğunu, Evliyâ Çelebî nakleder.

O devrin diğer devletlerinin sağladığı düzenden üstün olan bu düzen, imparatorluğu ayakta tutan ve onu başarıdan başarıya götüren mühim âmillerden biridir. Meselâ Türkler, bir kaç asır için, Balkanlar'a birlik, sulh, âsâyiş ve refah getirmişlerdir. Türkiye imparatorluğuna, bu kudretli birliğe dahil olmanın ne büyük

bir nimet teşkil ettiğini anlamak için, Türk fütûhâtı arasında, XIV. asrın 3. çeyreğinde, yalnız Tuna güneyinde 24 Slav prensliği, ayrıca bir çok Macar, Venedik ve Ceneviz sömürge, site veya iskelesi bulunduğunu, bunlardan herbirinin diğeri ile didişmek için hiç bir fırsat kaçırmadıklarını, arada halkın perişan olduğunu kaydetmek lâzımdır (M. de Vos, *Hist. de la Yugoslavie,* 42). Üstelik zâdegân ve ruhbân sınıfları, halkı müthiş eziyordu. Yalnız Deçani Ortodoks manastırının 40 köye ve 2.500 eve mâlik olduğunu söylemek, kâfi fikir verebilir *(Aynı Eser,* 43). Köylü asla bulunduğu toprağı terk edemez, toprak sahibinin esiri (serf) durumunda yaşar, doğan çocukları da aynı şarta tâbî olur, toprak sahibi arazisini satınca, arazi üzerindeki hayvanlarla beraber köylü de, canı, malı ve ırzı ile, yeni sâhibine intikal ederdi *(Aynı Eser,* 44). Türk fütûhâtı, bu şartları kökünden değiştirdi. Halk, Türk idaresini en büyük bahtiyarlık saydı. Öyle ki, meselâ 1459'da Macarlar tarafından ansızın işgal edilen ve çok mühim bir şehir olan Semendire'nin halkı, ânî bir hareketle Macarlar'ı kovdu ve Türkler'i dâvet etti *(Aynı Eser,* 48). Bu gibi hâdiseler, pek çoktur. de Vos, şöyle diyor *(Aynı Eser,* 50) :

«Avrupa'nın ortasına yerleşmiş olan Osmanlı İmparatorluğu, kudret ve şevketiyle, Orta Avrupa için, Charles-Quint'in imparatorluğu ile mücadele ediyor, Macaristan'dan Yemen'e, Basra Körfezi'nden Fas'a yayılıyor, Karadeniz'le Ege Denizi Türk gölleri hâline geliyor, Osmanlı donanması, Akdeniz'in hâkimi bulunuyordu».

Aynı tarihçi şöyle devâm eder (s. 54, 55, 56) : «Türkler, Balkan fütûhâtına başlarken, köylüyü kazanmak çarelerini aradılar; onları, zâdegânın pençesinden kurtardılar ve tam bir hürriyet vâdettiler. Vergi ödiyen, toprağı işliyen ve asker te'mîn eden bu Hıristiyan köylüyü ezmekte, hiç bir menfaatleri yoktu. Fütûhâtın sonunda, Hıristiyan hâkimiyetine nisbetle Balkanlar'da bir sükûn teessüs etti. Türkler, eskiden beri zengin bir medeniyete sahiptiler. Balkanlar'da, eski Hıristiyan derebeylik rejiminin yerine, yarı demokratik bir askerî sistem getirdiler... Bununla berâber, Slavlar, Müslüman olmadıkları için, Türk imparatorluğunda gerçek vatandaş telâkki edilmiyorlar, Türkler tarafından devletin tâbii sayılıyorlardı... XVII. asırda Osmanlı imparatorluğu, şevketinin şâhikasına ulaştı ve Avrupa'nın mutlak şekilde en kudretli devleti hâlini muhâfaza etti.»

Pirenne (III, 285), şöyle der : «Osmanlı İmparatorluğu, Güneydoğu Avrupa, Batı Asya ve bütün Kuzey Afrika üzerinde yayılmıştı. Karadeniz'e, Doğu Akdeniz'e, Kızıldeniz'e, tamâmen hâ-

kimdi. Bu sûretle Orta Asya'dan Akdeniz'e inen ve diğer taraftan Hindistan'a gelip giden ana yolları, elinde tutuyordu».

Türk fethinden önce din ve mezhep kavgası o derecedeydi ki, meselâ Sırbistan'da Katolikler, Ortodoks mezhebine geçmeyi reddettikleri takdirde, alınları kızgın beyaz demirle dağlanarak damgalanır ve parya muamelesi görürlerdi (Vos, *Hist. de la Yugoslavie,* 41).

Fetih sırasında Balkan milletlerinin duyguları şöyleydi : «Avrupalılar'a tâbî olmak, dinî ve siyasî hürriyetlerinin toptan kaybı demekti. Türkler'e teslim olmaksa, yalnız siyasî haklarının bir kısmının kaybolmasıyle neticelenecek, fakat dinî istiklâlleri geniş ölçüde mahfuz kalacaktı. Bu sebeple Ortodoks Balkan milletleri (Yunanlılar, Bulgarlar, Arnavutlar, Sırplar, Romenler vs.) için Murâd'a veya Bâyezîd'e tâbî olmak, Louis yahut Sigismund'a bağlı bulunmaktan çok daha tabiî bir şeydi. Bu durum, bugün bir çok Batı tarihçisinin ve Batı zihniyetinin kavramak istemediği bir gerçektir. Bundan dolayıdır ki Türk Sultânı, Balkanlar'ı fethederken, müşkillerini hayli azaltmış bulunuyordu» (Atiya, *Nicopolis,* 4).

«Türkler'in genişlemesine, askerî zaferleri kadar âmil olan bir sebep de, yüksek bir medenî hayat seviyesine ulaşmaları olmuştur. Aynı hayat seviyesine ulaşamamış bulunan civar milletler için Türk hâkimiyeti altına girmek, tarihî bir mukadderât, kaçınılamaz bir durum hâlini almıştır» (H. B. Kunter, *Vakıflar Dergisi,* IV, 332a).

«Bizans âleminin yıkıntıları üzerinde, XI. asırdan sonra birer fakir kasabacık hâline düşen eski büyük beldelerin yerinde Türkler, kendi yaptıkları âbidelerden her biri canlı birer varlık teşkîl eden mâmûreler kurdular» (A. Gabriel, *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları,* 440).

Aşağıdaki satırları, bir Hırvat tarihçisinden tercüme ediyorum (A. Dabinovitch, *Gouverneurs Ottomans et Les Grands Seigneurs de Bosnie et de Croatie,* 504-5, 583-4, 593, 633) :

«Türkiye imparatorluğunun her aksiyonu, dikkate şâyan bir inceliğin neticesiydi. Dağılmış bir Balkan dünyasında Osmanlı yoğunluğunun kendisini kabûl ettirmesi tabiî idi. Ve Türkler, çok şey ister görünmüyorlardı. Mağlûpları, topraklarının sahibi olarak bırakıyorlardı. İstedikleri sadece vergi ve harb hâlinde bazı mükellefiyetlerdi, ve bunlar da aşırı değildi. Vergileri ağır olmaktan uzaktı. Türkler'e karşı bir müdâfaa ordusu beslemek için Balkan milletlerinin katlandıkları türlü vergi ve mükellefiyetlere nazaran, çok hafifti. Türk hâkimiyetine geçtikten sonra artık Balkanlılar'-

ın ordu beslemeleri de fuzûlî ve lüzumsuz hâle geliyor, onları düşmana karşı artık Türkler koruyordu. Osmanlı desteği, tam bir emniyet duygusu getiriyordu. Gittikçe tahammülü güçleşen bir düzensizlik ve kargaşalık içinde ıztırap çeken bu âlem, tam bir düzen ve istirahat durumuna geçtiğini görüyordu. Türkler, din bahsinde müsamahalı idiler. Hıristiyanlar'ın İslâm dinini kabûlüne karşı değildiler. Fakat bu misalin çoğalmasını görmeye de arzuları yoktu. Şüphesiz Osmanlı fütûhâtında Osmanlı politikası, Osmanlı ordusundan daha müessir olmuştur. Siyasî fırsatların kullanılması da zor değildi. Zîrâ entrikalar ve didişmeler, Balkan milletlerini, hükümdarlarını ve büyük derebeyi ailelerini bölmüştü. Rekabetlerin siyasî sınırı yoktu. Bizans'ta İmparator V. İoannis'le oğlu IV. Andronikus'un rekabeti, imparatorluğun Türkler'e haracgüzâr olmasıyle neticelenmişti. Bulgaristan'da Kral İvan Aleksander'in halefleri, bazan Macaristan'ı, bazan Türkiye'yi yardımlarına çağırarak biribirlerini yiyorlardı. 1389 Kosova muharebesinden sonra bile Sırbistan'da ihtilâflar sona ermedi. Bâyezid, Lazar Hrebelyanoviç'in oğlu Stefan Lazareviç'e karşı şefkat göstermesine rağmen, bir mülâkatta onu, derebeylerinin entrikalarına karşı dikkatli bulunmaya dâvet etmekten çekinmedi. Bâyezîd'in öğütü ise, tutulmaya değerdi. Türkler'in sonradan tatbik ettikleri bir idarî düzeni işaret ediyordu. Feylesof Konstantin, Bâyezîd'in konuşmasını bize nakleder. Padişah, Sırp prensine, derebeyleri tasfiye etmesini tavsıye ediyordu, kendisinden sonra gelecek bir padişahın böyle davranmıyacağını ve derebeylerden kendisine karşı faydalanacaklarını bile söylüyordu. Padişah, Stefan'a, idarî görevleri yalnız yakın adamlarına vermesini, ancak onlarla muhâlefet cephesine karşı durabileceğini, ancak böylece mutlak efendi hâline gelebileceğini, tâbîlerinin bütün entrikalarına sığınak teşkil edeceğini, hizmetindeki devlet adamlarını ise faydasız hâle geldikleri anda tasfiye edebileceğini söylüyordu. Bâyezîd'in bu nasîhati, halefleri olan pâdişahlar tarafından, sıkı şekilde tatbik edilecektir...

«Osmanlı düzeninde dirlik, irsî değildi. Verâset hakkıyle el değiştiremiyordu. Her tımarlı sipahinin ölümünde, oğlunun babasının yerini alıp alamıyacağı, inceden inceye araştırılıyordu. Ölen sipahinin iktisadî tutumu, gelirleri gözden geçiriliyordu. Bu araştırmadan sonradır ki sancak beyi, münasip görürse, sipahinin oğluna tezkire vererek onu tımarlı sipahi hâline getiriyordu. Bu tezkire, sancağın siciline işleniyordu. Bütün tımarlılar aynı şekilde muamele görmüyordu. Harbde şehîd düşen sipahi ile evinde ölen sipahinin vârislerine farklı muamele tatbik ediliyordu. Subaşı de-

recesinde olan sipâhîlere husûsî şartlar uygulanıyordu. Bir sipâhinin oğlu ve halefinin, askerî hizmete uygun bulunmasına ehemmiyet veriliyordu. Ölen sipahinin oğulları henüz küçükse, reşit değillerse, dirlik onlar büyüyünceye kadar muhâfaza ediliyor, o zamana kadar bir cebeli'ye emanet olunuyordu. Bu durum, muhârebede şehîd düşen sipahilerin oğulları içindi. Eğer ölen sipahi şehîd değilse, oğlu dirliğine vâris olamıyordu. Fakat o da açıkta bırakılmıyor, 7 yıllık bir askerî hizmetten sonra, beylerbeyinden babasının dirliğini veya bir başkasını istiyebiliyordu... Her sancak merkezinde, dirlikleri, sipâhîlerini, çocuklarını gösteren siciller vardı; ölüm ve verâset halinde bunlar esas alınıyordu. Bu sicillerde tahrîfat yapacak kâtip en ağır cezâlara çarptırılıyordu. Lutfi Paşa'nın bir emir-nâmesi, bu sicilleri tutan kâtiplerin kontrol tarzını tesbît ediyordu...

«İdare, hayrân olunacak derecede düzenli, sağlam bir teşekküldü... Devletin, padişahın şahsında senbolleştirilmiş mutlak otoritesi altındaydı. Bütün zenginlikler, bütün mansıblar, ancak padişah adına tevzî edilebilirdi. Bütün şahsî itibarın menşei ve doğuşu, padişaha itaatti. Bütün nimetler, bütün servetler, mutlak efendi olan padişahın lutfu ile mümkindi... Sosyal rollerin paylaşılmasının şekli vâzıhtı : Bâzıları savaşır veya âsâyişi muhâfaza eder, vergi vermez, bazıları da vergi verir, fakat savaşmazdı. Bu şartlarda, idârenin durumu basitti : Tab'ayı rahatsız etmez ve vatandaşa karşı bir tutum almazdı...

«1396'dan 1526'ya kadar Macaristan, Hıristiyan'lığın serhaddi ve siperi sayıldı. Mohaç felâketinden sonra bu rol, Avusturya'ya (Almanya'ya) geçti... Almanya, bu sûretle, dünyanın en dehşetli askerî gücü ile karşı karşıya geldi. Ranke *Die Osmanen und die Spanische Monarchie* ve Zeinkeisen *Geschichte des Osmanischen Reiches* adlı eserlerinde, net bir vuzûh içinde bize, açık bir tablo verirler... Türk topçusu, Avrupa'nın en kudretlisidir. Mohaç'ta 300 Türk topu, disiplinsiz, fakat sert Macar süvârîsinin karşısına dikilmiştir. Osmanlı gücü ile Avrupa'nın gücü arasındaki fark, nisbetsiz şekilde Türkler'in lehindeydi. Düşmanlarının çokluğuna ve büyüklüğüne rağmen Türkler, bunun için kazançlı çıktılar. Habsburglar'ın durumu, büsbütün elem vericiydi. Zîrâ Türkler'e karşı Avrupa'yı savunmak mevkiinde idiler. Almanya hükümdârı, ordusunu pek çok güçlükler içinde toplıyabiliyordu. Bu ordunun askerî talim ve terbiyesi tamamen yetersizdi. Türkler'in ateşli silâhlarına, Alman asillerinin eskimiş piyadeleri cevap veremiyorlardı. Bu sûretle Almanlar için ücretli birlikler kullanmaktan başka çare kalmıyordu. Bu birliklerin bütün gayesi ise, geçtikle-

ri ülkeleri, hiç bir tefrik yapmaksızın yağmalamaktı. Karniyol eyaleti kumandanı Hans Katzianer'in paralı askerleri gibi. Bu Hıristiyan paralı askerler, Slavonya ve Kuzey Macaristan'ı, akıncılara rahmet okutacak şekilde yağmalamışlardır».

Türk'leşme

XVI. asır başları ve ortaları ile XVII. asırda Türkiye'de nüfus patlaması olmuş, nüfus hem artmış, hem de köyden şehre akın etmiştir. Gene bu devirde —aşağıda daha etraflı ele alacağımız üzere— şehirlerin, Balkan şehirlerinin Türk'leşmesi son haddini bulmuştur. Kaanûnî'nin ilk yıllarında (1520 - 1530) bazı Balkan şehirlerinde Türk nüfusun nisbeti —Prof. Barkan'ın hesaplarına göre— şöyledir: Bosnasarayı'nda % 100, Yenişehir'de (Larissa / Tesalya) % 90, Edirne'de % 83, Manastır'da % 76, Üsküb'de % 75, Sofya'da % 67, Serez'de % 60, Tırhala'da % 47, Selânik'te % 25, Atina'da % 4,5.

Bir tahmine göre bu devirde yalnız 80-90 yıl içinde Rumeli'ne Anadolu'dan gelen 3.500.000 Türk yerleşmiştir (Mehmed Tevfik, *Manastır Târihçesi,* 29-30). Bunların küçük bir kısmı da Kırım'dan gelen Kuzey Türkleri'dir. Fakat bunlar Dobruca, Besarabya gibi belirli yerlere yerleşmişlerdir. Bu durum şüphesiz, Anadolu'da Türk nüfus yoğunluğunun aleyhine olmuştur.

Bunun dışında Türk dilinin ve bütün kültür unsurlarının yayılması da dikkat çekicidir. Daha XVII. asırda Ricaut (I, 256) buna dikkat etmiş, nasıl Roma İmparatorluğu'nda yabancı kavimler Latince konuşmıya ve öğrenmiye heves ediyor, Roma kıyafet ve âdetlerini taklîd ediyor idiyseler, Türkiye İmparatorluğu'nda da Rumlar, Ermeniler, Balkan kavimleri vs.'nin Türkçe konuşmıya ve öğrenmiye, Türkler gibi giyinmiye, eğlenmiye, davranmıya fevkalâde özendiklerini yazmıştır.

Türk iskân siyasetinin azameti karşısında bazan akıllar durmaktadır. Meselâ Türkmenler, Podolya'da Kamaniçe'ye bile iskân edilmişlerdir (şimdi Rusya'da) (Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşîretleri,* 32, vesika 60, tarihi: 15 ramazan 985 = 26.XI.1577).

Türkmenler'in henüz göçebelikte devâm edenleri, ahlâk ve âdetlerinin sağlamlığı ile ün yapmışlardı. XVIII. asrın sonlarında Baron de Tott (II, 235) «kat'iyyen tecavüzde bulunmazlar, mecbur edilmedikçe asla harb etmezler» demektedir.

XVI. asrın ortalarına yaklaşırken Fuzûlî'nin «Etrâk ki cüz'-i â'zam-ı terkîb-i â'lem» demesi *(Hadîkatü's-Su'adâ,* 7) tamâmen haklıydı («Türkler ki, âlemin terkîbinde en büyük parçadır»).

Fakat bu Türk nüfusu, cömertçe israf ediliyor, üç kıt'ada akıl almaz yerlere dağılıyordu. Yalnız Cezâyir'e, Yemen'e, Macaristan'a kaç milyon Türk'ün gittiğini düşünmek yeter.

Bu sûretle Türk kültürü yayılırken, Türkler de, eskiden beri olduğu gibi, yabancı kültürlerden yeni şeyler alıyorlardı. Tameşvar eyaletinin son tercemânı olan Mahmûd Ağa oğlu Ahmed Ağa oğlu Osman Ağa, Türkçe'den başka Almanca, Sırpça, Hırvatça, Boşnakça (bu son üçü, aynı dilin üç lehçesidir), Romence, Macarca konuşur, bunlardan bazılarını (meselâ Almanca'yı) okuyup yazardı. Bilhassa akıncı ve korsan sınıfından subaylar, pek çok ve çeşitli yabancı dil öğreniyorlardı.

Anadolu, bir taraftan başta Rumeli olmak üzere imparatorluğun dört köşesine, hattâ imparatorluk dışına nüfus akıtırken, bir taraftan da bu ikinci anayurdun son parçaları Türk'leşiyordu. Meselâ İzmir'in «Gâvur İzmir» denilen sahildeki kalesi 1344'ten 1403'e kadar 59 yıl Saint-Jean Şövalyeleri'nin elinde kalmış, ancak Timur tarafından fethedilip Aydınoğulları'na verilmiş, sonra Osmanlılar'a geçmişti. Bu şövalyeler, 1415'te Bodrum kalesini ellerine geçirmişler ve 1522'ye, Kaanûnî'nin fethine kadar 107 yıl ellerinde tutmuşlardı (gerek İzmir'in sahil kesimi, gerek Bodrum, Şövalyeler'den önce gene Türkler'de idi) (Iorga, II, 191). Ankara felâketinden sonra Rumeli'nin Anadolu derecesinde Türk anayurdu hâline geldiği, kesin şekilde anlaşılmıştı (M. Akdağ, II, 104-5). Hem de şöyle: Anadolu'nun tamamen Türk olmasına mukabil tamamen Osmanlı yapılamadığı ortaya çıktığı halde, Rumeli yalnız Türk olmakla kalmıyor, üstelik Osmanlı olduğu görülüyordu. Zîrâ Anadolu'yu Osmanoğulları —hiç olmazsa büyük kısmı bakımından— diğer Türk beyliklerinden almışlar, Rumeli'ni ise Hıristiyanlar'dan fethetmişlerdi. Prof. Barkan'ın *İktisad Fakültesi Mecmuası*'nın XI. cildinin sonunda yayınladığı haritada görülür ki, XVI. asrın başlarına kadar tamamen Türk'leşen Rumeli, Doğu Rumeli, Dobruca, Trakya'nın tamamı idi ve bu Türk'leşme güneyde Tesalya, kuzeybatıda Makedonya'ya doğru da hayli mesafe almıştı. Bulgaristan'ın Tuna boyu da epey Türk'leşmişti. XVI. asırda bu Türk'leşme, bütün Tuna boyuna, Makedonya'ya, Sırbistan'a, Tesalya'ya yayıldı. XV. asırda başlıyan Arnavut ve Boşnak ihtidâları, XVI. asırda kitle ihtidâsına dönüşüp bu kavimlerin en büyük kısmı İslâm dinine geçince, Türk'lüğün Balkanlar'daki durumu büsbütün sağlamlaşmış oldu. Küçük bir Bulgar zümresi (Pomaklar) ve XVII. asırda Girit Rumları'nın bir kısmı da İslâm dinini kabûl etti. Bu sefer, bu İslâm dinini kabûl eden Arnavut, Hırvat,

Yunanlı ve Bulgarlar arasında Türk'leşme başladı, fakat fazla gelişmedi.

Başta Cezâyir olmak üzere Kuzey Afrika'ya akan Türk nüfus ise XIX. asırda —Mısır ve Suriye Türkleri gibi— Arab'laştı. Kuzey Afrika'ya pek büyük Türk nüfusu aktı. Bunların Türklük'lerini muhafaza edememeleri ve bugün karşımıza Cezâyirli, Tunuslu Arab olarak çıkmaları hazindir. Bu Türkler olmasaydı bugün Kuzey Afrika, hiç olmazsa Cezâyir, Tunus ve Trablusgarb, İspanyol'du. Nasıl İspanya'da bir zamanlar ekseriyet olan Arab nüfusundan bugün eser kalmadıysa, Kuzey Afrika'da da aynı şey olacaktı. Kuzey Afrika'yı Hıristiyanlar'a vermemek için XVI. asırda ve sonraki asırlarda Türkler'in akıttıkları kan ve yaptıkları fedakârlıklar, Osmanlı tarihinin en büyük ölçüde Türk nüfusunu harcadığı saha olarak kabûl edilebilir.

Bu sûretle XI. asrın sonlarından itibaren Türkler nasıl Haçlılar'a karşı İslâm âlemini, dolayısıyle Arablar'ı savunmuşlarsa, bu iş XVI. asırda Kuzey Afrika'da aynen cereyân etti. Haçlılar'a karşı Türk savunması olmasaydı bugün Doğu Akdeniz sahilleri, Hıristiyan'dı ve çoğunlukla Fransızca konuşulan ülkeler hâlindeydi. Hattâ Haçlılar'ın Kahire ve Mekke'ye girmesi işten değildi. Nasıl çıkacakları da meçhuldü. Zîrâ Arablar, bütün savunma güçlerini kaybetmiş, bu işi Türkler'e terketmiş bulunuyorlardı. Arablar, bir Türk subayı olan Salâhaddîn Eyyûbî ile kendilerini —geçici olarak— topladılar ama, artık bu vakte kadar bir asra yakın bir müddet en büyük Haçlı sürüleri Türkler'ce ezilmiş ve belirli bir yerde durdurulmuş bulunuyordu.

Suriye, Irak ve Mısır'a akan Türk nüfusunun tamama yakını bugün Arab'laşmıştır. Yalnız Kerkük ve Erbil sancaklarında, eski Musul eyaletinin bazı bölgelerinde Türkler, kavmiyetlerini şiddetle muhâfaza edebilmişlerdir.

Türk nüfusunun anayurtlarda, Türkistan ve Türkiye'de bu derecede harcanması, Hindistan'ın, hattâ Çin'in milyonlarca Doğu Türk nüfusunu yutması, XVIII. asırdan itibaren zararlı tesirlerini göstermiş ve Türk âleminin felâketine sebeb olmuştur. Türklük'lerini, dillerini kaybeden Türkler bir tarafa bırakılırsa (bunları artık yeniden kazanma ümidi yoktur), milliyet ve dillerini muhafaza eden Türkler'in bile bugün üçte ikisine yakın bir kısmı Türkiye dışında, yâni yabancı boyunduruğunda yaşamaktadır.

Şecere-i Terâkime'deki (Türkmenler'in Şeceresi, s. 62) : «Oğuz İli göçüp yürümedik yol var mı? Evin tutup oturmadık yurd var mı?» cümlesi, her Türk'ün kalbini titretecek bir gerçektir ve aynen vâkı'dir. Gerçekten Türk'ün yürümediği yol ve yurd

edinmediği Eski Dünya ülkesi, parmakla gösterilecek kadar azdır. Bu ülkelerin bir kısmında bugün, Türkçe konuşan tek kişi kalmamıştır. Üstelik orada bırakılan Türk kanı, Türk'e en düşman kavimler hâline getirilmiştir. Bugün Türk çehresi görülmiyen az Rus, Ukran, Bulgar toplumu vardır.

Fakat Türklük arasındaki bağlar hiç bir zaman bugünki derecesinde kopuk olmamıştır. XIX. asır sonlarında bile Türkmenistan'daki Kayı obası, Osmanlı Hânedânı'nın kendi boylarından olduğunu biliyorlardı (F. Sümer, *Oğuzlar,* 140).

Türkler'in kurdukları imparatorluklarda orduya Arab, Fars gibi diğer İslâm unsurları almamaları ve askerî hizmetleri kendilerine tahsis etmeleri, Türk nüfusunun harcanmasının sebeplerinden biridir.

Milliyetçilik bütün dünyaya hâkim olunca, XIX. asrın son yarısında ve 1938'e kadar Türkiye'de de bu cereyan güç kazandı, hattâ İttihad ve Terakki'nin son yıllarında ve Atatürk devrinde iktidara geldi. Dış Türkler'e ve Türk târîhine, geleneklerine ilgi çok arttı. 1938'den sonra sistemli şekilde bu ilgi tahrîb edildi. Türkiye, Türk adı taşıyan, fakat Türk gibi düşünmiyen (yâni millî şuûr verilememiş) insanlarla doldu.

Eski asırlardan beri Eskişehir civarında yaşıyan Karakeçili oymağı, her yıl Ertuğrul Bey'in Söğüt'teki türbesini ziyaret etmek, şenlikler yapmak, toylar(ziyafetler) vermek âdetindeydi. II. Abdülhamîd bu geleneği, resmî tören hâline soktu. Söğüt'teki şenlikleri devlet tarafından resmen yaptırdı. Karakeçili aşîretinin gençlerini Istanbul'a alarak Ertuğrul Alayı'nı teşkîl etti. Hayatını yalnız bu alaya emniyet ettiği, yalnız bu alaya karşı hiç bir vehim duymadığı bilinmektedir. *Ertuğrul ocağında uyandın — Şehîdlerin kanlarıyle boyandın* diye başlıyan marş, bu hassa alayının marşı idi. Almanya imparatoru ve Prusya kralı II. Wilhelm, Istanbul'a gelince II. Abdülhamîd, Ertuğrul Alayı'ndaki Karakeçili aşîretine mensup genç erleri kendisine: «akrabalarım» diye takdîm edince, imparatorun şaşırdığı bilinmektedir. Zîrâ Ertuğrul Gazi, Güneydoğu Anadolu'dan gelerek 1231'de bu aşîretin beyi olarak Söğüt civarına yerleşmiştir. Aşîretin bunu hiç unutmıyarak her yıl beylerinin türbesini ziyarete gitmeleri, bu ziyareti Osman Gazi'nin yahut başka bir padişahın türbesine yapmayıp doğrudan doğruya kendilerini Söğüt çevresine yerleştiren beye yapması, millî şuûrun derecesini gösterir (F. Sümer, 219). Bu tören bugün de her yıl Ertuğrul Gazi türbesinde devletçe yaptırılmaktadır. Türbenin yakınına. Türk imparatorluklarının kurucu-

ları olduğu iddia edilen bazı Türk büyüklerinin primitif büstleri yaptırılmıştır.

Türkmen nüfusu Anadolu'da çabuk çoğalmış ve yukarıda anlatmıya çalıştığım cihanşümûl .Türk nüfus israfına kaynak olmuştur. Haleb civarında yaşıyan Oğuzlar'ın Çepni boyuna mensup aşîretlerin nüfusu 1520-1570 arasında 7,5 misli artmıştır. Uluyörükler 1520-1575 arasında 4 mislinden fazla çoğalmışlardır (F. Sümer, 320-2, 333). Oğuzlar'ın Salur boyuna mensup aşîretler, gene aynı tarihlerde, yarım asırda 4 misline yakın bir artış göstermiştir. Haleb civarında Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup aşîretler de bir misli artmıştır (*Aynı Eser,* 360-1).

Bu Türkmenler XI. asırdan zamanımıza kadar devamlı iskân edilmişler, Anadolu ve Rumeli, Oğuz boy ve aşîretlerine ait binlerce köy ve kasaba ile dolmuştur. Bugün göçebe kalan Türkmenler'in sayısı, çeyrek milyon kadar olabilir (1975). Bu iskâna ve köylüye çok ehemmiyet verilmiş ve Anadolu ile Rumeli'nin Türk'-leşmesinde büyük rol oynamışlardır. «Köylü, üzerinde büyük bir alâka ile durulan bir mevzu teşkil edegelmişti. Bu itibarla, köylü ve diğer sınıflar, doğup büyüdükleri memleketlerde kendi tâli ve mukadderatiyle başbaşa bırakılmamış, bilakis kendileri ve dolayısıyla devlet için en verimli çalışabilecekleri yerlere ve işlere bizzat devlet tarafından sevk ve bu arada fütûhât neticesi yeni açılan boş ve münbit topraklar üzerine nakil ve iskân edilmişlerdir. Bu nakil ve iskân işinin, uzağı gören ve etraflı düşünen bir plan içinde, zamânına göre oldukça mütekâmil usullerle icrâ edilmesi ve muhacirlerin iskân edildikleri mıntakalarda tutunup çoğalabilmeleri için alınmış olan türlü tedbirler, tarihçi için, üzerinde durulmağa değer konular teşkil etmektedir» (Ö. L. Barkan, *İktisad Fakültesi Mecmuası,* XI, 1950, 454).

Hıristiyan ve Yahûdîler

Bu arada Hıristiyan ve Yahûdîler de rahat bir hayat yaşamışlardır. Türk imparatorluğundaki hayatları, daha öncekine nisbetle çok daha büyük bir emniyet ve refah içindedir.

Yahudiler, vicdan, can, mal ve ırz emniyetini sadece Türkiye'-de bulabilmişlerdir. 1610'a doğru Roma'yı ziyaret eden Polonyalı Simeon, Yahudiler'in Roma'daki durumunu şöyle anlatır (s. 76-9) :

«Bu yortu günlerinde uğursuz Yahudiler, evlerine veya diğer emin yerlere kapanıp, hiç bir yerde görünmezler. Aynı zamanda, Hıristiyan korkusundan, Yahudi evlerinin kapısında muhâfızlar bekletilir. Fakat ne yapılsa, Yahudiler, Hıristiyanlar'dan büyük

zarar görürler. Zîrâ Hıristiyanlar, kafileler teşkîl ederek Yahudi evlerine taarruz ederler. Kapı ve pencereleri kırar, evleri yağmalar, yakaladıkları Yahûdîler'e ağır işkenceler yapar, ırzlarına geçer, bazan öldürürler. Roma şehri halkının, Hazret-i Îsâ'nın intikamını almak gayesiyle yaptıkları bu hareket, aynı zamanda, Justinianus, Tiberius, Titus ve Vespasianus gibi imparatorlar zamanından kalma Yahudi aleyhdârı âdetlerin de bir devâmıdır...

«Papa'nın hüküm sürdüğü Orta İtalya'da iyi bir düzen de, Yahudiler'in her cumartesi günü kiliseye gitmeye mecbûr edilmeleridir. Kadın erkek, çocuk ve ihtiyar bütün Yahudiler'in toplanması için Trinité kilisesi tahsîs edilmiştir. Kiliseye gitmiyen Mûsevî, ağır para cezası verir. Aynı gün, ajanlar ve askerler, Yahudi evlerini yoklarlar. Kiliseye gitmeyip evinde kalmış Yahudi görürlerse ağır şekilde cezalandırılırlar ve bu arada boş Yahudi evlerini yağma ederler. Yahudiler, ister istemez kiliseye gelince başlarını açarak içeri girerler. Hazret-i Îsâ'nın hayatını temsîl eden resimleri görür, içleri altüst olur, bakmıya cesaret edemezler. Sonra, kilisede sıra sıra otururlar. Her sıranın başında, elinde bir çubuk olduğu halde, yasakçı olarak bir asker durur. Yahudiler yerlerine oturduktan sonra, Yahudi diline vâkıf bir Katolik râhib kürsüye çıkar. Hazret-i Îsâ'nın Tanrı ve Mesîh olduğuna dair vaaz eder, Yahudiler'i ağır sözlerle takbîh eyler. İçlerinde haham ve sofu Mûsevî olanlar, kulaklarını tıkar veya uyur gibi yaparlar. Fakat bunu gören askerler, çubukla onların çıplak kafalarına şiddetle vurur ve gözlerini açmaya mecbur kılarlar. Bu sûretle imansız Yahudiler'in ruhları, Allah'ın nûru ile aydınlanır. Doğrusu Yahudiler'e uygulanan bu muamele, iyi bir düzendir.

«Avrupa'da, bilhassa Katolik ülkelerde Yahudiler'in san'at ve zanâat icrâ etmeleri yasaktır. Dükkân da açamazlar. Yalnız eskicilik yapmalarına izin verilir. Yahudiler, Türkiye'de olduğu gibi gümrükçülük, eminlik ve sarraflık gibi işlerle uğraşamazlar. Menfûr insanlar oldukları için, hangi işe el atsalar, o işte bereket kalmaz. Meselâ Polonya'yı hileyle soyup sovana çevirmişlerdir.

«Avrupa'da Yahudiler, başlarına sarı renkte sarık sarmıya mecbur tutulmuşlardır. Zengin Yahudiler sarık sarmaz, sarı takke giyer veya elbiselerine sarı renkte bir bez dikerler. Avrupa'nın Yahudiler'e uyguladığı bu düzen, yalnız Polonya krallığında tatbik edilmez. Onun için Yahudiler, âdetâ Polonya'nın servetini ellerine geçirmişlerdir. Lehliler, iktisadî bakımdan Yahudiler'e tâbi hâle düşmüştür. Bütün oteller, hanlar, gümrükler, hattâ köprü ve çiftlik gibi yerler Yahudiler'in eline geçmiştir. Bundan dolayı Lehliler'in hem Hıristiyanlık'ları berbâd olmuş, hem de ülkenin nizâ-

mı bozulmuştur. Lehliler, sefîh ve ayyaştır. Aralarında kavga eksik olmaz. Askerler biribirini ve halktan kimseleri öldürürler. Subaylar korkak ve âcizdir; yalnız şarap ve kadınla meşgul olurlar. Şehirlerde arabalarda, yanlarında fâhişeler, silâhlı olarak, böbürlenerek gezerler. Lehliler'den iyi tüccar ve san'atkâr değil, iyi meyhaneci çıkar. Leh kadın ve kızları da yalnız şehvet düşünürler. Lehliler'in böylesine ahlâkını bozan, Polonya'da yaşıyan Yahûdîler'-dir.

«Yahudiler, İspanya'ya asla giremezler. İspanya'da bir Yahudi tutulursa, tek cezası vardır : diri diri yakılmak. Müslüman olmıyanların Mekke ve Medîne'ye girmeleri nasıl yasaksa, İspanya da Katolik olmıyanlara kapalıdır: Mûsevîler'e de, Müslümanlar'a da, Protestan ve Ortodokslar'a da kapalıdır. İspanya'da tek inanç Katoliklik'tir. İspanya, Hıristiyan devletlerinin en büyüğüdür. Papa ise, devletinde Yahûdîler'in yaşamasına izin verir. Fakat bunlar Papalık'ta ancak en ağır ve kimsenin göze almadığı tehlikeli işlerde, köle gibi kullanılırlar. Bir Hıristiyan yılda bir defa vergi verdiği halde, Yahudiler'den yılda üç defa vergi alınır. Asla mülk sahibi olamazlar ve kiracı durumundadırlar. Vaftiz edilip Hıristiyan yapılsalar bile durumları değişmez, kadırgalarda forsa gibi kullanılırlar».

İlgi çekici, değil mi? Şimdi gene aynı seyyâhın, Türk imparatorluğundaki Hıristiyanlar'dan bahseden bir kaç satırını nakilediyorum (s. 83-4, 90) :

«Ege Adaları'nda yaşıyan Rumlar, kötü insanlardır. Ermeni düşmanıdırlar. Ermeniler'i görünce yere tükürürler. Şayet bir Ermeni bir Rum kap, kaçak ve tabağından yemek yerse, ne kadar değerli olursa olsun, onu derhal kırarlar. Bu Ermeni düşmanlığı Rumlar'a, Bizans'ın yâdigârıdır. Bizans devrinde Ermeniler, Rumlar'dan çok zulüm görmüşlerdir. Bizans devrinde Istanbul'a Ermeniler'in değil yerleşmesi, bezirgân sıfatıyle gelmesi bile yasaktı. Fakat Türkler, Istanbul'u fethettikten sonra, çeşitli Anadolu eyaletlerinden Ermeniler'i getirterek Istanbul'a iskân ettiler ve Rumlar'dan aldıkları iki muhteşem kiliseyi de Ermeniler'e verdiler. Ermeni düşmanlığı, yalnız Rumlar'da vardır. Diğer Hıristiyanlar ve bütün Müslümanlar, Ermeniler'i severler...

«Anadolu'nun her yerinde Ermeni vardır. Ermeni köyleri zengin ve refah içindedir. Meselâ Harput yakınlarında Kesrik Ermeni köyü 1.000 hânedir, 3 kârgir kilisesi ve bir çok papazı vardır. Gene bu yakınlarda Bizimşen Ermeni köyünün ağası Markaroğlu Murad, bir gün köyünden geçen Türk paşasını, alayı ile berâber misafir etmiş, iki gün yeyip içirmiş, atlarına buğday ve arpa yedir-

miştir. Harput'ta da çok Ermeni vardı, Sıvas'ta da. Bazı Ermeni konakları saray gibiydi. İçlerinde 40 beşik sallanıyordu. Ermeniler de, Türk usûlü, çok kalabalık aileler hâlinde, bütün akrabalar bir konakta oturuyorlardı. Türkler gibi Ermeni evinde de babaya mutlak şekilde itâat ediliyordu, o ölünce büyük erkek kardeş evin reisi oluyordu. Ermeniler'le Süryânîler biribirlerine kız alıp veriyorlardı».

Istanbul'u ve eyaletleri anlatırken Hıristiyan ve Mûsevî mâbedlerinden, nüfusundan ve yaşayışından da bahsedeceğim.

Şimdi Türkiye imparatorluğunun bu durumunu bir kaç çizgiyle diğer Türk imparatorlukları ve Avrupa ile karşılaştırmak istiyorum. Oralarda durum nasıldı?

Hindistan Timuroğulları

Osmanlılar'la çağdaş Hindistan Türk İmparatorluğu (Timuroğulları), XVII. asrın ortalarında ve sonlarında, İran Türk İmparatorluğu'nu, Safevîler'i de geçerek, Türkiye'den sonra dünyânın 2. devleti hâline gelmiştir. Daha önce, Türkiye ve İran'dan sonra 3.'dür. Hindistan Türk İmparatorluğu'na 1526'da, Lûdî Hânedânı'nı devirerek, Timuroğulları (Bâbur Şâh) geçmiştir.

Devletin taht şehri Agra iken sonra Delhi olmuştur. Agra, 40 kilometre boyunca uzanan, dünyanın en muazzam beldelerinden biriydi. Avrupa'da yalnız Istanbul'la mukayesesi mümkindi. Asya'da da Isfahân ve Pekin (Türkçe'si : Hanbalık), Afrika'da Kahire ile 40 kilometre boyunca on binlerce dükkân, şehri cihanın en kalabalık pazarı hâline getirmişti (Smith, 395). Şehrin banliyösü olan ve Bâbur'un torunu Ekber Şâh tarafından kurulan Fethpûr-Sîkrî bile, XVI. asrın sonlarında, İngiliz seyyâhı Fitch'e göre «Londra'dan çok büyük» idi. Delhi ve Lâhûr gibi beldeler, Agra ile rekabet hâlindeydi.

Timuroğulları, yeryüzünde yalnız 3 devleti kendileri ile eşit sayıyorlardı : Türkiye (Osmanlı), İran (Türkmen Safevî) ve Tûrân (Türkistan Özbek) imparatorlukları. Bunların içinde yalnız Osmanoğulları'nı gıbtaya değer buluyorlardı. Ekber Şâh, halîfe sıfatını da taşıdığı ve milyonla tab'asının her yıl gittiği Mekke ile Medîne'yi elinde tuttuğu için, III. Murâd'ı çok kıskanıyordu.

Böylece Büyük Türk Dünyâsı, batıda Türkiye imparatorluğu ile başlıyor, doğuya doğru İran ve Hindistan Türk imparatorlukları ile devâm ediyor, Türkistan (Şeybânîler, Cengiz'in Cuci Ulusu'ndan) kuzeyde kalıyordu. Bu 4 Türk devleti XVI. asrın sonla-

rında, dünya servet ve varlığının, gelir ve gücünün dörtte üçüne yakınını ellerinde tutuyorlardı.

Bu 4 Türk imparatorluğu içinde Türkiye ile Türkistan dosttu. Hindistan, Türkiye ve Türkistan'a karşı dostça bir siyaset takıyb ediyordu. İran ise, her üçüne de düşmandı. Zîrâ üçü Sünnî/Hanefî olduğu halde İran, Şîî/İsnâ-Aşerî (sonradan Şîî/Câferî) idi. Bu 3 devlet arasında, Şîî olan dördüncüsünün durabilmesi, biraz mûcizeye benzer. Fakat sebebi açıktır: Timuroğulları, XVII. asrın son yıllarına kadar bütün Hindistan kıt'asını birleştirmek, kıt'adaki dîğer İslâm ve Hindû (Brahman) devletlerini fethetmekle meşguldür. Aynı işi aynı zamana kadar Türkiye, Doğu ve Orta Afrika ile Kuzey Avrupa'da Hıristiyanlar'a karşı yapmaktadır. Tûrân (Türkistan) ise, XVII. asırda birliğini kaybetmiş, bir kaç Türk krallığına ayrılmış, imparatorluk ve büyük devlet hâlinden çıkmıştır. Böylece Şîî Türk İran, Hind Okyanusu'nda Portekizliler'le de uğraşarak, varlığını devâm ettirmiştir.

Beşinci bir Türk imparatorluğu, bir büyük devlet de Güney Hindistan'dadır. Burada hânedân önce Behmenîler, XVI. asrın başlarından XVII. asrın sonlarına kadar da Âdil-Şâhlar'dır. Âdil-Şâhlar, Osmanoğulları'nın bir dalı olduklarını, Fâtih'in babası II. Murad'dan indiklerini iddia etmektedirler. Hânedânın resmî şeceresi budur. Gerçekte bir Türkmen hânedânıdır. Sonunda Timuroğulları'na katılırlar.

Bâbur Şâh'ın, «Timur'un Yegâne Vârisi» titriyle 29 nisan 1526'da Pânipât meydan muhârebesini kazanarak Hindistan'a el koyması, Kaanûnî'nin Mohaç'ı kazanarak Macaristan krallığını fethetmesinden sadece 4 ay öncedir. Türk'lüğün böylesine mûcizeler devri idi. Bâbur Şâh bu muazzam zaferi, 20.000 kişiye varmıyan, fakat demir gibi disiplinli ve dâhî bir başkumandan tarafından yönetilen Doğu Türkleri'nden müteşekkil bir ordusu ile kazanmıştı. Fakat bu orduda bulunan Osmanlı Türkleri'nden mürekkep bir mükemmel topçu taburunun sayesinde. Mohaç'ta Osmanlı topu, kahraman Macar süvarisini perişan etmeden 4 ay önce, diğer ve daha küçük bir Osmanlı topçu birliği, 10 misli büyüklükteki rakip ordunun 1.500 zırhlı filini, böğürterek muhârebe meydanından kaçırmıştır. Bâbur, bir yıl geçmeden, zaferini, yeni bir zaferle tâclandırıyordu: 16 mart 1527'de koskocaman bir Hindû ordusunu yok edip «Gazi» sıfatını alıyordu. Kaanûnî'nin aynı sıfatı aldığı yılllara rastlar. Biri Katolik Hıristiyanlar'a, diğeri Brahman Hindûlar'a karşı...

Bu 1526'dan 1540'a kadar Hindistan'a Türkistan'dan 1.000.000 kadar Türk geldi. Zavallı ana Türkistan... 1540'tan sonra da ardı

kesilmiyen evlâdlarını Hindistan'a yollamış, 3 asır için bu o zaman dünyanın en zengin ülkesi sayılan kıt'asının efendisi olmuş, fakat bugün elde ne kalmıştır? Hindistan'ın her beldesini süsleyen ve seyreden her Türk'e yalnız elem veren binlerce dev âbideden başka? Bugün Pâkistan ve Bengladeş' diye iki Müslüman devletin varlığını sağlıyabilmekten başka? Onun içindir ki imparatorluklar, çorak sahayı işleyen müesseselerdir. İmparatorluğun sahibi millet, şu veya bu zaman parçası için dünyayı avucunun içine alabilir ama, sel çekildikten sonra sadece kum kalır. Bugün İngiltere'nin elinde ne kalmıştır? Yarın Sovyetler Birliği'ni kaç düzine devlet hâlinde göreceğiz?

Bâbur'un 5. kuşaktan torunu ve halefi Âlemgîr Şâh (Evrengzîb) 1707'de öldüğü zaman, Hindistan, tek devletin, hükümdârın, kanunların hükümranlığı altında idi. Afganistan'ın mühim kısmını da elinde tutuyordu. 5 milyon kilometre kare idi. Bugün bu topraklarda Hindistan, Pâkistan ve Bengaldeş vardır ve 800 milyondan çok fazla insan yaşamaktadır. Ama bu 1707'den itibaren de, hızlı bir düşüş başlar.

Âlemgîr Pâdşâh'ın zamânında Hindistan devlet büdcesi, Avrupa'nın en büyük devleti olan XIV. Louis Fransası'ndan 10 misli fazla idi. Çin imparatorluğunun büdcesi, Fransa'nın 6 misli idi. XVIII. asrın eşiğinde Avrupa'nın durumu hâlâ bu derecede mütevazı bulunuyordu. İran'ın Türk imparatoru Nâdir Şâh Avşar, Timuroğulları'na çok uğursuz bir darbe vurup onları perîşân ederek Hindistan'a girdiği zaman, İran'a tarihin belki en büyük ganîmetiyle dönmüştür. Bu ganîmetin bugünki (1974) parayla değerinin 850.000.000.000 TL.'na yakın olduğu hesaplanmaktadır. Yâni Türkiye Cumhûriyeti'nin 10 yıllık büdcesi. Nâdir, bu dönüşünden sonra, tarihte ilk defa olarak, imparatorluğundaki bütün tab'asını, 3 yıl için vergiden muâf tutmuştur. Ama Timuroğulları da bu darbenin altından kalkamamışlar, Hindistan'da İngilizler'e gün doğmuştur. Timur'un Altınordu'ya vurduğu darbeye, bilmiyerek Ruslar'a zemin hazırlamasına benzer.

XIX. asırda Britanya Cihan Devleti, Hindistan'dan sağladığı akıl almaz servetle doğmuştur. İngiliz endüstrisi, bu servetle kurulmuş ve oradan Birleşik Amerika'ya intikal etmiştir.

1725'de devletin büdcesi —bu tarihte cizye vergisinin ilga edilmiş olmasına rağmen— bugünki parayla 320.000.000.000 TL. idi. 1700 yıllarında da buna yakındı. Gayrı muntazam ganîmetler bunun dışındaydı ve bu ganîmetler bazan şaşırtıcı meblağlara ulaşabiliyordu. Nihayet bu rakamların, merkez büdcesi olduğunu, eyalet büdcelerinin merkezden gitmediği için hesab edilmediğini,

bu sûretle devlet gelirinin aslında bu meblağların iki, üç misli bulunduğunu kaydetmek îcâb eder.

Avrupalılar, Cengiz'in halefi saydıkları Timuroğulları'ndan gelen Hindistan padişahlarına «Büyük Moğol» demişlerdir ve bu yanlış tâbir, bugün de Batı tarih literatüründe kullanılmaktadır. Osmanlı padişahlarına «Büyük Türk», Akkoyunlular'dan gelen İran padişahlarına «Küçük Türk», Safevîler'den gelenlere ise «Şâh» derler. Mısır Türk Memlûk hükümdarlarına «Sultan» derlerdi. Sonraları Türk pâdişah-halîfeleri için kullandıkları «Büyük Türk» ve «Büyük Senyör» tâbirlerinin yerine sâdece «Sultan» demişlerdir.

İran Türk İmparatorluğu

Safevî Türkmen İmparatorluğu'nda iktidarı ellerinde bulunduran ordu ve aristokrasiye Avrupalılar, «Kızıl Türkler» diyor, bu sûretle Osmanlılar'dan ayırıyorlardı (Hammer, V, 533). Grenard şöyle der : «Eğer İran, Türkiye ile dostça münasebetler kurabilseydi, Avrupa kim bilir ne kadar derin bir tehlike uçurumuna yuvarlanırdı... Osmanlı kuvveti gibi muazzam bir kudrete karşı, bazan başarılı olmak üzere gösterdiği mukavemet, İran İmparatorluğu'nun kudretini isbata kâfidir».

XVII. asır seyyahı Chardin, İran köylüsünün medenî seviye ve refah bakımından, Avrupa köylüsünün çok üzerinde olduğunu kaydeder.

Safevîler'den sonra, gene bir Türkmen hânedânı, Avşarlar, İran'da iktidara geldi. Hânedânın kurucusu Nâdir Şâh Avşar, Türk ırkının tarihte yetiştirdiği son cihangirdir (hiç bir millet de tarih boyunca Türkler kadar bol cihangir çıkarmamıştır). Türkistan, Kafkasya, Hindistan, Afganistan'da büyük fütûhât yaptı. Hindistan Türk imparatorluğuna çok zarar verdi. Timuroğulları'nı âdetâ soydu ve İran'a tarihin en büyük ganîmetlerinden birini getirdi (Taht-ı Tâvûs ve Kûh-i Nûr, bu ganîmetin içindeydi). Osmanlılar'la da devamlı savaştı, bazan yendi, bazan yenildi. Almanya ve Rusya ile de savaş hâlinde olan I. Mahmud, üç imparatorluğu da, Almanya'yı, Rusya'yı, İran'ı bertaraf etti. Fakat Tebrîz'i Nâdir'den geri alamadı. Minorsky'nin dediği gibi «Nâdir Şâh'sız İran, bugünkü sınırları içinde olamazdı». Nâdir, Sünnî'liği kabûl edip Türk ve İslâm âleminde birlik sağlamak bile istedi. Fakat İran'da Şîîlik çok yerleşmişti.

Avrupa'da Halka Yapılan Muamele

Türk imparatorluklarında durum bu iken, halk refah ve vicdan hürriyeti içinde yaşarken, Avrupa'da vazıyet kötüydü, henüz Ortaçağ kalıntısı zihniyeti bertaraf edememişti, fakirdi de.

Mezheb, vicdan ve sınıf baskısı yüzünden 1768'de Ukrayna'da çıkan isyanda Ukraynalı âsîler, çok büyük zulüm yaptılar. İhtiyarları, kadınları, çocukları öldürdüler. Aynı darağacına bir rahib, bir Hıristiyan, bir köpek asmaktan çok hoşlanıyorlardı. Hâmile kadınların karınları deşiliyor, insanlar canlı gömülüyor veya yakılıyordu. Bir kaç gün içinde 50 köy ve 3 şehir ateşe verildi. Yalnız Jelieznak'ın çetesi, Kiev yakınlarındaki Uman'da 16.000 kişiyi boğazladı, çocuk cesetleri için kuyular kazdırıldı. Bu hâdisede Ukrayna'da ölenlerin sayısını 200.000'e kadar tahmîn edenler vardır (Lavisse-Rambaud, VII, 478).

Doğu Avrupa'da durum böyleyken, Batı Avrupa'da daha iyi değildi. İrlanda'da Katolikler, «halk düşmanı» muamelesi görüyor ve en kötü akıbetlere lâyık bulunuyordu. Aç bırakılan, hastalıklara mâruz kalan İrlanda'da 1741 açlığında 400.000 İrlandalı, gıdasızlıktan öldü (Lavisse-Rambaud, VII, 866, 868).

Yollar

Dîvân-ı Hümâyûn, bu derecede büyük bir imparatorluğu o devrin teknik ve ulaştırma vasıtalarına göre idare edebilmek için, yolların düzgünlüğüne ve emniyetine büyük ehemmiyet verirdi. İşlek yolların düzgünlüğü, seyyahlar tarafından medhedilir (Galland, I, 88-9).

Valiler, yollara çok dikkat ederlerdi. Hem tamir ve iyi durumda kalmasına, hem de emniyetine. Dâmâd Melek Ahmed Paşa, Silistre beylerbeyisi iken, bu şehrin yollarını ve 6.000 arşın kaldırım yaptırmış, daha önce çamur deryâsı olan şehri ihyâ etmişti, Evliyâ V. cildinde Varna'yı anlatırken zikreder. Şehirlerarası yollara daha da îtinâ ediliyordu. Zîrâ askerî ve ticârî değerleri bakımından imparatorluğun yaşaması, nefes alması ve refahı için çok mühimdi.

Osmanlılar'ın yol siyasetini Selçuklular'dan aldıkları muhakkaktır. Kazvînî *Âsâru'l-Bilâd*'ında Selçuklu Türkiyesi'ni tasvîr ederken, «Anadolu'da yollar üzerinde her fersahta bir kervansaray vardır... Bunlar, başka memleketlerde kat'iyyen yapılmıyan hayır müesseseleridir» der. Şu halde Anadolu yollarında her 3 saatlik mesafede bir kervansaray bulunduğu anlaşılır ve yolların işlekliği hakkında aydın bir fikir verir.

3 türlü yol vardı: Askerî yol, kervanlara mahsus ticaret yolu ve posta yolu (Taeschner, *Encyclopédie de l'Islâm, nouvelle édition,* I, 488b).

En mühim ve muntazam yollar, Balkanlar'da Istanbul-Budin (Peşte), Anadolu'da Istanbul-Tebrîz, Istanbul-Bağdad, Istanbul-Şam yolları idi. Şam yolu, Kahire'ye, diğer bir kolu Mekke'ye doğru uzanırdı. En mühim ve «câdde» denilen anayollar şunlardı:

Istanbul - Edirne - Filibe - Sofya - Niş - Belgrad - Budin - Yanıkkal'a (Györ = Raab).

Istanbul - Selânik - Üsküb - İşkodra - Bosnasarayı - Zagreb.

Istanbul - Eskişehir - Ankara - Sıvas - Erzurum - Tebrîz.

Istanbul - Eskişehir - Konya - Adana - Haleb - Şam - Kudüs - Kahire (veya: Kudüs - Medîne - Mekke).

Istanbul - Eskişehir - Konya - Kayseriyye (Kayseri) - Sıvas - Malatya - Âmid (Diyarbakır) - Musul - Bağdad - Basra.

Istanbul - İzmit - Ankara.

Istanbul - İzmit - Bolu - Çankırı - Amasya - Tokat - Sıvas - Erzurum - Kars - Tiflis.

Istanbul - İzmit - Bursa - Balıkesir - Mağnîsâ (Manisa) - İzmir.

İskenderun - Antakya - Haleb - Kilis - Urfa - Hısn-ı Mansûr (Adıyaman).

Konya Ereğlisi - Niğde - Kayseriyye - Sıvas.

Bursa - Biga - Kal'a-i Sultâniyye (Çanakkale).

Istanbul - Selânik - Yenişehir (Larissa/Tesalya) - Atina - Gördes (Patras) - Navarin.

Istanbul - Burgaz - Varna - Silistre - Bükreş - Yaş.

Istanbul - Varna - Babadağı - İsmâil - Akkermân - Hocapaşa (Odessa) - Özü - Bahçesarayı (Kırım).

Cidde - Mekke - Kunfuda - Sâbiye - San'â - Taiz - Aden.

Kahire - İskenderiyye - Bingazi - Trablusgarb - Tunus - Unnâbe - Cezâyir - Tlemsen - Vacda.

Kahire - Feyyûm - Benî-Süeyf - Asyût - Uksûr - Asvân - Vâdî Halfa - Sevâkin - Massava.

Bütün kara ve deniz yolları Istanbul'a çıkıyor, Istanbul'a geliyor, Istanbul'dan ayrılıyor, Istanbul'da düğümleniyor, dünyânın en büyük ve en kalabalık, en zengin ve en aktif şehrinde birleşiyordu. Bilhassa XVI-XVII. asırlarda Kahire'den, Bağdad'dan, Tebrîz'den, Budin'den ve her yerden gelen yollar, kervanlar, atlılar, sürüler, Istanbul'da buluşuyorlardı. Bu dehşetli aktivite, menzil teşkilâtı ve yolların düzgünlüğü, Avrupalı seyyahlar tarafından, hayranlıkla anlatılıyordu. Bütün Asya ve Avrupa yolları üzerinde

birleştiği için Istanbul - İzmit ve Istanbul - Edrine caddeleri, yeryüzünün en büyük trafiğini meydana getiriyordu. Kahire - İskenderiyye, Agra - Delhi, Pekin - Tiençin trafiğinden de yoğun bir seyr-ü sefer. 300 ilâ 2.000 hayvanlık kervanlar, milyonlar, bazan milyarlar değerindeki ticarî eşyayı Budin'le Basra, Tebrîz ile Kahire arasında taşıyorlardı. Ardı gelmiyen bir trafikti, 24 saat yol alıyordu. Daha ileride Avrupa'nın her tarafına, Asya'nın daha doğusuna, İran'a, Tûrân'a, Hind'e, Siyah Afrika'ya doğru yollar açılıyor, her renkten, her dili konuşan tacirler, seyyahlar, dervişler gidip geliyordu.

Nehirler, ırmaklar, çaylar, dereler, muntazam ve bakımlı köprülerle geçiliyor, bataklıklar kurutuluyor, tüneller kazılıyordu. Edirne'de 13 köprü, şehrin iki yakasını birleştiriyordu.

XIX. asırda bile Türk yolları iyi haldeydi. Dr. Ryan *(Plevne ve Erzurum'da,* 181) Trabzon - Erzurum yolunu 1877'de geçmiştir, «çok güzel, sağlam yapılmış bir şose» diye anlatır.

Posta

Bu yollarda, posta tatarları, dâimâ dörtnala giden atlarıyle, her istikamete mektup taşırlardı. Yolcu ile beraber mektup taşıyan posta arabaları ise, hususî şahıslara aitti. Atla yol alan ve akıl almaz hızla giden «tatarlar», devlet hizmetindeydi (1579'da Türk posta arabası ile Dobruca'da seyahat eden Andrey Taranowsky'nin ifadesi için bk. *Zapiski Odessk. Obşç.,* VIII, 1872, 479).

Sir Adolphus Slade, 1830'larda şunları anlatır (s. 300-2) : Türk devlet posta teşkilâtı (tatarlar), at üzerinde, Akkâ'dan (Kuzey Filistin) Istanbul'a 12 günde mektup getirmektedirler. Arada dağlık engebeleri de aştıkları için bu, hârikulâde bir sür'attir. Aynı tatarlar Istanbul-Bağdad yolunu 14 günde alırlar; fakat bir defasında çok mühim bir mektubu bir Türk postacısı Istanbul'dan Bağdad'a 9 günde götürerek rekor kırmıştır. Posta menzilleri çok muntazamdır. Tatarlar, her menzilde yorulmuş atlarını bırakıp, canlı, bakımlı ve yüksek vasıfta yeni bir atla bir menzil daha geçerler. Böyle bir iki hafta günde ancak bir iki saat uyuyarak dörtnala yol alan bir tatar, yolculuğunu bitirdikten sonra en az bir ay dinlenir ve daha önce yeniden yola çıkarılmaz. Zîrâ yoldan yarı ölü, zayıflamış, çökmüş, uykudan bitkin halde döner. Bu şekilde para da taşırlar. Para kaybolursa, devlet öder. Bir tatarı soymak değil, onu yolundan alıkoyacak en küçük bir hareket, devlete karşı işlenmiş ağır suçlar arasında sayılmaktadır. Bunu kimse göze alamaz. Zîrâ devlet, suçlunun evini barkını mahveder. Onun

için tatar, daima tek başına, korkusuzca, gece gündüz, her ihtiyacını istediği kimse tarafından karşılanacağına emin, yol alır. Yanına kimseyi almaz, çünki hızı keser. Ücretleri yüksektir. Başka türlü zaten göze alınacak iş değildir. Her beylerbeyinin bir çok tatardan müteşekkil böyle muntazam bir teşkilâtı vardır.

Klasik Türk posta teşkilâtını Adolphus Slade, son yıllarında böyle anlatır. 1834'te ise modern posta teşkilâtı kurulmuştur (Lutfî, IV, 162-3). II. Mahmud'un büyük eserlerinden biridir ve padişah tarafından çok ehemmiyet verilmiştir; zîrâ devlet güvenliği ile ilgili bir teşkilâttı. İlk posta yolu Istanbul - İzmit'ti, hemen arkasından Istanbul - Edrine açıldı. Sonra bütün imparatorluğa yayıldı. İzmit yolunu faytona binerek Sultan Mahmûd açtı ve ilk posta arabaları onu tâkıyb ederek İzmit'e gitti. Bu vesileyle yayınladığı hatt-ı hümâyûn'da şöyle diyordu : «... Anadolu ve Rûmeli'nin münâsib mahallerine âdemler ikaame edip fî-mâ-bâ'd hîç kimesne hod-be-hod mektûb göndermeyip gerek ehl-i İslâm ve gerek Reâ'yâ ve Efrenc tâifeleri gönderecekleri mektûb ve emânetlerini nâzıra götürüp sebt-i defter olunarak her bir mahalle muvakkaten tatar ihrâcı ile mahallerine gönderip...».

Bundan sonra demiryolu ve telgraf başlar. Tanzimat devrinde mülkî teşkilâtı anlatırken bahsedeceğim.

Su Trafiği

Deniz yolunun, su trafiğinin, kara yolları kadar ehemmiyetli olacağı âşikârdı. Zîrâ yedi deniz üzerine yayılmış bir imparatorluktu. Ve bazan deniz yolu, kara yolundan daha kısa ve daha verimli idi. Meselâ Anadolu'dan Mısır ve Kuzey Afrika'ya, oradan Arabistan'a deniz yoluyle gitmek, kara yolundan çok daha kısa idi.

Lüzumlu her yere deniz feneri konurdu. Yolcu gemileri içinde çok büyük olanlar vardı. Marmara dışında seyreden bir yolcu gemisi, 600'e kadar yolcu alabiliyordu (B. Lewis, *Vakıflar Dergisi*, III, 317b); gemi mürettebâtı hariçtir.

Asya, Avrupa ve Afrika'nın başlıca limanlarındaki Türk ticarî müesseseleri de, geniş ölçüde deniz trafiğine dayanıyordu (meselâ A. Sagerdo ve Berchet'nin eserinde Venedik'teki Türk ticaret kolonisi ve Türk hanları etraflı şekilde anlatılır : *Il Fondaco dei Turchi in Venezia*, Milano, 1860).

Açık denizler dışında akarsu trafiği de fevkalâde işlekti. Bilhassa Tuna, Nil, Fırat, Dicle ve Şattülarab üzerinde. Fakat bir çok teşebbüse rağmen Dol-Volga, Süveyş ve Sapanca-Sakarya kanalla-

rı açılamamıştı. Sapanca Gölü vasıtasıyle İzmit Körfezi ile Sakarya'yı ve Karadeniz'i bağlamak işi ilk defa Roma imparatoru Traianus devrinde Bitinya umûmî vâlîsi Plinius tarafından düşünülmüştür. 1943'ten beri İzmit kâğıt fabrikasına Sapanca'dan borularla su getirilmektedir *(İslâm Ans., Sapanca,* 197). Süveyş kanalını açıp Akdeniz'le Kızıldeniz ve Hind Okyanusu'nu birleştiren ise firavunlardır. Kanal, 800 yıllarında Hârûnurreşîd zamanında tıkanmış, sonradan açılamamıştır.

Bununla beraber nehir trafiği, su yolları devamlı temizlenmek ve bakılmak sûretiyle, daima itina görmüştür. Bilhassa Tuna üzerindeki trafiğin büyük askerî ve stratejik ehemmiyeti de vardı. Tuna ve Fırat üzerindeki ince donanma ve tersanelerden, Donanmay-ı Hümâyûn'u anlatırken bahsetmiştim.

Büyük nehirler üzerinde bilhassa büyük gemilerin yol alması basit bir iş değildi. Zîrâ mevsime göre su azalıp fazlalaşıyor, hattâ yaz aylarında bazı yerlerde tamamen çekiliyordu. Meselâ Tuna'nın «Demirkapı» denilen meşhur geçidi, çok tehlikeli bir yerdi. Fakat Macar illerine gidip gelebilmek için de mutlaka aşılması lâzımdı. Bu Demirkapı, bugün Romanya'da kalan Turnu Severin'le Orşova arasındadır. Bir kıyısı bugün Yugoslavya'ya (Sırbistan) aittir. Az ileride Orşova karşısında Tuna üzerinde meşhur Türk adası Adakale bulunur ki, 1924 Lozan anlaşmasına kadar Türkiye'nin bir nahiyesi idi; bir kaç yıl önce Romenler tarafından baraj yapmak bahanesiyle su altında bırakılmış, Adakale'nin tamamı Türk olan halkı Türkiye'ye gelmiştir. Bu Demirkapı'dan geçişi Evliyâ Çelebî bize çok canlı şekilde anlatır (VII, 443, 448-9) :

Demirkapı'nın bulunduğu yerde Tuna'da sıra sıra hamam kubbesi gibi iri taşlar vardır. Temmuzda Tuna'nın suyu çok azalınca, bu taşlar üzerinde sıçrıyarak karşıya geçmek mümkindir (yani bugün Romanya'dan Yugoslavya'ya veya aksi istikamete). Tuna'da sular çoğalıp taşkın başlayınca, taşlar görünmez olur. Ancak erbâbı, nehirde nerede su altında kaya bulunduğunu bilir, başkası bilmez. Acemi kapdan gemisini bu görünmiyen su altı kayalarına toslatırsa gemi batar ve insanlar helâk olur. Onun için evhamlı tacirler, Demirkapı'ya gelince gemiden çıkıp karadan geçidi geçer, sonra tekrar gemilerine binerler. Tekneler buradan yıldırım gibi sür'atle giderler, akıntı o kadar fazladır. Tekne yukarı doğru gidiyorsa gemiler yüklerini boşaltırlar, Demirkapı'dan yukarı palamarlarla tekneyi bin, bin beş yüz adam çeker. Sonra yük gene yüklenir. Gemileri, bu muhâtaralı yerden, usta kılavuzlar geçirirler. Gemi zarar görürse, kılavuzlar öderler. Ama her ge-

miyi geçirmek için —teknenin büyüklüğüne göre— 200 ilâ 500 kuruş alırlar (100-250 altın, 125.000 - 312.500 TL.).

Fırat üzerinde de Birecik - Basra arasında su trafiği, fevkalâde işlekti. Bu yol, 15-16 günde alınıyordu ki, karadan gidilse kervanlar çok daha fazla zaman harcıyorlardı. Birecik nehir limanında her zaman için 300 geminin yattığını görmek mümkindi; trafik bu derecede canlı idi. Dicle'de, Fırat'taki büyük tekneler seyredemiyordu. Zîrâ su azdı, derin değildi. Kayıklar ve kelekler bu işi görüyordu. Dicle trafiği Âmid (Diyarbakır) — Basra arasında çok işlekti ve bu yol üzerinde en büyük nehir limanları Musul ile Bağdad'dı. Yazın seyr-ü sefer büsbütün mümkin değildi, zîrâ nehir yatağı kuruyordu. Taşkından sonra biriken kum, çakıl, taş, kaya ve toprak, muntazaman temizleniyor, bu iş için Bağdad'da her yıl 900 işçi 40 gün çalışıyordu. Başka şekilde su yolunu açık tutmak mümkin değildi. Basra'da çok büyük ölçüde Hind ve Asya malı biriktiği için, bunların tamamı kervanlarla Türk imparatorluğuna ve oradan Avrupa'ya taşınamıyordu. Dicle ve Fırat trafiğinin her zaman işler halde olması şarttı. 1834'te Birecik'le Basra arasında Fırat üzerinde buharlı vapurlar işlemiye başladı (Zekî Salâh, *Mesopotamia(Iraq), 1600 - 1914*, Bağdad, 1957, 150-63).

Mülkî Taksîmâtın Bâzı Prensipleri

Bu derecede akıl almaz coğrafî azamete ulaşan bir imparatorlukta sınır mes'elesi, mühim olduğu derecede karışıktı.

Bazı yerlerde sınır son derecede belirli olduğu halde, bazı yerlerde belirsizdi, âdetâ dalgalanmıya bırakılmıştı. Meselâ Türkiye-Almanya-Venedik, sınırları tamamen belirli idi. Türkiye-İran sınırı bir çok yerde tamamen belirli, bazı yerlerde oldukça belirli idi. Türkiye-Rusya sınırı az yerde belirli, çok yerde dalgalı idi. Afrika'da dalgalanma artıyordu. Ancak Türkiye-Fas sınırı belirli idi. Afrika'da batıdan doğuya Mısır, Trablusgarb, Tunus, Cezâyir beylerbeyilikleri ve güneydoğuda Kızıldeniz üzerinde Habeş beylerbeyiliği vardı. Bu 5 eyâlet, Afrika kıt'asının yarısına ve medenî dünya tarafından bilinen kısımların onda dokuzuna hâkimdi. Kuzeybatıda Fas İmparatorluğu, XVI asrın son yarısı ile XVII. asrın ilk yarısında zaman zaman bazan tamamen, bazan bir kısmı ile (zîrâ Fas'ta çok defa rakip sultanlar ortaya çıkıyor, bunların yalnız biri Türkiye'ye tâbî olabiliyordu), Türkiye'ye tâbî idi. Bu tâbiiyet, en yüksek derecede idi Yâni Fas Sultânı, doğrudan doğruya padişahın tâbii idi. Sadrâzam ve Dîvân, Fas'a emir veremiyordu. Tabiî bazı zaman kesimlerinde bu durum tamamen formalite-

den ibaret kalıyor, Fas Sultânı, değil Dîvân, doğrudan doğruya Cezâyir beylerbeyisi olan paşanın tahakkümü altına düşüyordu. Sonra güneye doğru, Türkiye'ye ve beylerbeyiliklere tâbî veya bağlı yerli Kara Afrika devletleri başlıyordu. Bunların bir kısmı da tamamen müstakildi.

Çok nazik bölgelerde sınır, sınır taşları veya çam direklerle belirtilmişti. Alman Avusturya ile Türk Macaristan sınırının bir çok yerlerine böyle taşlar ve direkler dikilmişti. Zîrâ burası, imparatorluğun bütün sınırlarının en hassası idi. Bilhassa XVII. asırda. Evliyâ Çelebî'nin VII. ciltte anlattığı Tata'dan Komron'a giderken gördüğü direkler bunlardandır. Almanlar 5 adam boyu çam direklerle Türk-Alman sınırını kapatmışlardı. Az ötede Türkler de aynı boyda çam direkleri dikmişlerdi. İki tarafın direkleri arasındaki çok ensiz tarafsız şeridin muhayyel orta noktası, Türkiye imparatorluğu ile Almanya imparatorluğunun sınırı sayılıyordu.

Mülkî idarede en küçük ünite mezraa idi. «Oba» olarak Türkçe'si de kullanılıyordu. Buralarda 100'den az nüfus yaşıyordu. İçlerinden biri, obayı temsil ediyordu. 100'den fazla nüfuslu yerlere artık «köy» deniyordu. Köyün mutlaka bir mâbedi ve muhtarı vardı. Devlete karşı, köylünün seçtiği bu muhtar sorumlu idi. Şehirde ise mahalle muhtarı aynı görevi görüyordu. 100-500 nüfuslu küçük köyler, 500 - 1.000 nüfuslu orta büyüklükte köyler, 1.000 - 2.000 nüfuslu büyük köyler vardı. Daha büyüğüne «kasaba» deniyordu. Köy ve kasaba, nüfustan fazla «hâne» (ev) sayısı ile anılıyordu.

2.000 - 5.000 nüfuslu küçük kasabalar ekseriya nahiye merkezi idi. Her nahiyenin böyle bir küçük kasabası ve bir çok da köyü vardı. Gerçekte en küçük mülkî ünite, nahiye idi. Başında ilmiyye sınıfının ilk basamağına mensup, medresenin yüksek kısmını yeni bitirmiş genç «nâib»ler bulunuyordu. Bazı nahiyelere nâib verilemiyordu. Zîrâ medrese, o kadar çok mezun veremiyordu. Bu halde nahiyeyi, eşraftan veya askeriye'den «voyvoda» denilen küçük rütbeli bir subay idare ediyordu. Bazı nahiyelerde ise hem nâib, hem voyvoda vardı. Nâib, aynı zamanda kasabanın belediye reisi ve bütün nahiyenin hâkimi idi. Bütün adlî salâhiyetlerle donatılmıştı.

Bir kaç nahiye, bir kazâ'yı meydana getiriyordu. Kazâ merkezleri, orta büyüklükte, yahut büyük kasabalardı. Kazâ'nın başında mutlaka bir kadı vardı (zâten «kazâ»nın Türkçe'si «kadılık» tır). Nâibler, bu kadı'ya bağlıydı. Kadı kazânın mülkî, beledî ve adlî hâkimi idi. Hem merkez kasabanın belediye reisi, hem kay-

makam, hem merkez kasabanın hâkimi bulunuyordu. Kazânın inzibat ve âsâyiş işlerine bakan «subaşı» (aslı : sü-başı) denilen subay, kadı'dan emir alıyordu. Nâib gibi kadı'nın da ulemây-ı rüsûm'dan olması şarttı. Başka menşe'den gelenler bu göreve tayin edilemiyordu. Bazı büyük kazâlarda alay beyleri vardı. Bunlar, tımarlı sipahi idiler. Alay beyi, 10 kadar bölüğe kumanda ediyordu. Bir subaşı, ekseriya bölük kumandanı idi. İkisinin arasında başbölükbaşı (binbaşı) rütbesi vardı. Bazı kazâların vergileri, vakıftı, büyük câmîlere veya başka hayır işlerine tahsîs edilmişti. Kazâda Hıristiyan tab'a, azınlık veya çoğunluk hâlinde, mevcutsa, bunların âsâyiş işlerine «kocabaşı» bakıyordu. Hıristiyan cemaati arasından seçilmiş, kadı'nın emrinde bir görevli idi (d'Ohsson, VII, 281, 283).

Bir kaç kazâ bir sancak idi. Bugünki il'e, imparatorlukta «sancak» denilmektedir. Başındaki mülkî ve askerî âmire «sancak beyi» deniyordu. «Tümgeneral» rütbesinde bir askerdi. Sancağın merkez kazâsının kadısı, sancak kadısı sayılırdı. Sancak beyinin adlî salâhiyeti yoktu, beledî salâhiyetleri de azdı. Sancağın ancak mülkî ve askerî âmiri idi. Sancaktaki alay beyleri, onun emrindeydi. Tanzimat'tan az önce II. Mahmud, askerî ve mülkî idareyi ayırdı. Sancak beyi «mutasarrıf» adını aldı, salâhiyeti yalnız mülkî idi. Sancaktaki bütün askerî kumandanlar, protokol bakımından emrinde sayılıyordu. Daha doğrusu mülkî âmir, askerî âmire daima takaddüm ediyordu. Bugünki protokolün esasıdır ve Batı'da da böyledir.

Birkaç sancak bir beylerbeyilik yapıyordu. En büyük idârî ünite idi. Beylerbeyiliğe «eyalet» de deniyordu. Orgeneral rütbesinde olan beylerbeyinin salâhiyetleri mülkî ve askerî idi. II. Mahmud devrinde askerî salâhiyetleri alındı. Beylerbeyiliğe de artık «vilâyet» yâhut arada «eyalet» deniyordu. Tanzîmât vilâyetleri, klasik devrin beylerbeyilikleri gibi, eyaletler, umumî valiliklerdir. İçlerinde çok büyükleri vardı, bugünki Türkiye topraklarından daha geniş beylerbeyilikler mevcuttu. Beylerbeyiliklerin âmiri doğrudan doğruya Dîvân-ı Hümâyûn ve sadrâzamdı. Tanzimat'tan sonra dâhiliye nâzırı idi. XIX. asırda artık «beylerbeyi» yerine «vali» (vâlî) deniliyordu. İmparatorluk valisi, bugünki vali değildir, umumî validir. Bugünki vali imparatorluğun mutasarrıfı ve daha önce sancak beyidir.

Mühim beylerbeyilere vezir (mareşal) pâyesi de veriliyordu. XVI. asırda yalnız bir kaç eyaletin beylerbeyisine mahsus olan bu en yüksek pâye, XVII. asırdan itibâren ekseri beylerbeyilere verildi. Öyle ki, beylerbeyi (orgeneral) pâyesiyle beylerbeyilik yapanlar

azaldı. Tanzimat'tan sonra da eyaletlerin yarısından fazlasının başındaki valinin rütbesi vezirdi. Gene XVII. asırda, bazı sancaklara beylerbeyi rütbesinde sancak beyleri tayin edildi. Tanzimat'tan sonra bir çok mutasarrıfın rütbesinin bâlâ (orgenerale eşit sivil rütbe) olması gibi.

Bazı sancak ve eyaletler, bahriyye ümerâsına, amirallere mahsustu. Cezâyir, Tunus, Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları) eyaletleri, Mora, Sakız, Midilli, Rodos sancakları gibi. Bunların başına klasik devirde generaller değil, amiraller getirilirdi.

Orhan Gazi devrinde (1324 - 1362) devlet krallık derecesindeydi, imparatorluk değildi. Bütün devlet tek eyaletti (zaten 100.000 km^2.'den küçüktü), ancak sancak (vilâyet = il) teşkilâtı vardı. Osman Gazi'nin beylerbeyisi, oğlu Velîahd Orhan Bey idi. Orhan Gazi'nin beylerbeyileri önce kardeşi Alâeddin Bey, sonra büyük oğlu Velîahd-Şehzâde Rumeli Fâtihi Süleyman Paşa, onun ölümünden sonra velîahd-şehzâde olan Murad Bey (I. Murad). 1359 - 1362 arasında Murad Gazi, bu makamda bulundu. Tek beylerbeyi olan Velîahd, babası nâmına ordunun fiilî başkumandanlığını da yapıyordu. I. Murâd'ın (1362 - 1389) tahta çıkmasıyle Edirne fethedildi ve devlet, imparatorluk hâline geldi. I. Murad, Hânedan dışında beylerbeyiler seçti. Zâten buna mecburdu. Zîrâ tahta geçtiği zaman, bu işi yapabilecek yaşta oğlu yoktu. Devlet bu devirde, iki eyalete ayrıldı : Avrupa topraklarının askerî umumî valisi olan Rûmeli Beylerbeyisi ve Anadolu (Asya) toprakları için aynı görevi yapan Anadolu Beylerbeyisi. Birincisi, protokolde takaddüm ediyordu. Fakat beylerbeyilerin hepsi nazariyatta biribirine eşitti. Uzun zaman imparatorlukta yalnız bu iki beylerbeyi bulundu. Eyaletler sonradan çoğaldı. II. bahiste göreceğiz.

Bu sûretle devletin ilk beylerbeyileri Velîahd Orhan Bey, şehzâde Alâeddin Bey, Velîahd Süleyman Paşa ve Velîahd Murad Bey'dir. 5. beylerbeyi, 1362 martında Lala Şâhin Paşa'dır. 1386'da Beylerbeyi Timurtaş Paşa'ya ise, ilâveten vezirlik verilmiştir.

Artık Hânedan mensuplarına, yâni Osmanoğulları'nın şehzâdelerine eyalet (beylerbeyilik) verilmedi. Şehzâdelerin hem bir toprağı kendi başlarına idare ederek devlet stajı yapmaları lüzumlu görülüyordu. Hem de onlara beylerbeyilerin emrinde bulunması icâb eden büyük askerî kuvvetlerin ve geniş toprakların teslîmi mahzurlu bulunuyordu. Zîrâ I. Murâd'ın oğlu Savcı Bey'le beraber şehzâde ısyanları da başlamıştı.

Şehzâdelere ancak sancak veriliyor, sancak beyi oluyorlardı. Fakat şehzâdelerin sancakları içinde salâhiyetleri mutlaktı. Onlar burada bir hükümdar minyatürü gibi idiler. Diğer sancak bey-

lerinde bulunmıyan bütün salâhiyetler onlara verilmişti. Ve diğer sancak beyleri gibi bir beylerbeyine değil, doğrudan doğruya padişaha bağlı idiler. Maiyetleri çok daha kalabalıktı. Bir çok ilim ve san'at adamını da sancaklarına getiriyorlardı. Zîrâ bir şehzâde sancağa çıktığı zaman henüz eğitimini, tahsil ve terbiyesini bitirmiş değildi. Eğitimine sancağında devâm ediyordu. Hükümdar gibi, sancaklarında dîvân topluyorlardı. Çok küçükseler sancağı, gerçekte şehzâdenin lalası idare ediyordu. Bu lala, ekseriya çok îtimad edilir, namuslu, bilgili bir emekli generaldi. III. Murad, Manisa sancak beyi iken lalası, Kanije kahramanı meşhur Tiryâki Hasan Paşa idi. Seferde şehzâde çocuk değilse, yetişmişse, beylerbeyilerin hepsinin üstünde yer alıyor, babasının yanında sefere çıkıyor ve babasının itimadı varsa, meydan muhârebesinde cenahlardan birine kumanda ediyordu.

Sancak beyleri bir, beylerbeyiler iki, vezirler üç tuğ taşıyorlardı. Bunlar bugünki general yıldızları gibi, rütbelerini işaret ediyordu. Yoksa bir subayla bir veziri üniformasından ayırmak mümkin değildi. Ardında gezdirilen tuğ, generalin rütbesini işaret ediyordu. Bir tuğlusu bugünki tümgeneral, iki tuğlusu orgeneral, üç tuğlusu mareşaldi. Bahriye sancak beyi, beylerbeyi ve vezîri yâni amiral ise, tuğ yerine gemisindeki fenerle rütbesi anlaşılıyordu. Bahriye sancak beyi ise bir, beylerbeyi ise iki, vezir payesinde kapdân-ı deryâ ise üç fener...

Buna karşılık, Tanzimat'tan sonra mîr-livâlara (sancak beylerine) «paşa» denildiği halde, Tanzimat'tan önce sancak beyi pâyesindeki general ve amirallere «bey», ancak beylerbeyi ve vezirlere «paşa» deniliyordu. Yâni Tanzîmat'tan önceki bütün paşalar ya bugünki orgeneral veya oramiral, yahut mareşal veya büyükamiraldir.

Törenlerde sancak beyleri ve beylerbeyilerin silâhdârı, onların yanında, bir kılıçlarını açık şekilde, al çuha kaplı küçük bir minder üzerinde tutardı. Bugünki Türk bayrağının rengi olan al, Osmanoğulları'nın hânedan rengi olduğuna göre, vali bey veya paşanın, padişah nâmına devletin bütün salâhiyetleriyle techîz edildiği halka gösterilmiş olurdu. Maksat buydu.

Gene valinin devletin bütün salâhiyetleriyle mücehhez olduğunu gösteren bir işaret, mehter vurdurması idi. Aslında mehter vurdurmak, saltanat alâmeti idi, yani sadece pâdişaha mahsustu. Askerî vali, mehter vurdurarak, padişahın o topraklarda bütün salâhiyetlerle donatılmış temsilcisi bulunduğunu gösteriyordu. O devrin ulaştırma şartları içinde Macar'dan Yemenli Arab'a, Ukraynalı'dan Sudanlı Zenci'ye kadar biribiriyle en küçük alâkası

olmıyan kavimler üzerinde mutlak otoriteyi sağlıyabilmek için, bu gösterişlere lüzum vardı.

Sancak beyinin 3, beylerbeyinin 6, vezir pâyesindeki beylerbeyinin 9 kat mehteri vardı (d'Ohsson, VII, 285-9). Bir saz çeşidine mehterde «kat» denilmektedir. «9 kat mehter» demek, her sazdan mehter-hâne'de 9'ar tane mevcut demektir. Mehter-hâne bu konseri, askerî Türk Musikisi çalarak, günde iki defa, 3. (ikindi) ve 5. (yatsı) namazlarından hemen sonra halka dinletiyordu. Mehter, paşa veya bey konağında veya sarayında, dış avluda, halkın karşısında vurulurdu. Bu, kanundu. Ayrıca kalelerde de mehter, kalenin padişaha ait olduğunu göstermek için vurulurdu. Büyük kalelerin «muhâfız» denilen kumandanları, sancak beyi, beylerbeyi, hattâ vezir pâyesinde idiler.

Şimdi, «beylerbeyi» denilen, askerî ve mülkî bütün salâhiyetlerle techîz edilmiş klasik devir Osmanlı umumî valisinin hayatını, biraz daha yakından görmenin sırası geldi.

Beylerbeyi

XIX - XX. asırlarda bile İmparatorluk Türkiyesi'nde gerek «vâlî» denen umûmî vâlîler, gerekse «mutasarrıf» denen vâlîler (eski sancak beyleri), çok iyi maaş ve tahsîsât alırlardı. Meselâ büyük şâir Tevfik Fikret'in (1867 - 1915) babası Mehmed Tevfik Bey, mutasarrıfken, Istanbul'da Aksaray'da mükellef bir konakta oturan âilesine ve bu arada Galatasaray'da okuyan oğlu Tevfik Fikret'e ayda 15 altın gönderirdi (A. İ. Tokgöz, *Matbûât Hâtıralarım,* I, 104).

Vezir pâyesinde bir beylerbeyinin sarayında en az 500 kişi hizmet ederdi. Sarayı dışında da 2.000'den fazla görevli, şehirde kendi evlerinde oturarak paşanın hizmetinde idiler (XVIII. asır sonları, d'Ohsson, VII, 287).

Bazan Bâb-ı Âlî, sınırsız salâhiyetlerle eyaletlere müfettişler gönderirdi.

XVIII. asırda «âyanlık» türedi. Bâb-ı Âlî'nin tasdik ettiği 2 veya 3 kişi, beylerbeyinin çevresinde bulunurdu. Bunlar, o bölgenin veya şehrin eşrâfından idiler. Âyanlık çok defa irsî olurdu. XVIII. asrın sonlarında âyanlar, devletin başına belâ kesilen derebeyleri hâline geldiler. XIX. asrın başlarında II. Mahmud, hepsini merhametsizce temizledi. Asırlarca devâm etmiş âyan aileleri vardır: Manisa'da Karaosmanoğulları, Yozgat'ta Çapanoğulları, Trabzonda Tuzcuoğulları gibi. Rumeli'nde de böyle âyanlar vardı.

Beylerbeyilerin belirli protokolü vardı. Sıra şöyleydi: Mısır, Budin (Macaristan), Rumeli, Anadolu vs. Sancak beyleri ise, has'larına (yıllık tahsisat) göre protokolde sıraya girerlerdi. Asgarî sancak beyi hassı yılda bugünki parayla 8.800.000 TL. idi. Bunun bir kaç misli olan pek mâmur ve mühim sancakların beyleri de vardı.

Eflâk (Romanya) ve Boğdan (Moldavya) voyvodaları, beylerbeyi derecesinde olup onlar gibi 2 tuğ taşırlardı. Fakat bir Türk beylerbeyisi gibi nüfuzlu değillerdi. Erdel prensi veya kralı ile Kırım hanı ise, vezir derecesinde idiler, 3 tuğ taşırlardı ve iç işlerinde, Eflâk ve Boğdan'a nisbetle çok daha müstakil idiler.

Bir beylerbeyi, âdetâ hükümdar gibiydi. Bazıları (Mısır, Budin, Rumeli, Anadolu, Bağdad, Cezâyir vs.), büyük Avrupa devletlerine kafa tutacak güçte idiler. Bir beylerbeyi alayı, akıl almaz azamette bir şeydi, Avrupalı ressamlar tablolarını yapmışlardır (Uzunçarşılı, IV-II, 368 karşısındaki ilk resim).

Küçük beylerbeyilikler de vardı. Meselâ XVII. asırda —protokolde Mısır'dan sonra gelen—Budin beylerbeyiliği, bugünki Macaristan'ın onda dokuzu üzerinde yayılan büyük ve mühim bir eyaletti. Fakat Macarca konuşan halkın ekseriyet teşkil ettiği Eğri, Tameşvar, Kanije ve Varat diye 4 beylerbeyilik, nihayet beylerbeyilik derecesinde —iç işlerinde müstakil— Erdel (Transilvanya) voyvodalığı vardı Eğri beylerbeyiliği, Macaristan'ın kuzeyini ve Slovakya'nın güneyini, Tameşvar beylerbeyiliği ile Varat beylerbeyiliği bugünki Romanya'da Transilvanya'nın güneybatı kısımları ile bugünki Yugoslavya'da Belgrad'ın kuzeyindeki Voivodine (Voyvodalık) eyaletini, Kanije beylerbeyiliği ise bugünki Yugoslavya'nın Slovenya'sını ve Hırvatistan'ın bir kısmını, ayrıca Macaristan'ın güneybatısından bir parçayı içine alıyordu.

Rumeli beylerbeyiliği, büyüklerden biri, imparatorluğun yapısı bakımından —protokolde 3. gelmekle beraber— en mühimmi idi. Bugünki Bulgaristan, Arnavutluk'un tamamını, adalar hâriç Yunanistan'ı, Yugoslavya'nın bir kısmını (Sırbistan, Makedonya, Priştine), Doğu Trakya'yı içine alıyordu. Merkezi Manastır, bazan Sofya'da idi. Ama beylerbeyi durum icabı Edirne, Filibe, Niş gibi şehirlerde de otururdu.

Rakka beylerbeyisi Urfa şehrinde, Şehr-i Zor beylerbeyisi Kerkük şehrinde otururdu. Sevâkin veya Massava, bazan Cidde şehrinde oturan Habeş beylerbeyisi, Mısır Sudanı'nın Kızıldeniz kıyıları ve Eritre'ye hâkimdi; zaman zaman Habeşistan ve Somali'ye bağlı büyük parçalar, bazan Hicâz ve Asîr de bu eyâlete bağlanmıştır.

Bir beylerbeyinin ne demek olduğu hakkında, bugünün okuyucuşu, ancak bazı misalleri hatırlamak sûretiyle fikir edinebilir :

Evliyâ Çelebî, dayısı Dâmâd Melek Ahmed Paşa ile Akkermân'dan Özi'ye gidişini V. cildinde anlatır. Paşa, Özi beylerbeyisidir (Dobruca, Moldavya, Ukrayna'nın Kırım batısında kalan sahilleri). Akkermân'da, Kırım Hanı, Paşa tarafından kabûl edilir (aralık 1657). Kırım Hanı, Ahmed Paşa'ya şu hediyeleri takdîm eder : 50 Macar köle, başka ırklardan 100 köle, 100 Macar cariye, 50 Çerkes köle, 50 Gürcü köle (ki bunların hepsi tahsil ve terbiye görmüşlerdi) ; tahsil ve terbiye görmemiş 50 Leh köle, 50 Rus cariye; 150 donanmış at, bu atlar için 150 Macar seyis; 50 samur kürk, 30 araba dolusu işlenmemiş samur kürk, 3 araba dolusu altın ve gümüş yemek takımı, 2 araba ibrişim, 2 araba kumaş, 2 araba kehribar ve tesbih, 55 top vs. Paşa, bunların bir kısmını nefsi için alıkoymuş, gerisini maiyetine dağıtmış, topları ve köleleri ise —ihtiyacı olmadığı için— devlet malı olarak Hazîne'ye kaydettirmiştir.

Sudan'ın Habeşistan sınırındaki Funcistân Sultânı'nın (tahtşehri : Sennâre = Sennar Gedaref), her yıl Mısır Beylerbeyisi'ne gönderdiği hediye ve haraç listesi (Evliyâ, X, 901) :

«Elli siyah memlûk (köle) ve ellisi siyâh-çerde pâkîze kızlar ve elli deve yükü fîl dişleri ve gergedân boynuzları ve iki yüz fîl kalkanı ve bin çift kargı ve yüz kaplan postu ve yüz çift bebr (pars) postu ve bir yük keler derisi ve beş yük misk keçisi postu ve on yük âb-nûş ve on yük sindyân ağacı ve iki yük tibr ve bir denk zimrân ve bir kutu misk ve altmış aded şemâme anber ve bir kutu hanne-bân —ki bir gûne siyâh nebâtâtdır âdemin dimâğın râyihası muattar eder— ve bir kutu-i kebîr karçidân —bu dahi bir ot köksüdür râyihâsı benefşeden müessirdir— ve bir kutu sankankur-ı berrî ve bir kutu dühn-i seksebân ve bir hokka dühn-i kibrît ve bir denk zübât ve altı kutu-i kebîr kakuule-i sagıyr».

Bu hediyeler, Nil üzerinde bir gemiye yüklenerek Kahire'ye sevk edilmiştir.

Gene bir vezîrin ne demek olduğunu Evliyâ Çelebî, aynı ciltte yengesi Kaya Sultân'ın ölümü dolayısıyle anlatır. Kaya Sultan, IV. Murâd'ın kızı ve Dâmâd Melek Ahmed Paşa'nın eşidir. Doğum sırasında ölmüştür. 26 yaşındadır. Ayasofya'da amcası Sultân İbrahim'in yanına gömülmüştür. Evliyâ Çelebî, çok müteessir olmuş, 7 gün, 7 gece türbeden ayrılmıyarak sandukanın ucunda *Kur'ân-ı Kerîm*'i hatm etmiştir. Bu sırada Hânedân'a mensup bütün sultanlar, hanım-sultanlar, hasekiler gelip türbeyi ziyaret etmiş, Evliyâ Çelebî bu prenseslerden bugünki parayla 1.215.000 TL. tuta-

rında para ile ayrıca değerli hediyeler almıştır. 26 yaşında ölen IV. Murâd'ın kızının cenâzesine, başta Vezîr-i âzam Köprülü Mehmed Paşa olarak, 100.000 Istanbullu katılmıştır. Kocası eski vezîr-i âzam Dâmâd Melek Ahmed Paşa hıçkırıklarla ağlıyor, yanındaki sert Köprülü Mehmed Paşa ise onu teselli edeceğine, ağladığı için ayıplıyordu. 3 hafta sonra Melek Ahmed Paşa, Bosna beylerbeyiliğine tayin edilip Istanbul'dan uzaklaştırıldı. Bir müddet sonra da başka bir sultân ile evlendi (bütün Osmanlı tarihinde iki sultân ile evlenen 3 dâmâddan biridir), fakat ilk sutânını unutamadı.

Cantacasin bize, XV. asrın son yıllarında, II. Bâyezid devrinde, Rumeli ve Anadolu beylerbeyilerini anlatır (s. 86-91). O devirde başka beylerbeyilik de yoktur: Rumeli Beylerbeyisi, çok vakıt Istanbul'dadır ve Dîvân toplantılarına katılmaktadır. Anadolu Beylerbeyisi ise Kütahya'da oturur. Rumeli beylerbeyisinin emrinde 38, Anadolu Beylerbeyisi'nin emrinde 35 sancak beyi vardır. Bütün imparatorluk bu şekilde 73 sancağa ayrılmıştır. Kırım, Eflâk ve Boğdan'ın idareleri ayrıdır. Anadolu Beylerbeyisi, bu eyalette sancak sahibi olan şehzâdeleri de göz altında bulundurur, onların askerî terbiye ve disiplinle yetişmelerine dikkat eder. Beylerbeyiler, 400 ilâ 500 kişinin kendilerine hizmet ettiği birer sarayda otururlar. Bir beylerbeyinin gündelik tahsisatı 6.000 akçadır (yılda 2.190.000 akça = 32.880.000 TL.). Padişah gibi al renkte bayrakla gezerler ve padişah gibi al renkte otağ kurdururlar.

Geuffroy ise 1542'de Paris'te basılan *L'Estat de la Court du Grand Turc* adlı eserinde şu bilgileri verir (v. 11-2): Beylerbeyilerden Rumelî Beylerbeyisi, Avrupa'daki bütün Türk topraklarının umumî valisidir. Yıllık tahsisatı 48.000 duka altınıdır (120. 000.000 TL.). Emrinde bir Rumeli defterdârı vardır ki maiyetinde 100 maliyeci çalışır. Defterdârın yıllık tahsisatı 3.000 duka altınıdır (7.500.000 TL.). Rumeli Beylerbeyiliği, 30 sancağa ayrılmıştır. Her sancak beyinin 8.000, 10.000 veya 12.000 duka altını yıllık tahsisatı vardır (20.000.000 - 30.000.000 TL.). Bu 30 Rumeli sancağında 400 kazâ (ilçe) vardır, her birinin âsâyişinden «subaşı» denilen subay sorumludur. Her biri bir küçük şehirde oturur. Bir subaşının yıllık tahsisatı 1.000 duka altınıdır (2.500.000 TL.). Her subaşının emrinde 200 ilâ 500 süvari hazır bulunur. Rumeli'nde 30.000 tımarlı sipahi vardır. Cebelileriyle beraber Rumeli eyaleti savaşa 90.000 ilâ 120.000 atlıyle katılır. Bir tımarlı sipahinin yıllık ortalama geliri 200 duka altını kadardır (500.000 TL.). Ayrıca 20.000 çok küçük tımarlı sipahi vardır ki, bunlar yanlarında cebeliler olmadan tek başlarına savaşa katılırlar ve her birinin yıllık geliri 40 duka altınından ibarettir (100.000 TL.). Bu sûretle Rumeli

Eyaleti savaş hâlinde 140.000 süvariye kadar asker çıkarabilir.— Anadolu Beylerbeyisi'nin yıllık tahsisatı 32.000 duka altınıdır (80.000.000 TL.). Batı ve Kuzey Anadolu'ya hâkimdir. Bu eyalette 12 sancak vardır. Her sancak beyinin yıllık tahsisatı 4.000 yahut 6.000 duka altındır (10.000.000 - 15.000.000 TL.). Bu eyalette 12.000 tımarlı sipahi ve onların cebelileri vardır.— Karaman Beylerbeyisi, Orta Anadolu'nun güney kesimine hâkimdir. Konya'da oturur. Yıllık tahsisatı 30.000 duka altınıdır (75.000.000 TL.). 7 sancak beyi vardır. Cebelileri hariç 7.000 tımarlı sipahi çıkarır.— Rûm beylerbeyisi, Sıvas'ta, bazan Tokat ve Amasya'da oturur. Orta Anadolu'nun doğu kesimini idare eder. Yıllık tahsisatı 24.000 duka altınıdır (60.000.000 TL.). 4 sancak beyi, cebelileri hâriç 4.000 tımarlı sipâhîsi vardır. Trabzon, bâzan bir sancak olarak bu beylerbeyine bağlanmış, bazan müstakil beylerbeyilik olmuştur.— Dulkadır Beylerbeyisi, Mar'aş'ta oturur. Adana da bu eyalete bağlıdır. 7 sancağı, cebelileri hâriç 7.000 tımarlı sipahisi vardır. Yıllık tahsisatı 18.000 duka altınıdır (45.000.000 TL.). Ayrıca harb zamanında tımarlı ve cebeliler dışında —Türkmenler'den— 30.000 atlı toplıyabilir.— Diyâr-ı Bekr Beylerbeyisi, Mezopotamya'ya, Güneydoğu Anadolu'ya, Fırat ve Toroslar'ın ötesine bakar. Kara Âmid (Diyarbakır) şehrinde oturur. Bazan Ruhâ (Urfa) şehrinde de ikamet eder. Dağlarında Türkmen, Ermeni ve Kürdler yaşar. İran'la komşudur. 12 sancağı, cebeliler ve gönüllüler dışında 25.000 tımarlı sipahisi vardır. Yıllık tahsisatı 30.000 duka altınıdır (75.000.000 TL.).— Bağdad'da henüz bir beylerbeyilik kurulmuştur.— Şam Beylerbeyisi, Suriye ve Filistin'le Lübnan'a hâkimdir. 12 sancağı, cebeliler dışında 20.000 tımarlı sipahisi, 24.000 duka altını yıllık tahsisatı (60.000.000 TL.) vardır.— Mısır Beylerbeyisi, Kahire'de oturur. 30.000 altın yıllık tahsisat alır (75.000.000 TL.). 16 sancağı, 20.000 atlısı vardır. Her atlının yıllık tahsisatı 200 dukadır (500.000 TL.). 16 Mısır sancak beyinden her birinin yıllık tahsisatı 8.000 dukadır (20.000.000 TL.). Bu beylerbeyilik, Kızıldeniz'e, Medîne'ye kadar yayılır.— Cezâyir'de de bir beylerbeyi vardır. Adalardan müteşekkil eyalet, Kapdan Paşa'nın idaresindedir.

1610'larda Simeon (s. 112), Mısır beylerbeyisinin sarayını «şehir gibi muazzam» diye tavsîf eder ve avlusunda deve kuşlarının dolaştığını söyler. Beylerbeyilerin törenlerde üzerine bindikleri atları, fevkalâde muhteşem ve terbiyeli hayvanlardır. Pâdişâh atları gibi (Simeon, 78), geçerken başını iki tarafa eğerek halka selâm verir.

Beylerbeyi veya sancak beyi sefere gittiği zaman, yahut öldüğü, azledildiği, yerine henüz yenisi gelmediği vakıt, kendisine «mütesellim» denilen bir yüksek görevli vekâlet eder (T.M. Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtı'nda Mütesellimlik Müessesesi, Türk Hukuk Tarihi Dergisi,* I, 75-105).

Beylerbeyi, aynı zaman merkez sancak beyidir. Eyaletin merkez sancağında, sancak beyi görevi de yapmaktadır.

Beylerbeyi, eyaletindeki bütün kalelerin emniyetinden de sorumludur. Kale yapmak ve kaleye sahip olmak hakkı, münhasıran pâdişâha âittir. Pâdişahtan başka, kim olursa olsun, hiç bir şahıs, ufak da olsa bir kale yapamaz veya eski bir kaleye pâdişâh adına olmaksızın, şahsen sâhib olamaz. Onun için kaleye «kal'a-i sultânî» ve kalelerin topuna birden «kılâ'-ı hâkaaniyye = hakaana ait kaleler» denmiştir.

Bu derecede geniş salâhiyetleri olan beylerbeyi, adalet ve maliye işlerine hiç karışamazdı. Eyalet defterdârı, beylerbeyinden değil, doğrudan doğruya Istanbul'da Dîvân-ı Hümâyûn üyesi başdefterdâr'dan yâni maliye bakanından emir alırdı. Eyalet merkezindeki kadı'nın âmiri de beylerbeyi değil, kazaskerlerden biriydi. Istanbul'dan yapılmış tahsisat dışında beylerbeyi, bir akçalık harcama yapamaz, Istanbul'un tasvibini almaksızın tek akça zam veremezdi. Ama şahsî tahsisatı o derecede büyüktü ki, tahsîsât-ı mesrûre gibiydi. İstediği harcamayı ancak şahsına verilen bu paradan yapabilirdi.

Beylerbeyi, dîn işlerine karışamazdı. Esâsen din ve politikanın, din ve devlet işlerinin ayrılığı, denebilir ki, XVII. asırdan evvel, daha kesin çizgilerle ayrılmıştı. Kazasker Bostan-zâde Yahyâ Efendi'nin (ki şeyhulislâm oğludur) *Târîh-ı Sâf*'ında anlattığı gibi. Yavuz Sultan Selim (1512 - 1520), şeyhulislâmı ünlü Zenbilli Ali Efendi'nin bir îtirâzına : «Efendi, devlet işlerine karışmamanız gerekir» şeklinde direnir. Yavuz'un tek şeyhulislâmı ve gene Yavuz'un son sadrâzamı Pîrî Mehmed Paşa'nın amcası ve Mevlânâ soyundan olan Ali Efendi, pâdişâhın verdiği bir îdâm cezasını haksız bulup îtirâz etmiştir. Şeyhulislâm, pâdişâha, devlet işlerine de karışabileceğini söylemeyi aklından bile geçirmeyip, sâdece bu işin devlet işi değil, dîn emri olduğu cevâbını verir. Zenbilli Ali Efendi'nin, Osmanlı târîhinin en sert ulemâ'sından biri olduğu mâlûmdur.

Beylerbeyi, devlet protokolünü hiç bir şekilde değiştiremezdi Beylerbeyinin «dîvân» denilen bir icra meclisi vardı. Fakat kanunların dışına çıkamazdı. 7 yıldır Budin beylerbeyisi olarak Macaristan krallarının tahtında oturan ve sadrâzamın amca oğlu bu-

lunan Sokollu-zâde Vezir Mustafa Paşa, Budin dîvânında yer alan görevlilerin durumu için bir tereddüde düşmüş, re'sen halledememiş, Istanbul'a, Dîvân-ı Hümâyûn'a sormuştur. Dîvân'dan Macaristan umumî valisine gelen yazı şudur: «(Budin Dîvânı âzâsı) kadîmden beri ne vech ile oturup durmuşlar ise, geri üslûb-i sâbık üzere oturup durmak emr edip buyurdum ki, vusûl buldukda, emrim üzere, kadîmden ne vech ile oturup duragelmişler ise, geri üslûb-i sâbık üzere oturup durup, kimseneye emr-i şerîfime muhâlif iş etdirmiyesin» (Temmuz 1573).

XVII. asra kadar eski Anadolu beyliklerinin prenslerinden çoğu sancak beyi ve beylerbeyi olarak çeşitli ülkelerde hizmet görmüşlerdir. Bunlara «cenâbları» diye yazı yazılır ve resmen prens sayılırlardı.

Beylerbeyi sarayları, hele büyük eyâletlerdekiler, muhteşem hükümdar saraylarının aynıdır. Şam'da beylerbeyi sarayı 70 odadır. Her tarafı çinilerle kaplıdır (Evliyâ, IX, 549). Kahire'de Mısır beylerbeyisinin ve Budapeşte'de Budin beylerbeyisinin saraylarını ileride, bu ülkeleri tasvîr ederken anlatacağım. Şimdi bir vezir sarayı, bir vezir dâiresi nasıl bir şeydir, ondan bahsetmek istiyorum. Sözü, çok kudretli bir müşahide, Antoine Galland'a bırakmak istiyorum. O, *Journal*'inin 1673 yılına ait II. cildinin sonunda, maiyyetinde bulunduğu Fransa'nın Istanbul büyükelçisi Nointel Markisi'nin mektuplarından sonra, 3. Vezir ve sadâret kaymakamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın dairesini anlatır. Şöyle der:

Bir Vezir Dairesi

«Bütün paşaların ve diğer yüksek görevlilerin emirlerinde, iki çeşit memur vardır: Bunların bir kısmı içerdedir, saraylarının içinde hizmet eder, sarayda yatıp kalkarlar, «içoğlanı» diye anılırlar. Dîğerleri de paşa sarayının dışında hizmet eder, kendi evlerinde yatıp kalkarlar, bunlara paşanın ağaları denir.

«Bir paşa sarayında iç görevliler şunlardır: Paşanın hazinesini muhâfaza eden hazînedâr ağa, kılıcını taşıyan silâhdâr, elbiselerini muhafaza eden iki çuhadar, mühürlerini muhafaza eden mühürdar, kafdan, murassâ hançer ve murassâ kemerlerini muhâfaza eden kafdancı, kahvesini pişiren kahvecibaşı, eline su döken ibrikdar, sarıklarını saran sarıkcı, reçel ve içkilerini muhâfaza eden kilârcıbaşı, geceleri mumları yakan şamdancı, seccâde seren seccâdeci, kitaplarına bakan hâfız-ı kütüb, hokkasına bakan divitdar, mendillerini muhafaza eden mendilci, hamamını idare eden

hamamcıbaşı, paşayı yıkayan dellâkbaşı, tırnaklarını kesip masaj yapan tırnakçı, saç ve sakalını kesen berber.

«Bunlardan başka 125 içoğlanı vardır. Yukarıdaki mühim hizmetlerden biri açıldığı zaman, bu içoğlanları arasından seçilir. İçoğlanları bedava yer içer, yatarlar. Maaşları azdır. Fakat belirli günlerde bahşiş ve ihsân aldıkları gibi, yükselme ümitleri de her zaman mahfuzdur. Paşa içoğlanlığından büyük devlet adamlığına yükselenler çoktur. Zîrâ bunların istîdatlıları, paşanın sarayında yüksek tahsil ve terbiye görebilirler, durumları müsaittir ve bazı paşalar, adam yetiştirmeye çok meraklıdır. Maaşlarını gündelik hesabıyle 3 ayda bir alırlar. Bir paşa içoğlanı günde 6 akça (132 TL.) alır. Ama yükseldikçe maaşı ve efendisinden aldığı ihsanlar çoğalır. Ayrıca her içoğlana ayda 3 okka beyaz sabun, üç çift papuç, bir çift çizme, iki gömlek, iki kat çamaşır, yılda üç defa da kafdan, kuşak ve çakşır verilir. Çok temiz giyinirler. Âmirleri paşanın hazînedârıdır. Şehir dışına çıktıkları zaman, paşanın ahırından aldıkları ata binerler, kendi atları yoktur. Yükselebilmeleri, paşadan fazla hazînedârın elindedir.

«Her türlü cezalandırılma işleri de hazînedâra aittir. Paşa'nın iç hizmetlerine bakan yüksek subaylar hazînedâr ve silâhdârdır. Dış hizmetlerine bakanlar ise daha mühimdir ve bunlardan bazıları ehemmiyetli devlet memurları arasında sayılırlar :

«Paşa sarayının bütün dış işlerine bakan kâhya bey, paşanın sekreteri olan ve 'dîvân efendisi' de denilen büyük tezkireci efendi, mektuplarını yazan mektupçu efendi (ki aynı zamanda özel kalem müdürüdür), paşa ile padişahın münasebetlerini düzenliyen telhîsci efendi, maiyetinde 40 saraç ve 36 seyis bulunan imrahor (emîr-i âhûr) ağa, erzak işleriyle uğraşan vekilharc, hesaplara bakan murâkıb, 20 aşçıya kumanda eden aşçıbaşı, 40 sofracıya (garson) kumanda eden çeşnigirbaşı, 80 kapıcıya kumanda eden kapıcı bölükbaşısı denen yüzbaşı (kapıcılar gerçekte askerdir, 50'si süvari, 30'u piyadedir), paşanın atlarına yem te'mîn eden arpa emîni, paşanın bayrak ve sancağını taşıyan bayrakdar ve sancakdar, paşanın tuğlarını taşıyan 3 tuğcu veyâ tûğî, 25 mehtere kumanda eden mehterbaşı denen müzisyen subay, paşanın çadırlarına bakan çadır mehterbaşısı.

«Paşa kâhyasının derecesi sancak beyidir (tümgeneral). Yılda 12.000 kuruş alır (6.000 altın = 7.500.000 TL.). Ayrıca gerek paşadan, gerek başka devlet büyüklerinden kendisine çok hediye gelir. Bir müddet hizmet ettikten sonra beylerbeyi olabilir. Kendisi ve maiyeti için günde 30 okka et, 10 okka pirinç, 2 okka tereyağı, 50 ekmek, 20 kile arpa verilir.

«Diğer büyük görevliler, kâhya beyden daha az maaş ve tayın alırlar. Meselâ aşçıbaşı ayda 12 kuruş alır (6 altın ± 7.500 TL.). Ayrıca günde bir akça (22,5 TL.) geliri, 2 kile arpası, yeteri kadar tayını ve bahşişleri vardır. Sancakdârın aylığı 6 kuruştur (3 altın = 3.750 TL.). Günde 2 okka pirinci, 2 okka eti, yarım okka tereyağı, 2 ölçek arpası vardır. Bayrakdar ile 3 tuğcu ise ayda 5 kuruş (3.000 TL.) maaş, günde 100 dirhem et, buna göre pirinç, tereyağı, ekmek, arpa alırlar. Mehterbaşısının aylığı 25 kuruştur (15.000 TL.'ndan az fazla). 25 mehterin her biri ise ayda 20 yahut 16 kuruş alırlar (8 veya 10 altın). Mehterlerin tayınları yoktur. Fakat her gün üç öğün paşa mutfağında mükellef yemek yerler. Bunların hiç birinin atı yoktur. Seferde ve yolculukta, paşanın atlarını kullanırlar. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, ata ve ihtişâma meraklıdır. Çadır mehterleri ayda 4 kuruş, çadır mehterbaşısı ise 6 kuruş (3 altın) maaş alır. Bunların tayınları vardır. Çeşnigirbaşı ayda 6 kuruş, çeşnigirler 4 kuruş (2 altın = 2.500 TL.) alırlar, tayınları da vardır. Bayramlarda hepsine ikişer kat elbise verilir

«Kara Mustafa Paşa her gün kafdan değiştirir. İpek kafdan kullanmaz. Yazın sof, kışın çuha giyer. Çamaşırlarına gelince, ayda bir düzine çamaşır ve 10 gömlek kullanır. Ayda 10 gömlek ve bir düzine çamaşırı eskimiş sayılır ve maiyetindekilere dağıtılır Yılda 20 sarık eskitir. Gerçekte eskimedikleri için, bunlar da hizmetkârlara verilir. Keza yılda 30 kavuk ve 25 çakşır eskitir. Mustafa Paşa, günde 1.000 akça ve ayrıca ayda 800 kuruş bahşiş ve sadaka dağıtır (ikisinin toplamı ayda 1.160.000 TL.). Bu, paşanın ihtiyaç sahipleri ve taltîf etmek istedikleri için ayırdığı paradır.

«Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın ahırında 500 at vardır. Güzel hayvanlardır. 40'ına paşadan başkası binemez, bunlar fevkalâde atlardır. Bu 500 binek atından başka 600 beygir, 500 katır, 500 deve, 60 kısrak, 4 tören arabası, 2 taht-ı revân, paşanın muazzam ahırında bulunur ve şehirden şehre gittiği zaman hepsi kullanılır. Ayrıca Merzifon'da pek mühim bir harası vardır. Paşanın atları burada yetiştirilir ve buradan devamlı ikmal yapılır. Her ata günde 5 okka saman ve yarım ölçek arpa yedirilir.

«Mustafa Paşa'nın sarayı 4 büyük ve müstakil daireden müteşekkil muazzam bir bina ile bu binanın etrafına serpiştirilmiş 200 ayrı köşkten ibarettir.

«Paşa'nın biri seymen'lerden, diğeri deli'lerden müteşekkil iki tabur da askeri vardır. Seymenler 6 bölük ve 300 atlıdır. Süvari silâhlarından başka ateşli silâh da taşırlar. Hafif ve basit giyinirler. Deli taburu 200 kişi, 2 bölük ve piyadedir. Seymenler Karamanlı, deliler Rumelili'dir. Deliler kısa mızrak taşır ve gösterişli şekilde

giyinirler. Bunlar akıncı sınıfıdır. Sarı ipek kumaşlı üniforma üzerine kafdan ve onun üzerine tam bir kaplanın postunu giyerler. Başlıkları yeşil çuhadandır ve kulaklarını sakınmak için miğferdeki gibi iki yanlarına uzanıp kulaklarını örter. Her deli ve seymen erine ayda 3 kuruş (bir buçuk altın = 1.875 TL.), günde yüz dirhem et, yüz dirhem pirinç, yirmi beş dirhem tereyağı, 4 ekmek, yılda bir kafdan verilir. Ayrıca bahşişleri ve harbde ganîmet hisseleri vardır. Bu iki birlik hazarda Mustafa Paşa'nın muhâfız kıt'alarıdır. Seferde mevcutları arttırılır ve mükemmel bir harb birliği hâline gelirler.

«Kara Mustafa Paşa'nın karakteri şiddete meyyaldir, fakat ahlâkı iyidir. Herkesi görevi başında görmek ister. İhmal göstereni falakaya yatırır. Adamlarının ahlâk zaafı göstermelerinden nefret eder. Paşa, son derecede meşgul bir devlet adamıdır. Bir kaç saat uykudan başka uyuyacak vakti yoktur. Gece yarısından sonra saat 2.30'a kadar çalışır ve ancak bu saatte yatar. Az sonra sabah namazına kalkar. Biraz daha uyuyup kahvaltı yapıp işlerinin başına ancak yetişir. 15 kişi, gece ve gündüz, 24 saat, paşanın kapısında nöbet bekler. Sabah kahvaltısından sonra ancak ikindi üzeri ikinci yemeğini yer. Gece de hafif bir yemek yer. Sarayında bir operatör bulundurur. Fakat daimî hususî hekimi yoktur. Sarayında hastalık olursa, dışarıdan ve ekseriya hassa hekimlerinden biri çağırılır.

«Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, arkadaşı ve akrabası olan Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa hemen daima seferde ve cephede olduğu için, sadâret kaymakamı sıfatıyle bütün işleri halleder. Padişah kendisini çok sever ve paşayı sık sık ziyâret eder. Habersiz paşanın sarayına gittiği bile olur. Paşa eğer ziyareti haber almışsa, sarayının kapısından 100 adım dışarı çıkarak padişahı karşılar. Pâdişâh atının üzerinde görününce üç defa yerlere kadar eğilir. Sonra avluya kadar yaya olarak padişahın atının önünde yürür. Dîvân kapısına kadar padişahın önünde yürüyerek yol gösterir. Kapının önünde ellerini kavuşturmuş olarak bekler. Kapıdan önce padişah, IV. Sultan Mehmed geçer, sonra paşa girer; üç defa daha eğilip hükümdârı selâmlar. Önünden yürüyüp sedire götürür. Padişah oturunca paşa karşısında el pençe dîvân bekler. Padişah bazan paşanın sarayında yemek de yer. Bu durumda padişaha paşanın adamları değil, padişahla berâber gelen kendi adamları servis yaparlar. Fakat yemekleri, paşanın adamları getirir.

«Paşanın yılda 258.250 kuruş geliri vardır (129.125 altın = 161.406.250 TL.). Fevkalâde gelirleri bunun dışındadır. Paşanın Istanbul'da bir sarayı, şehir dışında yazlık iki bahçesi, Edirne'de

iki sarayı ve iki çiftlik şehrinde sayfiyesi, Tesalya Yenişehri'nde bir sarayı ve iki çiftliği, Merzifon'da bir evi vardır. Merzifon'da câmi, bedesten ve hamam yaptırmıştır. Mücevherlerinin değeri 250.000 altındır (330 milyon TL. kadar). Şu sırada 400 dizi inci satın alması için adamlarını Basra'ya yollamıştır. Samur ve kakumdan pek çok kürkü vardır. Ayrıca 167 kürk yapılacak kadar dikilmemiş samur kürkü, sandıkları içinde saklanır.

«Eğer kayınbiraderi Sadrâzam Fâzıl Ahmed Paşa —ki aynı yaştadır— kendisini ziyarete gelirse, paşa, attan indiği binek taşında kendisini karşılar. Sonra önünden yürüyerek sadrâzamı oturacağı yere kadar götürür. Padişah huzûrunda olduğu gibi ayakta kalmaz, sadrâzam oturunca o da sol tarafında olmak şartıyle oturur.

«Şeyhulislâmı kabûlü ise şöyledir: Şeyhulislâm protokolde paşadan önce, sadrâzamdan hemen sonra gelir. Paşa, şeyhulislâmı binek taşında değil, dîvân salonu kapısının sofasında, kapıya üç adım mesafeden karşılar.

«Diğer vezirleri de, şeyhulislâm gibi dîvân salonunun kapısı önünde üç adım mesafeden karşılar ve eşiti gibi muamele eder. Beylerbeyi pâyesinde bulunanları, dîvân salonunda sedirinde oturduğu yerden kabûl eder. Sadece beylerbeyi pâyeli zât yaklaşıp paşanın eteğini öptüğü zaman hafifçe ayağa kalkar. Beylerbeyi pâyesindeki paşalar kendisinden epey yaşlı ise «paşa baba», kendisinden az da olsa gençse «paşa oğlum» diye hitâb eder. Vezirlere ise «paşa hazretleri» diye hitâb eder. Vezirler kendisine daha saygılı olarak —sadrâzama vekâlet ettiği için— «paşa efendimiz» derler. Teşyî şekli, istikbal şeklinin aynıdır. Hakkında teveccühü olan kimseleri uğurlarken, daha merasimli davranır ve güzel sözler söyler.

«Dış siyasete çok meraklıdır. Venedik'te, Fransa'da, İspanya'da, Almanya'da, Holanda'da neler geçtiğini ayrı ayrı tafsilâtıyle öğrenir. Bilhassa Avrupa devletleri arasındaki savaşları dikkatle tâkıyb eder. Kabûl ettiği elçilerle mahirâne şekilde görüşür.

«Gerek sadrâzamın, gerek Kaymakam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın mutfağının günlük alelâde ihtiyaç ve harcamaları her gün için şu mıkdardadır:

«500 ekmek, 216 okka koyun eti, 120 okka pirinç, 38 okka tereyağı, 12 okka şeker, 4 okka bal, 6 okka siyah üzüm, 10 okka un, 7 okka nişasta, bir buçuk okka kırmızı üzüm, bir okka siyah erik, yarım okka Korintos üzümü, 300 dirhem badem, 8 okka buğday, 9 okka nohut, 15 okka tuz, 7 okka limon suyu, 10 okka sirke, 40 okka soğan, 100 okka sebze, 6 okka yaprak ve marul, 40 akçalık mayda-

noz, 79 tavuk, 20 güvercin, 120 yumurta, 12 okka süt, 2 okka yoğurt, 2 okka peynir, 25 dirhem tarçın, 30 dirhem karabiber, 2 dirhem karanfil, 2 dirhem kakuule, 40 dirhem çöreotu, 40 dirhem susam, 30 dirhem somak, lüzumu kadar sakız ve kimyon, 12 okka meyve, 30 okka mum, 8 dirhem safran, 2 dirhem Hindistan cevizi, 40 çeki odun, 5 adet astar topu. Günde değil de ayda sarfedilenler : 10 okka kahve, 43 okka sabun, 4 tabak kaymak, yarım okka gülsuyu».

Yukarıda Galland'ın tasvir ettiği durum, büyük bir vezîrin durumudur. XVII. asrın vezîr olmıyan beylerbeyileri için bu derecede haşmet bahis konusu değildir. Fakat XV. ve XVI. asırlarda vezîr olmıyan beylerbeyiler de aynı durumda, bâzan daha zengin idiler. Fakat o devrin beylerbeyi pâyelileri, sonraki asırların vezir pâyelileri demektir; zîrâ XVII. asırdan önce kimse kolay kolay vezir rütbesine erişemiyordu. XVI. asrın beylerbeyi rütbelileri içinde, yukarıda 3. vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa için tasvîr edilen durumdan bir kaç kat zengin ve muhteşem hayat yaşıyanlar vardır.

XVI. ve XVII. asırlarda en zengin ve tantanalı beylerbeyilik (Eyalet), Mısır idi. Zîrâ gerçekte Mısır, bir imparatorluk tâcı idi (Ricaut, I, 241). Fakat Budin (Macaristan), Rumeli ve Anadolu gibi krallık tâcı derecesindeki büyük eyaletlerin de Mısır'dan geri kaldığı söylenemez.

Tâbî Devletler

Osmanlı Türk imparatorluğunda çeşitli tâbiiyet statüleri bulunduğunu, bütün imparatorluklarda aşağı yukarı birden fazla tâbiiyet şekli olduğunu, devletin yapısını izah ederken söylemiştim. Eflâk ve Boğdan gibi tâbî sayılan, fakat pek az imtiyazı olan eyaletlerden, sırf Türkiye'ye yıllık vergi verdikleri için tâbî sayılan, aslında müstakil devletler olan ve hiç bir zaman imparatorluğa dahil sayılmaları doğru olmıyan Almanya ve Rusya gibi imparatorluklar ve Venedik Cumhuriyeti arasında, hiç bir hukukî ilgi yoktur. Gerçekte ancak —fazla uzun müddet olmamak şartıyle— Fas İmparatorluğu ile Polonya Krallığı'nın Türkiye'ye tâbî sayılmaları yerindedir. Ama eski, o vakitle çağdaş yazarlar, Almanya ve Rusya'yı da —vergi ödedikleri için— bazan Türkiye'ye tâbî saymıya kalkışmışlardır. Meselâ İngiltere'nin Istanbul maslahatgüzârı Lord Paul Ricaut, XVII. asrın 3. çeyreğinde şöyle yazar (I, 207) : «Almanya İmparatoru'nu da bâzı sebeplerle padişahın vergi verir

tâbîleri arasında saymak mümkindir. Bu durum, imparatora lâyık değildir, onun için fazla bahsetmiyeyim».

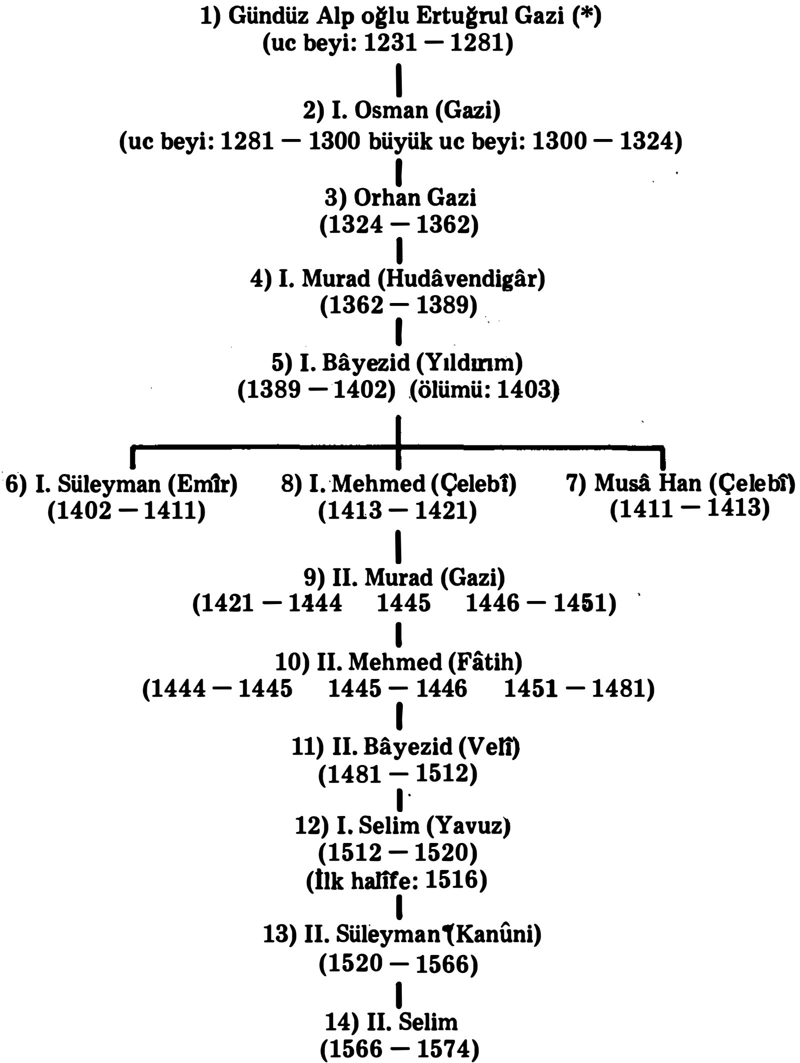
Rusya'ya gelince, önceleri bu devlete prenslik muamelesi yapılırdı. 1503'te Kırım'da Kefe sancak beyi olan II. Bâyezîd'in oğlu Şehzâde Mehmed, Moskova'ya elçi olarak kızkardeşinin oğlu Sultan-zâde Husrev Bey'i göndermiş, Rusya ile görüştürmüş, arzularını bildirmişti (*İslâm Ans.*, V, 602b). Sonralari Rusya çarının ancak «Mosku Kralı» olduğu kabûl edilebildi ve XVIII. asrın sonlarına kadar Rusya'nın imparatorluk titri hiç kullanılmadı.

Fas ve Polonya ise, bir müddet gerçekten tâbî duruma düştüler. Tam mânâsıyle tâbî devletçikler arasında, Gürcistan prenslikleri sayılabilir. Bunlar Ortodoks Gürcü devletçikleridir. Çıldır beylerbeyisinin en mühim görevi, bunları kontrol etmekti. Bu prensler, yıllık vergi öderlerdi. Çıldır beylerbeyisinin tensîb etmediği Gürcü prensi, tahta oturamazdı (Uzunçarşılı, IV-II, 126, 130). Gürcü prenslerinin Karadeniz sahillerine inmeleri yasaktı. Karadeniz'de tâbî de olsa bir devletin kıyısı bulunamazdı. Faş, Sohumkal'a, Soğucak, Kütayis, Anapa gibi Türk kaleleri, Gürcüler'in sahile inmelerini engellemek için yapılmış ve fevkalâde tahkim edilmişti.

Gerçekten tâbî minik bir devlet de, Dubrovnik (İtalyanca : Ragusa, Türkçe : Dobravenedik) cumhûriyeti idi. Dalmaçya'da bir limanla yakın çevresinden ibaretti. XIV. asırda Türkiye'ye tâbî olmuştu. XVIII. asırda Türkiye'ye yılda 14.500 duka altını yıllık vergi ödüyordu (9.062.500 TL.). Deniz ticareti ile uğraşan Dubrovnik, Bosna beylerbeyisinin kontrolünde idi (Uzunçarşılı, IV-II,116-7). Cumhur başkanının derecesi sancak beyi mertebesindeydi. Venedik şehre sarkıntılık ettiği zaman, Bosna beylerbeyisi veya onun Hersek sancak beyi, müdahale ederdi. 3 yılda bir 2 Dubrovnik elçisinin Istanbul'a gelip kulluk arz etmesi kanundu. XVI. asırda Dubrovnik'in Türkiye ile münasebetleri ve tâbiiyet statüsü, o zaman yazılıp basılan şu kitaplarla, vesikalarıyle ve etraflı şekilde anlatılmıştır : F. Serafino Razzi Dominiciano, *Istoria di Ragusa,* Lucca, 1595 ve Pietro Laccari, *Copioso Ristretto de gli Annali di Ragusa,* Venedik, 1605.

Bu zarûrî girişten sonra şimdi, imparatorluğun Tanzimat'tan önceki klasik devirlerde hangi mülkî taksimat ve teşkilâta tâbî tutulduğunu, hangi eyaletlerin nasıl idâre edildiğini, nasıl bölündüklerini, daha yakından görmemiz zamanı gelmiştir.

OSMANOĞULLARININ SOY KÜTÜĞÜ VE SALTANAT TARİHLERİ

(*) Muhtemelen: Kayı Alp oğlu Sarkuk Alp oğlu Gök Alp oğlu Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu Ertuğrul Bey.

15) III. Murad
(1574 — 1595)

16) III. Mehmed
(1595 — 1603)

17) I. Ahmed
(1603 — 1617)

18) I. Mustafa
(1617 — 1618 1622 — 1623)
(Öl. 1639)

19) II. Osman (Genç, Şehid)
(1618 — 1622)

20) IV. Murad
(1623 — 1640)

21) İbrahim Han
(1640 — 1648)

22) IV. Mehmed (Avcı)
(1648 — 1687)
(Öl. 1693)

23) III. Süleyman
(1687 — 1691)

24) II. Ahmed
(1691 — 1695)

25) II. Mustafa
(1695 — 1703)

26) III. Ahmed
(1703 — 1730)
(Öl. 1736)

27) I. Mahmud
(1730 — 1754)

28) III. Osman
(1754 — 1757)

29) III. Mustafa
(1757 — 1774)

30) I. Abdülhamîd
(1774 — 1789)

31) III. Selim (Şehid)
(1789 — 1807)
(Öl. 1808)

32) IV. Mustafa
(Maktûl)
(1807 — 1808)

33) II. Mahmud
(Adlî)
(1808 — 1839)

34) I. Abdülmecîd
(1839 — 1861)

35) Abdülazîz Han
(1861 — 1876)

40) II. Abdülmecîd
(yalnız halîfe:
1922 — 1924)
(Öl. 1944)

36) V. Murad
(1876)
(Öl. 1904)

37) II. Abdülhamîd
(1876 — 1909)
(Öl. 1918)

38) V. Mehmed
(Reşad)
(1909 — 1918)

39) VI. Mehmed
(Vahîdeddin)
(1918 — 1922)
(Öl. 1926)

ONBİRİNCİ CİLDİN SONU